ROMUALDAS
OZOLAS

RINKTINIAI RAŠTAI

II
Filosofija
ir kultūra

ROMUALDAS

OZOLAS

RINKTINIAI RAŠTAI

II

Filosofija
ir kultūra

VILNIUS
2020

ROMUALDO OZOLO PARAMOS FONDAS

LIETUVOS RESPUBLIKOS
SEIMAS

Redakcinė kolegija
Algimantas Jankauskas, Irena Perkauskienė, Vytautas Radžvilas,
Antanas Rybelis (*sudarytojas*), Vytautas Rubavičius, Vytautas Sinica,
Eugenijus Skrupskelis

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma ar būdu, viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais (internete), išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas: parduoti, nuomoti, teikti panaudai ar kitaip perduoti nuosavybėn.
Draudžiama šį kūrinį, esantį bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti visiems prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

ISBN 978-609-8143-18-8 (2 tomas)
ISBN 978-609-8143-14-0 (bendras)
© Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020
© Romualdo Ozolo paramos fondas, 2020

TURINYS

Pratarmė 11

Alvydas Jokubaitis. Romualdas Ozolas kaip kultūros filosofas 13

I. CIVILIZACIJŲ IR KULTŪRŲ EPOCHOS

CIVILIZACIJOS EPOCHOS (1974) 23

„GRAIKŲ STEBUKLO“ PASLAPTIS (1973) 27

VIDURAMŽIŲ EPOCHOS METMENYS (1980) 33

RENESANSO EPOCHOS METMENYS (1984) 42

NAUJŲJŲ AMŽIŲ EPOCHOS METMENYS (1987) 52

CIVILIZACIJOS RIBOS: KULTŪROS SUPRATIMO METMENYS (2002) 61

Apie ką kalbama šioje apybraižoje 61

Žmogus, gamta, kultūra ir civilizacija 63

1. Žmogus ir kultūra 64

2. Žmogaus fizinio buvimo sklaida į kultūrą 70

3. Žmogaus dvasinio buvimo sklaida į kultūrą 78

4. Proto tipai ir jų genezė 83

5. Visuomenių tipai ir jų genezė 92

6. Istorinių civilizacijų bruožai 100
7. Šiuolaikinės Vakarų civilizacijos bruožai 106
Literatūros sąrašas 110

II. IŠ KULTŪROS FILOSOFIJOS PASKAITŲ

KULTŪROS SAMPRATA, REIKŠMĖ, GENEZĖ (2001) 113
Proto genezė 148
Kultūros ir civilizacijos principai 160

III. BANDYMAS RAŠYTI DISERTACIJĄ

KULTŪROS PAŽANGOS KRITERIJŲ KLAUSIMU 321
Disertacijos įvadų metmenys 321
Istorijos, filosofijos ir kultūros epochos (1971) 321
Kultūros problema filosofijos istorijoje (1972) 327
Pažangos problema pažinimo istorijoje (1973) 329
Marksistinės koncepcijos moksliškumo pagrindas (1973) 329
Mokslas, metodologija, filosofija (1973) 332
Gnoseologinė socialinės teorijos problematika (1973) 336
Tezės disertacijos įvadui (1973) 344

KULTŪROS SĄVOKŲ ANALIZĖ: BENDROS PASTABOS (1972) 350

PASTABOS DISERTACIJAI (1972–1973) 365

ISTORINĖ KULTŪROS PAŽANGOS SAMPRATOS RAIDA 409
Dalykinė pratarmė (1974) 409

IV. KULTŪROSOFINIAI ETIUDAI IR ESĖ

KETURIOLIKA MAŽŲ ETIUDŲ SAU 413
I. Du optimizmo etiudai 413

1. *Apie jausmų ir proto pasaulius* (1974) 413
2. *Optimizmo galimybė* (1974) 416
II. Du pesimizmo etiudai 419
3. *Apie dvasią, kūrybą ir kultūrą* (1974) 419
4. *Apie ilgalaikį merdėjimą* (1975) 421
III. Du dabarties eskizai 422
5. *Apie istoriją* (1975) 422
6. *Apie gyvenimą* (1975) 424
IV. Du etiudai apie pagarbą 425
7. *Apie pagarbą žmogui* (1975) 425
8. *Apie pagarbą tautai* (1975) 428
V. Trys etiudai apie kasdienybę 430
9. *Sugrįžimas į Žemę* (1976) 430
10. *Mūsų likimo kasdienybė* (1977) 437
11. *Lietuva: iš kur ir kur link?* (1978) 441
VI. Trys etiudai apie supratimą 447
12. *Preliminarinės pastabos žmogui suprasti* (1979) 447
13. *Konceptualinės pastabos žmogui ir protui suprasti* (1980) 449
14. *Didžiosios permainos išvakarės* (1981) 457

FILOSOFIJA, JOS ISTORIJA IR DABARTIS (1977) 458

PASAULIS YRA ČIA (1982) 467

Į MĄSTYMO ESMĖS PASLAPTIS (1987) 474

TIKRUMAS IR AIŠKUMAS: DU MŪSŲ SAVIVOKOS PRADAI (1987) 479

MŪSŲ GALIA IR NEGALIOS 491
Žvaigždė ir dora (1987) 491
Lietuva ir idealas (1988) 497

DOROVĖ IR ISTORIJA (1988) 507

ALTERNATYVOS FILOSOFIJAI NĖRA: FILOSOFIJOS INTEGRACINĖ PASKIRTIS (2003) 519

V. LIETUVOS KULTŪROS ŠVIESULIAI

DU ETIUDAI APIE DONELAITĮ 527
1. *Donelaitis* (1970) 527
2. *Pamokslas kaip gyvenimas* (2014) 532

AUŠROS ŠVIESA: STRAZDELIS (1975) 539

VILEIŠIO PRINCIPAI (2001) 543

BASANAVIČIAUS IŠŠŪKIAI (2001) 547

BITĖS TIESA (2001) 554

PAGARBOS ŽODIS VYDŪNUI (1996) 558

ŠVENTASIS VAIŽGANTAS (2014) 560

TAUTOS RYTO ŽMOGUS: ČIURLIONIS (1995) 566

DU ETIUDAI APIE ŠALKAUSKĮ 568
1. *Gyvenimas kaip priesakas tautai* (2006) 568
2. *Rūpestingasis Lietuvos Rytmečio mąstytojas* (2014) 573

JUOZAS KELIUOTIS – LIETUVIŲ MODERNIOJO NACIONALIZMO PRADININKAS (2007) 576

ANTANO GUDAIČIO PAMOKOS (2000) 582

ŽODIS MEILEI LUKŠIENEI (2013) 585

KELETAS MINČIŲ APIE KRISTINĄ RICKEVIČIŪTĘ (2014) 588

PROFESOREI VIETOJ PUOKŠTĖS GĖLIŲ (2014) 592

LAIŠKAI IŠ GYVENIMO GLOBALUME. JONO MEKO
„LAIŠKŲ IŠ NIEKUR“ PARAŠTĖSE (2000) 595

PARIBIO ŽMOGUS. ČESLOVO KUDABOS FENOMENO
ĮŽVALGOS (2010) 600

Paaiškinimai 608

Asmenvardžių rodyklė 619

Pratarmė

Paskutiniais gyvenimo metais Romualdas Ozolas, atrodo, ėmėsi karštligiškai, be aiškios atrankos tvarkyti savo rankraštinį archyvą. Maždaug pagal tematiką įvairius rankraščius ir mašinraščius dėliojo į atskirus pluoštus perskirdamas juos spalvoto popieriaus lapais, užrašinėjo įvairius tų pluoštų pavadinimų variantus, sunumeravo puslapius, tačiau jau nieko neskaitė ir netaisė. Kokią nors vidinę šių pluoštų tekstų sistemą sunku įžvelgti. Iš anksčiau rašytų kompiuteriu surinktų tekstų mėgino parengti spaudai filosofinių, kultūrologinių, istoriosofinių straipsnių rinkinį, kurį pavadino „Filosofijos paskirtis“. Dalis šio rinkinio tekstų, susijusių su filosofijos istorijos tematika, yra išspausdinta Ozolo „Rinktinių raštų“ pirmame tome, o šiame tome spausdinami straipsniai apie kultūrų ir civilizacijų epochas. Be „Filosofijos istorijos chrestomatijai“ rašytų viduramžių, Renesanso, naujųjų amžių apžvalgų, čia spausdinama pora dar neskelbtų straipsnių ir gana plati Ozolo skaitytų kultūrologijos paskaitų pagrindu parengta studija „Civilizacijos ribos“. Visa tai sudaro pirmąją šio tomo dalį, pavadintą „Civilizacijų ir kultūrų epochos“.

Antrąją tomo dalį sudaro Ozolo skaitytų iš garsajuosčių iššifruotų filosofijos kultūros paskaitų kursas. Kaip šį paskaitų kursą vadino pats Ozolas – kultūros filosofija, kultūros teorija, kultūrologija, kultūros samprata ar kaip kitaip, – neaišku. Pagal paskaitų turinį sunku joms pritaikyti šiame tome Ozolo pateiktas apibrėžtis (žr. p. 403, 409 ir kt.). Šio tomo rengėjų joms duotas bendras pavadinimas „Iš kultūros filosofijos paskaitų“.

Į atskirą pluoštą Ozolas sudėjo ir tekstus, susijusius su rašytos filosofijos disertacijos tema. Jie pavadinti „Bandymas rašyti disertaciją“. Tai daugybė disertacijos planų, pratarmių, įvadinių straipsnių variantų. Di-

džiausią šio pluošto dalį sudaro atskiros pastabos apie kultūros filosofijoje vartojamas sąvokas, kultūros tyrimo metodus. Iš šio pluošto parinkti tekstai ir sudaro trečiąją šio „Rinktinių raštų“ tomo dalį. Iš esmės tai nebaigti planuojamos disertacijos įvadų variantai. Jie sudėti chronologiškai pagal parašymo metus. Čia taip pat spausdinamos ir visos paties Ozolo sudėtos ir sunumeruotos „Pastabos disertacijai“. Dalis pavadinta paties Ozolo duotu šio pluošto pavadinimu. (Apie disertacijos rašymo peripetijas žr. šio tomo paaiškinimuose, p. 609–613.)

Ketvirtąją šio tomo dalį sudaro Ozolo kultūrologinė ir istoriosofinė eseistika. Daugiausia tai periodikoje, įvairiuose rinkiniuose jau spausdinti eseistiniai straipsniai, viena kita paskaita ar mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai, kurie savo stilistika artimi eseistiniam žanrui. Daugumą jų Ozolas vadina etiudais, todėl ši tomo dalis ir pavadinta „Kultūrosofiniai etiudai ir esė“.

Penktoji tomo dalis skirta Lietuvos valstybei ir kultūrai nusipelniusioms asmenybėms, kurias Ozolas vadino „Lietuvos Rytmečio žmonėmis“, „mūsų didieji“ arba tiesiog „šviesuliai“. Tai įvairiomis progomis rašyti tekstai, pranešimai, kalbos, atsiminimai apie tuos žmones, kuriais Ozolas žavėjosi ir kuriuos laikė atraminiais mūsų tautos kultūros, meno kūrybos ar politikos stulpais. Dalis šių tekstų publikuojama pirmą kartą iš rankraščių. Tekstai sudėti iš eilės pagal aprašomų personalijų gimimo metus. Dalis pavadinta „Lietuvos kultūros šviesuliai“.

Šiuo antruoju „Rinktinių raštų“ tomu baigiami publikuoti svarbiausi Ozolo tekstai iš filosofijos ir kultūrologijos sričių. Šis darbo baras turėjo būti visos Ozolo kūrybinės veiklos pagrindas. Deja, jo plačiašakė asmenybė niekada neišsiteko viename darbo bare, o gyvenimas buvo tik vienas ir skirtas jam ne per ilgiausias. Jo kūryba kituose darbo baruose, reikia tikėtis, atsispindės kituose jo „Rinktinių raštų“ tomuose, skirtuose politologijai, publicistikai, meninei kūrybai.

Rengiant Ozolo „Rinktinių raštų“ antrąjį tomą talkino nemažas būrys jo buvusių kolegų – Arūnas Gumuliauskas, Ozolo dukra Jurga ir kiti. Visiems jiems redkolegijos vardu nuoširdžiai dėkoju.

Sudarytojas

Romualdas Ozolas kaip kultūros filosofas

Alvydas Jokubaitis

Romualdas Ozolas daugumos Lietuvos žmonių atmintyje pirmiausia išliks kaip politikas, vienas iš Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio įkūrėjų, o vėliau – euroskeptikas. Eiliniai piliečiai iš jo pasisakymų nesunkiai galėjo suprasti, kad jis filosofas. Tai rodė jo kalbėjimo maniera. Ozolas net viešai kalbėjo kaip universiteto dėstytojas. Filosofija jam prasidėdavo ne nuo universiteto auditorijos, tai buvo kai kas daugiau. Per gyvenimą jis ėjo ne tik skaitydamas filosofijos knygas, bet ir bandydamas gyventi kaip filosofas. Jeigu jo filosofines pažiūras reikėtų apibūdinti keliais žodžiais, tai būtų nelengvas uždavinys. Jis buvo filosofijos istorikas, kaip ir visi Lietuvoje filosofais vadinami universiteto dėstytojai ir intelektualai. Kiekviena nauja lietuvių karta prieš tai buvusios kartos filosofinius darbus suvokia kaip naujam laikui mažai reikšmingus istorijos paminklus. Tikra filosofija turi peržengti istorines determinacijas, ir nėra didesnio priešo filosofams kaip istorizmas. Ten, kur valdo istorinis požiūris, filosofijai skiriamas netinkamas vaidmuo. Lietuvoje istorizmas yra neįveikiamas filosofų priešas. Ozolui taip pat jo nepavyko įveikti. Jo filosofija šiandien svarbi kaip praėjusios epochos paveikslas. Tai politiškai vienos tragiškiausių – sovietinės Lietuvos okupacijos meto – filosofijos kovos dėl teisės būti filosofija paveikslas. Šios aplinkybės negalima užmiršti skaitant šią knygą. Jos tekstų autorius priklauso nuo istorinio konteksto. Tačiau tai nereiškia, kad jis yra kupinas sovietmečiui būdingo minties sąstingio ir dogmatizmo.

Ši knyga leidžia teigti, kad Ozolas pirmiausia buvo kultūros filosofas. Skaitant į ją sudėtus skelbtus ir neskelbtus tekstus nesunku pastebėti, kad iki Sąjūdžio jis buvo marksistinis kultūros filosofas. Tai reikia drąsiai pripažinti, nes šį dalyką rodo publikuojami tekstai. Šiuo požiūriu reikia lai-

kytis istorijos. 1972 ar 1973 metais Ozolas dar nežinojo, kad 1988 metais jis taps vienu iš Sąjūdžio lyderių. Sovietinėje Lietuvoje negalėjo būti kitos viešo filosofo pakraipos kaip marksistas. Kitų pažiūrų filosofai buvo sovietų valdžios priešai ir sėdėjo kalėjimuose arba filosofavo pogrindyje. Ozolas Sovietų Lietuvoje ėjo gana aukštas ir ideologiškai jautrias pareigas, kurios reikalavo ne tik formalaus buvimo Komunistų partijoje, bet ir nedviprasmiškų politinio lojalumo ženklų publikuojamuose tekstuose. Be šios istorinės aplinkybės nesuprasime nemažos dalies šios knygos tekstų. Gyvendamas Sovietų Sąjungoje, Ozolas turėjo nepamiršti politikos net rašydamas dienoraštį. Sovietinė valdžia reikalavo ne lojalumo, bet ištikimybės. Ši knyga yra unikalus sovietmečio filosofo formavimosi okupuotoje Lietuvoje dokumentas. Kol kas mes neturime kito panašaus dokumento. Neteko matyti tekstų, taip gerai atskleidžiančių jauno filosofijos aspiranto (taip SSRS buvo vadinami doktorantai) kūrybinius ieškojimus. Ozolas gyveno filosofija, tačiau sovietinė santvarka jį priverstinai stūmė į marksizmo vagą. Imanuelis Kantas prieš du amžius rašė: „Karaliai arba viešpataujančios tautos neturi leisti išnykti arba nutilti filosofų klasei, bet privalo duoti jiems teisę viešai kalbėti.“[1] Tai negaliojo Sovietų Sąjungoje. Šioje klasių kovos principais grindžiamoje diktatūroje viskas – nuo moters iki kareivio – privalėjo būti sovietiniai. Filosofas taip pat turėjo būti sovietinis, ir visos kitos galimybės buvo atmestos. Tai bjauriausia sovietmečio pusė – filosofas turėjo nekęsti savo viešo filosofavimo.

Žodis „kultūra“ Sovietų Sąjungoje Leonido Brežnevo valdymo laikais įgavo keistą, kvazireliginę prasmę. Kultūra buvo ne tik įprastinė „natūros“ priešingybė. Remdamiesi šiuo žodžiu, sovietiniai filosofai galėjo marksizmą nuleisti iki žmogaus dvasios, priartinti prie Vakarų pasaulio ir sušvelninti klasinę neapykantą. Jie kalbėjo ne apie žmogaus dvasią, o apie gamybines jėgas, gamybinius santykius ir klasių kovą. Juos domino ekonominiai, politiniai ir ideologiniai naujos komunistinės visuomenės kūrimo klausimai, o ne filosofams svarbi išmintis. Karlas Marksas, Frydrichas Engelsas ir Vladimiras Leninas savęs nevadino kultūros filosofais. Vokiečių neokantininkų sukurta kultūros filosofijos disciplina atsirado po Markso mirties.

Ozolas ir daugelis kitų marksistų puikiai žinojo, kad marksizmas nebūtinai prieštarauja kultūrai, ir tuo stengėsi pasinaudoti. Jie į marksizmą

[1] Kant I. *Politiniai traktatai.* Vertė A. Gailius ir G. Žukas. Vilnius, Aidai, 1996, p. 146.

bandė įskiepyti vulgarųjį materializmą švelninančius įsitikinimus. Tai galima apibūdinti kaip bandymą sovietinį marksizmą pakeisti iš vidaus, jam užvelkant padoresnį kultūros rūbą. Žvelgiant iš platesnės istorinės perspektyvos, ši sovietinio marksizmo sužmoginimo strategija pasiteisino. Iš įvairiausių kultūrinių sąjūdžių – nuo folkloro ansamblių iki filosofinių diskusijų klubų – Michailo Gorbačiovo valdymo laikais prasiveržė politinės nepriklausomybės siekis. Kultūra sovietmečiu buvo politika kitomis priemonėmis.

Šioje knygoje skelbiami Ozolo disertacijos rašymo rankraščiai yra unikalus dokumentas, rodantis jauno sovietinio humanitaro pastangas sukurti marksistinę kultūros teoriją. Čekai ir slovakai 1968 metais panašias pastangas vadino siekiu suteikti socializmui žmogiškąjį veidą. Skaitant jaunojo Markso filosofinius darbus gali susidaryti įspūdis, jog tai įgyvendinamas uždavinys. Tačiau Sovietų Sąjungos žlugimas parodė, kad tai buvo tik viena iš utopijų. Skaitant Ozolo darbus matyti, kaip laisvę žadėjęs marksizmas iš tikrųjų tapo priespaudos šalininkų ideologija. Jis aiškiai suprato, kad Marksas buvo laisvesnis už jo vardu ginamą sovietinę valstybę. Jis matė apgaudinėjimą, tačiau buvo priverstas apgaudinėti save ir kitus.

Akivaizdu, kad Ozolas nebuvo ortodoksinis sovietinis marksistas. Kartu nėra abejonės, kad jis buvo priverstas koketuoti su marksizmo filosofija. Jis nenorėjo kalbėti kvailybių tik todėl, kad to reikalavo sovietinė valdžia, tačiau negalėjo jų išvengti, nes kitaip būtų greitai nutildytas. Ozolas ieškojo savo marksizmo interpretacijos, kurią būtų galima susieti su kultūros filosofija. Jo jaunystės dienų samprotavimuose galima įžvelgti ryškiausio sovietinės Lietuvos marksisto Eugenijaus Meškausko įtaką. Tai pirmiausia rodo bandymai marksizmą aiškinti kaip mokslą. Ozolo žodžiais, „*bendrąją kultūrologiją* galima pavadinti kultūros filosofija, o *specialiąją kultūrologiją* – specialiu teoriniu mokslu, ugdomu tiek empiriniu, tiek eksperimentiniu tikrovės tyrinėjimo metodu“[2]. Tai sovietinėje Lietuvoje madingas mąstymo būdas, pagrįstas siekiu klasių kovos ideologiją paversti mokslo teorija. Ozolas savo taip ir neparašytos disertacijos užrašuose gana kritiškai kalba apie Leniną. Jis mini jo menką intelektą, ir jį vadina gudriu ir klastingu politiku. Anot jo, „Lenino pažiūras sunku apibūdinti (žinant realiuosius Lenino veiklos metodus ir jų realiąsias konsekvencijas)

[2] Žr. šio tomo p. 336.

kitaip kaip *ciniška utilitarizmą*“[3]. Retas kitas to meto Vilniaus universiteto dėstytojas sau leido tokias mintis net užsidaręs po devyniais užraktais. Leninas Sovietų Lietuvoje būtinai turėjo būti suvoktas kaip didis pirmos pasaulyje darbo žmonių ir valstiečių valstybės kūrėjas, genialus mąstytojas ir mauzoliejuje balzamuotas šventasis. Ozolo abejonė dėl Lenino rodo paslėptą „pogrindžio žmogų“, kaip pasakytų Fiodoras Dostojevskis. Tokių rankraščių patekimas į KGB pareigūnų rankas būtų reiškęs karjeros pabaigą. Nepadėtų net tekstuose sutinkamas pritarimas Markso ir Engelso idėjoms. Lenino nuvertinimas tikriausiai yra lietuviškojo nacionalizmo apraiška. Taip buvo norima pasakyti, kad ne atsilikusiai, pusiau feodalinei Rusijai kurti socializmą. Markso iškėlimas aukščiau už Leniną reiškė pataikavimą Vakarams.

Kultūros filosofija nuo praėjusio amžiaus tarpukario Lietuvoje yra išskirtinė disciplina. Ozolo disertacijos rašymo užrašai datuojami 1972 ir 1973 metais. Po dešimties metų Arūnas Sverdiolas išleido knygą „Kultūros filosofija Lietuvoje“ (1983), kurioje atskleidžiama įspūdinga tarpukario Lietuvos kultūros filosofijos panorama. Ozolas savo apmąstymais netiesė tiltų į tarpukario kultūros filosofiją ir labiau rūpinosi šios disciplinos įskiepijimu į marksizmą. Jo neparašytos disertacijos užrašai rodo, kad jam trūko tvirtos intelektualinės atramos, mokytojo ir aiškaus pagrindinės jį dominusios problemos suvokimo. Jis viską turėjo daryti vienas, be pirmtakų ir mokytojų, kartais prisimindamas filosofijos klasikus, kartais cituodamas socialistinio bloko teoretikus, tarp kurių sutinkamas ir Zigmuntas Baumanas.

Sovietinė okupacija Ozolo kartos filosofus atskyrė nuo tarpukario kultūros filosofijos paieškų. Tačiau keistai išliko pats kultūros filosofijos ilgesys, pasirodęs stipresnis už sovietinę okupaciją. Net be aiškaus ryšio su tarpukariu suvokimo buvo einama ta pačia kryptimi. Ozolo disertacijos užrašai leidžia atsakyti į mūsų tyliai, draugiškų apkalbų stiliumi užduotą klausimą: kodėl jis neparašė disertacijos? Šie užrašai pilni prieštaravimų ir nenuoseklumų, abejonių ir dogmatiškų pareiškimų, juose daugiau klausimų negu atsakymų ir niekaip nesugebama susitelkti į pagrindinį tikslą. Iš Ozolo filosofinių užrašų neįmanoma parašyti disertacijos. Tai prilygtų bandymui iš Blezo Paskalio „Minčių“ sudėlioti disertaciją. Kartais jauna-

[3] Žr. šio tomo p. 400.

sis Ozolas kalba apie empirinę kultūros teoriją, t.y. specializuotą mokslą, o kartais – apie kultūros filosofiją. Meškausko stiliumi jis rašo: „Kultūros kaip substancijos problema yra svarbiausia metodologinė problema, būdas pozityviai spręsti tiek kultūros teorijos, tiek – tuo pagrindu – praktikos problemą. Kultūros kaip substancijos problema iškyla visų pirma kaip šiuolaikinio pažinimo lygio sąlygojamas gnoseologinis objektyvizmo ir subjektyvizmo klausimas.“[4] Tai sovietinėje Lietuvoje madinga (išskyrus kiek labiau neįprastą „substancijos“ sąvoką) filosofavimo maniera. Ozolas turėjo mąstyti tų dienų filosofijos sąvokomis, nes ne jis sukūrė politinę tvarką ir akademinį diskursą. Sovietmetis reiškė ne tik įprastinį žmogiškąjį konformizmą, jis reikalavo ir privalomų politinių žodžių. Gimusieji po sovietmečio dabar mano, kad tokių žodžių niekada nesakytų, jie nesupranta, apie ką kalbama.

Disertacijos užrašai rodo, kad Ozolas mėtėsi tarp dviejų marksizmo interpretacijų. Kartais jam atrodė, kad marksizmas yra bendroji mokslų metodologija, o kartais jį suvokė kaip ideologiją, t. y. kovos įrankį. Ozolas stovėjo viduryje tarp marksizmą metodologijai prilyginusio Meškausko ir jį kaip ideologiją aiškinusio Albino Lozuraičio. Kol kas Lietuvoje mažai suvokiamas šių dviejų marksizmo interpretacijų susidūrimas, ir kai tai bus norima padaryti, daug padės Ozolo disertacijos užrašai. Jis buvo draskomas dviejų ne tik Lietuvoje žinomų marksizmo filosofijos interpretacijų. Ypač emocingi yra jo pritarimą marksizmui kaip ideologijai rodantys teiginiai: „Užtat man artimesni tie, kurie, nesibaimindami susitepti „nemokšliškumu“, mokšliškumu vadina net ir menko naujo faktelio įtraukimą į filosofijos (kartu ir ideologijos) sferą. Tačiau tai jau mano vertybinė orientacija, mano „ideologija“, o jos pagrindimas, deja, turi būti „sumokslintas“ pagal bendrą mūsų ideologams priimtiną schemą.“[5] Iš šio fragmento galima suprasti, kad Ozolui artimas nemokslinis požiūris į filosofiją, tačiau jis yra priverstas viską aiškinti kaip mokslą. Kai kuriose užrašų vietose Ozolas priartėja prie Frydricho Nyčės: „Jėga yra pati tikroji filosofija. Atėjom ten, nuo ko pradėjome: gyvenimo logizacija yra tik priemonė gyventi. Aukščiausia vertybė – gyventi, o *kaip* – tai jau kitas klausimas, bent jau toks, į kurį logika atsakymo negali duoti, jeigu nepriimsi kokios nors

[4] Žr. šio tomo p. 324.

[5] Žr. šio tomo p. 408.

tau absoliučią vertę turinčios išeities pozicijos, kurią norėsi ginti sukildamas prieš viską, prieš visą pasaulį. Ir tik tuo dar kartą nuosekliai parodysi gyvenimo iracionalumą, ne ką kita.“[6] Šio teksto skaitytojui būtina nepamiršti, kad jis skaito jauno, savęs kaip filosofo ieškančio žmogaus užrašus, todėl bet koks drąsus, staigus ir netikėtas minties posūkis neturėtų stebinti. Po simpatijų marksizmui kaip ideologijai staiga gali pasirodyti simpatijos marksizmui kaip metodologijai: „Metodologija (mąstymo metodo mokslas) paaiškina ideologijos santykį su realia būtimi (grindžia ideologinių išvadų logiškumą, vidinį ryšį spekuliatyvinės tradicijos gnoseologijos principais) <…>“[7]. Tai ir vėl akivaizdus Meškausko įtakos įrodymas.

Galutinio atsakymo marksistų metodologų ir ideologų ginče Ozolas taip ir nerado. Tikriausiai todėl, kad net pats Marksas jo neturėjo. Dabar jau nesunku suprasti, kad Meškauskas iškraipė marksizmą, kiek šis siejamas su Markso pavarde, jį paversdamas bendrąja mokslų metodologija. Paties Markso filosofiniai darbai nerodo pastangų sukurti mokslo metodologiją. Tai atsirado Engelso darbuose. Veikiamas „Anti-Diuringo“ idėjų Ozolas pritaria Meškauskui, tačiau jam ramybės neduoda ideologinis marksizmas. Jis jaučia savyje ne tik filosofo, bet ir ideologo talentą. Tai du skirtingi talentai, tačiau Ozolo asmenybėje jie vykusiai susipynę. Be simpatijų ideologijai jis nebūtų radęs kelio į politiką.

Vienas ryškiausių šioje knygoje publikuojamų Ozolo straipsnių yra tekstas, pavadintas „Pasaulis yra čia“. Šis „Literatūros ir meno“ savaitraštyje paskelbtas straipsnis buvo išskirtinis sovietinės Lietuvos intelektualinio gyvenimo įvykis. Šiandien jau net sunku suprasti, kodėl šis tekstas tapo toks reikšmingas devyniasdešimtųjų kartai. Žmonės jį laikė kaip beveik šventą. Tai mažas Ozolo eseistikos šedevras. Straipsnis skyla į dvi dalis – į drąsius pradinius nuo sovietinės retorikos kiek nutolusius samprotavimus ir visiškai propagandinę sovietinę pabaigą. Sovietmečio skaitytojai buvo pratę prie Ezopo kalbos, todėl jie nekreipė dėmesio į straipsnio pabaigą. Pirmoji straipsnio dalis taip pat ne iki galo aiški, kai žvelgiame iš dabarties pozicijų, tačiau to meto Lietuvos skaitytojams ji buvo mąstymo permainų ženklas. Daugelis Ozolo tekstą suprato kaip sovietinės Lietuvos kritiką. Jis Stasio Šalkauskio stiliumi kalbėjo apie intelektualinę Lietuvos

[6] Žr. šio tomo p. 395.
[7] Žr. šio tomo p. 390.

visuomenės „negalią“, „mažakraujystę“ ir „anemiją“, kritikavo „žinybinį“ lietuvių mąstymą, minties nesavarankiškumą, kopijavimą ir pamėgdžiojimą. Ozolo nuomone, lietuviai gyvena jiems tikrovę užstojančių importuotų klišių pasaulyje ir yra negabūs savarankiškai mąstyti.

Šie samprotavimai neprarado aktualumo. Kaip ir prieš keturiasdešimt metų lietuviai gyvena Ozolo aprašytų ydų pasaulyje. Jis bandė ištrūkti iš lietuvių kultūrinės šizofrenijos, kai gyvenama Lietuvoje, o kalbama eksportuotomis idėjomis. Jam ne visada pavykdavo tai padaryti, tačiau jo pastangos vertos pagarbos. Ozolas ieškojo tiesos blogais laikais, tačiau jo ieškojime nebuvo jokio blogio. Paragavęs filosofijos, jis norėjo ne tik pažinti gyvenimą, bet ir jį atsakingai keisti, pertvarkyti, reformuoti, ištaisyti ir padaryti daug prasmingesnį.

Kultūros filosofijos klausimų nagrinėjimą Ozolas tęsė pokomunistiniais laikais. Jo žodžiais, „kai 2001 metų pavasarį pradėjau skaityti civilizacijų istoriją, pirmieji žodžiai buvo apie tai, kad pasaulyje kažkas negerai, kad jis yra priėjęs ribą, nuo kurios prasidės svarbūs pokyčiai“[8]. Tai nemažai daliai pokomunistinės Lietuvos inteligentų būdinga savivoka – ribos suvokimas ir pokyčių laukimas. Ozolas aiškiai suvokė skirtumą tarp propagandinio Lietuvos optimizmo ir neraminančios tikrovės. Jo mintis atrodo pavargusi. Politikoje išbūti dešimtmečiai neleido lengvai sugrįžti į filosofiją. Ozolą domina kultūros virtimo civilizacija klausimas, tačiau atsakymo ir vėl nepavyko rasti. Už samprotavimų apie kultūrą vis aiškiau pasirodo politinis motyvas, vėliau padaręs Ozolą ryškiausiu Lietuvos euroskeptiku. Jo nuomone, „Europos Sąjunga mums yra naujas labai rimtas išbandymas“[9]. Ozolas neabejoja Lietuvos priklausomybe Vakarų civilizacijai, tačiau visų pirma rūpinasi Lietuvos subjektiškumo išsaugojimu. Jis nori, kad Lietuva būtų „kuriantis subjektas“, o ne išorinių aplinkybių pastumdėlė. Jo kultūros filosofija perauga į politinę filosofiją. Lietuvos buvimo Europos Sąjungoje klausimas iš kultūros teorijos virsta klausimu apie jo tėvynės ateitį.

Atskiro dėmesio verti Ozolo apmąstymai apie pagarbą, supratimą, merdėjimą ir kasdienybę. Visi jie iš asmeninių būtinai virsta visuomeniniais, susijusiais su Lietuvos kultūra. Ozolas nėra sentimentalus žmogus

[8] Žr. šio tomo p. 63.

[9] Žr. šio tomo p. 109.

ir ypač nemėgsta lietuvių lengvo pasidavimo jausmams. Jis nuolatos reikalauja daugiau minties, tarytum ji būtų tikrasis lietuvių kultūros išganymas. Jam atrodo, kad lietuviams tikra yra tik tai, „kas realu materialiai, konkretu jusliškai“[10]. Tai filosofo racionalisto požiūris. Ozolas įsitikinęs, kad lietuvių kultūrai trūksta gilesnės minties. Tačiau jis neapsiriboja filosofija. Knygoje publikuojami etiudai apie Kristijoną Donelaitį, Antaną Strazdą, Gabrielę Petkevičaitę-Bitę, Mikalojų Konstantiną Čiurlionį, Vaižgantą, Joną Basanavičių, Juozą Keliuotį ir kitus. Tai ne istoriniai tyrinėjimai, o apmąstymai apie „Lietuvos Rytmečio mąstytojus“, kaip jis dažnai mėgo sakyti. Kalbėdamas apie Stasį Šalkauskį Ozolas pastebi tai, ką galima pasakyti apie jį patį – „patriotizmas vertė jį savanoriškai skriausti save kaip mąstytoją, susitelkti ugdytojo vaidmeniui“[11]. Tai lyg kokia Lietuvos mąstytojų dalia. Kalbėdamas apie abejingumą Šalkauskio filosofijai, jis rašo: „<…> ne Šalkauskio kaltė, kad mes beveik masiškai nebetekome tikėjimo, ne tik religijos; kad filosofijoje nugriuvome į įvairias fenomenologijas, egzistencializmą ir pozityvizmą <…>“[12].

Akademinė filosofija Ozolui nebuvo svarbiausia. Jis norėjo suprasti save ir tėvynainius. Be šito niekas negali turėti savo kultūros filosofijos.

[10] Žr. šio tomo p. 497.
[11] Žr. šio tomo p. 572.
[12] Žr. šio tomo p. 572.

I

CIVILIZACIJŲ IR KULTŪRŲ EPOCHOS

CIVILIZACIJOS EPOCHOS

(1974)

1. Šiandieninis mokslas žmonijos amžių skaičiuoja maždaug dviem milijonais metų. Kai kurie mokslininkai *Homo sapiens* pasirodymą Žemėje nukelia net ties trijų milijonų metų riba. Nebūkime šiuokart didelio tikslumo mėgėjai, jo pasiekti mums nepavyks ir pasitelkus visas pasaulio knygas, nes ne knygose (jose galėtume išdėstyti tik atskirų žmonių nuomones žmonijos amžiaus klausimu), o dar toli gražu paviršutiniškai ir pragmatiškai apžvalgytoje Žemėje slypi tikrasis atsakymas. Mums pakaks visuotinai perimtos, paleontologų ir archeologų neginčijamos nuomonės, esą būtybė, pasivadinusi žmogumi ir būtent dėl to sugebėjimo ilgainiui taip išsiskyrusi iš kitų jau du milijardus putojusių gyvybių formų (vėlgi nebūkime ypač tikslūs), ant Žemės veido pasirodo tais nelengvai įsivaizduojamais laikais.

Kaip žmonės gyveno tuos milijonus metų, kur jie gyveno, kur klajojo, kaip patys keitėsi ir keitė savo aplinką, iki susibūrė į pirmąsias gyvenvietes, iki sukūrė pirmuosius meno paminklus, pastatė pirmuosius miestus ir pagal tai šių dienų archeologija jau gali daugiau ar mažiau tiksliai kalbėti apie vieno ar kito Žemės kampo žmonių gyvenimo būdą ir patį žmogų, – taip pat nelengva tiksliai pasakyti. Žmogaus praeitis atsiskleidžia nenoriai ir sunkiai. Net, pavyzdžiui, V tūkstantmetis prieš mūsų erą istorikui yra labai seni laikai, apie kuriuos, vengdamas fantazijos, tegalėsi pasakyti, kad tokioje ir tokioje vietoje gyveno tokios gentys, o čia – tokie ir tokie klajokliai.

Daug paslapčių tebegaubia ir senuosius civilizacijos židinius, nors viso pasaulio vadovėliuose aiškinami, o mokslo knygose nuolat papildomi ir tikslinami seniausių mums žinomų Mesopotamijos, Egipto, Indijos, Kini-

jos kultūrų bruožai. Žmonijos istorija labai pamažu nyra iš amžių erdvių. Nereikia manyti, kad ateis metas, kai galėsime tarti viską sužinoję. Daug ko niekada nepavyks atskleisti, kaip niekada nepaaiškės, ką galvojo, kaip kovojo vandenyne žuvusi laivo komanda, jeigu tik ji nespėjo švystelti per bortą vakar išgerto butelio su rašteliu. Tas „jeigu“, gyvųjų viltis, yra ir istorikų viltis: kaip, kada, kodėl? Kaip žlugo Šumerija? Kodėl? Kas, iš kur tie pirmieji Indijos gyventojai, jau III tūkstantmetyje prieš mūsų erą išstatę tokius miestus, apie kuriuos kitas mums žinomas pasaulis nė nesapnavo? Ir ar tikrai ne? Kas tie kretiečiai? Iš kur jie ir nuo kada čia? Kodėl tokia aukšta kultūra žlugo nuo pirmo puslaukinių prisilietimo?

Tūkstančiai klausimų. Dar daugiau atsakymų su nuolatine viltimi, kad tas tai jau pats tikrasis. Su viltimi pasimokyti dėl savo pačių ateities.

2. Bandydami aprėpti genčių ir tautų kunkuliavimą visoje milžiniškoje subtropinio klimato juostoje nuo Atlanto iki Ramiojo vandenyno, nesunkiai galėsime pastebėti, kad anksčiausiai, apie VII–VI tūkstantmetį prieš mūsų erą, audringam gyvenimui pabunda dideli dabartinių Artimųjų ir Vidurinių Rytų plotai. Čia iš nežinios išnirdamos ir neretai vėl į nežinią nugrimzdamos tautos keistais kaip ir patys jų likimai vardais kuria valstybes ir imperijas, miestus ir menus, kol apie III tūkstantmetį nesuskaičiuojamų genčių ir tautelių konsolidacija įgyja visuotinį mastą, istorikų nagrinėjamą kaip Mesopotamijos ir Babilonijos, Asirijos, Finikijos, Palestinos ir kitų žymiausių valstybių istorija. Jų susidūrimuose ir sąveikoje tiek daug pačių netikėčiausių ir prieštaringiausių ryšių, o jų aiškinimuose tiek hipotetiškumo ir paprasčiausios nežinios, kad bet kuris bėglus to senovinio aistrų katilo apibūdinimas negali būti pavadintas niekaip kitaip, kaip, tariant vieno anglų istoriko žodžiais, „vaizduotės išdava“. Galima neabejoti tik dėl to, kad, nepaisant visų skirtybių, čia esama vieno visuotinio bruožo – nuolatinės ir įtemptos įvairiausių kultūrų konfrontacijos, nuolatinės etninių kultūrų suklestėjimo ir smukimo kaitos, todėl visas šis rajonas seniausiais amžiais primena audringą pavasarinį dykumos žydėjimą. To margo ir savo kontrastais vieningo kilimo spalvingumas dar labiau išryškėja žvilgtelėjus į gretimas senojo pasaulio sritis – Egiptą, Indiją, Kiniją.

Apie III tūkstantmetį prieš mūsų erą ten jau taip pat klesti ar mezgasi valstybės, tačiau kaip Nilo, Gango ar Huanghės epicentrų padariniai skiriasi nuo Tigru ir Eufratu sklidusių impulsų poveikio!

3. Istorikas nedaug ką gali pasakyti apie konkretų vienos ar kitos genties bendruomeninio gyvenimo etapą, nes *beveik* nėra likę dokumentinių (medžiaginės kultūros paminklų, rašto paminklų) duomenų, kuriais tik ir gali remtis mokslas. Užtat ir vadiname tą metą „priešistoriniu“. Užtat ir šiandien taip puolame tyrinėti akmens ar kitokios panašios kultūros tauteles ir analogijos principu išplėtojame jų gyvenimo būdą kadaise gyvenusioms gentims.

Tačiau tai spekuliatyvus ir, beje, primityvus istorijos tyrimo būdas.

Mūsų scientizmas toks, kad nepakenčiame jokių „neaiškumų“. Užtat ir apgaubiame praeitį spekuliatyviomis konstrukcijomis, bendromis frazėmis, „apifilirifiname“ istoriją.

Vadinasi, praeities vaizdas priklauso nuo filosofinės istoriko koncepcijos.

4. Tuo metu, kai Roma buvo apglėbusi visą „žinomą pasaulį“, aisčių gentys, jau kadai kada aprimusios po Didžiojo tautų kraustymosi, gyveno plačioje teritorijoje nuo Bresto ir Pinsko pietuose iki Pamaskvės rytuose, nuo Rygos įlankos viršaus šiaurėje iki Aistmarių vakarinio pakraščio vakaruose (parengti žemėlapį). Natūralus genčių judėjimas virškino ramiabūdžius baltus rytuose ir pietuose, ir čia dar iki II mūsų eros tūkstantmečio pradžios formavosi slaviškas buvusių baltiškų žemių antvalktis. Taip nuo baltiškų žemių atskilo *pirmieji* milžiniški plotai. Tačiau branduolys, apimantis Aistmarių vakarus ir Rygos įlankos šiaurę, buvo gana tvirtas.

Kai nuo X amžiaus vakariečiai ima skverbtis į baltų žemes, jie susiduria su ryžtingu pasipriešinimu. Geru nepaimsi.

XII amžiaus pabaigoje popiežius pagonims paskelbia kryžiaus karą. XIII amžiaus pradžioje (1200–1230) vokiečiai atplėšia nuo baltų žemių *antrą* didelį kąsnį – būsimąją Latviją (ir Estiją).

Nuo 1210 metų prasideda Prūsijos niokojimas, užtrukęs iki 1283 metų (sukilimas 1260–1274 metais). Taip nuo baltų atplėšiamas *trečias* milžino kąsnis.

Užtat kryžiuočiams Lietuvos įveikti nepavyksta. 1236 metais prie Šiaulių (Saulės) sustabdomas Kalavijuočių ordinas. 1260 metais prie Durbės sumušami popiežiaus siųsti kryžiuočiai, 1236 metais (mongolų įsiveržimo į rusų žemes metais) Mindaugas pasiskelbia didžiuoju kunigaikščiu (1253 metais – karaliumi).

Nuo tol iki pat 1410 metų vyksta karas su kryžiuočiais, o kartu Lietuvos sienų plėtimas iki Juodosios jūros. Lietuva tampa Rytų ir Vakarų slenksčiu.

Lenkija unijomis ir klastomis pajungia karus laimėjusius lietuvius dvasinei įtakai. Nuo tada Lietuvos gyvenimas eina valstybės ir tautos destrukcijos link – netenkama žemių, netenkama dvasinio savarankiškumo, kol galų gale 1795 metais Lietuva galutinai netenka savarankiškumo.

XIX amžius yra desperatiškų bandymų išsivaduoti amžius. Tačiau veikia lenkiškoji orientacija, inteligentija neranda bendros kalbos su masėmis. Tik besiformuojanti buržuazija ima kelti tautą dvasiškai, tačiau tas kėlimas be užmojų, mažagabaritis, sentimentalus, su ilgaamžio valstietiško vergiškumo psichologijos apnašomis.

Todėl ir savarankiškas gyvenimas XX amžiaus pradžioje atrodo „iš dangaus kritęs“, ir pats jis valstietiškai trumparegiškas, nors du kartus ir XX amžiuje bandė reikštis senoji aistiškoji dvasia, o dabar galų gale ėmė kristalizuotis iš naujo.

Smulkesni Lietuvos žemių apkarpymai vyko ir XX amžiuje – Rusijos naudai rytuose, Lenkijos – pietuose. Senųjų prūsų žemių atsisakė pati Lietuva. Tai, deja, neišgelbėjo nuo Lietuvos tirpdymo iš vidaus, nes sienos buvo atviros.

„GRAIKŲ STEBUKLO“ PASLAPTIS

(1973)

I

„Visoje istorijoje nėra nieko nuostabesnio ir nieko labiau nepaaiškinamo, kaip netikėtas Graikijos civilizacijos atsiradimas“[1], – sako Bertranas Raselas ir su juo kartoja kiti istorikai.

Pagal naujaisiais amžiais susiformavusią moksliškumo tradiciją (moksliška tėra tai, kas empiriškai įrodyta) mokslininkai, siekdami apsaugoti kitų savo teiginių moksliškumą (etinis mokslo apsektas: mokslininkas, besilaikantis nemokslinių, t. y. ne visų priimtų pažiūrų vienoje srityje, leidžia netikėti ir kitomis jo pažiūromis), nors ir nepasako, bet aiškiai pritaria kažkokiam nežemiškam šio reiškinio paaiškinimui (plg.: nuostabu, nepaaiškinama = nuostabu ir nepaaiškinama pagal šių dienų mokslo moksliškumo kriterijus).

Kas „neleistina“ mokslininkams, leistina diletantams, todėl mano požiūris į šį klausimą toks.

Nežinau, kokia iš esančių teorijų labiau nei kita atitinka šiuo metu turimus duomenis apie gyvybės atsiradimą ir raidą iki žmogaus (daug racionalių momentų turi ir „užsėjimo“, ir biogenezės, ir kitos teorijos), tačiau akivaizdu, kad tam tikru savo raidos tarpsniu žmonija buvo susidūrusi su kur kas aukštesnio lygio protingomis būtybėmis, kurios, rodos, stimuliavo spartesnę ir taip jau nevienodai įvairiose Žemės srityse besivystančių *Homo sapiens* rasių brandą ir sukūrė du kultūros sluoksnius – „natūralųjį“ ir „kosminį“. Tam „natūraliam“ sluoksniui bene geriausiai ir dabar atstovauja Australijos aborigenų, o „kosminiam“ – senosios Egipto ir Pietų Amerikos indėnų kultūros, kurių kolosalios žinios apie visatą buvo priimtos

[1] Рассел Б. *История западной философии*. Москва, 1959, с. 21.

mechaniškai ir išnyko kartu su jas saugojusia „ypatingąja kasta“, kai šioji neteko (dėl kosminės ar kokios kitos, pavyzdžiui, branduolinės katastrofos) ryšio su tikraisiais šių žinių turėtojais, kurie vėliau tapo dievais, dievų pasiuntiniais, pranašais ir t. t., t. y. tais, kurie Vidužemio jūros srityje (ir apskritai apie Atlanto vandenyną) paliko per visą tolesnę žmonijos istoriją žmonių vaizduotę veikusią žmonių-dievų, dievo-žmogaus idėją, įkarštį ir fanatizmą visame kame, kas siejosi su dangum, su tikėjimu tam tikrą išganymą atnešančia tiesa, su tikėjimu geresne ateitimi danguje arba žemėje.

Azijoje, kur religijos šaknys atrodo gilesnės jau vien dėl to, kad ten ne taip stipriai pulsavo viena kitą sunaikindamos įvairios tautos, o tą pačią tradiciją tęsė ta pati tauta (pavyzdžiui, kinai), to religinio fanatizmo ne tiek daug, kiek misticizmo, kontempliacijos, būdingų kiekvienai provincijai.

Šiuo atveju įdomus yra ir kinų mokslo, filosofijos pobūdis. „Kaip parodė vienas žymiausių Rytų kultūros tyrinėtojų Dž. Nidamas[2], mokslas Kinijoje tarnavo valdančiajai *biurokratijai* ir buvo organizuoto bei *kolektyvinio* pobūdžio, o Europoje jis buvo atskiros asmenybės reikalas“[3] (mano išskirta. – *R. O.*).

Be to, „pavyzdžiui, Kinijoje svarbiausia socialinė mokslo žinių funkcija nukreipta į organizavimą ir valdymą (išauklėti paklusnų, tikslų, darbštų ir dorybingą visuomenės narį), arba technologinė (inžineriniai, hidrauliniai įrenginiai, techniniai išradimai), o antika kūrė tokią žinijos sistemą, kuri nebuvo skirta tokiems grynai utilitariniams ir taikomiesiems reikalams“[4].

„Kinų mokslas jo praktinio efektyvumo požiūriu buvo kur kas aukštesnis už europietiškąjį imtinai iki Izaoko Niutono epochos ir padarė šiai didelį poveikį.“[5]

Tačiau svarbiausia, „nėra jokios abejonės, kad Rytai galėjo pralenkti pergalingą Europos raidą, jeigu ne daugelis aplinkybių, sustabdžiusių Rytų ūkio raidą ir atvedusių ją, viena vertus, prie surambėjimo ir nurimimo, o antra vertus, – prie tokios *mistinės, maginės* ir *teokratinės ideologijos* išsivystymo, kuri galų gale europiečiams nudažė visų Rytų kultūrą“[6].

[2] Нидам Д. Общество и наука на Востоке и на Западе // *Наука о науке*. Москва, 1966, с. 34.

[3] Волков Г. *У колыбели науки*. Москва, 1971, с. 34.

[4] Ten pat, p. 34.

[5] Ten pat, p. 34–35.

[6] Рейснер М. *Идеология Востока*. Москва, Ленинград, 1927, с. 15.

Taigi Kinijos kultūra atstovauja visos Žemės „kosminio sluoksnio“ raidai: mechaniškai pasisavintų žinių laipsniškam išsekimui, vis labiau stiprėjant (anų sąskaita) mistiniam teokratiniam elementui.

Religija vietoje anų buvusių žinių – štai kas iš esmės liko Žemei iš ano kosminio ryšio: tai patvirtina ir Vakarų, ir Rytų religijų *pobūdžiai*.

Rytams liko, beje, ir negausios, „provinciališkos“ mokslo žinios, bet reikia įsivaizduoti, kokios tai būta žinijos ir anų „dievų“ galios, jei tų žinių pakako (Kinijai) keliolikai amžių, o tų žinių *saugojimo organizavimas* tapo ištiso žemyno biurokratiška ir mistiška *pasaulėjauta*!

Graikai buvo „gabūs vaikai“, kurių protą apvaisino tada dar prieinama „anoji žinija“. Ir vis dėlto svarbiausias „graikų stebuklas“ yra ne tos jų protą pasiekdavusios fragmentiškos žinios, kiek pats proto genetinis ryšys su „anaisiais“, „anosios žinijos“ turėtojais: iš čia, rodos, ir tas siekimas viską apibendrinti, polėkis visaton ir kartu visumon, iš čia, iš ano pasaulio vientisumo kažin kokių aukštesnių žinių pagrindu (plg. raštų sistemas, kalendorius ir kt.), ir jų pasaulio mitologizmas (dingusi vieninga linija, likęs jos poreikis, pasireiškęs *vaizdingu* mąstymu ir kartu, per spekuliaciją – *racionaliu*).

Nei graikų, nei žydų, nei egiptiečių, nei indėnų, nei indų, kinų ir kitų kultūrų neįmanoma paaiškinti be prielaidos, kad būta kontakto su kosmine civilizacija ir kad naujo kontakto tarplaikyje mes dabar esame. Be tokios prielaidos neįmanoma suvokti ir pasaulio raidos tendencijų bei galimybių.

Su graikų civilizacija ir protu prasiveržęs aiškiai racionalistine kryptimi, bet įgijęs mitologinį apvalkalą, „kosminis patyrimas“ viduramžiais vėl buvo užklotas Rytuose išlikusia „natūraliojo klodo“ tradicija – jau gerokai pakoreguota „kosminės pasaulio tvarkos“ forma, pasireiškusia ne tiek mąstymu, kiek mąstymo taikymu; viduramžiai nepraėjo veltui ta prasme, kad graikų racionalistinė tradicija buvo „įskiepyta“ kitoms tautoms, kurios naujaisiais amžiais sukūrė jau ne mechanišką, o savitai žemišką žiniją, dėl kurios taikymo, t. y. dėl socialinio gyvenimo neorganizuotumo naujaisiais amžiais, iškilo kaip žmonijos susinaikinimo grėsmė, todėl vėl radosi kaip gyvas „raidos pristabdymo“, naujų viduramžių reikalas, idant būtų galima susisteminti žiniją, pagal tai pasitvarkyti socialinį gyvenimą ir žmogų nukelti nuo Dievui (ar kam kitam) skirto pjedestalo.

Tai rodo daugybė faktorių: tiek mokslo krizė, tiek ekonominis gyvenimas, tiek filosofinio įkarščio atslūgimas ir dogmatizmo bei misticizmo

stiprėjimas. Tai rodo tendencijos vėl grįžti prie kinų mokslo statuso – prie jo organizacinės utilitarinės paskirties, prie jo organizuoto ir kolektyvaus pobūdžio, kuris tokiomis bauginančiomis spalvomis piešiamas mokslo fantastų, bet praktiškai jau taip egzistuoja. Kartu su tuo išsikristalizuosianti technokratinė visuomenės struktūra bus vienintelė „kosminio subrendimo“ prielaida. Kokios bus pasekmės, sunku pasakyti, bet jų ilgai laukti neteks, nes prielaidos bus galutinai sukurtos su mokslo ir technikos revoliucijos pabaiga.

Aišku viena, kad tąsyk Žemė vėl galės būti priimta į kosminę sandraugą kaip lygiateisis, kosmose jau seniai egzistuojančią gyvenimo išmintį pasisavinęs (atradęs ir pats ant jo išaugęs), o ne žemesnis kaimynas, kaip buvo prieš daugelį amžių, palikusių mums Atlantidos, tariamų kosmodromų, Velykų salos ir kitas, tarp jų ir „graikų stebuklo“, paslaptis.

II

Iš visų naujausių duomenų ir nuojautų kuriasi štai toks Žemės priešistorės vaizdas.

Nėra abejonės, kad gyvybė Žemėje išsirutuliojo savarankiškai (nesvarbu – biogenezės, „užsėjimo“ ar kitokiais būdais, tai atskiras klausimas). Marse tuo metu jau gyvavo civilizacija. Jos kontaktas su Žeme pagimdė keletą ryškių civilizacijos židinių, kurių centras buvo Atlantida. Kažkur prieš Atlantidos suklestėjimą dar turi būti Marso biogenosferos destrukcijos pradžia (pats destrukcijos procesas įrodytas, neaiškios tik priežastys, laikas, būdas ir pan.). Marso „žmonės“ neteko savo kontaktų su gimtąja planeta. Po klestėjimo laikų, kurie sietini su kontaktu su Marsu, ateina „kolonizacinės civilizacijos“ konservavimosi ir lėtos destrukcijos Žemėje metas. Kaip ji žlugo – taip pat atskiras klausimas: gal ištiko kokia kosminė katastrofa, gal susinaikino – prielaidų daug ir įvairių, bet tai irgi atskiras tyrinėjimas.

Čia svarbu štai kas: visos tos priešistorės pėdsakai ir poveikis mūsų civilizacijai.

Žlugus „centrui“ liko „pakraščių“ sritys – artimiausios būtent Egiptas, Artimieji ir Viduriniai Rytai, toliau – Kinija, iš kitos pusės – indėnų kultūros Amerikoje (jos vėlesnės už Europos, Afrikos ir Azijos kultūras?).

„Pakraščių“ teorijos pagrindimas yra labai įdomus, ir apie jį galima spręsti remiantis visų pirma mitais, kuriuos reikia traktuoti ne kaip fantastiką, o kaip realius pasakojimus, su kurių prasme vėlesnės kartos nebeteko ryšio ir dėl to sumitino (tai kur kas paprastesnis, materialistiškesnis ir pozityvesnis paaiškinimas negu fantazavimo koncepcija). Reikia remtis ir filosofija, ypač kinų, kuri yra ne kas kita, kaip „iš aukščiau duotos“ valdymo technologijos interpretacijos! Kinų rasinis svetimumas „kosminei“ civilizacijai (kad ir kinų asketiškumas, o „anie“ buvo aiškūs gyvenimo gurmanai ir pagal graikų, ir pagal kinų mitus, vadinusius „anuos“ kiaulėmis dėl pomėgio pavalgyti) lėmė kinų priešišką nusistatymą jiems primestai valdžiai, o dėl to ir kultūros sudogmatinimą, nes iš karto viskas buvo priimta kaip tam tikros nuostatos, kurios vėliau tapo šventybėmis.

Panašiai santykius galima susekti ir su indėnais, ir su egiptiečiais, ir su žydais.

Dėl graikų reikalai yra sudėtingesni, tačiau būtent jie paaiškina Europos civilizacijos mįslę.

Graikų gentys, matyt, genetiškai labiausiai artimos „aniesiems“, tarsi kokie „dievų meilės sodo kūdikiai“, augę be priežiūros, kai neteko kontaktų. Tačiau būtent jų *genetinis artimumas* ir buvo jų mąstymo galių eksplozijos žemė. Juk (pasak S. Lilio) visoje Europoje būta panašios tvarkos, tik nežinia kodėl kitos barbarų gentys nesukūrė nieko panašaus į graikų kultūrą. O šie, genetiškai dar „tebeprisimenantys“ praeitį, iš Egipto žynių atkūrė tą ryšį su savo praeitimi racionaliai, taip plykstelėjo, kad atgamino viską, ką katastrofa buvo nušlavusi.

Graikija – mūsų bambelė.

Įdomu, kad ir filosofijoje graikai neskiria savęs nuo kosmoso – subjekto ir objekto nėra; ir viduramžiais – tik kitu pagrindu; naujaisiais laikais pradedama skirti, bet pamažu einama, bent jau veržiamasi (ryškiausiai – Georgas Hėgelis) prie naujo susiliejimo su kosmosu (absoliutusis žinojimas, tiesa). Galų gale ir priešistorė imama vis aiškiau suvokti, tik dėl ideologinių aplinkybių ji niekinama. Suprantama, reikėtų atsisakyti antropocentrizmo, kuriuo šiandien viskas pagrįsta, taip pat ir kelias į pražūtį. Reikia pripažinti skirtumus ir juose ieškoti prasmės.

Juk ir logo studijos rodo: mąstomoji medžiaga ir metodas (logika įvairiais variantais) buvo visada tie patys, net pirmykštėse bendruomenėse, nevienodi buvo tik logikos rezultatai, pasauliai, kurti pagal racionalias ga-

lias (nes dalyvavo ir paveldėta medžiaga, kurią reikėjo įprasminti, ir nauji veiklos produktai, kol kultūros išsisemdavo, o su jų produkcija kiti kultūros židiniai santykiavo iš savo pozicijų ir ėmė kaip nesuprantamus dalykus). Kad kuriamoji galia tebuvo viena – racionalus protavimas, – abejonių nėra. Ir tai paaiškina tą faktą, kodėl būtent Europos kultūros modelis tapo pasaulio kultūros modeliu, nors jį kiekvienas interpretuoja visaip. Reikalas tas, kad šiaurės rasė turėjo tiesioginius ryšius su „ana“ civilizacija ir veiksmingiausiai išplėtojo savo genetinę informaciją istoriniame laike, palikdama palikimą, kurį kaip alternatyvą Vakarų civilizacijos pavidalu turi priimti visas pasaulis, svarbiausią tos civilizacijos idėją – antropocentrizmą – parėmęs ir pavertęs nacionalizmu ir rasizmu, o jų konkreti apraiška yra ideologinė kova, kurianti absurdišką situaciją, savotišką naują Marso (ar kito kosminio šaltinio), Atlantidos išvakarių variantą.

VIDURAMŽIŲ EPOCHOS METMENYS

(1980)

Svarbiausias viduramžių dvasinio gyvenimo bruožas yra monoteizmo įsigalėjimas. Materialinio gyvenimo savitumą sudaro feodalinės ekonominės sanklodos susiformavimas. Šie procesai – nors ir ne vienu metu – vyko ir Vakaruose, ir Rytuose: Vakaruose įsigalėjo krikščionybė, Artimuosiuose ir Viduriniuose Rytuose – islamas. Monoteizmas visur stipriai paveikė žmonių gyvenimo būdą, bet dramatiškiausiai – Europoje. Rytų monoteizmas išaugo iš tūkstantmečių kultūros tradicijų, o krikščioniškasis tikėjimas į Europą atėjo kaip jos dvasiai priešiška represyvi jėga: Europos gentys buvo dar neišnaudojusios mitologinės pasaulėžiūros raidos galimybių. Padėtį komplikavo ir tai, kad žlugus Romos imperijai Europos barbarai atsidūrė nugalėtojų, padėties šeimininkų vaidmenyje. Krikščionybė turėjo arba nugalėti tą ir realiai, ir idealiai priešišką stichiją, arba žūti. Ji nugalėjo. Tačiau nugalėjo ir pralaimėdama, t. y. atsisakydama kai kurių užmojų, aprimdama, tapdama daugiau dvasinio gyvenimo forma, ilgainiui vis labiau išskystančia kultūros diferenciacijos produktuose. Vis dėlto krikščionybės pralaimėjimo istorija – tai neatskiriama dalis Vakarų Europos kultūros istorijos, kurios viduramžiai yra krikščioniškojo tikėjimo paties aršiausio viešpatavimo metas.

Krikščionybės, kaip „bendriausios sintezės, kaip bendriausios feodalinės santvarkos sankcijos“ (Frydrichas Engelsas), įsigalėjimą viduramžiais sąlygojo daugelis aplinkybių.

Pirmiausia, krikščionys dar Romos viešpatavimo laikais sukūrė ne tik svarbiausias savo tikėjimo dogmas, teologijos pagrindus, pirmąsias spekuliatyvias interpretacijas, bet ir bažnytinę orientaciją, t. y. įvairias religinės veiklos institucijas, kurios poimperinės suirutės sąlygomis tapo bene

svarbiausiais ir dvasinės, ir socialinės bei politinės stabilizacijos atramos taškais. Kai rimstant didžiosioms „tautų kraustymosi“ bangoms Europoje kūrėsi nauji valstybiniai organizmai, kai pirmosios Europos valstybės eikvojo jėgas tarpusavio karuose, krikščionybė pamažu centralizavo savo organizaciją, be kita ko, pasinaudodama ir buvusia Romos šlove bei mikliomis jos religinio prioriteto falsifikacijomis. Roma pamažu tapo „amžinuoju miestu“, o jos arkivyskupas – vyriausiuoju Bažnyčios ganytoju popiežiumi. Jo autoritetas dažnai būdavo reikalingas ir nedidelių ar amorfiškų valstybinių darinių valdovams, ir stipresniems monarchams, kurių veiklą, bijodama imperijos atsiradimo Vakaruose, įdėmiai sekė Bizantija, bandžiusi reprezentuoti ne tik Romos imperijos politinę tąsą, bet ir religinę jos dvasinės raidos kryptį. Krikščionybės pozicijoms tvirtėti padėjo arabų, turkų, mongolų invazijų grėsmė. Tokiomis aplinkybėmis, nors ir neišvengiant sunkumų ir nesėkmių, Europoje įsitvirtino politinės valdžios priklausymo nuo Romos popiežiaus tradicija: teisėtu buvo laikomas tik tas valdovas, kurį pripažindavo popiežius. Savo valiai teigti Bažnyčia sukaupė visą arsenalą priemonių – pradedant religijos poveikiu, popiežiaus autoritetu, dvasininkų įtaka valdantiesiems sluoksniams ir baigiant kryžiaus karais, anatemomis, vienuolių ordinais, inkvizicija. Pasirungti dėl savo politinės įtakos Bažnyčia nesidrovėjo, ir ta kova dažnai būdavo sėkminga.

Antra svarbi krikščionybės įsigalėjimo sąlyga buvo jos atliekamas socialinis vaidmuo. Viduramžių pradžioje feodalinės visuomenės socialinės sąsajos buvo labai silpnos. Natūrinio ūkio ryšių, politinio gyvenimo tradicijų menkumas neteikė žmonėms ir pakankamo socialinio bendrumo. Steigdami religines bendruomenes, kurios žmones griežtai dalijo į tikinčiuosius ir netikinčiuosius, krikščionių dvasininkai stimuliavo ne tik psichologinį, bet ir socialinį žmonių vienijimąsi, visuomeninio bendravimo formų ir normų raidą. Religinė sankcija ryški visoje viduramžių visuomenės socialinėje struktūroje.

Trečia svarbi krikščionybės įsitvirtinimo sąlyga buvo sėkmingas Bažnyčios manipuliavimas ideologinėmis religijos galimybėmis. Teigdama principinę žmonių lygybę prieš Dievą, krikščionybė psichologiškai kompensavo ne tik feodalinės visuomenės faktinę socialinę nelygybę, bet ir idėjinį bei moralinį žmogaus persiorientavimą: priklausydamas visų pirma nuo paties žmogaus, religinės dorovės turinio realizavimas konkrečiu gyvenimu žmogui garantavo universalias ir absoliučias to meto vertybes.

Pagaliau labai svarbus buvo ir Bažnyčios ekonominės galios augimas. Skelbdama abejingumą ir net panieką tokioms žemiškoms „tuštybėms“, kaip turtas, materialinė gerovė, prabanga, Bažnyčia, siekdama visapusiško savo galios įtvirtinimo, pamažu tapo stambiausiu viduramžių feodalu. Nepaisant moralinės kompromitacijos tikinčiųjų akyse ir dvasininkijos gyvenimo būdo pasikeitimo, Bažnyčios ekonominis potencialas buvo esminė tikybinių akcijų sėkmės sąlyga, skatino jos hegemonistines pretenzijas. Dvasinių ir pasaulietinių valdovų interesų susidūrimas baigėsi popiežių ištrėmimu į Avinjoną ir garsiąja Bažnyčios vadovybės krize, jau Renesanse galutinai išsprendusia valdžios klausimą pasauliečių naudai. Esama nuomonių, kad tai – kartu su luomų socialinio apibrėžtumo išryškėjimu ir karaliaus valdžios paveldimumo susiformavimu – nulėmusi viduramžiais ilgai gyvavusi pagonybės laikų patirtimi paremta savivaldos tradicija. Savivaldos ir centralizacijos santykis viduramžių Europoje yra specifiškas. Akivaizdus ir tas faktas, kad imperija, panaši kad ir į islamo religijos vienijamą imperinį konglomeratą, Europoje taip ir nebuvo sukurta – frankų valstybė ar germanų Šventosios Romos imperija liko tik simboliškais viduramžių siekių ir galimybių neatitikimo pavyzdžiais. Vis dėlto pagrindinė kliūtis politinei centralizacijai buvo feodalizmo ekonominė struktūra: sąlygodama viduramžių visuomenės socialinį atomiškumą, ji stipriai koregavo visas politikos idėjas. Bažnyčios politinėms užmačioms trukdė ir tai, kad, kitaip nei islamo tradicijos, krikščionybė iš pat pradžių buvo apsiskelbusi ne šio pasaulio valdžia. Žinoma, tai buvo lanksti formuluotė: krikščionybė žemėje atstovauja Dievo karalystei, o danguje ji atstovauja žemės valdžiai. Tuo krikščionybės politinės pretenzijos rėmėsi idėjiniu požiūriu. Tačiau realybė krikščionių Bažnyčią atkakliai vertė tenkintis daugiau dvasine veikla ir dvasine valdžia. Dvasinės ir pasaulietinės valdžios santykiai bene ryškiausiai atskleidžia viduramžių Europos gyvenimo konfliktiškumą ir kultūros įtampą, jos vidinį dramatizmą.

Viduramžių kultūrą esmingiausiai apibūdinančiais bruožais laikomi jos pasaulėžiūros teocentrizmas ir pasaulėjautos antropocentrizmas.

Viduramžių pasaulėžiūros teocentrizmas glūdi pačioje krikščionių Dievo sampratoje. Krikščioniškasis tikėjimas gimė iš beteisiškiausių Romos imperijos sluoksnių dvasinio pasipriešinimo, subrandinusio radikalų esamo pasaulio neigimą, nes tik viltis, kad teisybė, nors ir ne šiame pasaulyje, vis dėlto yra, pavergtiems ir nevilties iškamuotiems žmonėms

buvo vienintelis akstinas gyventi, būti pasaulyje. Rytų monoteistinės religijos „šio“ ir „ano“ pasaulio skirtingumo neakcentavo taip radikaliai, kad faktiškai visa „žemiškoji būtis“ – ir jos materialybė, ir idealybė – atsidurtų neigimo lauke. Budizmas, islamas empirinę būtį laikė nors ir netobula, nepakankama, tačiau ne priešiška neempirinei. Tokią Rytų religijų nuostatą iš dalies sąlygojo pirmykštės pasaulėžvalgos realizmas, pagal kurį dvasiškumas laikytas tokiu pat realiu kaip ir medžiagiškumas. Vakarų monoteizmo – krikščionybės – ontologinę nuostatą paveikė graikų racionalizmas, kuris pirmąsyk žmogaus savivokos istorijoje idealybę atskyrė nuo materialybės, realumo prioritetą atiduodamas idealybei. Radikalus krikščionybės priešiškumas „šiam pasauliui“ tikrosios tiesos buveinę ir kiekvienos tikros tiesos ištakas nukėlė net už racionalybės ribų. Tapusi „niekuo“, nes turėjo būti kažkuo „ne tuo“, kuo buvo empirinis pasaulis su visomis savo tiesomis ir išmintimi, ir kartu „viskuo“, nes šitas pasaulis turėjo priklausyti jai kaip kažkam, kas besąlygiška, ta ir užempirinė, ir antracionali tiesa, arba Dievas, buvo apdovanota absoliučiomis galiomis. Šia prasme įdomi Dievo sampratos evoliucija: ankstyvosios krikščionybės laikais Dievas yra įsikūnijęs gerumas, viduramžių brandos amžiuje jis tampa romiu išminčiumi, vėliau – gana abstrakčiu pasaulio mechanika susirūpinusiu visatos meistru, dar vėliau – pasaulėdaros paslaptį saugančiu pasaulio jėgų pusiausvyros moraliniu autoritetu. Ankstyvosios krikščionybės Dievas pirmiausia yra visagalis, teisingas ir geras. Svarbiausia – visagalis ir geras. Jo – kaip visagalio – sukurtas ir dangus, ir žemė, ir kalnai, ir vandenys, ir siela, ir kūnas – visa žemė ir visa žemėje. Viskas esą Dievo galioje ir valioje. (Tai požiūrio į pasaulį teocentriškumo pagrindas.) Jo, Dievo, gerumas esąs toks begalinis, kad, nenorėdamas savo galia džiaugtis vienas, jis sukūręs ir į save panašų žmogų. Viskas žemėje – nuo žvaigždžių ir saulės iki vabalo ir žolės – skirta žmogui, ir žmogus, kurį Dievas apdovanojęs valios ir proto laisve, didžia dalimi atsakingas už šį pasaulį ir už save. (Tai krikščioniškosios pasaulio pajautos antropocentrizmas.) Žinoma, žmogus, baigtinis kaip ir kiti kūriniai, esąs netobulas, jį slegianti ir įgimtos nuodėmės našta, tačiau jis turįs Jėzaus Kristaus gyvenimu parodytą išganymo galimybę, kuriai realizuoti tereikią geros valios.

Pasaulį jausdamas antropocentriškai, o vertinti jį priverstas teocentriškai, gyvenimą kuo doriau nugyventi žmogus gali tik suprasdamas savo prigimtį ir dieviškosios pasaulėdaros tvarką. Dar Augustinas į savo paties

klausimą, ką pažinti jis trokšta labiausiai, atsako: Dievą ir sielą, ir nieko daugiau. Tačiau į užracionalybę nukeltas Dievas protui neprieinamas. Užtat taip atkakliai viduramžiais stengiamasi išryškinti visas apreiškimo tiesų prasmes ir reikšmes, formuojant „mokslą apie Dievą“ – teologiją. Kadangi šios žinios apie Dievą esančios „autentiškiausios“, jos ir vertingiausios. Šiuo pretekstu teologija uzurpuoja viduramžių metafizinio mąstymo erdvę, mąstymui primesdama ir tokius pažinimo objektus, kurių protas kartais iš tiesų negali įveikti ir yra priverstas juos arba apriorišk ai priimti, arba atmesti. Teisės atmetinėti tikėjimo tiesas teologija nepalieka ir protu nepaaiškinamų dalykų buvimu argumentuoja žmogaus proto galių ribotumą. Todėl tikėjimas ir pažinime užima konstituojančią padėtį, o žmogaus protui ir jo įrankiui – filosofijai – lieka tik pagalbininko pakeliui į teologijos tiesas vaidmuo.

Tačiau protas iškelia labai rimtų pažinimo klausimų. Viena svarbiausių tapo idealybės realumo problema. Tuo metu, kai krikščionybė užklupo Europos tautas, jų intelektualinėje patirtyje dominavo dar ne tiek racionaliu priežasčių ir padarinių santykių nustatinėjimu, kiek empirinių vaizdinių abstraktinimu paremtas mąstymas. Teologinių „realijų“ parėmimas tokiai mąstysenai didesnių sunkumų nekėlė: jai kiekviena idealija buvo reali. Filosofiniam protui to buvo negana. Pasaulio sukurtumas reiškė Dievo minčių įsikūnijimo pasaulyje nelygiavertiškumą, reikalavo nustatyti idealijų realumo hierarchiją. Jei Dievo minčių, arba idėjų, tikrumas buvo neabejotinas, tai kokio realumo laipsnio galėjo būti žmogaus mintys, žodžiai, sąvokos? Turėdamas sielą – amžinybės kibirkštį – žmogus savo ir dieviškosios tikrovės santykį, aišku, suvokia, tačiau, be abejo, neadekvačiai – būtų tiesiog nedovanotinai išdidu manyti, kad jo mintys gali sutapti su Dievo mintimis. Problemiškas buvo ir žmogaus minčių reprezentavimo sąvokomis klausimas. Todėl žmogaus kalba apie dieviškąją tikrovę netgi tada, kai ta kalba abstrakčiausia, realiausia, laikyta tik kalba analogijomis, tik uždaiktinės tikrovės simbolizavimu. Visas šis pasaulis esąs anapusinio pasaulio simbolis. Jis susijęs su anuo pasauliu (nes ten yra jo ištakos), tačiau nėra tapatus jam.

Vis dėlto, kadangi šis pasaulis reprezentuoja arba, kaip buvo sakoma viduramžiais, demonstruoja aną pasaulį, kaip tik tos simbolinės, neretai tiesiog mistinės prasmės ieškojimas ir laikytas pažinimu. Gamtos reiškiniai ir daiktai, veiksmai ir poelgiai, skaičiai ir žodžiai – viskas viduramžiais

turėjo giliausias prasmes. Joms surasti buvo geros visos priemonės, pradedant logika ir baigiant mistika: pasaulis yra vienovė, kuri ne tiek aiškintina, kiek išgyventina, ir viskas joje yra juo tikriau, kuo arčiau uždaiktinės tikrovės, Dievo. Pažinimo esmė – kuo glaudesnis atskirybės susiejimas su bendrybe ir kuo visapusiškesnis jų įtraukimas į visuotinybę. Kadangi klausimai spręsti nuosekliai ir tvarkingai, solidūs traktatai būdavo rašomi net labai siaurais klausimais, o problemų nagrinėjimas išaugdavo iki enciklopedinių „sumų“, kuriose būdavo apžvelgiama visa su tuo klausimu susijusi žinija. Pačių problemų teologinis orientuotumas, mąstymo autoritarizmas ir formalizmas lėmė viduramžių pažinimo problematikos pseudotikroviškumą, ne tiek naujų faktų, kiek jau iškeltų teiginių nagrinėjimą, kritiką ar įprasminimą.

Krikščioniškasis transcendentalizmas, susiliedamas su Europos pagoniškosios mąstysenos realizmu, išugdė tokią pasaulėžvalgą ir tokią kultūrą, kurios, kupinos kartais tiesiog neįtikimų sinkretizmų, šiandien yra jau sunkiai suvokiamos, bet tuo metu buvo natūralios ir, beje, būtinos istorinių aplinkybių bei kultūros veiksnių atžvilgiu.

Svarbiausias viduramžių palikimas visai Vakarų Europos kultūrai yra žmogaus individualios vertės, jo kaip asmens samprata. Asmenybės vertė viduramžiais matuota ne žmogaus originalumu, jo sugebėjimu išsiskirti iš kitų žmonių, o priešingai – žmogaus integralumu, jo sugebėjimu įsilieti į sociumo struktūrą, t. y. pajungti save cecho, luomo, titulo reikalavimams, vaidinti savo socialinį vaidmenį taip, kaip reikalavo hierarchinis tų bendrybių supratimas, savo ruožtu vedęs į universumo harmoniją. Viduramžių žmogus – dar ne Renesanso žmogus, kuris jau save patį laiko pasaulio centru. Viduramžių žmogus suvokia savo atskirumą, bet aukoja jį aukščiausiai bendrybei – Dievui, stengdamasis jame ištirpdyti savo individualumą. Taip žmoguje pasireiškia antropocentrinės pasaulėjautos (viskas sukurta žmogui) ir teocentrinės pasaulėžiūros (viskas priklauso nuo Dievo) prieštaravimas, be kita ko, ryškiai atspindintis ir viduramžių socialinius santykius. Žmogaus asmenybės pagrindas – nemirtinga ir, pasak viduramžių mąstytojų, metafiziškai nepaneigiama siela, už kurią žmogus yra atsakingas individualiai. Sielos išganymas pasaulyje, kuriame, be akivaizdaus gėrio, yra ir tiek įvairiausių blogio pinklių, – didžiausias viduramžių žmogaus rūpestis. Čia negali būti per didelės jokios pastangos, pradedant griežtu religinių ir socialinių reglamentų laikymusi, baigiant

savų Dievo pagerbimo formų ieškojimu. Šitaip viduramžiais pradeda formuotis jautrios, egzaltuotos, atkaklios, kryptingos individualybės tipas, kuriam būsimosiose epochose lemta tapti pagrindiniu asmenybės tipu, veikiančiu įvairiausiose kultūros sferose ir pripildančiu jas net graikams neregėto valingo kategoriškumo ir bekompromisiškumo.

Viduramžiais mezgasi ir socialinio junginio autonominės vertės suvokimas. Jis formuojasi viduramžių luomuose ir ypač cechuose, kur antikinį formalų socialinio bendrumo supratimą pakeičia neformalus solidarumo jausmas, buvęs ypač svarbus asmeniniais tarpusavio ryšiais paremtuose viduramžių žmonių santykiuose.

Viduramžių laisvuosiuose miestuose brendo naujų laikų valstybės samprata. Žinoma, ji buvo dar toli nuo buržuazinės nacionalinės valstybės idėjos, tačiau į ją artėta kaip tik per laisvųjų miesto stimuliuotas Renesanso valstybines aspiracijas.

Pagaliau viduramžiais išryškėjo ir subrendo tas Europos kultūrai būdingas nepaprastai intensyvus visumos aprėpimo troškimas, kuris Renesanse, nuo dieviškojo absoliuto kontempliacijos dėmesį perkėlus į empirinės realybės pažinimą, pasireiškė tokia gausa jau empiriniu pažinimu paremtų mokslo, filosofijos doktrinų, tokiu kelionių į nežinomybę protrūkiu, atradimų ir išradimų lavina, meno suklestėjimu, kad europiečiai tikrai galėjo jaustis pralenkę savo mokytojus graikus.

Vakarų Europa dar viduramžiais daug ko pasisėmė iš antikos patirties, nors keliai į ją buvo nelengvi ir ilgi. Sunkumus lėmė ne tik Bažnyčios pažiūra į antikos palikimą kaip į stabmeldžių kultūrą, bet ir platesnio intelektualinio gyvenimo poreikio stoka. Šį poreikį pamažu ugdė Bažnyčios reikalams tarnavusios vienuolynų mokyklos, kuriose pagal vėlyvojoje antikoje susiformavusią „septynių menų“ programą buvo rengiami dvasininkai. Daugiausia mokymo reikalams VI–XI amžiais čia buvo kaupiami ir perrašinėjami išlikę antikos veikalai, pirmųjų Bažnyčios tėvų raštai. Šitaip pamažu į viduramžių žmonių sąmonę skverbėsi ir antikos filosofinė mintis.

Antra ryškesnė antikos kultūros difuzijos į Vakarų Europą banga susijusi su kryžiaus karų laikotarpiu, prasidėjusiu XI amžiaus pabaigoje. Europiečiai tada pirmąsyk akivaizdžiai susidūrė su Bizantijos ir islamo kultūromis, kurios antikinį elementą organiškai buvo įtraukusios į brandžią savo intelektualinę galią.

Arabai, dėl daugelio aplinkybių sugebėję ilgai išlaikyti islamo toleranciją nereliginiams kultūros elementams, noriai naudojosi daugelio tautų – persų, indų, bizantiečių, senovės graikų – kultūrine patirtimi, stimuliuodami senųjų vertybių plitimą ir naujų kūrimą. Islamo pasaulyje gana greit suklestėjo poezija, gramatika, istorija, matematika, astronomija, geografija, medicina ir kiti mokslai bei menai. Buvo uoliai studijuojami ir verčiami į arabų kalbą senieji graikų rankraščiai. Arabai Vakarų Europai davė iš Indijos perimtus vadinamuosius arabiškus skaitmenis, algebros pagrindus, trigonometrijos, chemijos žinių, Ibn Sinos „Medicinos kanoną“, ilgus amžius buvusį parankine kiekvieno gydytojo knyga. Jie davė ir visai minties raidai labai svarbią tikėjimo ir žinojimo tiesų netapatumo idėją, kurios pagrindu išsirutuliojo svarbiausios brandžiosios scholastikos koncepcijos.

Bizantija savo kultūra buvo Vakarų Europai gimininga kraštas, tačiau religiniai ir politiniai jų santykiai nuo krikščionybės skilimo laikų nuolat buvo įtempti. Bizantija nebuvo pasiekusi ir tokio kaip arabų kraštai kultūros ūgio. Eklektizmas Bizantijos kultūroje neleido plėtotis nei arabiškam rafinuotam juslingumui, nei europietiškam kategoriškam tikslingumui. Užtat Bizantija turėjo daug senosios graikų minties paminklų, kuriuos, gelbėdamiesi nuo užkariautojų turkų, Bizantijos intelektualai atsigabeno į Vakarų Europą. Taip čia su senovės graikų veikalais buvo susipažinta jau iš pačių originalų, pradedant naujųjų laikų autentiško šaltinių studijavimo tradicija.

Prasmingiausiai antikine mintimi viduramžiais pasinaudota universitetuose studijuojant arabų aktualizuotą Aristotelio palikimą. Šio antikos pagonio filosofiją giliausiai išgyvenęs ir ją krikščionybei tobuliausiai pritaikęs Tomas Akvinietis tikėjimo ir žinojimo tiesų netapatumo problemą išsprendžia, pagrįsdamas jų subordinaciją ir filosofiją pajungdamas teologijai kaip tik tuo metu, kai filosofinis pažinimas tampa žmonių dvasinio ir praktinio gyvenimo poreikiu. Tačiau ir Tomo Akviniečio teologiškai perdirbta Aristotelio mąstymo metodika lieka tokia paveiki, kad sugeba turtinti net religinės pasaulėžiūros racionalųjį turinį, kuris savo ruožtu drąsina protus atsidėti jau vien filosofinio pažinimo priemonių ir metodų tobulinimui.

Viduramžių kultūros branda nuo jos ankstesniųjų amžių skiriasi tuo, kad netgi tose kultūros srityse, kur antikos įtaka dar ne tokia tiesioginė

(pavyzdžiui, mene), racionalusis kūrybos pradas vis drąsiau teigia empirinio gyvenimo patirtį.

XIII amžius – palankiausias Bažnyčiai. Tai jos ideologinės ir politinės galios, jos sankcionuojamos kultūros apogėjaus amžius. Tačiau aukščiausias pakilimas neišvengiamai atskleidžia ir kontroversijas. Plėtotis sugebanti kultūra tuo ir gyvena, kad būtinai imasi tų galimybėmis ryškėjančių naujovių realizavimo. XIII amžius – su savo vienuolynais ir bažnyčiomis, savo pilimis ir sodžiais, riteriais ir meisterzingeriais, turgumis ir turnyrais, karais ir marais, su visu tuo, kas sudaro viduramžių dvasinio gyvenimo foną, – nueina į istorijos analus kupinas savo vertės pajautimo, dar nelabai suvokdamas, kad visas tas spindesys pasiektas tik dėl lemtingo kompromiso – kompromiso su mąstymui pabudusio ir jau ne dieviškosios kūrybos kontempliavimo, o sąmoningai savarankiškos kūrybos trokštančio Europos žmogaus protu.

Bet tai yra jau Renesanso ir kitų būsimųjų Europos amžių sąlyga, turėjusi įtakos visai naujųjų epochų kultūros istorijai.

RENESANSO EPOCHOS METMENYS

(1984)

Renesansas, arba Atgimimas, – tai vėlyvieji viduramžiai, feodalizmo irimo ir kapitalistinių santykių formavimosi metas.

Dvasinio gyvenimo plotmėje Renesansas – tai antropocentrinės žmogaus orientacijos stiprėjimas ir teocentrinės pasaulėžiūros krizė visose kultūros srityse. Būdingiausi Renesanso reiškiniai yra humanizmas, Reformacija, technikos ir geografijos atradimai, naujos meno formos, eksperimentiniai gamtos mokslai, jų rezultatus ontologizuojančios filosofijos koncepcijos ir socialinės revoliucijos. Šių reiškinių esama visose feodalizmo sanklodoje gyvenančiose kultūrose, tačiau intensyviausiai ir ryškiausiai vadavimasis iš viduramžių religinio pasaulėvaizdžio vyksta Vakarų Europoje, įtvirtindamas tokias gyvenimo formas, kurios, tolydžio plėtodamosi, daro įtaką viso pasaulio raidai ir likimui. Renesansas, anot Frydricho Engelso, buvo „didžiausias pažangus perversmas“.

Svarbiausia socialinė Renesanso prielaida – pradinio kaupimo ribas peržengęs prekinis kapitalas. Jo sėkmingas funkcionavimas reikalauja iš esmės koreguoti feodalinius santykius, teikia daugybę galimybių kur kas laisvesnei, individualesnei žmogaus jausenai, protavimui ir elgesiui. Turtėjantys viduramžių pirkliai, cechų meistrai tampa Renesanso pramonės įmonių savininkais, bankininkais. Kapitalo galia, sukoncentruota veikliose rankose, sąlygoja dar didesnes galimybes: technikos priemonių darbo našumui didinti paieškas (technikos išradimai ir atradimai), rinkų produktams realizuoti kūrimą ir sisteminimą, ieškant jų net už horizonto (didieji geografijos atradimai), darbo jėgos organizavimą, naujam gamybos būdui pajungiant nusigyvenusius valstiečius, pameistrius (manufaktūrų susiformavimas). Naujosios įmonės remiasi darbo pasidalijimu, specia-

lizacija tampa svarbia visos kapitalistinės gamybos intensyvinimo sąlyga. Prekinio kapitalo funkcionavimo laisvė daug kam atrodo tokia konstruktyvi, kad ją užtikrinanti valstybės tvarka laikoma teisingiausia ir priimtiniausia visai visuomenei (buržuazinės revoliucijos, kapitalistinės valstybės).

Viduramžių pasaulis yra visais atžvilgiais nuosekliai sutvarkytas. Pradedant Dievu, kaip visa ko ištaka, pasauliu, kaip pačia bendriausia dieviškojo gėrio apraiška, ir žmogumi, kaip dieviškosios kūrybos tikslu, per sielą viskas susiejama tiek su žmogaus vidumi, tiek su jo aplinka, Dievui neprarandant būties galutinės instancijos, o žmogui – jo rūpesčio objekto santykių. Tie santykiai detalizuoti ir tikėjimo, ir filosofijos, ir meno, socialinių institutų, moralės ir papročių. Viskas veikia vieningai ir tikslingai, o tai, kas netelpa į to vieningo veikimo tikslingumą, laikoma klaidomis arba erezijomis.

Kapitalistinių santykių formavimasis ir įsitvirtinimas, susiję su fundamentaliu viduramžių gyvenimo tvarkos neigimu, viešpataujančios pasaulėžiūros yra vertinami visų pirma kaip teisėtumo pažeidimai ir amoralumas. Nenuostabu, kad naujos epochos gimimą lydi dramatiškos Renesanso žmogaus abejonės ir blaškymasis, kad šviesus to žmogaus tikėjimas pažanga egzistuoja greta apokaliptinių regėjimų ir abejojimo žmogaus prigimties galiomis, kad veržlią ir džiaugsmingą socialinę ir moralinę pažangą keičia nykūs juodašimtiškų siautėjimų laikotarpiai, visuomenę nusiaubiantys labiau negu maro epidemijos. Tos prieštaros – viso Renesanso likimas, kol nusimetami feodalizmo politiniai varžtai ir tautos pereina prie realaus feodalizmo santykių įveikimo, prie kapitalizmo problemų sprendimo ir laipsniško paties kapitalizmo istoriškumo, praeinamumo suvokimo. Renesansas yra labai prieštaringas, kaip prieštaringa yra ir pagrindinė jo dvasinė tendencija – humanizmas.

Humanizmas – tai pažiūrų visuma, teigianti savaiminę žmogaus vertę, jo teisę į laisvę ir laimę, žmonių santykių norma laikanti lygybę ir teisingumą, o visuomeninės tvarkos kriterijais – gėrį ir gerovę. Gyvenime šios pažiūros reiškėsi chaotiškai, tačiau reiškė, svarbiausia, humanizmo kontroversiškumą Dievui ir orientaciją į žmogų. Šia nuostata humanizmas sąlygojo visą Renesanso žmogaus santykių sistemą – tiek su pačiu savimi, tiek su kitu žmogumi, tiek su aplinka.

Kodėl iš religinės pasaulėžiūros besivaduojantis žmogus atramos ieško ne už savęs – gamtoje, kaip darė iš mitinės pasaulėžiūros besiveržiantys

graikai, – o būtent savyje? Viduramžiškasis spiritualizmas buvo persmelkęs ir gamtą, ir kovoti su juo galėjo tik jo priešybė – konkreti laisva valia. Kad ir koks stiprus buvo viduramžių teocentrizmo diktatas, europietis niekada nebuvo praradęs savęs kaip individualios atskirybės, kaip laisvos valios momento pajautimo. Tai rodo viduramžių filosofijos pobūdis: ji nėra tiesioginė religijos tiesų interpretuotoja – tuo užsiima teologija; filosofija yra religijos pagalbininkė, tarnaitė, kuri prisiima labai svarbias dievybės, žodžio santykio su materialybe, t. y. idealybės realumo, aiškinimo funkcijas. Tai rodo europinės religijos – krikščionybės – pobūdis: Rytų dievai yra idealai, kuriais reikia sekti; Europos Dievas aktyviai rūpinasi žmogumi, žmogus yra jo kūrinys, keliantis nerimą ir labai rimtų problemų, dėl kurių Dievas priverstas nuolat graudenti ir griaudėti. Pagaliau ar ir pati europiečio religinė savitaiga, ypač tokios jos formos kaip asketizmas, entuziazmas, inkvizicijos laužai, nerodo, kad net po vienuolio apdarais plaka širdys, kurioms negali nerūpėti kapitalo teikiamos laisvės erdvė su jos nežinomais ir netyrinėtais keliais? Jiems įveikti reikalinga ideologija. Ja iš pradžių ir tampa humanizmas.

Savęs vertinimo kriterijų humanistai ieško abiejuose konkretaus žmogaus realumo poliuose – ir kūniškume, ir dvasiškume. Paieškos dažnai tampa religijos arba religijos sankcionuojamų visuomenės santykių kritika. Neretai jos įgyja žmogaus arba kurios nors esminės jo galios hipertrofuoto aukštinimo, apologijos pavidalą. Dažnai ieškojimai remiasi ir svarstymu, abejone. Kad ir kokia forma reiškiasi humanizmo idėjos, jos tirpdo dangiškąjį totalumą, atveria visai naują – fizinio žmogaus sušildytą – buvimo erdvę, kurios tvarka tokia graži jos kūrėjui, kad jį apima pasididžiavimo ir pasitikėjimo savimi jausmas. Jis saugo Renesanso žmogų nuo subtilių teologinių ir rafinuotų riteriškų idealų, pragmatiškai tikslina gyvenimo vertinimo kriterijus, stiprina materialinių motyvų primatą ir hedonizmą. Renesanso herojai – tai veiklūs ir drąsūs garbėtroškos, kuriems visa, kas stovi kelyje į savęs pačių išaukštinimą, patenkinimą, yra ne kliūtis, jeigu tik tai galima įveikti. O bandyti įveikti ir noro, ir drąsos šitiems žmonės nestinga.

Tai labai ryšku Renesanso žmogaus santykiuose su kitu žmogumi. Ikirenesansinio žmogaus santykius lėmė luomų sąlygojamos reglamentacijos. Renesanso žmogui svarbu ne tiek luomai ir titulai, kiek jų teikiama nauda. Tai lemia ir moralę – dėl tikslo, kuris, kad ir labai „aukštas“, paprastai

yra labai praktiškas, galima ir išduoti, ir apšmeižti, ir nunuodyti, o laisvalaikiu ir toliau sau gėrėtis antikos šedevrais, studijuoti senuosius manuskriptus, puikuotis graikų, lotynų, hebrajų kalbų mokėjimu.

Žmogaus santykis su daiktine aplinka dar agresyvesnis. Daiktų pasaulyje jis nori turėti sau tokią vietą, kurioje galėtų jaustis erdviai, tvirtai ir patogiai. Jo namas – kitaip negu gotikinis, pasišovęs tiesiog pakilti į dangų, – yra horizontalus, masyvus, iš išorės dar kiek primenantis tvirtovę, bet viduje slepiantis aukštus, erdvius ir šviesius kambarius su savarankišką egzistenciją įgijusiais baldais (gotikoje daug baldų „augo iš sienų“), buities reikmenimis. Bažnyčios, nors ir aukštos, taip pat nebesiveržia dangun: paklusdamos jų architektūrą organizuojančio apskritimo matematizacijos varžai, jos darosi plačios, erdvios ir ramiai griežtos. Nors architektūroje tradicijos laikomasi labiau negu kitose aplinkos transformavimo akcijose, žmogaus negailestingumas medžiagai akivaizdus: medžiagos savarankiškumas suvokiamas, pripažįstamas, bet – kartais atrodo – tik tam, kad medžiaga dar besąlygiškiau paklustų žmogaus susikurtam daikto regėjimui. Čia ryškėja viena svarbiausių viduramžių dvasios transformacijų į naujųjų laikų kultūrą: buvusi idealiai represyvi materialybės atžvilgiu, sąmonė Renesanso epochoje materialybės atžvilgiu tampa represyvi realiai. Visa, kas medžiagiška, turi ir gali būti panaudota pagal žmogaus poreikius. Tiesa, galių šiai užmačiai įgyvendinti dar nedaug. Tačiau viduramžių mokyklą išėjęs žmogus ir protingas, ir gudrus: tolimų tikslų siekdamas per artimesnius, didžiąją gamtos pajungimo strategiją realizuoti jis priverčia pačią gamtą – kuria technikos įrengimus, XV amžiuje pabyrančius tarsi iš gausybės rago ir ilgainiui tampančius storu mašinų klodu, kurio tolesnis perdirbimas – tobulinimas, panaudojant giliau į materialybės prigimtį įsiskverbusios minties patirtį, ir sisteminimas, reguliuojant jų veikimą visuomeninės naudos požiūriu, – naujaisiais amžiais atveda prie pramonės, naujausiais – prie mokslo ir technikos revoliucijų.

Pasaulis Renesanso žmogui – tai konkretybė, prasidedanti jame pačiame ir čia pat už jo ir taip pat realiai plintanti iki horizonto, kuris tolsta, tolydžio prie jo artėjant, o per tas tolumas gali nuvesti į prieskonių ir aukso kraštus. Renesanso žmogaus trauka už horizonto labai konkreti, ji netrunka pasireikšti tolimomis geografinėmis kelionėmis ir atradimais, atvėrusiais europiečiams ir Ameriką, ir Indiją, vėliau – Afrikos gelmes, Okeaniją, Australiją.

Realybės grožis Renesanso žmogui toks kerintis, kad prieš norą ir galimybę jį pažinti blanksta netgi didžiausios abejonės, o siekimas jį pertvarkyti pagal naują žinojimą toks patrauklus, kad jam realizuoti negaila viso gyvenimo. Renesanso žmogus, kupinas jo valios pagimdyto ir žinojimo sutvirtinto tikrumo, pasiryžęs užsikariauti sau visą visatą. Tai jis ir imasi vykdyti ir teoriškai, ir praktiškai: teoriškai – kurdamas materialumo totalybės sampratą, praktiškai – ugdydamas tuos gyvenimo pradus, kurie atveda į šiuolaikinę moksliniu žinojimu paremtą kultūrą.

Renesansas prasideda Europos pietuose, laisvuose Italijos miestuose, kur dar stūkso antikos griuvėsiai, o žmonės aktyviau gyvena ir aiškiau jaučia naujovių poreikį. Brendęs XIII–XIV amžiais, Renesansas prasideda nuo susidomėjimo antikos kultūra, kai žlugus Bizantijai į Vakarų Europą plūsteli senaisiais raštais ir jų komentarais nešini iškaršusios Rytų Europos imperijos intelektualai. Kaip savarankiška pozityvi kultūros veikla Renesansas pirmiausia pasireiškia siekimu atnaujinti, labiau prie žmogaus priartinti katalikų religiją. Beveik kartu ryškėja pastangos sukurti naują meną. Šiuos procesus patiria ir Italija, ir „pasaulis už Alpių“ – šiaurinė Renesanso erdvė, tik pietūs labiau orientuojasi į kūnišką, o šiaurė – į dvasinį žmogų. Pliūptelėjusi menu, Renesanso dvasia Italijoje, ypač po Habsburgų invazijos, priblėsta, o už Alpių ji įsitvirtina kaskart giliau ir plačiau, nuo nepasitenkinimo bažnytininkų lupikavimu išaugdama iki Reformacijos ir protestantizmo, nuo Biblijos tyrinėjimo ir kritikos – iki naujos astronomijos, mechanikos ir fizikos bei jų rezultatų interpretavimo didžiosiose XVII amžiaus filosofinėse sistemose.

Prie Renesanso humanizmo ištakų stovi Dantė, tobuliausiai išreiškęs tą *pathos de renovatio*, kuris išgyvenamas XIII–XIV amžių sandūroje tikint, kad ir gimtosios, ir istorinių nuodėmių subjaurotą žmogaus sielą galima apvalyti ir gėrėtis ja tyra kaip kūrimo rytą dar čia, žemėje, o ne pomirtiniame gyvenime. Kaip moralinio ir socialinio atsinaujinimo priemonę meno paskirtį supranta ir Frančeskas Petrarka, dar ryžtingiau atsisakantis teologinių ir metafizinių būties kontempliacijų ir susitelkiantis stebėti psichinę žmogaus sielos raišką ir suprasti ją kaip būtį, raginantis dar labiau pasitikėti savimi. Petrarka poezijoje, o Džovanis Bokačas prozoje nubrėžia esminius visų ateinančių laikų Europos literatūros bruožus – racionalistinį konstruktyvizmą kaip pasaulio meninio atkūrimo principą, psichologizmą kaip žmogaus vidaus ir realizmą kaip žmogaus aplinkos perkėlimo į meno realybę būdą. Brandindami ir plėtodami tas literatū-

ros ir meno priemones apmąstymuose apie žmogaus prigimtį, gyvenimą, istoriją, gimsta tokie Renesanso milžinai, kaip Fransua Rablė, Migelis de Servantesas, Viljamas Šekspyras.

Renesanso meno dvasia būdingiausiai pasireiškia dailėje, bene tobuliausiai atspindinčioje Renesanso žmogaus orientaciją į pasaulio daiktiškąją realybę. Trys didieji florentiečiai, Italijos brandaus Renesanso korifėjai – Leonardas da Vinčis, Mikelandželas ir Rafaelis – akivaizdžiai demonstruoja tą dailės formų kitimą, kuris įkūnija išsivaduojančios dvasios savivoką: nuo viduramžiškai koncentriško, tačiau renesansiškai juslingo Leonardo dailės gyvybingumo iki beveik nevaldomos empirinių formų savitaigos Mikelandželo freskose, tarp jų dviejų stovint Rafaeliui, balansuojančiam tą „aukso vidurį“, kurio jau XVI amžiaus antroje pusėje kaip normos laikosi venecijiečiai ir kiti Europos menininkai. Šiauriečių savitumą bene geriausiai apibūdina Nyderlandų dailininkų natiurmortai ir peizažai, kuriuose natūra tampa vos ne dvasia, kuriuose empirija įgyja principo statusą.

Meno atsinaujinimas išreiškia Renesanso socialinės hierarchijos aukštųjų sluoksnių aspiracijas. Judėjimas dėl religijos atnaujinimo – Reformacija – apima visą visuomenę, jame gimstantys reiškiniai tiesiogiai apima visą visuomenę, susyja su valstybių ir tautų socialine ir politine raida. Renesanso epochoje gimęs menas, mokslas, filosofija toliau plėtojasi į naujųjų laikų kūrybos koncepcijas, mokyklas ir sroves, o Reformacija, davusi protestantiškąsias religijas, lieka tik Renesansui būdingu, Renesanso – vėlyvųjų viduramžių – situaciją autentiškiausiai išreiškiančiu kultūros gyvenimo faktu: visi svarbesni visuomenės persitvarkymai tada gali vykti tik su religijos vėliavomis.

Reformacijos tėvyne Vokietija tampa neatsitiktinai: XVI amžių Ispanija, Prancūzija, Anglija pasitinka sukūrusios stiprias absoliutines monarchijas, kuriose ekspansionistinėms Katalikų bažnyčios pretenzijoms pasaulietinių valdovų interesai sėkmingai priešpriešinami labai konkrečiais apribojimais, o iš feodališkai susiskaldžiusios Vokietijos Roma netrukdoma gali išsiurbti didžiulę savo pajamų dalį. Romos ekonominiam plėšikavimui ir dvasinei priespaudai Vokietija galėjo pasipriešinti tik susitelkus visai visuomenei. Reformacija tampa svarbiu daugelio Europos tautų nacionalinės, socialinės ir politinės brandos etapu.

Po beveik visą XVI amžių trukusių dvasinių neramumų (jų pradžia – Martyno Liuterio tezės 1517 metais), karų (ypač 1524–1525 metų Vokie-

tijos valstiečių karo) ir kontrreformacijos (ypač 1572 metų Baltramiejaus nakties Prancūzijoje) katalikiškąją Europą Reformacija padalija į Romos katalikų ir protestantiškosios – liuteronų, kalvinų, anglikonų – bažnyčių zonas. (Protestantizmas įsitvirtino šiauresnėse Vakarų Europos platumose.)

Reformacija galutinai pakerta totalitaristines Katalikų bažnyčios pretenzijas, verčia ją tolydžio vis aiškiau matyti save dvasinės, o ne politinės misijos vykdytoja. Katalikų bažnyčia su tokia savo padėtimi taikstosi labai nenoriai. Kovai su kontrreformacija 1526 metais įkurtas kapucinų, 1540 metais – jėzuitų ordinas. Suliepsnoja inkvizicijos laužai, kuriuose vien iki Hugo Grocijaus laikų „dėl tikėjimo“ miršta apie 100 tūkstančių žmonių. Drastiškai persekiojama kiekviena bent kiek „neaiški“ mintis, vėl suklesti scholastinis mokytumas („antroji scholastika“), o raganos deginamos iki pat XIX amžiaus pradžios. XVII amžiuje ne vienam atrodo, kad reakcija įsiviešpatavo nepajudinamai ir labai ilgam.

Tačiau kova dėl naujos pasaulėžiūros, naujo gyvenimo būdo vyksta ne mažiau fundamentaliai negu XVI amžiuje: kaupiami mokslo faktai, žinojimo duomenys išplėtojami į pasaulėžiūrines sistemas. Iš daugelio gamtos mokslų pasiekimų naujųjų amžių pasaulėžiūros susiformavimui didžiausią reikšmę turėjo Mikalojaus Koperniko astronomija, Johaneso Keplerio astrofizika ir Galileo Galilėjaus mechanika. Kopernikas, remdamasis empiriniais faktais, sukuria teoriją apie heliocentrinio pasaulio galimumą. Tai yra baisus smūgis viduramžiškam pasaulėvaizdžiui: Žemė netenka visatos geometrinio centro statuso, o žmogus – dieviškosios kūrybos tikslo vaidmens. Ir nors Koperniko pasaulėvaizdis yra viduramžiškai koncentriškas, jis kartu yra mokslinė prielaida, ne tik įgalinanti, bet ir reikalaujanti paaiškinti, kodėl kai kurios planetos „neklauso“ apskritimiškosios Koperniko pasaulėdaros estetikos, o sukasi aplink Saulę gerokai iškreivintais apskritimais. Kepleris, konstatuodamas dangaus kūnų sąveiką, kurią jis aprašo trimis garsiaisiais planetų judėjimo dėsniais, taip suempirina „dieviškuosius“ dangaus šviesulių judesius, kad Galilėjus, tyrinėdamas Žemės kūnų judėjimą, supranta tiriąs ir įrodinėjąs planetinius vyksmus. Didžiausias Galilėjaus nuopelnas filosofijos raidai yra pagreičio problemos – greičio kiekio ir krypties kitimo – išaiškinimas. Iki Galilėjaus manyta, kad dieviškumas kūnų santykiuose reiškiasi jų judėjimu apskritimu. Žemės kūnai – materialybės kaip inertiškumo, kaip būtiškosios neigiamybės konglomeratai – juda tiese, o palikti savieigai jie pamažu

sustoja. Galilėjus įrodė, kad yra visiškai priešingai. Sykį pajudėjęs kūnas dėl inercijos ir toliau tiesia linija tolydžio juda į begalybę. Natūralus kūno judėjimo greičio pakitimas, kurį galima stebėti laisvo kritimo situacijoje, nepriklauso nuo kūno svorio ir yra taip pat tolygus (9,8 m/s^2). O jeigu taip, tai kūnų judėjimo greičių įvairovės pagrindas yra ne už jų, bet juose pačiuose. Ir judėjimas apskritimu yra ne kas kita, kaip inercijos pagrindu sąveikaujančių kūnų konfigūracija. Begalybės persmelkimas tiesiaeigiu judėjimu ir judėjimo apskritimu natūralios prigimties atskleidimas ir Žemę, ir dangų pajungė iš pačių fizinių kūnų santykių išplaukiančiai tvarkai. Paslaptimi, kurioje galėjo tilpti ir Dievas, liko pats judėjimas, tačiau Dievas, kaip visos šios į begalybę nusidriekiančios sandaros kaltininkas, nusikėlė taip toli, kad praktiškai jo galima buvo nepaisyti, todėl Koperniko pasaulėvaizdis galėjo būti laikomas moksliškai įrodomu ir iš principo teisingu. Izaoko Niutono atrastasis visuotinės traukos dėsnis tą naująjį pasaulį taip tobulai persmelkė mechanistine fizika, kad Niutonui iškilo grėsmė tapti tokiu pat naujųjų amžių fizikos autoritetu, koks viduramžiais buvo Aristotelis.

Po Galilėjaus filosofams svarbiausia tampa pasaulio substancialumo problema. Iki tol pasaulis buvo vieningas Dieve. Dabar jis turi būti vieningas materialybėje. Tačiau materialumas kaip ir anksčiau suprantamas kaip inertiškumas. Vadinasi, materialumas, nors jo egzistencija ir autonomiška, yra sukurtas, ir būties substancialumo ištakos kaip ir anksčiau lieka būties dvasinėje prigimtyje. Iš šios nuostatos kyla svarbiausios XVI amžiaus mąstytojų – pirmiausia Renė Dekarto, Barucho Spinozos ir Gotfrydo Leibnico – filosofinių sistemų prieštaros: viduramžiškai reali idealybė dar taip stipriai valdo šių filosofų pasaulėžiūrą, o naujalaikiškai konkreti materialybė – pasaulėjautą, kad visi jie, nepaisant gamtos problematikos dominavimo ir jos sprendimų racionalaus konstruktyvumo, yra dar viduramžiškojo spiritualizmo poveikio lauke. Tas poveikis Dekartą įstumia į ontologiškai neįveikiamą dvasios ir materijos dualizmą, Spinozą – į esencialistinį panteizmą, o Leibnicą – į kone mistiškai spiritualizuotą būties pliuralizmą. Anglų empirikai Fransis Bekonas ir Tomas Hobsas, kovą su materijos spiritualizacija pradėję radikaliu ontologinio dvasiškumo atmetimu, dar negali jo išvengti gnoseologijoje. Tačiau tai yra toks priartėjimas prie antropomorfizmo filosofijoje įveikimo ir filosofijos antropologinio pobūdžio suvokimo, kad apie Bekono, Hobso ir Dekarto, Spinozos ir Leibnico filosofijas

galima kalbėti ir kaip apie pirmąjį naujųjų amžių filosofijos raidos tarpsnį, kurio patirtis tipiškas naujiesiems amžiams formas įgyja Apšvietos filosofijoje, Džono Loko, Džordžo Berklio ir Deivido Hiumo sensualizme ir Imanuelio Kanto kritinėje sistemoje.

Renesansas, arba Atgimimas, – sunki ir dramatiška feodalizmo irimo epocha, Europoje sukuria buržuazijos, valstiečių ir darbininkų klasių užuomazgas. Šių klasių susiformavimas į buržuazinės santvarkos socialinę struktūrą yra jau naujųjų amžių istorija. Atgimimas palieka Europoje pirmąsias buržuazines valstybes – Nyderlandus, Angliją, – tapusias pavyzdžiais tokios visuomenės santvarkos, kuri reikalauja realių dalykų išmanymu paremtos privačios iniciatyvos, žmogaus ir visuomenės gyvenimo sėkmės laidu tampančios tiek, kiek ta iniciatyva paverčiama aktyvios, kryptingos ir tikslingos veiklos sistema. Tai kelias į naujųjų amžių Europos individualizmą, pagrindinį tolesnės Europos pažangos, jos galių ir negalių šaltinį.

Renesansas palieka Europai ir feodalines absoliutines monarchijas – aukščiausią naujųjų amžių politinių tendencijų susiformavimą dar viduramžių dvasia, valdžios dieviškumo įkūnijimą žemėje. Absoliutinės monarchijos akumuliuoja tas feodalizmo neigiamybes, kurios į praktinę veiklą orientuotam žmogui atrodo juo beprotiškesnės, kuo labiau jos išvystomos arba ginamos. Ne veltui kova su tipiškiausia Prancūzijos monarchine diktatūra pagimdo ir klasikines naujųjų amžių revoliucinės kovos formas.

Renesansas praktiniu uždaviniu paverčia valstybės nacionalumo problemą: nors kapitalistinė ekonomika implikuoja „pasaulinę valstybę“, pradinės tos ekonomikos raidos stadijos negali nesiriboti lokalinėmis erdvėmis, natūraliausiai apibrėžiamomis „kalbos ribomis“ – viena kalba kalbančių, vienodas tradicijas, istorines reminiscencijas turinčių žmonių pasauliu. Aktyviam gyvenimui kylančios tautos tampa kapitalizmo galių koncentracijos erdvėmis, lenktynių dėl tų galių pagausinimo subjektais, kovos dėl prioriteto ir realios valdžios visai materialybei, visam pasauliui dalyviais, kurių ginčai tampa karais, juo atkaklesniais ir kruvinesniais, kuo stipresnės jėgos susiduria, kuo didesnių tikslų jos siekia.

Renesansas stipriai koreguoja Vakarų Europos tikėjimą – katalikybę. Skirtingos „reviduotos katalikybės“ formos skirtingai veikia įvairiose situacijose. Anglikonų bažnyčia, pavyzdžiui, stimuliavo ne tiek anglų nacionalizmo, kiek kapitalizmo ir imperializmo raidą, o liuteronybė paskatino

būtent nacionalizmo, „pasikeitimų galvose“, o ne realybėje, tradicijų formavimąsi. Bendra yra tai, kad su Reformacija Vakarų Europa įžengia į idėjinio pliuralizmo principinio galimumo epochą.

Labai reikšmingas Renesanso dvasinės srities palikimas pasaulio kultūrai yra menas, toks empiristiškas, toks tikroviškai sodrus, kad juslinį jo turinį sunkiai sulaiko net naujos, specialiai šio meno raiškai kuriamos natūralistinės formos, kad jas, pradedant Mikelandželu, ima krėsti (ypač baroke) materialybės pertekliaus karštligė. Naujųjų amžių pagimdytas klasicizmas, realizmas, natūralizmas yra bandymai tas dar Renesanso epochoje prasidėjusias formas ir turinio prieštaras mene pateikti ontologiškai vienaip ar kitaip subalansuotas.

Renesanso laikotarpiu išryškėja tas jau viduramžių religinio gyvenimo fenomenuose išeigos ieškojęs žmogaus asmenybės susiformavimas, kuris davė ir aistringai beatodairišką (pagrindinis Šekspyro dramų tipas), ir protingai apskaičiuojantį žmogaus tipus. Tų polių sujungimas, kaip auklėjimo ir saviauklos problema iškeltas dar Renesanso epochoje, duos tipišką kapitalistinės realybės herojų, taps siekiniu, kurio įgyvendinimo galimybės sudarys kapitalizmo epochos meno dramatikos kolizijas.

Filosofija vis labiau priartėja prie žmogaus kaip visų problemų problemos suvokimo ir šio suvokimo įprasminimo idealybės ir materialybės prieštarų visybėje (pirmąsyk tai nuosekliai padaro Kantas). Pagrindinį dėmesį sutelkusi į žmogaus aplinkos – santykio su kitais žmonėmis bei jų visuma valstybės pavidalu – tyrimą, Renesanso filosofija gyvenimo idealu ima skelbti žmogaus problemišką buvimą ieškant gyvenimo kūrybai reikalingų pažinimo duomenų tikrumo ir tų duomenų tikrumo požiūriu vis dėlto problemiškų pažinimo rezultatų taikymo tikrumo prielaidų ir sąlygų. Tai sunkaus, kiekvienu buvimo momentu dvasiškai įtempto gyvenimo filosofiškai aprobuotas idealas. Nenuostabu, kad dažnai tiek gyvenime, tiek kūryboje bandoma ieškoti lengvesnių kelių. Nenuostabu ir tai, kad sparčiai formuojasi žmogus, kuris savo herojumi renkasi Prometėją. Prometėjas, bene tipiškiausias Renesanso žmogaus analogas graikų Olimpe, yra jaunas, ryžtingas ir geras. Visa kita jam, kaip ir Renesanso žmogui, yra įgyjama.

Renesansas įtvirtina tą gyvenimo tendenciją, kuri XVIII ir XIX šimtmečiais įvairiais kapitalizmo ekspansijos pavidalais dominuoja Europoje, plinta į kitus žemės kraštus ir vadinama naujųjų amžių, arba kapitalizmo viešpatavimo, epocha.

NAUJŲJŲ AMŽIŲ EPOCHOS METMENYS

(1987)

Naujieji amžiai – tai kapitalizmo įsigalėjimo ir viešpatavimo metas.

Dvasinio gyvenimo srityje – tai antropocentrinės žmogaus orientacijos įsitvirtinimas ir išsiskleidimas tiek santykio su pačiu savimi, tiek santykio su kitu žmogumi ir visuomene, tiek santykio su kultūra ir gamta aspektais. Pagrindiniai epochos savitaigos būdai, nepaisant jos ideologinių aspiracijų, yra individualizmas, nacionalizmas ir materializmas. Individualizmą – kapitalizmo žmogaus savitaigos programą – lemia vis labiau ryškėjantis supratimas, kad žmogaus realus buvimas reikalauja tokių pat realių veiksmų, kurie vieni tegali laiduoti šito veiksmų subjekto gyvenimą. Nacionalizmą – kapitalizmo visuomeninės savitaigos programą – lemia naujas savo orientacijas teigiančių individų neformalaus bendrumo poreikis, kuris plinta po etninių bendrumų erdves, įgydamas nacionalinių valstybių pavidalus, o jų viduje, išreikšdamas realius gamybinius santykius, formuojasi naujomis – kapitalistinės epochos – klasėmis. Materializmą – epochos būtinę, buvimo kriterijus teikiančią orientaciją – lemia dar Renesanse prasidėjusi teocentrinės pasaulėvokos destrukcija ir pasaulio, kaip materialybės, idėjinis suvokimas. Jis vykdomas bandant idealizuoti medžiagiškumą, todėl netgi tos teorijos, kurių materialistinės intencijos nekelia abejonių (prancūzų enciklopedistai, Liudvigas Fojerbachas), baigiasi idealistinėmis išvadomis.

Būdingiausi naujųjų amžių reiškiniai yra Apšvieta ir buržuazinės revoliucijos, pramoniniai ir agrariniai perversmai, valstietijos ir darbininkijos bei proletariato susiformavimas, nacionalinių valstybių atsiradimas, jų imperialistinių siekių išryškėjimas ir kolonijinės sistemos susidarymas, gamtą, kaip materialybės ir idealybės vienovę, pagrindžiančių filosofijos sistemų paieškos.

Naujieji amžiai turi du etapus: nuo Anglijos buržuazinės revoliucijos 1648 metais iki Prancūzijos didžiosios buržuazinės revoliucijos 1789 metais ir nuo šio momento iki 1871 metų, t. y. iki pirmosios proletarinės revoliucijos – Paryžiaus komunos. Labai reikšminga yra ir 1848 metų Prancūzijos revoliucija, kurios metu pasirodo sparčiai bręstanti darbininkija, nuo šiol tampanti varomąja istorijos jėga. Tiesa, savarankišką istorinės būties formą – proletarinės valstybės variantą – ji sukuria tik Paryžiaus komunos dienomis. Tačiau būtent darbininkija visą praėjusio šimtmečio antrąją pusę daro ne tik intelektualinio, bet ir politinio naujausiųjų amžių gimimo vieta: čia susiformuoja Karlo Markso ir Frydricho Engelso filosofija, čia į istorijos areną išeina klasinę sąmonę įgijęs proletariatas, vienintelis turįs tikrai socialistinę prigimtį (Vladimiras Leninas), vienintelis norįs ir galįs iki galo realizuoti lygių individų sąjungas. Nuo to laiko tik į proletariato poreikius besiorientuojantis mąstymas ir politika garantuoja sau ir idėjinį ilgaamžiškumą, ir valstybinį patikimumą: valstybės, savo tikslu ir toliau laikančios tik buržuazijos aptarnavimą, net jeigu jos panašios į Didžiosios Britanijos kolosą, nuo tol tolydžio menksta ir griūva.

Socialiniai pokyčiai naujaisiais amžiais, ypač pirmuoju raidos laikotarpiu, vyksta konfrontuojant senosioms istorinėms formoms – Bažnyčiai ir pasaulietinei monarchijai. Iš pažiūros Bažnyčia tebeturi tokį pat stiprų poveikį visuomenės gyvenimui kaip ir viduramžiais. Tačiau iš esmės susilpnėjusią Bažnyčios įtaką rodo absoliutinių monarchijų augimas, kaip istorinės sklaidos būtinybė išsisemiąs su Prancūzijos absoliutizmu ir iki mūsų dienų išliekantis jau tik istorinių anachronizmų (pavyzdžiui, Svazilendo, Lesoto monarchijos) ar istorijos formų, kaip kultūros paminklų (pavyzdžiui, Anglijos, Ispanijos monarchizmas), pavidalas. Absoliutizmas rodė, kad viduramžiškasis teocentrinis autokratizmas sekuliarizuojasi ir adaptuojasi naujiesiems amžiams imanentiškais dariniais. Ir idealiai, ir realiai vaduojantis iš religijos diktatą įkūnijusių feodalinių sinkretizmų, absoliutistinės tendencijos epochos pradžioje turėjo konstruktyvios, socialinius procesus generalizuojančios galios, tačiau, išsiskleidusios būdingomis kiekvienam kultūriniam regionui formomis, jos bemat parodydavo savo vienareikšmę iš religijos paveldėtą esmę – despotizmą, dogmatizmą ir stagnaciją, – pasitarnaudamos tik vienam, dar atkaklesniam, dramatiškesniam revoliucinio persitvarkymo prasiveržimui.

Antrajam epochos laikotarpiui yra būdingas atskirų nacijų stambiosios buržuazijos interesus reiškiančių imperijų formavimasis (būdingiausia – Napoleono Bonaparto imperija) absoliutistines tendencijas kartais derinant su demokratizacijos procese patobulinto sociumo konstravimu (Didžiosios Britanijos imperija) ir net su nacionalinio atgimimo judėjimais (Austrijos-Vengrijos imperija). Imperialistiniai Europos valstybių siekiai jau nebe idealiai, o realiai padalija pasaulį į įtakos zonas, suformuoja pasaulinę kolonijinę sistemą, ir globalinė kova dėl pasaulio resursų bei rinkų yra vienas būdingiausių naujųjų amžių bruožų. Epochos pabaigoje, stiprėjant nacionalinio išsivadavimo judėjimams, absoliutistiniai valdymo būdai kolonijinėse imperijose tolydžio transformuojasi į ekonominio, socialinio ir kultūrinio priklausomų tautų pajungimo programas.

Naujieji amžiai yra šiuolaikinių nacijų formavimosi metas. Jos auga iš etnosų, kurie vaduojasi iš viduramžiškojo federalizmo formų ir savąją genetiškai determinuojamą erdvinę bei laikinę vienovę ima nebe suvokti, o suprasti kaip bendrumą, išreikšdami jį nacionalinės valstybės ir nacionalinės raštijos kūrimu. Nacionalinė valstybė remiasi nacionaliniais įstatymais, nacionalinė raštija – nacionaline kalba. Nacionalinė teisė siekia išreikšti tautos būtiškąjį universalumą, nacionalinė raštija – tautos būtiškąjį unikalumą. Teisė laikoma valstybėje gyvenančios nacijos proto išraiška, kalba – nacijos visų sluoksnių gyvenimo racionalizavimo ir dvasios vienijimo forma.

Naujaisiais amžiais kilo vienas iš pačių didžiųjų pasaulio kultūros sąjūdžių – Apšvieta. Apšvietos samprata yra plati ir ontologiška. Visi naujieji laikai orientuoti į šviesos ištakų paieškas. Renė Dekartas manė šviesos materialume įžvelgsiąs būties paslaptį. Anglų mąstytojai tyrinėjo proto galimybes apšviesti žmogaus sielą. Ir kuo labiau jiems aiškėjo, kad protas yra ne dangiškos, bet žmogiškos kilmės, kad jis yra įgyjamas, išugdomas, tuo geriau jie suprato, jog visuomenė, jeigu ji nori būti protinga, pati privalo pasirūpinti, kad proto turėtų kiekvienas jos narys. Monarchistinių pažiūrų švietėjai buvo už vieną „šviesią galvą“ – apsišvietusį monarchą. Demokratinės orientacijos švietėjai siekė apšviesti visą liaudį. Ryškiausiai Apšvieta išsiskleidė Prancūzijoje Šarlio Lui Monteskjė, Voltero, Žano Žako Ruso, enciklopedistų pažiūromis, ne tik padėjusiomis parengti Prancūzijos didžiąją buržuazinę revoliuciją, bet ir nukreipusiomis naujųjų amžių filosofinę mintį į materializmą, meną, ypač literatūrą, – į realizmą. Ap-

švieta davė gausią šviečiamąją literatūrą, nacionaliniais variantais pasikartodavusią kiekvieno nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo pradžioje.

Apšvieta – tai asmenybės dvasinio apsivalymo, atsinaujinimo ir ugdymosi visuomeninė programa. Jis yra visų naujųjų amžių pasaulėžiūros gamtamokslinės esmės, ypač Izaoko Niutono (1643–1727) fizikos, sistemiškai pagrindusios mechanistinę pasaulio sampratą, socialinė transkripcija.

Materialybės absoliutaus reikšmingumo idėja, susiformavusi kaip atsvara dieviškajam absoliutumui, teoriškai buvo plėtojama per visą Renesanso laikotarpį. Johaneso Keplerio (1571–1630) astronomija ir Galileo Galilėjaus (1564–1642) mechanika žmogų visiškai priartino prie fizinio pasaulio reiškinių visuotinio ryšio suvokimo. Tai nieko labai nestebino: visuotinio ryšio idėja buvo viena iš svarbiausių ir viduramžių pasaulėvokos nuostatų. Padėtis iš esmės pakito, kai savo „Matematiniuose gamtos filosofijos pagrinduose“ (1687) paskelbęs klasikinės naujųjų laikų mechanikos pagrindus Niutonas visuotinės traukos dėsniu visus tiek Žemės, tiek dangaus kūnus susiejo taip, kad jie, neprarasdami savo regimojo atskirumo, tapo proto ir mokslo aiškiai įrodoma materialia vienove. Nuostabiausia buvo tai, kad juos sujungė kūno masė, ta viduramžiais tamsi, neįžvelgiama, net dieviškajai galiai priešiška ir priešgyniaujanti galia: pasirodė, kad įgydamas santykį su kitu kūnu tas materialusis sūdrumas tampa trauka – begalybėn nukreipta ir akimirksniu į bet kokius nuotolius persiduodančia jėga, kuri pajungia, stabilizuoja ir balansuoja kiekvieną naują santykį su juo įgyjantį kūną. Kadangi ta daiktiškajam pasauliui labai apibrėžtų santykių tvarką teikianti jėga gali būti apskaičiuota, jos apibrėžtumas tampa žmogui nušvintančiu pasaulio aiškumu, apšviečia žmogų ir gali būti pateiktas kiekvienam kitam jau nebe dieviškosios malonės, o paties žmogaus valios ir proto dėl to, kad sukuriamos sąlygos tai valiai ir protui visuotinai reikštis. Žmonių šviečiamoji veikla – tai gamtai būdingos tvarkos, iš jos semtinos išminties, santykių esmingumo ir tvarumo perkėlimo į žmonių pasaulį veikla, kurios tikslas – visų pirma gamtos dėsnių sankcionuojamos proto tvarkos sukūrimas, o ja vadovaujantis – ir žmonių tarpusavio santykių sutvarkymas. Gamta su savo tvarka tapo būties turiniu, o žmogus su savo protu – to turinio raiškos forma. Tikra nuo tol pasidarė tik tai, kas gamtiškai materialu ir protiškai realu. Niutono fizika tapo gerai sutvarkytos gamtos, Apšvieta – gerai sutvarkytos naujųjų amžių visuomenės teorijomis.

Apšvietos epochos žmogaus ir visuomenės teorija rėmėsi prielaida, kad žmonės iš principo yra lygūs ir laisvi: kiekvienam gamtos lemtas vienodas ir buvimo, ir raiškos galimybių kiekis. Šių būtinų apibrėžtumų realizavimas priklauso nuo pačių žmonių, nuo to, kaip jie sugebės pasinaudoti savo protu ir valia – žmogiškaisiais buvimo ir raiškos analogais. Bet principinę jų realizavimo galimybę turi garantuoti visuomenė: visuomeninio protingumo kriterijus kiekvieno žmogaus atžvilgiu yra pilietinė lygybė ir politinė laisvė. Gausių ir gyvybingų feodalinio gyvenimo formų fone politinė laisvė ir pilietinė lygybė tapo visų pirma kova su Bažnyčios ir monarchijos despotizmu, kurioje toliau formavosi visuomeniškai aktyvus ir ryžtingas Europos žmogus, bene tipiškiausiai įsikūnijęs Maksimiljeno Robespjero (1758–1794), Napoleono ir Johano Volfgango Gėtės (1749–1832) asmenybėse. Žinoma, Robespjeras su savo bekompromisiniu idėjiniu nuoseklumu, revoliucijos vardu į ešafotą siuntęs netgi savo idėjinius bendražygius, gali būti pavadintas ir naujųjų amžių idėjinio fanatizmo apaštalu. Tačiau vargu ar kas išdrįs neigti šio žmogaus idėjinės drąsos radikalų naujumą – jis vedė ne į viduramžiškai uždaras ir saugias Dievo pasaulio erdves, o į nebūčiai atvirą su materialybe, su revoliucija užsibaigiantį naujalaikiškai realių santykių pasaulį. Napoleoną su jo ant šautuvų nešama laisvės Europos tautoms programa tiksliau būtų vadinti prancūzų buržuazijos kolonializmo įrankiu. Tačiau vargu ar kas galės paneigti, kad jo imperija buvo neišvengiama Prancūzijos revoliucijos tąsa absoliutizme dar skendinčioje Europoje, kurios pavergtos tautos tik dėl Napoleono žygių galėjo tikėtis kokių nors realių savo padėties pakitimų ir kurios tik dėl šių vilčių daug ką realiai ir pakeitė. Fenomenalus kultūrinis Gėtės universalizmas nesunkiai gali reprezentuoti ir vokiečių biurgerystės dvasią. Tačiau vargu bau rasime kitą tokį menininką, kuris naujųjų amžių visuotinybės orientacijas visomis galimomis kultūrinės veiklos formomis būtų bandęs išreikšti su tokia kūdikiškai naivia drąsa! O žmonių su panašiomis intencijomis ir užmojais buvo ne dešimtys, ne šimtai ir ne tūkstančiai!

Naujaisiais amžiais, kurie būtį traktuoja kaip daiktišką buvimą, laisvės ir lygybės idealai negali įsikūnyti kitaip, kaip dalies – tais idealais ne tik operuojančių, bet ir konkrečiai pasinaudojančių – žmonių praturtėjimu. Toks šių idealų likimas parodė jų idealiajam turiniui adekvataus realizavimo negalimumą. Tai buvo rimtas smūgis visai naujųjų amžių savivokai, XIX amžiaus viduryje patyrusiai tiek praktinį, tiek teorinį šoką, praktiniame

gyvenime įžvelgus neabejotinas kapitalistinės santvarkos raidos galimybių ribas, teorijoje įsitikinus būties ir mąstymo tapatumo negalimumu. Tačiau ir po to Apšvietos idealai dar ilgai laikėsi Europos sąmonėje, skatindami nugalėjusio kapitalizmo valstybių imperializmą, o imperialistinių šalių pavergtuose kraštuose – tautinės konsolidacijos ir nacionalinio išsivadavimo judėjimus.

Buržuazija augo, kurdama ir įdaiktindama naujiesiems amžiams būdingą pažinimą ir žinojimą, kurie nuo analogiškų viduramžių ir Renesanso intelekto produktų skyrėsi tuo, kad buvo kalbama ne apie idealias metafizines esatis, o apie realią fizinę tvarką. Praktinė buržuazijos orientacija kreipė pažinimą ir žinojimą į analitinės veiklos pritaikomumo paieškas, į intelektualinės produkcijos mokslinį (faktografinį) ir ypač techninį (faktologinį arba reprodukcinį) perdirbimą. Naujieji amžiai pradeda tą žinojimo reprodukcinio eksplikavimo tradiciją, dėl kurios kiekviena tuos žinojimo panaudojimo metodus perimanti kultūra greitai prisipildo techninių kūrinių, sujungiančių kitas taip pat sparčiai technologijas reprodukuoti sugebančias kultūras ir vieningą technikos ugdymu paremtą civilizaciją, kuri XX amžiuje tampa dominuojančia viso pasaulio kultūrose. Išsivadavusi nuo teocentrinių ideologinių nuorodų ir moralinių nuostatų apie absoliutą ir amžinybę, praturtinusi protą pakankamu pradiniu realybės tvarkos pažinimu, nusiteikusi rizikingai veiklai ir šaltam apskaičiavimui, buržuazija nuo XVIII amžiaus vis intensyviau dinamizuoja netgi geobiologinius pasaulio santykius (nauji ekologiniai, demografiniai, urbanistiniai ir kiti pasaulio parametrai).

Buržuazija buvo visų pramonės perversmų iniciatorė ir organizatorė. Esmingiausi naujųjų amžių persitvarkymai susiję su garo ir elektros panaudojimu pramonėje. Džeimso Vato (1736–1819) garo mašinos, kuriose tiesiaeigis judesys buvo transformuotas į sukamąjį, įgalino sukurti visai naują kartą techninių įrenginių, pervedusių pramonę iš manufaktūrinės stadijos į fabrikinę mašininę gamybą. Pasirodo pirmieji garlaiviai (1807) ir garvežiai (1814), pradedamas naudoti telegrafas, sukuriama nauja karinė technika.

Vystosi ir fundamentalieji gamtos mokslai: užbaigiami diferencialinio ir integralinio skaičiavimo pagrindai, sukuriama diferencialinė geometrija, įrodomas neeukleidinių geometrijų galimumas, ryškėja dinamikos mokslo apmatai, įrodoma šilumos mechaninė prigimtis, paskelbiama

gyvosios gamtos evoliucijos teorija, apvainikuojanti visą naujųjų amžių gamtamokslinės minties raidą ir išvedanti ją į šiuolaikinių vaizdinių erdvę.

Fenomenalus naujųjų amžių pažintinės veiklos aktas yra politinės ekonomijos teorijos sukūrimas. Kapitalistinio gamybos būdo tyrimų lavina, prasiveržusi Viljamo Pečio (1623–1687), Fransua Kenė (1694–1774), Adamo Smito (1723–1790), Deivido Rikardo (1772–1823) ekonomikos teorijomis, į žinojimo erdvę iškėlusi ir pirmąsyk efektyviai paaiškinusi tokius fundamentalius dalykus, kaip darbas, kapitalas, turtas, klasė, pagaliau – pati ekonomika, liudijo, kad į materialybę orientuotas žmogaus protas atrado tokias savistabos, savianalizės ir saviraiškos erdves, kurios anksčiau egzistavo gal nebent nuojautose, o nuo šiol, tapdamos konkrečių intelekto konstrukcijų objektu, visai naujai nušviečia ir leidžia kontroliuoti anksčiau nė nesuvoktus tikrovės aspektus.

Naujaisiais amžiais vykstantį spartų kapitalizmo augimą taip stipriai veikia optimistinė epochos pasaulėjauta, kad netgi išnaudojamosios klasės mąstymas yra konstruktyviai viltingas. Klodo Anri Sen Simono (1760–1825), Šarlio Furjė (1772–1837), Roberto Oveno (1771–1858) sukurtos politinės teorijos, žinomos utopinio socializmo pavadinimu, epochos protui bandė parodyti tokią socialinę tvarką, kuri kapitalistinį pelno dėsnių veikimą laikytų ne vienintele sociumo konstravimo jėga, kuri paskirstymą pabandytų normuoti ryžtingiau pasiremdama racionalistiniais kriterijais. Jos pratęsė tą prancūzų filosofinio mąstymo tradiciją, kuri iš Apšvietos per revoliucinį enciklopedistų materializmą vedė į porevoliucinį socialinį utilitarizmą, savo nuogu idėjiškumu revoliucionizavo kapitalistinę kasdienybę, reikalaudamos ne tik pertvarkyti gamybinius santykius, bet ir esamos padėties nelaikyti aukščiausia būties apraiška. Utopinis socializmas buvo labai rimta teorinė naujųjų amžių refleksija, stipriai paveikusi visą epochos savivoką. Ne veltui anglų politinė ekonomija, prancūzų utopinis socializmas ir vokiečių klasikinė spekuliatyvinė filosofija tapo marksizmo filosofijos ištakomis: vokiečių filosofija – kaip klasikinio racionalizmo ontologizacijos nepaveikumo, prancūzų socializmas – kaip klasikinės idėjos sampratos konstruktyvumo ir anglų politinė ekonomija – kaip antropologiškai suprantamos būties racionalios analizės galimumo ir vertingumo pavyzdžiai.

Pažinimo tikrumo klausimas naujųjų amžių Europai XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiaus pradžioje darėsi esminis, vis aiškiau suvokta, kad pažinimas yra specifinė žmogaus veikla, o jo rezultatai – specifiniai tos

veiklos produktai. Iš tiesų, jeigu žmogus yra gamtos produktas, tai kaip tikrai gamta gali būti išreikšta žmogaus pažintinės veiklos produktuose? Visa anglų sensualizmo tradicija, pažinimo rezultatų abstraktėjimą laikiusi pažinimo tikrumo problemiškėjimu, Džordžo Berklio (1685–1753) ir Deivido Hiumo (1711–1776) koncepcijomis buvo taip suprobleminta, kad, pasak jos, racionalizacinės žmogaus veiklos rezultatai, jeigu jie reiškiasi ne matematikos formomis, nebetenka jokio tikrumo. Prancūzų enciklopedistų materializmas, išaugęs iš senosios Europos realistinės tradicijos, kuri pažinimo proceso supratimo antropologizacijos situacijose sąvoką leido interpretuoti kaip mechaninį daikto atspindį, tradicinį racionalistinį pažinimo konstruktyvumą apsaugojo nuo anglų empirikų skepticizmo ir utopiniu socializmu pademonstravo, kad ideologija – ateities kūrybos projektas – naujųjų amžių intelektualinėje situacijoje ne tik gali, bet ir turi turėti savarankiškas raiškos formas. Imanuelio Kanto (1724–1804) filosofija visa tai įrodė, fundamentaliai ir esmingai pasiremdama visa ligtolinio filosofinio mąstymo patirtimi ir įvertindama ją pažinimo empirinio patikrinamumo metodikos požiūriu. Kanto filosofijoje pažinimo rezultatai tapo problemiški, tačiau tikri jų problemiškėjimo sistemos ribose.

Vokiečių klasikinė filosofija, gimusi kaip neproblemiškai tikro naujųjų amžių pažinimo paieška, tokio pažinimo teoriją sukuria Georgo Hėgelio (1770–1831) panlogistinės sistemos pavidalu. Dar graikų iškeltasis būties ir mąstymo tapatumo idealas čia pagaliau realizuotas neprieštaringai proto ir nepriekaištingai valios – abiejų pagrindinių žmogaus pažintinių galių – požiūriu. Tai pasiekiama, spiritualizuotą personalistinį absoliutą pakeičiant absoliučiai idealizuota dvasia – absoliuto raiška ir tos raiškos formos tampa iš principo tapačios. Spekuliatyvinių galių apogėjų pasiekusios Europos proto piešiamo pasaulio vaizdo netapatumas empirinei esamybei protą ir jo reprezentuojamą tikrovę atskiria galutinai: Hėgelis parodo, kad protą laikyti absoliučiai tikro žinojimo įgijimo priemone galima tiktai apriorišk ai tikint protu. Tokioje situacijoje marksistinės proto sampratos realizmas, pasak kurio protas tėra žmogaus savikūroje realizuota jo intelektualinio potencialo dalis, tampa aktualiausiu savo konstruktyvumą siekiančios išsaugoti žinojimo kultūros uždaviniu. Markso ir Engelso filosofija, kaip proto realizmo teorinės programos sukūrimu, ir Paryžiaus komuna, kaip praktiniu tos programos pirmuoju įkūnijimu, užsibaigia antrasis, poapšvietiminis, kapitalizmo raidos naujaisiais amžiais etapas.

Ekonominiai, politiniai ir intelektualiniai pokyčiai vyksta naujiesiems amžiams banguojant savitais kultūros stiliais. Po ramaus, dar viduramžiškai nepriklausomą miestų-valstybių pasaulėjautą išreiškiančio renesansinio stiliaus ateina centralizacijos, pasaulietinio absoliutizmo (priešingai gotikai – religinio absoliutizmo stiliui) idėją reprezentuojantis baroko stilius. Jo pagrindas – į ovalą transformuotas Renesanso apskritimas, jo sklaida – tai gamtos tvarką neigiantis ir jau nebūtinai kvadratu paremtas geometrizmas. Nors ir griežtai matematizuotas, barokas neramus vidujai ir raminantis išoriškai: putlus jo formų takumas, nepaisant viso jų teatralizuoto dramatizmo bei formalaus puošnumo, net prieš žmogaus valią kelia nuostabą ir pagarbą. Rokokas – tai suintymintas, moteriškos dvasios interjero modeliavimui pritaikytas barokas. Abu stiliai plinta po Europą, keisdami esamus ir keldami naujus Prancūzijos karalių Saulę pamėgdžiojančius rūmus, supamus gyvenimo gamtoje iliuzijos – griežtai sukomponuotų parkų. XVIII amžiaus pabaigoje, formuojantis klasicizmui, daugelis Europos miestų jau yra virtę baroko viešpatijomis. Klasicizmas – tai apsivalymo nuo prabangos, racionaliai griežto meno įtikslinimo programa, atgyvenanti taip sparčiai, kaip sparčiai kuriame nors krašte atsisakoma revoliucinių idealų, grįžtama į pilką ir vis pilkėjantį kasdienį buvimą. Kaip reakcija į nykią buržuazinę kasdienybę XIX amžiaus pradžioje formuojasi romantizmas su tolimų kraštų ir paslaptingų istorijų kultu ir sentimentalizmas su didžiomis rodomomis kasdienybės dorybėmis. Ir tik su 1848 metų revoliucija į istoriją išeinanti darbininkija iškelia naują išties didį gyvenimo ir meno stilių galinčią pagimdyti idėją – žmogaus visuomeniškumo ir jo gyvenimo kolektyvumo idėją. Socializmas ir realizmas yra to naujo gyvenimo būdo ir naujo meno stiliai. Jų plėtotė sudaro jau naujausiųjų amžių istoriją.

Beveik visos naujųjų amžių gyvenimo raiškos formos egzistuoja ir naujausiais amžiais. Šia prasme jie yra tiesioginė naujųjų amžių tąsa. Vienu bruožu naujausieji amžiai iš esmės skiriasi nuo naujųjų: naujausiais amžiais buržuazija nesustabdomai eina destrukcijos kryptimi. Tai yra pagrindinė naujausiųjų amžių tendencija epochų perimamumo plotmėje. Naujų epochų genezės plotmėje viskas susiję su proletariato gyvenimu ir veikla.

CIVILIZACIJOS RIBOS: KULTŪROS SUPRATIMO METMENYS

(2002)

Apie ką kalbama šioje apybraižoje

(*Vietoj pratarmės*)

Įvadinėse pastabose kalbama apie gamtą ir gyvastį kaip kosminių procesų etapą, kurio aukščiausias taškas – proto atsiradimas. Žmogus – gyvasties apogėjus, gamtos neigimo būdais kuriantis savąją gamtą, dirbtinę, arba antrinę, gamtą – kultūrą. Kultūra – gyvenimo būdas, galintis egzistuoti tam tikroje erdvėje iki jos resursų išnaudojimo. Civilizacija – galinga integrali kuriančioji kultūra, siekianti užimti visą jai įmanomą gyvybinę erdvę.

Kalbant apie *kultūrų ir civilizacijų tapsmą* ir pasiremiant iš individo santykio su savimi pačiu (*aš*), su kitu (*tu*) ir kitais (*mes*) kylančiais interesais, parodomas jų reflektavimas į gamtą ir iš to gimstančios veiklos sritys – fizinė reprodukcija, sveikata, ugdymasis, komunikavimas, gamyba, prekyba, teisė, saugumas, karas. Kalbama apie kiekvienos iš šių gyvybinių veikų istorinę plėtrą ir tai, ką jos palieka žmonėms kaip materialinę kultūrą.

Nagrinėjant *kultūrų ir civilizacijų tapsmo generalizuojančiąsias galias* ir pasiremiant iš individo santykio su pačiu savimi kylančiu idealizaciniu jo sugebėjimu, vedančiu į dvasinę veiklą nuo įžvalgos iki transcendencijos, parodoma, iš kokio santykio gimsta menas, mitologija, religija, mokslas, filosofija, ideologija.

Supažindinant su *proto tapsmo* stadijomis, kalbama apie kiekvienos jos postuluojantį poveikį gyvenimo būdui ir kultūros produktams. Apžvelgiama Vakarų Europos mąstymo raida atskleidžiant intelektualinių įžvalgų vaidmenį Europos kultūroms ir civilizacijai.

Aiškinantis *kultūrų plėtros sąlygas ir prielaidas*, realius kultūrų skirtumus netgi esant vienodoms raidos sąlygoms, kalbama apie fiziologinį ir psichologinį kultūrų ir civilizacijų sąlygotumą ir to sąlygotumo įveikas generalizuojančioje civilizacijos raidoje, aiškinamas kalbos kaip idealizacinės

veiklos euristinis ir inovacinis vaidmuo, kalbos kultūrinis fundamentalizmas, civilizacinis modernizmas ir informacinis absoliutumas, aptariamas gamybos kaip materialinio kultūros pamato daugiavertiškumas, gamybos būdų kitimas ir gamybos sąsajos su kultūrų ir civilizacijų plėtra bei mutacijomis, taip pat supažindinama su pagrindiniais tautų (visuomenių) gyvybingumo faktoriais ir gimstamumo reguliaciniais mechanizmais, jų sąsajomis su dvasiniais ir materialiniais kultūrų plėtros parametrais bei įtaka tautų (visuomenių) reproduktyvumui, aiškinamos kultūrų civilizacinės tendencijos ir degradavimo galimybių įveikinėjimo būdai.

Apibūdinant *kultūrų ir civilizacijų istorinę plėtrą* analizuojamas Egipto civilizacijos mitologizmas ir Šumero bei gretimų jam kultūrų militarizmas, atskleidžiama Indijos civilizacijos orientacija į dvasiškumo, o Kinijos – į praktiškumo kontempliavimą, Rytų civilizacijų skirtingumas nuo Vakarų, bet kartu ir jų rytietiškasis tapatumas. Parodomas graikų civilizacijos ryšys su Artimųjų Rytų civilizacijomis, helenų racionalizmo prigimtis ir romėnų bei helenų civilizacijų skirtumai ir įtaka Europos civilizacijos modelio formavimui (monoteizmo radikalizavimas jį intelektualizuojant). Vakarų Europos civilizacijos esmė atskleidžiama per Europos mąstysenos kitimą ir tos kaitos įtaką epochų kaitai, gimdančiai technologinę civilizaciją.

Šiuolaikinė civilizacija aiškinama kapitalizmo ir socializmo tendencijų įveikos paieškų kontekste nurodant, kad naujasis vienijimasis yra linkęs remtis ne atskirų tautų, o ištisų regionų pripažįstamais bendrumais (pasaulėvaizdžiais, religijomis).

Kalbant apie Lietuvą nurodoma istorijos eigoje Lietuvą ne kartą metus iššūkius kitoms ekspansinėms kultūroms ir civilizacijoms, o dabar stovint prieš lemiamąjį globalinės civilizacijos iššūkį.

Pabaigoje nagrinėjami pagrindiniai šiuolaikinio pasaulio genezę formuojantys teiginiai ir procesai, parodoma naujosios finansinio kapitalizmo tvarkos kuriama tikrovė, žmogaus teisių programos veikimas, Jungtinių Tautų ir kitų globalinių organizacijų poveikis būsimajam pasaulio vaizdui ir tvarkai.

Žmogus, gamta, kultūra ir civilizacija

(*Vietoj įvado*)

Kai 2001 metų pavasarį pradėjau skaityti civilizacijų istoriją, pirmieji žodžiai buvo apie tai, kad pasaulyje kažkas negerai, kad jis yra priėjęs ribą, nuo kurios prasidės labai svarbūs pokyčiai. Kaip matote, šiandien to nereikia ne tik prognozuoti, bet ir argumentuoti. Galima tiesiog nurodyti į tai, kas vyksta.

Kai tokioje situacijoje klausaisi kokio nors Lietuvos televizijos „klubo“, kuriame kalbama ne apie tai, ką mums daryti, o apie tai, ką daro Amerika, ir ar tai, ką Amerika daro, yra gerai ar blogai, norom nenorom imi galvoti, kad mūsų laukia blogi laikai.

Mes įeiname į civilizacijos ribų zoną, ir čia, kaip visada paribiuose, prasideda didieji virsmai, kurie jų nesuvokiančiam yra aklas ėjimas į visišką nežinomybę, klajonė po pasaulį užrištomis akimis. Gerai, kad tokios būklės įveikimas numatomas akademiniuose kursuose. Pasistengsiu, kad į klausimą, kas yra kultūra ir civilizacija, būtų atsakyta trumpai, bet aprėpiant visą tų reiškinių tapsmą. Ne teorijas referuosiu, pateiksiu jums kultūros ir civilizacijos supratimo raktą, kuriuo galėtumėte pasinaudoti situacijose, kai jums teks spręsti savarankiškai bei atsakingai.

Aiškinantis kultūros ir civilizacijos tapsmą, siūlau vadovautis dviem pamatinėmis nuostatomis.

Pirma nuostata: viskas turi ribas: jūra – krantus, vandenynas – Žemės rutulį, žmogus – amžių, mintis – įžvalgą.

Antra nuostata: kultūros ir civilizacijos yra žmogaus pasauliai – žmonės, perdirbdami natūrą pagal savo valią, kuria kultūrą, kuria siaučiasi ir kurioje gyvena.

Jomis remiantis jau galima bandyti apibrėžti mūsų analizės objektus – kultūrą ir civilizaciją.

Kultūros sąvoka: kultūra yra etniškai tapačios ir teritoriškai vientisos žmonių bendruomenės gyvenimo būdas.

Civilizacijos sąvoka: civilizacija yra etniškumus įveikusios kultūros išplitinimas teritorijose, kur išplitęs gyvenimo būdas priimtas kaip leidžiantis efektyviau spręsti ateities iššūkius, atsakant į esminius tikėjimo, žinojimo ir išmanymo kaip išgyventi ir gyventi klausimus.

Ir kultūros, ir civilizacijos gyvos tol, kol gyvi jas kurti norintys žmonės. Bet kuri kultūra ir bet kuri civilizacija yra ilgalaikiškesnė ir didesnė už

kiekvieną ją kuriantį žmogų. Tačiau jokia kultūra ir jokia civilizacija neįmanoma be jas kuriančio žmogaus. Kultūra yra žemiškoji žmogaus gyvenimo prasmė. Civilizacija – tautos gyvenimo tikslas.

Pamatyti daiktus, kokie jie yra, labai trukdo ne tik ideologizmai ir politizavimai, bet ir teorizavimai. Žinoma, niekur nepabėgsi nuo to, kokių idealų koordinatėse esi ugdytas. Tai, ką matai, visada vertinsi tam tikru požiūriu. Bet jau vien pastanga pažvelgti į tikrovę, atmetant visas ant jos užkritusias apnašas, yra labai svarbi žmogaus pastanga geriau orientuotis aplinkoje ir patikimai joje veikti. Deja, būtent dėl minėtų prietarų mums labiausiai trūksta orientacijos, kas su mumis darosi, ką mes patys darome ir kaip turėtume daryti.

Bandant atsiriboti nuo kultūros supratimo sugestijų, būtina niekada nepamiršti, kad visų svarstymų išeities taškas – žmogus. Jokios kitokios bet kurios kultūros, bet kurios civilizacijos ištakos nustatyti niekam nėra pavykę.

1. Žmogus ir kultūra

Kad kultūrą galėtume susieti su žmogumi, pirmiausia būtina pažiūrėti, kas yra tai, ką vadiname žmogumi. Vienas iš paprasčiausių – empirinis – metodų yra parodyti pirštu ir pasakyti: štai – žmogus. Tai nieko neduodantis paaiškinimas. Kitas metodas: nurodyti, ką žmogumi vadinti norimas objektas padaro, kuo jis reiškiasi. Kitaip sakant, antrasis metodas žmogų aiškina per santykį su kažkuo kitu. Kokie ir su kuo yra svarbiausieji žmogaus santykiai? Tie santykiai yra du: su savimi ir su aplinkuma.

Kokia šių dviejų santykių subordinacija? Aišku, aplinką vertinantysis pats sau yra svarbesnis, gal net absoliutus. Tačiau jeigu save patalpiname į kokį nors foną, į aplinkumą, mes iškart prarandame savo absoliutumą, ir mūsų pačių sau duodamas paaiškinimas susyja su kuo nors anapus mūsų. Tokia ir yra bendriausia kultūros kilmės iš žmogaus aiškinimo schema.

Tad koks tas pirminis žmogaus santykis su pačiu savimi? Jeigu jis pabandytų numesti nuo savęs visą pasaulį, visus savo supratimus ir pojūčius – kas liktų jam kaip suvokiančiam subjektui? Liktų viena vienintelė realybė – jo paties buvimo faktas, tiksliau – to buvimo priėmimas. Tas priėmimas gali būti juslinis, jausminis ir protinis, bet šiuo atveju svarbu ne tai,

o tai, kad žmonės jaučia esant save. Ne save esant, o esant save. Santykis su esatimi kaip su savimi, santykis su savimi kaip su tuo, kas *esti*, arba, jeigu iš šono pažiūrėtume, su tuo, kas *yra*, – pirmasis žmogaus savivokos, jo idealizacinės veiklos žingsnis, jo, kaip kultūros kūrėjo, santykis su aplinka.

Kokios išvados iš to plaukia? Pačios esmingiausios.

Pirmiausia, tai suvokę ir – ypač – supratę, nieko nebegalėsime priimti nekritiškai, viską teks tikrinti savimi. Toks „pirmapradis" savęs išryškinimas yra visų žmogiškųjų atradimų, taip pat ir jūsų asmeninių atradimų išeities pozicija, teikianti pasitikėjimą savimi, atramas visam jūsų kūrybingam gyvenimui.

Toliau. Aš, kaip esatis, kaip tai, kas *esti*, esu ne vienas. Yra tūkstančiai, dešimtys tūkstančių, milijonai, o šiandien jau ir milijardai tokių pat esačių ir buvimų. Santykis su *kitu aš, kita esatimi,* yra antrasis esminis kultūrą kuriantis santykis. Iš to kyla paieškos, kaip man būti kaip man, aiškiai žinant, suvokiant arba bent jau nutuokiant, kad lygiai taip pat galvojantis arba jaučiantis padaras yra kitas. Galbūt tas kitas net nėra toks pat, kaip aš, galbūt jis pasižymi kokiomis nors kitokiomis savybėmis, pavyzdžiui, jei aš esu geras, tai galbūt jis yra blogas? Tai labai natūralus santykis. Kitas *iš principo* yra pavojingas, kitas *iš principo* yra blogas, kitas *iš principo* yra nestabilumą sukeliantis elementas, todėl ryšio su juo nustatymas yra fundamentali žmogaus žmogiškėjimo kryptis, jo santykių tarp jų ir su savimi pačiu nustatinėjimo kryptis.

Kas gimsta iš to, kad atsiranda santykis su kitu? Iš to atsiranda *bendravimas*. Bendravimas – tai pirminių kultūros formų kūrimo prielaida ir pamatas. Tiktai iš bendravimo gimsta tai, kas gali būti priimtina arba tapatu ir man kaip *man*, ir ne man kaip *man*, o kaip tam, nuo kurio pašalintas pavojingumo, nestabilumo, destabilizacijos momentas ir sukurtas tam tikras *sambūvis*. Tokių orientacijų laikomasi visuose veiksmuose, ar tai būtų aukščiausios technologinės, ar pačios žemiausios rankiotojų ir medžiotojų civilizacijos atstovai. Tarp kitko, pačios žemiausios civilizacijos atstovai šia prasme elgiasi kur kas tolerantiškiau, preciziškiau kito atžvilgiu negu aukščiausiosios civilizacijos lygmenų atstovai. Bet tai jau kita problema.

Kas atsiranda iš to, kai suvokiame, kad mūsų buvimas (kultūra) generuoja iš sąveikos su kitu? Mąstymai apie kultūrą tada neišvengiamai tampa mąstymais apie bendrabūvį ar idealia forma (bandant rasti susitarimus), ar materialia forma (bandant rasti praktinius santykius, pavyz-

džiui, mainų santykius), tačiau bet kuriuo atveju ieškant galimybių tą *aš* ir *ne aš* padaryti *visuma* ir *vienuma*. Iš to gimsta naujas subjektas – *mes*. Taigi, *aš* – vienas subjektas, plius *ne-aš*, arba *tu*, – kitas subjektas duoda trečią jau kaip sintezuotą subjektą – *mes*. Jie skiriasi netgi savo pavadinimais, savo įvardijimais, parodydami situacijų kitokumą, dalykų netapatumą. Tai buvo pasiekta per tūkstančius metų, o mums reikia suprasti greitai, bet nebeužmiršti.

Ką iš to gauna žmogus? Jis jau per šį subjektų atskyrimą ir apibrėžimą įgyja tai, ką galima pavadinti tikrumo jausmu ir galima laikyti asmeniniu visų jo veiksmų argumentavimo atramos tašku. Kas yra *tikrumas*? Iš kur jis ateina? Viduramžiais manyta, kad jį suteikia Dievas per malonę už tikėjimą. Atgimimo laikais sakyta, kad tai žmogaus esmės supratimo teikiama dvasios būsena, naujaisiais amžiais – mąstymo apibrėžtumo ir jo tapatumo mąstomiems objektams būvis. Tikrumas gali turėti labai daug pavidalų. Vieni remiasi tuo, kad yra žinomas atvejis taip buvus, todėl kitaip būti negali. Tai „gyvenimo išminties“ linija. Kiti – tuo, kad patyrė išgyvenimų, leidžiančių aiškinti ne tik šį atvejį. Tai spekuliacijų, kreipiančių į filosofijas ir tikėjimus, linija. Tas, kuris sako, kad tai, ką sakau, galiu įrodyti faktais, kurie patvirtina mano teiginius tikrovėje esančiomis realijomis, gali būti laikomas tikrą žinojimą turinčiu žmogumi. O jei tikrovės faktinis žinojimas gali būti įterptas į nepriekaištingų teiginių apie pasaulį visumą, žmogus gali būti laikomas suprantančiu subjektu. Bet kuriuo atveju jis bus tuo, kuris galės laikyti save turintis tikrą santykį su kitais.

Taigi tikrumo pamatas – žinojimas yra tokia vertybė, kuri leidžia turėti tvirtą pažiūrą, bet leidžia ją ir koreguoti atsiradus naujiems faktams. Dar svarbiau: jis leidžia nekeisti, net reikalauja nekeisti pažiūros, jeigu žmogus žino, kad taip nėra, kaip reikalaujama pripažinti. Supratimas, kylantis iš žinojimo kaip žmonių santykio mato, yra iš tiesų aukščiausia žmogiškųjų santykių kokybė, plaukianti iš žmogaus santykio su pačiu savimi, kaip tikrove, kuri, jeigu ir nėra absoliuti, tai neturi kito atskaitos taško visam tam, kas vyksta manyje ir anapus manęs, pažinti ir vertinti. Pažinimas kaip žinojimo įgijimo būdas ir žinojimas kaip tikrovės vertinimo pamatas yra procesas, išreiškiantis žmogaus struktūrą, kuri ir generuoja visa tai, kas yra laikoma kultūromis ir civilizacijomis.

Žmonių gyvenimo būdo ir santykių tipo išplėtojimas laike ir erdvėje (teritorijoje) iki tokių apimčių, kurias leidžia demografija, aplinkos resursai

ir socialiniai bei humanizaciniai santykiai, yra kultūra, tiksliau – konkrečios kultūros erdvė. Štai kodėl vienos kultūros yra mikroskopinės, kitos – apimtiškos, vienos – trumpalaikės, kitos – kone amžinos, vienos – žiaurios, kitos – humaniškos ir humanizuojančios. Tipiški trumpalaikių ir lokalinių kultūrų pavyzdžiai – įvairios indėnų tautelių kultūros. Tipiškas ilgalaikės kultūros pavyzdys – žydų kultūra, pati mutavusi į įvairiausius pavidalus, saugomus vieno tikėjimo, ir inspiravusi tikėjimų, davusių pradžią galingoms šiuolaikinėms civilizacijoms, atsiradimą.

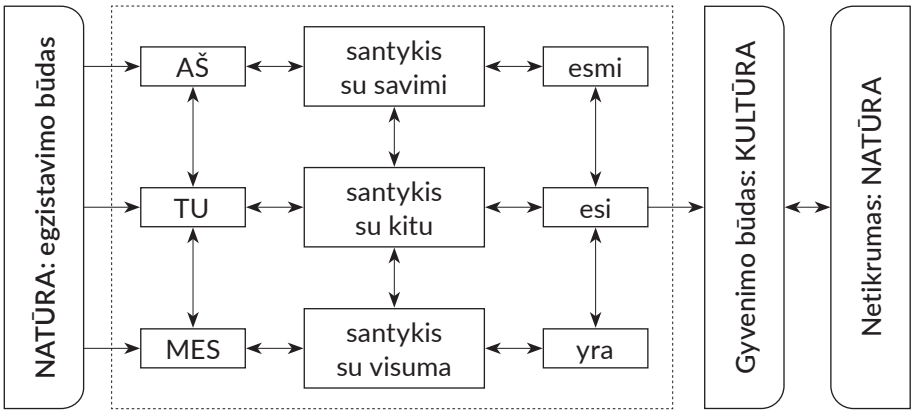
Jau iš to, kas čia pasakyta, galima teigti, kad civilizacija yra savo etnines ribas įveikusi kultūra, arba pati išsiplėsdama iki naujų erdvės ir laiko ribų, arba apvaisinusi ir suvienijusi kitas etnines kultūras, joms priėmus pasiūlytąsias aukštesnio lygio humanizacijos sąlygas ir siekinius. Tipiška šiuo požiūriu galima nurodyti krikščionybės apvaisintą Vakarų civilizaciją.

Tačiau istoriniai kultūrų ir civilizacijų pavidalai neturėtų užgožti tų apibrėžtumų, kuriais remdamasi kiekviena kultūra plėtojasi savo viduje ir tenkina žmogaus fizinius ir dvasinius poreikius. Kad tai yra reikšmingi visų kultūrų mechanizmai, rodo materialinių poreikių tenkinimo problemos, susikaupusios į vadinamąsias globalines mūsų pasaulio grėsmes, bei dvasinių poreikių tenkinimo skirtybės, besireiškiančios ideologijų ir tikėjimų priešstova.

Taigi mūsų mąstymų atskaitos taškas yra atskiras žmogus. Žmogus kaip asmuo yra visko pradžia ir pabaiga. Jeigu priėmę šią nuostatą panorėsime prisiimti ir atsakomybę gyventi patys už save, kad ir kokie išbandymai mūsų lauktų, geriausias būdas ieškoti atsakymo bus klausimas, kas esu *aš*, išskleistas į santykius su savimi ir kitais tokiais pat klausiančiaisiais.

Pabandykime tai struktūrizuoti tokia schema:

I schema. Kultūros tapsmo struktūra

Kaip jau nustatėme, kultūros subjektas yra *aš* – kuriantis žmogus. Į kokius santykius įeina *aš*? Taigi į kokius santykius įeina *aš,* kaip kuriantysis subjektas? Pirminis *aš* santykis ne tik su savimi yra santykis su *kitu.* Tas kitas paprastai vadinamas *tu* (*jis* yra stebėtojiškasis *tu* atitikmuo). *Aš* ir *tu* santykis jau įtelpa į tradicinį *mes* pavadinimą. Santykis su savimi, santykis su kitu ir santykis su visuma yra ta erdvė, kurioje vyksta pokyčiai, teikiantys turinį kūrybai, kurios rezultatas yra kultūra.

Kokį santykį *aš* turi su pačiu savimi? Tą santykį sunku tiksliai apibūdinti. Galima pasakyti *esu.* Tai bus teisinga, jeigu tarsime, kad savo buvimą aš suvokiu žmogiškai sąmoningai – apibrėžtai. Kam yra tekę prabusti po avarijos, tas savo buvimo suvokimą, ko gero, būtų linkęs pavadinti švelniau – *esmi* ar kaip nors panašiai. Jeigu tą pirminį – sąmonės gimimo – būvį norėtų apibūdinti *kitas,* turėtų sakyti, kad *aš esti* (o ne *yra,* nes *yra* – iš *kito* pozicijos apibūdintas *aš;* iš *kito* pozicijos ta neapibrėžtumo būsena *aš* buvimo apibūdinimo požiūriu galėtų būti apibūdinta žodžiu *yruoja*). Šis *esti, esu,* o ypač *yruoja* atskleidžia visą *aš* buvimo trapumą, problemiškumą, atvirumą, ryškiai demonstruodamas asmens atsakomybę už save ir savo asmeninius sprendimus, reikalavimą nuolat prižiūrėti, tikrinti ir tvirtinti savo tikrumo jausmą ir jo išplėtojimo į aplinką mechanizmus – gyvenimo būdo priežiūrą ir gerinimą.

Ką galima pasakyti apie *kitą* – tą, kuris yra *ne-aš*? Norėdami būti nuoseklūs, *kito* negalėtume vadinti *jis,* turėtume sakyti *tu,* o *tavo* buvimas turėtų būti apibūdinamas žodžiu *esi.* Tačiau tame *ne-aš* arba *kito* apibū-

dinimas daromas aiškiai iš *aš,* iš *mano* suvokimo pozicijų. Kaip *kitas* galėtų būti apibūdintas, kad tame apibūdinime dalyvautų jis *pats*? Turbūt: *esti.* Deja, apie *kito* buvimo tikrumą galime spręsti tik mes patys, t. y. – *aš,* ir *kito* atžvilgiu mąstymas yra iš principo represyvus, aiškiai suponuojantis tiek fizinio kontakto, tiek *susitarimo, konvencijos* būtinybę.

Aš ir *tu* visuma yra ne tik naujas subjektas, netgi savo pavadinimu išsivaduojantis iš *aš* ir *tu* (*jis*) priklausomybės: to subjekto pavadinimas yra *mes.* Ką apie juos galima pasakyti *esu* lygmeniu, kuris reikalauja neatitrūkti nuo atskiro buvimo, bet nebegali būti vien jo valdomas? *Mes* (*jie,* jeigu kalbėsime apie *mes* kaip stebėtojai) *yra* – gyvena, veikia, įveikia, kuria ir pan., atlikdami bendrus veiksmus, kuriuose pasislepia, bet neišnyksta *aš* atsakomybė nei už *mes* mąstymą, nei už veikimą.

Tokie *aš-tu* (*jis*) – *mes* (*jie*) santykiai yra pagrindiniai, kurių kombinacijos duoda visą tą mąstymą ir veikimą, kurie yra vadinami gyvenimo būdu. Nepaprastai skirtingi gali būti mano santykiai su savimi pačiu, nepaprastai skirtingi įvairiose kultūrose mano santykiai su kitu, dar labiau skirtingi yra visumų santykiai. Visi, pradėdami nuo *aš,* pereidami į *tu,* blokuodamiesi į *mes* ir šitokiu būdu įveikinėdami savo atskirumą, ieško sutarimo bendram gyvenimui. Įveikinėdami atskirumą, visi subjektai vis dėlto stengiasi neprarasti savęs ir teigti save kaip atskirumą, kad jis galėtų išlikti, būti, gyventi ir užsitikrinti perspektyvą, nes ta perspektyva atskiram žmogui ir yra gyvenimas. *Gyvenimo požiūriu kultūra yra gyvenimo būdas.* Kaip žmonės (*aš*) santykiauja vienas su kitu, kokie tie santykiai susiklosto ir kokia tų santykių visuma susiformuoja tiek atskiram žmogui, tiek jų visumai – tokia išauga ir kultūra.

Žmogiškieji santykiai, arba žmogiškasis pasaulis, kuris vadinamas kultūra, kyla konfrontuodami su kitu pasauliu, su tuo, kas yra žmogiškojo pasaulio aplinkuma – tai nuo seno vadinama natūra, arba gamta. Gamta šiandien yra ganėtinai sužmoginta – iki tokio laipsnio, kad daugelyje vietų natūrali jos tvarka ima lūžti ir pakeičiama kultūriniais perdirbiniais iki paties žmogaus perkonstravimo ir multiplikavimo. Tačiau iš principo gamtos pasaulis žmogui iškyla kaip jo buvimo aplinka. Galima sakyti: *kultūra yra žmogaus gyvenimo būdas, o natūra yra žmogaus egzistavimo būdas,* juolab kad natūra yra visos egzistencijos pamatas. Kad ir kiek ji būtų „žmoginama“, vis tiek egzistuos kaip žmogiškosios kultūros (gyvenimo būdo) didžioji premisa.

Tokia yra pati bendriausia kultūros kaip žmogaus sklaidos struktūra.

2. Žmogaus fizinio buvimo sklaida į kultūrą

Žmogus yra dvejopas – materialus ir idealus, t. y. su kūnu ir dvasia. Atsakymas į klausimą, *kas tai yra*, yra anapus mūsų mąstymo ribų. Apsiribokime pasakydami, kad tai paslaptis, kurią, jeigu nenorime fantazuoti, galime paaiškinti kaip šių dviejų pradų sklaidą, išsiskleidimą. Tai bus pats praktiškiausias požiūris į pasaulį kaip kultūrų sklaidos problemą ir, ko gero, vienas įdomiausių, tačiau neatmetantis ir kitų galimų.

Žmogus pasaulyje įsitvirtina visų pirma kaip fiziškumas, iš negyvosios gamtos kyląs į gyvąją ir galų gale išnyrąs į gyvasties paviršių kaip *Homo sapiens* tik fiziškai garantuodamas tikrumą mąstomajai veiklai.

Kas yra svarbiausia tam *aš*, kuris net negalvoja, tik jaučia, kad reikia būti, reikia išlikti? Didžiausias tokio *aš* rūpestis yra saugotis, kad kas nors iš išorės nepadarytų kokios nors žalos ar išvis nesunaikintų. To *aš* santykis su aplinka yra savisaugos santykis. Imanuelis Kantas savo filosofiją ir pradeda būtent nuo to: *aš* esu didis egoistas, nes mano didžiausias rūpestis – išsaugoti save. Ir tiktai tiek, kiek tas *aš* sugeba tapti savimi *kitam*, tiek randasi dorovė, protas ir visas kitas žmogiškasis pasaulis, kuris *aš* išverčia į priedermių kitam žmogui visumą.

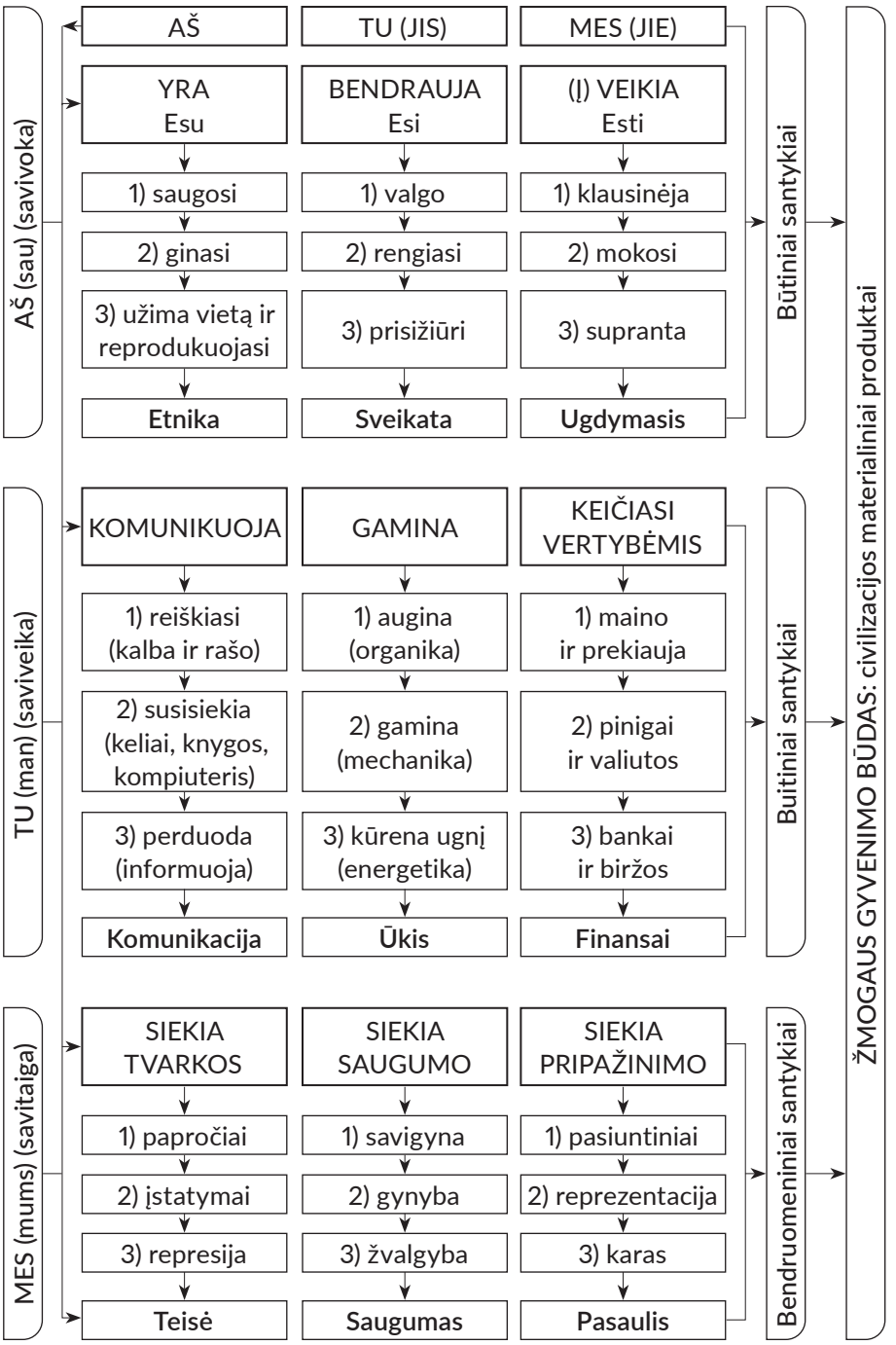
Kas atsitinka tada, kai besisaugantis *aš* vis dėlto susiduria su kokiu nors pavojumi ar agresija? Jis reaguoja gindamasis. Jis „išeina anapus savęs“ ir daro įvairiausius veiksmus, pradedant gąsdinimu, dedantis stipresniu ar baisesniu nei yra iš tiesų, baigiant civilizacijų karu, ką žmonės daro dabar. Kai žmonės junta pavojų, jie saugosi ir ginasi.

Jeigu *aš* apsisaugo ar apsigina garantuodamas savo buvimą išorės atžvilgiu, *aš* išplėtojimas anapus savęs yra tam tikros teritorijos kaip savo saugaus buvimo vietos užsitikrinimas. Visa gyvastis turi savo teritorijas, net mikrobai ar vabalai, ir dėl jų žiauriai kovoja. Kas pralaimi, tų nebėra. Taip pat ir žmonių kultūrų ir civilizacijų. Teritorija – tai savęs pratęsimo garantija. Kova dėl teritorijos yra kova dėl savo buvimo savo palikuonyse. Šiandien pati biologinė žmogaus plėtra keičia pasaulį taip, kad žmonija atsiduria naujo pasaulinio teritorijų tautinio ar net rasinio persidalijimo išvakarėse.

Koks yra *aš-tu* santykis su aplinka?

Aišku, kitas už mane pavalgyti negali, bet be kito pagalbos aš maisto labai sunkiai prasimanyčiau. Lygiai kaip ir nepasirūpinčiau drabužiais,

II schema. Žmogaus fizinio buvimo sklaida į kultūrą

būstu, juo labiau – savimi, jei aš fiziškai sunegaluočiau susižeisdamas ar peršaldamas. Pirminis *aš-tu* santykis yra vyro ir moters sąjunga, sudarantis šeimą ir tuo pagrindu išspręsdamas daugybę klausimų. Žmona, statybininkas, gydytojas ir yra tas *kitas,* be kurių jokia kultūra nebūtų įmanoma kaip natūraliai diferencijuota veikla grindžiamas bendras veikimas. Gali būti visokių atskirų atvejų, nukrypimų ar iškrypimų. Mes ieškome pirmapradžių, t. y. *tikrų,* santykių.

Įsidėmėtina: *aš* tampa *tu*, užsitikrindamas pirmiausia paties savęs buvimą, *tu* jam duoda bendrabūvio galimybę su *aš* fiziškumo išsaugojimo papildomomis garantijomis, bet tas pats *aš,* jeigu nori veikti su *tu*, turi *tu* mąstyti jau kaip ką nors bendra sau, t. y. įveikinėti pats save, save atrasdamas ir kitame. Ką tai reiškia? Visų pirma tai yra tokia siaubinga prievarta sau, kad būtent per šią prievartą iš beždžionės pamažu randasi žmogus. Prievarta save rasti kitame *aš* priverčia ir save, ir kitą traktuoti kaip kažką nuo abiejų nepriklausoma, kaip kažką trečia.

Aš kaip savęs įveikinėjimas atsakant į klausimus jau ne tik apie save, o apie save kaip *mes* (visuomenę), teikia mums žinojimą ir žinias, kurių kaupimo istorija yra visų mokslų, visų filosofijų, visų religijų istorija. Tos dvasios sritys savo tarpusavio santykius nustatinėja diferencijuodamosi ir apibrėždamos savo veiklos ir įtakos zonas atsižvelgiant į daugybę *aš* santykių su *tu,* su kitais aplinkybių. Tarkime, Europos kultūros istorija savita tokiu įtemptu religijos, filosofijos ir mokslo ilgaamžiu santykių aiškinimusi, kad krikščioniškasis tikėjimas šiandien, palyginti su islamiškuoju tikėjimu, yra kur kas labiau nuramintas, suminkštintas, sukultūrintas.

Atsakymai į klausimus, pradedant buitimi, baigiant būtimi, kaupiami moksle, filosofijoje ir religijoje, turi būti prieinami visiems ir dabar, ir ateityje. Tai labai svarbi ir *aš,* ir *mes* materialinė savo buvimo garantija, reikalaujanti išmokyti savo vaikus žinoti tai, ką žinojome *aš, tu, mes,* išmokyti atrasti ir suprasti dar daugiau, negu žinojome mes, nes jie, mūsų palikuonys, turės spręsti dar sudėtingesnius savo naujos situacijos klausimus.

Mokslas ir mokymas egzistuoja nors ir kintančioje situacijoje, tačiau kaip apibrėžti produktai: knygos, tyrimų programos, mokyklos, universitetai. Tačiau visa tai turi būti perkelta į žmonių sąmonę kaip situacijos žinojimas, ir tai mes vadiname visuomenės intelektu, jo potencialu ar tiesiog supratimu to, kas vyksta, kas su mumis dedasi ir ką mes privalome daryti. Supratimas reiškiasi praktiškai kaip įvairios teorijos, politi-

kos, ideologijos – visa tai, kas sudaro praktinį žmonių idealiojo gyvenimo sluoksnį. Taigi pasaulio pažinimo teorijos, ideologijos, jas reprezentuojančios ir jas įgyvendinančios politikos yra labai svarbus žmonių gyvybinių interesų garantavimo būdas.

Visa tai sudaro vadinamąjį žmogaus santykių su savimi ir aplinka būtiškąjį sluoksnį. Jeigu griūva ar sunyksta bent viena iš tų veiklos sričių, žmogus ir visuomenė tampa pažeidžiami, netgi patenka į kritinę ar krizinę situaciją.

Tai, kas sudaro *aš* jo santykyje su aplinka, pasireiškia savisaugos, savigynos ir savikūros veiksmais, garantuojančiais fizinį žmogaus tęstinumą tam tikros grupės, bendrijos apimtimi, galimoje vadinti etnine (gimine, gentimi, tauta). Nėra pasaulyje etnoso, kuris nesirūpintų savimi kaip tam tikru substancialumu, kaip tam tikra homogeniška visuomene. Jeigu ir yra, tai yra žlungantys, mirštantys etnosai. Etnoso tikslas yra tapti tauta, t. y. sukurti valstybę – juridiškai reglamentuotą bendruomenę.

Tai, kas priklauso *aš-tu* santykių su aplinka sričiai, yra rūpinimasis savo fizinio būvio kokybe, plačiąja prasme – sveikata. Sveikatos garantavimo veiklai priklauso socialinė rūpyba su mitybos, aprangos, būsto problemomis.

Tai, kas apibūdina *mes* santykį su aplinka, teikianti supratimą, laikytina ugdymo ir ugdymosi (galima sakyti mokslo ir švietimo) sfera. Šioje veiklos srityje žmonės savo – kaip visuomenės – kokybei garantuoti sukūrė institucijas, mokslo institutus, kvalifikacijos kėlimo ir persikvalifikavimo sistemas, galų gale įvairiapusiškas visuomeninių ugdymosi iniciatyvų visumas.

Šitie santykiai su savimi ir aplinka yra pamatas, ant kurio klesti bendros buities, arba bendruomeniniai, santykiai.

Jeigu *mes* iš principo gali būti du *aš-aš* ir *tu,* tai dar vienas *tu* ryšių sistemą esmingai keičia, o *n*-tasis *tu* į *mes* gali įsitraukti tik per sąlyginumą, kuris vadinamas komunikavimu, – gestais, kalba, raštu, telefonu, internetu ir pan.

Komunikavimas yra praktinės veiklos sfera. Jis kyla iš poreikio perduoti informaciją apie save, ir kuo tas poreikis intensyvesnis ir turtingesnis, o perdavimo erdvė didesnė, tuo komunikavimas variantiškesnis. Kalba ir raštas yra tie fundamentalieji komunikavimo būdai, tos formos, kuriomis *aš* galiu realizuoti savo bendravimo poreikį, perduoti savo bendrumo su kitu supratimą ir turėti labai apibrėžtą santykį su bet kuriuo iš *n* kitų.

Kalba ir raštas yra žmogaus žmogėjimo, jo žmogiškėjimo istorijos ne palydovai, o vedliai. Per kalbą ir raštą *aš* įgyja galimybę būti suprastas ir iš *kito* pusės.

Kad ir koks turtingas būtų kalbos ir rašto komunikacinis arsenalas, esama ir tokių situacijų, kai komunikavimas reikalauja tiesioginio kontakto. Taip gimsta susisiekimo poreikis, kurį nuo seno tenkino fiziškai judantis žmogus, pradedant takeliu, baigiant šiandieninėmis transkontinentinėmis magistralėmis – tiek automagistralių, tiek geležinkelių, jūrų laivų linijomis, oro lainerių trasomis. Visa tai irgi kyla iš paties paprasčiausio žmogaus susisiekimo su žmogumi fiziniu kontaktu būtinybės, tiktai pakeliant į jam jau technologiškai prieinamą tos būtinybės tenkinimo lygmenį.

Kas visu tuo pasiekiama? Visais šiais būdais žmonės fiziškai keičiasi informacija. Informacijos perdavimas yra *aš* tikrumo perteikimas kitam. Informacijos perteikimas šiandien laikomas prioritetine veikla, nes informuotumas, padėties, partnerių žinojimas visais laikais buvo pats didžiausias kapitalas. Iš tiesų, būdamas kur nors miške, šiandien *aš* gali spręsti savo biznio reikalus, jeigu tik turi kompiuterį ir gali naudotis elektroniniu paštu.

Tai, kas aptarta, yra tik dalis veiklos, kuria žmogus turi užsiimti, kad galėtų garantuoti savęs kaip visumos buvimą: kad galėtų mąstyti, informuotis, jis turi turėti ką valgyti – mamutą, duoną, jogurtą, taip realiai garantuodamas sau savo fizinį tikrumą. Kad visa tai plėtotųsi nuo iškastinės česnako šaknies iki 60 centnerių iš hektaro kviečių, reikia sukurti produktyviai dirbančią tautą. Sukurti tautą – tai reiškia būti ne vien pačiam sau tikru, tai reiškia būti tikru sau visuose mumyse mūsų visų erdvėje. Taip mes sukuriame tam tikrą tikrumo erdvę, kurią charakterizuoja įvairių veiklų tikrumas. Kodėl Japonijoje nėra sandėlių? Ogi todėl, kad 10 valandą 15 minučių atvažiuoja vištų lesinimo mašina, išberia lesalą ir nuvažiuoja. Jie žino, kad vienam vairuotojui susirgus, turi būti kitas vairuotojas, bet lesalas būtinai turi būti atvežtas. Tai elementariausio lygmens tikrumas, be kurio neįmanoma jokia kultūra. Kiek mums metų iki jo? Ilgas, sunkus ir gražus kelias.

Taigi gamyba taip pat yra kultūros ir civilizacijos kūryba.

Gamyba yra organinė – kiaulių auginimas ar kviečių sėjimas. Miežius šumerai kultivavo jau tris tūkstančius metų prieš mūsų erą. Kiaulių veislių pasaulyje žinoma per tūkstantį. Gamyba yra ir mechaninė: drabužių

siuvimas, indų darymas, baldų gamyba, mašinų gamyba, informacinių technologijų gamyba ir t. t. Visa tai irgi tiktai bendrumoje gali būti padaryta. Tikrumo reikalavimas, tikrumo perteikimo būdų buvimas ar nebuvimas yra neišvengiamas dalykas, sėkmės pamatas ir be informacijos neįmanomas.

Gamyba kaip žmogiškosios gyvybinės energijos palaikymo priemonė pati reikalauja energijos. Ji kyla iš žmogaus supratimo ir jo pavertimo veiksmu – iš žmogiškosios veiklumo energijos. Pradžioje žmogus viską atlieka pats. Žvėriuką pagauna ir valgo žalią, žolę kokią nusiskina ir valgo ją žalią – aprūpina save gyvybiškai būtina energija. Pirmasis iš tiesų fantastinis žmogaus energetinis atradimas – ugnies atradimas. Tai istoriškai svarbiau, negu branduolinės energetikos atradimas – ši yra tik ugnies pakaitalas, nors ir kitokio lygmens.

Gamyba, arba ūkis, žmogui yra reikalingas kaip jo būtinių santykių buitinė garantija. Jos tikrumo kriterijus – perteklius. Iš to kyla naujos žmogaus galimybės. Sakykime, aš išauginau daugiau nei man reikia ir noriu savo kaimynui perduoti man nereikalingus kviečius. Tas, kuriam noriu perduoti, jau yra skolinęsis iš kito kaimyno. Ką aš galiu daryti? Aš galiu už ką nors tą savo kviečių perteklių perleisti savo kaimynui, bet galiu tartis ir su anuo dėl šito skolos likvidavimo. Taip žmonių santykiai sutapatinami su jo gaminamais daiktais ir per manipuliavimą jais iš *aš* ir *tu* erdvės perkeliami į *mes* erdvę ir atsiranda daugybė naujų galimybių. Prieinamiausia – pasikeitimas, arba mainai ir prekyba. Pirmykštėse tautose daiktas paprastai mainomas į daiktą. Kartais, atrodytų, už niekutį atiduodamas nepaprastai vertingas daiktas, tačiau pasikeičiančioms šalims tas santykis atrodo priimtinas ir apsikeitimas įvyksta. Mainų sutartinis pamatas eina per visą žmonių pasikeitimo produktais istoriją, ir būtent jame vėlgi mezgasi mainų tikrumo kriterijus – vertė, kuri savo ruožtu reikalauja ne tik vienodo mainų pamato supratimo, bet ir jo žymėjimo.

Sutartiniai produktų mainų vertės ženklai yra pinigai. Pradžioje tas sutartinis ženklas gali būti kriauklė, akmenukas ar akmuo (kai kur – girnapusės dydžio). Paskui jis virsta moneta ir banknotu. Taip pinigas darosi tuo bendravimo ne tiktai ženklu, bet ir matu, kurį, jeigu žmonės tikri dėl vieni kitų veiksmų patikimumo, priima kaip neabejotiną mato vienetą ir kooperuojasi aplink jį. Galima pasakyti taip: jei aš duodu jam tiek ir tiek kriauklių daugiau negu verta mano prekė, turiu tikrai žinoti, kad jis

mano prekes tikrai nuveš tam, kuriam reikia, kad man nereikėtų vežti ir prarasti galbūt daugiau, negu sumokėjau neatsitraukdamas nuo savo gamybinės veiklos.

Šie santykiai mainų prekybą pakeičia į prekybą už pinigus (perimant galimą daikto vertę, o ne patį daiktą), kuri kuria naujus žmonių santykius ir ugdo specialistus, kurie tomis operacijomis užsiima. Tie specialistai istorijoje vadinami įvairiai, bet bendras jų žodis yra finansininkai, bankininkai, o įstaigos – biržos, bankai. Biržos ir bankai atsiranda gana vėlai, ir šiandien jos yra pagrindinis prekybinio kapitalo bendravimo būdas. Visas turtas gali būti paverstas vertybiniais popieriais, akcijomis, t. y. sutartiniais vienetais ir jų ženklais. Jais gali būti manipuliuojama specialiai, pavyzdžiui, pasinaudojant kurso kitimu gauti tokius pelnus, kokius gavo Džordžas Sorošas, praturtėjęs per naktį milijardais dolerių.

Finansų sfera – žmonių materialinių santykių buitinio lygmens aukščiausias įprasminimas, aukščiausias subalansavimas. Manau, kad tas subalansavimas galėtų ir turėtų būti geresnis, ir ateities pasaulis tai būtinai padarys, neatsisakydamas asmeninės iniciatyvos galimybių, bet ir rasdamas būdą neleisti didžiąją pasaulio kapitalo dalį sutelkti keleto šeimų rankose.

Ir pagaliau trečias žmogaus veiklos lygmuo – kai buitiniai santykiai pereina į tokius santykius, kurie *mes* gyvenimą ir sugyvenimą išvaduoja nuo buitiškumo ir iškelia į lygmenį, kuriame sprendimai daromi nebe *aš* ar *tu* atžvilgiu, o *mes* atžvilgiu. Tai yra santykiai, garantuojantys individų bendruomenės kaip subjekto gyvenimą. Tokių santykių išsiugdyti nesugebanti žmonių visuma negali sukurti valstybės. Pastangos tai daryti pastebimos nuo pat žmogaus tapsmo pradžios. Pirmykščio žmogaus gyvenime jos reiškiasi kaip pastovaus bendruomeninio elgesio reikalavimai ir pasireiškia papročiais arba – dar visuotiniau – tradicijomis. Papročiai gali kisti, o tradicijos kinta labai lėtai. Kultūros pereina į civilizacijas todėl, kad neatsisako tradicijų, jų laikosi ir praranda kūrybiškumą. Tai visai suprantama, nes gyvenimo būdas daugumai yra suprantamas labai daiktiškai, o daiktiško gyvenimo būdą tegali pristatyti ir reprezentuoti tiktai tradicija.

Lygmuo, kai papročiai jau bandomi paversti tam tikra tvarka, kuri nebūtų priklausoma nuo daiktinių savo pavidalų, pasireiškia įstatymais. Tradicinis elgesio būdas paprastai fiksuotas ritualais, užkeikimų ar liepimų formulėmis. Tai nepaslankus valdymo būdas. Kur kas dinamiškesni yra

vadovybės nurodymai, nauji susitarimai ar paliepimai, ypač svarbūs, kai kalbama apie ilgalaikes elgesio normas. Dinamiški ir aiškūs žodiniai nurodymai, tarkime, kad ir Hamurapio įstatymai, sukuriami jau trys keturi tūkstančiai metų prieš mūsų erą ir tai yra pirmasis papročių pasaulio racionalizavimas įstatymų pavidalu. Juose yra dar daug ko iš papročių pasaulio. Pirmieji įstatymai ir yra tarsi atsiribojimo nuo papročių pasaulio dokumentai. Karaliai nori valdyti, nepriklausydami nuo žynių ir kitų visuomenei įtaką darančių asmenų.

Kad įstatymai galėtų veikti, reikalinga jų vykdymo priežiūra. Ne kiekvienas žmogus laisva valia puls vykdyti tegul ir įstatymu paremtą nurodymą. Mes taip pat panašiai elgiamės. Mes nenorime vykdyti įstatymų. Todėl mums reikalinga prievarta. Karalius jau turi stiprias represines struktūras. Tai visų būsimųjų policijų, milicijų, saugumų prototipai. Kartu su papročiais, įstatymais – tai tautų juridinio gyvenimo erdvė.

Mes galime labai teisingai elgtis, labai stropiai saugoti savo vidaus tvarką, net policininkams įsikišti nereikia, bet be mūsų yra kažkas už mūsų – baltarusiai ar dar kas, kurie kelia nuolatinę grėsmę ar bent jau mums atrodo, kad tokią grėsmę jie kelia. Aišku, kiekvienas žmogus visų pirma ginasi asmeniškai. Ko gero, ne vienas iš jūsų turi bent jau dujinį pistoletą, o gal ir geresnį. Savigyna, pradedant asmenine, baigiant kolektyvine – tautos, yra pirmasis apsisaugojimo nuo išorės invazijų, nuo išorinės represijos būdas. Sukaupusi pakankamai galios bendruomenę sauganti bendrija – kareivija – gali būti nukreipta už savo teritorijos ir patraukti į svetimą, nukariauti kitą tautą, pasiimti grobį, taip patenkinti ir savo karalių, ir tautą. Specializuotai save saugant kariuomene, kai kyla pavojus iš išorės, užsiimama gynyba, kai reikia išeiti į svetimą šalį, užsiimama puolyba. Bet kuriuo atveju tai daro kariuomenė. Šią instituciją įprasta vadinti gynybos institucija, nors ji paprastai planuoja ir puolybą.

Kad būtų galima orientuotis, kas vyksta potencialių priešų teritorijoje, paprastai užsiimama žvalgyba, tai yra kariuomenės specialiosiomis pajėgomis tyrinėjama, kas, kur vyksta, ir pranešama saviesiems. Čia pradedant nuo opričninos Ivano Rūsčiojo laikais iki šiandieninės Federalinės saugumo tarnybos nepralenkiama Rusija, ir vidaus, ir išorės žvalgybą laikiusi viena iš svarbiausių savo valstybės ir rusų tautos gyvavimo ir plėtros prielaidų. Jeigu Rusija ir po caro imperijos, ir po Tarybų Sąjungos žlugimo išliko tokia, kokia yra dabar, tiktai dėl to, kad veikė, viena, Rusijos sau-

gumas ir žvalgyba, o antra – Rusijos užsienio reikalų tarnybos. Ten buvo kondensuotai sukauptas visas didžiarusiškasis patriotizmas, būtent ten žiauriausiais būdais buvo saugoma tai, kas yra rusiškosios erdvės arba rusiškieji tų erdvių valdymo interesai.

Kol karo nesama ir – svarbiausia – kad jo nebūtų, jeigu pats nesi plėšikas, su išoriniu tau ir tavo genčiai pasauliu irgi turi turėti visai konkretų fizinį santykį. Nuo senų laikų jį palaikydavo genčių pasiuntiniai ar kiti įgaliotieji asmenys. Ilgainiui buvo išrastos pasiuntinybės – nuolatiniai valdovų pasiuntiniai, įvairiopai reprezentavę valdovą, nuolat palaikydami su juo ryšį. Pasiuntiniai visada yra šiokie tokie žvalgai. Kai kurie ir šnipai.

Kraštutinis savęs gynimo būdas – karas, kuriame, kai nebelieka kitų priemonių, mušamasi fiziškai. Vienos fizinės galios, vienos jėgos grumtynės su kita yra karas. Tai labai paprasta, labai aišku ir labai žiauru.

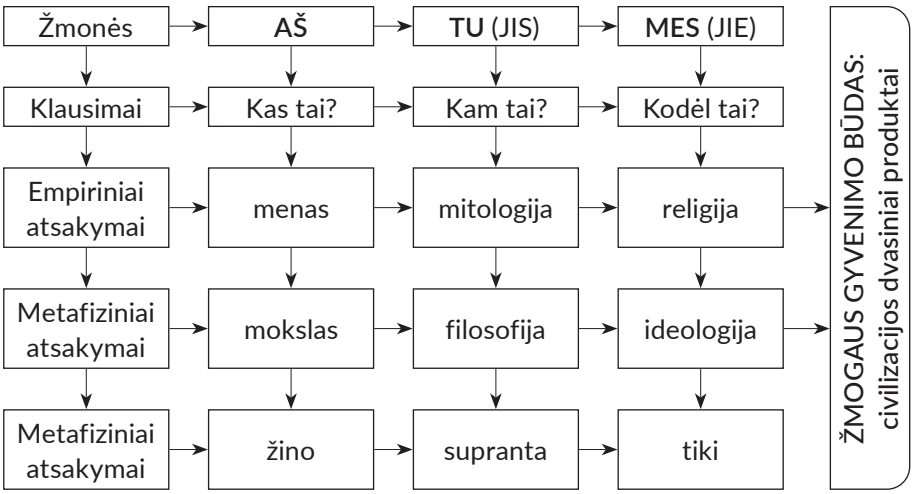
3. Žmogaus dvasinio buvimo sklaida į kultūrą

Žmonių dvasinio buvimo išsklaidą noriu parodyti tokiais produktais, kokiais ji išsiskleidžia kaip materialinio gyvenimo būtinybių tenkinimo veikla.

Niekas nėra tikra, kas negali būti argumentuota taip, kad tai galėtų būti bendro susitarimo objektu. Kas tikra tau vienam, nebūtinai tikra visiems. Kas tikra tau vienam, tu gali įrodyti pasitelkdamas visas savo proto galias. Bet tada turėsi sukurti filosofiją, o jeigu nori sukurti įstatymus, turi būtinai sutarti su tais, kurie tų įstatymų turės paisyti ir jų laikytis.

Dvasinio buvimo sklaida paremta laisvės siekiu ir duoda tokius produktus: meną, mitologiją ir ideologiją, mokslą, filosofiją ir religiją. Čia reikalai paprastesni negu materialybės (nelaisvės) sferoje, kur daug kas suinteresuotas materialinę kūrybą nagrinėti ne būtinybės, ne gyvenimo garantijų požiūriu, o savo veiklos pagrįstumo požiūriu. Dvasinės veiklos sferoje naujų raiškų nesugalvosi, nes nuo seniausių laikų dvasinio pasaulio produktai buvo akivaizdūs. Galbūt kiek problemiškiau yra su ideologija, kuriai savarankiškos egzistencijos daug kas nenori pripažinti, laiko mitologijos variantu – racionalizuota mitologija. Bet netgi tuo atveju ideologija šiandien akivaizdžiau valdo pasaulį, gal net ryškiau nei religija.

III schema. Žmogaus dvasinio buvimo sklaida į kultūrą

Kaip šie produktai gimsta?

Juos gimdo nurodytieji *aš, aš-tu, mes* santykiai.

Menas, mitologija ir ideologija yra patyriminiai atsakymai į klausimus, *kas tai, kam tai* ir *kodėl tai*? Jie kaip esminiai taip pat sietini su tam tikru subjektu. *Kas tai* – fundamentaliausias klausimas. Jis tegali būti užduotas asmeniškai, nes tik asmuo į jį gali taip pat vienareikšmiškai atsakyti. Kai jį užduodame *mes* – ir *aš,* ir *tu,* – tą klausimą galime jau tik svarstyti. Bet svarstymo pamatas turi būti, jis turi būti atrastas anksčiau, pateiktas aptarti kaip mums abiem priimtinas (arba ne).

Taigi į klausimą *kas tai* atsakius, kad tai *obuolys,* atsakymas yra. Tavo pripažinimą, kad tai *obuolys*, galima gauti kalba. Čia mums nereikia daug filosofuoti, šį daiktą – apvalų, gražų, kvapnų, skanų – mes tiesiog galime pavadinti *obuoliu, der Apfel, apple, jabloko* ar dar kaip kitaip – ir vis tiek šiuo žodžiu tiksliai apibūdinti objektą. Mūsų abiejų, mūsų visų *obuoliui* suteikiamas turinys – tai jau mūsų bendros patirties ir jos pripažinimo daiktui reikalas: kuo turtingesnė bus ta mūsų patirtis, tuo turiningesnė – imtinai iki tauriausio skonio cheresų – bus mūsų su *obuoliu* susijusi veikla.

Patyrimu paremtiems atsakymams gali būti suteikiama ne tik juos praktiškai materializuojančią formą, bet ir materializuojami nepraktiniais pavidalais. Kai man panūsta tai, ką pavadinu *obuoliu,* ne tik paragauti, bet

ir pasidžiaugti, aš galiu pasakyti: ach, koks šitas daiktas nuostabus, stebuklingas, gražus ar panašiai. Arba galiu bandyti jį paženklinti ant sienos, ant smėlio, ant popieriaus. Taip gimsta *menas*. Žmogus gali rėkauti, aplink obuolį šokdamas ir tuo būdu kurdamas šokį ir muziką. Žmogus gali sakyti daug gražiai sudėliotų žodžių, ir iš to gali gimti poezija. Visais šiais atvejais vyksta vienas labai svarbus procesas – nustebimas, kad tas dalykas toks gražus, jog tikrai netelpa į tai, ką aš suvalgau, kad jis yra kažkas daugiau, negu tai, kas praryta. Menas visada yra pasigėrėjimas natūra, jos pakylėjimas virš jos pačios, jos išaukštinimas džiaugiantis tuo, ką nustebęs surandi. O surandi *gyvenimą*. Menas visada yra gyvenimą teigiančio santykio su daiktu, su gamta išsakymas. Kodėl šiandieninis menas daugeliu atveju – ne menas? Todėl, kad jisai garbina mirtį, o ne gyvenimą. Tai sergančios, jeigu ne žlugančios civilizacijos požymis.

Menas fiksuoja buities būtiškumą – daikto ar reiškinio esamybės pilnatvę, pasigėrėjimą ja, džiaugsmą ir apskritai raginimą gyventi. Bet viskas turi pradžią ir pabaigą. Visi tie gerieji gražieji daiktai, visa ta džiaugsminga buvimo pilnatvė taip pat turi būti iš ko nors atsiradę. Ir gražus gyvenimas turi būti iš ko nors atsiradęs, ir karalius turi būti iš kažkur atėjęs ar kilęs, ir obuolys. Visi kažkada žinojome, kad mus atnešdavo gandrai. Taigi kodėl mūsų protėviai negalėjo būti buvę lokiai, čečėnai – kilę iš vienišos vilkės, o Ieva – iš Adomo šonkaulio? Kad ir kokiais vaizdžiais pasakymais, neįtikimiausiais nurodymais ir sąsajomis aiškinama daiktų kilmė, jie susiejami viena linija, kuri kaip grandinėlė sieja daiktus į vieningą visumą. Tie aiškinimai gimdo tai, ką mes vadiname pirmykšte filosofija, arba mitologija. Čia būtina pasakyti, kuo filosofija skiriasi nuo kito žinojimo, ypač mokslo. Mokslas kalba apie vieną daiktą lygiai taip pat kaip ir menas. Tik meno kalbėjimas turi būti tikras širdžiai (įtikinantis), o mokslo – tikras jis turi būti galvai (įrodantis).

Filosofija taip pat kalba apie daiktus, bet kalba apie juos kaip visumą, apie pasaulį kaip daiktų ir jų ryšių pasaulį. Filosofija – tikrumo tarp daiktų santykių paieška, t. y. visumos santykių paieška. Mokslas tenkinasi atskiro daikto tikrumo paieškomis.

Mitologija nuo meno skiriasi tuo, kad nekalba apie atskirą daiktą – obuolį, vilką, lietuvį ar čečėną, o kalba apie visumą, apie pasaulį. Tačiau mitologijai svarbu ne tiek joje esančių daiktų kilmės paaiškinimo įtikimumas, kiek pačių daiktų patikimumas todėl, kad jų atsiradimas yra galimas paaiškinti, yra paaiškinamas.

Ideologija – idėjų sistema. Mitologija – vaizdinių sistema. Menas – tikrovės vaizdinys, vaizdinys apie tikrovę.

Taigi iš patyrimo, iš atsakymų į empirinio lygmens klausimus kylantys žmonių dvasinės veiklos produktai kondensuojasi į nepaprastai svarbias kūrybos sritis – meną, mitologiją ir religiją. Visa tai yra kūryba, dvasinė kūryba, kuri kaip orientyras tarnauja žmonėms palaikant bendrumą, randant bendras veiklos kryptis, kurios užtikrina jų buvimą pasaulyje ir tolesnę kūrybą.

Yra ir aukštesnio lygmens atsakymai į tuos pačius klausimus: kas tai, kam tai ir kodėl tai? Antai teiginys „Žemė sukasi aplink Saulę“ mums yra visai priimtinas, nors matome, kad aplink Žemę sukasi Saulė. Kodėl kalbame taip skirtingai? Todėl, kad aiškiai matome, jog Saulė kasryt pateka ir, apsisukus aplink Žemę, nusileidžia. Kad įrodytų kita, Džordanas Brunas turėjo užlipti ant laužo. Saulės sukimosi aplink Žemę faktas yra iš patyrimo kylantis, arba empirinis, teiginys. Šiandien jo nebepakanka, bet kadaise jis fiksavo nenuginčijamą dalyką – Saulės sukimąsi dangaus skliautu aplink Žemę. Tuo faktu buvo paremta senovės graikų pasaulėžiūra ir Aristotelio filosofijos sistema, viešpatavusi Europoje iki pat naujųjų laikų aušros. Nuo to laiko visa Europos žinojimo išmintis paremta reikalavimu, kad tiesa yra tai, kas įrodoma protą patenkinančiais argumentais – teiginiais ar supratimais, kurie konstatuoja ką nors esantį tikrovėje. Kodėl ilgainiui nugalėjo Mikalojaus Koperniko, Galileo Galilėjaus, Džordano Bruno argumentacija? Todėl, kad Galilėjus fizikos bandymais įrodė dėl traukos jėgų esant galimą apskritaeigį judesį, kuris Koperniko sistemą galutinai pagrindė kaip žinojimu (empiriniu patyrimu) paremtą neempirinių teiginių sistemą. Mokslinis teiginys Europos kultūroje nuo tol suprastas kaip žmogaus patyrimo (juslių) paliudytas teiginys. Mokslu, mokslo teorijomis imta laikyti tokių teiginių sistemas.

Tačiau nuo empirinio teiginio (tai – balta) iki mokslo teorijos – didžiulis atstumas, pilnas tarpinių samprotavimų, valdomų arba įrodymo logikos, arba naujų, papildomų empirinių teiginių. Kai mokslo teorijos prielaida gana netoli nuo empiriškai stebimos tikrovės, didelių proto spekuliacijų nereikia. Bet kai teorija pretenduoja į pasaulėvaizdį ar pasaulėžiūrą, samprotavimų sekos neišvengiamos. Taip mes įžengiame į tai, ką vadiname filosofija: protavimą, arba mąstymą, kurio tikslas duoti ne dalinį pasaulio vaizdą, o tikrą pasaulio visumos vaizdą. Paaiškinti, kodėl yra taip, kaip

yra, kam tai galėtų būti ir kas tai yra. Tai jau ne specializuotas žinojimas, kuriuo stiprus mokslas. Tai žinojimu grindžiamas visumos aprėpties siekimas netgi tuo atveju, kai daug kur žioji žinojimo spragos ir mums jas reikia užpildyti gana įtikinamais išprotavimais, nuo seno vadinamais išmintimi, išminties meile, arba filosofija. Filosofija yra pasaulio ir būties vaizdas, nupieštas žiūrint į žemę, remiantis žemiškąja patirtimi ir žemiškais faktais tą visumą argumentuojant. Ir ne tik argumentuojant, bet ir paverčiant į protui prieinamas idėjas. Filosofija yra racionalių idėjų sistema.

Deja, žmogui kyla kur kas daugiau klausimų, negu į juos gali atsakyti išmintingas mokslas, arba filosofija: ji turi būti vis dėlto proto klausimus atlaikantis įrodymų mokslas. Kas yra būtis? Kaip ji atsirado, jei būtis suponuoja nebūtį? Kas buvo viso to, kas yra, ką matome, pradininkas? Atsakyti į tai remiantis stebimaisiais tikrovės pavidalais, protu manipuliuojamomis formomis yra neįmanoma, nes mūsų mąstymas įsiremia į begalybę, kurią labai gražiai iliustruoja vaikiškas klausimas: ar bedugnė turi dugną? Mes prieiname ribą, kurią peržengdamas protas patenka į tikėtinumo sferą, Europos filosofų atiduotą tikėjimui ir religijai su jos Absoliuto, arba Dievo, kaip visos būties kūrėjo, supratimu ir aiškinimais. Tie aiškinimai taip pat buvo nevienodi, todėl iš jų ir atsirado skirtingos teologijos. Maža to: kadangi esminiai klausimai buvo uždavinėjami per visą žmogaus savikūros trukmę, gimė ir skirtingi Absoliuto vaizdiniai – nevienodi dievai ir skirtingi tikėjimai. Bendra jiems buvo tai, kad jie nesirūpino panėšėti į kokius nors žemiškuosius, iš patyrimo konstatuojamus pavidalus, o rūpinosi žemiškąjį gyvenimą pagerinti pagal įsivaizduojamą tobulą (tikėtiną) gyvenimą. Taip formavosi tikėjimai ir religijos.

Šita savo savybe visi tikėjimai ir visos religijos yra kylančios tiesiogiai iš žmogaus patyrimo užduodamų klausimų, tačiau jos nesikreipia į dalinę žmogaus gyvybinę (tegul ir aukščiausią) galią – protą, o ir klausimus, ir atsakymus ima iš visuminio žmogaus – su jo pasąmonėmis, jausmais, nuojautomis, ypač ieškodamos tokių atsakymų, kurie patenkintų visą žmogų, ne tik jo protą.

Ilgą istorijos tarpsnį, kol žmogaus gyvenimas nebuvo pernelyg specializuotas, religija(os) buvo kartu ir ideologija(os). Tai rodo ir ilga Katalikų bažnyčios pretenzijų istorija į totalinę valdžios Europoje kontrolę. Tačiau pradžioje Reformacija, o paskui Prancūzijos didžioji revoliucija ir visos jos pagimdytos revoliucijos tas pretenzijas nuslopino ir smarkiai apribojo.

Kartu su tuo ribojimu vis ryškiau kilo ideologijos – sekuliarizuoto tikėjimo – poreikis. Prancūzų žmogaus ir piliečio teisių deklaracija yra pirmas išties svarbus ideologinis dokumentas, davęs pradžią įvairiausioms interpretacijoms, imtinai iki 1949 metų *Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos*, kurios sukurtoje košėje mes šiandien klampojame.

Kuo ideologija yra ne religija, nors ideologija ir pretenduoja ją pakeisti, kaip tai buvo bolševizmo ar nacizmo valdymo metais? Tuo, kad religija tikėjimą perša laisvai, t. y. stoja prieš žmogų kaip laisvos valios subjektą ir agituoja pasirinkti ją laisvai, žadėdama viską ir paaiškinti, ir išspręsti. Ideologija, kalbėdama apie savo paveikumą, kreipiasi tik į žmogaus protą ir reikalauja būti tiek protingu, kad sugebėtų ideologiją pasirinkti gera valia, o jei nepasirenkama – suponuoja žmogaus neprotingumą, antrarūšiškumą, netgi kenksmingumą. Iš čia represijų galimybės nuostata, prieš tai, žinoma, dar išbandžius propagandos ir valstybės institucijų spaudimo poveikius. Iš čia – totalitarizmo prielaidos. Totalitarinės valstybės – tai sekuliarizuotos ir socialiai specializuotos monarchijos.

Kuo ideologija yra ne mitologija, nors mitų suvalstybintoje ideologijoje ypač daug? Tuo, kad ideologija, skirtingai nuo mitologijos, ne empiriniai daiktai aiškinami, o pagal ideologijos požiūriu teisingas idėjas kuriami nauji pasaulio daiktai. Tuo ideologijos, kaip ir religijos, būdamos linkusios į visuotinumą, visumas aiškindamos racionaliais ir empiriškai argumentuoti galimais teiginiais, yra nukreiptos ne į neapibrėžtą begalinumą, pačiam žmogui paliekant laisvę rasti (arba nerasti) tame pasitenkinimą, o labai tikslingai tą ideologijoje (jos idėjoje) suformuluotą turinį nukreipia į žmogaus tikrovę ir verčia ją keisti pagal tą idėjoje užkoduotą projektą.

Religija yra tikėjimas dvasiai, ideologija – tikėjimas protui.

4. Proto tipai ir jų genezė

Dabar pažvelkime į tą *aš* galią, kuri iškelia ir pakelia žmogų virš gyvūninio pasaulio ir leidžia jam būti prisiimant atsakomybę už save ir už aplinką.

Ilgą laiką, beveik iki XX amžiaus vidurio, beveik be didesnių problemų buvo sutinkama, kad materija yra negyva. Taip ir sakyta: negyvoji gamta. Tačiau po to, kai buvo atrasti kristalų biolaukai, net ir pačiam didžiausiam skeptikui turėtų iškilti klausimas, ar kristalo biolaukas nėra gyvasties

ženklas? Ar tai neslepia atsakymo į daugybę paslapčių, kurios per Žemės materialumą arba tą vadinamąją negyvąją gamtą kaip per juodąją skylę mus išveda į visą kosmosą ir sujungia su dvasia?

Kristalo biolaukas yra ta erdvė, į kurią orientuota materija pamažu kyla į gyvastį, gyvybę, gyvąją gamtą, žmogų, civilizacijas ir visa kita, kas yra ir anapus jų. Ar būtinai tas biolaukas kaip materijos buvimo būdas sukuria tai, ką vadiname protu kaip specifiniu žmogaus sugebėjimu? Labai įdomus pastarųjų metų mokslo faktas. Amerikiečių paleontologai apskaičiavo, kas būtų atsitikę, jeigu nebūtų įvykusi ta kosminė katastrofa, kuri sunaikino dinozaurų pasaulį. Kompiuterinis eksperimentas leidžia teigti, kad evoliucionuojantis dinozauras būtų ugdęsis savybes, kurias galima būtų vadinti protavimu. To proto link evoliucionuojančio padaro fizinė struktūra būtų kitokia, bet protas kaip savybė būtų atsiradęs. Taigi protas – ne išskirtinė žmogaus savybė, tai pats protas, arba sugebėjimas protauti, gyvąjį padarą verčia tuo, ką mes šiandien vadiname žmogumi. Gyvasties plėtra iškelia protą kaip savo savybę, esame tik gyvasties viršūnėlė, bet be jos tokia nebūtume. Protu disponuojame ne kaip išskirtinumu, o kaip nauja gyvasties galimybe. Tai esminė išvada.

Ir materialumas, ir idealumas turi ribas. Jeigu protas savo ribas plečia mokslų, filosofijų, religijų, ideologijų pavidalais, tai tas, kas mąsto, plėstis taip pat turi iki tam tikrų ribų. Pavyzdys: šiandien tvenkinyje plūdenos užima pusę tvenkinio. Kadangi jos dauginasi geometrine progresija, aš žinau, kad ryt rytą šitas tvenkinys bus visas uždengtas plūdenų. Tai nesunkiai patikrinsime rytoj rytą. Sunkiau šiandien patikrinti, ar mes, žmonės, jau priėjome savo plėtros ribą. Tačiau faktas, kad šiandien neturime kuo pasiremti, tik savo proto sugebėjimu įžvelgti, įrodyti, suorganizuoti, pagaliau nenorinčiuosius priversti apsispręsti gyventi ne destruktyviai, o konstruktyviai, – daugiau pasiremti tikrai neturime kuo.

O dabar pažvelkime, kaip protas generuoja konkrečiai, pažiūrėkime į tai tarsi iš žmogaus vidaus.

Kad protavimo mechanizmai pradėtų veikti, turime gauti išorės impulsą. Reagavimas į išorę, į aplinkumą, arba išorybės transkripcija į savo vidujiškumą, arba dar paprasčiau – sugebėjimas justi yra *juslė*. Sakykime, šaltis ar karštis, patekęs į mano pirštą ir jaučiamas kaip tam tikras dirgiklis, yra *jutimas* to, kas yra anapus manęs, bet ką man reikia perimti į save. Kontakto su dirgikliu metu gautas *pojūtis* yra sugebėjimas reaguoti į tai,

kas pajusta. Pojūtyje sugebėjimas reaguoti skyla į du dalykus: į fizinį atsaką tam, ką aš pajutau, ir nefizinį, arba idealųjį, atsaką. Sugebėjimas reaguoti fiziškai yra, tarkime, rankos atitraukimas, idealiai – susiorientavimas viduje kaip visumai, tarkime, išsigąstant ir net (gal ir neartikuliuotai) sušunkant. Iš to šūksnio amžių bėgyje plėtojasi artikuliuoti garsynai, tampantys skirtingomis kalbomis.

Štai nuo tokių, atrodytų, elementarių dalykų prasideda žmogaus fizinio ir dvasinio veiksnumo sferos. Tačiau iki išsiskyrimo jos turi vieningą pamatą: organizmo sugebėjimą reaguoti visumiškai. Tai aš vadinu *orientuotumu*. Tai yra reagavimo į išorės dirgiklius pobūdis, kuris reiškia tikrovę priimančiojo, ją suvokiančiojo subjekto, nesvarbu, ar tai gyvūnas, ar žmogus, santykį su aplinka – aktyvų arba pasyvų. Kuo tas santykis su aplinka aktyvesnis, tuo daugiau reakcijos variantų jis bus garantavęsis, tuo visapusiškiau galės nustatyti savo santykį su aplinka – pažintinį santykį. Tai nusako ir gyvasties būdo bei charakterio savybės, tie dalykai apibūdina ir visuomenes, tautas, jie fiksuojami netgi civilizacijose: vienos yra introvertiškos, kitos – ekstravertiškos, vienos linkusios į jusliškumą ir kontempliaciją, kitos – į protavimą ir veiklą.

Orientuotumas – tai supratimo vidinė erdvė. Kas yra orientuotumo autentiška išraiška? Tai refleksas ir refleksija.

Refleksas yra orientuotumo būtis kūniškoje erdvėje. Ir jei nebūtų reikalo išsivaduoti iš tos reflekso nelaisvės, daugelis gyvasties atmainų ir liktų joje. Visas gyvasis pasaulis praktiškai tenkinasi reflekso teikiamomis santykio su aplinka galimybėmis ir savo gyvenseną, gyvenimo būdus nustato tuo pagrindu. Būtinybė išeiti už reflekso ribų gyvastį pastato į visai naują situaciją. Štai ta naujoji būtinybės išeiti už reflekso ribų ir atsidurti refleksijos būsenoje situacija ir gimdo protą, t. y. žmogų.

Refleksija yra reflekso susvetiminimas, reflekso turinio perkėlimas anapus savęs bandant iš ten pamatyti save tarsi iš šalies, tarsi kito, galbūt ir padėti galinčiojo, akimis, o svarbiausia – platesniame kontekste, kurį teikia aukštesnis horizontas. Juk ne taip pat matomas pasaulis iš tarpeklio ir nuo kalno. Ir nors nuo kalno žvelgdamas gali pasijusti atsiduriąs prieš dar didesnę nežinią, tu jau turi savyje kitą turinį, kitas orientavimosi galimybes, kurios priklauso jau ne nuo juslių, o yra menamos, spekuliatyvios, t. y. paremtos idealizavimu. Tai ir yra pradžia to, iš ko gimsta menai, mokslai, filosofijos, tikėjimai, nelygu koks turinys dedamas į tą susveti-

mintą *aš*, net jeigu jis yra paties žemiausio – instinkto – lygmens. Refleksija yra pirmasis mąstymo aktas – mintis arba netgi idėja. Ji, o tai svarbiausia, yra transcendentiška, t. y. atitrūkusi nuo kūno. Ji yra tokia tavo vidujybės savivalė, tokia kūryba, kurios iki tol nebuvo jokioje gyvastyje, ir tiktai tas, kas sugebėjo išsiveržti į šitokią nežinią, į tokį netikrumą, būtent tame ieškodamas tikrumo, tik tas ir galėjo žmogėti ir tapti žmogumi. Šiuo požiūriu mąstymas yra tiktai laiko ir erdvės žymėjimas tam tikrais ženklais, pažyminčiais į refleksiją įdedamą žmogaus patirties turinį. Erdvei žymėti naudojamos sąvokos, o trukmei, arba laikui, – skaitmenys. Tai ir yra visa kultūros abėcėlė – viskas labai konkretu. Reikia tik žinoti, kaip dėstosi tų ženklų turininės kombinacijos – iš jų kuriasi ženklų reikšmės ir prasmės.

Taigi ir kalba, ir jos sąvokos, ir į jas įdedamas turinys yra laisva kūryba. Kiek sąvokos turinys adekvatus tam, kas yra daiktas ar daiktų situacija, – kitas klausimas. Kurti būdus ir metodus, kaip patikrinti, ar iš tiesų tai, ką mes sudedame į sąvoką kaip jos turinį, atitinka tikrovę, ilgainiui žmogus ir užsimoja filosofijoje. Šia prasme filosofija yra ne kas kita, kaip grandiozinis projektas žmogiškajam veikimui, pats fundamentaliausias žmogiškojo veikimo projektas. Veikimo pasitikint tik savo išmanymu, žinojimu ir savo noru įveikti tai, ko nežinai.

Kada istorijoje atsiranda ta probleminė situacija, kada gyvastis priversta išeiti anapus refleksų pasaulio ir pagimdyti refleksiją? Ta situacija susikuria tuomet, kai padaras, apibūdintinas kaip beždžionė, savo rankose jau turi kai kuriuos padargus: ar spyglį termitams ištraukti, ar akmenis riešutams traiškyti. XX amžiuje įrodyta, kad beždžionės sugeba dirbti, netgi pasigaminti įrankius, ir net geresnius negu ankstesniųjų beždžionių kartų. Tas faktas leidžia dar nuosekliau įsiskverbti į proto genezę.

Mes paprastai sakome, kad žmogus viską sukuria iš savo galvos. Tačiau nelabai esame linkę domėtis, kaip atsirado ta kuriančioji galva, kas ją suformavo? O ją suformavo priešistorinės džiunglės ir priešistorinės savanos, pats formavimasis susijęs su erdvės, kaip ji egzistuoja miške ir plynėse, įsisavinimu. Manoma, kad žmogaus protėvis buvo nedidukas prieš daugiau kaip milijardą metų gyvenęs į šunbeždžionę panašus padaras, kuris, siekdamas išgyventi erdvėje tarp miško viršūnių (kad nesučiuptų plėšrieji paukščiai) ir pažemių (kad nesučiuptų mėsėdžiai grobuonys), sparčiai specializavosi miško erdvėje šokinėti nuo vieno medžio į kitą. Tai labai rizikingas užsiėmimas: neapskaičiuosi – nukrisi ir žūsi. Šiaip jau – bėgant – erdvė

yra vienmatė, t. y. ilga. Šuoliai virš žemės vertė padarą labai aiškiai įsivaizduoti visą erdvę – su ilgiu, pločiu ir gyliu. Maža to, vertė matuoti ją savimi, artikuliuoti savimi. Tai buvo toks sunkus, viso organizmo dalyvavimo ir tikro reagavimo reikalaujantis darbas, kad ilgėjo priekinės kojos, spyruokliavo užpakalinės, o akys pamažu pamažu kėlėsi iš kaukolės šonų į priekį, nes tik taip erdvė skleidėsi visais trimis matavimais, ir beždžionėjantis padaras galėjo dar drąsiau matuoti ją savimi. Kam neaišku, ką tai reiškia, teperšoka bent upelį. Kai didžiuliai atogrąžų miškai išdžiūvo ir tapo savanomis, tas stereometrinį (į tolį, plotį ir gylį) regėjimą turintis padaras nusileido ant žemės. Nusileido neprarasdamas savo naujosios morfologijos, kuri labai pravertė ir čia. Mat stereometrinė rega leido pakelti galvą ir geriau įvertinti savanų plynių parametrus, o užpakalinės kojos irgi gerai talkino. Priekinės išsilaisvino ir galėjo būti specializuotos kam nors kitam. O tas poreikis buvo akivaizdus: savanose lakstė padarai, kuriuos pasiekti maistui galima buvo tik atsitiktinai. Pradžioje savanos žmogus, atrodo, mito tik augalais ir dvėsena, kol, mokydamasis atsipjauti raumens arba išimti kaulų smegenis, pasigamino priemones, tinkamas mėtyti ir pasiekti maistui tinkamą objektą ir per atstumą. Erdvės užkariavimas buvo proto kūrimas.

Kaip žmogaus protas, kurį jo pradiniame etape galėtume pavadinti suidealinta, arba žmogiškai transkribuota, erdve, prisipildė turinio – ilga kalba ir priklauso daugiau filosofijos istorijos sričiai. Mums svarbu pabrėžti ir suvokti viena: žmogėjantis žmogus ir šiuo atveju neturi kuo pasikliauti, tik pačiu savim. Tad jei jis nori nustatyti, kokia yra, ko verta tos jam iš principo jau suvaldytos erdvės dalis, kurią kas nors kada nors pavadins medžiu, žmogus tik iš savo patyrimo gali nustatyti, kad jis nesibado, nenuodija, paslepia ir t. t. – t. y. panašus į jį, žmogų, yra geras. Taip visos erdvės (pasaulio) daiktai padalijami į gerus ir blogus pagal santykį su žmogumi. Taip pasaulis sužmoginamas, *antropomorfizuojamas*.

Bet tai nepaaiškina, kas yra tas bandantysis nustatyti santykį su pasauliu. Jis atsiranda, auga, gyvena, miršta. Kas yra mirtis? Miegodamas žmogus tarsi iš dalies miršta. Miegodamas jis sapnuoja. Gal tada jis ir būna tame kitame pasaulyje, į kurį išeina mirdamas? Mintis apie „kitą žmogų“ – nematomą, arba sielą, gimsta pirmykščiuose žmonijos raidos etapuose ir lydi jį per visą istoriją.

Kadangi daiktai turi santykį su žmogumi, yra panašūs į jį, tai ir jie turi sielas. Taip vyksta pasaulio sudvasinimas – *animizacija*. Tai yra žmogaus

pirmykštės kultūros, arba mitologinės kultūros, era. Mitologinė kultūra yra sinkretinė: joje meno, mito ir religijos dalykai yra susipynę, ir tas jų sambūvis, susidėstymas dominuojant vienai ar kitai kultūros daliai, gimdo mitologinių kultūrų panoramą, kuri įvairiose vietose ir skirtingose populiacijose gali nepaprastai skirtis.

Kaip protas generuoja toliau, vaduodamasis iš jau sukurtų žmogiškosios veiklos formų? Bendriausiu požiūriu proto genezė vyksta žmogui bandant savo buvimą geriau sutvarkyti – *racionalizuoti*. Pasipriešinimas jėga tiems jau sukurtiems kultūros produktams yra proto bandymas pačiam sau atrasti save. Labai charakteringai tas procesas vyksta Egipte. Visa Egipto civilizacija yra mitologinė civilizacija, kuri bando žmogadievį iškelti iki absoliuto. Ryškiausias yra Tutanchamono bandymas Saulės dievo pavidalu sukurti principą, kuris leistų gausius pagoniškuosius dievus subendravardinklinti ir įvesti tvarką, Žemėje skleidžiančią nežemiškosios galios valią.

Bandymą pirmąkart produktyviai, su tąsa kultūroje realizuoja graikai. Kodėl graikams lemta tai padaryti? Todėl, kad graikai – laisvi žmonės. Jie kaip kultūra Egipto, Mažosios Azijos kultūrų atžvilgiu buvo barbarai, kultūros plebėjai, todėl galintys ir turintys pasaulį traktuoti savarankiškai. Todėl jie laisvi įžvelgti tokias aplinkos galias, kurios nebuvo įžvelgtos jokios kitos kultūros, – valdančias visus kitus daiktus, galias, gimdančias visus kitus daiktus: žemę, vandenį, orą ir ugnį. Net Dzeusas paklūsta iš tų galybių kylantiems santykiams, nekalbant apie žmones. Tačiau pasiaiškinę savo bendrumo su dievais pamatus, žmonės jau gali ieškoti paties pasaulio vienybės principo, arba vienintelio pasaulio valdovo – Absoliuto. Atsakymus į klausimą, kas tai yra, duoda Platonas ir Aristotelis, ir jų atsakymai lieka iki pat šių dienų kaip mūsų mąstymo, kaip visų mūsų filosofijų atspirties taškai ir ištakos.

Protą su refleksija samprotavimo būdu į naują lygmenį graikų kultūroje kelia du labai svarbūs dalykai: pirma, skaičiuotės, arba matematikos kaip matematinių veiksmų santykių neformalus supratimas, antra, sąvokų rūšiavimo, sąvokų vertinimo pagal jų rūšis ir kategorijas atradimas. Aristotelis tai pavadina logikos mokslu. Kokia šitų dalykų esmė? Štai – vienas obuolys, dar vienas obuolys, dar vienas obuolys ir dar vienas obuolys. Kas jie kartu paėmus? Krūva obuolių. Bet ką reiškia krūva? Vėl dėlioti po vieną ir sužinoti? Naudodamiesi raštu ir skaičiais, graikai vieno, vieno,

vieno ir dar vieno obuolių eilę paverčia skaičių eile 1,1,1,1, sujungia matematiniu + ženklu, gaudami 1+1+1+1, o visą krūvą pažymi 4. Dar ryškiau tai gali būti pademonstruota algebriškai. Vieną obuolį pažymėję *a*, kitą *b*, kokią gausime sumą? – *ab* ar *a, b*? Nei *ab*, nei *a, b*, nes *a* ir *b* suma yra *a+b*, t. y. kažkas kita, taigi – *c*. Toks pat griežtas, kaip ir skaičiuotės ženklų atveju, sąvokų klasifikavimas atveria neregėtas kalbos turinio gryninimo ir sisteminimo galimybes. Pavyzdžiui: „Visi žmonės mirtingi; Sokratas yra žmogus; Sokratas yra mirtingas“. Arba: „Kai kurios gėlės nekvepia“; visos gėlės augalai; kai kurie augalai nekvepia“. Aristotelio išrastas logikos mokslas, arba organonas, leidžia daiktus pažinti ir valdyti nepaisant daiktų pavidalų, daiktų pavadinimų. Jų bendrumų, jų sąsajų ir subordinacijų ieškojimas yra prielaida visam tolesniam žmogaus veikimui, kuris vadinamas pasaulio pažinimu, tiksliau – jo moksliniu pažinimu. Visa tai, kas eina žemyn ir užsidaro į daiktų santykių tyrinėjimą pagal logikos kategorijas, pagal dėsnius ir priklausomybes, sudaro įvairias mokslo sritis: apie Žemę – geologija, apie dangų – astrologija, apie žmogaus kūną – medicina ir t. t. Du tūkstančius metų visa Europa užsiima šitais dalykais, praktiškai remdamasi Aristotelio sukurta logika ir jo atrastomis pasaulio tyrimo sritimis.

Bet pamažu ir Europoje vyksta svarbūs mąstysenos pokyčiai, kuriuos lemia Europos mąstysenoje įsitvirtinąs personalizuotas Absoliutas – krikščioniškasis Dievas. Kodėl jis toks? Todėl, kad iš mitologinės mąstysenos išsivaduojantis žmogus suvokia savo žmogiškąjį išskirtinumą, ir Absoliuto, kaip kosminės tiesos ištakos, samprata pamažu transformuojasi į žmogiškosios tiesos absoliutumo paiešką, kuri atveda Kristų – empirinį visiems suvokiamą ir suprantamą Absoliuto galios ir valios žemėje paliudijimą. Po Romos imperijos žlugimo Europa yra juodas chaosas, ir kad jame galėtum išgyventi, turi bent tikėti, kad tokia galimybė yra. Dievas ją žada. Tikėjimas sureikšminamas, iškeliamas į dvasios lemiamosios kokybės rangą. Pamažu kylantis mokslingasis Europos sluoksnis mielai atskiria fiziką (tai, kas konkrečiai aprašoma) nuo metafizikos (kas tik spekuliatyviai patvirtinama) ir nuo tikėjimo (kurio dogmos, beje, irgi gali būti įrodomos ir kuriama teologija). Taip sukuriama pagal laiko dvasią struktūruota pažinimo erdvė. Proto išskaidymas viduramžių distinkcijomis ir susintetinimas scholastikos disciplinomis yra tas pamatas, ant kurio atsistoja visa naujųjų laikų Europos kultūra.

Grynai filosofiniu pavidalu tos tendencijos geriausiai įkūnijamos Europos proto racionalizacijos gigantų – Anzelmo Kenterberiečio ir Tomo Akviniečio – filosofijose. Sugebėti užmegzti aukščiausio lygio intelektinius kontaktus su žmogiška pavidalą turinčiu Absoliutu yra žygdarbis. Anzelmas Kenterberietis yra, matyt, pats drąsiausias viduramžių vyras, tuo labiau kad jis aiškiai kelia klausimą, kas pirminis – žinojimas ar tikėjimas? Visą įrodymų sistemą sujungti į iki tol turinio neturinčią Dievo idėjos refleksiją jis bando sakydamas: „Tikiu, nes žinau." Sugebėjimas parodyti, kaip nuo mažiausio atskiro žemės atvejo galima pakilti į visuotinumą, toks tikslus, kad Tomui Akviniečiui belieka pasakyti: „Žinau, nes tikiu", ir užbaigti racionalizuoti religinį pasaulėvaizdį kartą ir visiems laikams. Tomas Akvinietis suteikia Dievui absoliučiai visas tiek proto, tiek valios galias, jų sklaidą parodydamas kaip begalinę, bet tvarkingą, todėl tik žmogaus problema, ar jis pažins tą begalinio gerumo valios be galo protingą sklaidą pasauliu ir žmogumi. Nepažinsi – tavo problema, pažinsi – priartėsi. Šitaip sujungiamas ir Augustino rūpestis, kaip nustatyti tikrą santykį su Dievu, ir Anzelmo Kenterberiečio rūpestis, kaip nepaniekinti žemiškojo pažinimo svarbos, kuri europiečiui iš tiesų yra nepaprastos svarbos veikla.

Europa po Anzelmo Kenterberiečio ir Tomo Akviniečio skėčiais taip greitai turtėja, taip sparčiai kuria, šiandieniniais terminais tariant, gerovės visuomenes, kad tik tie, kurie nenori šito daryti, kaip lietuviai, tuo metu kuriantys savo pagonių imperiją ir nuolat kariaujantys, gerovės nemato.

Kas ateina su gerove? „Ateina išsigimimas", – sako to meto moralistai. Šiaip jau istorijoje įprasta tą laiką vadinti Atgimimu, arba Renesansu. Renesansas idealu laiko ne besąlygišką paklusnumą Dievui, jo nustatytos tvarkos žemėje ieškojimą, o žmogaus tvarkos žemėje tyrinėjimą. Prasideda tai besąlygišku žmogaus išaukštinimu. Renesanso menas, kuriame matome raumenų kalnus, kuriame šlovinama neištikimybė, gudrumas, o ne protas, ir visa tai daroma dėl naudos, dėl geresnio asmens įsikūrimo, – visa tai tada atrodo savaime suprantama tiems, kurie įgyja autonomiško veikimo galimybę. Tą galimybę sukuria ne kas kita, o pradinis kapitalas, įgytas laisvųjų žmonių, užsiimančių ne tiek viduramžių reglamentuota veikla, kiek prekyba. „Mano turtas – mano jėga, mano namai – mano tvirtovė!", – tas šūkis tampa Europos gyvenimo kelrodžiu iki pat šių dienų. Viduramžiai savo egzistavimą baigė puikiu filosofiniu kūriniu – Tomo Akviniečio filosofija, kurios reziumė – „Viskas yra Dievo valioje ir galioje", o Renesanso

žmogaus sukilimas prieš šią nuostatą baigiasi feodalizmo smulkesnėmis arba stambesnėmis griūtimis, ilgainiui pasireiškusiomis ir kaip didžiosios – pavyzdžiui, Anglijos ir Prancūzijos – revoliucijos.

Didysis Europos Renesanso atradimas yra kiekvieno žmogaus absoliučios vertės atradimas, kuris yra genetiškai užprogramuotas pačioje krikščionybėje, kai Kristus išėjo ieškoti vienos avelės, palikęs visas kitas. Vienas yra esmė. Visi susideda iš vienetų, ir tiktai vienetai duoda tai, kas yra tikrovė. Lygios galimybės kiekvienam nuo tol tampa Europos siekiu.

Tai bandoma apmąstyti ir sujungti į sistemą daugelyje naujųjų laikų kūrinių, bet žymiausias, reikšmingiausias iš tų bandymų yra vokiečių klasikinė filosofija. Ji per Imanuelį Kantą, Johaną Fichtę, Frydrichą Šelingą, o ypač Georgą Hėgelį įvertina žmogaus pažintines galias jau kaip gamtos kūrinio galias. Iš esmės sutapatindamas žmogų su Dievu, arba Absoliučiąja Dvasia, Hėgelis sistemina pasaulį taip, kad ir šiukšlynų žmogus turi džiaugtis gyvenantis pasaulyje. Jis sukuria žmogiškojoje dvasioje nuramintą pasaulį. Deja, jį tuoj ima griauti ir reliatyvumo teorijos, ir socialinės revoliucijos. Tačiau Aristotelio logikos principai, Tomo Akviniečio Dvasia čia susivienija į gyvą panlogistinį vaizdą.

Kaip vyksta to panlogiškojo, t. y. superprotingo, pasaulio griovimas? Dar iki Alberto Einšteino reliatyvumo teorijos pasirodymo XX amžiaus pradžioje, XIX amžiaus viduryje susiformuoja kelios Hėgelio pasaulio raidos protingumą neigiančios filosofijos: pozityvizmas, pragmatizmas, fenomenologizmas, egzistencializmas. Vidujai tie mąstymai – ir gražūs, ir patrauklūs, bet visi jie kalba tą patį: jokio pagrindo kalbėti apie pasaulio dievišką tvarką nėra. Reliatyvumo teorija tas prielaidas ir mąstymus tik išplėtoja į fizikos sritį.

Šiandien, kai prasidėjo civilizacinis konfliktas ir pasaulio tvarka jau niekaip negali būti suprantama kaip dieviškoji tvarka Hėgelio filosofijos prasme, mes tik dar kartą galime pasakyti: kad ir kankinamai sunkiai žmonės ir žmonija atkakliai ieško išeičių į ateitį, remdamiesi visų pirma tuo, kuo disponuoja šiandien – šiuolaikiniu protu, ekonomika, kultūra, ginkluote, politika, religijomis.

Ką daro Europa? Kodėl ji nepuola ginkluotis ir padėti Jungtinėms Amerikos Valstijoms (JAV)? Ar ji nedemonstruoja pastangos suvaldyti situaciją be karo? Kodėl? Ar ne todėl, kad Europa giliausiai išgyvenusi tai, ką mes konstatavome kaip *aš* ir *tu* santykius? *Aš* ir *tu* – tai yra *kito* kaip manęs pa-

ties išgyvenimas, apmąstymas ir sunorminimas kultūroje, Europos išgyventas nuo žemės, kaip gelmių, iki dangaus, kaip begalinumo, susikaupė kaip istorinis unikalus Europos patyrimas. Europa pagimdė dvi didingiausias idealistines filosofijas, dvi galingiausias ideologines sistemas ir režimus – komunizmą ir fašizmą. Abi jos – praktikoje realizuotas brutalus idealo įdiegimo į tikrovę bandymas, nesvarbu, kad milijonai žus nuo bado Ukrainoje, pačioje Rusijoje, kad milijonai žydų ir kitų tautų žmonių bus suvaryti į krematoriumus. Nesvarbu! Svarbu įgyvendinti idėją! Šis kraupus išgyvenimas, jeigu jis bus suvoktas iki galo, rodo: nėra idėjos, didesnės už patį gyvenimą. Visos idėjos yra mūsų pačių kūryba, ir, atrodo, galų gale Europa pirmoji pradeda tai suvokti. Ar ji tai suvoks kaip savo gyvenimo normas? Jeigu taip, tai mes galėtume kalbėti ne tik apie dar vieną Europos indėlį į pasaulio protą (bet ne pasaulio protingumą), bet ir turėti idėją, kaip pasauliui tvarkytis toliau.

Kol kas iki to dar toloka.

5. Visuomenių tipai ir jų genezė

Apžvelgėme, kaip žmogaus proto savikūra gimdo kultūras ir formuoja civilizaciją. Lygiai tą patį reikia padaryti apžvelgiant, kaip ne tik jo dvasia, bet ir kūnas diktuoja kultūrų ir civilizacijų formavimąsi. Iš devyneto pagrindinių žmogaus fizinės sklaidos sferų atidžiau pažvelgsime į žmogaus genetinę prigimtį ir civilizaciją, demografinę situaciją, kalbą ir civilizaciją bei gamybą ir civilizaciją.

Žmogaus genetinė prigimtis ir civilizacija. Nuo prigimties iš tiesų priklauso labai daug kas. Genų inžinerija šiandien tampa mokslo skandalų šaltiniu, bet ir be inžinerijos genetika visada buvo įnirtingiausių ginčų sfera. Genas yra paveldimasis gyvybės instrukcijų vienetas, arba fizinė gyvybės atmintis, dar kitaip – sudaiktinta gyvybės atmintis. Pati gyvastis yra ciklišKai atsinaujinanti, taigi ji yra to atsinaujinimo gebėjimą turintis pasaulis. Materialusis pasaulis savo apimtis taip pat reprodukuoja: Žemės pluta nuolat atsinaujina formuodama kalnus, ugnikalnius ir kt., vandens pasauliniame vandenyne kiekis, sakoma, didėja kometų ledui tirpstant žemėje. Jų tūriai ir būviai lemia kitas gamtos formas. Materialiojo pasaulio tvaru-

mas – gyvasties tvarumo prielaida. Gyvasis pasaulis, gyvastis sugebėjimą reprodukuotis turi kur kas akivaizdesnį – iki fizinių savo valdomos erdvės ribų. Jau minėjau pavyzdį su tvenkinio plūdena. Kaip vyksta Žemės rutulio pasidengimas žmonėmis, matome, tačiau ir čia esama ribos. O iki tos ribos galima įvairiapusė plėtra. Čia ir slypi atsakymas į klausimą, iš kur pasaulyje tiek įvairiausių gyvasties pavidalų: ta įvairovė yra iš praktiškai neribotos gyvasties plėtros energetikos ir gana riboto jos reiškimosi aplinkoje, teritorijoje. Išnaudojus gyvenimo galimybes savo erdvėje, gali būti pasukta į kitą aplinką, kuri pareikalauja visai ne to, kas buvo anoje. Organizmai geba labai greitai prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų. Ypač spartus prisitaikymas paprastai yra išsigimimo procesas. Tai pasakytina visų pirma apie prisitaikymą gyventi užterštose ar kitaip degradavusiose aplinkose.

Gyvasties normalaus egzistavimo požiūriu naujos rūšies atsiradimas yra susijęs su atranka: kas geriau sugeba išgyventi duotoje aplinkoje, per individus rūšiai ieškant galimybės efektyviau pakilti virš duotybės ir atrasti naujas buvimo galimybes. Tačiau pagrindinė gyvasties raidos linija kaip genetinė atmintis saugoma visoje gyvastyje imtinai iki žmogaus ir rodo bendrą visų kilmę. Genų tyrimai nustatė žmogaus genetinį žemėlapį su 23 chromosomomis ir apie tris milijardus genų. Didelė dalis genome esančių genų ženklų yra mūsų gyvūniškojo buvimo atsiminimas – du trečdalius savo genų esame perėmę iš bacilų, sliekų, roplių ir kitų padarų. Visa tai fiksuota genome, lygiai taip pat kaip viskas yra atkuriama gemalo raidoje, tiktai pačiais paprasčiausiais bruožais atkartojant visą gyvasties evoliuciją nuo žuvies, roplio iki žmogaus.

Taigi XX amžiaus pabaigoje žmogus galų gale nuo savo aukštybių nusileido tiek, jog pripažino, kad gyvastin yra paniręs kur kas giliau, negu manė net ir prieš 50 metų, kad jo sąsajos su gyvuoju pasauliu (o per jį – ir su negyvuoju pasauliu) yra pačios betarpiškiausios ir kad šia prasme gyvybė ir gyvastis visais jos pavidalais yra niekas kita, kaip viršukalnė to, kaip gyvena visa, ką mes vadiname žeme. Kur čia dvasia, kur čia kūnas – atspėti vis sunkiau. Gal kaip ir graikai, kurie įžvelgė žemės, vandens, oro ir ugnies stichijas ir sugebėjo susieti jas su pasaulio daiktais, mes taip pat laikui bėgant sugebėsime artikuliuoti dvasios ir kūno, arba materialumo ir dvasiškumo, santykius tiksliau, negu tai mums yra pavykę iki šiolei. Tai tampa išties aktualu.

Genas yra DNR dalis, o DNR yra chromosomos dalis. Nėra specialių genų, sako genomų tyrinėtojai, yra genų ir aplinkos sąveika. Taigi žmo-

gaus kultūra ir civilizacija yra išvestiniai dalykai, arba – tiksliau – buities įbūtinimai. Jeigu Dievas ir reiškiasi, tai per visą gamtą, o ne per žmogų, kaip teigta iki šiol, daiktiniai santykiai yra iškeliami į dvasinius santykius, ir dvasiniai santykiai determinuoja daiktinius, o ne priešingai.

Iki 45 tūkstančių metų prieš mūsų erą vyko iš esmės dar biologinė žmogaus evoliucija. Nuo kada prasideda kultūrinė evoliucija? Nuo tada, kai žmogus tampa daiktų pasaulio kūrėju ir daiktus atskiria nuo savęs. Kokiomis formomis – kitas klausimas, svarbu, kad jis tai daro jau nesitapatindamas su daiktu.

Kultūra yra ne tiek nuo prigimties, kiek nuo laisvos valios priklausanti kūryba. Organinė evoliucija kultūrą daro galimą, bet tik laisva kūryba evoliuciją paverčia žmogaus istorija. Kultūra visada yra pasipriešinimas esamybei jos pačios pagrindu. Tuo ji ir skiriasi nuo tos duotybės – biologinės evoliucijos. Laisva valia, kaip kurianti valia, niekada negalės išvengti to, ką ji bando paneigti, nes ji priversta įsidaiktinti, įsikūnyti. O čia ji susiduria su pasaulio daiktiškuoju pasipriešinimu norams ir siekiniams, su siekiamybių ir galimybių netapatumu. Kultūra niekada nėra imperatyvų realizavimas, kultūra visada yra imperatyvų siekimas. Kultūra yra kur kas mažiau negu idėjos ir idealai, bet tai yra tai, ką žmogus gali padaryti ir padaro realiai. Norės daugiau – padarys daugiau, norės mažiau – padarys mažiau. Iš čia taip pat ir kultūros nevienodumas, bet ir jos – palyginti su idėjų pasauliu – fundamentalumas.

Taigi žmogaus žmogėjimo sparta yra kultūrų intensyvumas.

Kalbos vaidmuo kultūros tapsme. Naudojantis naujausia terminija, kalbą galima būtų pavadinti kultūros genomu, o žodį – genu, kurio turinys yra žodžio reikšmė – tai, ką žmogus į tą žodį įdeda per savo istoriją. Per tą verbalumo, arba kalbų kūrimo, istoriją žmonės prie kalbos, arba būties verbalumo, prisitaikė ir fiziologiškai.

Kūdikiai jau turi kalbai perimti parengtą nervų sistemą. Tokio pasirengimo esmė – į žodžius įdėti tam tikras reikšmes, žyminčias daiktų turinį. Taigi kalba reikalauja jau idealizuoto (pačiam daiktui susvetiminto) daikto – žodžio turinio, žodžio reikšmės ir paties žodžio: *obuolys, der Apfel, jabloko* ir t. t. Išmokti kalbėti – tai išmokti perimti ir perduoti daiktų reikšmes (taip pat ir prasmes, bet tai – atskira problema). Tas gebėjimas gali būti realizuojamas ir yra realizuojamas nebūtinai kalba, o jei norime tai vadinti

kalba, tai turėsime sakyti ir bičių, delfinų, vilkų kalba ir t. t. Gal tai ir gyvasties rūšių kalbos, sąlygotos jų fiziologijų. Sakysime, gorila Koko išmoko apie 300 anaslano (taip vadinasi Amerikoje sukurta ženklų kalba) žodžių. Kadangi gorilos kalbos padargai nepritaikyti sakyti žmonių žodžius, ta anaslano kalba žiedas gorilai – piršto apyrankė, zebras – baltas tigras, kaukė – akių skrybėlė ir t. t. Koko gali ta kalba pasakyti apie savo liūdesį, gėdą, apie tai, kad ji yra laiminga – apie jausmus, kurie iki šiol laikyti grynai žmogiškais jausmais. Beždžionė tą žmogaus jai iki ženklų atvestą ir ženklais pažymėtą pasaulį gali net perduoti kitoms beždžionėms jau be žmogaus pagalbos.

Vaiko mokymas kalbėti – tai vedimas ne į neaiškų anaslano akligatvį, o į žodžių karaliją, kuri fiksuoja ta kalba kalbančiosios bendruomenės gebėjimą atpažinti ir žymėti savo pasaulio daiktus, įžvelgti ir pavadinti žodžiais naujus pasaulio aspektus, perteikti jau turimą informaciją apie buvusius bendruomenės potyrius jų išgyventame laike ir erdvėje. Kad ta veikla būtų efektyvi, turi būti efektyvus ne tik gebėjimas įžvelgti, perduoti, bet ir gebėjimas fiksuoti, t. y. turi būti efektyvi ir kalba: tiksli, imli ir plėtojama apibrėžta, savo ištakose fiksuota kryptimi. Tai tik dar kartą patvirtina tezę, kad kultūros gali augti tik disponuodamos apibrėžtais pagrindais ir tam tikra nepajudinama visuma. Jos ribos paprastai būna etninės ribos – genties, tautelės, tautos, kuriose telpa ir jų materialinis, ir dvasinis, ir visų pirma kalbos pasaulis.

Tas kalbos reikšmėmis ir prasmėmis susietas ir tam tikrą pasaulio suvokimo bei pažinimo lygmenį rodantis bendrumas gali būti vadinamas etnoso *sąvokumu*, arba *mentalumu*, kaip dabar įprasta sakyti. Jis apibrėžtinas kaip žmonių visumos gebėjimas artikuliuotai priimti kultūrą kaip visumą. Kultūros kaip visumos priėmimas dažniausiai būna, žinoma, tik prielaida laisvai žmogaus valiai kaip kūrybai reikštis. Dėl to inovaciniai veiksmai yra būtina sąlyga kultūrai plėtoti, bet ne kaip privačiam reikalui, o kaip tų pradmeninių kultūros daiktų visumos reprodukavimas be naujovių, kurios galėtų būti kliūtis žmonių visumai jaustis kaip visumai. Mentalumo, arba sąvokumo, palaikymo sąlyga yra *intelekto*, arba, galėtume pasakyti, žmonių visuomenės kaip bendruomenės spekuliatyvinių sugebėjimų išugdymas. Šiandien labai priešiškai žiūrima į filosofavimą, arba spekuliatyvinį mąstymą, tarsi tai būtų kažkas nerealu, bent jau nereikalinga. Deja, visuomenė, jei to sugebėjimo neturi, yra protiškai akla. Mums labai sunku pripažinti, kad praregėjimas – tai sugebėjimas per są-

vokas suvokti begalinumą ir vėl sugrįžti į konkretumą. Iš tiesų, tautai, kuri tik prieš nepilną šimtmetį pradėjo realiai atkurti savo gebėjimus ir kurti naujus, tai gal ir gali būti savybinga. Bet pripažinti norma lindėjimą empirinėje patirtyje, t. y. juslėse, yra mirties nuosprendis, pasirašytas sau pačių.

Demografija ir kultūra. Ciklišką atsinaujinimas plėtojantis yra gyvasties pamatas, o gyvenimo būdas – atsinaujinimas kultūros terpėje. Kokį vaidmenį vaidina reprodukavimasis, fizinė reprodukcija, arba žmogaus demografinė plėtra?

Dauginimasis čia traktuojamas kaip gyvasties prigimtyje genetiškai fiksuota ir psichologiškai bei emociškai sąlygota galia.

Vaikų gimimas yra pasekmė, kuri vienaip ar kitaip socializuoja vaikus gimdančiuosius – moterį ir vyrą. Iš gyvūnų pasaulio perimtas vaikų auginimas šeimoje yra tradicinis žmonių bendruomenei. Šeima yra vyro, moters ir vaikų gyvenimas savo namuose. Tėvas, motina ir vaikai – tas trikampis, kuris yra pamatas kitoms šeimos socialinėms konfigūracijoms ir kultūros struktūroms.

Galimos, žinoma, ir kitokios šeimos struktūros: poligamija, poligamijos ribose – poliginija (kelios legalios žmonos), poliandrija (keli vienaip ar kitaip legalizuojami vyrai). Gali būti sudėtinės šeimos ar šeimų bendrijos. Jų santykiai gali įvairuoti atsižvelgiant į šeimos poliandrinę ar poligininą pakraipą. Į šeimą paprastai sueinama per santuoką. Santuoka yra socialiai legalus ryšys tarp moters ir vieno ar daugiau asmenų. Taip šiandien apibrėžiama šeima atsižvelgiant į visus galimus jos variantus, t. y. vėlgi mažumas, – poliandrijos ar poliginijos atvejus. Toks apibrėžimas – jau nebe kultūrinis, jau civilizacinis apibrėžimas, apibendrinantis visą šiandieninę santuokos kaip tos srities žmonių santykių sistemos patirtį. Kas čia svarbiausia? Netgi išimtys remiasi tuo pačiu trikampiu: moters, vyro ir vaikų buvimu. O kokia šito trikampio esmė? Esmė ta, kad tik šitokiu būdu gali būti suteikiamas statusas vaikams, sukuriama tvarkinga, t. y. kultūringa, visuomenės tąsa. Kitaip kas iš tiesų yra vaikai? Pamestinukai, beglobiai ar prieglaudukai? Ar alimentų augintiniai? O kas jų viduje? Kiekviena visuomenė saugosi tokios anarchinės situacijos ir todėl saugo šeimą. Europos tendencija, kuri itin ryški Skandinavijos šalyse, šeimą traktuoti kaip kontraktą yra Europos kultūros degradacinis pradas. Iš kur jis? Iš to, kad tėvo ir motinos atsakomybė yra padalijama, tarp vaiko, tėvo ir motinos

atsistoja turtas, tampantis jų santykių matu. Taip išplaunama ir moralinė atsakomybė. Negali būti kokybiškos visuomenės, jei nebus kokybiškos – vidiniais žmogiškaisiais ryšiais paremtos – šeimos.

Tačiau būties garantijas žmonėms teikia vaikai. Be vaikų išsilaiko reta šeima, be vaikų išnyksta tautos (kaip mes dabar nykstame), civilizacijos. Vaikai kartu yra ir problema, nes jie gali reikšti ir žmonių perteklių. Ikiindustrinės visuomenės vaikų perteklių šalindavo mažindamos gimimus. Paprastai būdavo blogai elgiamasi su nėščia moterimi, kad ji nepagimdytų, o jeigu vaikas gimdavo, tai ir jis būdavo įvairiausiais būdais marinamas. Žmogumi vaikas nebuvo laikomas netgi antikoje. Viduramžiai, žmogų susiejęs su dieviškąja kibirkštimi – siela, – ir mažą vaiką laikė žmogumi, o šiandien tokiu laikomas ir negimęs.

Tačiau žmogaus socialinė branda, kuri ir yra demografinio aspekto tiesioginis įkultūrinimas, visur yra labai aiškiai nustatoma: viena gentis reikalauja, kad 8–9 metų berniukas nudobtų krokodilą, kita – parneštų skalpą, trečia – iškęstų baisų skruzdžių gėlimą. Mūsų visuomenė brandos ženklu laiko vidurinę bendrojo lavinimo mokyklą, japonai – aukštąjį mokslą.

Iki socialinės brandos problemų mums dar tolokai. Mes dar sprendžiame gimdymo į duobę, emigracijos ir savižudybių problemas, pakeliui įvairiais būdais laužydami šonkaulius ir kaukoles savo pačių vaikams.

Namai – tai ta vieta, kurioje vyksta šeimos gyvenimas. Čia ryškus aplinkos, kaip kultūrinės aplinkos, poveikis žmogui. Namai – tai ne tik šiluma, šviesa ir žmonių bendrumas. Namai – tai ir gimtinė, tėvynė, tai pasaulis jose. Be namų apskritai nėra pasaulio.

Kad visa šita triada – fizinis žmogus, šeima ir namai kaip substratas – galėtų normaliai funkcionuoti, turi būti organizuota gamyba, panaudojant vis pažangesnius gamybos būdus, sukuriančius sąlygas reprodukcijai.

Gamyba ir civilizacija. Visos kultūros paprastai turi naudotis tam tikra energija – tiek biologine, tiek mechanine. Biologine – žmogaus egzistencijai palaikyti ir jo veiklos prielaidoms, mechanine – sukurti sąlygas, kurios leistų žmonėms egzistuoti pagal jo biologiškai determinuotą prigimtį. Reikia poros laipsnių temperatūros pokyčio, kad gyvastis žūtų. Didieji šalčiai labai aiškiai parodo, kokia trapi yra gyvybė. Kaip ir kaitros.

Gaminti reprodukavimosi priemones buvo svarbiausias rūpestis nuo pat *Homo sapiens* pasirodymo iki pat pirmosios didžiosios žmogaus kul-

tūrinės revoliucijos maždaug prieš keturiasdešimt tūkstančių metų, kai trinant buvo gaunama ugnis. Kviečiai Vidužemio jūros pakrantėse pradėti kultivuoti prieš dešimt tūkstančių metų, gyvuliai arimui prijaukinti taip pat prieš dešimt tūkstančių metų. Vėjo energija panaudota susisiekimui, t. y. laivams persikelti erdvėje, maždaug prieš septynis tūkstančius metų. Krintantis vanduo kaip energijos šaltinis atrandamas prieš tūkstantį metų, garas – tik prieš tris šimtus metų, nors Herono garo mašina jau yra žinoma pirmame mūsų eros amžiuje. Anglis, nafta, elektros energetika – tik prieš pusšimtį metų. Bet visa tai yra didžiuliai žmogaus žingsniai į priekį tenkinant savo energetinius poreikius. Kiekviena tos energijos rūšis visuomenėms, kurios pirmosios šitai suranda arba išranda, suteikia papildomus ar spartesnius plėtros šansus.

Maždaug prieš dvylika tūkstančių metų žmonija gyvena daugiausia rankiotojų ir medžiotojų kultūros lygmenyje. Po to atsirandanti žemdirbystė iš pradžių yra primityvi, bet vis dėlto tai yra visai nauja kultūros era ir šiandieninės civilizacijos prielaida, mažai pakitusia forma atėjusi iki mūsų dienų. Žemdirbystė ir gyvulininkystė yra agrarinė gamyba ir skiriasi nuo mechaninės: lašinių fabrike neužauginsi, čia tu priverstas paisyti – tegul ir gyvūninio – gyvenimo savarankiškumo (gyvūnų nėštumo trukmė, auginimo sąlygų specifika ir kt.), gali tik prie jo prisitaikyti ir juo pasinaudoti. Netgi bandymas šerti gyvulius kaulų miltais baigėsi katastrofa – sumaišė galvijams protą.

Žemdirbystė yra *lietaus*, *irigacinė* ir *cheminių trąšų*. Lietaus ir irigacinė žemdirbystė vystosi paraleliai, bet vis dėlto irigacinė yra aukštesnio civilizacinio lygio. O cheminių trąšų žemdirbystė – jau aukštųjų technologijų žemdirbystė. Lietaus žemdirbystė yra lydiminė (medžių pelenų) ir mišrioji (pelenų ir mėšlo). Pietryčių Azijoje lydiminė žemdirbystė ir šiandien yra pagrindinis žemdirbystės tipas. Irigacinės žemdirbystės atveju naudojamasi gamtiniu dumblu (pavyzdžiui, Nilo upės slėnių dumblu). Irigacija galima ir kalnų šlaituose, tą patį raidos laipsnį rodo ir salos ežeruose: kuriamos kaip dirbtiniai auginimo plotai. Kol užtenka iš šulinių semiamo vandens, irigacinė žemdirbystės sistema gali funkcionuoti, tačiau tokia pusiau mieguista civilizacija gali tik stebėti, kaip pro šalį skrenda kosminiai laivai.

Žemdirbystės, kaip ir apskritai gamybos, teikiami energijos resursai pakelia apsirūpinimo maistu ribą ir skatina žmonių skaičiaus augimą.

Skatina tol, kol, kaip konstatuoja amerikiečių antropologai, pasiekiamas leistinas aplinkos apkrovimas. Paprastai jis neįvyksta, prie jo tik priartėjama, nes tuo metu kultūra arba civilizacija pastebi vadinamąjį mažėjančio pelno taško artėjimą. Tai toks visuomenės pastangų dydis, kuris palyginti su pastangų įnašu sudaro mažesnį produkcijos vienetą negu iki šiol. Pavyzdžiui, dabar žvejybos intensyvumas didėja, o žuvų sugavimas mažėja ir nebeauga nuo 1989 metų. Vadinasi, pasiekta riba, kurios esamomis sąlygomis jau nepakeisi, ir turi būti mažinamos žuvų sugavimo kvotos.

Peržengus mažėjančio pelno tašką visuomenė paprastai ima degraduoti: žmonės bėga iš tos aplinkos, visuomenė sumenksta ir fiziškai, ir vertybiškai, žmones puola ligos, kamuoja badas, nepasitenkinimas savimi ir kitais perauga iš socialinių į politinius reiškinius.

Žmonės paprastai stengiasi peržengti savo kultūrų ribas. Bet kaip kultūros, taip ir civilizacijos turi ribas. Kultūros yra atsakingos už tas teritorijas, kuriose jos auga ir kuriomis disponuoja. Civilizacijos paprastai yra atviros, todėl jų ribos migruoja. Vakarų civilizacijos riba šiandien virpa kaip nuo Žemės drebėjimo: taip ją sudrebino Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) šturmas 2001 metais. Jeigu JAV ir Vakarų Europa sugebės Rusijai padėti įsitvirtinti Sibiro erdvėse, Vakarų civilizacija dar kurį laiką laikysis, jei ne – prasidės didysis jos smukimas žemyn.

Kas garantuoja kultūrų ekspansyvumą ir plėtrą į civilizaciją? Ūkis, kuriantis ekonomiką. Ekonomika yra darbo organizavimas ištekliams ir paslaugoms tvarkyti. Ekonomikos mechanizmas susideda iš infrastruktūros ir struktūros. Infrastruktūrą sudaro ekonomikos kūrimo elementai, o struktūrą – tų elementų tarpusavio tvarka. Paprastai ekonomika suprantama kaip ko nors taupymas, t. y. resursų kaupimas ir aprūpinimas prekėmis ir paslaugomis tokiu laipsniu ir tokiu būdu, kad bendruomenė būtų patenkinta, kad ji jaustų tiek buitinį, tiek būtinį saugumą.

Ekonomikos produktų judėjimas vyksta mainais. Mainai – visuotinis objektų ir paslaugų teikimo ir gavimo būdas. Mainų modeliai gali būti įvairiausi: pradedant nuo primityviųjų kultūrų mainų modelių, baigiant moderniosios, imtinai iki globalinės civilizacijos peršamo mainų modelio, kai visam pasauliui jo materialinės vertybės yra matuojamos viename pasaulio taške – Pasaulio prekybos centre. Kur jis dabar bus ir koks bus, nelabai aišku. Bet žinoma, kad jis ir toliau valdys pasaulio biržas.

Mainai būna *perskirstymo* ir *prekybos*.

Perskirstymo mainai – vienu metu surinktų ir po lygiai išdalytų produktų paskleidimas visuomenėje. Čia yra reikalingas perskirstytojas, t. y. atstovas, tokių mainų atstovas. Todėl atsiranda vadinamieji aprūpintojai ir vartotojai. Vartotojai paprastai būna nedėkingi, jie rodo paniekinimo ženklus aprūpintojams, kad neišpuiktų, būtų pats sau menkas – tarsi bendras visuomenės vardiklis. Visi supranta, kad jis labai reikalingas, jis taip pat supranta ir prisiima sau tokį vaidmenį, kol mainų ženklu tampa ne asmuo su jo nuasmeninimo procedūromis, bet tam tikri ženklai, kaip, sakysime, jautis. Taip pereinama į prekybą. Tada už dvylika jaučių galima gauti, tarkime, nuotaką. Mainų ženklu gali būti ir kiaulė, ir kriauklė, ir auksinis pinigas, ir galų gale – kaip šiandieninėje civilizacijoje – popierius. Pinigai yra vertės vienetas, daiktiškai reprezentuojantis mainų etaloną. Pinigo požymiai ryšium su tuo turi būti: portatyvumas, dalumas, konvertabilumas, bendrumas, anonimiškumas, teisėtumas. Iš tiesų, kas iš to, jei pinigas bus, kaip Javos saloje, girnapusės dydžio? Pinigai turi būti dalomi į smulkesnes dalis ir išverčiami į kitą pinigų sistemą. Jis turi būti pripažįstamas ne tik namie, bet ir kitur.

Su pinigais atsiranda vienas iš svarbiausių naująją kultūrą ir globalinę civilizaciją pranašaujančių ženklų: perkama ir parduodama viskas. Nupirkti reikia ir galima viską. Tiesa, čia gali įsitraukti ir moralė, bet tendencija yra prekyba be moralės – globali prekyba. Globalizacija prasidėjo tada, kai pinigų sankaupos firmose išaugo iki tokių mastų, kad pasidarė didesnės už nacionalinių valstybių biudžetus.

6. Istorinių civilizacijų bruožai

Kaip kultūros linkusios plėtotis į civilizacijas ir kaip tai yra vykę konkrečiomis istorinėmis formomis?

Civilizacijos genezei aiškintis pasiremiama visų pirma Arnoldo Toinbio nuostatomis ir esmingiausiai – *iššūkių teorija*.

Iššūkis beždžionėjančiam padarui – jo įvarymas į medžius ir pakabinimas tarp medžių viršūnių ir žemės, priverčiant savimi matuoti tą erdvę ir kaupti pirminį, dar gyvulinį, į žmogėjimą kreipiantį žinojimą.

Iššūkis visuomenei – naujos gamtinės arba socialinės sąlygos. Kai kalbame apie gamtines sąlygas, paprastai kalbame apie gamtos resursų

išnaudojimą ir naujų paieškas ar tokį klimato pasikeitimą, kuris iškelia egzistencijai naujas sąlygas. Kai kalbama apie socialines sąlygas, kalbama apie daugumos ar mažumos atsiradimą, kuri kiekviena bando primesti bendruomenei visai naują ar iš dalies naują požiūrį, gyvenimo būdą. Tradicijos ir papročiai yra peržiūrimi, kai kas atmetama ir naujasis jų variantas paprastai būna visuotinesnis. Jo pagrindu pasiekiama nauja visuomenės buvimo kokybė, vyksta tolesnė visuomenės branda, kuriamos naujas galimybes teikiančios gyvenimo taisyklės. Po brandos meto ateina, kaip įprasta, resursų išsekimas arba prasideda daugumos karas su buvusiąja pažangia mažuma, po to nori nenori įvedama nauja tvarka. Gera valia ji neįvedama. Paprastai ji atsiranda tada, kai išnaudojamos visos senosios tvarkos išlaikymo galimybės, tarp jų ir prievartinės – iki karinių, bandant konfliktą perkelti į išorę. Vyksta smukimas. Tokios taisyklės galioja per visą civilizacijų istoriją. Per nuosmukį vyksta riaušės, susirėmimai ar teritorijų užkariavimai, kurie nebūtinai baigiasi pergale. Galų gale ateina žlugimas, jeigu kultūra arba civilizacija nesugeba atsinaujinti visų pirma per socialinę ir kitokią dezintegraciją, taip pat per kultūrinio identiteto praradimą, o tai moderniose visuomenėse laikoma nutautėjimu. Nutautėjimas yra paskutinė destrukcija, tai yra buvusio etnoso perėjimas į kito etnoso įtakos zoną ir kito etnoso tvarkos perėmimas. Dažniausiai tai būna susiję ir su genetine destrukcija, su žmonių išsigimimu ir ėjimu į nežinią jau ir genetiškai.

Kodėl šiandien niekas tiksliai negali apibrėžti Pietų Amerikos civilizacijos? Todėl, kad ta civilizacija į genetinio kitimo erdvę yra nuėjusi taip toli, kad kol kas niekas dabar negali pasakyti ir apibrėžti, kur yra kokių kultūrų ribos.

Toinbis mano, kad nuo seniausių iki šių laikų iš esmės yra buvusios 23 civilizacijos. Pirminės civilizacijos: Egipto, Šumero-Akado, Egėjo, Indo, Kinijos ir Majų. Tos civilizacijos paprastai yra irigacinės, išlaikiusios iš esmės tokį savo civilizacijų pobūdį iki šių dienų net per antrines, tretines ir palydovines civilizacijas.

Iš pirminių kyla antrinės civilizacijos: Sirijos, heleniškoji ir indiškoji. Tai iš esmės miestų civilizacijos.

Tretinės, arba religinės, civilizacijos yra Vakarų krikščioniškoji, Rytų krikščioniškoji, tai yra stačiatikių cerkvės erdvė, ir islamo. Palydovinės gali atsirasti bet kuriuo raidos etapu, tarkime, hetitų praeityje, Irano da-

bartyje, Misisipės ir Rusijos. Jos sunkiai apibūdinamos, tačiau aišku, kad abi turi galimybių tapti Vakarų tipo civilizacijomis.

Pažvelkime į kai kurias iš minėtų civilizacijų.

Apie *Egipto civilizaciją* lietuviškai išleistas klasikinis Kirilo Oldredo veikalas „Egiptiečiai“. Egipto civilizacijos ypatumas ir poveikis Vakarų civilizacijos brandai buvo tas, kad ji be didesnių pertrūkių plėtojosi nuo trijų tūkstančių metų prieš mūsų erą iki pat mūsų eros, ir daugelis jos gyvenimo normų ir formų tapo kitų, greta egzistavusių, civilizacijų – hetitų, Šumero-Akado, iš dalies Egėjo – prielaidomis.

Kaip pagoniškoji, arba mitologinė, pasaulėžiūra bando garantuoti savo tęstinumą, įrodo faraono instituto pokyčiai. Kuo galingesnis faraonas, tuo stipresnė Egipto civilizacija. Tačiau šis faraono gebėjimas iš esmės priklausė nuo jo sugebėjimo atstovauti dievus žmonėms. Kadangi pati svarbiausia Egipto dievybė susijusi su Nilu, kuris veikia pagal tam tikrus aiškiai atsekamus irigacijos sėkmę garantuojančius dėsnius – patvinsta, palieka dumblą, leidžia patręštą žemę apsėti ir gauti derlių, suteikdamas galimybę žmonėms nekliudomai gyventi iki kito pavasario, – tai ir faraonui nelabai sunku demonstruoti gana aiškų santykį su ta pagrindine dievybe ir ją supančiais dievais. Faraono galia daro turtingus ir aplink jį esančiuosius: žynius, kurie kaip faraono įgaliotiniai žmonėms pristato dievus, karius, palaikančius visą Egipto socialinės struktūros tvarką, ir raštininkus, kurie daro įvairius skaičiavimus, projektus ir užtikrina kultūros tęstinumą. Šalia faraono atsiradusių žmonių turtėjimas pamažu turtiškai silpnina patį faraoną. O tais atvejais, kai Nilas dėl kokių nors priežasčių nepatvinsta, faraono valdžia darosi pažeidžiama. Ne vienu atveju faraono valdžią yra perėmęs žynys, ypač po Vidurinės karalystės, t. y. po civilizacijos klestėjimo apogėjaus.

Egipto civilizacija suformuoja tokio valdovo, kuris jau lyg despotas iškyla Mažosios Azijos erdvėje, provaizdį. Toks žmogus yra galingas jau ne kaip reprezentatorius, o kaip organizatorius, valdžią sau užtikrinantis visų pirma savo valia, fizine galia ir išmanymu.

Persų ir graikų civilizacijos, abi pasirėmusios miestų kultūromis, viena – despotinė, kita – demokratinė, rodo kelią į mūsų eros laikus kaip Rytų ir Vakarų takoskyros. Ir jeigu Vakarų civilizacijų valdovas yra ne despotas, o tarnas, tai šitai yra Egipto tradicijos palikimas.

Pagoniškoji Egipto demokratija neįmanoma be aukštos kultūros, visų pirma rašto, nes visas socialinis gyvenimas organizuotas kaip bendruome-

ninis gyvenimas. Užtat jau Naujosios karalystės laikais, apie antro tūkstantmečio vidurį prieš mūsų erą, sukuriami tokie mąstymo tekstai, kurie ir šiandien gali būti etalonu bet kuriam kokybiškam mąstymui. Etiškai elgsenai, kurios pagrindas – sąžiningumas ir teisingumas bet kuriomis sąlygomis, nedaroma jokių išimčių. Etiškas elgesys reikalauja kantrybės ir žmogiškųjų aistrų užgesinimo. Tai atsispindi ir mene, kuris yra statiškas ir frontalus. Šitaip reiškiama rimtis ir garbingumas, kartu pasiekiant garbinimo efekto. Beje, tame frontalume matoma tiek individualumo, kad galima įžiūrėti ir psichologiją. O poezijos tekstai – lyrikos šedevrai, kurie niekada nebus pralenkti, nes niekada nebepasikartos situacija, kurioje jie buvo sukurti. Egiptiečių meilės dainos yra gal dar subtilesnės nei žydų ar hetitų, nors irgi labai išraiškingos.

Kas būdinga *helenų civilizacijai*? Politinėje sferoje ji paremta valdovo-atstovo tradicija. Erdvė achajams, danajams ir kitiems graikų etnosams atsiveria kaip erdvė su mažai žemės, daug jūros ir dar daugiau dangaus. Kaip įsikurti toje mažoje žemėje? Graikų bendruomenės kuriasi kaip poliai. Poliai turi būti suprantami ne tiek kaip miestai, kiek būtent kaip bendruomenės. Poliai yra nuo tūkstančio iki kelių tūkstančių gyventojų bendrijos, kuriose gyvenimas vyksta demokratiškai. Visi turi tam tikrą savo išlikimo garantiją. Neįgaliaisiais rūpinamasi, nusenę gauna išlaikymą, o tie, kurie dirba, ieško būdų, kaip jiems būti dirbant ir gaminant šitoje jų erdvėje. Pagal tai formuojasi ir polių tipas aplinkos atžvilgiu. Kai atsiranda per daug vyrų, perteklius nutekinamas į išorę organizuojant išvykas ieškoti naujų žemių ir kolonizuojant Egėjo jūrą ir Mažąją Aziją. Graikija gimsta, kaip yra pasakęs Ovidijus, jūros vėjui vyrų drabužius kedenant.

Atsiranda polių, kuriuose gyvenimas vyksta itin intensyviai. Būdingiausi yra Sparta ir Atėnai, bet tvarka juose sukuriama diametraliai priešinga. Sparta laikosi vienos valios diktato principo, o Atėnai – visų valios bendravardiklinimo principo, t. y. vieni kuria politinės diktatūros modelį, kiti – demokratijos modelį, kurie ilgainiui tampa atskaitos taškais Europos valstybių struktūroms organizuoti. Ir vienos, ir kitos pažiūros europiečiai paskui argumentuoja būtent graikų – Spartos arba Atėnų – gyvenimo būdo pranašumais. Tiesą pasakius, jie abu tikrai turi savų pranašumų. Sparta labai greitai galėdavo susiorganizuoti gynybai, o Atėnai – labai efektyviai spręsti gyvenimo kasdienybės reikalus. Todėl atėniškoji šaka sukūrė tokią kultūrą, tokį meną, kuris tapo visos graikų kultūros etalonu. Ne karinės

diktatūros Sparta, o būtent Atėnai, Europos demokratijos lopšys, davė ir Europos kultūros modelio pirminį variantą.

Atėnų ir Spartos konkurencija, arba vienybės stoka, peraugo į Peloponeso karą 431 metais prieš mūsų erą ir sukėlė graikų civilizacijos krizę. Pilietiniai karai ir ypač Sokrato teismas buvo graikų dvasios lūžis: graikai vis dėlto nesugebėjo įžvelgti Sokrato inovacijos, kuri imperatyviai (jis geriau sutiko mirti, negu atgailauti) nurodė, kad polio, arba visumos, garbinimo laikai praėjo, atėjo laikas atiduoti pagarbą atskiram žmogui. Iš atskiro žmogaus viskas išnyra ir į jį viskas sugrįžta. Žmogus yra daiktų matas, esamų – dėl to, kad jie yra, ir nesamų – dėl to, kad jų nėra, sakė paskui Sokrato sekėjai. Ir iš tiesų, netrukus Platonas ir Aristotelis sukuria filosofijas, kurios Dievą sujungia su žmogumi visu žmogaus protui prieinamu nuoseklumu ne kokiu nors pasitikėjimo, o žinojimo pagrindu. Tai buvo išvis naujos civilizacijos atsparos taškas, toliau plėtotas Vakarų Europos.

Tą civilizaciją į Vakarų Europą nuveda romėnai, prieš tai civilizacinę iniciatyvą šiek tiek perleidę makedonams su Aleksandru Makedoniečiu priešakyje, kuris heleniškąją kultūrą nuneša iki pat Indijos ir apvaisina tą žemės vietą, kurioje paskui galėjo plėtotis islamas – monoteistinio Dievo atšaka.

Civilizacija, kuri plėtojasi monoteistinio Dievo globojama, tipiškiausiai išsiskleidžia kaip *Vakarų civilizacija*. Graikų civilizacija Vakarų civilizacijai labai svarbi tuo, kad ji žmogaus mąstymą ir supratimą priveda prie monoteistinio Dievo, arba Absoliuto, sampratos, sukurdama mąstymo būdą, kuriuo pasirems Europa. Tačiau graikai nesukuria juo pagrįsto gyvenimo būdo: dalis žmonių (vergai, iš dalies moterys) jiems taip ir lieka ne žmonės. O romėnai Europą nugyvena taip, kad ir turčius, ir vergas tampa tokiu pat bėdžiumi barbarų antpuolių akivaizdoje. Judaistinio tipo Absoliutas yra žiauriai teisingas, o Europos masėms reikia paguodos. Tada pasirodo Kristus su savo visuotinės meilės ir užuojautos filosofija, raginimu susitaikyti (įspūdingasis pamaldų „Ramybė jums“ linkėjimas) ir per keletą šimtmečių sukuria jau ir gyvenimo būdą. Kodėl jis pasirodo galimas? Todėl, kad Europos regione aktyviai dalyvauja ir romėnų tradicija: priimti ir suderinti, atrodytų, nesuderinamus dalykus ne kur nors viltyse, o praktiškai. Taip netgi graikiškasis žinojimas ir judėjiškasis tikėjimas susijungia kaip Absoliuto galia būti kiekvieno žmogaus gyvenimo

reglamentu ir žmogaus proto ir valios akte tapti gyvenimo būdu. Visa Vakarų civilizacija yra krikščionybės įsisavinimo laikas, įvairioms tautoms nevienodai išgyvenant šią būtinybę, bet iš tos būtinybės išgyvenimo kuriant tai, ką šiandien vadiname Vakarų Europos, kaip krikščioniškosios civilizacijos, sfera, į kurią įeina ir Lietuva, nors ir paskutinė iš šios sferos priėmusi krikščionybę, paskutinė sutikusi būti šitoje civilizacinėje zonoje.

Kai aplink bažnyčią ir ypač aplink civilinius valdovus susikaupia, kaip ir senovės Egipto civilizacijoje, pakankamai turto, kai tas turtas pasidaro ne vien socialiai reglamentuotų sluoksnių privilegija, o pereina praktiškai į kiekvieno turtą kaupti gebančio žmogaus dispoziciją, prasideda krikščioniškosios kultūros, kuri paprastai vadinama Europos viduramžių kultūra, destrukcija – vadinamasis Renesansas. Krikščioniškosios kultūros požiūriu jis yra destrukcinis. Ir iš tiesų, visų pripažįstama, kad Renesansas pasižymi moralės smukimu, papročių žlugimu ir visokių blogybių išsikerojimu. Tačiau idealumo ieškoma, tik ne danguje, o žemėje: ne žmogui stengiantis pakilti Dievop į dangų, o dieviškumo sklaidą stengiantis įžvelgti žemiškoje kasdienybėje. Tai yra viso Renesanso patosas. Būtent tame ieškoma gyvenimo tikrumo: tikrumas yra žmoguje – manyje ir tavyje kaip kūniškume. Iš čia – visas būsimasis Europos krikščioniškosios kultūros juslingumo, jausmingumo ir praktiškumo pobūdis. Tai reiškiasi meno realizmu, mokslo fizikalizavimu ir filosofijos despiritualizavimu.

Naujieji laikai – metas, kai kuriasi absoliučios monarchijos, formuojančios bendrą tvarką didžiulėse teritorijose. Į ją patekę etnosai yra spaudžiami ne tik juridiškai, bet ir sociališkai, psichologiškai, kultūriškai. Pasipriešinimas tam kartu su kapitalo veikimo bendros erdvės formavimusi kuria pirmąsias nacionalines valstybes, kurios ilgainiui sulaužo feodalizmą – socialinę krikščionybės suformuotą santvarką. Ryškiausiai naujoji nacionalinės valstybės idėja įgyvendinama Anglijoje po Oliverio Kromvelio, Prancūzijoje – po Maksimiljeno Robespjero. Nacionalinės valstybės idėja keliauja po visą Europą kaip išsivadavimo iš monarchizmo ir feodalizmo idėja, sudarydama galimybes vadinamiesiems Napoleono Bonaparto išlaisvinamiesiems karams ir Vakarų Europos civilizacijos ekspansijai į Rytų Europą.

Naujuosius laikus žymi perėjimas iš teocentrinės pasaulėžiūros į antropocentrinę. Renesansas žmogaus savijautos centrą bando nukelti iš dangaus ant žemės ir patalpinti jame pačiame, o naujieji laikai šį užmojį

realizuoja. Parodijuojant būtų galima pasakyti, kad visa Europos kultūra telpa dviejose perversijose: ji prasideda tuo, kad Dievas postuluojamas žmogumi, o baigiasi tuo, kad žmogus tampa Dievu. Tarp šių dviejų polių plėtojasi individualizmas, kuris neformaliai bandomas švelninti korporatyvizmu, etninio bendrumo pajauta, laikui bėgant išaugančia iki nacionalizmo kaip kapitalistinių santykių įtvirtinimo būdo. Žmonių pažiūrose, priešingai viduramžių idealizmui, įsigali materializmas. Antiindividualistinės pažiūros bandomos įtvirtinti naujajame idealizme, vadinamame klasikine vokiečių spekuliatyvine filosofija, tačiau ryškiausiai jas bando įveikti Leninas, Stalinas ir Hitleris, savo ideologinėmis imperijomis idėjos diktatą realiai pabandę paversti visuomenės gyvenimo būdu.

Šių bandymų etapai gana ryškūs: iki 1789 metų vyksta Bažnyčios silpimas ir karalių stiprėjimas, nuo 1871 metų – nacijų pretenzijų į imperijų sukūrimą stiprėjimas ir pasaulio dalijimasis jau pagal naujųjų laikų imperijų valią.

Taigi dvasinio pobūdžio dalykus galima nustatyti gana tiksliai. 2001 metų rugsėjo 11-oji tapo aiškia riba tarp buvusio ir būsimo pasaulio, nurodanti, kad baigėsi XX amžiaus plėtros tendencijos, užbaigdamos ir Prancūzijos didžiosios revoliucijos pradėtą erą.

7. Šiuolaikinės Vakarų civilizacijos bruožai

Šiuolaikinės Vakarų civilizacijos pradžia yra komunistinio režimo žlugimas, vienų siejamas su Berlyno sienos griuvimu 1989 metais, kitų – su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu 1990 metais, trečių – su pučistų pralaimėjimu Maskvoje 1991 metais. Bet kuriuo atveju žlugimas antrojo didžiausio XX amžiaus totalitarinio režimo, sugebėjusio sukurti visą pasaulį aprėpiančią įtakų sistemą ir padalijusio pasaulį į dvi stovyklas, kariavusias beveik pusę amžiaus trukusį Šaltąjį karą, buvo riba, pradėjusi naują pasaulio raidos etapą, greitai išryškinusį ir naujos, visą pasaulį apimti bandančios – globalios civilizacijos – bruožus.

Kokį palikimą gavo pasaulis, pasibaigus XX amžiaus ideologiniams karams?

Ryškiausias pasaulio bruožas buvo jo politinė regionizacija. XX amžiaus pabaigos pasaulis – tai visų pirma vadinamoji euroatlantinė erdvė,

apimanti Vakarų Europą ir Šiaurės Ameriką, jungiamą karinės NATO sąjungos. Tame regione ryškėjo Vakarų Europos subregionas, po Tarybų Sąjungos žlugimo pasipildęs Vidurio Europos subregionu, laikui bėgant integruotu į Vakarų Europą kaip Europos Sąjungos padalinys. Ši euroatlantinė erdvė sudarė pasaulio ekonominės plėtros bazę, viso civilizacinio potencialo koncentratą, padėjusį pamatą naujoms technologijoms ir plėtros projektams.

Greta buvo Šaltojo karo iškamuota ir politinės sistemos išsekinta Rusija su iš dalies satelitinėmis Azijos teritorijomis, turinčiomis tendenciją integruotis į kitų kultūrų traukos centrus. Eurazinė Rusijos civilizacija po komunizmo kūrimo eksperimento buvo patekusi į dar sunkesnę padėtį, negu XX amžiaus pradžioje pradėjusi tą eksperimentą.

Visi šie regionai buvo krikščionybės regionai, ir kai kurie futurologai teigė, kad jie anksčiau ar vėliau sudarys gana vieningą Šiaurės pusrutulį, kur kas turtingesnį nei Pietų pusrutulio kaimynas.

Jame pamažu skyrėsi du galingos įtampos regionai – vienas, suskaldyta arabų šalių erdvė, prikišta nearabiškos, tačiau su arabais per islamą besivienijančios ar bent jau bendradarbiaujančios, etnikos, antras, vieninga, milijardą gyventojų turinti ir sparčiai ekonomiškai auganti Kinija.

Trys mažiau ryškūs, bet ne mažiau svarbūs ateičiai Pietų pusrutulio regionai – Indija, bandanti rasti senojo Indo civilizacijos tąsą šiuolaikiniame technologijų dominuojamame pasaulyje, Afrika su gana marga, bet vienytis ateityje neišvengiamai pradėsiančia negroidinės rasės etnika ir Pietų Amerika, krikščioniška, tačiau labiau negu bet kuris iš pasaulio regionų nenusakoma civilizacinės plėtros erdvė.

JAV – Tarybų Sąjungos (TSRS) priešpriešos Šaltajame kare nugalėtojos laurai automatiškai atiteko JAV. Visas paskutinysis XX amžiaus dešimtmetis buvo JAV dominuojamo vienapolio pasaulio plėtotė, per kurią įvyko esminiai pokyčiai, juridiškai, organizaciškai ir finansiškai laidavę tai, ką XXI amžiaus pradžioje visi be didesnių abejonių vadino globalizacijos procesu. Juridiškai jį garantavo JAV kare su Iraku panaudota, o Balkanų kare prieš Serbiją išplėtota vienašalio prevencinio karinio smūgio teisė, organizaciškai išplatino Pasaulio prekybos organizacija, Pasaulio bankas, Tarptautinis valiutos fondas, pagal kurių reikalavimus buvo pradėtos pertvarkyti nacionalinių valstybių teisės, pagaliau – teoretikų pagrįstas, o JAV ir Didžiosios Britanijos politinėje praktikoje paskutiniajame

XX amžiaus dešimtmetyje įteisintas akcininkų neatsakomybės ir laisvės bet kurios teritorijos atžvilgiu principas. Visa tai sudarė sąlygas privačioms firmoms siekti neriboto pelno bet kuriame Žemės taške. Tai tapo globalizacija vadinamo proceso varomąja jėga.

Globalizacija, visų pirma – gyvenimo komercializacija. Kadangi kiekviena konkurentabili firma iš principo gali, o realiai ne viena ir valdo finansus, didesnius už ne vienos nacionalinės valstybės biudžetą, šiuolaikinė Vakarų, arba globalistinė, civilizacija iš principo neigia, o realiai ir naikina valstybę, ypač – nacionalinę valstybę: ji jau šiandien laikoma atgyvena ir kliuviniu pažangai. Komercializacija perkuria vertybes, jų sistemas, tradicijas ir papročius, griaudama tradicines visuomenes ir bendruomenes ir konstruodama naujas. Tuo pagrindu kuriasi elito (finansinių magnatų ir juos aptarnaujančiųjų) sluoksnis bei liaudies (finansiškai nepajėgiųjų) masė, kurių santykiai bus ateities socialinių įtampų ištakos. Globalizacija formuoja pasaulio tautų vargingųjų sluoksnių migraciją, maišydama ne tik socialines, bet ir tradicines genetines žmogiškosios gyvasties struktūras.

Naujojo būvio stabilizavimo būtinybė kuria naujus socialinio elgesio idealus ir jų tenkinimo būdus, iš kurių svarbiausi ir ryškiausi jau šiandien, tai pramoginis gyvenimo būdas. Visa tai lydintys destrukciniai reiškiniai – atskira tema. Čia pažymėsiu tik tarptautinį nusikalstamą biznį, politinių struktūrų korumpavimąsi, narkomaniją ir XXI amžiaus marą – AIDS.

Pirmaisiais XXI amžiaus metais įvykdytas islamo kultūros atstovų drastiškas pasipriešinimas globalizacijai, pradėjęs vadinamąjį Antiteroristinį karą, parodė principinį religinių kultūrų nesuderinamumą su komercializmo vertybėmis. Kiek truks šis karas ir kuo jis baigsis – tai jau irgi būtų futurologijos objektas. Aišku viena: pasaulis, norėdamas išlikti, turės rasti taikos formulę. O ji, matyt, bus daugiapolio pasaulio koncepcija, dabar nuo pasaulio reikalų nušalintai Jungtinių Tautų Organizacijai vėl suteikiant Pasaulio parlamento vaidmenį, o vietoje jos Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos sukuriant Pasaulio vyriausybę, pakeisiančią dabar tos vyriausybės vaidmenį prisiėmusį Didįjį Aštuonetą (G8) ar kažkur šešėlyje veikiantį „pasaulio galiūnų“ klubą.

Taip pat aišku, kad nepaisant nesutarimų Jungtinės Amerikos Valstijos, Europos Sąjunga ir Rusija sudarys Šiaurės Pusrutulio Aljansą, kurio paskirtis – Vakarų tipo civilizaciją apsaugoti nuo kinų civilizacijos ir susi-

vienijusios arabų musulmoniškosios civilizacijos spaudimo, bent jau tokioje erdvėje garantuojant Egipto civilizacijoje pradėtų vertybių gyvenimą.

Koks Lietuvos likimas, o gal ir vaidmuo, tame pasaulio ir Europos tolesniame tapsme?

Negalima neatmesti vieno plačiai išsikerojusio stereotipo – kaltinti save. Lietuviai esą beveik visais laikais buvę kažkokie pabalių ir pamiškių mušeikos, galų gale civilizuoti Lenkijos, bet nesugebėję netgi jų kultūros perimti ir beviltiškai atsilikę.

O jeigu į Lietuvos istoriją pažvelgtume iš jos pačios pozicijų, turėtume pripažinti, kad Lietuva, atsisakydama priimti krikščionybę ir savo kultūrai ginti sukurdama viduramžių Europoje pagonių imperiją, meta rimtą iššūkį krikščioniškajai Europai, tuo pakoreguodama ir šiandieninės Europos sienas. Užuot pagal kitų mums primestus saviplakos stereotipus ir toliau naikinęsi, galėtume išnagrinėti savo istoriją tokiu aspektu – tada ir jos klaidos atrodytų gal kiek kitaip.

Kad Lietuva žlugo unijoje, niekas neneigia. Klausimas – kodėl? Todėl, kad ir apsikrikštijusi nebuvo tikinti, tebegarbino savo dievus ir nesugebėjo priimti rašto kultūros visa tautos apimtimi. Lietuviai ir šiandien yra žodžio, o ne rašto žmonės, vertina labiau jausmą, o ne protą, taigi turi pagaliau tapti tikinčiaisiais.

Antrasis didžiausias Lietuvos iššūkis Europai – valstybės atkūrimas 1918 metais. Eriko Hobsbomo knygoje „Trumpasis XX amžius“ Vudras Vilsonas, po Pirmojo pasaulinio karo leidęs išslysti į pasaulio šviesą ne vienai nacionalinei valstybei, ir šiandien laikomas nesusipratėliu.

Iššūkio pratęsimas ir užbaigimas – 1990 metai, kai, ištvėrusi tarybinę okupaciją, Lietuva rado moralinių ir intelektualinių jėgų išsivaduoti. Tai svarbiausia mums: tauta turi gyvybės energijos!

Europos Sąjunga mums yra naujas labai rimtas išbandymas, atlaikysimas tuo sunkiau, kuo nuosekliau nenorėsime suvokti, kad kaip karys privalo norėti tapti generolu, taip kultūra turi siekti civilizuotis. O kultūra gali tapti civilizacija tik tada, kai ji ugdo visas savo gyvybines galias, mūsų, kad ir lakoniškai, aptartas šioje apybraižoje. Svarbiausia – turi visomis galiomis siekti būti kuriančiuoju subjektu – laisvu, gausiu, sveiku, valingu, protingu, drąsiu ir garbingu.

Savo naujųjų gyvenimo standartų mums teks ieškoti labai sunkiai, bet, jei norėsime gyventi, juos tikrai rasime.

Literatūros sąrašas

1. Emblemas T. ir kt. *Pasaulis. I–II tomai*. Vilnius, Vaga, 1999.
2. *Pasaulio istorijos atlasas*. Vilnius, Naujoji Rosma, 1999.
3. *Pasaulio religijos*. Vilnius, Alma littera, 1997.
4. *Krikščionybės istorija*. Vilnius, Alma littera, 2000.
5. Gombrich E. H. *Meno istorija*. Vilnius, Alma littera, 1997.
6. Aster E. von. *Filosofijos istorija*. Vilnius, Alma littera, 1995.
7. *Globalinės problemos*. Kaunas, Briedis, 1998.
8. *Europos istorija*. Vilnius, Alma littera, 2001.
9. Davies N. *Europa. Istorija*. Vilnius, Vaga, 2002.
10. Gimbutienė M. *Senoji Europa*. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
11. Trinkūnas J. *Baltų tikėjimas*. Vilnius, Diemedis, 2000.
12. Rowell S. C. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*. Vilnius, Baltos lankos, 2001.
13. Andrijauskas A. *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*. Vilnius, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.
14. Harris M. *Kultūrinė antropologija*. Vilnius, Tvermė, 1998.
15. Bauman Z. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius, Strofa, 2002.
16. Tomlinson J. *Globalizacija ir kultūra*. Vilnius, Mintis, 2002.
17. Grigas R. *Tautinė savivoka*. Vilnius, Rosma, 2001.
18. Grigas R. *Sociologinė savivoka*. Vilnius, Rosma, 2001.
19. Genzelis B. *Lietuvos kultūros istorijos metmenys*. Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001.

II
IŠ KULTŪROS FILOSOFIJOS PASKAITŲ

KULTŪROS SAMPRATA, REIKŠMĖ, GENEZĖ

2001 02 14

Kultūros samprata aiškintina jos geneze. Ne kaip nors biologiškai ją aprašant, pristatant reiškinius, bet pateikiant patį reiškinių supratimą. Išmokti galima daug ką, suprasti – nelabai. Žinių visuomenė nėra intelekto visuomenė. Žinių visuomenė gali būti pusiau raštinga ir ja labai lengva manipuliuoti. Matyt, tai yra vienas globalizmo sumanymų, kad būtų lengva tvarkytis su žmonėmis kaip ekonomikos vienetais.

Mano tikslas yra priešingas – padėti jiems nepasiduoti, išlikti tuo, kuo jie yra su visais netobulumais, nesutikimais, protrūkiais, revoliucijomis ir su visu kitu, kas sudaro žmonių pasaulinės bendruomenės esminį bruožą. Priešingu atveju turėsime iš tiesų nedidelės žmonių grupės valdomą pasaulį. Šia kryptimi labai sparčiai einama, ir nežinau, kaip pasaulis pasipriešins. Bet kad teks pasipriešinti, tai aišku, arba turėsime lygiai tą patį, ką turėjome graikų demokratijos laikais: kai vergai išvis buvo ne žmonės, o daiktai. Žmonėmis buvo laikomi tie, kurie turėjo nuosavybę, turtą, ir kuo didesnį, tuo jie tvirčiau jautėsi, o kuo geriau suprato, kas jie tokie ir kaip jie turi gyventi, tuo drąsiau manipuliavo viskuo.

Taigi gyventi yra labai įdomu, ir noriu prisidėti prie to, kad būtų dar įdomiau. Mano tikslas – duoti jums savarankiško kultūros reiškinių nagrinėjimo ir pačios kultūros esmės supratimo raktą, kad netgi pačių garsiausių, įtikinamiausių, naujausių teorijų atžvilgiu jūs būtumėte laisvi, t. y. galėtumėte rinktis jas pagal savo supratimą ir sakyti: čia nesąmonė, čia yra melas, o į šį aspektą galbūt ir galima atsižvelgti, apie tai reikia mąstyti, nes tai yra rimta. Žinoma, iš karto tai padaryti nepavyks ir, ko gero, toks santykis pareikalaus viso gyvenimo, bet tam gyvenimas ir duotas, kad nuolat klaustume ir nuolat atsakytume. Šiuo aspektu aš ir noriu apibūdinti ke-

letą apriorinių dalykų, kuriais visą laiką teks operuoti kaip daugybos lentele ar kita matematine instrumentuote.

Visų pirma, kad jums būtų aišku, kas yra kultūra, reikėtų kalbėti apie pačius kultūros aiškinimo principus, t. y. ne apie patį objektą, o apie tai, kaip jis galėtų egzistuoti mūsų – subjektų – forma, subjekto pavidalu, bet pašalinant visus galimus subjektyviuosius momentus ir paliekant tik tai, dėl ko galėtume susitarti ir laikyti, kad tai yra tikra arba, kaip buvo įprasta klasikinėje filosofijoje, yra objektyvu. Aš objektyvumo nepripažįstu, manau, kad yra dalykų, kurie gali būti apibūdinti matematiškai: kaip daugumos ir kaip mažumos. Dauguma visada turi didesnę įtaigos galimybę, taigi gali būti pripažinta tikresniu dalyku, nors nebūtinai.

Šiuo požiūriu man irgi rūpi pasakyti: jeigu mes pripažįstame, kad gimstame ne savo valia, ne nuo mūsų priklauso atsiradimas šitame pasaulyje (šią nuostatą XX amžiuje labai aiškiai akcentavo egzistencialistai, praktiškai užbaigę visą klasikinę filosofiją) ir save vadiname žmonėmis, tai, be jokių abejonių, kultūros ištakų negalime ieškoti ne kur nors anapus mūsų, o mumyse arba apskritai žmoguje. Tai gana problemiškas, tyrimą ir supratimą sunkinantis dalykas. Kartu, sakyčiau, yra šiandieninio mąstymo standartą ir esmę atitinkantis požiūris į kultūros fenomeno aiškinimąsi ir aiškinimą. Jeigu mes su tuo sutinkame, tad kaip tos kultūros ištakos slypi žmoguje, kokiu būdu jos egzistuoja?

Jeigu žmogus yra kultūros ištaka, tai jis pats yra kultūros dėmuo. Jo buvimas šiame pasaulyje yra vienas iš kultūros generavimo būdų. Iš žmogaus fizinio buvimo plaukia daugybė grynai materialias pasekmes turinčių konsekvencijų. Apie tai mes dar kalbėsime. O jeigu vis dėlto žmogus yra ne tik tai, kas jis yra, bet ir kaip jis yra, tai antruoju kultūros dėmeniu ir bus tai, kaip žmogus save pats priima arba išplėtoja, t. y. kaip žmogus save suvokia, supranta ir išreiškia. Trumpai tariant, kaip žmogus gyvena. Būtent tas *suvokimas*, t. y. instinktų ir intelekto lygmenimis egzistuojantis savęs priėmimas, *supratimas*, *savęs išskleidimas*, ir sudaro tris svarbiausius veiksnius, kuriais žmogus eksplikuoja save į aplinką. Gyvenimo būdas ir yra toji raiška. Kultūra yra žmogaus gyvenimo būdas, arba žmogaus raiška. Tai noriu labai aiškiai pabrėžti, kad bent jau šiuo požiūriu jums nekiltų jokių abejonių, jeigu mes kaip aiškinimosi hipotezę arba darbinę prielaidą priimtume tokį mąstymo būdą, kokį jums siūlau, idant galėtume atsispirti ir prieš subjektyvias sugestijas, ir prieš intelektualines įtakas.

Taigi jeigu toks mąstymo būdas jums yra priimtinas, turėtumėte nedvejodami atmesti visus siūlymus, teiginius, teorijas, kurie kultūrą traktuoja kaip dalį to, kaip ir ką gyvena žmogus. Labai plačiai paplitusi tokia estetinė kultūros koncepcija, pagal kurią kultūra yra ne vien tik visos intelektualinės raiškos sfera, o tik daugiau ar mažiau meninės raiškos sfera. Pagal šią sampratą praktiškai yra sutvarkyta ir mūsų valstybė. Tokia ji buvo tarybiniais metais, praktiškai be pakitimų yra perimta ir dabar. Kultūros ministerija tvarko iš esmės ne žmogaus gyvenimo, bet menininkų gyvenimo reikalus. Tiesą sakant, mūsų koncepcija turėtų labai liūdnas pasekmes, jei Kultūros ministerijos pavaldžioms įstaigoms tektų susidurti su politiniu pasipriešinimu. Tačiau nebijokite, tai yra mąstymo sfera, mąstymo objektas, politinės veiklos objektas. Galima gauti labai skaudžiai, bet vis tiek, nors ir gavus, tiesa liks tiesa, nieko nepadarysi.

Taigi, kaip sakiau, žmogus, jo fizinė savitaiga, dvasinė raiška ir pasekmė – gyvenimo būdas – sudaro pagrindines kultūros aiškinimosi kategorijas, apie ką ir kuo reikia manipuliuoti ir operuoti, gana tiksliai apibrėžus terminus, kai turi juos laikyti mąstymo baze ir kelti į kitas mąstymo struktūras.

Kokia tąsyk yra pati žmogaus kultūros ištakos struktūra? Ji gana nesudėtinga, ir būtent tas nesudėtingumas daugeliui kelia sumaištį. Elementarių dalykų nagrinėjimas dažniausiai atrodo banalybė. Tačiau nuo tų banalybių nugramdžius visa tai, kas yra būtent su banaliuoju mąstymu ant tų banalybių nusėdę, matai, kad ten glūdi esmės.

Taigi žmogaus struktūra yra, visų pirma, jo santykis su pačiu savimi. Antra, santykis su kitu, tai, kas jam iškyla kaip *ne-aš*, ir paskui santykis su visuma, kuri prasideda nuo to, kad šalia *kito* atsiranda dar kitas, dar kitas ir dar kitas. Anapus jų atsiranda visas fonas, už jo – fonų fonas, ir taip iki visumos, iki pasaulio, iki visatos. Tie klausimai, kai žmogus atskiria save nuo kito, nori nenori iškyla kiekvieną kartą. Žmogus yra, žmogus būna tiktai klausinėdamas, kas yra tai, ką aš matau prieš akis kaip konkretų žmogų, konkretų daiktą kaip konkrečias visumas, ką aš įžvelgiu paskui kaip jų santykius, jų struktūras ir t. t.

Šito mums labai reikės, nes tokia mūsų kultūros analizė, kurią praktiškai bandoma paremti tiek egzistencializmo, kiek jis yra davęs humanizmo klausimų supratimo apibrėžtumą, tiek pozityvizmo, kiek jis yra davęs mąstymo deontologizaciją arba jo apibrėžtumą taikant pačius griežčiausius tikrumo kriterijus, junginiu. Tokia būtų mano schema.

Žmogaus santykis su savimi yra – čia neišvengiamai teks pavartoti naują terminą – jo *yravimas* arba jo buvimo kaip *esu* išplėtojimas į *yra* ir to *yra* išplėtojimas iki neapibrėžtos visumos. *Aš* kaip begalinė visuma yra buvojimas per *yra* ir to *yra* išplėtojimas į begalybę.

Taigi žmogus, netgi jeigu tartume, kad jis negali turėti jokio kitokio santykio tiek su kitu, tiek su visuma, turėdamas santykį pats iš savęs, vis tiek galėtų ir turėtų kurti tai, ką jam yra davusi jo prigimtis, kuri (aš čia neslepiu, man vienintelė priimtina formulė yra paslaptis) per gyvybinės energijos raišką reikalauja būtent tokio savęs išmetimo, išplėtojimo į begalinumą.

Štai toks etiudas apie tai, kas yra ta paslaptis. Šiaip ar taip, kultūros supratimui tokie neapibrėžtumai kaip substancialumas, kuriame plūduriuoja tie apibrėžtumai, yra reikalingi. Kažkada, gal prieš penkerius metus, aptikau laikraščiuose tokią mažą žinutę apie deimantą. Pasirodo, deimantas turi biolauką. Dirbtinis deimantas, išaugintas laboratorijoje, biolauko neturi. Atrodytų, kas čia per niekalas? Iš tiesų, dėmesio nevertas dalykas. Bet jeigu žiūrime į tai gyvasties genezės požiūriu, turime pripažinti, kad kiekvienas mineralas, kiekvienas negyvas – anksčiau sakyta negyvosios gamtos – objektas turi tam tikrą savo egzistavimo lauką, kuris nėra tapatus pačiam daiktui, bet kuris rodo jo energijos sankaupą, besiplečiančią už tų formų, kurias jis pats turi kaip tas medžiagiškumas. Tai yra fantastinis dalykas, net jeigu visa XIX amžiaus biologija traktavo materialybę, medžiagiškumą kaip negyvą daiktą. Netgi neokantininkai dar sakė, kad neturi reikšmės joks atskiras, negyvas, t. y. gamtos, vienetas. Turi reikšmę tiktai žmogiškasis vienetas, nes jis yra susijęs su dvasia. Štai ką reiškia požiūris apie žmogaus sukurtumą, apie žmogaus dvasios inplantavimą iš kažkur aukščiau. Dievo duota dvasia. Kas nori tuo tikėti, su tuo aš nesiginčiju. Aš tiesiog atmetu tokį aiškinimą, ir man kur kas yra smagiau ir atrodo rimčiau paaiškinti visą tikėjimo ir religijų fenomeną iš tos pačios žmogaus sklaidos būtinybės, o ne iš ko nors kito. Tarp kitko, šiandien žmonės labai aiškiai kvestionuoja tiek krikščioniškojo, tiek islamiškojo, tiek kitokio tipo tikėjimo absoliutumą. Ir labai lengva širdimi tai priima. Tad mums, netgi tikintiesiems, nereikėtų įsižeisti. Aš turiu galvoje, kad paliečiu tokią sferą, kuri gali daug ką įžeisti. Nereikia įsižeisti. Reikia, nusiėmus ideologijų arba tikybų akinius, pažiūrėti į faktus.

Žmogus, jeigu ir neturėtų santykio su kitu žmogumi, vis tiek veržtųsi į begalinumą. Jo buvojimo faktas kaip nuolatinis *yravimas* yra savęs iškė-

limo procesas. Žmogui, dar neturinčiam santykio su kitu žmogumi, yra iš gamtos duodama energija, kuri, nepriklausomai nuo jo paties, verčia jį daryti tai, kas paskui tampa kultūros kūryba visokiausiais pavidalais.

Visai neseniai išgirdau apie ką tik paskelbtą žmogaus genofondo tyrimą ir apie tai, kad, užuot suskaičiavus 80 ar 90 tūkstančių genų, kaip tikėtasi iki šiol, jų esama 30–40 tūkstančių. Taigi visai nesunku padaryti genų žemėlapį. Pasirodo, kad du trečdaliai genų, bent jau iki dviejų trečdalių, yra visiškai tapatūs bacilų, kirmėlių, vabzdžių, žiurkių ir kitų žemiškų padarų genams. O specifinių žmogiškųjų genų yra labai nedaug. Dar tiksliai nėra nustatyta kiek – laukiu naujesnės informacijos, bet žinios mus pasiekia labai negreitai. Žmogiškėjimo genai atsiranda kaip tų gyvūninės kilmės genų koordinavimo genai. Jie tarsi biurokratija, kuri randasi tame genų pasaulyje ir užsiima to, kas ten yra, valdymu. Ką tai reiškia? Fantastika! Kai aš tai išgirdau, visos mano dvidešimties metų nuojautos pasitvirtino, ir vaikštau dabar kaip devintame danguje, nes tai yra aiškus patvirtinimas to, apie ką 1980 metais rašiau straipsnyje „Konceptualinės pastabos žmogui ir protui suprasti“(žr. šio tomo p. 449. – *Red.*). Jame dėstoma, kad genai fiksuoja tik tai, ką žmogus pats suvokdamas, kur yra tuščia raiškos erdvė, kur yra niša jam būti, būti tikrai ir patikimai, taip, kad būtų konkurentiškas visam gyvam pasauliui. Tai ir yra kultūros fenomeno biogenetinis paaiškinimas. Be jo niekaip nesuprasi, iš kur randasi kultūros fenomenų.

Todėl apie tuos dalykus aš noriu jums bent papasakoti, kad pajustumėte, jog yra tokia materija, su kuria galima dirbti labai rimtai, neniekinant jos, kaip pas mus dažniausiai daroma. Tada jūs galėsite orientuotis visuose naujausiuose dalykuose taip, kaip niekas kitas, nes jūs žinosite ir suprasite esminius, o ne kokius nors pasekminius dalykus.

Taigi genų tyrimas, genomo koncepcijos sukūrimas leidžia mums žmogaus biologiškosios, arba gamtinės, kilmės pamatu paaiškinti ir kultūros fenomeną. Jokiu būdu jo ne estetizuoti, o traktuoti kultūrą kaip gyvenimo būdą, labai aiškiai suprantant ir priimant visas iš to išplaukiančias išvadas. Viena svarbiausių išvadų: visas ūkis, pramonė, naujausios technologijos kyla iš žmogaus dvasios. Ne ekonomika kuria žmones, o žmonės kuria ekonomiką. Kad jums būtų aiškiau, siūlau pavartyti Fernano Brodelio veikalą „Kapitalizmo dinamika“ ar Imanuelio Kanto knygutę „Prolegomenai“ (Europos kapitalizmo genezę Brodelis nagrinėja trijų tomų veikale „Materialinė civilizacija, ekonomika ir kapitalizmas, XV–XVIII am-

žiai“), kurioje paprasčiausiais žodžiais paaiškinta kapitalizmo genezė. Aš ne nuo knygų, ne nuo prisiskaitymų pradėjau… Prisiskaitęs žmogus demistifikuoja viską, atsistoja į valdovo, kuris yra atsakingas už save, už savo valdymą, poziciją, nes žino, kad perima, kas buvo kurta iki jo, ir turi tęsti toliau dėl visumos.

Šiandien absoliučiai kitas požiūris. Absoliučiai! Dezintegruotas tiek mąstymas, tiek elgesys. Mano turtas yra jūsų turtas – nesąmonė ir idiotizmas! Tokio liberalizmo, kuris prasidėjo nuo šviesios atminties Jono Stašaičio, šiandien dar neatsikrato daugelis kilnių liberalų. Tačiau tai yra arba profesinis ir politinis idiotizmas, arba sąmoningas žmonių klaidinimas. Įtariu, veikiau idiotizmo apraiškos, todėl iki mąstymo supratimo prieiti labai sunku. O supratimas kaip dogma ir yra idiotizmas. Bent jau profesinis idiotizmas. Sergantys profesiniu idiotizmu nemato nieko kito.

Taigi naujausios gamtos teorijos yra mūsų supratimo instrumentai, mūsų ginklai. Sekite tomis teorijomis atidžiai ir matuokite būtent vieninteliu matu – žmogumi ir jo santykiais su *ne-aš*, su kitu žmogumi, nes tai yra žmogiškųjų santykių pasaulio kūryba, ir su visuma, nes tai yra santykio su gamta kūryba. Tai irgi labai svarbu, nes šiandien santykio su gamta neprotingas nusistatymas gresia mums apskritai labai rimtu susinaikinimu. Kad nebūtų tuščiažodžiaujama, pasakysiu štai ką. Rusijos televizijos kanalas NTV prieš dvi savaites pranešė, jog rusai yra apskaičiavę, kad 2030-aisiais metais 40 milijonų žmonių turės būti iškeldinti iš apsemiamų teritorijų. Fantastiškai daug! Mes kol kas tylime, bet Baltijos jūra kasmet taip pat pakyla keliais centimetrais. Anksčiau manėme, kad pakrantės paplūdimiai pradėjo nykti dėl Palangos tilto rekonstrukcijos. Iš dalies taip. Užvertus akmenimis, nežymiai atsistatė. Bet pakrantė siaurėja, ir tai yra jūros kilimo ženklas. Kai mes tyrinėjome Baltijos pakrantę, docentas Algimantas Olšauskas, Klaipėdos universiteto dėstytojas, rodė, kur anksčiau buvo kyšulys, kur nugriuvo viršuje buvusios kapinaitės.

Lietuva kasmet netenka apie 20 centimetrų savo teritorijos – paplaudama krantus ją pasiima jūra. Vyksta nematomi pakitimai. Niekas negali pasakyti, kodėl Antarktidos didysis ledkalnis per metus nutirpsta beveik 20 centimetrų. Tai yra neprotingo, destruktyvaus žmonių santykio su aplinka padarinys. Kaip mes tai įveiksime? Tariamasi Tokijuje ir Briuselyje, Vašingtone ir Kanuose, kur tiktai norite, bet niekas nieko protingo ir esmingo kol kas nesutaria. Sutarimo procesas yra labai sunkus.

Taigi kas yra kultūros struktūra? Kaip tai apibrėžtume mūsų jau nagrinėtų ištakų struktūromis? Tai yra ir žmogaus, ir ne žmogaus pasaulis – gamtos pasaulis. Santvarkos iš tų dviejų dalykų generuoja visa tai, ką turime kaip kultūros pasaulį. <…>

Žmogaus egzistencija yra labai trapi, ir vieną gražią dieną gali visko nelikti. Todėl šūkis „Naudokis, kuo gali ir kiek gali, nedelsiant, tuoj pat!“ daug kam itin patrauklus, nors tai yra tiesus kelias į pražūtį. Eidami tuo keliu, tikrai einame į bedugnę. Manau, netapsime asketais arba protestantais, jei toliau savo idealu laikysime gerovę ir gana konfortabilų žmogaus buvimą šitoje žemėje. Sokratas sakė: „Aš einu į turgų pažiūrėti, kiek ten daug man nereikalingų daiktų.“ Aš sakyčiau taip: „Į parduotuves tikrai reikėtų užeiti tik todėl, kad pasižiūrėtume, kiek ten daug šlamšto, kuris visai nereikalingas nei man, nei tau.“ Minimalizacijos tendencijos bus ryškios, palaidumas, koks iki šiol buvo, – be ribų, rusiško poreikio paleidimas bet kurioje sferoje ilgainiui menks ir darysis nebe standartu, ne etalonu pasauliui. Čia, matyt, ir bus viena iš naujųjų orientacijos krypčių, naujų polių naujosios kultūros tvermei paieškos. Bet kol kas iki to mes, ypač Lietuva, apskritai visa Vidurio Europa, dar negali prieiti. Ir japoniškasis, ir kiniškasis modeliai mums apskritai yra nepriimtini.

Jeigu mes vis dėlto nesugebėsime priimti tausojantį gyvenimą, manyčiau, žmonijos laukia labai rimti išbandymai, labai rimtos perturbacijos. Tačiau nenusiminkite, ne visi žūsime, kažkas išliks. Pagal naujausius mokslo duomenis, tobuliausia evoliucijos forma yra vabzdžiai. Neseniai mačiau amerikiečių televizijos laidą, kurioje bandoma aiškinti dinozaurų evoliuciją. Ką jūs manote? Jeigu nematėte tos laidos, su malonumu pranešu: dinozauras taip pat būtų pasiekęs protavimo lygmenį. Tas padaras pagal visus matematiškai tiksliai apskaičiuotus parametrus būtų labai panašus į žmogų, tiktai jo oda, mityba būtų kita ir apsivaisinimas būtų šiek tiek kitoks. Tad jeigu mes ir žūsime, po kurio laiko iš tarakono, sakysime, galės vėl išsiplėtoti kokia nors nauja civilizacija, svarbu, kad gyvastis iš esmės nebūtų sunaikinta ir Žemė netaptų kokiu asteroidu.

Šitas požiūris mums, heliocentrinės mąstysenos žmonėms, yra labai skaudus. Bet jis toks yra ir toks gali egzistuoti kaip alternatyva tam, ką mes darome. Suprasti tai irgi reikia.

Mes – žmonės ir kalbėkime apie savo žmogiškuosius reikalus. Šiuo požiūriu noriu šiek tiek smulkiau paaiškinti tai, ką matote kaip chaosą arba

kaip visiškai neartikuliuojamą kultūrą tų mūsų aptartųjų principų požiūriu. Kad būtų aiškiau, sakyčiau ne chaosas, o lentelė, kuri jus, matematikus, turėtų tenkinti, nes jeigu galima kokį nors dalyką matematizuoti, tai tas dalykas jau mažų mažiausiai turi pirmą patikimumo laipsnį. Jis nebūtinai yra teisingas, bet į tikrumą gali atvesti patikimiau už bet kokį kitą dydį.

Žmogus kaip kultūros ištaka yra dvejopas: medžiagiškas ir dvasiškas, materialus ir idealus. Idealumo pamatus aptarsime vėliau, dabar užteks pasakyti, kad tie pradai duoda ne tuos pačius kultūros reiškinius. Visų pirma atskleiskime, kurie generuoja iš žmogaus, kaip iš medžiagiškojo tvarinio, kaip iš kūniškumo. Kaip apibūdintume tuos tris anksčiau nustatytus principinius santykius: *aš* esu sau, *aš* turiu santykį su kitu, *aš*, kuris man iškyla kaip *ne–aš*, ir *aš* turiu santykį su visais, su visuma? Kaip šiuo atveju apibūdintume žmogaus kūniškumo raišką? Visų pirma, konstatuojame, kad žmogus *yra* arba panaudotu mūsų terminu – *yruoja*, jis *yra*. Jis sau *yruoja*, o mums – *yra*. Žmogus, turėdamas santykį su *kitu*, bendrauja. Netgi apibrėždamas *kitą* kaip ne save patį, jis suponuoja tam tikrą santykį su *kitu* per save. Jis matuoja *kitą* savimi. Iš čia kyla visos mitologijos. Savęs „užmetimas“ ant *kito* yra mitologijų ištaka. Bet apie tai vėliau. Šiuo atveju mums ne tai svarbu. Žmogui reikia išeiti, kai laikui bėgant pamato, kad tas, su kuriuo jis nustatinėja santykį, nėra toks, kaip jis, kad turi kažką, kas visiškai netapatu jam pačiam. Iškart atsiranda žodis nebe *aš*, o *tu*, *aš*, *tu*, *jis*, *ji*. Visai nauji vardai ateina į pasaulį. Jie taip pat kažkada turėjo būti sugalvoti. Tai yra to santykio nustatymas. Štai kokios banalybės atskleidžia mums esminius dalykus. Ir kai pagaliau atsiranda tas atsiskyrimas, tas, vadinkime, susisvetinimas su kitu žmogumi – ei, taigi jis blogas, jis man kenkia, nori mane nužudyti, jis neduoda man valgyti ir t. t., – santykį vis tiek su tuo žmogumi reikia nustatyti. Aš turiu ryžtingai išeiti anapus savęs kaip *aš*, anapus *jo* kaip *tu* arba kaip *jis* ir rasti kažką kita aukščiau – *mes*. Tai, kas gimdo tą *mes*, yra veikimas, pirmasis veikimas, nutolinantis tiek *aš*, tiek *tu*, ir išveda į kažką, kas nėra nei tai, nei tai, o yra visai kas kita – *mes*. Taip žmogus veikia arba įveikinėja. Veikia, veikinėja, įveikinėja – visos tos etimologijos labai produktyvios kultūros santykiams suprasti. Nereikia atmesti nė vienos įžvalgos, jeigu jos introvertiškos tam santykiui apibūdinti.

Taigi yra trys to *aš* sklaidos etapai. Pabrėžiu – fizinės sklaidos, vėliau aptarsime ir dvasinės sklaidos etapus: *yra* (kad nešokiruotų jūsų tas *yruo-*

ja), *bendrauja* ir *veikia*. Dabar pažiūrėkime, kaip kiekvienas iš jų sutinka pats su savimi ir su kitais. Iš čia – devynios kombinacijos. Visos jos duoda naujus kultūros produktus: kas ten, kas yra, svarbiausia tiktai mano paties *aš*, saugotis, kad jis būtų; aš esu kupinas rūpesčio dėl savo buvimo, nes žinau, kad esu, ir mano buvimo jausmas yra vienas iš didžiausių mano rūpesčių. Tai yra visų filosofijų, visų mokslų ir auklėjimo sistemų dėmesio objektas. Tais atvejais (čia antrasis punktas), kai kas nors tam, kas rūpinasi savo buvimu, gresia, jis ginasi. Pirmiausia gali daryti visokias gąsdinimo grimasas, rodyti ženklus, imtis veiksmų net iki muštynių. Bet jis ginasi – jis išeina. Santykis su kitu žmogumi ir yra gynybos santykis. Arba bendravimo santykis, jeigu esi nusiteikęs geraviliškai ir nori bendrauti. Iš karto kyla visiškai naujas buvimo būdas.

Trečias labai svarbus dalykas. Be viso to, kad jis yra pats sau, kad jis yra kitam ir jaučia kito keliamą pavojų, jis apskritai yra, nepriklausomai nuo to, ar jis norėtų, ar nenorėtų būti. Taigi jis užima vietą, tam tikrą erdvę, tam tikrą laiką, ir, įveikdamas tuos dalykus, jisai reprodukuoja save. Vaikų gimdymas, auginimas ir ugdymas yra kiekvieno *aš* būtinis rūpestis, kuris, galima sakyti, objektyvuoja to *aš* buvimą taip pat objektyviai, kaip iki jo ta tvarka jam buvo duota.

Visi mąstymai apie giminės tęstinumą yra būtiškai svarbūs, esminiai. Be šito nėra jokių kalbų apie jokią kultūrą. Visos kultūros žlugo, išnyko nuo žemės paviršiaus, kai išnyko giminė, gentis arba tauta. Nebus lietuvių tautos, nebus ir lietuvių kultūros. Kai kas sako: „Na, gerai, bet bus pasaulio kultūra.“ Kas man iš to? Matau savo vaiką, anūką ir noriu, kad jie būtų taip pat tos pačios kultūros, per šitą kultūrą – į pasaulio kultūrą. Nesaugosi savo kultūros, nebus tau ir pasaulio kultūros. Nėra kitokios tvarkos.

Visa tai galima apibūdinti kaip tam tikrą egzistencijos kultūrą, arba etnoso savitaigos būdą, arba, jeigu norite, tautos kultūros grynai specifinį, tautinį aspektą. Be šito nėra ir pasaulio kultūros, nes tiktai integruota, tiktai nedezorganizuota visuomenė gali duoti kokią nors kultūrą – ar tai būtų negroidų, ar arabų, ar baltų, ar kokia nors kita kultūra. Kultūra yra gyvenimo būdo tvarka, o ne kas nors atsitiktina, fragmentiška, iš dalies, kaip mes įsivaizduojame: integruosimės į Europą ir iš karto tapsime civilizuotais. Netapsime žiūrėdami televizijos laidas, žadinančias žudymo instinktus. Tai, ką dabar Visagine padarė žudikai, gal apsiriję narkotikų, yra žudymo, sklindančio iš televizoriaus ekrano instinktų paskatintas

veiksmas. Lygiai taip pat pasakytina ir apie Panevėžio mergaites, kurios pasmaugė savo draugę. Tai tipiškas instinktyviai priimto kultūrinio elgesio pavyzdys. Štai ką reiškia inplantuotis ir integruotis be supratimo ir be atsirinkimo, be pasipriešinimo. Kodėl prancūzai kuria savo nacionalinį kinematografą ir tam meta milžiniškus pinigus? Ogi todėl, kad tik per nacionalinę kultūrą gali tikėtis išlikti kaip galai. Priešingu atveju juos jau seniai būtų integravę vokiečiai arba anglosaksai.

Nieko nebūna veltui. Etnika yra bet kokios tautų kultūros bazė. Tautų kultūros yra bazė to, ką mes apskritai vadiname pasaulio kultūra. Civilizacija yra technologinio lygmens pasaulio atmintis. Tai jau visai kiti dalykai.

Toliau – *aš* santykis su *kitu*, t. y. bendravimo santykis. Ką generuoja šis santykis? Visų pirma tai, kas yra svarbu ne tik mano fiziniam išlikimui – mano šeimai, mano vaikams, t. y. mityba. Aš turiu tuo produktu išreikšti ne tik save. Tai yra pirminis bendravimo materialusis pamatas. *Aš* nepriskiriu prie pirminio fizinio dauginimosi, nors tai yra pirminis, jis yra santykių su savimi užbaigtis. Mityba, apranga, sveiko kūno užlaikymas, sveikatos priežiūra yra tie dalykai, kurie, anapus atskiro žmogaus, tampa santykio su kitu žmogumi jungtimis. Sveikas žmogus, sveika giminė ir yra tas santykis, kuris garantuoja plėtrą ne *aš* lygmeniu, o *aš-tu* lygmeniu. Taip žmogus kito žmogaus padedamas peržengia pats save. Bet čia į tą santykį įsijungia jau ne tik *aš-tu* – įsijungia ir kiti. Taip prasideda veikimas. Tai yra pirmas žingsnis įveikti materialų *aš-tu* apibrėžtumą. *Mes* santykis būtinai reikalauja atsakymo, kas tai? Iki šiol galėjau paaiškinti: *jis* yra toks pat geras kaip ir *aš*. Ne, *jis* yra blogas, *jis* ne taip daro kaip *aš*. Tokie ir yra visi elementarūs aiškinimai. Palaukite, o jeigu iš karto to santykio netenkame arba matome, kad tas santykis dar nepaaiškina mums visko, ką tada darome? Čia ir prasideda empiriškumo, daiktiškumo įveikimas ir klausimų, kas yra tai, ką aš noriu dabar pažinti, kėlimas. O tai yra pirmasis dvasinės kūrybos aktas. Negali rasti atsakymų į klausimus, kas yra tai, tas žmogus, kuriam pirmą kartą iškyla šis klausimas, išskyrus kokį nors prasimanymą. Tarkime, susipykome dėl to, kad kas nors kitas, bjaurybė, buvo kur nors už mūsų, neaišku net kas, bet tikriausiai buvo, neabejotinai buvo. O kas neabejotinai buvo? Koks nors padaras, galbūt į žmogų panašus. Tai jau spekuliatyviniai veiksmai, vykdomi dvasinės kūrybos sferoje pagal analogiją su tuo, ką stebime. Todėl atsiranda visokie sužmoginimai: kaukai, velniūkščiai, laumės ir t. t., apgyvenę erdvę ana-

pus *aš* ir *tu*. Nematome dar trečio, kuris, įtempęs lanką, taiko strėlę tiesiai į mane. Tai paaiškinami dalykai. Kai jie nepaaiškinami, nežinomi, bet vis tiek juos reikia paaiškinti, prasideda dvasinė kūryba. Nuolatos vyksta atsakymų ieškojimas ir jų atradimas. Netgi tada, kai atsakymų rasti neįmanoma, yra dvasinės kūrybos ištaka, kuri pirmiausia generuoja mitų ir mitikos (ne mitologijos, mitologija yra mitų pasaulio tyrinėjimas) pavidalu. Kartais reikia šiek tiek sukonkretinti: tas daiktas pernelyg aukštas, neapibrėžiamas, aiškinančiajam galbūt nesuprantamas, sunkiai perduodamas kitam. Tas mano žinojimo, mano įsivaizdavimo perdavimas ir yra garantija: jeigu aš linkiu gero kitam kaip sau, tai turiu perduoti šitą žinojimą, turiu pamokyti (ne tiktai pats išmokti, rasti atsakymus) kitą. Tai pirmykštis žmogus daro šokiu, mimika, dainomis, kitais pavidalais, įvairiais dvasiniais sinkretizmais, garantuodamas žinojimą savo gentainiams, savo palikuonims.

Kas įvyksta, atsiradus mokymo procesui? Žmogus įgyja visai naują kokybę, supranta, kas dedasi. Supratimas ir yra nustatymas, kad, esant tokioms sąlygoms, galimi būtent tokie padariniai nepriklausomai nuo to, ar matome dalykus, apie kuriuos mąstome. Aš suprantu tų dalykų tvarką, galiu juos ir tą tvarką įsivaizduoti ir, jeigu iškyla klausimas apie panašų atvejį, galiu sakyti: „Aha, lygiai taip pat jau buvo." Koks mano žinojimo lygmuo, tikra tai ar netikra, atitinka realybę ar ne, – kitas klausimas, bet aš suprantu remdamasis žinojimu, kurį gavau apmokomas ir atsakydamas pats sau į klausimus ir kurį galiu dabar ekstrapoliuoti į visą aplinką, į visą pasaulį, taikydamas tuos mąstymo veiksmus analogijos pagrindu.

Dar viena labai svarbi kultūros sfera, generuojanti iš to santykio, – tai ugdymosi sfera, kuri reiškiasi švietimu ir įvairiais meno veiksmais, masinės kultūros reiškiniais, t. y. tuo, ką mes šiandien vadiname kultūra.

Dabar pasižiūrėkime į kitą santykių, laikydami juos tyrimo objektu, eilę – eilę tarp *aš* ir *tu* vertinant *tu* požiūriu (*aš* jau lieka šiek tiek nuošalyje, pereinama į *tu*). Ką tai duoda? Ką reiškia, kad aš nustatau tą santykį? Žmogaus, t. y. objektyvacijos, požiūriu tas veikimas reiškia komunikavimą. Kokie komunikavimo būdai? Grynai idealioje to santykio erdvėje – tai kalba ir raštas. Labai svarbus ir fizinis komunikavimo aspektas. Tarp *manęs* ir *tavęs*, tarp *aš* ir *tu* gali būti gana didelis atstumas. Turime fiziškai susisiekti, kad galėtume idealiai komunikuoti ir neišsigalvoti, o tiksliai žinoti. Iš to kyla rūpesčiai dėl susisiekimo: reikalingi takai, keliai, geležinkeliai,

automagistralės, laivyba ir t. t. Per pasaulį keliaujančio žmogaus komunikavimas iš pasyvaus, t. y. fiziškai suartėjančių dviejų subjektų bendravimo, pereina į ekstensyvų, į perdavimo lygmenį. Aš jau galiu komunikuoti nebe fiziškai, bet idealiai. Tas idealus komunikavimas, arba perdavimas, gimdo visą šiandieninę elektroninę komunikaciją ir virtualųjį pasaulį.

Taigi žmogaus elementariausių gyvybinių santykių tenkinimas kuria didžiausius kultūros klodus. Kas toliau? *Aš* ir *tu* komunikuoti kaip du kūniškumai, žinoma, gali. Bet vien toks fizinis bendravimas turi būti jau labai altruistiškas. Gyvenime jis kur kas konkretesnis. Tai, kas reikalauja bendravimo sukonkretinimo, bendro santykio, gimdo ūkio produkciją – reikia ne tik pačiam prasimaitinti, apsirengti, sukurti aplinką, kuri tave saugotų ir garantuotų geresnes žmogėjimo sąlygas, bet ir nuolat kūrenti ugnį, t. y. rūpintis energetika. Būtent žmogaus veikla nulemia energetikos parūpinimo mechanizmą, metodologijas ir politiką. Taigi auginimas, arba organika, gaminimas, arba mechanika, ir diegimas, arba energetika, sudaro žmogaus bendravimo su kitu žmogumi santykio esmę, arba ūkio kultūrą. Nuo to, kaip intensyviai veikiama, gimsta tai, ką vadiname ekonomika. Čia Brodelio knygelė yra nepakeičiama, ji demistifikuoja visus marksizmus ir leninizmus, nors pats cituoja ir Vladimirą Leniną, ir Karlą Marksą, parodo, kad žmogaus gyvybinė energija, apiforminta jo sukurtais racionalizmais, gimdo tai, kas vadinama ūkiu, visų kultūrų materialiuoju pamatu.

Panagrinėkime dar vieną tos pačios eilės santykį. Kad vertybės tam tikromis sąlygomis galėtų būti ir mano, ir tavo – dėl ko ir gaminu, dėl ko ir auginu, – turime keistis jomis. Pirmas to santykio lygmuo – mainai ir prekyba. Iš čia – visų civilizacijų ir visų kultūrų prekinės intencijos. Atsiranda pinigai, ilgainiui išsiplėtojantys į pasaulines valiutas, kad veiksmai nebūtų sąlygoti pačių daiktų, o mes tais daiktais galėtume manipuliuoti šiek tiek aukštesniu supratimo lygmeniu. Reikalingi ir mechanizmai, kad visa tai būtų gana tvirtai daiktiškai artikuliuota ir kad galėtų apimti praktiškai visą Žemės rutulį. Atsižvelgiant į valiutų diktatą, į tai, kaip pinigai tampa valiutomis ir diktuoja žmogui kaip elgtis, reikalingi mechanizmai. Tie mechanizmai yra bankai su visomis veiksmų atstovavimo ir plėtojimo procedūromis.

Taigi finansai – galinga ir didinga žmogiškosios kultūros sritis. Pagaliau – trečia eilė, gimstanti iš santykio *mes*, t. y. anapus *aš* ir *tu* santykio.

Žmogus klausia: kas tai, ką aš priimu kaip neaiškų ribėjimą, mirgėjimą, neaiškų nerimą, koks visada kyla žmogui, kai jis susiduria su begalinumu, pilnu visokiausių dalykų – miško tolumos, jūros horizonto, begalinės žmonių minios, ligos ir t. t.? Klausimas reiškia viena: noriu žinoti, kas tai, kaip tai, ką galėčiau pavadinti tikrumu, tikra. Tikra tai, kas yra tvarka. Tvarkos siekimas – *mes* santykio varomoji jėga. Tiesa ir tvarka (per tiesą susisiekiama su dvasine sfera), bet tvarka nebūtinai paremta tiesa. Kaip tik tas nebūtinumas rodo, kad žmogaus fizinės sklaidos dalykai turi tam tikro savarankiškumo ir nereikalauja metafizinio, arba mokslinio, pagrįstumo. Jeigu pažiūrėtumėte į mūsų tvarką, tai sisteminis protas galėtų išprotėti. Tai, kas pas mus vadinama tvarka, yra, na… Tiek to.

Kaip įgyvendinama tvarka? Pirmiausia – tam tikrų *mes* elgesio stereotipais arba papročiais. Papročiai, tradicija – pirminė tvarkos forma. Kai peržengiamas šis to paties tvarkos siekimo santykio lygmuo ir einama ne tik į platesnę aplinką, bet ir į aukštesnį suvokimą, t. y. supratimo link, iš tvarkos anihiliuojama visa, kas yra daiktiška, ir paliekama, kas principiška, kas bendra visiems galimiems daiktams, daiktų santykiams. Tai yra įstatymų kūryba, arba juridika, juridinė kultūra. Tvarkant šią sferą, žinoma, reikia ne vien supratimo, ne vien geros valios. Reikia tam, kas nenori laikytis tvarkos, kuo greičiau įkrėsti proto, apmokyti, o jei apmokymo prevencijos nėra, yra represinis aparatas. Įstatymų atsiradimą lydi represinių struktūrų, kurios materialiai, empiriškai reprezentuoja tvarką, gimimas. Iš čia – tvarkdarių švarumo, nesuinteresuotumo, nekorumpuotumo ir t. t. reikalavimai, kurie irgi yra grynai kultūros reikalas. Taigi iš tvarkos siekimo gimsta visa tai, ką šiandien regime prieš save moderniame pasaulyje – teisę, teisės pasaulį ar teisės kultūrą.

Toliau – bendravimo, t. y. *aš* ir *tu*, santykis. Ką jis gimdo? Visų pirma, pats santykis, kaip apibrėžtas dalykas, yra tam tikro saugumo norėjimas. Pirmojoje mūsų triadoje buvo svarbiausia, kad subjektas būtų sveikas, antrojoje – aprūpintas, t. y. turėtų materialinės egzistencijos pamatus, o trečiuoju atveju – turėtų ne tik materialinės, bet ir dvasinės egzistencijos, arba saugumo, garantiją. Kaip tai garantuoti? Visų pirma jis pats užsiima savigyna – tai jau konstatavome, – bet skirtumas tas, kad šiuo – *mes* – lygmeniu savigyna gali būti ir kolektyvinis aktas. Savigyna genties ribose yra pradinis, dar iki karo, genties egzistavimo garantijos būdas. Tas pats, žinoma, ir modernioje visuomenėje. Savigynos, kurioje viešpatauja su sa-

visauga susiję veiksmai ir veikimo būdai, poveikis yra ribotas, todėl ji neišvengiamai turi būti koreliuojama su gynyba, t. y. su atviru gynimu, su veiksmais, garantuojančiais mums apsaugą. Jeigu reikia – einama ir iki karo. Kad būtų stabilu, pastovu, garantuotų mūsų buvimą, reikia žinoti, ką daro draugai ir nedraugai, t. y. reikalinga žvalgyba. Tai puikiausia krašto apsaugos struktūra, kurios pamatas – savigyna, gynyba ir žvalgyba.

Paskutinis trečiosios eilės *mes* santykis, arba santykio gimdomų produktų eilė, – tai, ką mes garantuojame visais savitaigos ir savivokos veiksmais, ko norime, kad ne tik mums būtų tikra, bet ir tiems, kurie yra už mūsų. Tas, kuris neaiškus tupi kažkur, gali turėti visokiausių minčių, kurios gali kenkti ir mums, ir mūsų bendruomenei, ir apskritai mūsų saugumui. Ką tada darome? Siunčiame pasiuntinį arba išleidžiame savo vado dukterį už kito vado sūnaus. Tai yra savotiška pasiuntinybė. Iš čia kyla diplomatija. Mes stengiamės parodyti save ne tik šituo sutartiniu ženklu, kad turime savo atstovą arba valdovų giminaičius esame sutuokę. Mes save norime parodyti ir platesniu aspektu, reprezentuoti save. Iš čia diplomatijos – rezidavimo kitose valstybėse – tradicija, netgi iki tokio laipsnio, kad ta vieta, kur mes esame kitoje valstybėje, yra pripažįstama mūsų valstybės teritorija. Toks tikras yra mūsų savęs teigimas. Tas pasiuntinys, ta pasiuntinybė, arba ambasada, turi absoliučiai tiksliai pristatyti mūsų visuomenę, mūsų visumą kitai visuomenei: nuo gyvenimo kasdienybės iki aukščiausių politinių sprendimų. Ką veikia mūsų ambasados? Kol kas nežinau.

Pagaliau – trečias dalykas. Kai toji valstybė nepaiso mūsų savitaigos, mūsų reprezentacijos, mus niekina ar į mus pasikėsina, – kariaujame. Skelbiame karą ir sakome: „Užmušime jus arba priversime daryti taip ir taip.“ Tai, ką vadiname santykiu su pasauliu, – užsienio reikalų sfera, arba diplomatijos kultūra, turinti garantuoti mums orų ir patikimą buvimą tarp kitų valstybių. Nelabai norėčiau komentuoti jums šito oraus ir patikimo mūsų valstybės buvimo – dar ne vieną kartą turėsime progos apie tai pakalbėti.

Išdėsčiau kultūros sklaidą pagal žmogaus fizinę struktūrą. Dabar kalbėsime apie dvasinę sklaidą: aš turiu žinoti, suprasti ir tikėti, kad mano dvasia būtų patikima man pačiam, kaip kūnui. Trys santykiai, kurie visa išreiškia, kuria substanciją, kurioje slypi mūsų kūniškojo, arba buitinio, buvimo garantijų veiksmų produktai. Galima, jei norite, tai pavadinti materialinės kultūros struktūra, substratu – skirtumo nėra. Svarbiausia,

kad suprastumėte, jog mašinos, krantinės, namai, pastatai ir t. t. kyla iš elementariausių mūsų buvimo poreikių. Taip sakant, būtis lemia, kad mes visa tai darytumėme. Kaip padaryti? Čia jau sprendžia mūsų dvasia. Bet ir ji brendo atsakydama į klausimą kaip, kurdama tuos netobulus dalykus, ieškodama tobulesnių ir teikdama galimybę sukurti tai, kas visiems galėtų garantuoti buvimą, stabilumą ir tęstinumą. Tai yra labai svarbūs dalykai.

XX amžiuje ir socializmas, ir kapitalizmas taip sugestijavo žmogaus dvasią, kad medžiagiškojo buvimo poreikių tenkinimas žmogui tapo svarbiausiu jo poreikiu. Gerovės visuomenės, gerovės valstybės, gerovės visuomenių kūrimo modeliai buvo filosofavimo, pastangų racionalizuoti visuomenes, visų sociologinių tyrimų patosas. Ką tai reiškia? Ar todėl, kad išseko filosofavimas? Kad metafizika, kaip ir tikėjimas, save diskreditavo? Nežinau. Bet galiu tikrai konstatuoti, kad materialusis tikėjimas tapo tam tikra idealija, kuriai ir šiandien skirtos visos kultūrinės žmogaus galios.

Vertybių sistema ta linkme vis dar gana sparčiai transformuojama ir transformuojasi. Jaučiama, kad ateina kažkokie nauji postūmiai, nauji laikai. Kai pagyveni keletą dešimtmečių, gali palyginti, matyti poslinkius į vieną ar į kitą pusę. Tie poslinkiai yra ne tik mano ar kito pajautos. Mąstymo orientacijose bandoma apčiuopti, kas vertingiau, – yra ar nėra iki šiol buvusių nekvestionuojamų vertybių. Bent jau šiuo metu stovime ant tokio slenksčio. Manau, kad Lietuvai 2000-ieji metai buvo nuostabus slenkstis, lūžio metas. Į 2001-uosius įžengėme su visai naujais dalykais. Būtina skubiai apmąstyti, kas yra atsitikę, kas įvykę, kur mes esame ir kas toliau turi būti. Stebiuosi, kur mūsų filosofai, kur jie? Nėra, nors turime tokią galingą jų armiją! Tarybiniais metais jie buvo kaip širšės, galiūnai, bent jau dideli bimbalai. O dabar… Ar čia tas pats sindromas kaip kultūrininkų sluoksniuose? Net archeologai „žlugo“, kai norvegų firma, užsakydama požeminius garažus po Rotušės ir Katedros aikštėmis, parodė pinigus. Ir pripažino, kad galima tirti, galima statyti tuos garažus! Bijo pasipriešinti, o tai – degradavimas. Vienintelis dabar galėtų būti dvasios žmonių veikimas, ir jei nenori tiesiai sakyti, klausk, ar tai iš tiesų yra tai. Kontrolę į savo rankas iš pirklių, biržų ir pasaulinių rinkų valdovų ar kontrolierių perima bankininkai, finansininkai. Būtent tai ir yra kapitalizmas. Kaip matote, kyla jis iš pačių apačių, iš tūkstančių, milijonų gamintojų, kurie kuo intensyvesni, tuo daugiau gali stimuliuoti tą ne materialųjį, o ekono-

minį gyvenimą ir kurti tai, ką šiandien vadiname Europos civilizacija. Tai kelias iš mitologijos į gryną fiziką, į tai, ką šiandien stebime besiplėtojant įvairiausiais pavidalais ir nežinia kuo dar užsibaigsiančiais.

Šiandien tradicinių gamybos, mainų ir finansinės veiklos ar spekuliacijos metodų laukia dideli išbandymai. Nežinau, kaip reikšis virtuali prekyba, elektroninė vyriausybė, kokia bus elektroninė biurokratija, bet pirmieji daigai jau akivaizdūs. Pasakojau, kad Estijos ministrų kabinetas dirba ir bendrauja be popierių: tik kompiuteriai ir ekranas. Tai mūsų bičiulių estų pasididžiavimas, su tokia darbo tvarka supažindinami ir užsieniečiai. Ir kai kurie užsieniečiai stebisi, ne rusai, nors aš apie tai pamačiau per rusų televizijos kanalą NTV, o ne per lietuvišką. Lietuviams būtų negarbė prisipažinti, kad kažkas aplenkė juos. Faktas, kad mes jau stovime ant virtualaus, elektroninio gyvenimo slenksčio. To pasaulio dėsniai yra kiti. Kokie? Negaliu pasakyti. Tik žinau, kas yra to naujojo gyvenimo ištaka: žmogus, perėmęs Dievo vaidmenį. Jis kuria visiškai nežinomą pasaulį, eina į absoliučią nežinią tiek menu, kuris yra demonstruojamas Šiuolaikinio meno centre, tiek kompiuterija su visomis elektroninėmis vyriausybėmis, tiek virtualia prekyba, tiek genų inžinerija, klonavimais ir t. t.

Viena vertus, žiūrėti į tuos procesus šiek tiek kraupoka. Bet kodėl turime bijoti nežinios? Ar apokaliptinė 2000-ųjų metų aplinka su visomis audromis, potvyniais ir negandomis prie žemės mus prislėgė ir nebegalime jausti? Ar slegia nyki mūsų politinė ir ekonominė negalia? Praradome drąsą, kuri net nevilties akimirką neleido Alberui Kamiu sutikti su absurdu ir kuris teigė: „Žmogaus akistata su absurdu yra ta situacija, kuri kaip tik ir išryškina žmogiškumo esmę. Sukilimą prieš absurdą. Tai baisesnė galia negu Dievas. Dievas yra geras, absurdas – apskritai juoda skylė."

Nereikėtų čia ieškoti kokių nors apokalipsės ženklų, baimintis ir gniužti dvasia. Reikia susiimti ir išsiaiškinti, kas tai yra.

Taigi avytė Doli suėdė savo ėriuką, nes ji, pasirodo, ėdri ir plėšri. Ar būtinai ir kita avytė bus tokia, gal tik šita, gal klonuojant turės būti padarytos papildomos operacijos, kurios panaikintų tą plėšrumą, ir tada avytė ėstų tik žolę. Žodžiu, tyrinėjimams yra dar daug visokių galimybių. Žinoma, mutuoti mikrobus yra baisi galimybė. Bet ji bus, neišvengiamai bus. Ką tai reikš? Matyt, turėsime ieškoti atsakymo tam tikrose apsaugos priemonėse, kurti struktūras, sistemas, kaip amerikiečiai dabar kuria priešraketinės gynybos sistemą. Kodėl nebuvo Trečiojo pasaulinio karo, kodėl

jis buvo išmutuotas į lokalinius karus pasaulyje? Bet juk Trečiasis pasaulinis karas įvyko: buvo Šaltasis karas! Jis degė visuose žemės pakraščiuose, bet branduolinio ginklo grėsmė neleido jam užsidegti virš žemės, nes ir viena, ir kita pusė suprato, kad bus viskas.

Matyt, kažkas panašaus įmanoma žmogui perimant Dievo funkcijas ir kuriant gamtą šalia gamtos, arba antigamtą, nes tai yra absoliučiai antigamta ir antižmogus… Nežinia, kuo pavirs visi tie dalykai. Mums jokiu būdu nereikia užsimerkti prieš tai, nes tai – realybė. Privalote mąstyti ir galvoti apie tai, nes jūs šitame pasaulyje gyvensite. Jūs duosite atsakymus, kaip gyventi toliau.

2001 02 21

Žmogus, negalėdamas pakilti ir įveikti daiktų daiktiškosios traukos, sugestijos, pagaliau malonumo, – koks malonumas kilti į begalybę, jei kur kas smagiau būti čia, – į klausimą, kas tai, paprastai atsako pagal analogiją. Atsakymo būdai yra meno ir mokslo ištakos. Kai žmogus atsako į klausimą, kas tai, iliustruodamas kokio nors daikto vaizdu, turime visas meno apraiškas. Nutolimas nuo vaizdavimo yra jau menų plėtotės reikalas.

Ryškiausiai šio poreikio pasireiškimą galėčiau įrodyti dviem pavyzdžiais. Altamiros arkliai. Turbūt visi žinote, kad Afrikoje, Altamiros turguje, buvo atrasti nuostabiausi pirmykščio žmogaus piešiniai. Galbūt matėte itin charakteringai, itin tipiškai Kacušikos Hokusajo nutapytus Fudzijamos kalno vaizdus. Atkreipkite dėmesį į arklius. Tie piešiniai yra kai kas daugiau nei tikroviškas arklių vaizdavimas. Pagal pirmykštį žmogaus gebėjimą tas vaizdavimas dažnai būna labai apgrabus, schematiškas ir tas apgrabumas, tas tikrųjų daikto formų nepaisymas, kuris kaip specifika paskui pereina per visą vadinamąjį liaudies meną iki pat šių dienų, yra giliai prasmingas meno gnoseologijos požiūriu ta prasme, kad žmogui svarbu pagauti patį daiktą. Pirminio, ikimeninio, vaizdavimo veiksmo, kuriame atpažinimas ir mąstymas dar nėra susietas su diferencijuota dvasine veikla, etapas užsibaigia greitu daikto pagrobimu ir pavaizdavimu. Šiuo požiūriu labai tipiški Australijos aborigenų meno pavyzdžiai. Svarbu vaizdavimo esmė. Iš čia – mitologijos su visais priedais. Vaizdinis aspektas lieka ant lubų, sienų, uolų, o mąstomoji substancija ir visos kitos palydimosios operacijos plėtojasi virš viso to. Kartą, keliaudamas po buvusią Tarybų Sąjungą, nuvažiavau prie Onegos ežero pasižiūrėti pirmykščio žmogaus

piešinių ant uolų, ant ežero bangų nuskalautų akmenų. Fantastika! Tada buvo aiškinama – religija gimė iš baimės. Kokia ten baimė! Išpieštos uolos trykšta gyvenimo džiaugsmu! Maža to: nėra nė vieno piešinio, kuris nebūtų apšviestas saulės. Ryto saulės apšviesti piešiniai, ne kokie nors kiti. Giliausia gyvenimo teigsena, kokia tik gali būti prieinama tam žmogui. Jų piešinys, kuriame atkuriama natūra, vėliau tampa ženklais, iš kurių randasi hieroglifai. Altamiros piešiniai jau aukštesnio lygmens, meniškesni. Kodėl? Todėl, kad ten jau nebe formos, o natūros pagava. Tas arklys – lyg gyvas, tarsi kvėpuotų, tarsi tuoj suprunkš, nors piešinio formos stilizuotos pagal apimties dar nejaučiančio žmogaus savivoką. Jis neturi erdvės suvokimo, kultivuoja plokštuminį vaizdavimą, kaip ir Egipto faraonų dailė. Bet tai jau menas, meninė kūryba. Pirmykštis žmogus būtent per gyvastingumo ir gyvumo kaip galios pajautimą, vaizduodamas tuos gyvūnus, tam tikras apeigas, improvizuodavo savo būsimąją sėkmę būsimoje medžioklėje. Tas gyvas piešinys iškyla kaip liudijimas, kad menas turi savo funkcijas, paskirtį, savo pagavą, kuri veda į savarankišką gyvenimą.

Atkreipkite dėmesį į Hokusajo Fudzijamos vaizdus paveiksluose. Piešiniai ne tokie, kaip Europoje priimta, – nuo rėmelio iki rėmelio visas paveikslas užpildytas. Yra nuplaukimai, sąmoningi erdvės neužpildymai, idant formos požiūriu griežtai traktuojant Fudzijamą, forma būtų sunaikinama arba apnaikinama tuo neužbaigtumo jausmu, kuris plūsta iš šonų, tarsi bylodamas apie pasaulio begalinumą. Piešinyje gali būti daug tokių fudzijamų, ne veltui vienas paveikslas taip ir vadinasi – „Kalnas“. Apskritai, Fudzijama japonams yra kalnas. Tas abstrahavimosi nuo konkretaus kalno prie abstraktaus kalno meno formomis veiksmas tarsi užbaigia ilgą savivokos tarpsnį, kai sutampa pirmykštis, intuityviai jaustas ir sąmoningas meno objektų kaip abstrakčių dalykų jų konkrečiais pavidalais perteikimas meninės išraiškos būdu.

Man atrodo, šitie dalykai stipriai trinktelėjo ir per Europos meninę sąmonę, nes japonų meno poveikis pagimdė impresionizmą, kuris yra klasikinės dailės formų naikinimo menas. Toliau eina formų nuempirinimo, nudaiktinimo menas. „Išplovus“ formas, kaip, sakysime, Žoržas Sera labai gražiai, tipiškai pristato tą procesą iki abstraktaus meno atsiradimo, jų destrukcija tampa meno kūryba. Pratęsdami ieškojimus ateiname į Šiuolaikinį meno centrą, kur menas jau yra apskritai už bet kokią tvarką turinčio gyvenimo formų kartojimo. Gyvenimas kaip beformišku-

mas, arba netvarkingumas, kaip tvarkos neigimas, tvarkos absurdas yra Šiuolaikinio meno centre eksponuojamo meno esmė. Meno neigimas meno kaip meno kalba.

Ar tai kultūra? Taip, žinoma, kultūra. Destrukcinė kultūra. Be jokios abejonės. Tokia trumpa meno išsiplėtojimo epopėja nuo pirmykščių iki šių dienų.

Antras klausimas iš to santykio, kai vaizduojant neatsakoma, kas tai, bet sakoma tai yra tai. Daiktą duodu, ir tai yra tai. Atsimenate, „Guliverio kelionėse“ turi parodyti daiktą, kad geriau galėtum išreikšti, ką nori pasakyti. Jeigu nori susikalbėti, turi nešioti kuprinę su drambliais, agurkais ir t. t. Tikrai autentiškai pasakysi apie pasaulį. Nudaiktinimo procesas irgi prasideda pačiose ištakose. Tiktai tada atsakoma į klausimą, kas tai, ne tiesiogiai, kas tai yra, bet kaip tai yra. Jeigu aš pasakau, kad tas dalykas galėtų būti kaip anas, aš iš karto turiu du palyginimus. Lyginimo *aš-tu* arba *aš-jis*, Jonas – tai ne Petras santykis gimdo visą silogistiką, kuri pirmą kartą išsiskleidžia Graikijoje Aristotelio logika, o paskui yra tiktai nežymiai modifikuojama, nes tai yra sunkiai modifikuojami dalykai, tai fundamentalūs dalykai. Apibrėžtis, jeigu ji yra tam tikro tipo apibrėžtis, jei atsakoma per lyginamąjį santykį, o ne tiesiogiai, žmogui kitaip neduota. Tada galima rasti ir vienokį, ir kitokį panašumą. Sudėjus daug panašumų, galima pasakyti: „Taip, šitas daiktas yra toks pat, kaip tas daiktas, nes turi tokius ir tokius to paties daikto požymius.“ Tai mokslas. Mokslas yra tų dalykų dėliojimas, o jei turi reikalą su rašytiniais paliudijimais, iš jų renki: tas apie tą daiktą sakė taip, kitas – taip, ir aš iš tų liudijimų darau išvadą, kad tas daiktas buvo toks, nes apie jį beveik visi kalbėjo taip, išskyrus aną. Bet aš manau, kad anas kalbėjo neteisingai, nes yra taip ir taip. Štai jums ir šaltinių tyrinėjimų mokslas, arba istorija.

Nieko stebuklingo, bet viskas yra fundamentalu, nes kyla iš pagrindinių žmogaus santykio su aplinka aspektų.

Žinojimas yra fundamentalus meno ir mokslo žmogui duotas santykis su aplinka. Žinoti – reiškia kalbėti apie tą daiktą kaip apie kitus daiktus garantuojant, kad tas kalbėjimas bus faktinis kalbėjimas. Tikrumo paieška, tikrumo jausmas, tikrumo santykis ir yra pagrindinis žmogaus būtinis rūpestis, atsirandantis iš dvasinės veiklos sferos per tam tikrus dvasinės, arba spekuliatyvinės, veiklos ryšius – per daiktus ir operacijas – su realybe. Kuo tikresnis ryšys, kuo taisyklingesnės, kaip Aristotelis teigė, teisin-

gesnės susietumo operacijos, tuo žinojimas yra patikimesnis, žmogus gali manyti turintis geresnį, tikresnį, patikimesnį, saugesnį santykį su aplinka. Matote, visur tas pats: nuolatinėje veikloje būtinas įvairiausiais aspektais saugumo, garantijų išlaikymas. Šiuo atveju tikrai gana įspūdingas ir vertas dėmesio neseniai pasirodęs Piterio Vusto veikalas „Netikrybė ir rizika“ yra puikus egzistenciniu aspektu žmogaus buvimo apibūdinimas ieškant patikimumo ir tokioje situacijoje. Kas yra buvimas? Kokios buvimo tęstinumo garantijos? Rizika, absoliuti rizika. Kiekvienas ėjimas, kiekviena pusė yra rizika ir dar kartą rizika. Bet žmogus vis tiek rizikuoja. Vis dėlto ir rizikuodamas turėtų adekvačiai elgtis, ne tiktai kad, sakysime, neįlūžtų ant Kuršių marių ledo, nes jis dar per plonas, bet ir per rinkimus prisiėmęs tam tikrus įsipareigojimus galėtų juos garantuotai įvykdyti. Visa tai telpa šioje rizikos tikrumo paieškos skalėje.

Kad žinojimas taptų visuotinesnis ir perkeltų žmogų iš *aš* santykio į kitus santykius, jam reikia pasiekti aukštesnį lygmenį, tokį, kuris reprezentuoja *aš-tu* santykį, santykį su kitu žmogumi. Mokslas, eidamas tuo keliu, gali pakilti iki pačių aukščiausių, beveik filosofijos arba santykio su realiais daiktais nebeturinčio žinojimo lygmenų. Tipiškiausias pavyzdys yra Izaoko Niutono fizika. Nieko geresnio nerasite. Filosofinės minties, arba metafizinės įžvalgos, aspektu itin svarbu žinoti, kad visuotinės traukos dėsnis arba tiesiaeigio judesio prigimties paaiškinimas, visa mechanika nėra laužta iš piršto, o atrasta iš pačių elementariausių santykių: Galileo Galilėjaus nustatyto pagreičio dėsnių, iki kosmologijos išplėtotų Mikalojaus Koperniko mechanikų, kurių principus Niutonas tvirtai susiejo su visuotine sąveika. Būtent visuotinė sąveika ir yra Galilėjaus atrastos fiksuotos mechanikos išplėtojimas į universumą. Tai yra puikus priežasties ir pasekmės santykių išplėtojimas, norint atsakyti į klausimus, kaip yra, kas tai yra. Niutonas imtinai iki begalybės, kur jau reikia paaiškinti patį judėjimą, aiškina, kaip tiesiaeigis judesys komponuojasi į visus įmanomus kreivaeigius judesius – apskritimus ir t. t. Tas negyvosios gamtos, kaip negyvos materijos, aiškinimo principas – kodėl tada jis yra toks – kelia pirmojo postūmio problemą, t. y. Dievo, arba Absoliuto, kuris šiuo atveju vienas tegali paaiškinti materialiuosius dalykus, nors jie atrodo ir nepaaiškinami, klausimą.

Taigi fizikos sąlyčiai su bendriausiais dėsniais priartina mus prie sferos, kurią vadiname filosofija, arba metafizika. Metafizika šiuo atveju yra

ne kas kita, kaip mąstymas apie konkretybę, apie realybę tarsi apie visuotinybę. Filosofija nudaiktina daiktus iki tokio lygmens, kad netgi Niutono fizika tampa nebereikalinga. Galima pasiremti prielaidomis, kurios apskritai nereikalauja jokio konkretumo, nes yra tokios bendros, tokios abstrakčios ir kartu taip reprezentuojamos daiktiškai, kad tokių aiškinimų ir nereikalauja. Jos dominuoja graikų filosofijoje kaip tam tikri filosofiniai postulatai. Pavyzdžiui, postulatai apie pirmines galias, arba keturias galybes, – ugnį, orą, vandenį ir žemę. Ilgainiui, žinoma, ir šitai pareikalauja apmąstymų, todėl Aristotelis sukuria tradiciją, kurią užbaigia Niutono fizika. Tačiau filosofijos paskirtis yra ne tiek daiktų santykių tikrumo pagrindimas, kiek paties daiktų santykio tikrumo pagrindimo pagrindimas, t. y. paties mąstymo tikrumo pagrindimas. Iš čia – žodis „metafizika“, tai, kas šalia fizikos. Žmogaus protui, prote egzistuojančiai tvarkai, ką paskui Kantas apibrėžia kaip grynąjį protą, kaip postulatų gimdytoją, suteikiama savarankiška apriorinė sprendimų galią turinti reikšmė.

Mitologija gimdo gebėjimą protauti, t. y. iš tikrovės apiforminimo, kuris, kaip anksčiau sakiau, bandydamas atrasti tą pasislėpusį trečiąjį ir spekuliuodamas tuo trečiuoju, kuria neįtikimiausius ryšius, kurių tikrumo tyrinėjimas tampa filosofijos esme po to, kai graikai pirmą kartą atsitoki nuo materialybės pajautimo ir per materialybės tyrinėjimą suvokia, kad už tos materialybės tvarkos yra dar kita tvarka. Ta tvarka yra žmogaus galvoje, ją žmogus generuoja, iš žmogaus galvos išeina ir ji nukreipia mąstymą į materialybės neigimą taip, kaip viduramžiais išsiplėtoja filosofija. Tai apriorinių tiesų eksplikavimo mokslas, daugiau niekas. <…>

Eikime toliau žmogaus savivokos galių gelmių, jų sklaidos pajėgumų tyrinėjimų linkme. Prieisime ribą, kai žmogaus gebėjimas postuluoti savo mąstymo mąstymą, jo turinį tampa uždaras. O kas už to? Nežinia. Tas amžinas klausimas už ribos išstumia materialybę ir protą, kuris, nenorėdamas paneigti savęs ir dėl to neneigdamas tikrovės, ieško, kaip ta materialybė kaip tikrovė galėtų egzistuoti už to, ką sugeba mąstyti protas. Tai yra jau tikėtumo, arba tikėjimo, sfera. Tikėtina, kad pasaulis turi pradžią, jeigu jis visas yra baigtinis. Tikėtina, kad jis kada nors turėjo pradžią. Tikėtina, kad kiti pasauliai taip pat panašūs į šį pasaulį. Iš čia – antropomorfiniai gyvių pavidalai ir žmogaus pavidalų suteikimas bet kuriam absoliutui.

Tikėjimas ir tikyba turi visai kitą objektą: ne įvairiais pavidalais mums pasireiškiantį Dievą, arba Absoliutą, o galią, esančia žmoguje. Ji gali būti

užganėdinta atsakant į klausimus, kas tai, vien todėl, kad žmogus teigia: neįtikima, per toli, nepasiekiama, neįsivaizduojama, bet aš tikiu, kad taip gali būti. Šito jam reikia savo tikrumui garantuoti, nes jeigu jis atsakytų ne, atsirastų skylė, vedanti į beprotybę. Ne vienas taip ir išeina iš proto. Arba filosofai, pavyzdžiui, Frydrichas Nyčė, randa atsakymą į klausimą, kas yra tai, arba žmogus niekada netampa filosofu – tampa bepročiu, fiziniu bepročiu. Tiesą sakant, filosofai ir bepročiai turi daug bendro. Nieko nuostabaus.

2001 02 28

Prisiminkime dvasinės sklaidos schemą: žino, supranta ir tiki. Tai yra materialinė žmogaus, arba žmogaus fizinio buvimo sklaidos, schema, kur *aš, tu* ir *mes* materialiu buvimu įgyja vidinius atitikmenis. Tas *aš* reiškiasi kaip *yra*, kaip *bendrauja* ir kaip *veikia*. Kultūros schemoje išskleidėme devynis pagrindinius struktūrinius elementus. Tas pats *yra, bendrauja* ir *veikia* dvasinėje sferoje, dvasiniame pasaulyje, išsiskleidžia kaip *žino, supranta* ir *tiki*.

Priminsiu, kad yra empirinis ir metafizinis savęs kaip daikto, kaip ne daikto, savęs kaip kažko, kas yra virš manęs, suvokimas. Iš empirinio, arba iš autentiškojo, imanentiškojo suvokimo gimsta menas. Menininkui niekada nebuvo svarbu filosofija ir mokslas. Jam svarbu autentiškai pateikti tai, ką mato – daiktą, matuodamas pačiu daiktu. Net nematuodamas – priimdamas jį nekritiškai, perkeldamas į tai, kas gali būti traktuojama kaip ženklas, kaip atitikmuo. Paskui iš to ženklo, iš to daikto kaip ženklo kyla, mutuoja visi kiti ženklai – hieroglifai, raidės, kiti sutartiniai dalykai, kuriais perduodama informacija. Daiktų kopijavimas, jų užfiksavimas ant uolos, sienos ar popieriaus, papiruso ilgainiui įgauna meno pavadinimą.

Mokslas irgi iš to paties santykio, tiktai jau bandoma jį apibūdinti per ką nors kita. Matau – kažkas toks gražus, geltonas, nunokęs, patrauklus, kvepiantis ir t. t., bet dar neturiu jo pavadinimo, nežinau, valgomas jis ar nevalgomas, veikiantis mane ar neveikiantis, t. y. galima ar negalima su juo bendrauti? Kas iš to išeina? Visų šitų santykių apibūdinimas per ką nors kita – taip, tai valgoma. O tai, kas yra valgoma, gali būti obuolys, kriaušė, slyva, vyšnia ir pan. Paskui pagal skirtingas valgomųjų objektų savybes jiems duodami skirtingi pavadinimai. Tai mokslinis tikrovės pažinimas. Tai jau nėra daikto perkėlimas į kokią nors sąlyginę erdvę suteikiant jam

sąlyginumo. Jis nukopijuojamas tiksliai, kaip, sakysime, Albrechtas Diūreris kopijuoja kiškį. Plaukeliai matosi. Arba kaip Lasko urvo (Pietų Prancūzija) piešiniuose kopijuojamas arklys – tiksliai taip, koks jis yra natūroje.

Dabar jau klausiama ne kas tai, o kam tai? Klausimas, kas tai yra, išplėtojamas taip, kad bet kuriuo atveju būtų galima daiktą paaiškinti, net jeigu jis nebeturi savo daiktiškumo, tiktai į santykius įeina, kad būtų galima paaiškinti netgi tą tarpą tarp dviejų daiktų – tarp manęs ir to, kas valgoma. Iki tol, kol tas tarpas yra neužpildytas, aš nežinau ir nemoku pasakyti, kas yra. Kalbu apie pirminį žmogų, kuriam reikia visa tai atrasti, kad galėtų užpildyti tą tuščią erdvę. Žinoma, jis gali užpildyti kokiais nors jam atstovaujančiais dalykais.

Iš čia tie vadinamieji sinkretizmai, kurie randasi mitologijų pavidalu. Tada jau aiškinimai įtraukia ir mane, ir aną daiktą, ir tos tuštumos užpildymą per mudviejų visokias kombinacijas. Tos kombinacijos gana daiktiškos. Aš galiu nušokti iki tenai. Paimti, pamojuoti, pasakyti: aš – didis vadas, aš galiu jums duoti tą obuolį ir t. t., kaip ir yra mitologijose. Arba – atnešiau jums mėsos, koks aš gražus, koks aš geras ir pan. Visi kiti santykiai jau sukasi aplink. Tai mitologijos erdvė, kuri sinkretiškai sujungia mūsų troškimus, tikslus ir žinojimą, mūsų dvasiškumą, kūniškumą ir visuotinumą. Mitologija viešpatauja tol, kol pradedama matuoti ne daiktu, o daiktus atitinkančiais ženklais ar sutartiniais dydžiais. Tai atrandama Graikijoje ir tai vadinama loginiu mąstymu, arba nudaiktinimu. Silogizmas yra pirmasis daiktų ryšių nudaiktintas mąstymas, mąstymas per sutartinius ženklus. Taip erdvė užpildoma patikimesniu žinojimu. Per ją nutiesiamas tiltas, kuriuo vienas tikras dalykas – *aš*, kitas tikras dalykas – *obuolys* sujungiami ne mano įtikinėjimu, o tuo, kas gali būti ir kitam žmogui suvokiama ir prieinama, jeigu jam prieinamas tas daiktų nudaiktinimo mechanizmas, jeigu jis yra išmokęs logikos, jeigu jo, pasakytumėme tiksliau, filosofavimas, kaip aplinkos sąvokinis matavimas, jau yra įvestas į matematizuoti galimą matavimą, t. y. apskaičiuotą matavimą. Logika pirmą kartą susieja sąvokinį ir matematinį mąstymus. Čia ir yra pirminės informacijos.

Kaip ir sakiau, ta erdvė yra aukštai, už manęs, ir už daikto kaip daiktiškumo, manęs ir kito, kaip ne tiktai daiktiškumo, bet ir dvasiškumo, per kurį gali būti perduodamas tikrumas arba tikrumo ženklai, tikrumo matai, ir šitų dalykų išplėtojimas iki visuotinybės prieinant ribą, kada tikru-

mo kriterijai jau nebeveikia. Štai ties ta riba mes stojame akivaizdon su visišku tikėtinumo pasauliu ir tikime, nors ir negalime žinoti, ar tikrai ten taip yra, bet mes norime taip manyti, kad yra. Kartais tas tikėjimas toks galingas, kad žmonės gali dėl jo ir mirti.

Matėme, kokie didžiuliai yra intelekto tapsmo, darbų, užsiėmimų, veiksmų, teisės, komunikacijų, finansų, užsienio reikalų, karybos, gynybos, sveikatos ir t. t. klodai. Tai – kultūros sferos, be kurių šiandieninė civilizacija negalėtų veikti. Matėme, kad per istoriją žmogaus dvasiškumo raiška kaip meno reiškinys su visais savo stiliaus ir kitais vinguriavimais skleidėsi iki pat šių dienų. Taip pat ir mokslas – nuo pirminio iki šiandieninio. Visa tai vidinės dvasios veiklos vaisius. Mitologija ir filosofija, tikėjimai ir religijos, bažnyčios – produktai, faktai. Su jais mes negalime ginčytis. Galime tiktai klausti: kaip, iš kur tai? Tuo ir esame susirūpinę. Tie produktai labai stipriai varijuojami, rytuose ir vakaruose, šiaurėje ir pietuose, vienoje ir kitoje tautoje įgaunantys vis kitas stilistikas. Kas tai yra? Ir tai jau galime paaiškinti, pasižiūrėję į tą patį individą su visa jo vidine, dvasine, ir išorine, arba kūniškąja, raiška jau kaip į individų sankaupas, kaip visuomenes.

Dar noriu pakalbėti apie tam tikrą visuomenių genezę, t. y. individų jungimąsi į grupes atsižvelgiant į tai, kokioje vietoje, kiek ilgai, kokie tie individai buvo pagal savo psichofizinę struktūrą. Galima nustatyti tam tikrus dėsningumus. Niekam ne paslaptis, kad individas savo dvasiškumu gali būti orientuotas arba į save, arba iš savęs. Yra introvertiniai ir ekstravertiniai tipai. Norime ar nenorime tenka sutikti, kad tautos irgi yra arba introvertiškos, arba ekstravertiškos. Vienos eina į save, kitos – iš savęs ir per kitas. Tipiškiausiai šitą introvertiškumą ir ekstravertiškumą gali charakterizuoti graikai ir romėnai. Juos galima nagrinėti po kauliuką, ir niekas neįsižeis.

Graikai yra tikri introvertai. Jie sukūrė tokią civilizaciją, gana agresyvią, bent jau tada, kai reikėjo gintis. Tada jie iš tiesų parodydavo drąsą, nepaprastą drąsą. Bet ta drąsa kilo iš žmogaus, iš individo. Man atrodo, charakteringiausias tuo požiūriu – mūšis prie Termopilų, kai pergalei iškovoti svarbus net vienas žmogus. Žmonių grupė – jau galiūnai.

Šiaip graikas yra orientuotas į save. Tai nepaneigiamai liudija jo, kaip asmens, gyvenimo būdas. Graikų miestai – pažiūrėkite, kokie jie. Gatvė didesnio vaidmens nevaidina – yra sodybų sankaupos. Graikų namas yra tipiška sodyba. Kaimo sodybos planas be didesnių pakeitimų perkeliamas

ir į miestą. Kaip sodyba konstruojama? Saulės šulinio pavidalu: keturkampis, sienos iš gatvės pusės – be langų, visi langai į kiemą, gyvenamosios patalpos irgi orientuotos pagal kiemą. Kieme – sodelis, jis sukonstruotas taip, kad į jį kiaurą dieną šviestų saulė. Saulės šviesa reflektuojama ir į patalpas. Pats graikų gyvenimas sutvarkytas taip, kad gyventų uždarai, užsisklendę nuo visuomenės, asmeninį gyvenimą talpindami grynai į savo namo apibrėžtį. Moterys beveik visai neturi asmeninio gyvenimo: nors ne vergės, geresnėje padėtyje, bet vis dėlto… O vyras, išgėręs vyno ir užvalgęs alyvuogių, eina į turgų paplepėti. Visuomeninis gyvenimas yra turgaus gyvenimas ir plepančių vyrų šutvės. Iš tų kalbėjimų gimsta sokratiškoji tradicija – ginčas. Žodžių ginčas, žodžių mūšiai, žodžių kautynės aštrina logiką, aštrina ginčo meną ne tik kaip apibrėžčių ir jungčių, apibrėžimų jungčių meną, bet ir kaip stiliaus, įtikinamo kalbėjimo, oratorikos meną. Visais tais atžvilgiais graikas, jau supratote, yra nebe to uždaro kiemelio žmogus, jis jau visuomeninis padaras. Bet vėlgi, žiūrėkite, kas darosi. Jis nagrinėja savo vidujybę, ne ką nors kita, o tai, kaip padaryti tvarką viduje. Ir daro labai ryžtingai. Kai pirmieji gamtamokslininkai – ateiviai iš Mažosios Azijos, Mileto, kur randasi pirmieji gamtamokslininkai, – ar pirmieji kitos dvasios žmonės ateina į Atėnus ir atneša idėjas apie Žemės vieningumą keturių didžiųjų stichijų pavidalu, graikams tai buvo didžiulė invazija, kurią reikia tuoj pat nugalėti, nes tos stichijos daro netvarką jų žodžių pasaulyje, lingvistiškai sutvarkytame pasaulyje. Vėliau iš čia atsiras sofistika, kai bus pradėti nagrinėti ne turinio, o tušti dalykai, vien stiliaus reikalai. Gamtamokslininkai padaro tą invaziją, ir graikai užsiima tvarkymu kaip tikriausi introvertai. Iš to gimsta fantastiškas, niekada nebuvęs dalykas – graikų filosofija, kuri yra praktiškai gamtamokslinė filosofija. Platonas su Aristoteliu yra du gamtiškumo, kaip visuotinybės, neigėjai ta prasme, kad jie nori tą gamtiškumą pajungti dvasiškajam pasauliui, idėjos, ženklo, sąvokos pasauliui. Demokritas, nors jam irgi svarbiau vidus, o ne daiktų išorė, viską aprašė. Jis atranda nedalomą pradą, kuris gali būti kiekvieno daikto generavimo išeities taškas. Pagal tai, kaip atomas, arba nedalomasis, matas, konfigūruoja su kitais tokiais pat nedalomais matais, atsiranda daiktai, ir jie pagal atomų formą yra nevienodi: vienas toks, kitas kitoks, vienas kampuotas, kitas apvalus, trečias glotnus, kitas šiurkštus ir pan. Taigi Platonas su Aristoteliu jau nori tai išdaiktinti, padaryti, kad daiktai būtų priklausomi nuo dvasios. Ir jiems pavyksta. Kas tai yra?

Tai yra būtent to introvertiškumo, arba dvasiškumo, orientavimosi į vidujybę eksplikavimas į visuotinybę ir loginis iškėlimas iki filosofinių konstrukcijų. Jūs žinote, kad Aristotelis yra visų laikų visų sistemų atskaitos taškas. Ir Tomas Akvinietis, ir Kantas su Georgu Hėgeliu yra tiktai Platono ir Aristotelio dubleriai arba vertėjai į savo epochos kalbą. Niekas daugiau. Praktiškai nieko daugiau ir neatrandama per visą filosofijos istoriją, nors iš tiesų tos konstrukcijos, kurias daro Tomas Akvinietis, yra jau iš visai kitos pusės.

Kaip matote, mažas netapatumas, orientuotumas į vidų, o ne į išorę, sunokina tokį fantastišką vaisių, kuris kaip aidas nuvilnija per visus amžius ir laikus. Man tai svarbiausia – ne Aristotelio metafizika, kategorijos (jas reikia žinoti, reikia atsiminti), o kas tai yra kaip visuma, kodėl ji yra, – štai ką reikia žinoti. Kas yra anapus tų daiktų, o ne patys daiktai, nes tie daiktai yra irgi sudaiktintas orientuotumas, tų pačių žmonių sudaiktintas orientuotumas, to, kaip anie žmonės gyveno, bandydami rasti tikrumą savo metu, savo žemėje, pėdsakai. Kai jums plauna smegenis, kad tokiu filosofu reikia pasitikėti, o tokiu – ne, vykite šalin kiekvieną. Pasitikėti reikia tiktai savimi ir būtent savimi sugebėti vertinti tą filosofą arba tą mokslininką tuo aspektu, kokiu pats jį laikai, kad tavo gyvenimas yra tikras. Nieko daugiau.

Ekstravertai romėnai irgi nereikalauja didesnio argumentavimo, tik įdomu, kaip jie skleidžiasi. Visų pirma, jie niekaip nesupranta, kas yra ta graikų filosofija, ir gana nevykusiai nusirašinėja bei transkribuoja, daugiausia įvairių sofistų, t. y. neiginių, pavidalu. Tai vadinama helenistiniu, t. y. eklektikos, laikotarpiu, kai bet koks apsišaukėlis, argumentuodamas, kad jo pažiūra yra tikra, nubraukia visa kita. Nors jo pažiūra nėra visų iki jo buvusių pažiūrų sujungimo į struktūrą ir tos struktūros atmetimo padarinys, o dalies atmetimas. Tuo degraduojančiosios epochos skiriasi nuo tiriančiųjų, nuo kuriančiųjų epochų. Helenizmas yra degradavimo etapas, kai visuotinumas bandomas paveikti dalinumu. Tokia yra to meto orientacija, kultūra, toks mąstymo standartas. Beje, jis toks ir šiandien.

Kuo užsiima romėnai? Fizine ekspansija. Akivaizdžiausias dalykas – jų žygiai, nukariavimai ir nukariautų tautų eksploatavimas, engimas. Įdomiausia, kad romėnai ten, kur apsistoja, ateina ilgam. Jie stato stovyklas ir įrengia jas fundamentaliai: stovyklų liekanos Vokietijoje, Šiaurės Anglijoje išliko iki šiol. Jie tiesia kelius, viadukus, siunčia tais keliais grobius, duoklę,

tais keliais gauna pastiprinimą iš Romos. Taip kuria vieningą civilizaciją. Romėnų kultūra yra pirmoji labai didelė ir su pastovia užmačia civilizacija. Žinoma, yra ir graikų civilizacija, bet, kaip ir dera introvertams, jie valstybės taip ir nesukuria. Jų valstybė tėra tiktai miestų sąjunga, atskirų miestų valstybių sandrauga, netgi ne sąjunga. Jie visą laiką pešasi tarpusavyje. Graikų demokratija šiuo požiūriu yra tipiškas Europos ryto laisvo individo gyvenimo produktas.

Romos civilizacija kuria ir kitus ekstravertinėms imperijoms būdingus produktus: miestus su griežtai reglamentuotu gyvenimu, kolektyviniu aprūpinimu. Ten yra ir vandentiekis, ir kanalizacija, ir produktų sandėliai, ir produktų išdavimo tvarka. Ten yra teatrai, stadionai su visais šventėms reikalingais atributais, gladiatoriais, liūtais bei drambliais ir t. t. Nuolatinis milžiniškas gyvenimas, kuris vėlgi nėra gyvenimas sau. Gyvenimas anapus savęs. Romėnas skuba palikti savo iš molio krėstą namą ir žingsniuoti į viešą susibūrimą, į atvirą gyvenimo erdvę. Romėnas bus vertinamas tiek, kiek jis pasirodė kaip šaunuolis iš molio. O graikas vertinamas pagal tai, kiek jis yra protingas. Charakteringa – „Odisėja“ ir „Iliada“. Tiktai dvi didžiosios graikų poemos išliko todėl, kad jos apdainavo pačias svarbiausias graikų vertybes: vyriškumą, išmintį ir protą. Visos kitos – jų buvo labai daug – neišliko, jų neperrašinėjo, buvo sukurtos ir dingo. O šitos buvo perrašinėjamos, saugomos todėl, kad tai buvo jų dvasios etalonai, jose buvo fiksuojami standartai.

Ką paliko romėnai? Istorijos užrašus? Galų karo užrašus? Nieko. Cicerono kalbos. Taip, daiktas. Romėnų oratorika iš tiesų puiki, nuostabi, visiškai atitinka jų ekstravertiškąjį gyvenimo būdą – rėkti iš tribūnos, įtikinti ir būtent žodžio įtikinamumu, ne pagrįstumu, ne argumentuotumu, o stiliumi nugalėti savo priešininką.

Be bendros orientacijos į save arba iš savęs, virš savęs, arba be dvasinio orientuotumo, esama ir tam tikro būdo apibrėžtumo. Paprastai tie, kurie orientuoti į save, yra pesimistai, o tie, kurie orientuoti virš savęs, už savęs, – optimistai. Yra dvasios stilistika, psichologinė stilistika. Tai pagrindinės būdo savybės. Nenorėčiau gilintis į pesimistų ir optimistų kultūrų tipologiją, tik vieną dalyką norėčiau pabrėžti: optimistai paprastai yra griežto, nors ir negilaus, mąstymo, jiems itin svarbu apibrėžimas. Apibrėžei, vadinasi, jau patikimai turi savo rankose daiktą, kaip mąstomą daiktą. O pesimistiniam mąstymui yra būdingas kontempliatyvumas, t. y. aš

mąstau ir taip, ir kitaip, žiūriu ir iš tos, ir iš kitos pusės, o gal čia negerai… Iš to gimsta visokios dialektikos.

Kad ir kaip būtų, tie bruožai turi savo raišką, pasekmes kultūrose, ir nieko nepadarysi. Tarkime, prancūzai, niekas nepasakys, kad jie pesimistai. Jų mąstymas yra gryniausiai racionalistinis. Bene charakteringiausiai ir tipiškiausiai per visą prancūzų kultūros istoriją mąstymo pobūdžio aspektu prancūzų dvasią išreiškia Volteras. Aš nežinau prancūziškiau mąstančio žmogaus, nors kai kas sako, toks galėtų būti Ženevoje gyvenęs Žanas Žakas Ruso. Gal čia ir esama šiek tiek tiesos. Jam, publicistui, svarbu įgyvendinti idėją apie žmonių kaip individų sutartį valstybės pavidalu. Tai grynai racionalistinė konstrukcija. Ir pamatas, ir padarinys yra toks. Esama ir spekuliatyvumo, kuriame yra ir jausmingumo, visiškai nebūdingo Volterui. Volteras yra tipiškas logikas, beveik kaip Maksimiljanas Robespjeras: vienas savo mąstymo kategoriškumu kaip giljotina kapojo visa, kas nereikalinga, o kitas ištikimybės požiūriu kapojo tuos, kas neištikimas, tik jau ne žodžiais, o daktaro Jozefo Ignaco Giljotino išrastu instrumentu. Sąsajos, norite ar nenorite, egzistuoja. Tokiuose dalykuose skleidžiasi esmės. Ne daiktuose, o daiktų santykiuose. Žinoma, jeigu dar pridėsime charakterio savybes, ne būdo, tai yra sangvinikas, melancholikas. Jeigu sustatysime į vieną eilę introvertą, pesimistą ir melancholiką, gausime lietuvį. Koks tipiškas ekstraverto pavyzdys, spręskite patys. Mano nuomone tas, kas yra suėjęs į save, kas beišeitiškiau traktuoja savo padėtį ir iki mazochizmo kankinasi dėl šito. Kaip šitą reikės įveikti? Nežinau, bet reikės įveikti.

Yra dar vienas labai svarbus aspektas – kultūros kaip visumų generavimas jau ne atskiro individo, o visuomenių, t. y. bendruomenių, gyvenimo vietos aspektu. Bendruomenių gyvenimo vieta akivaizdžiai iškyla visuose kontinentuose. Nenorėčiau sakyti tiesiai, kad kiekvienas kontinentas – tai rasė: Amerikoje – raudonodžiai, Afrikoje – juodaodžiai, Azijoje – geltonodžiai, Europoje – baltaodžiai. Ar Australijos ir Okeanijos aborigenai yra atskira rasė, sunku pasakyti. Mano nuomone, taip. Jie pernelyg skiriasi.

Apie rases, tautas ir visus kitus dalykus kalbėsime vėliau, dabar noriu atkreipti jūsų dėmesį į lokalizacijos, turinčios gana daug skirtybių, aspektą. Imkime ne tokius didelius dydžius, lokalizacijos matai gali būti mažesni. Pavyzdžiui, sala arba pusiasalis. Kas man pasakys, kad anglai nėra salos gyventojai? Visa anglų istorija kupina salos gyventojų fundamentaliausių laimėjimų ir žygių. Juk laivynas lėmė didžiuosius užkariavimus ir sukūrė

Britanijos imperiją po to, kai britai įveikė prancūzus. Laivyną galima turėti daugeliui, nebūtinai gyvenant saloje. Bet tik salos žmonės per laivyną tegali sukurti imperiją. Britai sukuria imperiją suvokdami, kad jų gyvenimas saloje yra uždaras, per mažas, per siauras. Jų kapitalizmas toks galingas, toks ekspansyvus, tiek daug produkcijos, gamyba taip gerai organizuota, kad savo gamybos strėlėmis kaip ietimis jie gali pradurti bet kokias skyles. Jiems reikia tiktai būdo. Būdas yra laivynas. Tai yra salos kultūra.

Kodėl norvegai nėra Europos Sąjungoje? O kodėl jiems būti? Jie gyvena tokioje vietoje – beveik saloje, turi visas iškasenas, energijos resursus, kokie tik jiems reikalingi. Svarbiausia, nestodami į Europos Sąjungą gali toliau medžioti banginius. O banginiai norvegams yra beveik tautos atributas, be jo neįsivaizduoja savo buvimo šitoje žemėje. Banginio medžioklės šventė jiems kaip valstybės šventė.

Dar labai įdomus aspektas yra ne tiktai geografinės, bet ir kultūrinės, arba geopolitinės, vietos. Aš nesu jums kalbėjęs apie Vidurio Europą? Pakalbėsime, nes tai yra savitas kultūros psichologijos faktorius.

Taigi geopolitinis faktorius. Aš būčiau linkęs jį vadinti kultūriniu faktoriumi, kai dėl politinių sąlygų tauta, tautos ar ištisi regionai atsiduria ypatingose sąlygose ir plėtojasi gretutinių regionų savitumas. Aš įžvelgiu tokį savitumą visame ruože tarp Vakarų ir Rytų Europos. Pradėkime nuo pačios šiaurės – Suomija, jos provincija Estija, Latvija, Lietuva, Lenkija, toliau Vengrija, Slovakija, Čekija, Bulgarija, Rumunija ir iš dalies, mano supratimu, Graikija. Atskiras klausimas dėl Balkanų, nors, manau, laikui bėgant, jie taip pat gravituos į Vidurio Europos statusą. Kas charakteringa? Tada, kai kuriasi moderni tautinė valstybė, ji nėra savarankiška, priklauso arba Rytams, arba Vakarams. Gyvendamos priklausomybėje, jos neturi galimybės plėtoti infrastruktūros, kuri reikalinga, kad nacija galėtų adekvačiai priimti civilizacijos plėtrą ir gyventi kaip laisvas subjektas toje civilizacijos plėtroje. Žiūrėkite, kas darosi. Imkime Lenkiją, Lietuvą, Latviją, Estiją. XIX amžiuje šiuose kraštuose (imtinai iki Suomijos) viešpatavo Rytų Europoje buvusi Rusijos imperija (užmiršau pasakyti, kad mano terminologijoje Rytų Europa – tai Rusija iki Uralo, ne azijinė Rusija). Tuo metu ji sukuria savo kultūros aukso fondą, nacija išsiskleidžia visa didybe, apmąstydama tiek optimistinę, tiek ir pesimistinę savo plėtros versijas. Turiu galvoje aukščiausius klasikinės kultūros pakilimus – Fiodorą Dostojevskį (pesimistinę versiją) ir Levą Tolstojų (optimistinę versiją). Su-

sipindami tiedu abu variantai taip ir lydi Rusijos likimą – dominuoja tai vienas, tai kitas. Svarbu, kad jos didieji žmonės sukuria adekvačias tautos gyvenimui ir plėtrai savęs matymo koncepcijas ir išreiškia tai visai nacijai prieinamais pavidalais. Meno kūriniai yra puikiausia mokymo ir supratimo priemonė: gali dėstyti filosofiją, gali kalbėti apie paprasčiausius dalykus, išverčiančius filosofiją į buities kalbą ir prieinamus tiek intelektualui, tiek vidurinės mokyklos nebaigusiam žmogui.

Rusija tuo metu sukuria ir savo valstybės struktūras. Kuo Rusija galinga šiandien? Savo saugumu ir diplomatija. Visa Boriso Jelcino era – destrukcijos era, Rusijos kaip valstybės byrėjimo laikas. Bet Rusija kaip valstybė išsilaiko. <…> Rusijos saugumas toliau laiko paėmęs už vadelių visą pasaulį ir tampo jį kaip marionetę. Rusijos diplomatai viešai kontroliuoja pasaulio vyksmus ir nepriklausomai nuo vadovų pirmieji reaguoja, nubrėždami Rusijos generalinę geopolitinę elgseną. Charakteringiausias pavyzdys – pirmasis Boriso Jelcino vyriausybės užsienio reikalų ministras Andrejus Kozyrevas. Kai Jelcinas pametė popierius, kuriuose buvo informacija, kad Rusija niekada neatiduos Baltijos šalių, kilo baisus skandalas, tačiau ministras prisipažino, kad tie popieriai – jo paties juodraščiai, niekai. Tas motyvas išlieka iki pat šiandien. Lygiai taip pat galima pasakyti ir apie Rusijos saugumą, tiktai dabar iš kai kurių šalių jau išsiunčia šnipus, nes sambūvio laikotarpis baigėsi. Atėjus į valdžią Vladimirui Putinui, Rusijos politika pasuka militarinės valstybės, arba militarizacijos, kryptimi, todėl, be jokios abejonės, griežtesnis Vladimiro Putino elgesys sulaukia atitinkamų reakcijų ir iš Vakarų. Kuo visa tai baigsis – nauju šaltuoju ar karštuoju karu, dabar spręsti nėra reikalo. Visiems aiškiai matyti, kad santykiai – vis įtemptesni. Galų gale įdomiausias yra Boriso Jelcino pasirinkimas. Jis suprato, kad negali toliau valdyti šalies – ne toks jo būdas, ne toks mentalumas. Ir ką pasirinko? Žmogų iš saugumo, kuris tikrai žino ir požeminius, ir antžeminius Rusijos valstybės tvarkymo mechanizmus ir valstybėje vėl įves autoritarinės kontrolės sistemą. Priimkite tai kaip norite – su nepasitenkinimu, su pasitenkinimu, aš sakau taip, kaip yra. Deja, tai tipiškiausiai charakterizuoja tai, ko mes neturime. Visa Vidurio Europa iškart griebėsi Europos Sąjungos idėjos. Kodėl? Todėl, kad nė viena iš tų šalių nebuvo sukūrusi kietos, į sąmonę, kultūrą įaugusios savo tautos valstybinio tvarkymo sistemos ir savivokos. Kiekvienu atveju nauja nepriklausomybė buvo tarsi naujas ėjimas į nežinią. Rusijai niekada nekilo tokios

problemos. Ji, net ir neturėdama valstybės, – aš manau, jos neturėjo Boriso Jelcino laikais, – jautėsi kaip valstybė. O bulgarai, rumunai, lenkai, lietuviai, suprasdami, kad, atėjus metui, Rytai vėl pareikš pretenzijas į galimą kultūrinę erdvę kaip politinę erdvę, jos įtakos erdvę, neturės kaip pasipriešinti, todėl formalus priklausymas Europos Sąjungai arba NATO aljansui gali suteikti garantijų, kad nebus grąžinti į Rytų priklausomybę. Net nekyla klausimas, kad, išėjus iš vienos priklausomybės, einama į kitą. Tai nėra problema arba bent jau iš dalies ne problema, sakysime, Lenkijai, kuri turi 38 milijonus gyventojų, o Lietuvai, kurioje gyvena trys milijonai gyventojų, – manau, dabar nėra nė trijų milijonų, – labai rimta problema. Neturint masės ir neturint proto, gyvenant juodos konkurencijos sąlygomis, kada ta konkurencija yra įteisinta…, kaip atsilaikyti tokioje situacijoje? Niekaip. Jūs atsilaikysite, aš atsilaikysiu, po vieną? Niekada. Mes nemąstome savęs kaip visuomenė, kaip valstybė. „Lietuvos telekomas“ sako: „Vartotojai yra trečioji šalis. Jie neturi kištis į mūsų santykius su Vyriausybe.“ Suprantate? Tai kam jie tada dirba? Valdžia tyli, nes jai atrodo, kad „Lietuvos telekomas“ yra ne nacijos, ne visuomenės, o Vyriausybės turtas – priklauso tam, kas tuo turtu disponuoja. Mąstymo realizmas čia toks beviltiškas, toks pakertantis bet kokias valstybinio mąstymo galimybes, kad norisi šaukti. Suprantu žmones, kurie, belsdamiesi į duris ir į sąžines, nieko neišgirsta, išskyrus viena – ne jūsų reikalas, mokėkite mokesčius. Ne jie yra neteisūs. Jie yra teisūs. Vyriausybė yra neteisi. Valstybė yra neteisi.

Taigi, kai nesupranti, kad valstybė – įrankis tarnauti žmonėms, visuomenei, ką gali padaryti? XIX amžiuje Rusija ir Vakarų Europa sugyveno gana aiškiai, ir du karai buvo valstybingumo galimybių tiek Rytuose, tiek Vakaruose plėtojimas. Vakaruose – per fašizmą, Rytuose – per komunizmą. Savo valstybingumo galimybių plėtojimas: pagal fašizmo projektus – okupuojant ir vienus iššaudant, pagal komunizmo – internacionalizuojant ir sukuriant tarybinį žmogų. Bet vis tiek eliminuojant mus kaip tokius. Ne, nebūtų nei lietuvių, nei latvių, nei lenkų, nei ukrainiečių. Galbūt vienas kitas… Ne, per šitą amžių tikrai nebebūtų šitos zonos likę. Tiesą pasakius, tas pats klausimas išlikęs ir dabar, jeigu mes nūdienos situacijoje neturėsime savo imanentizacijos procedūrų. Absoliučiai visam regionui tas pats, tie patys klausimai galioja.

Vadinasi, galima aiškiai įvardyti, kuo skiriasi Vakarų Europa nuo Rytų Europos: Rytų Europa gali pasitelkti Azijos resursus, Vakarų Europa – pa-

saulio naujausias technologijas. Šios teritorijos nieko daugiau neturi, išskyrus labai pigią darbo jėgą. Toks yra žemas lygis.

Taigi geopolitinė arba kultūrinė erdvė, jeigu susidaro sąlygos, kurios per ilgą laiką veikia natūralios kultūros genezės fazes, taip pat yra gana svarbus veiksnys kultūrai formuotis.

Paskutinis momentas – bendruomenių gyvenimo arba kultūros trukmės. Kiek laiko jis egzistuoja? Taip sakant, tos trukmės irgi nagrinėtinos, savitumai atsiranda tiktai priklausomai nuo to, kaip ilgai etninė grupė ar jau subrendusi kultūra save generuoja. Taip atsiranda papildomi kultūros variantiškumo aspektai. Bandydami pačiais pagrindiniausiais, pačiais bendriausiais prigimties raiškos aspektais apibrėžti kultūrą, matome, kokia gali būti begalinė kultūrų kombinacija tiek vidujai, t. y. savo dvasiniu, intelektualiniu potencialu, tiek ir išoriškai, t. y. pagal vietą, kultūros senumą, kultūros genetiką, kultūros psichologiją ir panašiai.

Atrodytų, trukmė yra pats mažiausias, nesvarbiausias iš visų mūsų aptartųjų dalykų kultūros tapsmo aspektas. Tačiau tai nėra bereikšmis dalykas vertinant visuomenių augimo požiūriu. Tarkime, turime trijų šimtų žmonių grupę, kuri galbūt net ir negalėtų vadintis gentimi, bet yra atskiras darinys su savo papročiais, požiūriu į pasaulį. Įsivaizduokite, jeigu per mūšį du iš tų trijų šimtų vyrų žūsta. Koks nuostolis nacijai? Koks nuostolis genčiai? Todėl žmonės, suprasdami šituos dalykus, atitinkamai programuoja savo kultūros elgesį. Kaip gentis elgiasi karo atveju? Lygiai taip pat, kaip elgiasi gyvūnai – briedžiai arba stumbrai. Mušasi ne dėl to, kad užmuštų, o todėl, kad mūšiu įtikintų priešininką. Jie sustoja, pradeda įžeidinėti, paskui imasi veiksmų ir pagaliau pereina į susirėmimą – reikia ne užmušti, o nugriauti, nurungti iki nugriovimo. Jeigu žmogus sužeidžiamas, visi veiksmus iš karto nutraukia, rimtai apžiūri, apsvarsto padėtį ir nutaria, mušis toliau ar užteks, nebesimuš. Dažniausiai sako – užteks ir skirstosi pripažindami, kad šita pusė prakišo, nes ji buvo nuskriausta, suniekinta.

Kai turi prieš akis XX amžiaus karus, supranti, kad karas yra šiek tiek kitoks užsiėmimas, bet nedrįsčiau sakyti, kad civilizuotesnis. Manau, tos pirmykštės genties civilizuotumas šiuo atveju yra rimtesnis. Nors nereikia spjauti į vandenį. Atsižvelgiant į tai, kad mūsų genčių produktyvumas ir savęs reprodukavimas yra kur kas intensyvesnis, negu per metus gimę trys kūdikiai, tai, savaime suprantama, kitokie gali būti ir žudymo santykiai. Anksčiau juokaudavo: „Atidaryk Tarybų Sąjungos sieną, leisk dviem

kinams įeiti pro tą skylę, jų vora niekada nesibaigs, o tu stovi ir juos šaudai. Vis tiek niekada per sieną einančių kinų neišnaikinsi.“ Labai akivaizdus, nors ir gana šiurkštus humoras.

Šiandien žmogiškosios galimybės reprodukuoti save yra tokios, kad jos leidžia karus. Net tokia prielaida daroma, kad, siekiant išvengti perprodukcijos, reikia karų. 20–30 milijonų gyvybių iš vienos ir iš kitos pusės galima pakloti, tiktai taip tas problemas galima išspręsti. Atsakymo niekas nėra davęs. Bet kuo senesnės kultūros, t. y. kuo ilgiau kultūros subjektas – maža ar didelė tauta – gyvena pastovų gyvenimą, tuo jos fizinis produktyvumas mažėja. Gyventojai sensta, tauta taip pat sensta. Kartu, žinoma, kinta gyvenimo būdas: tampa ramesnis, geresnis visuotinės gerovės požiūriu. Švedai šia prasme yra gana tipiška tauta. Jiems rūpi plėtoti savo šalies populiaciją, tačiau ne patys tuo užsiima – skatina imigrantus. Švedai jaučiasi pavargę. Todėl kad ir kokias problemas Švedijoje imigrantai keltų, viskas toleruojama dėl populiacijos atnaujinimo, populiacijos suaktyvinimo. Nežinau, kiek tai rimta, produktyvu ir perspektyvu. Teikiu patį faktą.

Įdomu ir tai, kad tokiose augančiose, brėstančiose ir senstančiose kultūrose formuojasi savotiški dariniai, kurie veikia kultūros tipažą ir kuria įvairias subkultūras. Antai pirmykštėse bendruomenėse vadų, žynių ir paprastų žmonių grupės ilgainiui tampa gana griežtai reglamentuotos net iki savotiškų kastų arba luomų. Labai įdomios Indijos kastos, kurios generuoja ne iš socialinės sferos, ne iš kultūros materialinių aplinkybių, o iš kultūros dvasinių apibrėžčių, t. y. iš supratimo, kad žmogaus dvasia yra nemirtinga, gyvena persikūnydama, tobulėdama, todėl šioje žemėje turi praeiti įvairias pakopas, kurios ir vadinamos kastomis. Nepasakosiu apie tas jų varnas, jūs paskaitykite, tai yra gana įdomus dvasinio prado sugestyvaus poveikio kultūrai faktas. Kiek daiktiškai bei materialiai gali būti įtaigi dvasinė nuostata, kad suformuotų ištisą socialinę žmogaus elgesio ir net likimo struktūrą! Žmogui užprogramuotas būtinas nueiti kelias, ir tiktai numiręs, jeigu nieko blogo nepadarė tame kelyje ir atliko pareigą, jis gali pretenduoti į persikūnijimą ar būti pakeltas į aukštesnę kastą.

Dar įdomu tai, kad brėsdamos kultūros visada bando atsijauninti ir plėtotis ne vien tik savo užimtoje erdvėje. Stiprėdama kultūra būtinai siekia užimti naujas erdves. Tai yra civilizacijų kūrimo prielaidos. Civilizacijos gali būti arba iš kultūrų brandos išaugantys dalykai, arba išplėtojamos iš kultūros ekspansyvumo, jos atsitiktinių gyvenimo momentų. Šia pra-

sme labai charakteringos visos sąjungos, kurios yra pirminis, ikiimperinis arba taikus kultūros plėtotės variantas. Imperijos paprastai būna susijusios su karu ir užkariavimu. Gali būti, kad pačioje imperijos prigimtyje yra ekspansyvumo, pavyzdžiui, ekstravertinės Romos ir Karolio Didžiojo imperijos. Bet gali būti, kad ir introvertai, pavyzdžiui, mongolai bei kinai, taip pat sukuria savo imperijas. Kinai savo imperiją sukuria valstybės stiprinimo pamatu, kultūros civilizavimo, arba suvisuotinimo, būdu toje erdvėje esančio etnoso arba etnosų atžvilgiu. Mongolai savąją imperiją sukuria, pasakytume, tik iš bėdos. Jie neturi galimybės išmaitinti dėl populiacijos plėtotės įgyjamo prieaugio, todėl traukia per stepes, kol galų gale susiformuoja į kariaunas, fiziškai pajaučiančias savo galią – kaip masės galią, – kurioms jau šerti žirgus ar avis neberūpi, tik plėšti, žudyti, taip aprūpinant savo kultūros tolesnę plėtrą reikalingais šaltiniais, ištekliais.

Ir dar vienas labai charakteringas atvejis, kai individas tokioje stresinėje nacijai arba etnosui būsenoje gali būti ta žiežirba, galinti įžiebti imperijos kūrimą. Tipiškiausias pavyzdys – Aleksandro Makedoniečio, helenistinės kultūros plėtotojo, žygis ir jo sukurtoji imperija. Trumpalaikė, bet labai ryški ir labai asmeniška imperija. Napoleonui, ko gero, galima priskirti ne tiek prancūziškąją, ne tiek prancūzų imperiją, kiek pietietiškojo, korsikietiškojo stiliaus prancūziškąją transkripciją, prancūzų dvasios transkripciją. Prancūzijos revoliucija tąsyk suteikia nacijai neregėtą pakilimą. Prancūzas gali eiti per visą pasaulį, nes jis patyrė tai, ko niekada dar nebuvo patyręs ir dabar Prancūzija nepatiria. Kaip ir mes devyniasdešimtaisiais metais sakydavome: virš mūsų tik dangus. Prancūzai jaučia – yra, vyksta, mes vaduojamės. Teisingumas ir teisėtumas ateina į šitą žemę, ir Prancūzija yra viso pasaulio flagmanas. Labai gražiai apie tuos dalykus rašo Tomas Karlailis. Jei neskaitėte, kai turėsite laiko būtinai paskaitykite „Prancūzijos revoliucijos istoriją“. Prancūzų teisumas prieš save ir prieš amžinybę yra toks, kad jie gali eiti į pasaulio kraštą, nešdami kitiems tą gėrį, kurį savyje patys jaučia. Bet kad šitaip galėtų būti, turi būti žmogus, kuris pasakytų: „Eime!” Napoleonas – tas žmogus, kuris pasakė. Jeigu jo nebūtų buvę, prancūzai, žinoma, būtų elgęsi kitaip. Ir Prancūzija šiandien, ko gero, būtų šiek tiek kitokia. Nors jie nuėjo gana toli, deja, sugrįžo gana liūdni. Pralaimėjimą išgyveno kaip savo, prisiėmė jį visiems laikams. Ir visiems laikams suprato, kad jie yra *jie*, kad *jie* – vertybė. Tai, kad šiandien prancūzai leidžia milijardus frankų savo kultūrai kurti, yra

anų laikų suvokinys, pasekmė. Prancūzų nebus, jei, gyvendami dabar jau savo nuolatinėje, nusistovėjusioje teritorijoje, nuolat nekartos: „Mes, prancūzai, žinome, kas yra gyvenimas, mokame gyventi ir galime jums parodyti, kaip gyventi.“ Išties, pažiūrėkite, kaip skiriasi prancūzų ir anglų filmai – jų visai kitas pasaulis. Anglų filmai, sakyčiau, pernelyg pragmatiški, skurdžios dvasios, kupini turtingo, per ilgą laiką sukauptu turtu grindžiamo gyvenimo apmąstymų. Juose – jokio polėkio, santykis su santykiu: tas daroma taip, tas kitaip. Ir viskas. Ir nesikišk. Prancūzai pakyla virš savęs, jie nori kartu su tavimi išgyventi tai, ką patys išgyvena. Manau, tai nuoširdus, geras, teisingas, vertintinas santykis. Man niekaip nesuprantama, kodėl šiomis galimybėmis nepasinaudojame. Lenkija, pasirinkusi Prancūziją partnere, labai daug išlošia. Ji gauna ne tik tai, ko negalėjo pasiimti per XIX amžių, nes nebuvo laisva kaip nacija. Ji gauna tokio pat, bet jau disciplinuoto, tvarkingo, nusistovėjusių tradicinių formų gyvenimo pajautą, kokią turi prancūzai, bet kokios neturi lenkai ir kurios siekia arba atkakliai nori siekti. Šiandien akivaizdžiai matyti tų norų visuotinumas. Užtenka per Lenkiją porą trejetą kartų pervažiuoti ir pamatysi, kaip šalis kyla, net randa galimybę finansuoti savo kinematografą, kaip intensyviai bando rasti adekvatų literatūrinį savo gyvenimo vaizdą. Tai yra rimtos pastangos.

Beje, Rusija šia prasme irgi labai spėriai eina į priekį.

Tai, apie ką mes kalbėjome, sudaro mūsų paskaitų įvadinę visumą.

Apibendrindami galėtume pasakyti, kad kultūra – žmogaus gyvenimo visuomenėje būdas, per kurį reiškiasi žmogaus prigimtis, t. y. fizinio ir dvasinio buvimo sfera. Žmogaus žmogiškumo tapsmas yra proto genezės sfera. Apie tai kalbėsime kitą kartą. <…>

Štai aš jums daviau raktą, kuriuo naudodamiesi jūs galite būti neįveikiami. Tad jeigu išgirsite apie ką nors kalbant, fiksuokite tiksliai, apie ką, nustatykite vietą laike ir koordinates erdvėje, naudodamiesi tuo ar kitu metodu, paskui jau galite studijuoti – viskas jūsų rankose. Kodėl aš nuolatos tai kartoju? Todėl, kad jūs turite būti pasirengę gyventi už save kiekvieną savo gyvenimo momentą. Niekas kitas už jus negyvens. O kad galėtumėte gyventi už save, turite būti tikri savyje ir sau. Tikri savyje – tai žinoti, tikri sau – veikti, nugalėti. Jei nugalite, jūs esate padėties šeimininkai, jei nenugalite, vadinasi, kažko neturite. Nėra kitos tvarkos. Nors tai atrodytų ir liūdna.

Proto genezė

2001 03 07

Šiandien pakalbėsime apie proto genezę. Šiai temai norėčiau skirti gana rimtą dėmesį, nes nuo galimybės suprasti, paaiškinti, kaip kilo mūsų gebėjimas mąstyti, matyt, priklauso viskas. Pastaruoju metu yra įvairiausių teorijų, prielaidų, ir jos yra tokios klampios, taip plačiai praktikuojamos, kad sukelia dar daugiau sumaišties, netikrumo ir tiesiog trukdo gyventi. Netikrumo jausmas, kuris ateina per tų galimų teorijų, galimų paaiškinimų, kaip kas atsirado, iš ko kilo, kodėl taip yra, tampa painiava, kuri yra jau nebe komfortas, o priešingai – diskomfortas. Teigdamas, kad tema apie proto prigimtį itin svarbi, noriu pabrėžti vieną nekintantį dalyką. Netgi jeigu kada nors žmonija ir įkurs savo atsarginius buvimo taškus kur nors kitose planetose, kurs kitas civilizacijas, nieko kito nebus – tie padarai vis tiek gyvens ant to pamato, kurį per amžius įgijo, kuris perėjo per mus ir kuris mutuos į vieną ar į kitą pusę, sąlygojamas tos patirties.

Ar atkreipėte dėmesį į dabar paskelbtąjį genomo fenomeną? Tai nesuprantamų genų kombinacijų, kurios neturi jokio kodifikavimo, jokios paskirties ir negali būti priskirtos jokiai žinomai genties rūšiai, liekanos. Ką tai reiškia? Tai reiškia, kad būta tokių mutantinių periodų, būta laiko, kuris galėjo tęstis gal ir milijonus metų, kai gyvastis, įgaunanti naujus pavidalus, liūliavo, tyvuliavo neapibrėžtybėje ir buvo tarsi nekatrosios giminės.

Gal toks metas yra ir dabar? Apie tai bus galima tiktai vėliau pasakyti. Šiandien, net jeigu esame toje mutacijos stadijoje, galima gana tvirtai ir reikšmingai konstatuoti: žinome, kad mūsų prigimtis yra labai aiškiai determinuota, labai aiškiai sąlygota. Išsiaiškinę, kokios tos sąlygos, iš karto šioje mums nelabai aiškioje situacijoje įgyjame atsparos taškus, kurie gali būti lemtingi mums, tai supratusiems, ir būsimajai mutacijos tėkmei, krypčiai, pobūdžiui. Tai yra mūsų atsakomybė ateities atžvilgiu, netgi genetinės transformacijos požiūriu, ir priedermė tvirtai žinoti, ką galime pasakyti apie save ir savo prigimtį.

Toks yra fonas. Jeigu galime nespekuliatyviai ir gana tvirtai kalbėti apie tai, kaip randasi protas, t. y. galia, kuri žmogų daro žmogumi, žmogų išskiria iš visų kitų gyvasties pavidalų, formų ir padaro jį tokį, koks dabar jis yra, tai be kokių nors papildomų spekuliacijų galime kalbėti ir apie žmogaus prigimtį kaip apie gyvybinės energijos raiškos produktą. Pasakojau

jums apie biolauką turintį natūralų kristalą ir to biolauko neturintį dirbtinį kristalą. Mano galva, tai yra svarbiausias XX amžiaus atradimas, turintis ne vien technologinę, bet giliai humanistinę ir filosofinę reikšmę. Jis sunaikina ilgaamžę nuo krikščionybės laikų Europoje įsigalėjusią nuostatą, kad visa, kas nėra žmogus ir nėra dvasia, yra negyva ir bedvasiška. Tai netiesa. Jūs galėsite stebėti, kuo tas supratimas, tas įsisąmoninimas išvirs ateityje. Aš, tą problemą suvokęs prieš gerą trisdešimtį metų ir stebėdamas, kaip kinta protas, jau galiu konstatuoti, kad ne pats protas, o protavimo kryptis kinta kol kas labai nepalankia žmogui linkme, orientuodamasi ne į gyvasties, kaip mūsų planetos savybės, galios apmąstymą apskritai, o į gyvybės, kaip mechaniškai reprodukuojamo daikto, galimybių paiešką. Visas tas robotizavimas, kibernetizavimas, inžinerinė biologija, genetinė inžinerija ir t. t. iki pat naujausių klonavimo operacijų laimėjimų yra žmogaus gyvenimo galimybių aiškinimas taikant mechanistinį principą. Tai labai problemiška. Užbėgdamas šiek tiek už akių, pasakysiu: žmogus žus, jeigu ir toliau stovės savo interesų – kaip absoliutaus kriterijaus – sargyboje ir visą aplinką traktuos tik kaip pagalbinį instrumentą. Jeigu jis sugebės savo reikmes išvysti kaip vienas iš gyvasties reikmių apskritai viso gyvastingumo, pradedant nuo bacilos ir baigiant dirbtinėmis žmogaus buvimo konstrukcijomis kur nors Mėnulyje, Marse ar dar kur nors kitur, nekalbant apie pačią Žemę, prasme, jeigu jis nesugebės į savo buvimą pažvelgti iš viršaus, kaip dabar jis žiūri iš apačios ir eksplikuoja savo poreikius į visumą, tai tas pasaulis, kurį kuria žmogus, neišvengiamai bus išnaudotas ir gyvasties, kaip gyvybinės energijos reiškimosi erdvė – Žemė, galima sakyti, nebeteks savo paskirties.

Žemės galimybės ribotos. Ši išvada visiškai priešinga XIX amžiaus filosofijai ir pasaulėžvalgai. Žemės paskirtis yra tokia pati paslaptis, o ta paslaptis – gyvasties raiška. Ne žmogaus, o gyvasties. Tai jau suprasta kuriant nacionalinius parkus, saugant botanikos sodus, gyvūnų rūšis ir vis tiek jų neišsaugant, visiems pripažįstant, kad tai yra tik iliuzija. Atsakyti, kas galėtų padėti žmogui išspręsti šias problemas iš esmės, vis dėlto nesugebama.

Gyvybinė energija savo galutiniu pavidalu mūsų nagrinėjamu aspektu pasireiškia globalinės civilizacijos pavidalu. Todėl ir kalbame apie ją. Gyvybinė energija aukščiausią savo išraišką įgyja pasaulio civilizacijos formomis ir kontūrais. Taigi civilizacija yra natūrali gyvasties raiškos pasekmė, išraiška, o kokia ji yra, priklauso nuo to, kaip ji kuriama, kokiais

principais – klaidingais ar teisingais – vadovaujantis ir suvokiant problemos visumą ar tik jos dalį. Visas žmogaus kelias, taigi ir proto genezė, yra teisingo kelio savo plėtrai garantuoti paieška ir niekas kita kultūros požiūriu, niekas kita.

Šitaip žiūrint, be abejo, kyla klausimas apie proto neišvengiamumą. Taip, tokia galia kaip galia yra kažkas būtiška, absoliutu, neišvengiama. Aš jums jau pasakojau apie tą amerikiečių eksperimentą, kuris leido apskaičiuoti, ar iš dinozaurų būtų išsivystęs protingas žmogus. Taip, būtų. Tai dar vienas šiuolaikinio mokslo patvirtinantis argumentas, kad protas yra būtina gyvasties raiškos stadija ir būdas.

Iš kur ir kaip tąsyk gyvasties raiška kaip gyvybinė energija susikoncentruoja, susikondensuoja į tai, ką mes vadiname proto pavidalais? Čia būtina kalbėti apie antrą labai svarbų dalyką, kurį mes jau apriorišk ai palietėme, t. y. apie plėtros ribas.

Nėra nieko, kas empiriškai stebint neturėtų ribų. Teoriškai darant prielaidą kokia nors bacila, pavyzdžiui, penicilino, esant palankiausioms sąlygoms turi galimybę plėtotis tiek, kiek ji pajėgs. Akivaizdu, penicilino bacila pasklistų po visą Žemės rutulį. Žemės rutulys būtų jos plėtros, kad ir kokios didelės, ribos. Paprastas pavyzdys. Turbūt visi matėte tvenkinyje plūduriuojant plūdeną. Paprastai mažutės žalios pleiskanėlės plaukioja kur nors pakrantėse. Kartais, kai vanduo labai ramus, jos užtraukia visą plotą. Jos dauginasi labai sparčiai ir, jeigu nesutinka kokių nors priešiškų faktorių, pavyzdžiui, žąsų ar ančių, kurios nulesa didelę dalį tų plūdenų, taip sparčiai plinta, kad, vieną vakarą uždengusios tik pusę tvenkinio, per naktį gali uždengti jį visą. Geometrine progresija augantis plūdenų skaičius yra akivaizdus gamtos energetikos, gamtos gyvasties galybės pavyzdys, atrodytų, labai banalus, bet kartu labai akivaizdus.

Panašiai viduramžiais siautėjęs maras be jokių kliūčių galėjo nušluoti ištisus miestus ir valstybes, o šiandien – pasiutligė. Galų gale imkime patį žmogų, jeigu jis leis sau daugintis taip, kaip dauginasi dabar. Ar žinote, kiek milijardų gali sutalpinti Žemė? Sunku pasakyti, kiek – penkiolika, penkiasdešimt? Penkiasdešimt – jau ne. Tikrai. Tai kiek? Apie tai niekas nekalba. Visiems smagu daugintis. Tai yra žmogaus teisė. O kad žmogaus pareiga yra gyventi, turint supratimą apie gyvenimą, ko neturi liūtas ar kiškis, apie tai mes nelinkę kalbėti. Todėl aš labai džiaugiuosi, kad galiu matematikams kalbėti apie kultūrą ir apie esminius dalykus.

To, kas plečiasi tokiais pavidalais savo fiziškumu, plėtrą fiksuoja genetinis fondas. Jis yra tas palikimas, ta raidos istorinė atmintis, kuri yra paslėpta mumyse. Dėl to mes niekur nepabėgsime nuo savo genetikos, nes tai mums protėvių duota. Ir prieš tai buvusių žmonių plėtros į žmogų atmintis. Kartu tai yra plėtros ribų apimtis, tų ribų, su kuriomis susidurdamas į žmogų generuojantis padaras turėjo jas įveikti ir tapo tuo, kuo jis yra. Nebūtų buvę žmogaus, būtų buvęs dinozauras, protaujantis dinozauras, jeigu ant jo kelio nebūtų atsiradusi tam tikra kliūtis, kurios jis neįveikė, ir gyvastis prasiveržė pro kitą kraštą, išaugindama naują šaką, galinčią toliau generuoti gyvybinę energiją į naujus pavidalus. Ribų problema yra problemų problema, apie kurią praktiškai nieko nekalbame nei savo filosofijose, nei kultūros teorijose, nei politikose. Ir tai yra viena iš nelaimių. Europinės civilizacijos begalinės plėtros nuostata atėjo kartu su krikščionybe, nes plėtra, kuri eina iš krikščioniškojo Dievo sampratos, yra begalinės, praktiškai ribų neturinčios plėtros filosofija. Iš čia kyla panieka tam, kas sudaro žemiškumą, iš čia kyla niekinamojo žemiškumo pretenzija į begalinumą, į amžinumą ir t. t. Rytietiškai, o ne vakarietiškai pasaulėjautai būdingesnis sugyvenimo, ribų pripažinimo klausimas. Tai viena iš pagrindinių būsimojo pasaulio savivokos problemų.

Gyvasties rūšių raida yra naujų galimybių ieškojimas tam tikromis ribomis atitvertoje erdvėje. Ta erdvė dar gali būti prisotinama tos pačios eilės individų, plūdenų, kuriomis pasidengia visas tvenkinys, ir jų galimybių gyventi, kai jau jis pasidengia. Jeigu nebūtų to pasidengimo, išsodrinimo, erdvės ar nišos užėmimo tam tikros rūšies padarais, nebūtų ribos, nuo kurios gyvastis turėtų ieškoti kito savo pavidalo. Šitai reikia labai gerai suvokti, kad galėtume suprasti, kodėl padaras, kuris tiktai buvo kažkokia užuomina į tai, kad gali iš jo išsiplėtoti žmogus, toliau mutavo, toliau generavo į žmogų.

Neturėtume savęs apsunkinti įvairiais paleontologijos erų, etapų studijavimais. Svarbiausias dalykas yra tas, kad kiekviena nauja gyvybės epocha yra susijusi su naujų sąlygų planetariume atsiradimu gyvasčiai plėtotis. Kokios tos sąlygos? Jos gali būti susijusios su tuo, kad, sakysime, visas Žemėje esantis vanduo, apgyvendintas pirmaisiais organizmais, buvo išnaudotas kaip gyvybinė erdvė, ir kai kurie padarai turėjo slinkti į krantą ir jau ne vandenyje ieškoti gyvenimo. Galėjo ir krintantis meteoritas pakeisti žemynų konfigūracijas, atmosferos sudėtį ir dėl to pareikalauti naujų gyvy-

binės energijos raiškos pavidalų ant jau esamų rūšių pamato. Svarbiausia, kad galėtume be mistikos paaiškinti natūraliąją gyvasties eigą. Šiandieninio mokslo įrodyta, kad gyvybė yra ugnies ir vandens kūdikis. Taigi graikai ne taip jau ir kvailai mąstė. Kai sakau „Ugnis“, turiu galvoje ugnikalnius, kurių invazijos į jūros vandenį praktiškai ir sukėlė tas chemines reakcijas, kurios lagūnose galėjo toliau plėtotis į įvairius junginius, sudarydamos pirmąsias gyvybines jungtis. Kam bus tai įdomu, galite pasidomėti – nepaprastai dėkinga ir įdomi veiklos sritis. Dėkinga, nes yra tikslaus žinojimo ir labai aukšto lygmens humanistinės veiklos sritis, prasminga ir naudinga, nes ieškoma būsimojo žinojimo pradmenų, teikiančių visuomenės sąmonės sampratas, kurios gali keisti žmogaus orientacijas ir nuo gryno pragmatizmo atvesti į pragmatinį humanizmą. Šito šiandien itin trūksta.

Mano paminėtas faktas apie vabzdžius iškalbingai rodo, kad gamta kiekvienu gyvasties raidos metu nepaprastai intensyviai dirba savo darbą. Šiuolaikinis mokslas pripažįsta, kad vabzdys yra tobuliausias evoliucijos padaras, galintis išgyventi neišgyvenamoje aplinkoje. Jeigu būtų Trečiasis pasaulinis karas – ne, dabar jau būtų Ketvirtasis, nes Šaltasis karas ir buvo Trečiasis, – ir įvyktų termobranduolinis susinaikinimas, tarakonai, ko gero, tikrai išliktų. Tai ne mano išgalvojimas, o padaryta prielaida. Išliktų ir panašūs į tarakonus padarai. Galbūt žiurkės. Nekalbu jau apie daugybę mikrobų rūšių. Gyvastis nesunyktų. Bet tvarkingasis žmogus tikrai išnyktų.

Visa gyvasties rūšinė raida yra netinkamų formų atmetimas ir tinkamų formų įteisinimas. Kodėl krokodilai galėjo išlikti? Todėl, kad išliko erdvė, kuri leido tai formai egzistuoti. Savo pavidalu ji, kaip šalutiniam dinozaurų epochos baigmės produktui, yra beveik tobula. Kas lemia hominizaciją, hominidų atsiradimą? Tiksliai galiu pasakyti: laisvos nišos buvimas, į kurią gali pretenduoti gana lankstūs ir iki tol aukščiausią reaktyvumą, sugebėjimą reaguoti į aplinką išsiugdę padarai. Tas padaras panašus į voverę, bet yra beždžionė. Ji gyvena atogrąžų miškuose, kuriuose gyventi ant žemės praktiškai neįmanoma. O skraidyti ji taip pat nemoka. Ką tas padaras daro? Gyvena tarp žemės ir dangaus, t. y. atogrąžų miško lianų erdvėje – tarp medžių viršūnių ir medžių šaknų. Skraidyti nemoka, bet gali greitai judėti ir ilgainiui taip išsimiklina, kad judėjimas jam garantuoja apsaugą nuo gyvačių ir smauglių, kurie toje erdvėje šliaužioja, nuo žemai šmirinėjančių padarų, nuo paukščių, kurie kėsinasi iš dangaus. Kas tuo pat metu vyksta? Žymūs to padaro morfologiniai pakitimai. Pirmiausia tas padaras

turi pakelti galvą. Jeigu iki tol daugiau ar mažiau visi horizontaliai laksto žeme, net ir skraido horizontaliai, tai šis padaras turi labai gerai matyti ir žemę, ir dangų – erdvę prieš save. Padaro stuburas išsitiesina. Tiksliau sakant, jis įgyja savybę laikyti stuburą tiesiai. Padarykite eksperimentą. Atsigulkite, bent jau atsisėskite ir atsakykite į tuos pačius klausimus. Pamatysite, atsiranda visiškai skirtingas gebėjimas orientuotis. Maža to, pabandykite pavaikščioti keturpėsčia. Tai bus toks eksperimentas, kuris akivaizdžiausiai jums parodys, koks niekingas, žeminantis, daugelį gebėjimų atimantis yra padaro būvis.

Kas dar labai svarbu keičiantis morfologijai? Keičiasi to padaro akys. Jos iš šonų mutuoja į priekį. Kartu vyksta juslių specializacija. Garsai – ausimis, matymas – akimis. Vyksta pasikeitimai ir smegenų konstrukcijoje, smegenų impulsyvinio reaktyvumo plėtotėje. Platesnėje erdvėje kur kas greičiau gali vykti reakcijos priėmimas ir perdavimas. Kas svarbiausia? Erdvės kaip daikto pagavos galimybę ugdo akių pasislinkimas į priekį ir smegenų organizacijos pakitimas taip, kad jos veiktų sinchroniškai su naujais, gerokai platesniais impulsais, negu buvo matant iš šono. Tas erdvės pagavimas reiškia stereometrinio matymo įgijimą. Stereometrinis matymas – matymas į ilgį, plotį ir gylį. Kai tas žmogėjantis padaras matymo gebėjimu jau ima manipuliuoti kaip nauja savo galia, prasideda tikrasis, arba idealusis, padaro hominizacijos etapas. Jis vienintelis iš visų gyvasties padarų erdvę mato kaip naują daiktą. Tai yra visų būsimųjų idealizacijų pamatas. Erdvė toliau turės būti žymima ženklais, vėliau, kai prireiks įtraukti į tai trukmę arba laiką, prasidės skaičiavimas. Matematika gimsta iš laiko įdaiktinimo erdvėje, o loginis mąstymas, sąvokinis mąstymas, gimsta iš pačios erdvės kaip daikto suvokimo. Tai nėra labai lengvai nei suprantami, nei suvokiami dalykai. Jie paprasčiausiai egzistuoja žmoguje refleksų lygmeniu. Bet mes esame mąstančios būtybės, bandančios dar ir protingai veikti, ir mums jau reikia reflektuoti, t. y. pereiti nuo reflekso į refleksiją.

Žmogaus žmogėjimo tikrasis etapas prasideda nuo žeme ir medžiuose galinčio vaikščioti padaro sugebėjimo matuoti atstumus. Matavimas ir yra mąstymas. Tai suvokęs gali suprasti, kad matematinis mąstymas yra vienintelis tikrumo paieškos būdas, tikrasis racionalaus mąstymo būdas. Sąvokinis mąstymas – dar empirinis dalykas. Matematinis mąstymas yra jau nuempirintas mąstymas, neempirinis reflektavimas.

Kokiu būdu matuojama? Savimi. Aš turiu pajusti, kiek manęs reikia, kad galėčiau peršokti per šitą srovenantį vandenį. Ar užteks mano žinojimo, mano jėgų, kiek žingsnių – trijų, penkių – prireiks peržengti. Tai yra erdvės ir laiko matematinio įsisavinimo būdas. Kito nėra.

Antras labai svarbus momentas tame erdvės perėmimo, erdvės įsavinimo etape yra gebėjimas to, ką pajunti matuodamas savimi atsiskleidusią erdvę, išreikšti tam tikrais ženklais – garsais, mimikomis, t. y. perduoti komunikuojant su kitu tą patį jaučiančiu ir norinčiu tau pranešti, tau suteikti informaciją… Taip toliau vyksta proto genezė.

Aišku, prireikia tūkstančių ir milijonų metų, kol erdvės įsisavinimo materializavimas tiek fiziškai, tiek vidujai dvasiškai tampa kažin kuo savastingu, visiškai automatiškai savastingu, ir pereina į refleksų, net ir į genetinę aplinką. Tai rodo šiandien šalia žmogaus egzistuojančių primatų gebėjimas reaguoti į aplinką, jų mąstysena ir elgsena. Ilgą laiką vargšus primatus laikėme beveik gyvuliais, o ne gyvūnais. Bet jie turi labai aukštą visuomeninę, sakysime švelniau, bendruomeninę, organizaciją. Nuostabiausia tai, kad jie turi labai didelį gebėjimą savo potyrius, naujus įspūdžius, naujas gyvenimo padalas žymėti ženklais. Atlikta daugybė eksperimentų aiškinantis, kaip šimpanzė mokosi suprasti žmogaus kalbą. Ji negali ištarti žodžių, bet puikiausiai sutapatina žodį su daiktu. Kai gerai sekasi, suklysta maždaug dešimtadaliu. Fantastiški dalykai, beveik žmogiški sugebėjimai! Negalėjimas kalbėti dar nereiškia negalėjimo mąstyti. O galėjimas mąstyti rodo, kad tas proto generavimas ir buvo bendras gyvasčiai, tiktai vienu atveju jis įgijo galimybę plėtotis būtent minėtų ženklų kryptimi. Kai savęs klausi, kas tai paskatino, atsakymas gana aiškus – tai pačios erdvės pobūdžio pasikeitimas: iš tiesų primatai iš miško išėjo į laukymes, į savaną ir, ilgą laiką ten gyvendami, buvo priversti ir gestais, ir mimika, ir garsais perduoti ženklus apie savo aplinką, apie orientavimąsi joje, apie poreikį komunikuoti su greta jų esančiais gentainiais. Čia, matyt, vyksta ženklo sudaiktinimas, prasmių ženklui suteikimas, kuris jau žymi kalbos pradmenis. Juk kol klyksmas nėra gana aiškiai artikuliuojamas (klyksmai gali būti labai skirtingi), tol jis neturi skirtingos reikšmės. Skirtinga reikšmė atsiranda tada, kai klyksmas pasidaro netapatus kitam klyksmui. Galėjimas manipuliuoti ženklais kaip daiktais toje idealioje sferoje yra galimybių paieška tą ženklą sudaiktinti ir materialiojoje sferoje. Ką turiu galvoje? Tą patį akmenį, kuriuo puikiausiai manipuliuoja šimpanzė, gorila. Tai yra

reflekso lygmens manipuliacijos. Bet čia jau nėra vien tik reflekso lygmens manipuliacijos: beždžionė labai greitai išmoksta pasinaudoti daiktu kaip nevienareikšmiu dalyku, t. y. suteikia jam reikšmes, kurios atitiktų daikto paskirtį. Kitaip sakant, įženklina daiktą, suteikia jam ženklo statusą.

Toks idealaus ir materialaus daikto sudvejinimas, idealaus daikto ženklo gaminimas ir materialaus daikto – akmens – panaudojimas, koreliuodami vienas su kitu, įgalina padarą įgyti materialų savo atstovą. Ne tik idealų – klyksmo pavidalu, – bet ir materialų savo atstovą. Akmuo sutapatinamas su savimi, kartu apie jį mąstant kaip apie kitą daiktą, jam yra suteikiama paskirtis – ne tik reikšmė, bet ir prasmė. Taip akmuo tampa įrankiu. Mestas į kokį nors gyvą padarą, jis reiškia: aš noriu jį pasiekti. Mano ranka per trumpa, o akmuo padeda mano rankai ten atsidurti.

Tarp savęs ir kito daikto, ne savęs, esantis akmuo yra įrankis. Įrankio atsiradimas jau yra veiklos sferos atradimas, kuris žmogui, tam žmogėjančiam padarui, teikia ne tiktai savęs, savo galių padidinimo, savęs pratęsimo galimybę, bet ir gebėjimą pereiti į visiškai naują tyrinėjimų, apmąstymų, samprotavimų erdvę. Daiktas tampa savarankiškos mąstomosios veiklos sritis, reikšmių ir prasmių reikalaujančia veikla. Žmogus čia jau iš tiesų atsistoja ant savo tikrojo žmogėjimo kelio. Daiktai padeda jam užvaldyti erdvę ne tik idealiai, bet ir materialiai. Taip prasideda tai, apie ką mes pačioje pradžioje kalbėjome. Proto genezės kontekste matome, iš kur kyla natūralūs, ne kieno nors duoti, o žmogėjančių padarų, arba primatų, einančių žmogėjimo keliu, sukelti reiškiniai. Taip vystosi ir jų pačių protas.

Kaip protas generuoja? Procesas susijęs su dviem sferomis: sugebėjimu save perteikti kokiu nors idealiu ženklu, sakysime, klyksmu, arba materialiu ženklu – akmeniu, kuriuo galima užmušti žvėrį ir pasimaitinti. Toks yra pats iš žmogaus galių ir iš jų kylančių gebėjimų besiformuojantis protavimo mechanizmas. Jus puikiai žinote, kad viskas prasideda nuo juslių – matau, liečiu, girdžiu. Šituos dalykus atskirkite taip pat vidujai, nepriimkite apriorišk ai, jusliai, kaip sąvoką. Kas iš esmės yra juslė kaip reiškinys? Gebėjimas justi – dar ne pats jutimas. Bakterija irgi junta, ne jaučia, o junta, tačiau tas gebėjimas ne nuo jos priklauso. Jutimas kaip gebėjimas, kaip juslė, kaip grynai žmogiška galia iškyla tada, kai aš noriu pasižiūrėti, kas čia yra: kieta, šalta, šiurkštu… Gebėjimas justi yra mano prigimtinėse galiose užkoduotų ir iš gyvasties gelmių iškeltų galių panaudojimo sugebėjimas. Jutimas yra gebėjimas priimti tai, ką tu junti. Tai visai netapa-

tūs dalykai. Žmogaus veikla čia tiktai prasideda. Ką visa tai reiškia? Aš dar negaliu pasakyti, bet manyje gimsta reikalas priimti tai kaip mano savastį – visai naują, iš niekur kitur neateinančią, galimą tiktai dėl mano veiklos. Taigi jutimas yra gebėjimas pasinaudoti jusle ir ją priimti kaip naują tavo buvimo faktorių ar faktą. Jeigu apsiribosime vien tiktai tuo, kad štai paliečiau, pajutau, kitaip sakant, priėmiau, tai turėsime pojūtį arba jau jusliniu lygmeniu suvoktą dalyką, kuris bus dar labai daiktiškas, bet vis dėlto jau egzistuos manyje – aš pajutau, kad tai yra šalta. Nieko daugiau nežinant galima klausti: kas tai yra? Ledas? Ne, ne ledas. Geležis? Galbūt. Bet ji kažin kodėl ne tokia. Ir taip toliau. Patyrimo bagažas gali tapti medžiaga analizei ir tolesniems veiksmams.

Taigi tas elementarusis proto lygmuo, kai daiktas priimamas grynai jusliniais pavidalais, ir yra pirminis protavimo veiksmas, arba suvokimas. Juslės, juslių produktas yra suvokimas. Juslės organai – akys, ausys, nosis, liežuvis, oda. Jie – taip pat raidos rezultatai. Tie daiktai žmoguje, žmogaus daiktai nėra kas nors tai, kas nukritę, užtempta arba duota. Jie atsiranda plėtojantis gyvasčiai. Svarbu suprasti, kad juslė, kaip jutimas, yra kažin kokie dilgsniai, o dirginimas – sąlyčio su fiziniu objektu poveikis. Skiriasi net to paties juslės organo jutimai, todėl jie apibūdintini kaip tam tikro pobūdžio jutimai: akys teikia optinio, ausys – akustinio, nosis ir liežuvis – objekto vidinio būvio, oda – taktilinio pobūdžio potyrius arba jutimus ir t. t. Akių ir ausų parodymai yra fizikiniai erdvės apibūdinimai. Jie teikia kiekybinių duomenų. Nosies ir liežuvio parodymai – medžiaginių daiktų vidaus apibūdinimai – teikia kokybinių duomenų. Žinoma, tiek kiekybiniai, tiek kokybiniai duomenys skirtini labai sąlygiškai, bet vis dėlto. Oda teikia tūrinį parodymą ir sintezuoja tiek erdvinius, tiek medžiaginius potyrius arba jutimus. Taigi sistema veikia, galima sakyti, tobulai.

Antras to suvokimo lygmuo yra supratimas. Supratimas yra suvokimo fiksavimas, susiorientavimas žmogaus viduje. Žmogus, pajutęs, kad šalta, atitinkamai reaguoja visas, ne vien jo ranka. <…>

Savo orientuotumą žmogus būtinai išreikš. Jei dar nemoka kalbėti, o žinią, kad susidūrė su nežinomu dalyku, reikia perduoti, šitai jis padarys kokiu nors pratisu klyksmu. Jei reikės ne tik pranešti, bet ir atitinkamai pačiam reaguoti, gali griebti akmenį apsiginti nuo to, kas gali jam kelti grėsmę. Viskas yra labai aiškiai fiksuota ne tiktai tos dalies, bet ir visumos požiūriu. Čia jau prasideda protavimo lygmuo.

Orientuotumas, žmogaus orientacija, arba vidinis nusiteikimas, savo suvokinių atžvilgiu ir jų žymėjimas, arba reprezentacija, yra to suvokinio perkėlimas iš materialiosios į idealiąją sferą. Čia būtina įsisąmoninti vieną dalyką: nėra tokio tilto, kuriuo fizinis daiktas be jokių kliuvinių būtų perkeliamas į idealiąją sferą. Jei yra žmoguje mechanizmai, kuriais fizinis daiktas pereina į idealųjį, t. y. arba į ženklą, arba į sąvoką, jie ir lieka žmoguje. Visiškai skirtingi daiktai yra mano juslė, mano jutimas, kad tai yra šalta, ir kai aš sakau „Šalta.“ Taigi iš esmės mąstymas savo pačiu pradiniu lygmeniu yra transcendentiškas. Jis yra išsiveržimas už materialiosios tikrovės ir įsiveržimas į idealiąją tikrovę. Iš čia esminis ir matematikus dažnai klaidinantis dalykas, jeigu jie neskiria tų daiktų kaip skirtingų daiktų, realijos sutapatinimas su materialija. Juk kai aš sakau „Vienas“, rodydamas į stalą, aš nesakau, kad tai stalas. Norėdamas įvardyti, kad tai stalas, aš turiu pasakyti „Stalas“. Stalas yra vienas šitoje auditorijoje, vienas stalas. Visi šitie daiktai yra skirtingi – *stalas*, šitas daiktas, ir *vienas*. Jie netapatūs. Filosofijos, arba mąstymo tvarkos, reikalas yra nustatyti, kiek mano teiginiai „Jis yra *vienas*“, „Jis yra *stalas*“ yra tikri, kiek jie atitinka tą faktą, kad čia yra toks daiktas. Tas atitikimo reikalas iš karto yra problemiškas todėl, kad aš padariau pirmą drąsų nusikaltimą savęs atžvilgiu – sukūriau naują dalyką sakydamas „Stalas“. Čia ir prasideda žmogus. Jis kuria savo tikrovę, pavadindamas daiktus daiktais arba atrasdamas mintį, idėją, kuri leidžia jam pamatyti nišą tikrovėje, kurios jis iki šiol negalėjo įžvelgti. Jis eina, žiūri, tyrinėja, taip atranda genomą, branduolinę reakciją, sukuria kurą, kuriuo gali būti keliamos raketos ir t. t. Visa tai yra iš to paties avantiūrizmo – siekis neįmanomą dalyką padaryti įmanomu. Bet žmogus yra žmogus. Jis nori, kad vis dėlto tas daiktas būtų tikras. Jeigu aš pasakysiu, kad čia yra akmuo, ir įduosiu jį bičiuliui apsiginti nuo lokio, o ten bus arkliamėšlis, – tai viskas, kapituliacija! Aš noriu, kad daiktas būtų tikras, kurį būtent laikau tuo daiktu, o ne kitu. Tai yra mano atsakomybė ir prieš save, ir prieš kitą.

Orientuotumas, arba pirminė reakcija į juslės duomenis, yra metafizinio veiksmo priemonė, metafizinio veikimo galimybė. Todėl galiu šaudyti į visas puses – prieš mane absoliuti laisvė. Galiu čia ir čia nukreipti reikšmių skalės paieškas tam daiktui pažymėti, galiu nueiti visai klaidinga linkme. Štai ką reiškia mąstymo laisvė, tačiau kartu ji – ir klaidų laisvė. Orientuotumas egzistuoja dviem lygmenimis: refleksų ir tuo laisvuoju, nefiksuotuoju, reakcijos į tą juslę pavidalu. Refleksas – kai, pamačius duo-

ną, man ima tekėti seilės. Bet kai pamatęs duoną galvoju, kokia ji graži, kaip gražiai iškepta, tai seilės nebūtinai turi tekėti. Įsijungia kitos pakraipos prasmių ir reikšmių skalė, kuri suteikia visai naują to daikto matymo kampą. Iš čia toje erdvėje ir generuoja kultūros, pasirinkdamos tuos ar kitus daiktų vertinimo požiūrius.

Reprezentacija, arba žymėjimas ženklu, vadinama refleksija: tai toks idealus aktas, žmogaus gebėjimas susvetiminti daiktą ir vietoje daikto matyti jo ženklą, prasmę, reikšmę ar paskirtį, o ne patį daiktą, matyti tai, kas jį atitinka mano interesų erdvėje. Refleksija yra pirminė mintis, arba idėja, t. y. daikto ne tiktai idealusis, bet ir būtinis atitikmuo. Jeigu daikte įžvelgiu visumą, turiu idėją.

Šitaip daikto reikšmė gali būti išplėtota iki begalybės. Refleksija yra pirminis mąstymo aktas. Iš esmės ji visada yra transcendentiška, juslinio lygmens duomenimis susvetiminanti žmogų jo kaip daikto, kaip daiktiškumo sau pačiam, teikiamu liudijimo atžvilgiu ir išlaisvinanti kitokio pobūdžio liudijimu veiklai, kuri duos mums ir filosofijas, ir menus, ir visa kita.

Taigi mąstymas yra erdvės ir laiko žymėjimas ženklais ir jų, tų žymėjimų, tikrumo tyrinėjimas specialiomis procedūromis, kurios yra matematinis ir loginis pažinimai. Iš vieno praktiškai gimsta visa tai, ką vadiname mokslais. Matematinio pažinimo pamatas – mokslai, tiksliau sakant, mokslo pamatai yra matematinis pažinimas, o sąvokinio pažinimo – filosofija. Viename ir kitame empiriniai momentai gali dominuoti labai ilgai. Todėl turime tiek daug įvairiausių skaitmeninių sistemų. Praktiškai kiekviena kultūra išranda savo skaičiavimą. Iki šių laikų skirtingos civilizacijos negali atsisakyti savų skaičiavimo sistemų, taip pat ir mąstymo pobūdžių. Anglas negali būti ne empirikas. Netgi mene jis yra prižemintas. Pažiūrėkite, visos anglų bažnyčios yra praktiškai be bokštų – tik tokie spirgučiai. O vokiečių gotikinės katedros tiesiasi į dangų. Ir jie kitaip negali – jiems čia, žemėje, gyventi yra per prastai.

Logikos paskaitose esate susipažinę su silogistikos pamatais. Tik dar kartą priminsiu, kad sąvokinė mąstysena ir silogistika yra tikrinimo, mąstymo patikimumo mechanika. Mąstymo patikimumas yra garantuojamas taip: tvarkingas mąstymas yra teisingas mąstymas – Aristotelis tai labai kategoriškai ir tinkamai yra suformulavęs. Logiškai pereinama nuo vieno daikto prie kito: žmonės yra mirtingi; Sokratas yra žmogus, vadinasi, Sokratas yra mirtingas – gali gerti cikutą ir keliauti į dangų ar kur kitur.

Tai esminiai dalykai, esminiai atradimai. Gaila, kad dabar užmirštami. Matematinis tikrinimas nereikalauja sąvokinio mąstymo ir nesupančioja žmogaus proto aprioriniais empiriniais pančiais, jokiomis sugestijomis. Kai daiktą pažymi skaitmeniu, žinai, kad tas pažymėjimas yra teisingas, nes tu, vadovaudamasis logika, tvarkingai tiktai jį vieną arba tiktai tokių pačių daiktų eilę vienetais pažymėjai ir gali toliau operuoti tuo, kaip jie yra pažymėti, nekreipti dėmesio į pačius daiktus, žinoti, kad tos operacijos yra tą tikrovę atitinkantys ir reiškiantys proto veiksmai. Kaip tik todėl matematika galėjo labai sparčiai plėtotis netgi ten, kur buvo daugybė įvairaus pobūdžio ideologinių draudimų, krintančių ant sąvokinio, daiktų turiniu operuojančio mąstymo. Ne veltui Renė Dekartas, norėdamas išsivaduoti iš viduramžių scholastikos sąvokoms suteikto turinio, siūlė dvigubą – matematinį ir loginį – tikrovės tikrinimą, teikdamas pirmenybę matematiniam tikrinimui ir stengdamasis net materialybę pažymėti kaip erdvės momentą. Tai jam suteikė nepaprastai daug deideologizacijos galimybių. Praktiškai nuo Dekarto prasidėjo savarankiškas laisvo, arba humanizuoto, mąstymo etapas. Kur jis nuveda – kitas klausimas. Aš jums esu minėjęs, kad po to išsivadavimo Hėgelis labai greitai vėl metėsi į mistifikavimą, atmesdamas bet kokį matematinio mąstymo prioritetizavimą, kokį siūlė Dekartas. Bet tuo tik dar labiau supriešino filosofinį ir mokslinį mąstymo būdus ir paskatino mokslinės mąstysenos, arba mokslinės metodologijos, įsigalėjimą XX amžiuje, kur praktiškai viskas ir buvo pagrįsta matematinės mąstysenos, matematinio skaičiavimo metodikomis. Ne tikrovę žymėti, o tikrovę kurti – tokia buvo XX amžiaus paskirtis ar patosas. Nežinau, gal nereikėtų sakyti *paskirtis*, reikėtų sakyti *patosas*. Tai mūsų apkvaitimas nuo XIX amžiaus silogistinio loginio mąstymo, kuriuo sugebėta nukreipti Hėgelio filosofiją į Dievo, arba Absoliuto, kontempliavimą visiškai numaterialinant, sunaikinant materialybę paties proto pavidalais, paties proto spekuliacijomis. XX amžiuje visa tai buvo atmesta kaip sapnai, mistika, kaip netikri dalykai, bandant patikrinimo, kaip loginio mąstymo tikrumo, įrodymais bet kurį sąvokinį mąstymą pagrįsti matematinių operacijų atitikmenimis. Iš čia – XX amžiaus sociologizmas ir prakticizmas, tačiau ir orientuotumo atsisakymas po didžiųjų ideologijų. Kokios jos buvo – čia jau kitas reikalas. Jos tikrai buvo: tai generalinės XX amžiaus komunizmo ir fašizmo ideologijos. Šiandien visi pripažįsta, kad krypties, kur eiti toliau, niekas negali pasiūlyti. Jos nėra.

Kultūros ir civilizacijos principai

2001 03 14

Stengiausi pasiremti iš tiesų egzistuojančiais dalykais ir jų pagrindu bandyti paaiškinti visų sistemų, dalykų prigimtį. Paaiškinti be jokių spekuliatyvių prielaidų, kad būtų galima mūsų discipliną laikyti mokslu. Tokie paaiškinimai net tokios neapibrėžtos disciplinos, kaip kultūra arba civilizacija, yra galimi.

Analizuodami remiamės trimis dalykais: *žmogumi* – visa ko ištaka, *kultūra* – pirmąja jo raiškos ir sklaidos erdve ir *civilizacija* – visuotinybe. Tai yra viso mūsų kurso analizės pamatas.

Nagrinėdami kultūros materialiąsias ir idealiąsias apraiškas, kalbėjome apie žmogaus sklaidą, kultūrą. Taigi turime tam tikrus atsparos taškus civilizacijai daiktiškai, dalykiškai, o ne idėjos išskleidimo būdu analizuoti. Kad būtų akivaizdu, šiandien pabandysime apžvelgti ne kultūros genezę, o kultūros egzistavimo tikrovę, civilizacijų genezę per kultūrų egzistavimo tikrovę.

Pirmiausia derėtų išsiaiškinti kultūros ir civilizacijos skirtybes. Kultūros apibrėžimų yra apie porą šimtų. Ją kiekvienas apibrėžia pagal pasirinktą metodą ir jo fiksavimo elementus. Civilizacijų apibrėžimų yra mažiau. Vadovaudamiesi priimtuoju išeities tašku, civilizaciją turėtume apibrėžti kaip žmogiškumo normų ir priemonių toms normoms palaikyti, joms egzistuoti visuotinumą, arba suvisuotinėjimą, ar, jei tyrinėjame gyvą civilizaciją, – suvisuotinėjimo procesą.

Ką reiškia čia „žmogiškumas“? Žmogiškumas yra žmonių gyvenimo būdas tam tikru – istoriniu ar esamuoju – periodu ar momentu. Toks žmogiškumo turinys. Tai, kaip mes gyvename, yra mūsų žmogiškumo rodiklis. Gali būti labai daug idealų, bet jų kriterijus yra jų realizavimasis.

Kultūra šiuo požiūriu galėtų būti apibrėžta kaip žmogiškumo normų ir priemonių lokalinio egzistavimo būdas. Mūsų analizei labai svarbu, kad civilizacijos arba civilizacija kyla iš kultūros. Osvaldas Špengleris yra pasakęs: „Civilizacija – kultūros mirtis.“ Gal per drąsiai, pernelyg publicistiškai pasakyta, bet iš esmės yra taip. Civilizacija yra kultūros brandos ir netgi, sakyčiau, senėjimo, jos gyvybinių galių praradimo metas: kultūra civilizacijos periodu veržiasi nebe iš vidaus, nebe jaunatviškai gyvastingai, o stengiasi save pagausinti, padauginti, multiplikuoti ir įtvirtinti an-

trinėmis, tretinėmis ir kitokiomis formomis. Labai dažnai šį civilizacijos periodą žymi imperijų kūrimas, t. y. išsiveržimas už kultūros lokalumo, ėjimas į naują nežinomą erdvę, manant, kad taip pavyks atsinaujinti, atsijauninti ir rasti papildomų resursų savo egzistencijai. Taigi, kaip matote, nieko mistiško ginčuose, kas yra civilizacija, nėra.

XX amžiuje Vakaruose kultūros analizuojamos, atsižvelgiant į filosofijos išsiplėtojimo ir jos tikrovės lygmenį, kuris skyrė faktą nuo idėjos nepalyginti griežčiau, nei tai leido daryti, sakysime, hėgelinė filosofija ir netgi pradinis pozityvizmas. Vadovaujantis šiuo aspektu, iš daugelio kultūros teorijų mums turbūt priimtiniausias Arnoldo Toinbio modelis. Esate apie jį girdėję? Tai istorijos tyrimų autorius, sukūręs lyginamąją civilizacijų metodiką ir pateikęs labai gražų, galima sakyti, patį kilniausią visų iki XX amžiaus egzistavusių civilizacijų – civilizacijų kaip faktų apibendrinimo – vaizdą. Jo analizė galėtų būti specialių tyrimų objektas. Analizės nuoseklumas, nuo atskiro pereinant prie visumos kaip sistemos stengiantis išlaikyti to paties tikrumo lygmenį mąstydami tą atskirybę, ir yra tas pranašumas, kuris išskiria Toinbį iš daugelio kitų istorikų ir kuriam niekas neprilygsta.

Šia proga norėčiau įterpti dar vieną pastabą. Labai dažnai daugelis į kultūros civilizacijos studijas stengiasi nekreipti dėmesio, manydami, kad tai yra tuščias laiko gaišimas. Siūlydamas Toinbį įspėju, kad tai vienas iš tų autorių, dėl kurių verta ką nors kita atidėti. Dažnai sakoma, kad praeitis neverta mūsų pastangų studijuoti, mūsų pastangų esmė – ateities kūrimas. Saugokitės šios formuluotės. Gryniausiu pavidalu tai – marksizmas, užslėptu pavidalu – komunizmas. Jeigu norime šitokius dalykus ir toliau kurti, gerai, viskas tada tinka. Meskime šalin praeitį, nagrinėkime mūsų galvoje užfiksuotą tikrovę – o ta tikrovė visiškai apibrėžta – ir turėsime tai, kas laikoma vieninteliu galimu variantu ir vieninteliu gėriu. Būtent tuo buvo paremtas marksizmas ir komunizmo praktika. Kas iš to išeis, tai ir bus gerai.

Laisvė ir gerovė – du Vakarų mąstysenos parametrai – nieko bendro neturi su reikalavimu atsisakyti praeities žinojimo. Priešingai, laisvė gali būti realizuota ne kuo kitu, o žmogui, individui priimtinais pavidalais, individą laikant atskaitos tašku. Tiktai tada gali tai, ką sukūrei, palyginti su tuo, kas buvo padaryta, žinoti, kaip buvo padaryta, kodėl padaryta ir ką būtų galima taisyti. Man labai liūdna, kad daugelis šių dienų Lietuvos politikų

atsisako praeities ir kalba vien tiktai apie juodą žiūrėjimą į ateitį. Žinoma, tai naudinga, pragmatiška, bet neprotinga. Apskritai – gana pragaištinga.

Toinbis siūlo kaip darbinę hipotezę nagrinėti tai, ką laikome esant reikalinga sau išsiryškinti kaip civilizacijų turinį, siūlo kiekvienos civilizacijos kilimą aiškinti tokiais elementais. Pirmiausia yra iššūkis raidai. Kas tai? Naujos gamtinės arba naujos socialinės sąlygos. Gali būti ir naujos iš anapus kultūros lokalumo atsiradusios sąlygos. Pavyzdžiui, įsiveržia kokie nors iksai ir priverčia mus visai kitaip pažvelgti į aplinką.

Kiekvienoje kultūroje yra mažuma ir dauguma (tai formuojasi dar mitologinės raidos etape). Mažuma – tie žmonės, kurie teikia idėjas, kryptis visai bendrijai plėtotis, o dauguma – tie, kurie paklūsta, kurie sutinka, kurie gyvena kartu patikėję arba priėmę per prievartą siūlomus dalykus, bet vis dėlto gyvena kaip vieninga visuma. Mažuma paprastai yra dinamiška, joje atsiranda visi naujumai. Dauguma yra inertiška. Inertiška ji gali būti iki tokio lygmens, kad gimusios kultūros taip gali ir numirti vienoje vietoje, jeigu jos nesusidurs su naujomis išorinėmis sąlygomis, nes paprastai resursų – vidinių ar išorinių – išnaudojimas veda į mirtį. Kultūra – kaip ir civilizacija – turi jaunatvę, brandą ir senatvę, žlugimą. Jos gebėjimas priimti impulsus, iššūkius suteikia galimybę tapti civilizacijos pradžia. Kultūra nebūtinai tampa civilizacija. Iki tol gali praeiti tūkstantmečiai, bet ne milijonai metų. Kultūros pagal tai, kaip sugeba reaguoti į tuos iššūkius, arba išlieka gyvos, arba žlunga, įsiliedamos į kitas, tapdamos dirva kitoms, arba perima tuos išorinius impulsus, panaudodamos juos sau ir jų pagrindu plėtodamosi toliau. Kiekvienas iššūkis – tam tikra sumaištis. Vienintelė išlikimo sąlyga – gana tvirti ryšiai tarp individų, tarp mažumos ir daugumos. Ši taisyklė galioja ir šiandien. Kai žiūri į mažumos, t. y. valdžios, netapatumą daugumai, t. y. visuomenei, jų interesų priešiškumą, yra nejauku.

Tai, kas nekintama, paprastai fiksuojama papročiuose ir tradicijose. Papročiai – žmonių individualaus gyvenimo, tradicijos – visuomeninio gyvenimo reglamentavimo normos. Atskiros grupės gali turėti savus jų gyvenimą reguliuojančius papročius. Tradicijos paprastai bendros visam lokalumui. Tradicija apibrėžia kultūros universumo, jos visumos ribas. Tarybiniais metais stengtasi sunaikinti visus papročius ir ypač tradicijas, kad neliktų jokių ryšių su praeitimi ir būtų galima įvesti naujas tradicijas, sukurti naują tarybinį žmogų ir naują tarybinę visuomenę. Tam tar-

navo ištisi mokslai, metodikos ir praktikos. Kaip dabar sakoma, formuoti *Homo sovieticus*. Tie dalykai jums turbūt nežinomi, bet taip, deja, buvo.

Laikotarpis, kai veikiama remiantis turimais kultūros papročiais ir tradicijomis, vadinamas civilizacijos genezės laikotarpiu. Jeigu kultūra randa galimybių išsiplėsti ir sutvirtėti iki tokio lygmens, kad gali save reprezentuoti kitų panašių kultūrų atžvilgiu, ji gali pradėti daryti tiek difuzinę – pagal analogiją perimamą kitų tautų, – tiek invazinę – kai tautos nukariaujamos ir prijungiamos – įtaką, kuri suteikia kultūrai galimybę kultūros lygmeniu, kultūros genezės pagrindu ar kultūrų integracijos, kultūrų konvergencijos, konvergavimo ir integravimo būdu sukurti kultūrų bendrumą, kuris gali būti laikomas civilizacijos užuomazga. Tipiškiausiai toks procesas vyksta Kinijoje: tam praktiškai be jokių pertrūkių trijų upių slėniuose esančios smulkios Kinijos tautelės pamažu susilieja į tai, ką vadiname kinų civilizacija.

Tačiau gali būti ir kitaip. Vidiniai nesklandumai, resursų trūkumas, įvairios valdovų pretenzijos, neatitinkančios kultūros disponuojama galia, gali priversti kultūrą nusiteikti agresyviai. Negi prisiimsi kaltę už veiksmus, padarytus gelbstint save. Ne aš kaltas. Tu kaltas. Žmogus visada kaltės ieško anapus savęs. Lygiai tas pats ir kultūrose: jeigu man nesiseka, tai gal kalti latviai arba lenkai, o rusai tai tikrai. Šitokios mąstysenos figūros lydi visą civilizacijų tapsmo istoriją. Jei užtenka vidinių resursų, kultūra, galinti tapti civilizacija, pasiekia brandos stadiją. Brandą charakterizuoja kultūrose gyvenančių žmonių saugumas išorės atžvilgiu. Jie negali būti užpulti ir nužudyti. O vidujai – tai bendro gyvenimo taisyklės, kurios pranoksta papročių ir tradicijų lygmenį ir tampa įstatymu – kodeksais, įstatymų korpusais. Kitaip sakant, jos yra juridizuojamos, padaromos abstrakčių reikalavimų, kurie yra nuempirinti ir egzistuoja įsakymų pavidalu, visuma. Karalių dekretai paprastai reprezentuoja tą kultūros išsiplėtojimo tarpsnį, kurį galima pavadinti civilizacijos brandos matu.

Bet kuriuo atveju civilizacijos raidos variantai, gebėjimas plėtotis į vieną ar kitą pusę išlieka visą laiką. Kartais civilizacija dėl kokių nors priežasčių negali išspręsti savo išorės problemų, pasinaudodama, pavyzdžiui, grobiamuoju karu, ir lieka gyventi savyje. Ateina kritinis, arba krizinis, civilizacijos egzistavimo metas – civilizacijos lūžio momentas. Nuo tada prasideda chaotiškas gyvenimas. Tas chaotiškumas neišvengiamai pasireiškia karais. Pavyzdžiui, Romos civilizacijos lūžio metas: romėnai, išvydę save

pasaulio įvairovėje ir paskatinti savo ambicijų, pirmiausia trokšta valdyti. Lotynų troškimas – valdyti visą pasaulį. Nedidelei saujelei labai ekspansyvių žmonių pavyksta išjudinti visą Apeninų pusiasalį. Bet jų dvasia išsikvepia, kai, susipažinę su graikų literatūra, išvysta save graikų kultūros kontekste. Labai įdomus momentas. Lotynai, tuo metu jau romėnai, didybės fone pajutę savo menkybę ir nevisavertiškumą prieš buvusiuosius ir dar esamus helenus, bando prisidengti karo žygiais. Ir iš čia – romėnų kultūros helenizacija: visų pirma, graikų sukurtų meno, filosofijos formų mėgdžiojimas ir jų nesugebėjimo kariauti (ypač didelių karų) išplėtojimas. Kompensacija aiški. Mėgdžiojant meną satisfakcijos dvasiai nėra. Kaunantis prieš graikus – yra. Romėnai labai sėkmingai plėtojasi šia linkme, bet, išnaudoję galimybes, išsikvepia…

Kada prasideda civilizacijos nuosmukis? Kai dauguma, nepaisydama visokių represinių aparatų ar bandymų vienokiais ar kitokiais būdais ją disciplinuoti, nebepaklūsta mažumai. Viduje prasideda sukilimai, riaušės ir t. t. Civilizacija žlunga, kai tauta ar tautų konglomeratas dezintegruojasi į išsigelbėjimo ieškančius individus. Skęstančiųjų gelbėjimas – skęstančiųjų reikalas. Lygiai taip pat dabar Lietuvos imperiją mūsų vyrukai plėšikaudami kuria užsienyje. Bet apie tai vėliau.

Galutinai civilizacija baigiasi, kai ją kūrusios etninės grupės nutautėja, nors ir lieka kokių nors užsikonservavusių jų reliktų. Bet dažniausiai tauta, sukūrusi civilizaciją, nueina į nežinomybę ir į juodą istorijos skylę taip ir nepalikusi kitų, išskyrus architektūros, raštijos paminklus ir garsą, liudijimų apie save. Tai jau – istorija. <…>

Tokia civilizacijų plėtojimosi tvarka. Kas iš jos išryškėja? Veikiantysis asmuo, veikiančioji aplinka ir padarinys yra miestas, valstybė, civilizacija.

Be tam tikro etnoso nebūna nė vienos kultūros. Nesileiskite išmušami iš vėžių kosmopolitinių svaičiojimų, esą kultūra gali būti be tautų. Negali būti. Gali būti tiktai anttautiškumai, kurie egzistuoja tautų pagrindu. Kultūros pamatas yra tautų kūryba. Taip pat kaip kapitalizmo pamatas yra manufaktūros ar įmonės, dirbančios ir gaminančios pridedamąją vertę ir tai, ką galima parduoti. Nėra kultūros ar civilizacijos, kuri neturėtų savo etninio dėmens. Visa kita – arba svaičiojimai, arba sąmoningas melas. Patarsiu dar vieną dalyką: nepasiduokite prietarui – vadinamajai dialektikai. Tarybiniais laikais dialektika buvo grindžiama esamybės pateisinimo metodika: gali būti ir taip, ir kitaip. Melas. Negali būti ir taip, ir

kitaip. Gali būti tik taip arba tik kitaip. Jeigu nežinai, kas yra šitas *taip*, negali pasakyti, kas yra to *taip kitaip*, vadinasi, tu nieko nežinai. Tu esi valdomas, tavimi kas nori sąmoningai manipuliuoja.

Žinoma, tas *yra taip, o ne kitaip*, nėra absoliutus. Apie stalą aš galiu pasakyti daug daugiau, negu tiktai – tai yra stalas: galiu nusakyti įvairius stalo egzistavimo būdus, jo prasmes, formas, paskirtis ir t. t. Taigi žinoti, kad stalas yra tik stalas – irgi reiškia nedaug ką žinoti. Bet jeigu nežinosi, kad tai stalas, vadinasi, tu apskritai apie nieką negalėsi kalbėti apibrėžtai.

Anot Toinbio, yra dvidešimt trys civilizacijos, kurias jis suskirsto į keturias kategorijas: pirminės, antrinės, tretinės ir palydovinės civilizacijos. Iš pirminių Toinbis mini Egipto, Šumerų–Akadų, Egėjų, Indų, Kinijos ir Majų civilizacijas. Antrinės – Sirijos, atsiradusi dėl Šumerų–Akadų ir kitų gretutinių civilizacijų sąveikos, helenų ir indiškoji civilizacijos. Tretinės civilizacijos – Vakarų krikščioniškoji, t. y. visas katalikų ir protestantų pasaulis, Rytų krikščioniškoji ir islamo. Palydovinės – hetitų, Irano, Misisipės baseino ir Rusijos.

Toinbis nekalba apie tų civilizacijų skiriamuosius bruožus. Bet, panagrinėjus juos mūsų pasirinktąja metodika, galima pasakyti, kad visos pirminės civilizacijos augo ir klestėjo tuo metu, kai jos kūrė savo irigacines sistemas, t. y. perėjimą nuo lydiminės žemdirbystės prie pastovios drėkinamosios žemdirbystės. Suprantama, drėkinimas reikalauja milžiniškų kolektyvinių pastangų, subordinavimo, paklusnumo ir bendro vadovaujančio centro veikimo. Tos irigacinės sistemos gali būti kuriamos ir lokaliai, atskirai, bet laikui bėgant neišvengiamai jos išsiplėtoja į vieną sistemą, kuri, geriausiai panaudojama, žmogui duoda daugiausia – saugumą ir gerovę. Saugumas ir gerovė – du žmogaus elementariausių gynybinių poreikių patenkinimo siekiai – išlieka aktualūs per visą civilizacijų kūrimo istoriją.

Antrinės, drįstu sakyti, yra miestų, polių civilizacijos: čia valstybės kuriamos jau nebe kaimų, o kaimų konglomeracijų, kaimų, tampančių miestais, pagrindu. Tretinės – religijos pagrindu atsirandančios civilizacijos.

Dvasiniu, o ne materialiniu kultūros išsiplėtojimo aspektu – visos irigacinės, arba pirminės, civilizacijos paprastai dar gyvena mitologinės pasaulėjautos ir pasaulėžvalgos eroje, miestai kuria filosofijas ir politeistines (ne monoteistines) religijas, bet dievų olimpai jau yra aiškūs. Jie irgi gyvena grupėmis ir veikia ar šeimos, ar kaimo, tiksliausia būtų pasakyti – polio santvarkos – erdvėje.

Tretinė civilizacija išsivysto iki monoteistinių religijų: Rytuose – brahmanizmas, budizmas, nors budizmas dievo neturi, Vidurio Rytuose – judaizmas ir islamas, o Vakaruose – krikščionybė.

Palydovinės civilizacijos yra tarsi kokie krislai. Buvo patogios sąlygos – atsirado civilizacija. Bet pagrindinės linijos, kuri kelia šiandieninės civilizacijos lygmenis istorijoje, įtraukdama juos į istorinę apyvartą, nėra. Paprastai tai analogijų kultūros.

Norėčiau dar pasakyti vieną labai svarbų dalyką apie aplinkos įtaką civilizacijų raidai. Sakiau, kad kiekviena civilizacija, kaip ir kultūra, plėtojasi tam tikrame apibrėžtume. Irigacinėms kultūroms paprastai turi būti aiškus dėmuo – upė. Pagal galimybę – galinga. Kuo ji galingesnė, tuo civilizacijos plėtros energija didesnė. Bet plečiantis civilizacijoms ir augant dvasiniam lygmeniui, upės svarba mažėja. Polio pagrindu generuojanti civilizacija jau nebūtinai turi būti upės slėnio civilizacija, nors vanduo kaip gyvybės šaltinis ir toliau lieka žmonių bendrųjų pastangų simboliu. Tačiau kur kas svarbiau atkreipti dėmesį į dar vieną nelabai žinomą aplinkos aspektą, būtent į kosminį aplinkos poveikį civilizacijoms. Yra sudaryta Saulės aktyvumo lentelė. Ji apima penkių tūkstančių metų laikotarpį. Labai įdomu, kad Saulės aktyvumas sutampa su civilizacijų žlugimo periodais. Po to, kai britų mokslininkas K. Bruksas sudarė klimato pokyčių schemą ir palygino ją su Saulės aktyvumo periodais, buvo pastebėti dėsningumai ir konstatuotas akivaizdus klimato ciklų ir Saulės aktyvumo ryšys. Saulės aktyvumas drėgną ir šiltą laikotarpį Žemėje pakeičia šiltu ir sausu klimatu.

Civilizacijų nuosmukio ir žlugimo periodai ypač aiškūs tada, kai klimato pokyčiai, vykstantieji ne vien tik dėl Saulės aktyvumo, bet ir dėl Žemės sąlygų kitimo, sutampa su Saulės pokyčiais. Tada būna itin dramatiški periodai, kurie, galima sakyti, baigiasi tokiais dalykais kaip pasaulio tvanu. Tai yra aiškiai konstatuotas mokslinis faktas. Net rastas derlingą dirvožemį padengęs grynai jūrinės kilmės smėlio sluoksnis. Taigi mitas nėra mitas. Mitas yra sumitologinta buvusi tikrovė.

Turėtume gana rimtai įvertinti tuos dalykus, nes jie atitinka tą principą, kurį mes patys užsibrėžėme sau traktuodami žmogų kaip gyvastį, kaip visos gyvasties plėtotės tam tikrą tašką, šiandieninę gyvasties plėtotės viršūnę. Gal net nereikėtų sakyti, kad tai viršūnė, reikėtų sakyti – gyvasties realybė. Niekaip negali pavadinti labai protingu ar kosmiškai tikslingu dabartinio žmonių gyvenimo. Nors kas čia žino, kas yra tas kosminis tikslingumas?

Paminėsiu dar vieną labai svarbų momentą, kurio knygose nerasite. Visos kultūros ir civilizacijos laike plėtojasi kaip gyvi augalai, nors tai ne augalai, o substancijos. Jos lemia tam tikrą tikslingumo, sprendžiant žmogaus laisvės ir gerovės garantijų klausimus, lygmenį. Pavyzdžiu čia gali būti irigacinės sistemos sukūrimas. Tai yra labai daug aspektų turinčios sistemos, kuri egzistuoja ir šiandien, atradimas. Ji pasklidusi mūsų buityje, ir mes jau nebekreipiame dėmesio, kad tai yra kažin koks atradimas. Ji tapo visų civilizacijų pamatu. Melioracija yra atvirkštinis irigacinės sistemos procesas. Taigi ši sistema lemia tam tikrą lygmenį, kuriuo vėliau pasinaudoja visos antrinės, tretinės, palydovinės civilizacijos. Tuo metu, kai jos jau pradeda žlugti, ant šito kaip iššūkio, kaip stimulo gali pradėti augti visai kita civilizacija kitoje vietoje. Ir matome – ji plėtojasi į erdvę, kurioje ta irigacinė kultūra ir irigacinės civilizacijos gyvensena, žmogui peršami gyvenimo būdo stereotipai nėra reikalingi. Gali būti reikalingi kiti, sakysime, priekalnio arba kalnų gyvenimo stereotipai, kurie gali ten garantuoti žmogui jo buvimą. Ir štai ten vėl prasiveržia gyvasties paieškos užpildyti visumą, užpildyti žemę būtent tuo vieninteliu visuma tapusiu visų pripažįstamu elgesio stereotipu. Bet, pasirodo, negalima, nes trūksta to ir to. Ir taip iki pat šių dienų, kol galų gale grynai techniniu pamatu pasiekta galimybė užpildyti visą erdvę vienatipe civilizacija.

Kiekvienas galite įsivaizduoti civilizacijų plėtrą į visuotinybę. Tai priklausys nuo to, kaip jūs būsite susipažinę su konkrečiomis civilizacijos plėtros sąlygomis, aplinkybėmis, realijomis. Tik atminkite, kad civilizacija yra gyvasties plėtotės į visuotinybę būdas.

Gal ir yra senesnių, bet kol kas pripažįstama, kad Egipto civilizacija – pati seniausia. Tiksliau pasakius, tai kultūra, sukurta žmonių, kurie apsigyveno Nilo slėnyje ir, ieškodami bendrabūvio pavidalų, ilgą laiką – tris tūkstančius metų – bandė jį laikyti vienintele savo gyvenimo vieta. Kas tie etnosai, kurie padarė pradžią? Teigiama, kad berberai, fušitai, semitai ir iš dalies negroidai, gyvenę pietinėse Aukštutinio Nilo srityse. Jie ateina tik iš istorijos, ir mes sunkiai galime juos identifikuoti su kokiu nors šiandieniniu etnosu. Lygiai taip pat kaip šiandieninį Egiptą sunkiai galima identifikuoti su tuometiniu, kurį čionykščiai žmonės suvokia kaip dvi erdves: vieną – juodąją, kitą – raudonąją. Juodoji erdvė –Žemutinis Nilas, raudonoji – Aukštutinis Nilas. Pagal tai per amžių amžius ir formuojasi Žemutinis ir Aukštutinis Egiptas bei dabartinis Sudanas. Jų gyvenimas

labai glaudžiai susijęs su Nilu. Aukštutiniame Nile – pakrantes užliejančios terasos, kurios po potvynių yra tokios derlingos, kad nereikalauja jokių papildomų rūpesčių, tik reikia jas palaistyti. Nereikia net ir irigacinių sistemų, paprasčiausiai užtenka laistyti. Iš to susiformuoja tam tikra laistymo mechanika. Tačiau Žemutiniame Nile, arba juodojoje erdvėje, sudėtingiau: Nilas ne tik palaisto, bet ir laiko apsėmęs dideles teritorijas, kurias ne laistyti, o sausinti reikia.

Iš pradžių Nilo kultūros vystosi atskirai. Tačiau būtinybė keistis žemdirbystės produktais reikalauja bendravimo. Taip Nilo slėnyje pradeda formuotis pirmieji prekybiniai ryšiai. Iš tos pirmykštės žemės apdirbimo sistemos pamažu iškyla nomai – pirmykščiai miestai su kaimelių ar gyvenviečių sistema. Jų Žemutiniame Egipte – dvidešimt, Aukštutiniame Egipte – dvidešimt du. Viskas labai apibrėžta, viskas labai aišku. Prieš tris tūkstančius metų susiklostę bendro gyvenimo pavidalai yra pirmieji visų būsimųjų civilizacijų gyvenimo, kaimo ir miesto pavidalai. Paaiškėja, kad nomų pastangų gauti pragyvenimui ir mainams reikalingą produktą neužtenka, atsiranda įvairiausių trukdžių. Labai greitai tiems trukdžiams panaikinti bandoma sujungti jėgas ir susivienyti į vieningą teritorinę organizaciją. Tie bandymai susiformuoja į pirmykštę valstybę. Pirmoji istoriškai žinoma valstybė yra Egipto civilizacijos produktas su aiškiais iš mitologijos kylančių gyvenimo būdo stereotipų taikymo požymiais. Vyriausiasis valdantysis – žynys, t. y. turintis galią žinoti, kas yra reikalinga. Žynio autoritetas išlieka nepajudinamas tol, kol žinojimas, kaip tvarkyti aplinką, kad ji būtų geresnė, yra svarbesnis už visus kitus argumentus. Laikui bėgant susikaupia pirmasis turtas, leidžiantis žinojimą nužeminti, o jėgą išaukštinti, ir pradeda ryškėti kitas valdymo lygmuo – civilinis valdymas. Tiesa, jis taip ir netampa savarankiška valdysena. Egipte vyriausiasis valdytojas visada išlieka ir vyriausiasis žinovas, vyriausiasis žynys. Tas sinkretizmas yra viso Egipto valdysenos leitmotyvas, labai įdomiai varijuojantis, trisdešimtaisiais metais prieš Kristų kartu su Kleopatra nueinantis į istorijos analus. Paskutiniais amžiais, žinoma, vyriausiasis žynys ir faraonas jau turi tam tikras atskiras funkcijas. Echnatono religinė reforma kaip tik ir yra pavyzdys, kaip faraonas bando sugrąžinti senosios tradicijos generalinę liniją ir perimti vyriausiojo žynio vaidmenį. Kam to reikia? Todėl, kad būtų galima Egipto civilizaciją kontroliuoti taip pat autokratiškai, autoritariškai, kaip ji buvo kontroliuojama pačioje pradžioje,

kai ji dar tik mezgėsi ir kilo kaip būtent šitos vietos civilizacija. Egipto valdovas yra nekritikuojamas, todėl jis privalo ir žinoti, ir turėti galią. Kol tie du pradai neišsiskiria, Egipto civilizacija nepatiria jokios rimtesnės destrukcijos grėsmės. Ji sparčiai auga ir tampa regiono varomąja jėga ir patraukiančiąja galia. Pirmasis destruktorius Egipto kultūroje yra Cheopsas, kuris, kaip liudija ir Herodotas, pajunta tokią savo galią, kad kitų žinojimas jam pasidaro visai nereikalingas, o jo žinojimas kitiems yra privalomas. Besivystanti prekyba padeda jam sukaupti gana daug aukso, todėl gali manipuliuoti tiek žyniais, tiek ir kitais valdžios pareigūnais, pajungti visus savo valiai ir dar žemėje būdamas pirmą kartą pareikalauja būti garbinamas kaip dievas. Toji tendencija paskui eis per daugelį kultūrų ir civilizacijų.

Dievybės vaidmens ir garbinimo nori daugelis, net bušmenų genties vadas, tik jis neturi mechanizmų tam norui įgyvendinti. Egipto civilizacijoje prielaidos ir mechanizmai atsiranda. Prielaidos – tai darbo jėga, kuri veikia pagal Egipto kultūros sukurtas elgesio normas, kurios iš paprotinės teisės pamažu perkeliamos į įstatymų lygmenį, ir sukauptas turtas, kuriuo galima manipuliuoti kaip jėga, kaip išoriniu požymiu. Tačiau Cheopso pastangos pasistatyti piramidę ir garbinti jį kaip dievą dar jam gyvam esant baigiasi tuo, kad ištekliai yra išnaudojami, ir Egipto visuomenė turi mestis į žydus, kurie, galima sakyti, sukuria Egipto imperiją.

Pirmoji suirutė prasideda apie 2250 metus, III tūkstantmetyje prieš Kristų. Ją įveikti gali tuo metu reikalingų veiksmų ėmęsis žmogus. Suprasdamas, kad vidujai manipuliavimo turtu santykiai yra pakirsti, jis nukreipia Egipto pastangas į išorę ir taip padeda pamatus imperijai, kuri klesti iki tol, kol ateina antrasis didysis destruktorius – Echnatonas. Sumąstęs, kad tvarka, kuria vadovautasi iki šiol, jam yra nepriimtina ir ją įveikti galima ne žygiais į svetimus kraštus, o vidujiniu susitelkimu, jis mato ir vieninteliį įgyvendinimo būdą – reformuoti tikėjimą. Monoteistinio dievo kūrimas yra jau Cheopso pastangos. Visas Vidurinės karalystės laikotarpis skiriamas šiam tikslui įgyvendinti, kol įsitikinama, kad tai neįmanoma. Idėja pasirodo esanti neproduktyvi. Bet įdomu tai, kad Vidurinės karalystės laikotarpis yra itin produktyvus kultūros kūrybai. Suklesti raštas, poezija ir menas. Sukuriami klasikiniai meno pavyzdžiai. O Echnatono pastangos yra susijusios su tuo, kad Vidurinės karalystės metu po Cheopso nesėkmės įgyvendinti vieno karaliaus, karaliaus-faraono, dievo idėją kiekvienas

Egipto regionas ima kelti pretenzijas savo valdovą pastatyti į vyriausiojo valdovo padėtį. Tai yra vidinės dezintegracijos, arba, jeigu pasižiūrėtume iš šiandienos pozicijos, didžiosios demokratizacijos, epocha, kurios būdingiausi bruožai – konkurencija ir regionų valdovų pretenzijos tapti viso Egipto valdytoju. Echnatonas, kad būtų lengviau tai padaryti, daro savo religijos reformą, nes visi regionų valdovai, įžengę į Egipto valdovo sostą, atsineša ir savo regioninius dievus. Tai yra vėl naujas papročių ir tradicijų sumaišymas, vidinių nepasitenkinimų šaltinis, kuris trukdo ir ramiai gyventi, ir dirbti savo darbus, ir kariauti. Visai suprantamos Echnatono pastangos, kurios padaro Egiptą vieną labiausiai intelektualiai pažengusią valstybę. Kodėl Echnatonui nepavyksta įvykdyti religinio perversmo? Nepavyksta todėl, kad prieštaravimas tarp žynių ir faraonų, kuris taip ir lieka neįveiktas Cheopso, išsiplėtoja ir faraonai, kaip institutas, silpnėja, o žyniai, kaip institutas, stiprėja. Faraonai silpnėja, nes laikui bėgant mūšiuose dėl vidinių suiručių patiria vis daugiau nesėkmių, o žyniai stiprėja, nes jų kasta savo rankose laiko visą Egipto dvasinio ir praktiškai juridinio gyvenimo tradiciją. Tradicija yra galingas manipuliavimo įrankis, ir žynių pasipriešinimas Echnatonui, norinčiam įvesti vieną dievą, saulės dievą Atoną, baigiasi tuo, kad iš visų stelų, iš visų įrašų papirusuose ištrinamas Echnatono vardas, jisai prakeikiamas, o Egipte vėl įsivyrauja panteonai dievų, kurie yra susiję su regioninėmis tikybomis ir išlaiko pirmykščių gyvūnų, žmonių pavidalus.

Nesėkminga religijos reforma – Egipto civilizacijos nesėkmės leitmotyvas. Tačiau pasakyti, kad kalti egiptiečiai, būtų neprotinga. Gana taikus, labai konstruktyvus egiptiečių gyvenimo būdas yra labiau kūrybinis negu griaunamasis, kuris būdingas klajokliams ar iš jų kilusioms tautoms ir civilizacijoms. Karas panašesnis į genčių karą – taip egiptiečiai kariavo dėl Sirijos: kovėsi su Asirija tol, kol galų gale vienas kito nenugalėję ją taikiai pasidalijo. Tai lygiai tas pats variantas, kai gentys sustoja viena prieš kitą, mušasi, kol viena kitą sužeidžia, o tada tariasi, ką daryti toliau – žudytis ar prisipažinti, kad nė viena pusė nenugalėjo, ir likti gyviems. Tai yra taikiųjų kultūrų išraiška, todėl egiptiečiai ir negalėjo peržengti per amžius ugdytų ir savastimi tapusių stereotipų, o išorės poveikiai nežymūs todėl, kad pati Egipto, ypač Vidurinės karalystės, civilizacija tuo metu buvo aukščiausia. O Senosios karalystės civilizacija – pati konstruktyviausia: perduodavo tik tai, ką kitos civilizacijos galėjo perimti. Pirmiausia tai pa-

darė graikai, po jų – romėnai. Šitas regionas, labai ilgam tapęs helenistinės kultūros įtakos regionu, praturtino romėnus taip, jog visiškai galima sutikti su daugelio istorikų teiginiu, kad Europos reikia ieškoti visų pirma būtent Egipte.

Egipto pastangos rašto kūryboje taip pat yra precedento neturinčios ir stipriai paveikusios kitas kultūras. Kas įdomu iš Egipto civilizacijos dvasinio gyvenimo? Kuriančiosios taikios tautos idealas yra sąžiningumas ir teisingumas bet kokiomis sąlygomis. Prisiminkime tuo pačiu metu gyvenusius semitus ir žydus: dantis už dantį, akis už akį – absoliučiai kitas mąstymas. Egiptiečiai manė, kad širdis yra žmogaus proto centras. Ir ko gero, nelabai klydo, nes galva yra tik mechanika tam, ką vadiname dvasia, išplėtoti ar racionalizuoti. Sakoma: *širdies žmogus* arba *ne širdies žmogus*, tai yra arba geras, arba blogas. Tiesą sakant, širdies žmogų dar gali vertinti kaip gerą ar kvailą – pasirinkimo reikalas. Tačiau sąžiningumas ir teisingumas bet kokiomis sąlygomis reikalavo, kad visi afektai būtų slopinami, kaip sakė egiptiečiai, – širdies audros įveikiamos, nes jos žmogų išveda iš pusiausvyros, kenkia jam, nuveda ne tais keliais. Taip reikia elgtis todėl, kad pasaulis yra amžinoji tvarka, jis nekintamas. Tai yra visiška priešingybė mūsų pasaulio vertinimui. Žinoma, tas nekintamybės momentas labai gerai susisieja su pastarųjų metų bandymais atrasti sąsajas tarp egiptiečių ir kosminių civilizacijų. Tiems dalykams aš neteikiu daug reikšmės, bet visai to nematyti irgi būtų neprotinga. Kas vertė piramides ir Žemutinės Gizos kompleksą pastatyti pagal Oriono žvaigždyno konfigūraciją? Ar tik todėl, kad Orionas matomas pro kalnų tarpeklį, kuris pagal seniausius padavimus yra vartai į dangų? Nežinau. Niekas šiandien negali į tai atsakyti. Tai yra viena iš paslapčių. Bet kosminių motyvų esama daug, todėl neatsižvelgti į tai negalima. Su kosminėmis orientacijomis taip pat aiškiai susijęs nesuprantamas, normaliai nepaaiškinamas pats piramidžių konstrukcijos pobūdis.

Visa tai Egipto civilizaciją verčia traktuoti ne vien panteistiškai. Čia mes su kolege ginčijomės dėl žmogaus prigimties empirinės ar racionalios mąstysenos. Jeigu ji būtų pasakiusi iš pat pradžių, kad religiją traktuojame kaip empirinės mąstysenos idealizaciją, tai tada, žinoma, galima sutikti, kad tai yra empirinės mąstysenos išraiška. Bet įdomu tai, kad empirinėje mąstysenoje yra tokio racionalumo, koks yra sunkiai paaiškinamas ir egzistuoja, galima sakyti, kaip paslaptis.

Taigi statiškumas ir pastovumas, būdami kaip idealas ir puikiai susisiedami su kosminiu to meto vaizdu, kuris taip pat yra statiškas ir amžinas ir iš jo yra viso ko ištakos, formuoja egiptiečių meną. Tas frontalumas ir statiškumas, kurį konstatuojame kaip pagrindinį egiptiečių meno bruožą, ir lėmė pirmųjų paveikslėlių stilistiką. Kita stilistika būtų neatitikusi iš amžių glūdumos ateinančios egiptiečių pasaulėjautos, jai būtų prieštaravusi.

Egipto meno idealas – rimtis, vaizdo garbingumas ir didingumas. Tai traktuojama net horizontaliuose bareljefuose. Galbūt tai yra specialiai praktikuotas būdas, netraktuotinas kaip stereometrinės erdvės mene nepažinimas. Kartu su polėkiais, kurie ir šiandien kelia pasigėrėjimą dvasiai, su pastangomis sukurti tikrovę, kuri su tuo egiptiečių jaučiamu ir jų poezijoje labai ryškiai išreikštu gyvybiškumu, gyvastingumu koreliuotų visoje visatoje ir pripildytų visą egiptiečių pasaulėvaizdį pasigėrėjimo, – o tai jiems ne vienu atveju pavykdavo tobulai įgyvendinti, – Egipto kultūroje, Egipto kasdienybėje, buitiniuose santykiuose būta absoliutaus primityvumo, aiškiai rodančio matriarchatinės tvarkos idealus. Turtą paveldėdavo moterys todėl, kad turtas nebūtų skaidomas, praktikuojama ir kraujomaiša: broliai vesdavo seseris, motinos – savo vaikus. Turtingųjų egiptiečių privilegija – haremai, todėl kraujomaiša jiems nebuvo būtina. Bet faktas tas, kad Egipto kultūros fundamentas – primityvizmas, kurio pagrindu buvo pasiekta tokių aukštumų, kurios iki šiol stebina. Išvada tokia: kiekviena kultūra, jeigu kaip tikrą dalyką ji turi savęs teigimo troškulį – norą išreikšti save, gali pasiekti praktiškai visko, ko nori. Kitaip sakant, dinozauras, jeigu to nori, gali tapti žmogumi. Gal ne žmogumi, atsiprašau, turtingu dinozauru. Aš, žinoma, juokauju.

Čia yra pamoka mums, visiems pažangos adeptams. Pažanga – tai perėmimas. Nebūtinai. Kaip sakė egiptiečiai, pažanga yra dalykų, kuriuos laikai tikrais, išskleidimas visais tau įmanomais būdais neatsižvelgiant į sąlygas. Sąžiningumas ir tiesa nuo jokių sąlygų nepriklauso.

Šumerų, įsikūrusių Pietų Mesopotamijoje, tarp Tigro ir Eufrato upių, civilizacija – tai besiplėtojantis gyvenimo būdas, kurį kuria ateiviai, nugalėję ten gyvenusius neaiškius gyventojus ir patys likę neaiškūs, save vadinantys juodagalviais, t. y. šumerais. Kas tie juodagalviai, niekas negali paaiškinti, iš kur jie atsibeldė, taip pat neaišku. Aišku tik tai, kad jie pradeda kurti dvipusę, kaip Egipte, sistemą – ir irigacinę, ir melioracinę (gal labiau melioracinę), nes didelės Tigro ir Eufrato slėnio teritorijos buvo užliejamos ir reikėjo nuo vandens saugoti laukus.

Taigi taip pat irigacija – impulsas vienai iš seniausių civilizacijų. Labai sparčiai auga gyvenviečių konglomeratai, kurie išsirutulioja į du didžiausius šumerų miestus – Uruką ir Nipūrą.

Šumerams, taikingos kultūros žmonėms, pradžioje nerūpi užkariavimai. Priešingai, jų kultūra yra tarsi buvusių didžių žygių tautos, kuri dabar nori gyventi ramiai, atmintis. Ir iš tiesų, Gilgamešo epe aprašomas tvanas liudija, kad šumerai turi senesnę už Tigro ir Eufrato erdvėje besiplėtojančią istoriją. Tuo metu jiems labiausiai rūpi elementariausios buities sutvarkymas. Pasaulyje šumerai vadinami biurokratų tauta, nes visus ūkinius reikalus labai nuosekliai užrašo ant molio lentelių, kurių ir dabar yra įvairiuose pasaulio muziejuose. Praktiškai apie 80–90 procentų tų lentelių turinio užima ūkinės sąskaitos. Ir tik mažytė dalis lentelių yra literatūros kūriniai. Itin svarbus šumerų indėlis pasaulio civilizacijai – gana sėkmingas mitologinės pasaulėjautos virsmas į racionalistinę pasaulėjautą, t. y. racionalizuotą gyvenimo erdvę. Matyt, kad su tuo ir yra susijęs vadinamasis biurokratizmas. Jei žmogus atrado gyvenimo būdą, kaip užsitikrinti gerovę, t. y. irigacinę sistemą, jei jo veiklai yra reikalingas atsimintinas žinojimas, kokios skolos, kokios pajamos ir t. t., tai kodėl jis negali užrašyti tų dalykų ir laikyti tą užrašymą aukščiausia savo kūryba? Man atrodo, tai yra atsakymas į klausimą, ar iš tiesų jie yra biurokratai. Tai racionalaus gyvenimo džiaugsmas, kurį išgyvena šumerai kur kas aktyviau negu egiptiečiai, nes jų nevaržo tradicija susaistytas pasaulis. Galų gale, jie turi vieną herojų, kuris bet kada gali būti prikeltas, gali būti pavyzdžiu, jeigu jiems pasidarys bloga ar reikės kilti į žygius. Šumerai visada pasirengę. Ten yra iš tiesų tautų katilas, jiems iš tiesų ten reikėtų kariauti. Bet jie – taikūs žmonės, ir todėl ima kurti įstatymus. Būtent tie užrašai, praktinės veiklos apmąstymai padeda jiems suvokti, kad yra kai kas svarbiau už santykius papročiu ar pagal Gilgamešo tradiciją tvarkantį elgesį, – tai yra santykiai pagal tai, kaip gausinti gėrį iš to, ką duoda irigacija, tas mano laukas ar ryžių pardavimas. Suprantama, papročiai jau neveikia ar sudaro tik pradinę terpę, o virš jų – nauji susitarimais reglamentuojami santykiai. Tos molio lentelės liudija, kad į pasaulį atėjo susitarimas, kuris Egėjo civilizacijoje išsiplėtojo visa jėga.

Egėjo civilizacija taip pat nėra vienareikšmiška. Kretos, Mikėnų, pirminė minojinė kultūros, kuriose yra labai daug neaiškumų, turi daug bendrų bruožų su Vidurio Azijos tautų, ypač Asirijos, Babilonijos, kultūromis. Įdomiausia tai, kad Egėjo kultūra yra kuriama praktiškai visai laisvoje er-

dvėje. Žmonės ten nevaržomi papročių ir tradicijų. Ar senosios Egėjo kultūros buvo sunaikintos? Sakoma, kad vadinamoji Atlantida buvo Mikėnų kultūros sunaikinimo atgarsis mitologijoje. Galbūt ir taip. Mums šiuo atveju ne taip svarbu. Mums svarbu tai, kad Egėjo jūros salose gyvenę ar apsigyvenę žmonės buvo tarsi liekana ar užklydę klajokliai, iš buvusios savo erdvės iš esmės nieko su savimi neatsinešę, turi susikurti sau gyvenimą. Laisvė nuo tradicijų yra Egėjo kultūros jos graikiškuoju pavidalu raidos esmė ir patosas. Apie šituos dalykus kalbėsime vėliau, kai kalbėsime apie kultūros plėtotę laike, apie šiuolaikinės civilizacijos išsiplėtojimą per įvairias laikines civilizacijas. O dabar akcentuoju tiktai vienintelį šį dalyką, nes man dar maga kai ką pasakyti apie Indiją ir Kiniją.

Indijos kultūra – tai Indo, Gango ir Brahmaputros upių slėnių kultūra. Pirmykščiai ten gyvenantys žmonės – dravidai – trys tūkstančiai metų prieš Kristų kūrė gyvenvietes, kurių poliai yra Mohendžo Daro ir Harapos miestai. Apie juos nedaug ką žinome, nors archeologai gerai juos ištyrinėjo, bet ne ką teatskleidė. Kur kas daugiau žinomas nuo arijų antplūdžio į Indostano pusiasalį prasidedantis kultūros generavimas. Čia įvyksta tai, ko nebuvo niekur kitur pasaulyje ir kas labai įdomu: kai pasižiūri į Egėjo civilizacijos pradmenis ir erdvę, kurioje permatomas Viduržemio jūros vanduo, aiškus beveik visai be debesų Heladės dangus, vienas kitas ugnikalnis su ugnį spjaudančiais nasrais ir vėjas, pučiantis bures, yra patys svarbiausi graikų išgyvenimai, o tai įeina į jų mąstyseną ir iš ko, galima sakyti, prasideda visa jų savivoka ir filosofija. Čia yra visai kitaip. Dravidų etnosas jau yra sukūręs gana tvirtą savitarpio gyvenseną. Ir kai užplūsta arijai, dviejų tautų, arba dviejų etnosų, sankirtoje įvyksta tokios diferenciacijos, kuriose labai aiškiai matyti ir praeities tradicijos, ir esamos situacijos, ir abiejų etnosų noras ir pastangos likti, gyventi, būti. Iš tų pastangų gimsta kitur pasaulyje neegzistuojantys dariniai – *kastos*. Kastos yra žmonių grupių, sluoksnių apibrėžimai. Tos kastos – indiškai *varnos*, o sanskritiškai sakytume varsos, spalvos – labai artimas lietuvių kalbai skambesys. Kasta reiškia švarumą. Pradiniais kastų formavimosi laikais jų būta keturių: *brahmanų*, arba žynių ir išminčių, kitaip sakant, filosofų, *kšatrijų* – karių, *vaišijų* – pirklių, amatininkų ir žemdirbių, visų, užsiimančių sunkiuoju verslu, ir *šūdrų* – paprastų darbininkų. Sakoma, kad jų padėtį yra nustatęs Brahma, kildinęs visas kastas iš atskirų žmogaus kūno dalių. Brahma – seniausia indų civilizacijos dievybė. Dėl jo minčių, mokymo ir filosofijos

įtakos surašytos epinės poemos „Mahabharata“ ir „Ramajana“, gimė stipriausiai ir seniausiai Indijos dvasinį gyvenimą formavęs ir reiškęs tikėjimas. Budizmas atsirado tik po brahmanizmo susiformavimo.

Budizmas – mokymas, kaip išsivaduoti iš to, į ką pateko indų civilizacija arijams susikryžminus su dravidais. Buda yra istorinis asmuo, kunigaikštis Gautama, kuris, atsiskyręs nuo savo bendruomenės, mąstė tol, kol jį ištiko nušvitimas (Buda – reiškia apšviestasis), aiškiai parodęs, kad ne nuo dievų priklauso žmogaus gyvenimas. Dievai irgi yra, jie gyvena ir gali gyventi bei sąveikauti su žmogumi. Bet žmogaus gyvenimas priklauso nuo paties žmogaus. Ar pastebite – čia yra tos pačios tendencijos, kokios jau nuo Echnatono pradeda reikštis Egipte, nuo šumerų civilizacijos pastangų įprasminti savo gyvenimą kaip praktinio gyvenimo patosą, naudą, grožį ir nuo graikų pastangų savo žemės ir savęs paaiškinimą remiantis mūsų pačių aplinka. Beveik viskas sutampa. Budizmas ir yra mokymas apie tai, kaip žmogui surasti savo kelią ir pačiam tvarkyti savo gyvenimą. Buda sako, kad pats svarbiausias dalykas yra atsisakyti tų paskatų, kurios susijusios su troškimu gyventi, paprasčiausiai būti, su noru patirti malonumus ir turėti turtą. Jeigu žmogus įveikia šituos dalykus, gali tapti palaimintuoju ir gyventi kaip išminčius. Pirmiausia reikia atsisakyti turto, paskui – malonumų, noro sėdėti ant upės kranto ir žiūrėti, kol upė atneš tavo priešo lavoną. Čia, žinoma, juokauju, bet filosofija maždaug tokia.

Tai, kas pasiekiama šitame pasaulyje kaip aukščiausia išmintis, yra *nirvana*, reiškianti visišką dvasios priklausomybės nuo gyvenimo įveikimą. Budizmas, matyt, turės paklausą ateities pasaulyje. Aš taip manau. Žmogaus be žemės ir be atsakomybės nuostata kuo toliau, juo giliau jame įsitvirtina, padėdama įsivyrauti kitam poliui – tiems, kurie manipuliuoja Budos idealus išpažįstančiais ir kurie perka narkotikus, naudoja visus kitus civilizacijos itin atkakliai peršamus dalykus.

Kinijos civilizacija yra gana nuobodi, vienmatiška, be didesnių vidinių ir išorinių išgyvenimų, nuosekliai perėjusi visus mitologijos įveikimo, monoteistinio Dievo kūrimo ir civilinės valdžios vietos nustatymo visame šitame universume kelius. Įdomiau tai, kad Kinijos civilizacija pagimdė du religijos tipus, tiksliau sakant, vieną perėmė, o kitą pati pagimdė. Tipiškas kiniškosios civilizacijos jausenos ir savitaigos etalonas – Konfucijus, kurio idealas yra toks: „Aš neišgalvoju, aš perteikiu.“ Perteikti kanoną to, kas yra sumąstyta anksčiau, yra Konfucijaus kaip mąstytojo priedermė.

Iš čia – visas kiniškasis dogmatizmas ir apskritai Rytų dogmatizmas, pereinantis per kanono perteikimo meną. Beje, ir Biblija to paties reikalauja. Žydų kultūros legitimumas labai aiškiai matuojamas: saugok kanoną – dvasinį ir fizinį – su visais draudimais, valgymais, nevalgymais ir t. t.

Taigi Konfucijus yra mąstytojas, kuris apibendrina visą ligtolinį kinų minties patyrimą, išryškindamas subordinaciją ir paklusimą, tuo pabrėždamas dvasines vertybes ir nutiesdamas kelią autokratiniam valdymui. Imperija Kinijoje – normalus gyvenimo būdas. Kaip ir civilio žmogaus, turinčio Dievo galią, diktatas. Netraktuojama, kad jis yra Dievas, bet jo žodis yra Dievo žodis. Būtent tokiam valdžios supratimui labai naudingas Konfucijaus paskelbimas dievažmogiu, arba žmogdieviu, o konfucianizmas kaip tikėjimas imperatorių sukurtas tam, kad aptarnautų paklusimo institutą.

Kinų tautos pradžių pradžioje buvę mitologiniai pasaulėjautos pradmenys ir šiandien Kinijoje egzistuoja kaip šios dienos pasaulėjautos pradmenys. Kinijos civilizacija, galima sakyti, nėra patyrusi nė vieno didesnio įtrūkio. Ar tai reiškia, kad, jei vadovausimės Toinbio filosofija, jai dar viskas prieš akis? Ir didysis iššūkis jai prieš akis? Galima ir šitaip traktuoti, bent jau manyti. Patys kinai, žinoma, ne Toinbio filosofijos paveikti, mano, kad Kinijai ir yra atėjęs lemiamas momentas. Todėl labai ramiai žiūri į kapitalizmo konvergenciją griūvant socializmo pasauliui, kuris nėra jiems išsprūdęs iš rankų. Jis yra jų valdomas: į jį gali įleisti tiek kapitalizmo, kiek jiems reikalinga. Ar netaps šis procesas nekontroliuojamas? Galbūt. Visos gyvenimo situacijos – rizika. Jeigu valdžia nebesukontroliuos šio proceso, prasidės Kinijos destrukcija, panaši į Rusijos destrukciją Boriso Jelcino laikais. Dabar Vladimiras Putinas visokiausiais būdais bando tą irimą sustabdyti ir atkurti rusiškumą, kurį jis supranta taip: rusai „suvirškino“ mongolus, totorius, kalmukus ir t. t. „Suvirškins“ jie bet ką, kas tik ateis į Rusiją. Ir net patys Rusijos kitataučiai kalba, kad tai yra normalu. Man tai irgi labai patinka. Bet ar tai yra rusiškumas, aš nežinau. Atsakymas bus ateityje. O kas yra kiniškumas, šiandien besąlygiškai aišku. Kinija turi Mao Dzedongo kultūrinės revoliucijos patirtį. Tai yra valdomas procesas – vienų luomų, vienų sluoksnių paleidimas prieš kitus, kad tas praturtėjęs ir kiniškajai civilizacijai galintis kelti pavojų Kinijos visuomenės luomas būtų nesunkiai eliminuotas.

Mes neturime kada kalbėti apie Sirijos, hetitų ar kitas pašalines, antrines ir tretines civilizacijas. Pakalbėsime daugiau apie tretines, išryškin-

sime Vakarų ir Rytų civilizacijų skirtumus. Aiškiai matyti, kad visa tai, kas kartą įvyko istorijoje, egzistuoja tos tautos, kuri tai kūrė, arba tautų, kurios paskui tai perėmė, atmintyje, ir niekas pasaulyje nežūna. Šiandien atrandamos formos galimos tik todėl, kad jos jau buvo, ir tas buvimas leido sukurti šiandienines. Pasaulis eina į ateitį, ieškodamas naujumo ne iš naujumo, o iš to, ką jau yra patyręs.

2001 03 21

Reikėtų šiek tiek giliau panagrinėti Vakarų civilizaciją intelekto kaip žmogiškumo brandos ir viso daiktiškojo pasaulio raidos aspektais, t. y. iš kokių civilizacijų ji pati kyla ir į ką eina, ar istorijos plėtra gali teikti mums kokių nors vilčių, ar tikrai ji verčia mus susirūpinti ir jaudintis, patekus į eilinį istorijos akligatvį.

Visų pirma noriu pabrėžti, kad Vakarų civilizaciją kūrė trys tautos: žydai, graikai ir romėnai. Tai senos istorinės tautos, iš kurių tik viena tebėra gyva, o ir pati daugybę kartų mutavusi ir nežinia kuo tapusi, palyginti su senaisiais semitais ir judėjais. Žydų tauta šiandien nėra tokia vieninga, koks vieningas jų vardas. Bet jų elgesys – vienareikšmiškas, leidžiantis teigti: taip, tauta gyva ir iš jos reikia mokytis.

Ką davė žydai? Vienareikšmį ir labai radikalų monoteizmą. Šios idėjos niekas nepagrindė, nors Amenchotepas lyg ir buvo suvokęs, ką tai reiškia, o Tutanchamonas pabandęs visa tai įgyvendinti. Mozė ir kiti pranašai, kiek jie yra istoriški, suformulavo nuo bet kokių empiriškumų nepriklausomą Dievą, išskyrus viena – realybę, žmogų. Tai buvo fantastinis atradimas – dievas-žmogus, kuris yra ir kurio nėra. Žmogus kaip galima visuotinybė. Kaip visa tai galėjo sutilpti prote?! Ir teisingai, galima sakyti, šiurpino šitas sumąstymas. Bet jei norėtum aiškinti labai daiktiškai, labai empirizuodamas, tada turėtum teigti, kad turėjo būti koks nors ryšys su kokiu nors žmogumi, kitaip sakant, su kita civilizacija, kuri ir galėjo duoti tokią mintį, kuri žemėje buvo nudaiktinta, suabstraktinta, mistifikuota ir pateikta jau kaip tikėjimo objektas. Toks aiškinimas grindžiamas paprasto mąstymo logika, ir pasaulyje jau yra daug bandymų rasti tokių pėdsakų, kaip antai elektros lemputė, Pietų Amerikos indėnų statinių suleidimo technika. Net pagal šiandienos technologijas neįsivaizduojama, kaip būtų galima pakelti į nepasiekiamas aukštumas net mašinomis nepakeliamus luitus, juos suleisti taip, kad nebūtų jokio plyšelio ir t. t. Į šitai nesiūlau atkreipti

kokį nors didesnį dėmesį, siūlau tik turėti galvoje. Mums galėtų turėti prasmę ir reikšmę tiktai vienas dalykas: kaip visa tai nusėdo į žmonių gyvenimą, organizavo jų gyvenimo būdą ir išsiskleidė kultūros ir civilizacijos pavidalais.

Tai štai, per visą tą laiką, kai pasirodo apreiškimas, Dievas kaip vienvaldis visos visaties asmuo – ar bent jau jo šešėlis – lydi visą Sirijos civilizacijos regioną, kuriam priklausė senieji žydai, paskui veikia ir Egėjo civilizaciją imtinai iki helenizmo, kol atvirai įsiveržia į graikų ir romėnų sukurtą pasaulį.

Antra tauta – graikai. Jų įnašas taip pat yra neabejotinas. Žydų teiginys „Tikėk tuo, ką sakau, jei netikėsi, tavęs neliks“ yra brutali fizinė prievarta tikėti tuo, kas yra sakoma, kaip vieninteliu tikrumu. Graikai mąsto ir veikia kitaip: jie tai, ką mato, tyrinėja ir kiek tame, ką mato, randa tikrumo, tiek laiko jį tikru dalyku. Taip į Vakarų civilizaciją įneša jai būdingą žinojimo, mokslo ir filosofijos motyvą. Tas motyvas nuo pat graikų arba antikinio helenistinės civilizacijos laikotarpio eina iki pat šių dienų taip pat neatskiriamai kaip ir monoteistinio Dievo idėja.

Romėnai labai įdomiai transformuoja senųjų žydų dievo-žmogaus idėją į žmogaus-dievo idėją. Kristus visų pirma yra žmogus ir tik paskui jis – Dievas. Kad jis yra Dievas, reikia įrodyti. Jis turi numirti, jog įrodytų, kad jis yra ne toks kaip mes. Ši idėja, pagimdyta žydų, atliepia tai tikrovei, kurią sukūrė romėnai, paversdami beveik vergais visas pavergtas tautas. Vergu tapusiam, bet gyventi norinčiam žmogui tai pasirodo esą itin produktyvu. Ir iš tiesų, jeigu aš esu žmogus, kurį gali tvarkyti koks nors Poncijus Pilotas, arba, kitaip sakant, Romos vietininkas, nusiplaudamas rankas ar pasmerkdamas mane žūti, ir aš neturiu nieko kito, tik manymą, jei Kristus buvo žmogus ir turėjo savyje gebėjimą iškęsti gyvenimą dėl to, jog parodytų mums, kad yra Dievas, tai, tikėdamas, kad Dievas yra, aš irgi galiu pakilti virš savęs ir visų kitų. Tai vergų pagimdyta išsiveržimo anapus savęs filosofija. Ji iš esmės eventualiai demokratizavo visą gyvenimą. Ir tas demokratizacijos vyksmas tęsiasi du tūkstančius metų iki mūsų dienų, kai mes turime jau realizuotą žmogų-dievą, o ne dievą-žmogų. Kiekvienas iš jūsų esate dievukai, aš – taip pat. Mes visi taip mąstome. Kas yra svarbiau už mane? Nėra svarbesnio. Paskutiniame „Šiaurės Atėnų“ numeryje buvo labai geras straipsnelis „Individualizmo utopija“. Teisingai mąstoma. Viskas ta linkme ir juda.

Taigi plėtra akivaizdi, perimamumas aiškus. Ir tai tęsiasi, jeigu skaičiuosime kartu su Sirijos civilizacija, su pačiomis jos ištakomis, šešis tūkstantmečius prieš mūsų erą ir dar du mūsų eros tūkstantmečius. Idėjos yra galingesnės už imperijas ir epochas. Jos pagimdo epochas. Tai dar kartą įrodo – apie tai mes pačioje pradžioje kalbėjome, – kad viskas yra mintis, viskas yra idealumas. Tai, ką vadiname materialumu, – liekana. Mintis be materialiosios liekanos taip pat neturi sklaidos. Ji gali egzistuoti kaip potencialumas, bet ne kaip aktualumas. Mintis aktualizuojama kokiu nors veiksmu arba daiktu. Veiksmas gimdo daiktą. Daug svarbių minčių mano galvoje gali būti, bet, kol aš jų nepasakau, jų nėra.

Taigi tos trys minėtos tautos, tie trys veikėjai absorbuoja milijonus, o gal milijardus kitų veikėjų. Panagrinėkime, kaip vis dėlto konkrečiai tai vyksta.

Tai, ką vadiname Sirijos civilizacija, daugelio kultūros istorikų ilgą laiką gana paniekinamai buvo traktuojama kaip įvairių idėjų, įvairių daiktų sinkretizmas. Iš tiesų nėra visai taip, nes Sirijos civilizacija pagimdo vieną labai įdomų reiškinį, kuris galėtų būti pavadintas niekšų civilizacija. Dar tipiškesniu pavidalu, mano galva, tas reiškinys egzistuoja Kretoje, vadinamuose Minojo rūmuose iki Minotauro labirintų imtinai. Atkreipkime dėmesį į tokią bendrą savybę. Paprastai iki tol, kol prasideda civilizacijos plėtojimas, kas nors toje vietoje gyvena. Sunku pasakyti, pavyzdžiui, kas gyveno Mikėnuose, kas gyveno netgi Italijos pusiasalyje, kur generuoja romėnų civilizacija, kas yra tie etruskai, kuriuos užplūsta žmonės, kuriantys romėnų erdvę. Visai nelengva, bet jie yra, tai yra priešistoriniai dalykai. Matyt, kada nors bus ir tai išsiaiškinta, nes etnosų plėtra jų genetiniu aspektu gali būti atsekta iki pat tolimiausių gelmių. Man atrodo, dabar ir esame priėję tą momentą, kai genų archeologija bus lygiai tokia pat galinga disciplina, užsiėmimas, kokia buvo archeologija, materialinių dalykų tyrinėjimas ar kultūrinė antropologija, o tai iš esmės irgi buvo žmogaus archeologija. Pereidami į biogenetinį lygmenį turėsime prieiti prie savo istorinių ištakų pažinimo, lygiai taip pat, kaip ir savo biologinių galimybių pažinimo per genų sistemos galimybių ištyrimą.

Taigi Sirija prasideda su Jerichonu, Ebla, Ugaritu. Tai miestai, kurie šiandien jau gana gerai ištirti, bet niekas negali pasakyti, kokios tautos juos kūrė. Kol kas tyli visi rašytiniai šaltiniai, archeologija, nes nėra komunikacijos pagrindo, iššifruotų raštų, prasmių nusakymo, iki mūsų dienų neišlikę to meto vardai, kad galėtume tyrinėti jų prasmes ir reikšmes. Bet yra

žinoma, kad apie aštuonis tūkstančius metų prieš mūsų erą tie miestai jau egzistuoja ir kuria kultūras, kurias galima pavadinti sausumos kultūromis.

Lygiai taip pat ir finikiečiai. Tai prekybininkų civilizacija, kuri sklinda į šonus, bet jos nelabai traukia kokios nors uždaros erdvės. Priešingai, ta civilizacija nori turėti išeigą į savo plėtotę ne per materialią, o per dvasinę erdvę, visų pirma per mainus. Palyginti su labai sėslia Egipto civilizacija, tai yra naujas, gana didelio masto dalykas ta prasme, kad apie jį jau galima būtų žinoti kaip ne apie lokalinį reiškinį. Dar įdomiau yra tai, kad jis turi perimamumą. Finikijos kolonija Kartagina, kai finikiečiai nusilpsta ir nebesugeba tvarkytis, perima vadovavimą ir visą Finikijos palikimą – dievų panteoną, kultūros, kūrybos, visų pirma rašto brandinimo patyrimą, kurį plėtoja jau kaip tam tikros erdvės kultūrą, ir ji prigyja tautose, su kuriomis Finikija ne tik prekiauja, bet ir bando jas valdyti.

Senovės žydai irgi šiek tiek panašūs. Žiūrėkite, kaip jie blaškosi. Atrodo, kad pabėgę iš Egipto ir apsigyvenę Palestinoje galėtų būti ten laimingi, ginti tą savo žemę, kaip gina dabar. Bet ne, jie pagyvena kurį laiką, sukuria gana gražią kultūrą ir vėl grįžta į tą patį Egiptą. Ir tiktai antras išsiveržimas jiems jau yra esminis. Įdomu tai, kad jie taip pat nesieja savęs su apibrėžta teritorija. Palestinos, kaip vienintelės Pažadėtosios žemės, motyvas eina per visą žydų istoriją ir susiformuoja tik tada, kai žydai gyvena tremtyje, kai jie pabėga. Tada jie galutinai supranta, kad bet kurios bendruomenės, ar tai būtų nedidelė etninė visuomenė, ar tauta, ką nors esmingai gali suvokti tiktai jos netekus. Lietuva laisvę šiandien yra suvokusi iki pačių panagių, giliai, kaip savo likimą. Kodėl? Todėl, kad Pirmojoje respublikoje laisvė buvo daugiau ar mažiau atsitiktinai gauta. Ji buvo likimo dovanota, 1918 metais aplinkybių duota galimybė. Tiesa, dalis žmonių buvo subrendę šitam žingsniui. Bet tik labai apibrėžta mažuma – kuriančioji mažuma. Nacijai buvo svarbu geras gyvenimas. Tarybiniais metais, priešingai, ne tiek geras gyvenimas buvo idealas, kiek laisvė. O geras gyvenimas buvo siejamas su laisvės atgavimu. Todėl dabar, kai to gero gyvenimo būnant laisvėje nėra, lietuviai plūsta į visus žemės kraštus ir ten kuria sau gerovę pagal laisvės normas. Iš tiesų, jie yra laisvi, visas pasaulis taip daro, ir laisvi jie tiek, kad, jeigu kas nors jiems ko neduoda, jie nudobia ir pasiima. Tai yra iš tiesų necivilizuoto mąstymo laisvė, bet laisvė dėl gerovės.

Taigi lygiai taip pat mąstoma prieš keturis penkis tūkstančius metų. Aš suprantu, kad turint sau už nugaros penkis tūkstančius metų šiandien

galima ir Jeruzalės neatiduoti, ir Izraelį laikyti Pažadėtąja žeme, ir visiems – ir vyrams, ir moterims – ginti ne žodžiais, ne pliauškalais, o automatais ir raketomis. Tai jau yra tikras realybės gražumas. Tavo gyvenimas, laisvės konkretybė ne kur nors blaškantis, nes ta laisvė tau kaip žibintas galima tik tokiu būdu. Tau, lietuviui, irgi tik kartu laikantis, o ne atskirai.

Judėjai gyvena kaip graikai: sklinda Vidužemio jūros pakrantėmis, negyvena kolonijomis, o pasklidai, slėpdami vienas nuo kito savo gyvenimo galimybes. Ukrainoje įsitaisė kokia dešimtis stiprių Lietuvos verslininkų. Pabandykite dabar ten įsitvirtinti. Užblokuos visus kelius ir automatais gins savo galimybes, nes jiems ten gerai. Kitas momentas… Nesuvokimas, kad tik tai, kas kartu išgyventa, kartu galima ir įgyvendinti. Dar kartą sakau: Lietuva išgyveno laisvę iš tiesų esmingai. Dabar jai dar reikia išgyventi ir laisvės įgyvendinimo galimybių ribas. Ar tam prireiks pusės nacijos žūties, nežinau, bet panašu į tai.

Egėjo civilizacija kyla maždaug trečiame tūkstantmetyje prieš mūsų erą. Tai visų pirma Kretos sala, Egėjo salynas ir žemyno teritorija, kurią žymi Mikėnai. Kaip galima būtų apibūdinti tą erdvę? Daug jūros, mažai žemės ir užmigti neleidžiantis klimatas. Kaip Afrikos gyventojui, kuris bananą nusiskynė, suvalgė ir vėl gali miegoti. Iš čia letarginis kultūros pobūdis.

Kaip sakiau, du ryškiausi Egėjo civilizacijos židiniai – Kretos sala ir Mikėnai. Knoso rūmai, Minotauro labirintas arba karaliaus Minojo rūmai … Egėjo civilizacijos pagal dabartinius duomenis išaugo kaip rūmų civilizacija, kur rūmų teritorijos beveik nėra. Bet užtat kas ten vyksta? Sukuriama tai, kas pereina iš Egėjo civilizacijos į helenų civilizaciją – estetinis jausmas akcentuojamas taip, kad graikams tik dėl gyvenimo būdo asketizmo, gyvenimo rūstumo jis tampa ne estetizmu ar estetizacijos polinkiu, o subalansuotu grožio pajautimu. Bet būtent Knoso rūmuose grožis yra dekadentiškas: akcentuoja vienus, o ne kitus tikrovės dalykus, ir tie kiti tikrovės dalykai yra susiję su juslingumo, didingumo tenkinimu, su įvairiais papročiais, kurie irgi su šituo yra susiję. Matyt, kad iš tiesų ta kultūra gyvena savo žlugimo metą, kai ji nugrimzta su tais daiktais, kurie dabar iškyla prieš mus. Kas sužlugdo? Tiksliai pasakyti negalima, bet, matyt, tai susiję su ateiviais iš Šiaurės, kurie kaltinami ir Mikėnų kultūros sužlugdymu. Kalbėdami apie Kretą negalime pasakyti tautų, kurios užgriūva ir sunaikina ją, pavadinimų, o dėl Mikėnų galime: achajai ir danajai. O ten gyvenę autochtonai ir pelazgai – nesvarbūs. Štai, be abejo, jums yra girdėta.

Aplink Mikėnus būta daugiau miestų. Tai iš tiesų besiplečianti kultūra, kuri dar nėra pasiekusi savo išsiplėtojimo, kuris virstų į kitą pusę – į nuosmukį, į nuolydį. Mikėnų įnašas į helenų civilizacijos plėtotę yra reikšmingas tuo, kad, matyt, tuo metu, kai plėtojasi Mikėnų kultūra, vyko vadinamasis kolonizacinis Trojos karas, davęs pamatą Homerui sukurti „Iliadą“, kurioje įkūnyta visa graikų šlovės, didybės, jų gyvenimo prasmės nuostata. Mikėnai sukuria tuos gyvenimo stereotipus, kurie paskui yra perimami ir per achajų bei danajų kuriamus gyvenimo standartus tampa visos helenų galingos civilizacijos, kuri iš esmės yra taiki ir kuriamoji, pamatu. Kas įdomu? Joje iš esmės nesivaržoma nieko, kas yra reikalinga, kad žmonės, turintys vyriškumo, garbingumo ir teisingumo idealus, kurie yra „Iliadoje“ pateikti kaip pagrindinės žmogaus vertybės, tuos idealus įgyvendintų. Jie nėra kokie nors namisėdos, gurmanai, reikalaujantys, kad tarnai ar vergai jiems paduotų viską į lovą, kaip darė etruskai. Priešingai, jie linkę viską susikurti ir, jeigu reikia, pasiimti. Plėtotė vyksta, galima sakyti, pagal aiškiai kiekvienam graikui atsekamą įvykių tvarką. Kolonizacija – ne stichinė. Kolonizuojamos tos teritorijos, kuriose gyvenantys žmonės neranda vietos jau susiklosčiusioje sistemoje. Sakykime, vyresnysis sūnus negali gauti žemės, nes tėvas dar gyvas, o žemės yra tik vienai šeimai išmaitinti. Dviem šeimoms – ne. Kas daroma? Sūnus be niekur nieko išsiunčiamas į nežinią, už horizonto. Ten jis turi susirasti pragyvenimo šaltinį, užimdamas tam tikrą erdvę, joje susikurdamas panašią tvarką ir palaikydamas ryšį su motinine civilizacija, motinine kultūra – šeima.

Labai dažnai tokie išvykimai kruopščiai planuojami. Sulaukiama, kol susirenka keletas, keliolika ar keliasdešimt žmonių, jie išsirenka vadą ir važiuoja, plaukia ieškoti žemės, kur galėtų apsigyventi ir įsikurti. Kartais tenka kariauti. Bet tai yra teisėta, normalu ir garbinga. Taigi graikų kolonijos pirmiausia kuriasi Vidužemio ir Juodosios jūrų baseinuose, o paskui skverbiasi gilyn į žemyną. Bet graikų civilizacija taip ir netampa žemynine civilizacija – lieka jūrine civilizacija. Tiesa, graikui jūra – ne vandenynas, labiau – ežeras. Net Vidužemio jūra atrodo turinti horizontą, ne visai žinomą, bet vis dėlto yra tikimybė, kad už jo yra krantas, kuriame galima patogiai būti. Tai labai aiškiai pereina per visą graikų pasaulėjautą.

Labai įdomus heleninės civilizacijos graikiškasis laikotarpis šitais impulsais plėtrai ir plėtotei. Kiekvienu atveju graikai įtempčiausiai ieško atsakymo, kaip tuos iššūkius priimti, kaip juos paversti sau nekenksmin-

gais faktoriais ir, pasinaudojant jais kaip naujos plėtros galimybe, nugalėti. Kas dar charakteringa? Jeigu reikia karo, graikai kariauja. Bet iki karo jie visapusiškai ieško taikaus tų iššūkių sprendimo ir aplinkybes sudėlioja taip, kad jos naikintų neigiamuosius iššūkius ir jie galėtų pasinaudoti ta iškilusia tikrove kaip sava.

Graikai nuo pradžių iki pabaigos lieka demokratai. Jų likimas, matyt, yra užprogramuotas gana individualiame jų gyvenime, to individualizmo gerbimo tradicijoje ir tos tradicijos virsme į tam tikrą dogmą, kurią būtų galima pavadinti polio suabsoliutinimu ir sureikšminimu. Kodėl taip? Todėl, kad polis yra absoliučiai akivaizdi tvarka.

Sakysime, dievų tvarka nėra tokia akivaizdi. Maža to, graikų dievų yra labai daug, jie nevisagaliai, paklūsta moiroms, dviem senutėms likimo deivėms, kurios ir tesirūpina sekimu, kad įvyktų tai, kas turi įvykti. Nežino, kas turi įvykti, bet seka, kad tai, kas turi įvykti, įvyktų. Nežinia tvyro virš graikų. Kas yra tolumoje, už horizonto? Net už toliausių horizontų pasaulis dar gali būti įsivaizduojamas kaip tinkamas gyventi, o kylant aukštyn ir bandant rasti tą horizontą aukštybėse, būties prasme jis baigiasi nežinia. Dzeusas, galingiausias iš visų dievų, Perkūno valdovas, sergėja visuomenės teises, kad visuma sutartų tvarkingai. Hefaistas – ugnies dievas, bet konkrečiame graikų mąstyme jis yra linkęs būti sutapatintas su kalvių dievu. Bent jau kalviai jį savinasi. Hermis – keliautojų, pirklių, diplomatų ir vagių dievas. Atėnė – išminties, taikos ir karo deivė, ją savinasi alyvų augintojai ir audėjai. Apolonas – mūzų valdovas.

Tokie aukšti polėkiai ir žemi pririšimai akivaizdžiausiai būdingi visai graikų kultūrai. Ir tai nė kiek nieko nestebina. Visi tie dievai riejasi, visi įvairiausius cirkus išdarinėja. Nuo seniausių laikų iki pat graikų gyvenamojo meto pilna niekšystės, išdavystės ir kartais net cinizmo. Kaip Dzeusas šneka su savo pavaldiniais! Paskaitykite – tikras košmaras.

O polis, vieta, kur gyvenama, yra kai kas labai tikra. Polis duoda atsaką ir į būties, ir į buities klausimus, nes aplink jį telkiasi, virš jo tvyro visumos gyvenimo tvarka. Išeini už savo namo, savo sodybos vartų ir patenki į tvarką, kuri tau pažįstama. Tai labai puiku. Polis nebūtinai yra miestas. Jo teritorijoje yra ir žemdirbių sodybų. Turbūt polį būtų galima palyginti su mūsų savivaldybe, bet ne seniūnija. Tai yra stambesnis pagal savo gyvenimo užmojį mastas nei seniūnija – graikų šeimos lygmuo. Taigi poliai lenktyniauja, pagal įvairių šeimų ilgainiui sukurtus papročius įsiveda

savo tvarką. Taip visa graikų Oikumena užpildoma labai netolygaus gyvenimo turinio.

Politinė anarchija ypač ryški tais atvejais, kai graikai susirenka kartu, o tas susirinkimo kartu poreikis, galima sakyti, yra visiškai natūralus ir jis plėtojasi gana kultūrinėmis formomis. Tai yra olimpiados ir susirinkimai, skirti jėgai ir išminčiai pademonstruoti. Lokališkesniuose polių susirinkimuose sprendžiami bendri reikalai. Kyla daugybė ginčų, kurie nuteikia asmenį prieš asmenį, polį prieš polį. Laikui bėgant pastebima, kad šiaurinė ir pietinė Graikijos pusės linkusios generuoti ne tokią pat tvarką. Ir Atėnai, ir Sparta pateikia skirtingus savo egzistavimo modelius. Kai kas sako, kad Spartoje užsimezga diktatūros, o Atėnuose – demokratijos modeliai. Nesu tikras dėl diktatūros modelio Spartoje. Joje taip pat daugumos valdžia, tik raida yra kita. Manyčiau, tikrai galima būtų sutikti su tais, kurie siūlo Spartos modelį vadinti vidine kolonizacija. Spartiečiai, nukariavę autochtonus, mano, kad jiems išlaikyti turi būti organizuotas viso kalbančiojo luomo gyvenimas. Gyvenimas dėl to netampa mažiau bendruomeninis, priešingai, jis yra tiek subendruomeninamas, kad tam tikru aspektu net tampa vergavimu savo nukariautiesiems. Spartiečių gyvenimo būdas iš tiesų neteikia jokio malonumo, jokio džiaugsmo: vos gimę silpni vaikai iškart nužudomi, maži – atskiriami nuo tėvų, atiduodami į mokyklas, paskui į stovyklas. Privaloma gimnastika, muzika, nesvarbu, turi klausą ar ne. Filosofija, literatūra taip pat privalomi dalykai. Taip ugdomas jų sugebėjimas matyti ir valdyti, kaip sakoma, gebėjimas pakilti aukščiau savo sodybos. Graikams tai yra labai svarbu. Platonas vėliau pagal tai į tam tikras kategorijas suskirstys žmones į žemdirbius, karius ir valdovus. Žemdirbys, nosį įbedęs į žemę, eina paskui plūgą, karys gali pakelti akis ir pamatyti, kas negerai jo sodyboje ir kaimyno kieme, o valdovas mato visumą.

Atėnuose yra kitaip: energijos perteklių stengiamasi nukreipti į dar neužimtą erdvę. Todėl laisvės potencialas polio viduje išlieka daug didesnis. Bet tai nepanaikina konkurencijos tarp polių. Kadangi poliai, įvedę savo tvarką, yra pajėgūs gaminti, tai perprodukcijos faktorius verčia vieną polį komunikuoti su kitu. Taip užsimezga nebe ideali, bet materiali, fizinė, bendro gyvenimo būtinybė. Čia vėlgi vyksta labai įdomūs dalykai. Graikai iki tol padėtį vertino pagal kilmę, t. y. jeigu tu turi žemės, tai turi šį bei tą, kas verčia tave gerbti. Tu gali būti išrinktas tik tada, jei atstovauji

tam tikram turtui, kuris tau atseikėja tam tikrą pagarbą. Bet kai imama manipuliuoti pertekliumi, atsiranda pirkliai, kurie, kaip graikai sakė, turtą įsigyja negarbingu būdu: arba prekiaudami, arba amatininkaudami, t. y. darydami garbingos veiklos žmonėms reikalingus įrankius. Iš pradžių į tą vadinamąjį piniginį kapitalą, finansinį kapitalą žiūrima su panieka. Bet ateina metas, kai jo susikaupia tiek, kad tas, kuris turi, valdo finansus iš prekybos arba iš amatų, t. y. iš besimezgančios pramonės, ir yra tiek galingesnis už tą, kuris jo turi pagal kilmę, kad priverčia save gerbti paprasčiausiai nupirkdamas sau pagarbą. Pradžioje graikus tai šokiruoja, bet tas šokas tik atveria akis ir priverčia klausti: o ką darysime toliau? Faktas – akivaizdus: atsirado visiškai naujas sluoksnis, kuris reikalauja sau pagarbos, ir tas sluoksnis yra toks galingas, kad nulemia kolonizacijos sėkmę.

Tas, kuris atsakys į šį klausimą, suteiks naują akstiną graikų civilizacijos plėtotei. Tas žmogus yra Solonas. Ką jis padaro? Kad nežlugtų gamintojai ir visų pirma žemės ūkio gamintojai, nurašo didžiules skolas.

Solonas labai drąsiai pasielgia, išleisdamas įstatymus. Tačiau savo užmojų jam nepavyksta įgyvendinti. Kodėl? Peisistratas, kad galėtų įvykdyti Solono reformą iki galo, t. y. priversti stambiuosius žemvaldžius duoti žemės tiems, kurie jos neturi, kad būtų nurašytos skolos ir kad kiekvienas norintis ir galintis ant žemės gyventi galėtų prie jos prisiliesti produkuodamas, įveda diktatūrą, tironiją.

Kad galėtų funkcionuoti tie nurodymai, įsikuria Atėnų demokratijos biurokratija. Tai sistema, kuri visų pirma suskirsto žmones pagal turtą į tam tikrus rangus. Paskui įvedamas nacionalinis susirinkimas ir padidinama jo reikšmė, įsteigiama taryba (tarsi ministrų taryba), kuri užsiima konkrečiai valdymu, vykdydama nacionaliniame susirinkime priimtus nutarimus.

Keičiasi ir požiūris į prekybą, amatus: jie tampa garbingu užsiėmimu, be to, varikliu ne vien pertekliui parduoti, bet ir pertekliui pagaminti. Solono ir Peisistrato laikais suklesti Atėnų demokratija. Pastatomi didžiausi pastatai, komplektuojamos pirmosios bibliotekos, teatras, olimpiniai stadionai ir t. t. Tai, ką gali daryti Peisistratas, yra iš tiesų demokratijos sankcionuota diktatūra, bet ne tironija. Tironija įvedama per prievartą ir per prievartą karine jėga jos laikomasi. Čia tokia padėtis pasiekiama susitarimu ir autoritetu. Argi tie, kurie klykia apie demokratiją negalvodami apie tikrovę, nėra oligarchai arba jų klapčiukai? Ne demokratija kaip principas, o demokratija kaip tvarka yra svarbiausias klausimas, ir dau-

gumos, o ne mažumos gerovė yra kiekvienos kultūros ir kiekvienos civilizacijos tikslas. Kitų tikslų nėra.

Apie VI amžių prieš mūsų erą Graikijoje dėl visų pertvarkų ir kolonizacijos su aiškia taikios gerovės kūrimo programa pradeda plėtotis ir mokslas. Žmonėms reikia žinoti, kokius daiktus sustačius į vieną gretą gali gauti trečią arba dešimtą tau reikalingą daiktą. Viskas turi būti nepaprastai konkretu. Žmonės dar atidžiau įsižiūri į aplinką ir, kaip sakiau pačioje pradžioje kalbėdamas apie intelektualinės plėtros dėsningumus, pamato, kad už dalinių daiktų yra daiktiškosios – ugnies, žemės, oro – galios, kurios gali būti rašomos net didžiosiomis raidėmis. Jos reprezentuojamos labai daiktiškai. Pavyzdžiui, uraganas yra oro dalelės; pučiant vienokios krypties vėjui, į jūrą galima plaukti, pučiant kitos – negalima. Lygiai taip pat su žeme: čia galima sėti, o čia – negalima. Visa tai yra labai materialu, labai daiktiška ir visa tai reikia labai puikiai žinoti. Tada einama toliau: nuo tų galių – prie tose galiose veikiančios tvarkos, nuo tos tvarkos – prie tų galių tvarką pažįstančios tvarkos, tai yra kaip mes padarome tai, kas garantuoja, kad galime ką nors pažinti visiškai tikrai. Čia slypi matematikos ir logikos išsiplėtojimas, filosofijos suklestėjimas.

Antras labai svarbus iššūkis yra susijęs jau nebe su vidinėmis, bet išorinėmis problemomis. Kolonizacija ir prekyba graikus, nori nenori, priešpriešina kitoms greta besikuriančioms civilizacijoms. Pati artimiausia ir pavojingiausia yra persų civilizacija. Persija iškart pajunta, kad Graikija – pavojinga, ir imasi ją naikinti. Paskaitykite Herodoto istoriją ir pamatysite, kiek pastangų iš vienos ir iš kitos pusės įdedama iš tiesų vieno plano neturinčiai, bet labai tikslingai veikiančiai ir vienai, ir kitai jėgai įveikti. Ką reikia daryti graikams? Suvienyti beveik kiekvienu atveju skirtingus interesus turinčius žmones. Reikia įveikti politinius interesus. Kiekvienas kovoja už save. Tokia demokratijos tiesa, toks jos patosas. Žmogus, vien tik konkrečiai veikdamas, nieko negali padaryti. Tas, kuris veikia, kad pasiektų pagrindinį tikslą ir įveiktų persus, gauna vienokią ar kitokią paramą, kartais ir vieno žmogaus, bet dažnai to vieno žmogaus parama būna lemiama. Graikija nugali todėl, kad visi dar gyvena tuo pačiu siekiu, nors ir turi skirtingą tikslą. Lemiamu momentu, jei tik nėra persų nupirktas išdavikas, Graikijos žmogus, kuriam reikia apginti savo Oikumeną, kad jis galėtų gyventi joje kaip savo žemėje, elgiasi nepriklausomai nuo politinės orientacijos.

490 metais prieš mūsų erą Maratono lygumoje įvyksta mūšis, kuriame graikai nugali persus. Su pergalės pranešimu 42 kilometrus nubėgęs žmogus krinta negyvas, bet jis visiems paskelbia, kad graikai laimėjo. Matyt, būtent čia žinomas ne tiek paties mūšio laimėtojas, kiek pranešėjas, kad taika graikams į sąmonę įkrinta. Tai labai būdingas, labai tipiškas graikiškajai mąstysenai ir vertybių sistemai faktas. Maža to, 480 metais prieš mūsų erą persai pralaimi ir Salamino mūšį prie Termopilų: nedidelis, mobilus graikų laivynas sutriuškina persų didžlaivius, sulaužydamas jų irklus, pradurdamas smailiomis laivų nosimis jų laivų šonus, ir juos nuskandina…

Po Peloponeso pergalės graikai, galima sakyti, pasiekia savo civilizacijos apogėjų. Kas atsitinka? Aišku, kad reikia eiti toliau. Tačiau pagal graikų idealus eiti toliau – neįmanoma. Suvienyti graikų miestus konfederaciniais ryšiais iš principo neįmanoma. Susitarimas, kokį tik buvo galima pasiekti kovoje prieš persus, yra aukščiausio lygmens susitarimas. Susiformuoja dvi – Atėnų ir Spartos – konfederacijos, tačiau tik konfederacijos. Poliai vis tiek savarankiški, kiekvienas gyvena sau, veikia dvi skirtingos sistemos: viena – autokratinė, kita – demokratinė. Jos geros valios principu negali būti suvienytos. Ir nors kurį laiką Atėnai ir Sparta bando palaikyti sąjungą, ji yra labai silpna. Maža to, demokratija, pasirodo, išsekusi ne tik politiškai, bet ir dvasiškai.

399 metais prieš mūsų erą įvyksta Sokrato teismas. Sokratas yra teisiamas už tai, kad, kaip tvirtinta, jis tvirkina jaunimą ir negerbia papročių. Sokratas visus kaltinimus atmeta, bet jį vis tiek nuteisia. Tada jis ramiai išgeria nuodų taurę ir miršta savo draugų apsuptyje. Paskui Sokrato kaltintojai patys apkaltinami ir ištremiami, kai pamatoma, kokią žalą padarė Sokrato teismas visuomenei, kaip ją suskaldė. Tačiau jau vėlu. Sokrato teismas yra tradicijos pergalė prieš inovacijas, atvirumą, naujų iššūkių pozityvų sprendimą, pozityvaus sprendimo galimybę. Kodėl? Todėl, kad praktiškai kiekvienas žmogus, plėtojantis pirminiam antikiniam kapitalui, tampa šiokio tokio kapitalo valdytoju. Jeigu tik jis yra pilietis, jis turi realią galimybę būti nepriklausomas. Nors jis dar tebėra mikėniškųjų tradicijų dievybių saugomas, kitaip sakant, šitoje dievų koordinačių sistemoje, bet gyventi taip, kaip jam liepiama, nebegali. Dievai automatiškai atkrenta. Jis pats jau darosi stipresnis už dievus. Reikalingas naujas sutarimo pamatas. Jo nėra. Ir čia įvyksta pirmas labai rimtas antikinės graikiškosios civilizacijos lūžis, kuris užbaigia klasikinį antikos periodą ir pradeda antikos

helenistinį periodą, ne helenų civilizacijos, bet helenistinį, t. y. į anapus graikiškųjų erdvių eksplikuoto graikiškumo erą. Pradininkas – Aleksandras Makedonietis. Įrankis – falanga, t. y. karių būrys, kuris turi nevienodo ilgio ietis ir gali kautis vienas greta kito nesuardydami visos rikiuotės tvarkos. Šitoks tankas, toks taranas pramuša bet kokias karių gretas. Aleksandras nugali visus graikus ir patraukia tolyn į rytus, nueina iki Indo upės Indostano pusiasalyje ir sukuria imperiją, kokios dar nematė senasis pasaulis. Todėl Aleksandras Makedonietis labai garbinamas Vakarų Europos žmonių, ypač Renesanso epochoje. Tuo metu buvo sakoma, kad visa, kas yra pasaulyje vertinga ir tikra, išskyrus gamtos jėgas, sukūrė graikai (čia antikos garbintojai tokią ydingą tezę meta), o helenizmo, kaip pozityvaus, pažangaus ir reikalingo, būtino visai buvusiai pasaulio civilizacijų plėtrai, laikotarpio adeptai sako, kad Aleksandras Makedonietis – svarbiausias helenistinės kultūros nešėjas į Rytus, civilizavęs erdvę, kuri be jo nebūtų buvusi mums artima. Aš manau, reikia pripažinti: jeigu nebūtų buvę Aleksandro Makedoniečio, kažin ar islamas būtų susiformavęs tokiu pavidalu, kokiu jis susiformavo. Būtent helenistinėje Aleksandro Makedoniečio erdvėje islamas įgijo savo pavidalus, tik joje galėjo jaustis gerai.

Jeigu islamą laikysime viso pasaulio religijų atsinaujinimo šaltiniu, tada, žinoma, galėsime ir toliau garbinti tų dvasinių tendencijų pradininką Aleksandrą Makedonietį. Aš susilaikau ir manau: taip, Aleksandras Makedonietis sukūrė imperiją, bet sukūrė ją todėl, kad inhaliavo silpnesnius už save ar pradėjusius degraduoti civilizacijų darinius. Antra, jis atrado militarinį įrankį, sakyčiau, savotiškas tų laikų raketines pajėgas. Ar tai jau taip didinga? Nežinau. Man atrodo, kad svarbesnis yra silogizmo išradimas. Bet dėl skonio nesiginčijama. O iš tiesų, kas atsitiko? Aleksandras nugalėjo. Ne, Aleksandras nukariavo, pavergė, tačiau paskui pralaimėjo. Įveikė jį vis dėlto Rytai, ne jis Rytus. Jis Rytus paėmė, Rytai jį įveikė. Įveikė visų pirma todėl, kad tokios didelės imperijos nei tada, nei dabar, nei ateityje, be jokios abejonės, negalės būti valdomos produktyviai. Vos tik Aleksandras mirė, karvedžiai susipešė, išsidalijo užkariautas žemes ir kiekvienas pradėjo ilgas dinastinių valdymų epopėjas: vienas – Egipte, kitas – Vidurinėje Azijoje, trečias – Graikijos žemėje ir t. t. Tiesą sakant, graikai dar kurį laiką bandė priešintis, remdamiesi savo polių tradicija, ir atsilaikyti prieš makedoniečių bandomą įvesti tvarką, bet jau kilo Roma ir perėmė procesų valdymą taip, kaip derėjo pagal visas Aleksandro pasiūlytas taisykles.

Romos periodas Vakarų civilizacijos antikinėje fazėje yra kuklus. Romėniškasis santykis su aplinka – paviršutiniškas. Šito aš nepeikiu, tik sakau, bandydamas nurodyti daiktų esmę. Kodėl taip yra? Matyt, lemia sumaištis, kuri viešpatauja aplink civilizaciją kuriantį patį galingiausiąjį Romos sambūrį. O gal todėl, kad remiamasi etruskų civilizacija, kuri aiškiai dekadentinė, taiki, bet jau išgyvenusi pakilųjį, didįjį, jaunatvės periodą ir įžengusi į nuosmukio laikus. Tai negali neatsiliepti net jauniems etnosams, užplūstantiems tokias civilizacijas. Tiesą sakant, lygiai taip pat, kaip Kreta savo dekadentizmu veikė visą Graikiją, taip etruskai savo dekadentizme įkūnytu estetizmu, gurmanizmu ir t. t. – žiūrėkite, kokie jie visi storuliai, išpliurusiais pilvais, gulintys lovose, tarnų aptarnaujami, – viską, ką gerbia ir kuo vadovaujasi graikai, veikė Romą.

Tas malonumo, nors ir trumpalaikio, motyvas būdingas visai jų civilizacijai. Tiesa, žygių jie nevengia: nukeliauja už Romos miesto ir viso Apeninų pusiasalio ribų – iki pat Anglijos šiaurės. Bet neša jie visur tą patį. Ką jie iš tiesų sukuria – tai teisę. Romos teisė – visos Europos teisės pamatas. Bet vėlgi neužmirškime: visa Europos teisė yra formalizmais pagrįstas teisingumas. Esmė – ne kriterijus, o įstatymas, apibrėžiantis tiesą ir teisingumą. Todėl yra visos galimybės nusikaltėlį nuteisti ar jį išteisinti. Tiktai papildomos priemonės, sakysime, prisiekusiųjų teismas, kai ant įstatymo svarstyklių dedama žmonių psichologinė nuostata, nuotaika ir oratorinė įtaiga, gali šiek tiek pakeisti padėtį ir teisinį formalizmą pripildyti esminio turinio. Aš manu, kad amerikiečiai jau yra radę, kaip panaikinti europinės teisės formalizmo keliamas bėdas.

Iš tiesų esmingiausias romėnų civilizacijos įnašas yra situacijos, kurioje gali išsiplėtoti krikščionybė, kūrimas, bet tai greičiau romėnų civilizacijos paviršutiniškumo pasekmė. Aš tai jau pačioje pradžioje sakiau. Bet jeigu taip, ar tąsyk tai yra romėnų nuopelnas? Ne, nemanau, kad yra taip. Todėl sąlygų krikščionybei plėtotis sukūrimas nėra lemiamasis krikščionybės gimimo faktorius. Lemianti buvo žydų užempirinį Dievą, Absoliutą, kuris romėnų civilizacijos yra tiktai empirizuojamas, idėja.

Kaip žinote, Romos istorija prasideda Romulo ir Remo legenda. Teigiama, kad vis dėlto Romulas buvo ne istorinė, o mitinė asmenybė. Tie septyni senieji karaliai, kurie valdė Romą, galbūt ir buvo realūs valdovai, bet Romulas nebuvo. Užtat Romulas Augustulas tikrai yra buvęs. Jis buvo nuverstas 476 mūsų eros metais germanų karaliuko, o jo valdovo regalijos nugaben-

tos į Konstantinopolį. Šitaip baigė savo egzistavimą Romulo imperija – vieno pradėta, kito baigta, galima sakyti, katastrofiškai tragiškai. Paskutiniai du šimtmečiai – pasityčiojimo iš visų buvusių demokratijų, demokratijos vertybių, idealų laikas. Galite įsivaizduoti: imperatoriaus titulas ir vardas yra perkamas aukcione! O taip buvo! Vienas senatorius ir Romos miesto viršininkas, šiuolaikiškai sakytume – meras, aukcione varžėsi, kuris daugiau sumokės. Daugiau pinigų sukrapštė senatorius, ir jam titulą pardavė.

Tokioje situacijoje, kai duonos ir žaidimų nuostata nebetenkino, nes minia išpaiko ir reikalavo kaskart vis daugiau, o to daugiau nebuvo, kariavimai taip pat buvo priėję savo ribą, nes germanų karaliukai jau vienijosi ar pavieniui bandė prasiskverbti į Romos valdas, kur valdžioje rungtyniavo imperatoriai apsišaukėliai, o titulai buvo perkami. Kuo tada gali tikėti? Tiktai vienu: arba yra Dievas, kuris gali padaryti tvarką šioje žemėje, arba, jeigu tvarkos žemėje nėra, tai negali būti, kad jos nebūtų apskritai. Krikščioniškoji bažnyčia jau pateikė Dievą kaip tvarką – krikščionybė tai perėmė iš graikų tradicijos – ir pradėjo kurti teologiją, t. y. mokslą apie Dievą. Savaime suprantama, žmonėse tai galėjo greitai įsitvirtinti kaip išeities paieška. Tai suvokė ir imperatoriai. Krikščionybė, kaip Romos imperijai priimtina tikėsena, buvo pripažinta 313 metais. Ir tik jau po to buvo galima ginčytis, kaip tas Dievas egzistuoja. Praktiškam romėnų pasauliui labai tiksliai reikėjo žinoti, jeigu Dievas Tėvas egzistuoja kaip Absoliutas, tai kaip yra su ta Šventąja Dvasia, su Kristumi? Koks jų santykis yra su Dievu Tėvu? Ieškodami atsakymo pradėjo rietis patys teologai. <…>

2001 03 28

Reikėtų šiek tiek giliau pajausti ir pažinti du Vakarų civilizacijos aspektus. Jeigu reikėtų atsakyti, ką esminga sukūrė Vakarų civilizacija ar ką davė jos branda, tai, atsiribodami nuo visų smulkmenų, dėl kurių galime suklysti, turėtume pasakyti: Vakarų civilizacija visų pirma davė racionalistinę mąstyseną, kuri atvedė į šiuolaikinę technologinę civilizaciją, sukūrė laisvosios rinkos su jos produktu kapitalizmu, kaip socialine tvarka, ir globalizmu, kaip jungtimi su technologine mąstysena, fenomeną.

Taigi pirmiausia turėtų būti išnagrinėtos dvi šitos civilizacijos sklaidos dalys, kad atrastume, kur į bendrą vagą suteka visos romėnų, graikų, galų, keltų ir germanų pastangos, sukuriančios Vakarų civilizaciją ir tai, ką dabar vadiname Vakarų Europa, Europos Sąjunga ir Vakarų gynybiniu

aljansu, priešpriešindami juos kam nors kitam: Rytams ar, žiūrint religiniu aspektu, – islamui ir neagresyvioms Rytų tikyboms, bet jau kitai civilizacijai, kitam gyvenimo būdui.

Tai štai, turime bendrą planą, kuris galėtų mums leisti nepasimesti. Kadangi visą laiką nagrinėjame, kaip iš žmogaus kyla jo mąstymas, o iš mąstymo išsirutulioja visas daiktiškasis pasaulis, kurio studijos ir yra mūsų objektas, tai galima būtų pasakyti, kad teologija ir filosofija iki tol, kol į areną išeina ekonomika su kapitalizmo kūryba, o tai prasideda maždaug apie XV–XVII amžių po vadinamųjų buržuazinių revoliucijų, yra pagrindinė Vakarų civilizacijos traukos kryptis, kitaip sakant, to mąstymo, kuris ir yra Vakarų civilizacijos variklis, formavimas.

Taigi būkime kantrūs ir aptarkime pačius ryškiausius, reikšmingiausius Vakarų filosofus. Ką jie konkrečiai mąsto apie žodį ir daiktą, apie jų jungčių galimybes, žodį ir daiktą iki pačių aukščiausiųjų žodžių, kaip, sakysime, Aristotelis, – tai yra *Dievas*, tai yra *vienis*, tai yra *kokybė* ir pan. Europos civilizacijos požiūriu viskas apsiribojama tik viena problema – kas yra Dievas ir kiek jį galima pažinti, o kiek jo pažinti negalima, kiek juo reikia tikėti. Įdomu tai, kad Romos sukurtoji civilizacija, kaip sakiau, skyla į dvi dalis – Rytų ir Vakarų. Rytinė dalis, arba Bizantijos imperija, nors ir remdamasi graikų tradicija, eina paviršutinišku keliu. Jai ne tiek rūpi žmogaus santykis su aplinka, su pačiu savimi, jo veiklos tikrumu, o apskritai tikrovė kaip tokia, kaip ją sudėlioti ir naudoti. Tiek, kiek Bažnyčia, vienintelė tuo metu vienyti galinti jėga, sugeba paimti į savo rankas ir dvasinį autoritetą (būti žmonėms autoritetu), ir politinį valdymą, tiek žmonės tuo pasitenkina ir klausimų daugiau nekelia. Jūs paėmėte valdžią, ją turite, nustatote mums tvarką, o mes pagal tą tvarką gyvename ir pasitikime jumis. Tai tęsiasi, žinoma, kaip tradicija iki pat šių dienų. Ir tuo skiriasi Vakarų Europos civilizacija nuo Rytų Europos civilizacijos. Ryškiausiai tai pasireiškia Stačiatikių cerkvės ir Katalikų ažnyčios skirtybėmis ir jų santykiu su pasaulietine valdžia. Kaip matome, Rusijoje praktiškai nėra konflikto tarp pasaulietinės ir bažnytinės valdžios. Nuo to laiko, kai carai paima į savo rankas kontrolę, Bažnyčia paklūsta, ir visais laikais, netgi tarybiniais, Cerkvė yra Bažnyčios bendrininkė, kartu su ja gyvena, nors per visą tarybmetį Bažnyčia labai ujama, stengiamasi net ją sunaikinti, bet tik iki tam tikro laipsnio: jeigu nebūtų su kuo kovoti, irgi būtų prastai. Tarybiniais metais bent jau iš esmės buvo kovojama su katalikybe ir kitomis religijomis, o

su stačiatikybe – ne ypač. Po to, kai buvo atsipeikėta nuo Josifo Stalino ateistinių protrūkių, socializmui pamažu buržuazėjant, Bažnyčios, kaip palaikytino, iki tam tikros ribos naikintino, bet apskritai nesunaikintino priešo, vaidmuo visą laiką fiksuotai aiškus. Beje, visos ideologijos, visos politikos numato tokį dalyką: priešinga partija turi būti mušama, bet ne tiek, kad būtų užmušta. Užmušami tik tie, kurie iš principo nepriimtini.

Bizantijos kultūra teka paviršine pasitikėjimo santykių vaga, o Vakarų kultūra – tikėjimo klausimų išsiaiškinimo linkme. Kadangi kartu su krikščionybe tikėjimo objektas joms yra primestas, tai tenka sutikti su tuo, kad mąstymas tegali būti vienas – apie Absoliutą, arba Dievą. Aš jums esu minėjęs dievo-žmogaus, arba monoteistinio Dievo, problemą. Problema iš tiesų sudėtinga. Bet nėra nepaaiškinama, iš kur atsirado dievažmogis. Visi dievai, pradžioje suvokti gana neapibrėžtai, ilgainiui būdavo su kuo nors sutapatinami – kas iš tiesų buvo „santykybė“, kaip skiriant nuo pagonybės siūlo vadinti Jonas Trinkūnas, t. y. kada tikima pačiu ąžuolu, vieversiu, pempe, tikima, kad liepa ar bitė turi vienokią ir kitokią galią ir t. t. Tas tikėjimas jais ir santykių su jais palaikymo būtinumu yra visiškai nekvestionuojamas. Tikima iki tol, kol nesuvokiama, kad tie daiktai turi tam tikrą bendrą pamatą. Kai laikui bėgant tai suvokiama, bandoma rasti bendrą vardiklį. Prasideda stabų periodas, t. y. tų konkrečių daiktų nudaiktinimas ir jų suabstraktinimas. Kadangi to abstraktaus dalyko gamtoje nėra, dažniausiai jis būdavo dirbtinis: gintaro ar akmens statulėlė, medžio skulptūra ar dar kas nors panašaus, žiūrint kokios buvo tautos tradicijos.

Taigi abstrahavimosi momentas yra visiškai aiškus, eina per visą mitologiją ir kyla aukštyn iki tol, kol mąstymas suvokia visų daiktų uždaiktišką realybę, t. y. kad kas nors abstraktaus gali būti visų daiktų daiktiškumo pamatu, nes bet koks daiktiškumas taip pat yra sunaikinamas ir gali būti reprezentuojamas žodžiu, mintimi ar kuo nors kitu, o tai taip pat yra visai realu. Suprantama, po to, kai atsiranda idėja, kad absoliutas, arba visų daiktų sudaiktinimo pamatas, ne daiktiškasis sudaiktinimo pamatas, gali būti įkūnytas absoliute kaip žmoguje, tai iš tiesų yra gana problemiškas visų reikalų sudėliojimas.

Iš kur egiptiečiams, žydams galėjo kilti tokia mintis? Gal apreiškimas ar kokia žinia iš kosmoso? Nebūtinai. Paprasčiausiai galėjo būti faraono, kaip dieviškėjančio valdovo, projekcija žydų sąmonėje į jų vergišką padėtį. Egiptiečiai turėjo savo valdovą savo žemėje. Žydai buvo tremtiniai, blaškėsi

po visą pasaulį ir tiktai svajoti galėjo apie tokį valdovą, kokį turėjo egiptiečiai. Egipto valdovo projekcija į savo pažadėtąją karalystę ir yra galima krikščionių, šiuo atveju dar ne krikščionių – judėjų, Dievo idėjos ištaka.

Tai yra paaiškinamas to meto mąstysenos galimybes atitinkantis dalykas, nieko fantastiška. Tačiau kai mes jau atsiduriame laikotarpyje, kuris apibūdintinas kaip I amžius prieš Kristaus gimimą arba I–II amžiai po Kristaus gimimo, ypač III–IV amžiai, kai prasideda romėnų civilizacijos krizė, tada toks tikėjimo įdaiktinimas ar įkūnijimas tampa iš tiesų labai sunkiu uždaviniu. Kaip galima mąstyti apie visų pradžių pradžią žmoguje, kuris yra danguje, kurio apskritai nėra, bet kaip tokį mes jį galime įsivaizduoti? Jeigu Absoliutas, tai Absoliutą tariame esant arba jausmą, arba protą. Gali būti dar kokia nors galia, gali būti gerumas arba blogumas. Tokios interpretacijos taip pat yra galimos. Tokioms kokybėms atstovauja kai kurie dievai ir graikų, ir romėnų panteonuose. Tačiau kai įsivaizduoji žmogų kaip Dievą su visomis jo galiomis, nuo kurios galios pradėti nustatant santykius su tuo Viešpačiu? Labai problemiškas klausimas. Kas yra daroma pradžioje? Bandoma atskirti tikėjimo objektą nuo žinojimo objekto. Tiesiog ne pats Dievas, ne kaip apmąstyti galimas dalykas apmąstomas, o žmogus pats apmąsto savo galimybes tą Dievą mąstyti, pažinti, tikėti.

Todėl pirmieji, kurie pradeda tą krikščioniškąją ir teologijos, ir krikščioniškosios mąstysenos kūrimo tradiciją, yra vadinamieji apologetai. Jie Dievą kaip tikrovę priima be jokių tos tikrovės kvestionavimo požymių. Maža to, jie patys susirūpinę savo galimybės mąstyti apie tą Absoliutą patikimumu. Tertulijonas, gyvenęs apie 150–222 metus, pagarsėjo ypatingu entuziazmu. „Ką bendra, – sako jis, – turi filosofas ir krikščionis, Graikijos mokinys ir dangaus mokinys; tas, kuris vaikosi garbės, ir tas, kuris ieško amžinojo gyvenimo; tas, kuris švaistosi žodžiais, ir tas, kuris darbus dirba? Kas bendra tarp Atėnų ir Jeruzalės, tarp Akademijos ir Bažnyčios, tarp eretikų ir krikščionių?“ Kokia retorika! Retorika, kad būtų galima kirsti. Ir paskui jis kerta: „Mums po Kristaus nebereikalingas joks smalsumas, po Evangelijos – joks tyrinėjimas!“ Ir jau kaip entuziastas beveik paklaikęs šaukia: „Dievo sūnus buvo nukryžiuotas; mes nesigėdijame to, nes tai gėdinga; Dievo sūnus numirė – tikime tuo, nes tai neįtikima; palaidotas prisikėlė – tai tikra, nes tai neįmanoma.“ Įrodinėjimas absurdu paskui eina per visą katalikiškąją filosofiją ir per visą Vakarų civilizaciją, iki išvirsta į anglų skepticizmą ir galų gale mūsų laikais – į pozityvizmą.

Aurelijus Augustinas ne toks didelis entuziastas ir krikščioniškasis patriotas. Dievas Augustino filosofijoje nėra konkreti esybė. Dievas jau protu leidžiamas paliesti, bet irgi labai abstrakčiai. Dievas Augustinui tai, kas kuria pasaulį, kas teikia būtį. Ką apie tokį Dievą galima pasakyti, t. y. kaip jį galima racionalizuoti? Tiktai tai, kad jis yra. Pačioje pradžioje apibūdindami kultūrą svarstėme, ką galima pasakyti apie tai, koks bus mūsų gyvenimo būdas, jeigu mes to gyvenimo būdo neturime. Nieko, tik tai, kad mes esame. Mes dar turėsime viską pagimdyti. Tai dar vienas įrodymas, kad reikia pradėti. Nieko nėra, kaip tik tai, ką tu gali pasakyti apie save ir kiek gali save išsakyti į visumą.

Dievas yra tiesa netgi tada, kai sakome, kad tiesos nėra: kad tai, kas yra, yra netiesa, mes galime pasakyti tik todėl, kad tiesa yra. Logika mirtina, nieko neprikiši. Taigi Dievas (pradžių pradžia, visagalybė, Absoliutas) yra, nes yra tai, kas jo sukurta (neabsoliutus materialusis pasaulis, visa daiktiškoji realybė ir mes, kurie turime tiktai Dievo ženklą – sielą, bet patys irgi esame daiktiški, materialūs). Anot Augustino, iš nieko sukurtas pasaulis, priklausymas nuo kokių nors „statybinių medžiagų“ – materijos, idėjų ar dar ko nors – Viešpatį daro nebe visagalį. Jis turi iš nieko visa tai sukurti. Todėl vėliau iškils laisvos valios klausimas. Tada galima sakyti, kad Viešpats Dievas neturėjo proto, nes protas irgi išvestinis dalykas. Pirminis turėjo būti noras veikti, t. y. valia veikti. Vadinasi, Viešpats gali ir toliau savivaliauti, jeigu jis fiksuoja valią kaip sau pačiam pirminį dalyką ir iš jos pradeda pasaulį. Kas tada garantuoja žmogui, kad pasaulis nėra laikinas, o Dievas yra absoliutus ir jo absoliutumui, tikrumui parodyti jo kūrinys turi būti taip pat absoliučiai teisingas, tvarkingas, begalinis, ilgaamžis ir t. t. iki to momento, kol Dievas pats panorės šitą pasaulį turėti, t. y. atsiųs paskutinę dieną.

Kodėl Dievas sutvėrė pasaulį – nėra labai aišku. Ir žmogui nedera kištis į tuos reikalus, nedera žinoti galutinių Dievo tikslų. Mes jų ir negalime žinoti. Priešingu atveju pasikeltume į didybę, kaip elgėsi graikai ir romėnai ir todėl buvo nubausti. Tačiau jeigu pasaulis vis dėlto buvo sukurtas, jeigu jis įkūnijo Dievo valią, tai pasaulis vis dėlto yra gėris, nors jame yra ir blogio. Gyvenimas, būdamas gėriu, yra ne kas kita, o dar didesnio, nei turime dabar, gėrio siekimas, kurio kelrodis – Dievo valios pažinimas, ką jis nori su mumis ir pasauliu daryti. Pažindami galime patys prisidėti prie Dievo pastangų. Žmogaus proto galios ribotos, tačiau Dievas yra davęs

žmogui ir valią. Mūsų valia gali taip stipriai sutelkti jausmus ir protą, kad visa mūsų veikla, visas gyvenimas gali būti sukoncentruoti tik į Dievo galybę ir gerumą. Tada Dievas savo valia pasirinkdamas mus, siekiančius gėrio, gali apšviesti. Iš čia – apšvietimo teorija. Ji eina per visą katalikiškąją ir apskritai krikščionybės filosofiją. Katalikiškojoje – tai itin ryškiai, nes apšvietimas, kaip aukščiausio žinojimo ištaka, yra itin svarbus būtent racionalistinėje mąstysenoje, o Rytų filosofijoje, Rytų teologijoje tai nėra taip svarbu. Apskritai, apšvietimo momentas yra labai racionalus dalykas, anksčiau ar vėliau kiekvienas jį patiria. Tas praregėjimas, jeigu jis jums dar neatėjo, vieną gražią dieną ateis. Tai bus tada, kai jūs pamatysite save kaip daiktą tarp daiktų ir pabandysite atmesti savo absoliutumą, nustatinėdami santykį su kitu. Tada prasidės tikrasis pasaulio pažinimas ir savo galimybių ryškinimasis. Visa kita yra didžių paklydimų – net iki savižudybių – metas. Labai žiauri tiesa, ir jauni žmonės turi tai žinoti. O kai ateina apšvietimas, žmogus pakyla virš šio pasaulio ir gali kontempliuoti Dievą tiesiogiai (Augustino filosofijoje – aiškios sąšaukos su Rytų filosofija apie dievybės kontempliavimo begalinumo ir gyvenimo su Dievu kontempliuojant jį per atsisakymą nuo savęs kelius). Tačiau Augustinas nepasineria į gyvenimą nirvanoje. Jis mato žmogų ir rūpinasi, kad žmogus, kuris jam, kaip Hipono vyskupui, yra pavestas, Dievo šviesos gautų kiek įmanoma daugiau. Todėl jis ir mąsto, kuo tas apšviestasis gali padėti neapšviestajam, nurodydamas jam teisingo gyvenimo kelius.

Augustinas gyvena su Dievu, ir tas gyvenimas yra kupinas pagarbos. Jis sako, kad nieko daugiau nenori pažinti šiame pasaulyje, šiame gyvenime – tik Dievą ir sielą, t. y. savo sielą, nes siela, kurią Dievas – sielos ir savojo dieviškojo prado žmoguje kūrėjas – davė žmogui, iš tiesų beveik netyrinėta. Aristoteliui ir visai graikų filosofijai siela taip pat tėra tik pradmuo, kaip buvo žemė, oras, vanduo, ugnis, bet ne daugiau. Jos sklaida netirta. Sielos kaip žinojimo, kaip žodžio gamybos pradmens ištakos, galimybės beveik nesuvoktos. Žodis dar nėra sujungtas su daiktu. Santykiai tarp Dievo ir žmogaus nustatomi Augustino filosofijoje. Tai daroma taip įtikinamai, kad Augustinas pelnytai laikomas pirmuoju žymiausiu krikščionybės filosofu ir teologu. Jis pabrėžia pagarbų asmens santykį su Dievu, to santykio būtinumą, kad kiekvienas galėtų jaustis savo vietoje: Dievas sutvėrė žmogų, o žmogus tą tvėrybą reprezentuoja, ją plėtoja ir su Dievo pagalba gausina tai, ką Dievas norėjo matyti kaip gėrį.

Toliau jau vyks labai intensyvus darbas – dvasios ir daikto, Dievo kaip dvasios ir visų daiktų ištakos, santykio apmąstymas. Tačiau didžiausios inovacijos surikiuojant dangų, žemę, žmogų, sielą, žinojimą (šiuo atveju – tikėjimą) ir Dievą, kaip visų tų dalykų ištaką, padaromos Augustino. Jam reikia pripažinti pirmenybę. Ir visi tie, kurie vėliau norės atsiriboti nuo Tomo Akviniečio fundamentalistinio sistemiškumo, kai viskas jau sudėliota į lenteles, kada ir logika išplėtota, ir žinojimo ribos pasiektos, ir pereinama prie tikėjimo ribų, turėjo atsisakyti pretenzijų žinoti ir patikėti arba nepatikėti. Tai žmones slegia, ir kai ta žinojimo energija išeikvojama, kai reikia naujų tikrovės įžvalgų, paprastai tas, kas lieka krikščionybės vagoje, kreipiasi į Augustiną. Netgi Reformacija labiau remiasi Augustinu argumentuodama, kad prarastas ryšys su Dievu. Tikrasis ryšys su Dievu yra tik konstatuojamas, plaukia iš širdies arba iš sielos, nes protas yra išvestinis dalykas, tik konstrukcija to, ką mes jaučiame, kaip mes orientuojamės visame pasaulyje.

Augustino filosofija turi labai aiškų trūkumą, kartu ir galimybę. Trūkumas tas, kad jis kol kas neturi laiko aiškintis žodžio vietos tam, ką jis jaučia ir ką jausdamas nustato kaip subjektų santykį, paremtą tik tikėjimu. Tiesą pasakius, tuo metu, kai Augustinas kuria, šitie dalykai žmones tenkina. Pirmaisiais dviem vadinamosios Romos taikos mūsų eros amžiais, kai Romos imperija pasiekė savo klestėjimą, kartu išryškindama ir visas savo brandos kontroversijas, dėmesys žinojimui jau pamažu blėso. Visas graikų gyvenimas nuo žinojimo ėjo prižeminimo linkme. Dar prieš barbarų puldinėjimus, kai Romos imperatoriai pradėjo įvedinėti į Romos dvasinio gyvenimo apyvartą įvairius dievus, kiekviena nugalėta tauta ilgainiui galėjo prie Romos dievų panteono atsinešti savo dievus ir garbinti juos, nes kitaip nebuvo galima priversti tikėti Romos dievais – tik inkorporuoti nukariautųjų tautų dievus. Taigi žinojimo reikšmė palengva menkėja. Prasidėjus antpuoliams, barbarų psichologija ir filosofija apskritai neleido aukštinti žinojimo. Barbarai sakė: „Jeigu mūsų vaikai išmoks drebėti prieš mokytojo rykštę, kaip jie be baimės pažvelgs į ietį ar kardą?“ Šventa teisybė: kas pradeda galvoti, tas pradeda bijoti. Tik tas, kuris negalvoja, nebijo. Barbarui nereikėjo galvoti, jam reikėjo užimti tas teritorijas, kuriose galvočiai jau buvo sukūrę civilizaciją, turėjo aukso, kurio galima buvo prisiplėšti.

Ilgainiui įsiviešpatavo niekinantis požiūris į antikinį mokytumą. Barbarystė net nesidrovėjo tuo didžiuotis. Padėtis keitėsi labai lėtai. Valstybės

ir Bažnyčios tarnybai reikėjo išsimokslinusių, bent jau skaityti ir rašyti mokančių žmonių. Kadangi visa pohelenistinė civilizacija, arba Didysis tautų kraustymasis, ir sumaištis prižemino ir civilinių valdovų rangą, Bažnyčia, tapusi vienintele organizuota jėga, pirmiausia pradėjo rūpintis elementaraus išsilavinimo išlaikymu. Tam tarnavo vienuolynai, juose tas rūpestis ir buvo sutelktas.

Klasinė filosofija nėra verta paniekos, nors daugybė negražių žodžių apie ją pasakyta, ypač naujaisiais Atgimimo laikais, Renesanse. Vis dėlto jeigu atsižvelgsime į tai, kad dar prieš amžių buvo didžiuotasi, kad tu nieko nežinai ir nemoki, dabar padėtis keičiasi: ieškoma, kaip Tertulijonas ieškojo, apriorinių Dievo buvimo paliudijimų. Tų paliudijimų bandoma rasti ne tik proto srityje, Dievas taip pat bandomas postuluoti kaip filosofijos problema. Plačiausiai naudotas moralinis Dievo argumentavimas. Ar būtų prasmė žmogui gyventi, jeigu žinotum, kad Dievo nėra, jeigu apskritai nėra vilties į gėrį? Voliuntaristinis aiškinimas sutelktas į tai, kad buvo pripažįstama Dievo visagalybė. Jeigu žmogus gali ne viską, nors tokia realybė kaip galėjimas vis dėlto yra, tai, matyt, yra kažkas, kas gali viską. Buvo ir teologinis aiškinimas. Pasaulis egzistuoja tikslingai, vadinasi, ir to tikslingumo galutinis taškas – Dievas, Dievas kaip galutinis pasaulio tikslas. Tarp kitko, ir šiandien niekas negali priešpriešinti tam argumentui nieko patikimo, jeigu imami mažesni dalykai, kultūros, civilizacijos. Kas yra kultūros tikslas? Būti, gyventi? Bet tik būnant, tik gyvenant, labai greitai „išsigyvenama“, t. y. prarandamas noras būti daugiau, negu esi šiandien.

Buvo ir kosmologinių įrodymų. Jeigu viskas pasaulyje juda, tai negyvą medžiagą pajudinti (o materija buvo suprantama kaip negyva medžiaga), įkvėpti jai gyvybės galėjo tik Dievas. Buvo ir ontologinis argumentavimas: jeigu yra sąvoka, yra ir objektas, ta sąvoka apibūdinamas. Buvo netgi psichologinis argumentavimas: pažvelk į pasaulį nekasdieniškai ir už paprastų daiktų ir įprastos tvarkos išvysi veriantis nepaprastai gražią paslaptingą ir patrauklią aukštesnę tvarką.

Svarbiausia problema, žinoma, buvo žodžio galios apmąstymas. Tvėrybos aktas buvo per žodį: Dievas tarė žodį, ir tapo pasaulis. Kaip pasaulis tapo iš žodžio? Tai galima nustatyti, žinoma, jeigu pripažįsti, kad yra tokia problema, ir jeigu apskritai pripažinai, kad pažinti, nors ir ne viską, vis dėlto galima, naudinga, tikslinga ir prasminga, nes tu dirbi Dievo pavestą darbą. Taigi kas žodyje yra iš daikto ir kas daikte yra iš žodžio? Yra

žodžių, kurie žymi ne vieną daiktą, pavyzdžiui, „gyvūnas“. Tai ir varna, ir kiškis, ir dramblys, ir daug kitų gyvių. Bet yra žodžių, tik iš kurių sužinome, kad toks dalykas yra, pavyzdžiui, „Dievas“, „angelas“, „velnias“ ir t. t. Kokie yra tie žodžiai? Ar jie tokie pat daiktiškai tikri kaip ir akmuo, medis, dramblys, ar tai tik mūsų kalbos padargų sukeliamas garso dvelktelėjimas ir tai, ką girdime? Jeigu tie žodžiai, tos sąvokos yra, kaip yra akmuo, visiškai tikri dalykai, tai koks ryšys su pačiu akmeniu, koks žodžio „akmuo“ akmeniškumas? O jeigu žodžiai tėra tik mūsų tariami garsai, tai ar mes, kaip ir akmens pavadinimą, juos sukūrėme patys, savavališkai? Kiek tada jame yra to tikrumo, kurį būtų galima pavadinti dieviškuoju tikrumu? Ar daug tada mūsų žodinėje kūryboje, mūsų savavaliavime gali būti to, kas būtų paimta iš daiktų, iš pasaulio, t. y. paimta kaip tuos daiktus žymintis turinys?

Problemų daug. Visos jos ir šiandien yra lygiai taip pat nagrinėjamos, visa neopozityvistinė filosofija iš esmės yra tų nominalistinių tendencijų tyrinėjimo filosofija. Bet tai nereiškia, kad jūs galite iš jos šaipytis. Ne iš filosofijos. Akmens akmeniškumas (balsas iš auditorijos: „Beprasmybė!“). Visiškai ne! Kodėl beprasmybė? Jeigu kalbame apie tikslą, apie esmę, tai niekaip kitaip nepavadinsi to, ką gali paimti iš akmens. Tas akmuo, užsidaręs savyje, ten ir guli, ir jūs kiškite savo nosį kiek norite, neįkišite. Galite pamatyti jo spalvą, galite jį paliesti, o jis šaltas ir paslaptingas gulės toliau. Jei norėsite iš tiesų tą akmenį paimti į savo galvą, – štai kur bus beprasmybė, galvos trankymas į sieną. Jeigu suprasite, kad tai yra beprasmiška ir jums prieinama tiktai kas nors tai, ką jūs patys galite apie jį pasakyti, tada suvoksite savo galimybių ribas. Tada ne galvą į sieną trankysite ir nesišaipysite, kad akmuo gali turėti akmeniškumą, o su dideliu liūdesiu galvosite: po velnių, negi iš tiesų apie akmenį aš nieko nežinau?

Štai kur esmė! Kol šito nesuvoksite, nebūsite net priartėję prie to, kas yra gyvenimo supratimas, suvokimas tikrąja, žmogiškąja, problemine prasme. Nesijuokite nė iš vieno dalyko, šypsotis galima, tiktai negalima niekinti. Pasaulyje nėra nė vieno niekinamo dalyko, nė mažiausio krislelio. Trupinys – ir tai yra kosmosas. Aš nenoriu perdėti visų šitų dalykų, tiktai noriu pasakyti, kad reikia pereiti per tokius, atrodytų, beprasmiškus dalykus ir pamatyti, kad tose beprasmybėse žmonės kažkada įžvelgė didelę prasmę, ją apmąstė, padarė išvadas dėl santykio su pasauliu, iš to kūrė kultūras, plėtojo savo veiksmų erdves. Tik tada jūs suprasite – patys galite išplėtoti pagal savo supratimą, – kaip viskas šiandien vyksta. Mums suda-

rytos tam tikras sąlygos. Norime ar nenorime – mes esame. Įsivaizduokite, kad čia yra dykuma, o čia vaga ar kuo nors kitu paleido tekėti upę. Jeigu mes esame tas tekantis vandens molekulių sambūris, tai kiek esame savarankiški? Žmonija, deja, taip ir pumpuruoja, taip ir eina į nežinią, į begalybę arba į pabaigą, kaip kas tai supranta, kaip kas mato. Svarbiausia mums yra pamatyti, kur esame, kas esame ir kodėl esame. Tada galėsite atsakyti, ką vis dėlto mes norėtume padaryti. Kol nežinome, kas nukreipė vandenį į dykumą, arba kol nesužinosime, kokios yra to vandens, įtekančio į upę, ištakos, tol negalėsime nieko padaryti. Čia ir yra esmė.

Absurdo, daiktiško, pamatymas yra prisilietimas prie tiesos. Pirmas sąlytis su tiesa. Tik pasakydamas, kas tu nesi, gali pradėti sakyti, kas tu esi. Iki tol esi niekas, mitas, mistikas, kas tiktai nori – tiktai ne žmogus. Tai yra visos mūsų beraštybės pamatas. Klasikinė gimnazija, ta, kuri dar buvo XX amžiaus pradžioje ir padėjo logikos, filosofijos pamatus, buvo paskutinis Vakarų civilizacijos bandymas gyventi pagal pačios sukurtos tvarkos sistemą, visumą. Išsilavinimas rodė ištakas, padėtį ir davė instrumentus veikti toje situacijoje. Dabartinė kultūra ir pasižymi tuo, kad duoda pseudoproduktus, mažų daikčiukų žinojimą. Moku pagaminti stalą, o kaip gyvenu sėdėdamas už to stalo, už to savo mokėjimo jį pagaminti – mano reikalas. Kad nebūtų labai nyku, liūdna, galima pamėtėti „popsą“, seksą, televizorių ar ką tik nori. Iš to daromi pinigai. Labai gerai tam, kuris daro. O jeigu tau gerai gyventi nežinant, tai kodėl gi ne! Tik noriu pasakyti: gyventi nežinant, reiškia leistis būti manipuliuojamam. Aš nenoriu nei ko nors kaltinti, nei išgyventi dėl to, kad mes, deja, tokie esame. Noriu pasakyti: bandykime veržtis visi kartu. Gerai, kad paklausiau, kodėl jūs šypsotės, nes sužinojau iš tiesų labai svarbų dalyką: jums šita problema atrodo beprasmybė. Ne jūsų kaltė, kad jūs pasakėte. Jeigu būtumėte nepasakę, būtų jau jūsų kaltė. O ne jūsų kaltė todėl, kad negavote žinojimo, kuris reikalingas kaip žinojimo minimumas kiekvienam žmogui. Jeigu jums nepriimtinos civilizacijos arba filosofijos istorijos studijos, tai jūs, matematikai, tą žinojimą galite gauti tai per matematikos, kaip mąstymo būdo, filosofinių pamatų studijas. Ar jums aiškino, kur gimė, kaip kilo, kas sudaro matematinio mąstymo esmę, pamatą? Kas tai yra žmogiškoji galia? Aš žiūrinėjau jūsų „špargalkas“ – ten visokiausi uždaviniai. Jie man – absurdas, jeigu imsi juos nagrinėti kaip matematinius uždavinius. Jei įsigilini, jie nepaprastai įdomūs. Bet man jų nereikia. Jūs esate mate-

matikai, jūs spręsite šituos reikalus. Man reikia kai ko daugiau – žinoti, iš kur jie ateina. Aš, žinoma, galiu tik pasakyti: negalima jūsų paleisti jums patiems nesuvokus, kad matematinis mąstymas ateina iš jūsų, jūs esate jo vartotojai, nes jūs – jo sukūrėjai. Uždaryti jus vien į matematikų narvą – reiškia uždaryti į kalėjimą, civilizuotą, bet vis dėlto brutalų ir žiaurų. Jūs esate žmonės ir turite turėti visų savo galių naudojimo ir pritaikymo supratimą. Turėdami supratimą, galite disponuoti savo laisva valia. Žmogus be laisvos valios nėra laisvas. Kaip, beje, bet kuri kultūra be valstybės nėra laisva, nes valstybė yra politinės savitaigos, politinės valios reiškimo, disciplinavimo būdas. Šiandien tokie klausimai nebekelia problemų. Įstosime į Europos Sąjungą, gulėsime išvertę pilvus ant Palangos smėlio. Nebus taip, net jei gyvensime kaip savivaldybė. Sakysime, Lietuva, Lenkija, Latvija turės savivaldybės teises. Aš leidžiu sau taip galvoti: jeigu kada nors bus federalizmas, jeigu koks nors Helmutas Kolis arba naujas Adolfas Hitleris sugalvos šiaip jau iki tol buvusią laisvųjų respublikų sandraugą paversti Europą federacija, apie ką šneka dabar užsienio reikalų ministras Joška, kaip kažkada Stalinas sugalvojo sukurti Tarybų Sąjungą, netgi tada turėsime pasirūpinti savo populiacijų išlikimu, nes kiekviena savivaldybė ir federacijoje rūpinasi savo teritorijoje gyvenančių žmonių išgyvenimo galimybėmis, išgyvenimo galimybių minimumu. Taip galvojant, tarkime, Lietuvai, kurią mes šiandien laikome valstybe, esant tokioje situacijoje, Briuselis sakys: ko jūs norite, jūsų pensininkai turi gauti tiek, kiek produkcijos patys duodate Europos Sąjungai, t. y. visai visumai. Už ją gaunate dotaciją, pelną, esate laisvos rinkos subjektai – būkite malonūs, tvarkykitės. Ir bus teisūs. O mūsų nelaimė bus ta, kad būsime patikėję: Europos Sąjunga duos, patiems nereikės užsidirbti. Tarsi būdami TSRS mes neužsidirbome! Užsidirbome, tik nuo mūsų lupo viską nesakydami, kiek uždirbome, ir neklausdami, kiek mums reikia pragyvenimui.

Taigi politinė valia, kaip ir žmogaus pilietinė valia, remiasi laisva valia, o laisva valia, kaip žmogiškoji galia, – supratimu, kur esame, ko norime iš savęs: paklusti, ieškoti kitų alternatyvų ar pasitraukti. Čia irgi mūsų valia. Bet suprasti, kur esame, reikia. <…>

Hanibalas už miesto vartų. Štai kaip būtų galima apibūdinti šitą mūsų situaciją. Globalizavimas vyksta, ir vyksta jau be mūsų valios. Mes esame pastatyti prieš faktą, kad pasaulis eina į vieningą vyriausybę. Niekas nenori rimtai pripažinti, bet pasaulis traukia į pasaulinę valdyseną ir, mano

giliausiu įsitikinimu, išeidamas į ją per kokį pusamžį patirs keletą labai didelių perturbacijų, iš kurių pati svarbiausia turbūt bus civilizacijų susirėmimas. Aišku, jeigu nebus rasta būdų, kaip konverguoti, t. y. persmelkti visus – Rytus, Vakarus, Pietus – vienijančia galia, kuo aš, žinoma, netikiu, nes nemanau, kad technologija yra toks daiktas, kuris galėtų priversti civilizacijas konverguotis ir tapti vieningu konglomeratu. Tada neišvengiamai laukia religinių karų epocha. Ir tas reiškinys yra visiškai aiškus. Jau šiandien tie karai yra prasidėję. Visur, kur eina islamas, smilksta lokaliniai karai. Jau esu sakęs, kad didžiausia įtampa dabar tvyro tarp Palestinos ir Izraelio. Ne Balkanuose, ne Afganistane, ne kur nors kitur, o būtent ten. Ar sugebės peržengti per slenkstį, aš nežinau. Gal sugebės. Bet tai tik lemiamo susidūrimo nukėlimas, jeigu nebus galima jo išvengti iš esmės, t. y. nebus įvykdyta konvergencija. O kad būtų galima konverguoti, tai, matyt, ir bandoma sudaryti tokius konglomeratus, kurie turėtų ne tik intelektualinį potencialą, būtiną šitam civilizacijos lygmeniui plėtoti aukštesniu lygiu, bet ir fizinę galią, kuri šiandien yra finansinė galia. Kodėl Europa užsiangažavo, kad ji gali turėti tą fizinę galią kaip finansinę galią? Labai paprasta. Panagrinėkime Jungtinių Amerikos Valstijų situaciją. Šiandien valstybė – galiūnė, bet prisiminkite, ir Japonija prieš dešimt metų kėlė siaubą, Amerika su Japonija kariavo tikrą prekybos karą. Šiandien Amerikai svarbūs du faktoriai. Pirma: tuoj šalies gyventojų daugumą sudarys afroamerikiečiai, t. y. pasikeis rasinė pusiausvyra, ir socialine prasme tai prilygs Žemės drebėjimui. Kol jie bus „užganėdinti“, įvyks labai stiprių rasinių susirėmimų. Antra: šiandien Jungtinių Amerikos Valstijų doleris yra padengęs visą Žemės rutulį, tačiau valstybės skolos – astronominės. Kita vertus, gamyba, jeigu nebus paremta militarine politika, neišvengiamai smuks, vartojimas negalės duoti ekonomikai tiek įtampos, kiek reikalinga palaikyti tą pačią dolerio konstituciją, kokią jis turi šiandien. Vadinasi, išeitis yra viena: karo mašinos sukimas. Prezidentas Džordžas Bušas jaunesnysis ir eina ta linkme. Ar pavyks jam kažką padaryti ir toliau palaikyti tokią įtampą, kokia buvo Ronaldo Reigano ir Bilo Klintono laikais? Galbūt, duok Dieve, bet labai sudėtinga. Tą puikiai supranta Vakarų Europa ir stengiasi sukurti savo ekonomiką ir savo finansų sistemą, kuri būtų nepriklausoma nuo dolerio, konkurentiška, taip palaikydama ir dolerio vertę, ir pati būdama tarsi atsarginis variantas pasauliniam Amerikos vieš-patavimui. Kapitalizmo apžvalgoje paaiškinsiu, kaip keitėsi kapitalizmo

generacijos taškai. Pradžioje – Italijoje, paskui – Olandijoje, Didžiojoje Britanijoje ir t. t. Kas dabar gali pasakyti, kad iš Manhateno vieną gražią dieną nepersimes į kurį nors Europos miestą, pavyzdžiui, į Miuncheną. Miunchenas tam tyliai ruošiasi. Taigi Europos Sąjunga yra tylus atsakymas į totaliai prieš mus kylančią ateities nežinomybę, bandymas rasti būdus išspręsti problemas Vakarų civilizacijai palankia linkme.

Tai, kas Europos Sąjungoje kuriama, – kaip ir krikščionybė, – nepaiso jokių nacionalumų, visus kerpa vienodai, ir jeigu lietuviai, estai, latviai nesugebės atsilaikyti kaip nacijos, kaip tautos, žinoma, jų neliks. Bet žiūrint iš Europos Sąjungos pozicijų, tai yra mūsų problema. Tokia pati ir mano nuomonė, iš tiesų – tai mūsų problema: arba rasime būdą atsilaikyti, arba nerasime. Dabar stovime ant ribos – būsime arba žūsime. Arba būsime dar kokį šimtmetį, arba patys sau pasakysime – nereikia. Jau yra daugybė tokių reiškinių. Aš būsiu visada tarp tų, kurie sakys: mes turime būti. Galų gale ne mūsų tokia valia. Pasaulis yra ne mūsų pradėtas. Jis taip yra sutvarkytas, ir aš nematau nieko geresnio, jeigu visame pasaulyje, sakysime, gyvens vieni anglai, rusai ar kinai. Ar malonu jums būtų žinoti, kad jūsų proanūkiai bus kinų akimis? Man jokio. Nemanau, kad kas nors iš europiečių pasmerktų mano žodžius. O jei ir smerkia, tegul, jų reikalas. Aš manau vykdąs Dievo valią, o ne jie. Toks mano įsitikinimas. Gal žūsiu, bet žinosiu, už ką. Nežinočiau už ką, jei mane nutrenktų kur nors Londono sityje, sakysim, bandant apvogti banką. Tokio dalyko nesirenku – aš ne vagis, aš renkuosi ne vagies kelią. Šitaip sprendžiame kiekvienas apie save, savo bendruomenę, apie savo gyvenimą. Žinau, kad už manęs – istorija ir toje istorijoje daugybė žmonių elgiasi taip, kaip aš, arba, tiksliau sakant, aš elgiuosi lygiai taip pat, kaip jie elgiasi. Turiu palaikymą, užnugarį, žinau, kad mano elgsena taip pat teisinga. Ne tik jutimu žinau – jausmu žinau, protu suvokiu, bet žinau, kad ir buvo tenai. Tam reikalinga filosofija, logika, kultūra ir istorija. Jos duoda labai tikslius atsakymus.

Tai atsakymas į jūsų klausimą. Taip, žinoma, jeigu mes norime nestoti į Europos Sąjungą, galime, ir aš, ko gero, agituosiu, kad mes nestotumėme tokiomis sąlygomis, kokias mums bandoma primesti, nes tai yra kvailių, t. y. žmonių, kurie nesuvokia, kame jie gyvena, kaip gyvena ir kam gyvena, primetama tvarka arba tvarka, už kurią jiems sumokama. Mano vaikams ir anūkams iš to, kad jiems sumokėjo, ne tik kad nebus naudos, bet jų gyvenimas baigsis. Tai ar aš turiu sutikti?

Galutinai atsakysime į jūsų paklausimą, atsakydami dar į vieną klausimą: arba randame būdą, kaip įstoti į Europos Sąjungą ir kaip joje gyventi, kad ne žūtume, o būtume, arba mes atsiduriame padėtyje, kuri šiandien apskritai sunkiai artikuliuojama. Pavyzdžių galima rasti: Albanija, Šiaurės Korėja. Galime taip būti. Sutinku. Bet tai irgi nėra išeitis. Toks nacionalizmas, nematant pasaulio konteksto, yra bukas, niekur nevedantis. Priešintis visam pasauliui galima tiktai tada, jei šalis tokia pat didelė kaip Rusija ar Jungtinės Amerikos Valstijos. Taigi irgi galvos daužymas į sieną. Jeigu aš raginsiu nestoti į Europos Sąjungą, nes mus ten menkins, nesutikite. Tokios atsakomybės, jeigu bent kiek protauji, imtis negali, nes, būdamas sąžiningas, privalėsi pripažinti, kad tai nėra išeitis. Taigi Hanibalas stovi už miesto vartų, ir tu turi kariauti su tais, su kuriais esi mieste. O mūsų miestas – Vakarų Europa, nieko nepaveiksi, mūsų miestas yra katalikybės apibrėžtas. Siena eina Medininkų aukštumomis. Toliau jau nebe katalikybė arba bent iš dalies – ne katalikybė. Ten baigiasi Vakarų Europos civilizacijos regionas ir prasideda Rytų Europos civilizacijos regionas. Krikščionybės, bet ne katalikybės regionas. Galima sukilti ir prieš katalikybę. Bet kas tada, jeigu tikslą vis dėlto tu matai daugiau, negu kad išgyventi šią dieną? Tai vis dėlto tikslas yra gyvenimas pagal tam tikras vertybes, kurios teikia galimybę ir gyvenimo prasmę tavo vaikams, tavo vaikų vaikams. Taigi atgaivinome viską, ką galima atgaivinti, o dabar grįžtame atgal.

Viduramžių mąstytojai pagal tai, ar sąvokas laikė tikrai esančias, egzistuojančias kaip kokias esybes, pavyzdžiui, Platono idėjas, ar tik žmogaus sukuriamais garsiniais reiškiniais, buvo skirstomi į realistus ir nominalistus. Tie, kurie manė, kad žodis „akmuo“ yra toks pat tikras kaip ir akmuo, yra realistai. O tie, kurie manė, kad žodis „akmuo“ yra tik mūsų kalbos padargų drebinamas oras – nominalistai, t. y. susitariantieji, kad tai vis dėlto yra daiktas, kuris žymi aną daiktą. Žodinis daiktas.

Jonas Škotas Eriugena, remdamasis nominalizmo ir realizmo ginču, sakė, kad Dievas yra visko pradžia, jis – ir pasaulis, ir visa, kas jį sudaro. Visa tai yra ne tik iš Dievo, bet ir dieviška, t. y. akmeniška, kaip jūs pasakytumėte – žiūrint iš apačios. O žiūrint iš viršaus, niekaip kitaip nepasakysi. Pasaulis šiuo atveju turi dieviškumo, arba yra dieviškas. Vadinasi, yra prasmė svarstyti.

Kas tąsyk yra pats Dievas? Niekas, aiškina Eriugena, nes Dievas yra kažkas daugiau nei bet kuris iš pasaulio daiktų – pats pasaulis, mintis apie

pasaulį ir net patį Dievą. Kartu Dievas yra viskas, nes jis yra ir tai, kas pasaulis nėra. Logika vis tiek yra fantastiškai galinga, ką bepasakysi. Sumąstyti tokius dalykus – tai vis dėlto mąstyti apie tai, kaip daiktas sutinka su žodžiu, iš tiesų esmingai mąstyti. Čia galima įsivaizduoti, kaip scholastams bėgo prakaitas per jų skustas galvas.

Anzelmas Kenterberietis samprotavo jau nebeklausdamas, kas yra Dievas, o tik įrodinėdamas, kas jis yra ir kad jis yra. Jei yra Dievo idėja, yra ir tai, kas ją išreiškia, t. y. Dievas. Pats tikėjimas, religija yra ir Dievo buvimo paliudijimas. Todėl visa, ką sako religija, yra tiesa, o žmogaus proto uždavinys – suprasti, ką sako religija. Jeigu pavyks suprasti – tikėjimas bus dar tvirtesnis, jeigu ne – religijos tiesos vis tiek bus, ir žmogus galės paprasčiausiai tikėti jomis nusižeminęs ir melsdamasis, t. y. tiesiog paklusdamas, subordinuodamas save.

Jonas Roscelinas teigė, kad tikrai egzistuoja tik daiktai, o pavadinimai, kuriais jie vadinami, t. y. žodžiai „akmuo“, „žvirblis“, „dramblys“, yra tik mūsų ištariami ar parašomi garsai arba ženklai. Todėl Dievo vaizdinys trijuose asmenyse esąs tik tuščias žodis – reikia tikėti, kad yra trys atskiri dievai. Žinoma, tuo metu, kai yra pripažintas vienas Dievas, Dievas Tėvas, o visa kita – tik jo pavidalai arba nominacijos, tai buvo gana rimta erezija, bet ji kyla ne be pamato: ji kyla iš mąstymo, iš žmogaus logikos galios.

Petras Abelardas radikalias Roscelino pozicijas bandė švelninti. Jis sakė, kad atskiri daiktai turi bendrą jiems būdingą formą (pavyzdžiui, paukštis – vienoks ar kitoks – visada bus su sparnais), pagal kurią jie ir vadinami bendru pavadinimu, nors šiaip jau paukščio – paukščio apskritai – nėra: yra tik žvirbliai, balandžiai, ereliai ir t. t. Teisybę sako. Paukščio sąvoka yra mūsų proto kūrinys, bet, iš dalies atitikdama realybę, nėra visiškai tuščias daiktas. Todėl labai svarbus žodžių prasmės ir reikšmės – turinio, kurį į žodį įdeda kalbantysis, – klausimas. Suprantama, kad ir tikėjimo tiesos gali būti aiškinamos nevienodai. Savo traktate „*Sic et non*“ („Taip ir ne“) Abelardas parodė, kad net ir Bažnyčios autoritetai Dievo žodžius aiškina skirtingai.

Scholastinė filosofija parengia tai, kas būtina, kad galima būtų jau sistemiškai mąstyti pasaulį. Jeigu išsiaiškinai žodžio ir daikto santykį, suvokei sąsają su žmogumi, jeigu išradai žmogaus pažinimo mechaniką ir gali ja vadovautis, tai tu iš tiesų gali viską daryti vėl nagrinėdamas nuo pačių elementariausių dalykų iki pačių sudėtingiausių. Žmogaus savivokos mechanizmo išrasti nebereikia. Tą jau padarė Aristotelis. Kai viduramžiai

atranda Aristotelį, įvyksta didysis epochinis visos Europos praregėjimas. Aristotelis padeda pamatą visai viduramžių filosofijai, Dievo aiškinimo, Dievo ir žmogaus santykius apibūdinančiai filosofijai.

Dievas, arba Absoliutas, sako Tomas Akvinietis, gyvenęs 1225–1274 metais, t. y. XIII amžiuje, kada, galima sakyti, buvo pats viduramžių klestėjimas, pats aukščiausias jų pakilimas, yra visa ko pradžia ir pabaiga. Jis nėra tapatus nė vienam iš esamų dalykų – net mūsų mąstymas apie Dievą, tikėjimas juo, nors tai ir priartina žmogų prie Dievo, bet neįveda į jį, o tik priartina taip, kaip priartėji prie savo gyvenimo pabaigos, bet negali pasakyti, kad jis baigtas, kad tai būtų tiesa, kol nenumirei, t. y. kol netapai kita kokybe. Dievas yra tokia kokybė, kuri skiriasi nuo visų esamų ir galimų būti daiktų tuo, kad jie visi turi tilpti jame – net materialumas (visa materija), racionalumas (protas) ir laisvumas (valia). Dievas yra virš to, kas materialu, protiška ir vališka, vadinasi, yra antdvasiškumas. Ir apskritai tai yra neapibūdinamas dalykas, arba absoliutas. Dievo esmė yra pats sau savybingas tobulumas, todėl iš kito žmogui prieinamo tobulumo gali būti atpažintas tik pagal analogiją (palyginimą). Analogija, kaip matote, kai negali peržengti į tą pusę, kaip ir negali pažiūrėti, kas tu esi po mirties, taip ir Dievo negali pažinti, gali tik priartėti prie jo. Analoginis kalbėjimas, analoginis pažinimas tampa viso krikščioniškojo mąstymo, ypač katalikiškosios filosofijos vienu iš kertinių argumentavimo būdų.

Dievo tobulumas yra ir egzistuoja kaip absoliutus gėris, kuris mūsų gali būti suprastas kaip galia absoliučiai viską suprasti, tiksliau – būti suprantančiam, absoliučiai viską sugebėti, padaryti, tiksliau – būti visiškai laisvai veikiančiam, turėti visišką protingumą ir visišką valios laisvę, nes pasaulio sukūrimas yra Dievo, kaip absoliutaus gėrio, visiško gerumo išraiška. Dievas, kurdamas pasaulį, buvo absoliučiai geras, veikė ne savavaliaudamas, o suprasdamas – tvarkingai, dėsningai, patikimai ir žmogui, ir sau. Tomas Akvinietis įveikia Augustino voliuntaristines tendencijas. Dievo tobulumas pasireiškia pasaulio tvarka.

Tomui Akviniečiui Dievas yra vienintelė ideali tikrybė. Iš jos plaukiantys veiksmai taip pat yra tikri, todėl pasaulio formos, tos dieviškosios veiklos rezultatai, yra lemiamas pasaulėdaros momentas, pasaulio aktualumas, o materija – tik jo galimybė, formos iš nebūties inertiškumo išplėšta ir esamumu tapusi galimybė, kuri kaip realybė egzistavo Dieve. Taigi pasaulis yra Dievo valia iš nebūties iškeltas dalykas, kupinas tam ti-

kros tvarkos, kurią lėmė tai, kad Dievas savo valią pasauliui reiškė tam tikru būdu – protingai, tvarkingai. Atsekti tą pasaulio daiktų tvarką dar čia, šiame pasaulyje, tai kilti ir pakilti Dievo link, priartėti prie Dievo.

Kelias Dievop yra dvejopas: tikėjimas ir žinojimas. Tai du to paties kelio tarpsniai. Ginčai, anot Tomo Akviniečio, dėl mokslo ir tikėjimo vertės yra nepamatuoti, nes ir tikėjimas, ir žinojimas neprieštarauja vienas kitam, bet nėra tapatūs. Taip yra todėl, kad ir vienas, ir kitas remiasi skirtingomis tiesomis: tikėjimas – apreiškimo, žinojimas – įrodymo ir proto. Protas yra visiškai savarankiškas ir gali pasiekti tikrą žinojimą. Bet esama ir tokių tiesų, prie kurių protas tik priveda, bet įrodyti nepajėgia – jomis, jeigu jų atžvilgiu būsi nusiteikęs geranoriškai, reikia patikėti. Tokia tiesa yra proto suvokiama Absoliuto, arba Dievo, buvimo tiesa. Apreiškime esama daugiau panašių – sielos nemirtingumo, pasaulio sukurtumo ir kitų – idėjų, kurias žmogus, nors ir labai sunkiai, gali suvokti protu. Vadinasi, jos yra tokios, kurios buvo suvoktos priartėjant prie Dievo kaip kūrėjo. Tačiau esama ir tokių idėjų, kurių protas negali nei pasiekti, nei suprasti, pavyzdžiui, dieviškosios Trejybės paslaptis: kodėl Dievas yra trijuose asmenyse? Tokios tiesos, ypač iš Dievo vidinio gyvenimo sferos, protui neprieštarauja, bet yra virš jo, aiškina Tomas Akvinietis, ir, sykį apreikštos, reikalauja geraviliškumo ir tikėjimo. Štai tau labai argumentuotas pasakymas, kad mažas esi ir suprasti nedaug ką gali.

Ką reiškia tikėti? Tikėti, anot Tomo, reiškia atsiduoti idėjai ir kūnu, ir siela, žinoti, kad ji yra teisinga, ir elgtis taip, kaip ta idėja reikalauja. O ką reiškia žinoti? Pažinimo kelias sunkus. Sunkus visų pirma todėl, kad tai, kas atsiranda pažįstančiajame kaip pažįstamas daiktas, yra tik to pažįstamo daikto vaizdas, vadinamasis *species*, ir yra ne tai, kas pažįstama, o per ką pažįstama. Net ir akmuo nėra tai, kas gali būti pažintas kaip toks daiktas, nes jo kūrėjas yra Dievas, o Dievą reikia pažinti kaip tikrąjį pažinimą. Siela turi dvejopą pažintinę galią – pasyvųjį ir aktyvųjį intelektą, arba pasyvųjį ir aktyvųjį supratimą. Pažįstamas daiktas į sielą įeina arba kaip juslinė, arba kaip suvokiminė pažinimo forma (*species*). Šitą momentą labai ryškiai paskui akcentuos Kantas. Aš jums vienintelį Kantą gana nuosekliai pristatysiu, nes visus hėgelius, marksus galima nagrinėti kaip degradantus, kaip Kanto interpretatorius. Kriticizmo požiūriu Kantas aukščiausiai, giliausiai ir esmingiausiai suvokė tai, kas ir graikų, ir krikščionių kelta ir mąstyta. Aktyvusis supratimas iš tų juslinių ir suvo-

kiminių duomenų – sielos fantazijų abstrahuoja, išlukštena daikto esmę, sukurdamas dvasinį daikto vaizdą. Tas vaizdas nėra apibrėžtas pažintinis duomuo, jis yra tam tikra dvasios šviesa, peršviečianti pažinimo formas (*species*) ir išryškinanti bei atidengianti toje *species* pagautą daikto esmę bei pateikianti ją pasyviajam intelektui. Štai kas paskui logika yra dorojama. Tik dabar atliekamas tikrasis pažinimo aktas: esmė tikrinama pagal juslių duomenis, tai, ką daro Aristotelis. Iki tol Tomas kuria savo Dievo ir žmogaus sąsajas ar sąsajos paaiškinimą. Šitaip susijungia suvokiminis ir juslinis pažinimas, daiktą visų pirma pažįstant dvasiškai, kaip bendrybę, ir tik tada sutikrinant jį su konkrečia atskirybe. Šitaip pažinimą garantuoja dvasios įgimti protavimo sugebėjimai, kurie savo ruožtu siejasi su dieviškuoju dvasiškumu. Štai kodėl pažinimas yra ėjimas prie Dievo, dvasinio ir moralinio tobulėjimo laidas.

Tikėjimas neprieštarauja žinojimui – žinojimas tik atveda iki jam prieinamos ribos ir palieka žmogų spręsti: tikėti ar ne. Jeigu jis geravalis (o kas nenorės būti bent kuo panašus į Dievą, kuris yra absoliučiai geros valios!), jis tikės, šitaip kildamas į dar aukštesnes dvasinio tobulėjimo sferas. <…>

Po Tomo prasideda skepsio laikas. Skepticizmas visų pirma pasireiškia logikos sferoje kaip loginis kriticizmas. Bene ryškiausiai tas tendencijas išreiškia Viljamas Okamas, tarp kitko, anglas, pradėdamas tą angliškąją empirinio kriticizmo tradiciją, kuri per Džordžą Berklį, Deividą Hiumą, Džoną Loką išsiplėtoja iki Karlo Poperio ir šiuolaikinio pozityvizmo. Tas kriticizmas jau yra, taip sakant, prabangos dalykas. Galite domėtis, galite nesidomėti.

Pavojinga nežinoti Tomo Akviniečio filosofijos. Ne tiek nežinoti, – nė vienas nežinome tų dalykų taip, kaip specialūs tų klausimų tyrinėtojai. Galima tiktai mutuoti, galima tiktai apčiuopti. To ir reikia. Nereikia paskęsti detalėse, – reikia pajusti intenciją ir žinoti pagrindinį tos intencijos mechanikos mechanizmą. Tomo atrasti ir į vartoseną įtraukti vidinis dvasinis ir juslinis, arba loginis, pažinimai, judinę ir skatinę mąstyseną, tapę pamatu kritikai, arba pamatu mąstymui ir atsinaujinimui, toliau persmelkia visą Europos filosofiją. Apie XVI–XVII amžius atsiranda vadinamoji naujoji scholastika, kai Tomo Akviniečio filosofija, kaip kontrreakcija į Renesansą, vėl iškeliama į paviršių ir bandomas rasti laisvosios rinkos situacijos norminimo mechanizmas. Tada Tomas iš tiesų yra labai pravartus vėl viską parodyti ir argumentuoti kaip visumą. Bet pravar-

tus tik dėl to, kad atsirastų dar rimtesni kritikai, kurie, remdamiesi jau ne moksliniais loginiais, o moksliniais empiriniais duomenimis, galėtų kritikuoti vadinamąjį dvasinio pažinimo fenomeną. Kritikuoti, bet neneigti, nes jo paneigti negalima. Mes iš tiesų daugybę dalykų pirmiausia pajuntame, apčiuopiame kaip visumas, kurios lyg konglomeratai, orientacijos, simpatijos, antipatijos glūdi mumyse, paskui juos sugraduojame ir sakome: „Štai tas man yra priimtina!“, ir ieškokime, ir aiškiname kitiems, kodėl priimtina. Deja, taip.

Pozityvistai tai atmeta, nes mano esant pseudoproblemomis. Žinoma, atmesti galima daug ką, galima atmesti ir tai, kad reikės mirti. Galima atmesti, bet šito nepaneigsi.

Renesansas. Kas jį pagimdo? Atsakymas trumpas – pinigai. Kai atsiranda atliekamas daiktas, kurį gali parduoti, atsiranda ir atliekamas pinigas, kurį gali panaudoti ne plūgui, o blizgučiui ar papuošalui pirkti. Būtinybės nėra. Aš turiu atliekamą daikčiuką ir galiu leisti sau pramogauti ar atsipalaiduoti. Taip ir darau. Viduramžiai pradeda degraduoti, kai pradeda formuotis finansinis kapitalas, kuriuo ima disponuoti ne tik karaliai, bet ir kiti žmonės. Apie tai kalbėsime vėliau, o dabar išnagrinėkime mąstysenos eigą.

Prakticizmas – galimybė parduoti ir užsidirbti pinigą, kuris suteikia žmogui laisvę, tokią laisvę, kad savo malonumui gali nužudyti brangiausią draugą. Pavyzdys – taip elgėsi Medičiai imdami valdžią. Visos moralės, tos buvusios dieviškosios prigimties moralės eina šalin, kuriasi nauji dalykai. Nikolo Makiavelis samprotauja ne apie tai, kas yra teisinga valdžia, o kaip paimti valdžią, ją savo rankose išlaikyti, kokia kariuomenė, kokie šnipai turi būti, nepaisydamas Augustino ar Tomo Akviniečio nurodytų dorovės principų, o mokydamas, kaip apgauti, kaip nužudyti, kaip papirkti ir t. t. Bet palikime tai sociologų ir politinių mokslų specialistų reikalams. Grynai filosofine prasme turi reikšmės gamtamokslinė filosofija, kuri nuo XIII–XV amžių pradeda reikštis vis labiau ir svariau. Medžiaga yra subūtinama. Iki tol tik dvasia buvo būties pradmuo, būties tarpininkas. Dabar, kai vis aiškiau įsižiūrima į daiktus, į daiktų santykius, negalvoti apie juos kaip apie realybę, dažnai padarančią beverte kitą realybę, mano trokštamą ar filosofų mokomą realybę, jau nebeįmanoma. Realių daiktų realūs santykiai, tiksliau sakant, pačių daiktų santykiai kuo toliau, juo labiau traukia mąstančių žmonių dėmesį. Apie tai mąstoma ir tikėjimo filosofijos plėtotėje, bet tie apmąstymai nueina sinkretizmų kūrimo

link, todėl po tipiškų kristalinių viduramžių ateina didžiulis alchemijos viešpatavimo laikotarpis, kai daiktai apsupami dvasia, kurią bandoma įterpti į pačius daiktus, daiktuose bandant įžvelgti dvasiškumą. Tai nėra bergždžios pastangos. Jos davė labai apibrėžtų konkrečių atradimų. Pagaliau ir pati tendencija nėra kvaila – ta linkme mes būsime priversti samprotauti. Ir tarp kitko, jeigu šiandien Bažnyčia turi kokių nors filosofinių problemų, tai pačios didžiausios problemos jai kyla būtent iš to, kad ji du tūkstančius metų niekino medžiagiškumą, laikydama jį visiška negyvastimi. Maža to, visą gyvastį iki žmogaus ji laikė dėmesio nevertu objektu. Net neokantininkai gamtą laikė visiška mechaniška visuma, nors jų laikais, XIX amžiuje, jau buvo aišku, kad galima galvoti švelniai tariant apie gamtos nemechaniškumą. Taigi tuo metu tas, kuris norėjo išlaikyti ryšį su Dievu, bet neatsisakyti gamtos, dažnai ėmėsi alcheminių tyrinėjimų, astrologijos ir pan. Bet buvo tokių žmonių, kurie norėjo tuos santykius matyti ir be jokių dvasiškumo apnašų. Turbūt didžiausiu mastu tai padarė Mikalojus Kopernikas, sukūręs kosmologinę teoriją, kuri pabandė išguiti dvasiškumą iš pasaulėjautos, pasaulio sandaros. Remdamasis pitagorininkų mintimi, kad mūsų pasaulio centras yra Žemė, kuri sukasi aplink Saulę ir savo ašį, Kopernikas surinko duomenų, kuriais įrodė, kad toks teiginys tikrai gali būti teisingas ir jį kaip hipotezę paskelbė veikale „Apie dangaus sferų sukimąsi“. Pagal religinę pasaulėžvalgą pasaulio centru buvo laikoma Žemė, o Saulė, Mėnulis ir žvaigždės judančios aplink ją. Žemė esą buvusi sukurta patvari ir pastovi, kad tiktų gyventi žmogui – aukščiausiam Žemės kūriniui, sielos – dieviškumo krislo – turėtojui, kurio priedermė gyventi taip, kad būtų kuo tobulesnis grįžimas pas Dievą. Perkeldamas Žemę iš pasaulio centro į kitų planetų būrį, o Saulę paskelbdamas tik viena iš milijonų danguje švytinčių žvaigždžių, aplink kurias taip pat gali skrieti kitos planetos, Kopernikas taip išplėtė visatos vaizdą, kad ji visomis kryptimis nutįso į begalybes, prisipildė juodo kosmoso šalčio, o Dievas su savąja visatos sutvėrimo galimybe nusikėlė į tokius protui nesuvokiamus ir nepasiekiamus tolius, kad apie jo buvimą buvo galima ir negalvoti tam, kuris nenorėjo to daryti. Ateizmas yra mokslinių pradų pasaulėvokoje palydovas.

Koperniko heliocentrinė sistema turėjo daug viduramžių geocentrinės sistemos bruožų: visos planetos sukasi aplinkui tobulais apskritimais, visas dangus – tvarkingas ir tikslingas. Su mintimis apie pasaulio dieviš-

kąją tvarką astronominius tyrinėjimus pradėjo Johanesas Kepleris, gyvenęs XVI–XVII amžiais. Jis labai greitai suprato, kad pasaulis juda anaiptol ne tobulos harmonijos, o realiai galimais judesiais ir pavidalais. Nustatęs, kad planetos juda ne apskritimais, kaip manė Kopernikas, o elipsėmis, jis nustatė realius planetų santykius išreiškiančius planetų judėjimo dėsnius: 1) planetos juda elipsėmis, kurių viename židinyje yra Saulė; 2) spindulys vektorius, kuris planetą jungia su Saule, per lygius laiko tarpus nubrėžia vienodas plokštumas; 3) planetų apsisukimų aplink Saulę periodų laiko kvadratai yra proporcingi jų vidutinio atstumo nuo Saulės kubams. Šių dėsnių esmė yra tokia: viduramžiškai tobulo apskritiminio judėjimo danguje nėra, kūnai patys kuria jų prigimties sąlygojamą harmoniją, kurią, kad ir kokie iš pirmo žvilgsnio sudėtingi santykiai ją slėptų, galima apskaičiuoti ir žmogiškajam pažinimui atverti visą visatos begalinumą. Visata gali būti pažinta. Labai pavojingos tezės. Kalbėtis su Viešpačiu Dievu jau tampa sunkiau.

Dangaus kūnų judesiai yra dėsningi, tačiau tas dėsningumas priklauso nuo pačių kūnų. Kokias galias slepia patys kūnai? Gal būtent tos galios ir tvarko jų santykius? Į šį klausimą bandė atsakyti Galileo Galilėjus, atskleidęs kūnų nelygaus judėjimo paslaptį, vadovaudamasis prielaida, kad gamta sau pačiai reikštis renkasi paprasčiausias priemones ir trumpiausius kelius. Šitas racionalumo ir taupumo dėsnis paskui tampa visos Europos filosofijos ir mąstysenos patosu. Iš tiesų, kam nemąstančiam daiktui daryti kokius nors pašalinius judesius? Reikia eiti tiesiai! Jeigu kūnas krinta į žemę, tai ar įstrižai jis krinta? Krinta tiesiai. Judėjimas yra toks sudėtingas, jog iš tiesų gali atrodyti, kad jam diriguoja ir jį valdo kokia nors aukštesnė galia. O visi kūnai – ar plunksna, ar švino gabalėlis, – jeigu juos beorėje erdvėje paleisime kristi, kris vienodu greičiu greitėdami kas sekundę 9,8 metro. Tas pastovus kritimo vakuume greitėjimas parodė, kad daiktai, nepriklausomai nuo jų konkrečių pavidalų, iš tiesų yra pavaldūs vienam fundamentaliam santykiui, vėliau pavadintam gravitacijos santykiu ir Niutono išreikštam visuotiniu traukos dėsniu. Galilėjus, tirdamas nustatytą jo kitimo tolygumą, įžvelgė, kad tai yra priemonė konkrečiam judėjimui suprasti. Patį greitėjimą pavadinęs pagreičiu, jis apibūdino jį kaip pastovų greičio didumo kitimą. Jeigu kūną paliktume judėti į begalybę, jis judėtų atitinkamai greitėdamas. Štai iš kur tokia begalinė kūnų judėjimo greičių įvairovė, visai natūrali, iš pačių daiktų plaukianti! Bet tiesiaeigis judesys

gamtoje tikrai nedažnas. O kaip atsiranda netiesiaeigis? Jeigu kūnas, judėdamas tiesiaeigiu judesiu, sutinka kitą kūną, krypsta jo link. Galilėjus, apibūdindamas pagreitį, prideda: pagreitis yra greičio dydžio arba krypties kitimas. Ištyrinėjęs judesius apskritimu, jis nustato, kad judėjimas apskritimu – tai pagreitis centro link. Ar gali būti paprasčiau? Iš tiesų aiškinama tai, kas mechaniniuose santykiuose sudaro visą regimąjį judėjimo įvairumą.

Izaokas Niutonas, toliau tyrinėdamas Galilėjaus nustatytus dėsningumus, atranda visuotinį traukos ir atostūmio dėsnį, leidžiantį paaiškinti visą kūnų judesių įvairovę. Kūnas, kaip konkretus daiktas, yra kupinas savo materialumo galios – inercijos. Supraskite šitai. Materialumo galia – tai yra inertiškumas, bandymas priešintis bet kokiam judėjimui. Tas inercijos savitaigos santykis su kitu kūnu gimdo trauką – poveikį kitam kūnui. Bet ir anas kūnas turi tokią pat galią ir veikia savo linkme. Kiekvienas kūnas, nustato Niutonas, traukia kitą jėga, tiesiai proporcinga jų masėms ir atvirkščiai proporcinga atstumo tarp jų kvadratui. Štai kodėl vienas kitą traukiantys kūnai gali niekada nepritraukti kito, jeigu atstumas tarp jų leidžia jiems rasti pusiausvyrą ar leidžia judėti savo pasirinktuoju, savo duotuoju judesiu. Tokią pusiausvyrą vienas kito atžvilgiu yra radę Mėnulis ir Žemė, Saulė ir jos planetos. Tokia pusiausvyra, matyt, viešpatauja galaktikoje ir tarp galaktikų.

Pasaulis dabar nori ar nenori turi keistis, žmonių dvasia nebegali gyventi pagal tą pasaulį, kurį nupiešė Tomas Akvinietis, nors irgi gražiai sudėliota, nuostabiai sujungta su žmogumi. Maža to, pasaulis, kurį piešia naujieji mokslininkai, yra kupinas nežinios. Įdomiausia tai, jog žmonės Europoje jau turi tiek galimybių, kad mokslo atskleidžiama pasaulio nežinomybė, netgi paties žmogaus santykis su daiktais, nekalbant apie santykių su Dievu suprobleminimą, yra tokie patrauklūs, kad visi puola strimgalviais ir tyrinėti, ir pažinti, o ne baimintis, kad štai priėjome liepto galą. Randasi nauja civilizacija, ir čia, tikrąja to žodžio prasme, baigiasi helenizmo kultūros įtaka ir prasideda naujoji Europos civilizacija. Aš neatmetu tos prielaidos, kad Europos civilizacija įtraukė į save ir antikinę Graikiją. Manau, teisinga būtų taip mąstyti, konkrečių argumentų niekas nepateikia, nors aiškiai neprieštaraujama tam, kad Europos civilizaciją būtų galima pradėti laikyti maždaug nuo V amžiaus, nuo Romos imperijos žlugimo laikų. Aš manau, kad vis dėlto pradmenys, jeigu vertintume pagal gyvenimo būdą, kuriami jau Graikijoje. Graikija yra Euro-

pos civilizacijos rytas, o gamtamokslinė filosofija – Europos civilizacijos vidurdienis arba netgi geras priešpietis. Per vidurdienį, tiksliau, po pietų, visi išplaukia ieškoti naujų kraštų. Civilizacija veržiasi jau už savęs, ima jausti, kad viduje jai dar kažin ko reikia. Jeigu čia jai per maža, vadinasi, jau kažkas negerai.

Nepaprastai svarbus naujiesiems laikams Renė Dekartas. Jis bando apibendrinti ir sujungti tai, kas yra mechaniška, kas yra materialu, ir tai, kas yra dvasiška. Tai, kas leidžia jam sujungti nauja ir sena, yra substancijos supratimas. Jam substancija, kaip ir viduramžių mąstytojams, yra tas principas, kuris apibūdina realybės galimybę plėtotis, jai neprarandant savo vienovės. Skirtingai nuo viduramžių mąstytojų, iš kurių daugelis pripažino esant tik dvasinę substanciją, Dekartas mano, kad jų yra dvi – materialioji ir idealioji: pirmosios savybė – tįsumas į ilgį, plotį ir gylį, tai yra stereometrinė sklaida, antrosios – mąstymas, tai yra sklaida į visas puses. Taip užfiksuojama svarbiausia naujųjų laikų nuostata – materialybės savarankiška būtis. Naujalaikiškas yra ir mąstymo supratimas – jo esme Dekartas abejoja. Iki tol mąstymo esmė buvo teisingas (pasak Aristotelio – taisyklingas) samprotavimas. Dekartas sako: kiekviena net taisyklingiausiai samprotaujant gauta mintis gali būti ir yra abejotina, t. y. tikimybiška. Viskuo reikia abejoti. Neabejoti galima tik tuo, kad abejoji. Bet abejoti reikia ne dėl abejojimo (tai vestų į skepticizmą), o kad abejones atmestume ir rastume abejonių nekeliančius dalykus. Taigi jeigu aš abejoju, vadinasi, mąstau, o jeigu mąstau – tai esu (mąstančioji substancija yra esantis dalykas). Šiame pirmame pozityviame samprotavime išryškėja ir tiesos kriterijus: tiesa glūdi tik šviesiame ir aiškiame sprendime. Taip pat aiškiai mes galime patvirtinti ir Dievo buvimą (tarp įvairių idėjų, kuriomis disponuoja mano mąstymas, aš randu ir labai tobulos esybės idėją, esybės, kuria negaliu būti aš pats, kurios negaliu iškelti iš savęs, vadinasi, ji turi būti tik anapus manęs), ir išorinio pasaulio buvimą (Dievas mus sukūrė ir jis būtų arba piktavalis, arba nevisagalis, jeigu leistų mums klysti, kai sprendžiame apie anapus mūsų esančių daiktų egzistavimą). Gudriai, nepaprastai gudriai mąstoma.

Kaip vyksta pasaulio pažinimas? Protas turi galimybę prasiskverbti prie tikro žinojimo. Visus abejotinus teiginius apie tikrovę reikia skaidyti tol, kol jie be abejonių atitiks tą, kam jie atstovauja. Turėdami pakankamai teisingų faktų, jais bet kokį daiktą galime apibūdinti taip, kad visos atskiros tiesos susijungs į vieną – įvyks indukcijos aktas.

Iš kur atsiranda daikto visuminį apibūdinimą sintezuojančios idėjos? Jos kyla iš sielos (čia yra Tomo Akviniečio palikimas) ir egzistuoja arba kaip sudarytos iš mūsų patirties, arba kaip įgimtos, kurias mes tarsi „prisimename“ (kaip Platonas mokė) ir išryškiname pažintinėje veikloje. Šitaip tikrovės turinys iš pačių elementariausių teiginių gali būti pertvarkytas į aukščiausio lygio bendrąsias idėjas, net iki Dievo idėjos, pačios bendriausios būtį apibūdinančios idėjos.

Bet kaip idėjas prideriname daiktams? Čia, anot Dekarto, sudėtinga problema: iš tiesų idėjas arba sprendinius laisva valia „uždedame ant daiktų“. Spręsdami, kad štai ši idėja atitinka tą daiktą ir išreiškia jo turinį, rizikuojame suklysti, kartais net labai rimtai. Pavyzdžiui, teigdami, kad Saulė mažesnė už Žemę arba Mėnulis šviečia. Kad klaidos galimybė būtų mažiausia, reikia, kad dalykas, apie kurį sprendžiame, būtų kuo geriau ištirtas; kitaip sakant, valia, daranti sprendimus, turėtų priklausyti protui. Tai sumažina klaidos galimybę iki maksimumo.

Kas yra pasaulis? Materialioji substancija yra ne atominės, o korpuskulinės prigimties, tai yra pasaulio daiktus sudarančios materialiosios dalelytės yra labai dalios, o ne nedalios – atomai. Toms korpuskulėms judesį yra suteikęs Dievas. Korpuskulės, perduodamos viena kitai judesį, tarp savęs trindamosi ir formuodamosi į sūkurius bei sambūrius, sudaro visus pasaulio kūnus.

Žmogus toks pat dvilypis kaip ir pasaulis – susideda iš kūno ir sielos. Kūnas tėra savotiška mašina, automatas. Kūno judesiai susiję su gyvybės šiluma, kuri kaupiasi širdy ir yra panaši į ugnį, tik nešviečia, bet gimdo gyvybės dvasias, labai skystą medžiagiškumą, tekantį į smegenis, į nervus, ir tuo tekėjimu leidžia formuotis dvasinei sielai, kuri kaupiasi kankorėžinėje smegenų liaukoje. Čia jau fantastika. Bet, matote, viduramžinis pasaulis, norėdamas išlaikyti visumą, arba substancialumą, ir naujausiųjų laikų mokslinio pažinimo atmosferoje turi daryti tokius mutantus, kokius daro Dekartas, kad galėtų pasiekti svarbiausią – neprarasti dvasios kaip substanciją vienijančios galios, tai yra apskritai nepanirti į daiktų pasaulį, turėti galimybę, kai panori, iškilti virš daiktų. Tai yra civilizacijos paties pagrindinio savivokos sugebėjimo, pagrindinės galios išsaugojimo bandymas. Dekartas, mokslininkas, jokiu būdu nelaikytinas teologu, vis dėlto supranta savo atsakomybę už europinę civilizaciją ir nori jai sudaryti plėtotės galimybes ir naujoje epochoje.

2001 04 04

Bandydami suprasti dvejopos žmogaus prigimties faktą, matėme, kad ir būdama dvejopa ji turi būti nukreipta vienam tikslui, vienam principui, vienai būčiai, kurią teigė krikščionybė aiškindama, kaip dirba žmogaus protas, sutapatindamas dieviškąjį, arba idealųjį, pradą su žodžiu, o materialųjį – su daiktu, kurį tas žodis žymi. Praėjusioje paskaitoje aiškinomės, kaip iš scholastinės filosofijos, kalbančios apie žodžių tvarką ir jų atitikimą daiktams, išsirutulioja pirmieji viduramžių teologiniai, filosofiniai traktatai ir koncepcijos ir kokiu būdu šitai bandoma suderinti jau ne kaip žodžio ir daikto santykio problemą, o kaip daiktų vienos prigimties pamato problemą. Žymiausias šiuo požiūriu yra Dekartas, pasitelkęs savo matematinį protą, matematinę mąstyseną, idealumą apskritai sutapatina su tikimybe kaip galimybe, o materialumą – su korpuskule, kuri yra belytis daiktiškumas, tiktai turintis nevienodas konfigūracijas, t. y. ne tą patį geometrinį apibrėžtumą. Dalykiškumas, kai šitie dalykai yra be kokybės, gali būti tikimybių pamatu persmelktas skaičiavimu ir apskaičiavimu. Dekarto didžiosios matematinio pažinimo iliuzijos, kur belytis materialumas, daiktiškumas iš principo gali paklusti skaičiuotei ar idealiam veikimui, dvasios reprezentavimui arba bent jau tas materialumas gali būti suskaičiuotas, t. y. kaip skaičių seka, kuri gali atitikti skaičiavimui netapačias, daiktiškąsias, realijas, aktualios ir šiandien. Tai yra labai įdomūs dalykai, ir šiandien teikiantys labai daug iliuzijų.

Bet tuoj pat iškyla nauja problema. Jeigu taip, būties dualizmas vis dėlto yra nepaneigiamas. Kol negalima traktuoti daikto, t. y. kol tau reikalinga korpuskulė kaip daikto simbolis, kol jos negalima traktuoti kaip tikimybinį vienetą, kuris galėtų reprezentuoti dvasiškumą kaip matematinį protą ar matematiniam skaičiavimui paklusnų protą, tiksliau – protą, kuris generuoja matematiką, kuris mąsto matematiškai, tol reikia kalbėti apie tai, kad būtis nėra tapati pati sau, kad joje esama dviejų – idealybės ir materialybės – pradų. Kaip tąsyk šito išvengti?

Tą padaryti pabandė Baruchas Spinoza, tardamas, kad visos būties pradas yra tam tikra dvasinė monada, turinti ir dvasinių, ir daiktinių savybių. Anot jo, silpniausia Dekarto filosofijos vieta yra Dievas, arba idealumas, arba absoliutas kaip tikimybė. Tai yra nepriimtina žmonėms – apie Dievą reikia kalbėti kaip apie esamybę. Aš noriu būti visiškai tikras, aš nesu toks intelektualas, kad galėčiau mąstyti taip, kaip mąsto Dekartas. Tai,

ką siūlo Spinoza, yra panteizmas – gamtos sutapatinimas su dieviškumu, gamtos pavertimas pačiu dieviškumu. Dievas, kaip ir antmaterialumas ir antracionalumas, iki tol buvęs tik kažkur už begalinumo suvokimo ribos, pagal Spinozą iškyla prieš mus kaip gamta, kaip gyvastis, kaip mes patys. Mumyse esama Dievo ne tikimybiškai, o tikrai.

Kodėl taip reikia mąstyti? Žmogus, didžiausia gamtos tobulybė, yra ir aukščiausias dieviškosios raiškos momentas. Jo valia ir veiksmais reiškiasi Dievo esmė. Tu, dieviškumo raiška, privalai Dievą reprezentuoti, o deramai ar nederamai tai darysi, priklauso nuo tavo laisvos valios: ar savo buvimu teigsi Dievo būtį, ar neigsi.

Kas žmogui svarbiausia? Būti, fiziškai gyventi. Tai ir žydų filosofijos, tiksliau sakant, pasaulėjautos, aiškiausia idealumo empirizacijos, idealumo sudaiktinimo tendencija. Jau tuo, kad gyveni, fiziškai egzistuoji, teigi dieviškumą: mat būties raiška lemia buvimo nestabilumą, o ir gamtos jėgos, galinčios pasirodyti neigiamais žmogui pavidalais, ir žmonių valių susidūrimai, stengiantis išsilaikyti visų pirma pačiam, kartais tą dieviškumą griauna. Žmogui priderantis gyvenimo būdas – ne bet kaip būti, o siekis būti taip, kaip moko gamta. Teisingas gyvenimas vyksta pažįstant gamtą ir mylint ją gilėjančio pažinimo meile. Taip gražiai Spinoza nuleidžia tą dieviškumo paiešką į naujųjų laikų ieškojimų patosą, kur gamta jokiu būdu negali būti niekinama, o turi būti pažįstama.

Pažinimas yra gamtos tvarkos atskleidimas. Gamtoje viskas vyksta kaip dieviškosios esybės raiška, iš jos kylant dvasiai ir kūnui kaip pagrindinėms, svarbiausioms dievybės sklaidos linijoms, sudarančioms vienovę: iš jų iškylantys dvasiški ir kūniški reiškiniai yra antros eilės apraiškos – modusai, gimstą iš atributų raiškos. Pažinti – tai dievybės atributų kintamybėje užčiuopti tikrąsias, o ne tariamąsias gamtos raidos, arba dievybės, sklaidos kryptis.

Kaip galimas toks pažinimas? Pažinimas gali remtis autoritetais – perėmimu to, ką kas nors kažkada pasakė. Tuo pripažįstama labai menka Biblijos vieta. Tai labai nevykęs būdas. Pažinimas gali remtis jutimais, konstatavimu to, ką pats esi patyręs. Bet jutimų parodymai nepatikimi: vadovaudamiesi jais galime klaidžioti daiktų ir reiškinių paviršiumi ir apskritai chaose. Pažinimas turi remtis protu, ypač logine ir matematine analize. Turėdamas teisingas premisas, gali gauti labai patikimas išvadas. Bet kas gali užtikrinti, kad tavo premisos teisingos? O jeigu jos neteisingos, netei-

singos bus net ir griežčiausios išvados. Pažinimas turi remtis intuicija, tokia intelektualine tiesos įžvalga, panašiai kaip Augustinas rėmėsi dvasine galia, kurioje nebuvo jokios matematizacijos, kur buvo ieškoma psichologinio konteksto. Pagal Spinozą, intelektualinę tiesos įžvalgą gali teikti ne tik pažintinių, bet ir gyvybinių žmogaus galių mobilizavimas. Intuicijos tiesos gali būti analizuojamos ir tikrinamos, tikslinamos ir tobulinamos – tai jau bus tas pažinimas, kuris reikš gamtos tvarką, išreiškiančia dieviškąją tvarką, arba būtinį (ontologinį) protą. Taigi Spinoza yra deduktyvinio, išvedamojo iš tam tikrų postulatų, tam tikrų principų, metodo mąstytojas, kuris pradeda labai populiarią kiekvieno nuosmukio periodo tendenciją – pasiremti ne grynai racionaliais arba jusliniais parodymais, o dvasine įžvalga, kad ir kaip ją traktuotum. Tarp kitko, būtent tuo iš esmės ir rėmėsi XX amžiaus pabaigos racionalizmas.

Gamtos tvarką pažįstančiam žmogui gyvenimas tampa lengvesnis – gamtos didybės akivaizdoje jis įgyja savo tikrosios vertės suvokimą, mokosi romumo, meilės ir gamtai, ir savo artimui. Didžiausia nelaimė žmogui – jo sielos afektai: baimė, liūdesys, džiaugsmas. Amžinybės požiūriu visa tai niekinga ir beprasmiška, o esamybės požiūriu – pasiduoti tiems nukrypimams yra nedora, nes dora yra intelektualinis savęs tobulinimas ir Dievo meilė. Kad pasiektum šį tikslą, reikia nugalėti ne tik savo afektus, bet ir viską, kas trukdo gyventi ir vidujai, ir išoriškai. Suprantama, tik kovojant galima nugalėti. Bet kova gali vesti į chaosą. Kokiu būdu tąsyk išlikti dvasios religijoje? Atsiribodamas nuo viso to, tapdamas abejingas tikrovei. Taip Spinoza, tikras doras žydas, išeina į pačias tolimiausias rytietiškas savo filosofavimo platumas.

Apie Gotfrydą Leibnicą nekalbėsiu, nes jo teorijos – grynai vokiška Spinozos koncepcijos transkripcija, kuri sudvasina gamtą per *monadas*.

Kita kryptis užsimezga, sakyčiau, taip: ta tradicija, kuri mato, kad Augustino pradėtas santykis su tikrove, dvasinis, vidujinis santykis su Dievu, ir Dekarto, ypač Spinozos, paverstas mąstymu apie gamtą, apie daiktiškumą, yra nepriimtina. Kodėl? Nepriimtina todėl, kad bet kuriuo atveju ji niekina juslinių parodymų tikrumą. O anglai sako, ir iš juslinių dalykų galima išvesti tikrus dalykus. Mums visiškai nėra ko keltis į dedukcinio samprotavimo, kur prarandame ryšį su daiktais ir negalime savo mąstymo patikrinti pagal daiktų atitikimą tiems mąstymams, begalinumus. Tikrovę galime iškelti iš savo pačių mąstymo. Ir tai būtų indukcinio mąstymo

tėkmėje besiplėtojančios filosofinės koncepcijos. Bet anglams dar reikia sukurti patį indukcinio mąstymo mechanizmą, kad būtų galima jas kurti. Fransis Bekonas ir Tomas Hobsas yra vieni iš pirmųjų ir labai produktyvių angliškojo sensualizmo, perspektyvoje – europietiškojo pozityvizmo ir neopozityvizmo, ideologai ir praktikai.

Bekonas sutinka, kad Dievas, dvasia ir gamta – skirtingi dalykai ir juos turi analizuoti atskiri mokslai. Ne tik apie Dievą, bet ir apie sielą jie gali ką nors pasakyti. Žmogaus gyvenimas yra pernelyg trumpas, o siela viena vienintelė – tikra, ideali, bet daiktiškai egzistuojantis idealybės atitikmuo čia, šitame pasaulyje. Apie gamtą, stipriai dirbant, galima išsiaiškinti tikrai nemažai, o apie sielą kalbėsi vis tą patį.

Filosofija, kad gamtos tyrimai būtų kuo produktyvesni, turi turėti tyrimo metodą. Kas tai yra? Metodas – bet kurios veiklos atlikimo būdas. Suprantama, metodas tuo geresnis, kuo produktyvesnė juo besivadovaujanti veikla. Kad gamtos pažinimas būtų produktyvus, reikia visų pirma parengti protą: jis turi būti švarus, aiškus, stiprus, be jokių prietarų. Reikia jį apvalyti nuo apnašų. Tos apnašos, prietarai, arba kaip vadina pats filosofas, *stabai*, yra tokie: *giminės* stabai – iš žmogaus prigimties plaukiantys, bet pasirinkto tikslo siekti nepadedantys polinkiai ir įpročiai, noras ieškoti galutinių tiesų (pavyzdžiui, kada ir kaip sukurtas pasaulis, kaip ir kur gyvena siela ir t. t.); *olos* stabai – žmogaus prigimties ypatybių ir jo išsiauklėjimu įgyti polinkiai (vienas mato tik tai, kas bendra, kitas – kas atskira ir konkretu, maišo tyrimų būdus, netikrus dalykus laiko tikrais ir t. t. – nieko apibrėžta. Jie nėra linkę pasirinkti. O filosofas, jeigu nori matyti tikrai, turi pasirinkti tik vieną mąstymo liniją); *aikštės* stabai – žmogaus socialinės praeities formuojami polinkiai (visuomenės priimtų mąstymo nuostatų nekritiškas perėmimas, scholastinės išminties garbinimas ir t. t.); *teatro* stabai – polinkis tikėti kokiomis nors priimtomis filosofinėmis teorijomis, kurios savo pajautomis arba mintimis žmonėms dažnai kaip katarakta neleidžia įžvelgti tikrosios šviesos ir daiktų.

Tokia yra Bekono filosofijos negatyvioji dalis. Pozityvioji teigia: yra trys pažinimo keliai – *voro*, *skruzdės* ir *bitės*. Daugelis filosofų kuria savo filosofijas, regzdami silogistinius tinklus iš savęs, visai nepaisydami tikrovės faktų. Čia aiškiai taikoma scholastams. Yra nemaža ir tokių, kurie vertina tik konkrečius tikrovės faktus, tempia juos ir verčia į krūvą kaip skruzdės spyglius. Geriausias yra bitės kelias: surinkti visas tikrovės žiedadulkes,

perdirbti į žinojimo medų, supilti jį į pažinimo korius, pripildant mokslo avilį. Kaip tas perdirbimas yra galimas? Čia labai įdomu.

Medžiagai perdirbti indukcijos būdu reikia faktų: jeigu turimi faktai neprieštarauja vienas kitam, juos apibendrinanti tiesa išryškėja pati savaime. Nėra kam prieštarauti. Tu matai ir akivaizdžiai gali sakyti: tai balta. Jeigu visi sudedamieji elementai yra balti, vadinasi, tai yra tikrai balta. Gautas didesnio bendrumo ir abstraktumo tiesas galima indukuoti į dar aukštesnio lygio abstrakcijas ir dėsningumus – į pačius aukščiausius, pačius abstrakčiausius. Tie lygmenys – mokslai, žinojimo avilio koriai. Jie irgi turi būti deramai sukonstruoti: ir kad patikimai saugotų žinojimą, ir kad žinojimu būtų paranku naudotis.

Bekonas naujai mokslų sistemai sukurti negaili nei laiko, nei jėgų. Mokslus siūlo klasifikuoti pagal žmogaus pažinimo gebėjimus, kurių esą trys: *atmintis*, *intelektas* ir *vaizduotė*. Atmintis – istorija, gamtos ir visuomenės gyvenimo faktų aprašymas. Intelektas – visi teoriniai mokslai arba filosofija plačiausia prasme, susidedanti iš natūrinės teologijos, reiškiančios Dievo pažinimą per gamtos daiktus, gamtos filosofijos ir antropologijos (ją sudaro žmogaus filosofija ir psichologija, logika ir etika bei pilietinė filosofija, arba politika). Vaizduotę įkūnija poezija, literatūra ir kiti menai. Bekonas buvo pasiryžęs tarti svarų žodį visose šitose srityse, viską tyrinėjo, kol galų gale tyrinėdamas, kaip geriau sniege užšaldyti vištą, persišaldė ir mirė, taip liūdnai baigdamas kurti savo mokslo sistemą. Juokai juokais, bet tai rodo žmogaus entuziazmą, kad kiekviename dalykėlyje galima įžvelgti labai didelių dalykų.

Bekono darbą tęsia Tomas Hobsas. Jo rūpestis – visuomenės mokslai, nes tai, ką sako Bekonas, atsiduoda scholastika. Tačiau jo paties sukurta struktūra yra vis dėlto su žymiu scholastikos sistemos poveikiu. Ką naujo pasako Hobsas pažinimo teorijoje? Jis teigia, kad nėra jokių bekūnių substancijų. Mąstyti, kad jos yra, būtų tikra nesąmonė, o būtent taip sakė Bekonas. Yra tik kūnai ir jų judėjimas. Spinozizmą jis aiškiai atmeta. Labiau linksta į dekartizmą, bet irgi be Dekarto matematinio spiritualizmo. Filosofijos reikalas – išaiškinti iš natūralių prielaidų kylančius reiškinius, daiktus ir jų judėjimą. Pažinimas vyksta jutimams tampant idėjomis. Čia – raktas Hobsui ir apskritai pozityvizmui suprasti. Patys jutimai yra kūnų judesių persidavimas ir virtimas jutimo organų judesiais. Jutimo organuose kūnai įgyja savo judesių analogijas. Smegenys ir širdis tuos jude-

sius paverčia pojūčiais. Matote, iš karto atsiranda visa bet kokio anapus žmogaus esančio pasaulio substancialumo problematika. Žmogaus jutimai patys kuria substancialumo galimybę, paversdama tai pojūčiais, o jų pagrindu – pirminėmis idėjomis, tai yra tais apibrėžtumais, kuriais protas jau gali įsiskverbti į jutimų sferą. Pojūčiai yra daikto sukeltų judesių išraiška – ne objektyvus, o subjektyvus anapus mūsų esančio daikto vaizdas. Vadinasi, nėra nei įgimtų mumyse esančių, nei objektyviai anapus mūsų egzistuojančių idėjų, kaip buvo sakoma Bekono, kaip buvo teigiama per visus viduramžius. Idėjos gimsta žmoguje ir yra tol, kol žmogui jos kyla. Nebepalaikomos žmogaus buvimo, jos išnyksta kaip ir kiekvienas judesys. Pirminės idėjos turi būti lyginamos, kombinuojamos, apskaičiuojamos. Taip kuriamos sudėtingos filosofinės konstrukcijos – mokslai, kurie tėra žmogaus sukonstruoti vaizdai. Jokio atitikimo tarp to, kas yra, išskyrus per judesius, per pojūčius perduotą atitikimą, mes negalime projektuoti, negalime sakyti, kad pasaulį pažįstame kaip pasaulį: mes pasaulį pažįstame kaip save, tik per save. Ir tai yra labai baisus atradimas. Hobsas šiuo atžvilgiu yra kur kas didesnis radikalas negu Bekonas.

Hobsas, remdamasis savo pažinimo teorijos išvadomis, kuria ir visuomenės mokslą. Kaip gamtoje yra tik kūnai ir jų raiška, taip ir visuomenė tėra atskirų žmonių raiška. Žmogaus natūrali priedermė yra savęs išsaugojimas ir įtvirtinimas kuo naudingiau patenkinant savo asmeninius interesus. Labai šiuolaikiška. Taigi žmogus iš prigimties yra egoistas. Tokio žmogaus būvis – kova prieš kiekvieną kitą, karas prieš visus: *homo homini lupus est* – žmogus žmogui yra vilkas. Karo prieš kiekvieną ir prieš visus galimybė, jeigu ji būtų įgyvendinta nuosekliai iki galo, reikštų vieno žmogaus pergalę prieš visus kitus: vienas turėtų būti lavonų krūvos viršuje. Žmonės, suprasdami tai, ieško taikos galimybių ir randa jas sutartyje. Susitarę nedaryti, kas tikrai kenkia kiekvienam ar daugumai, atsisako tam tikro savitarpių santykių neprotingumo, vilkiškumo ir suteikia jiems protingumo galimybę, protingumą čia suprasdami daugumai priimtinos tvarkos prasme. Jie pasijunta laisvesni, galį nebeskirti viso savo dėmesio bent jau „išbrauktiesiems“ pavojams, kai nežinai, kas smeigs į tave peilį ir kada smeigs, ir susitelkti naujų saviraiškos būdų paieškoms kitose srityse. Kai prieštaravimai ir nesutarimai pasiekia kritinę būklę, padaromi nauji susitarimai, kurie turi privalomos galios visiems susitarusiems. Žinoma, tuos susitarimus turi kažkas prižiūrėti. Iš savo tarpo tauta paskiria sutar-

ties vykdytoją ir jo pagalbininkus. Taip gimsta žmonių bendruomenė ir ją administruojanti valstybė, valstybės administracija. Valstybės tikslas – užtikrinti sąlygas išlikti ir gyventi, kiekvienam kuo efektyviau siekiant gerovės. Suprantama, ir valstybei susikūrus, kiekvienas savo reikalus laikys svarbiausiais ir norės juos įgyvendinti, kartais nepaisydamas net įstatymų ar moralės, ką matome ir šiandien – nuo viršaus iki apačios. Pradinėse valstybingumo stadijose taip visada būna. Valstybė turi versti laikytis bendrabūvio normų, bausdama nepaklusniuosius. Valdančiojo valia visiems privaloma – ir visuomenei, ir kiekvienam asmeniui atskirai. Valstybė nustato ne tik žmonių priedermes, bet ir veiklos galimybes, t. y. ne tik pareigas, bet ir teises. Jos nevienodos – tai priklauso nuo to, kam valstybėje yra skirtas žmogus. Tai besimezgančios europinės demokratijos pradmenys su aiškia viduramžių įtaka. Nuo prigimties žmogaus paskirtį nulemia jo priklausymas kastai, luomui. Žmogus, atsiduodamas valstybei, turi teisę išlikti, bet dėl tos teisės daug ko netenka. Valstybė, kaip koks Leviatanas (taip Hobsas ir pavadina savo veikalą apie valstybę), mala ir perdirba žmones, jų gyvenimus ir likimus. Valstybė įgauna milžinišką savarankišką galią. Kad pati nežūtų nuniokojusi žmones, ji turi būti stipri ir galinga tik iki tam tikros ribos – protingai galinga, neperžengdama pati savo įgaliojimų.

Hobso valstybės teorija – praktiškai šių laikų visų valstybės teorijų ištaka, taip pat ir Džono Loko sukurtos naujųjų laikų valstybės teorijos. Lokas sako, kad visas proto turinys – iš juslinio patyrimo. Štai kodėl žmonių protas yra nevienodas, nors visų galimybės yra tos pačios. Visų sąmonė yra tuščia, *tabula rasa*. Iš prigimties joje nieko nėra. Čia – tiesioginė Hobso įtaka. Štai kodėl žmogus turi stengtis užpildyti tą tuščią lentą. Hobso koncepcijoje tas užpildymas yra labai tiesiaeigiškas, tiesmukiškas. Lokas tęsia pažinimo ne matematinio, o loginio tikrinimo tradiciją, remdamasis būtent sąvokos – pažinimo ląstelės – tikrumo tikrinimu. O tai jau lemia ta aplinkybė, kad viskas šioje filosofijoje tampa visa apimantis, nes idėjos suprantamos ne kaip bekūniai simboliai, o kaip tūriniai dalykai, ir turinį, ir formą turintys kūriniai, kur idėjos-sąvokos atitinka jų reprezentuojamą dalyką arba neatitinka jo, kur ta idėja yra tik idealus daiktas. Todėl šitie daiktai gali patekti į sąmonę, joje susiformuoti – kur kas sudėtingiau.

Lokas sako: žmogus kaip gamtos dalis turi gamtiškai sąlygotą būtį. Pirmines žmonių dorovės normas fiksuoja įpročiai ir papročiai, kurie

pirmykštėms tautoms yra pagrindinės visuomeninio gyvenimo formos, saugojamos ir vėliau, jau sukūrus valstybę, nes normuoja ir tas gyvenimo sritis, kurių nepasiekia valstybė ir visa įstatymų sistema. Valstybė atsiranda su nuosavybe, kuriai ginti reikia daugybės žmonių tarpusavio santykių greitos ir labai veiksmingos galios: pirma, reikia principų ir taisyklių, kurių visi nuosavybės turėtojai galėtų arba privalėtų laikytis, antra, reikia realios galios, kuri tą laikymąsi galėtų kontroliuoti. Principai ir nuostatos priimami bendra valdymui paklūstančių žmonių sutartimi. Todėl visuomeninės sutarties tiesos yra konvenciškos ir gali būti – ir turi būti – keičiamos. Svarbiausia tokio visuomenės gyvenimo principų tobulinimo sąlyga – įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių atskyrimas. Anglijoje įstatymų leidimas buvo nuo seno sutelktas parlamente, atstovavusiame ir žemesniesiems, ir aukštesniesiems visuomenės sluoksniams, o valdymas – karaliaus, šiandien – premjero, rankose. Suprantama, karalius turėjo įtakos ir įstatymų formulavimui, ir jų priėmimui, kaip ir šiandien, bet labiau iš tradicijos, o ne iš esmės. Lokas tai labai aiškiai fiksuoja, postuluodamas feodalinės tvarkos teikimo galimybę labai racionaliu, labai protingu visuomenės sutarties ir nežymių evoliucinių pakeitimų būdu. Įdomu, kad ir kapitalizmo sąlygomis valstybės, kuri padeda generuoti kapitalizmą, schema iš esmės nesikeičia. Šiek tiek ji yra pertvarkoma Jungtinėse Amerikos Valstijose, bet tai, ką Lokas nubrėžė pačiais bendriausiais bruožais, išlieka iki mūsų dienų, jeigu ta valstybė – demokratinio režimo valstybė.

Reakcija, kurios sulaukė Lokas, – daugiau pažinimo principų kritika. Kritikas – Džordžas Berklis. Jis pajunta galįs suprobleminti ir kitą pažinimo erdvės polių, ne tik pirmines idėjas, bet ir juslinius duomenis, o per tai juos susieti su ankstesnės pasaulio tvarkos įgyvendinimu, pasaulio vyksmu, susieti su Dievu, su Dievo malone. Berklis yra dvasininkas. Jam tai ir rūpi, bet Loko pažinimo teorijos kritikos logika yra „mirtina“, ir iš čia kyla neopozityvizmas.

Loką Berklis kritikuoja taip. Kadangi tik apie savo jutimus galime kalbėti kaip apie tikrus pažinimo dalykus, tai ir apie patyrimą galime kalbėti kaip apie vieną dalyką, ir jokio išorinio ir vidinio patyrimo skirtybių nėra ir negali būti. Ir išorinis, ir vidinis patyrimas, Loko pavadintieji sensacija ir refleksija, yra to paties pažinimo akto produktai. Anot Berklio, išorinis patyrimas įgyjamas, kai pažįstanti substancija orientuota į išorę, o vidinis – kai į save. Todėl nėra ko kalbėti ir apie pirmines bei antrines kūnų

savybes kaip apie mažiau ar daugiau subjektyvias – ir vienos, ir kitos yra vienodai bjauriai subjektyvios.

Kas galėtų pasakyti, kad kalbos apie spalvą yra apibrėžtos ir tikslios: juk jeigu sakome „balta“ (spalva), tai dar nereiškia, kad yra kažkas „balta“ (apskritai) – yra konkretus baltumas, kurį turi sniegas, drobė, gulbė. Patyręs malūnininkas atskiria keliasdešimt tų pačių baltų miltų atspalvių! Pirminės savybės už antrines yra dar subjektyvesnės. Dydžio, judėjimo ir kitų objektyvių matmenų suvokimas neįmanomas vienareikšmiškai: kas vienam atrodo didelis, kitam – mažas, kas vienam greitas, kitam – lėtas ir t. t. Kūniškoji, arba empirinė, substancija yra ne tik nepažįstama, bet ir negalima kaip objektyvumui atstovaujanti samprata – ji yra gryna fikcija, melas. Visa, ką mes pažįstame kaip daiktą, yra subjektyvios mūsų pačių idėjos apie daiktą, idėjos, kurias gauname savo juslių paimtų duomenų pamatu, kurias „užmetame“ ant šitų juslių duomenų. Taigi ką galime pasakyti – tai yra didžiulis griovys. Kaip tos idėjos apie daiktą galimos? Juk ne nuo mūsų priklauso, kad, atmerkę akis, mes štai matome kambarį, mišką ar jūrą. Idėjos gali būti tik dvasioje. Jos gali žadinti viena kitą. Taigi tos, ne nuo mūsų priklausančios, pasaulio daiktais laikomos idėjos tegali būti gerokai didesnės už mūsų dvasios vaizdinius. Daiktai ir yra Dievo dvasios idėjos, o mūsų dvasia, kaip dieviškosios dvasios kuriamas daiktas, mąsto pasaulį per Dievo mums duoto dvasiškumo substanciškumą. Pagal Berklį, tik dvasia, nors ji ir labai kintanti, yra vienintelė tikra realybė. Išorės daiktai, Dievo dvasios produktai joje kaip tikrumas gali egzistuoti mums tiek, kiek juose yra dieviškojo dvasiškumo, kuris į mūsų dvasią pereina kaip įspūdžiai. Todėl visa, ko žmogus gali norėti iš pažinimo – tai galimybės kuo autentiškiau pateikti savo įspūdžius. Tai menka paguoda kitam, tikrasis žmonių bendravimas yra dvasinis, religinis bendravimas.

Tikslas yra pasiektas. Deividas Hiumas, pasiremdamas Berklio kritika, mąsto taip. Į ką, anot Hiumo, neatkreipė dėmesio visa ligšiolinė filosofija? Į tai, kad idėjų santykiai organizuoti ne pagal pačių idėjų tikrumą, atsižvelgiant į jų panašumą ir priešingumą, egzistavimą tame pačiame laike ir toje pačioje erdvėje, į jų priežastinius ryšius, o pagal įsivaizduojamą daiktų tvarką, kurios nežinome ir kurią nustatyti siekiame šituo, nepakankamai gerai žinomu idėjų tvarkos nustatinėjimu. Ne tik žinomu, bet ir apskritai nustatomu. Šitaip viskas sumaišoma, ir ne tik pažinimo rezultatai gaunami neteisingi – patys tyrimo metodai dažnai būna ydingi.

Kuo remiamės, pažindami realybę? Anot Hiumo, yra dvi pagrindinės sąvokos, nuo kurių viską pradedame: substancija ir priežastis. Substancija paprastai laikome tam tikras savybes turintį ir tam tikru duomenų kompleksu besireiškiantį dalyką. Bet ar tai tiesa? Šitaip samprotaudami, manome, kad mūsų pojūčių komplekso priežastis yra koks nors anapus mūsų esantis daiktas, taigi tariame, kad tam tikras dalykas yra mūsų turimų potyrių priežastis. Priežastingumo dėsnis, kuriuo remiamės nuo Demokrito laikų, yra vaizduotės sukurtos psichologinės iliuzijos padarinys. Ir nieko daugiau. Pasekmė nuo priežasties labai skiriasi, todėl pagal pasekmę spręsti apie priežastį nėra tikra. Pavyzdžiui, įspindo šviesa, ir mes sakome: „Patekėjo saulė“. Tačiau sušvito visai ne saulė, o gaisras! Priežastis pasekmės tikrumo taip pat negarantuoja. Sakome: „Rytoj patekės saulė“. O iš tiesų tai tik viltis, kurią teikia tas faktas, kad iki šiol saulė rytais visada patekėdavo. Galbūt ji ir rytoj patekės, turbūt tikrai patekės, bet kol nepatekėjo, negalime sakyti, kad tikrai patekėjo, o kai jau yra patekėjusi, turime sakyti „Saulė patekėjo“, ir mūsų teiginys „Rytoj patekės saulė“ taip ir liko netikras. Kritika vėlgi puiki.

Neteisingi yra ne tik substancijos, bet ir juslinės idėjos, sielos, arba Dievo, realumo įrodymai, nes jie paremti ta pačia neteisinga priežastingumo samprata. Juslinės idėjos tikrumo iliuzija remiasi tuo, jog mes manome anapus mūsų egzistuojant daiktus, kurie yra mūsų idėjų priežastys. Sielos, kaip nematerialios realybės, įrodymas paremtas tuo, kad mūsų psichinė veikla turi išplaukti iš nematerialaus substanciškumo. Dievas įrodinėjamas nurodant jį kaip pasaulio ir visų jo apraiškų priežastį. Taigi mes visur, remdamiesi savo įspūdžiais, kurie vieninteliai tėra tikri, tariame tikrai esant jų priežastį – tų įspūdžių teikėją. Anot Hiumo, tai visiškai neteisėtas mūsų veiksmas. Taip mes sukuriame ir anapus mūsų esančią tikrovę, ir mumyse esantį jos pažinimą.

Hiumas teigia, kad tėra vienas kelias į tikrą pažinimą: kai mes operuojame tik idėjomis kaip idėjomis ir tyrinėjame jas pačias. Šitaip, kai intuicija žmogų sutelkia į save, o ne nukreipia į išorę, galima išeiti į pažinimo erdves, kuriose yra gimusi ir gyvena matematika – gryna abstrakcija, neužteršta priežastingumo iliuzijomis, kuriomis serga visas loginis mąstymas. Matematinis mąstymas yra vienintelė tikro pažinimo metodų sukūrimo galimybė.

Hiumas nuveda visą anglų filosofiją į tokį skepticizmą, iš kurio ir šiandien mes neišsikapstome, nors pozityvizmas yra bandymas įveikti skepticizmą ir duoti ką nors teigiama. <…>

Didžiosios klasikinės Europos filosofijos etapą užbaigia Imanuelis Kantas. Kantas sako: „Atmeskime viską, kas nėra susiję su žmogumi, bet neatmeskime nieko, ką žmogus turi“. Pasižiūrėkime, remdamiesi sveiku protu, kuo žmogus operuoja tiek kalbėdamas apie savo pažinimą kaip apie tikro žinojimo negalintį duoti procesą, tiek apie pažinimą, kaip duodantį absoliučias žinojimo dimensijas.

Žmogus, anot Kanto, turi tris fundamentalias galias: *justi*, *norėti* ir *protauti*. Galia justi teikia mums tai, kas yra apdorojama, apiforminama, – mūsų pažintinės veiklos medžiagą, arba turinį. Galia norėti, nukreipta į mūsų vidų, tampa sugebėjimu spręsti – parinkti juslių pavidalu mumyse egzistuojančiai medžiagai formą. Niekas nepaneigs, kad būtent taip per visą europinės mąstysenos istoriją ir buvo veikiama. Kai galia norėti nukreipta į išorę, ji tampa valia, organizuojančia ir vairuojančia visą mūsų veikimą. Galia protauti – tai sugebėjimas gaminti pažintines formas, pažintinę veiklą sąlygojantis jos formodaros procesas. Visi šie sugebėjimai yra žmogaus dvasios – idealybės ir materialybės jungimosi, arba junginio, – savybės.

Žmogaus aktyvumo šaltinis – dvasia. Kuo mažiau ji priklauso nuo materialybės – žmogaus kūniškumo, tuo artimesnėmis grynai idealybei ir tapatesnėmis pačiai sau formomis gali bandyti aprėpti visą mūsų buvimą.

Pačios bendriausios dvasios savistabos formos – laikas ir erdvė. Visa, kas yra, yra kaip tam tikrą vietą užimanti trukmė. Todėl ne tik šių pačių bendriausių mūsų buvimą apibūdinančių sąvokų, bet ir kiekvienos kitos sąvokos turinys žmogaus suvokiamas kaip tolydžiai besiskleidžianti trukmė. Štai kodėl pasaulis žmogui atrodo tampantis, neturintis aiškių ribų, sunkiai pažįstamas, o pažinimas – dažniausiai subjektyvus. Štai kodėl pats pažinimo procesas yra toks sudėtingas, taip atidžiai tyrinėjamas ir dėmesingai graduojamas, žinant, ko iš jo norime – jusliškai paliudijamo materialybės tikrumo ar protu išgryninto idealybės aiškumo. Atskyrimas – labai vykęs ir esminis. Tikrumas gali būti tiktai tada, kai tu iš tiesų stovi ant žemės, ir tas jausmas gali būti vadinamas tikrumu, nes pats tikrumas iki šiol irgi yra mistifikuojamas, pats tikrumas nėra nagrinėjamas, jis apriorišk ai pripažįstamas, kad tikra yra tai, kas daiktų jusliškai atspindima mūsų pagavose.

Aiškumas nebūtinai turi būti tikras, jusliškai paliudijamas, bet jis turi kitą funkciją – nušviečia visa tai, kas juslėse yra gana neaišku, netikslu vi-

suotinybės požiūriu. Juslės – tamsios, protas – šviesus. Kantas, bandydamas šitą dalyką sudėlioti į sveiko proto ir žmogui naudingus pavidalus taip, kad žmogus galėtų iš tiesų matyti savo pažinimo lokališkumą, bet jokiu būdu neniekintų jo, nes jis vis tiek duotų tam tikrą tikrumą ir leistų jam orientuotis pasaulyje, kuria savo filosofiją. Čia jo filosofijos patosas. Kaip jis visa tai išskleidžia?

Kiekvieną išorės daiktą priimame arba kaip visumą, arba kaip konkretumą. Jeigu kaip visumą, – galime jį taip nukonkretinti ir suabstraktinti, kad apie jį bus mąstoma net nebe „kažkas“, o „tai“ arba net „šitas“, „vienas“ ir t. t. Toks reiškinio nureikšminimas nesidomint jo turiniu, tik pačiu faktu, tokios procedūros taikymas įvairiems reiškiniams ir jų žymėjimas atitinkamais žymenimis veda mus į matematikos pasaulį. Reiškinių nureikšminimas, suabstraktinimas ir pažymėjimas tinkamu ženklu. A + B + C = D. Formaliai visi šie dalykai yra skirtingi. Gilinimasis į daikto turinį, kai norime įsitikinti, kas vis dėlto tame reiškinyje yra šitas reiškinys, šitas daiktas su jo vidujybe, kreipia mus į logikos pasaulį. Reikia pripažinti, kad ir matematikos, ir logikos pasauliai Kanto filosofijoje yra siejami: matematika tampa aukščiausia jusliškumo idealizacijos forma, logika – proto, idealizacijos forma.

Logikos pasaulį kuriame, bandydami kuo labiau ir tiksliau įsisavinti juslių pateikiamą pažįstamų daiktų turinį. Pavyzdžiui, palietėme daiktą. Tai, ką juntame kaip rankos deginimą ir kas yra įkaitęs akmuo mūsų lytėjime, apibūdiname kaip „karšta“. Kaip tai įvyksta? Žmogus turi sukūręs daug formų (žodžių) įvairiems fenomenams žymėti. Daikto būklė atpažįstama dėl juslinės įžvalgos, turinčios tą pačią, kaip ir matematika, prigimtį. Ji leidžia neklysti parenkant ir „uždedant“ žodį, reikalingą, pavyzdžiui, deginimo jutimui pažymėti: „karšta“ tampa pirmu tikruoju deginimo paliudijimu mūsų supratimui, protui ir dvasiai. Deginimo jutimas ir konstravimas žodžiui „karšta“ nėra tapatūs dalykai, tad juslinio pažinimo faktais, kuriais operuoja protas, ne išreiškia pažįstamąjį daiktą, o reiškia, reprezentuoja, netgi simbolizuoja, nes susideda iš to turinio, kurį pateikė specifinė mūsų juslių būklė, o proto formos iš jo turinio atrinktos pažymėti būtent tam jutimo faktui. Bet vėlgi tai priklauso nuo mūsų.

Žmogaus dvasia nori pakilti virš to neaiškaus tikrumo, kurį mes šiuo atveju turime. Žmonės nori išsivaduoti iš tiesioginio pačių daiktų poveikio ir pažinti jų santykių pasaulį, pažvelgti į daiktus iš šalies, pamatyti, kokie

jie yra iš tiesų. Toks buvo filosofijos tikslas. Todėl jusliniai duomenys apie daiktus specialiai apdorojami vadinamosiomis intelekto, arba supratimo, formomis. Čia jau Kantas kuria savo grandiozinę sistemą. Šios pažintinės veiklos galimybę teikia intelektualinė sintezė, o priemonė, kuria ji naudojasi, yra logika. Logika – teisingų sprendimų „darymo“ mokslas. Kadangi logika naudojasi pažinimo jau turimais išorinio pasaulio duomenimis ir yra vidinė žmogaus dvasios ir proto veikla, į teisingas išvadas ji gali pretenduoti tik tiek, kiek loginės operacijos yra taisyklingos, tai yra tikros ne išorybės, o žmogaus vidujybės požiūriu. Pagrindiniai logikos veiksniai – bendrų (pavyzdžiui, upės, keliai, gyvenimas – viskas turi pradžią) arba dalinių teiginių atradimas (pavyzdžiui, visi žmonės mirtingi, Sokratas yra žmogus – taigi Sokratas yra mirtingas). Tačiau jų variantų yra labai daug. Kantas, ištyręs visą loginių operacijų įvairovę, nustato, kad jos paklusnios santykiams, atitinkantiems išorinio pasaulio daiktų santykius. Todėl ir apibendrinamoji, ir tiriamoji proto veiklos yra vertingos: žinant taisyklingo mąstymo taisykles ir dėsnius, tuo nuosekliai naudojantis bet kurį proto faktą galima jusliškai patikrinti, tikras yra proto faktas, ar ne; savo ruožtu – sintezuojamąja proto veikla galima gauti tokius išorybės apibendrinimus, aukščiau kurių protas, nenorėdamas netekti ryšio su juslių pasauliu, nebegali pakilti. Tie aukščiausi išorinės tikrovės apibendrinimai, dar galimi paliudyti juslėmis, yra kategorijos. Jų yra dvylika: vienis, daugis, realumas ir t. t.

Kokiais pavidalais egzistuoja kategorijų saistomas išorybės pažinimas? Gamtos mokslų, kurie mūsų pažinimą išveda į aukštą supratimo horizontą. Žmogus, tobulindamas išorinio pasaulio stebėjimo, analizės ir apibendrinimo metodus, gamtą gali pažinti vis tiksliau. Tačiau ir tai netenkina žmogaus dvasios, nors jis tuo užsiima nuolatos ir užsiims iki pabaigos, nes nori žinoti, ar daiktų pasaulis negali būti paklusnus vienam būties principui. Žmogus, veržtamasis į tokį žinojimą, visą gyvenimo apraiškų įvairovę bando apibūdinti trimis idėjomis. Vidinio, arba dvasinio, gyvenimo įvairovę mes išreiškiame *sielos sąvoka* (vadinamoji psichologinė idėja); išorybę apimančią patirtį – *pasaulio sąvoka* (arba kosmologinė idėja); buvimo apskritai galimumą – *Dievo sąvoka* (arba teologinė idėja). Taip išeiname už savo realumą galinčių paliudyti daiktų pasaulio ir įeiname į trascendencijos erdvę, arba grynojo proto sritį, kur protas gali operuoti tiktai kalbėdamasis pats su savimi. Nors nei sielos, nei pasaulio, nei Dievo sąvokų negalime pritaikyti jokiems patirties daiktams (atsisa-

kymas norėti jas daiktiškai tikrai paliudyti ir yra tų transcendentinių idėjų įgijimo galimybė), mes, tarsi patys būtume tų idėjų pasaulyje, regime jas kaip daiktus ir norime pažinti. Toks grynojo proto idėjų reprezentuojamas pažinimas nuo seno vadinamas metafizika (pažinimas to, kas virš fizikos, arba virš fiziškumo). Ar tai yra galima, klausia Kantas?

Kad galėtume pažinti psichologinę idėją, turėtume būti ne tuo, apie ką sakome „Aš mąstau“, o tai, apie ką būtų galima pasakyti „Siela mąsto“, t. y. būti tuo, ką turime įrodyti esant. Tai būtų paralogizmas.

Kosmologinė idėja verčia mus savo patirta išorybe laikyti ir prielaidas, ir sąlygas turint savyje – tarsi pati išorybė būtų savo raiškos priežastis. Todėl, anot Kanto, galima lygiai taip pat griežtai įrodyti visai priešingus dalykus: pasaulis erdvėje ir laike ribotas – jis yra begalinis; pasaulis yra vientisas – jis yra sudėtinis. Taip protas patenka į savo paties prieštaras – antinomijas.

Teologinė idėja leidžia virš mūsų turimų juslinių ir intelektinių potyrių laikyti esant tobulą esatį – Dievą, kuris ir sukūrė tokią, kokią mes stebime, pasaulio ir jo stebėjimo tvarką. Galima tarti, kad tokia esatis yra. Bet argi sąvoka rodo tikrą buvimą? Be to, dėsningumo ryšys – kaip tikras – galioja tik juslinio pasaulio ryšiams. Galų gale Dievo būtinumas negali būti išreikštas jokia sąvoka.

Taigi metafizika, kaip mokslas apie reiškinius, negalima. Ji – polinkio ieškoti galutinių tiesų išraiška ir vertinga tik tada, kai aiškiai suprantama, kad neturi jokio besąlygiško tikrumo. Būtent taip sakė Aristotelis, ir daug kas tai bandė paliudyti. Tikėtis ir tikėti, kad siela nemirtinga, pasaulis amžinas, o visa tai sukūrė Dievas, žmonėms neuždrausi, bet parodyti, kad tai neturi nieko bendra su tikru, jusliškai patvirtinamu žinojimu – ir būtina, ir galima. Tai ir padaro metafizika, Kanto filosofija ir visų pirma jo veikalas „Grynojo proto kritika“.

Mokslai teikia tikrą žinojimą, filosofija parodo žmogaus žinojimo ribas, o tikėjimas yra tikėti norinčių žmonių asmeninis reikalas – tokios yra svarbiausios Kanto atlikto žinojimo tikrumo ribų tyrimo išvados. Nuostabus demokratas, ar ne?

Antroji svarbiausia prigimties galia – norėjimas – orientuota į išorybę ir reiškiasi kaip valia, visų pirma valia veikti. Žmogus veikia gamtos ir kitų žmonių atžvilgiu. Gamtos mokslai moko, kaip jis turi elgtis su gamta, o kaip su kitais žmonėmis – etika. Etikos objektas yra dorovė – toks žmonių bendrabūvis, kuris gali būti laikomas gėrio apraiška. Ar yra galima visuo-

tinės reikšmės dorovė? Taip, galima, jeigu jos principų bus ieškoma ne praktinio gyvenimo išmintyje (nes patirtis teduoda atsakymą apie vieną kurį atvejį), o grynajame prote, kuris gali duoti vieną visus veiksmus gėrio požiūriu bendravardiklinantį principą.

Žmogaus gera valia – pagrindas dorovei. Gera valia, kuri vadovaujasi pareiga, niekada netaps blogiu: pareiga visada verčia dorai elgtis kitų žmonių atžvilgiu. Pareigos šaltinis, kuris valiai iškyla kaip liepinys, anot Kanto, *imperatyvas*, yra protas. Esama dviejų imperatyvų – hipotetinių ir kategorinių. Vadovaudamiesi hipotetiniu imperatyvu, siekiame kokio nors išorybėje esančio tikslo – naudos, sėkmės ar pan. Tuo atveju veiksime teisėtai, teisingai, net kilniai, t. y. dorai, bet tai nebus besąlygiška dorovė, nebus absoliutus moralumas.

Visiška dora galima tik jei vadovausimės kategoriniu imperatyvu – tokiu iš proto kylančiu liepiniu valiai elgtis dorai ne dėl kokio nors išorinio tikslo, o dėl pačios doros kaip tikslo. Ką konkrečiai turi daryti kategoriniu imperatyvu besivadovaujantis žmogus? Atskiro žmogaus atžvilgiu kategorinis imperatyvas reikalauja elgtis taip, kad kitas žmogus būtų ne priemonė, o tikslas. Visų žmonių atžvilgiu elgtis taip, kad elgesys vieno žmogaus atžvilgiu galėtų tapti visuotine elgesio norma. Valstybės atžvilgiu kategorinis imperatyvas reikalauja elgtis taip, kad elgesys neprieštarautų valstybės įstatymams. Čia akivaizdus Kanto biurgerinis nuolaidumas.

Dorovė žmogui teikia gėrį pačiu savo buvimu. Doras žmogus gali būti ir tuo atveju, jei grynuoju protu kaip žinojimo požiūriu priims nepagrįstas ir jo atmestas tiesas: yra valios laisvė; siela nemirtinga; Dievas vis dėlto yra.

Galia justi, kai ji susikoncentravusi ne į save, išveda į jausmo erdvę – sugebėjimą jusliškai aprėpti ne atskirybę, o visuotinybę. Tai eina per visas civilizacijas, visas kultūras, visus mąstymus. Tą galią anapus savęs, anapus žmogaus, valdo tikslingumo ir grožio pajauta ir suvokimas. Esama *estetinio* ir *teleologinio* tikslingumo. Estetinis, arba subjektyvusis, tikslingumas pasireiškia pasitenkinimu, kad pasaulis paklūsta proto dėsniams, yra vieningas ir būtent dėl to gražus. Teleologinis, objektyvusis, tikslingumas reiškiasi pasitenkinimu, kad harmonijos santykių turi ir daiktų vidujybė: daiktai, kokie jie yra, egzistuoja tik todėl, kad savo viduje jie yra ir tikslas, ir priemonė kartu – patys per save daiktai. Grožį galima justi ir iš gamtos daiktų, ir iš žmogaus kūrinių. Žmonių kūryba turi tiek grožio, kiek ji įkūnija nesuinteresuoto tikslingumo. Tikruosius meno kūrinius, kuriais

nustatomi meno dėsniai, o ne duodamos kokios nors laikinos vertybės, kuria tik genijai. Estetiškai išgyvenant gamtą ir meną turi viešpatauti visiška laisvė – kiekvienas gali gėrėtis tuo, kas jam patinka ir gražu. Jeigu mes vis dėlto norime, kad kitiems būtų gražu tai, kas gražu mums, tik todėl, kad trokštame dvasių bendrumo ir tikimės, jog tai yra galima bendrai suvokiant ir išgyvenant grožį.

Tokie yra Kanto, klasikinės vokiečių filosofijos didžiausio korifėjaus, mums palikti pasaulio pažinimo tikrumo tyrinėjimai ir išvados.

Dabar pristatysiu jums Georgą Hėgelį.

Kanto pasaulis – gražus, žmogiškai konfigūruotas, jame gera jaustis. Kiekvienas gali daryti, ką nori, neprarasdamas bendrumo. Jeigu jį praranda, gali daryti ir blogį. Šitai vokiečiams yra nelabai priimtina. Turi būti universali drausminanti gija. Ir Hėgelis mąsto, kaip vis dėlto prieš žmogaus valią grąžinti pasaulio vienumą, jo paties valią įtraukiant į pasaulio visumą nepriklausomai nuo žmogaus valios, kad jo valia atsidurtų universume.

Hėgelio filosofijoje bet kuris veikimas, tiksliau – veikimo būdas, yra tripakopis, triadiškas. Tas principas paimtas iš logikos. Kiekvienas logikos veiksmas yra trinaris: subjektas, predikatas ir sekmuo, prielaida, sąlyga ir išvada. Pagal tą triadą Hėgelio pirmtakai Johanas Fichtė ir Frydrichas Šelingas, bandydami sudvasinti žmogaus proto sukurtą Kanto pasaulį, nukreipia į savotišką idealumo tapsmo tyrinėjimą. Visas judėjimas Hėgelio filosofijoje vyksta būtent pagal tą schemą, ir jau to teiginio priėmimas automatiškai suponuoja dvasiškumo judesį, dvasiškumo raišką. Būdas, kuriuo viskas reiškiasi, yra suvokimas, o forma – sąvoka.

Pasaulis, anot Hėgelio, skleidžiasi tokiu būdu. Dvasia nėra esamumas, kurį būtų galima paliudyti juslėmis, ji, kas anksčiau buvo vadinama dieviškumu, o arčiau Hėgelio supratimo – gali būti pavadinta absoliučiąja galimybe. Absoliučioji galimybė, Hėgelio filosofijoje tampanti absoliučiąja dvasia, yra iš esmės viskas, tiksliau – visko, kas yra, galimumas. Kieno atžvilgiu yra viskas? Savęs? Savęs atžvilgiu visybė tegalima kokio nors neigimo fone. Kas tas neigimas galėtų būti? Neigimas šiuo atveju galėtų būti tik niekas, kaip absoliutus visko neigėjas. Absoliučioji galimybė tą neigimą paneigia pirmu į esamumą vedančiu veiksmu – tapimu kuo nors, kas nėra gryna galimybė, kas yra esamybė bent tokia prasme, kad „nieko“ vykdomo neigimo panaikinamas tampa pirmąja savitaiga, savęs kaip esamumo suvokimu, sąvoka, arba idėja.

Ši spekuliacija apie būtį yra pirmoji absoliučiosios dvasios sklaidos pakopa, apsaugota nuo „nieko“ slėgimo, ką būtinai reikėtų pripažinti, jeigu Hėgelio filosofijos primines sąvokas taip pat imtume nagrinėti su jos turiniu. Todėl absoliučiojoje dvasioje egzistuoja kaip idėją neigianti galia viso to, kas būtyje egzistuoja kaip ne idėja. Kas būtyje yra ne idėja? Tai – gamtiškoji būties dalis, būties materialusis pradas. Gamta – būties idėjos neigimas. Aišku, toks nesubalansuotas būvis absoliučiajai dvasiai yra nepriimtinas, ir tolesnis jos savivokos momentas bando panaikinti prieštarą tarp idealumo ir materialumo, idėjos ir gamtos, iš bendrumo galimybės iškeldamas naują būties pakopą – dvasią. Dvasia yra pasaulio pakėlimas į aukštesnį lygį ir priartinimas prie būties ištakų – absoliučiosios dvasios. Konkrečiai gamta, idėjos neiginys, dvasios atsiradimą kuria diferencijuodamasi taip pat triada: iš karto skildama į tai, kas vadinama mechanika (suprantama kaip bet koks judėjimas), įgyja fizikos aprašomus pavidalus (suprantama kaip judėjimo apsiribojimas tam tikromis tvarkomis, dėsniais, kuriantis materialiai stabiliems substratams) ir iškyla organika (atsirandant ypatingo judrumo materialybėms, koncentruojančioms konkretizuotą dvasiškumą). Organika iš gamtiškumo iškelia dvasią, kurią žmogus ugdo toliau.

Dvasia kyla vis ryškesnio idealumo link. Absoliučioji dvasia, egzistuodama sąvokos pavidalu, mąsto tik apie save, gamtos pavidalu – suvokia save kaip susvetimėjimą kitam, įgijusi žmogiškosios dvasios pavidalą, pasijunta esanti vėl sau ir, per subjektyviosios dvasios formą išeidama į objektyviąją dvasią, iš šios prasiveržd̄ama į absoliučiąją, atpažįsta savo būtinį buvimą.

Kaip Hėgelis supranta dvasių gradaciją? Subjektyvioji dvasia – žmogiškosios psichikos, žmogaus sąmonės tapsmo visuomenės sąmone erdvė. Absoliučioji dvasia – protingiausiai sutvarkytos valstybės dvasia.

Kiekvienas dvasios tarpsnis reiškiasi vėl kitomis trimis pakopomis. Subjektyvioji dvasia pasireiškia tuo, kas yra nagrinėjama antropologijos, fenomenologijos ir psichologijos. Objektyvioji dvasia, antroji žmogaus dvasios tapsmo pakopa, pasireiškia tuo, kas apibūdinama kaip teisė, moralė, ir jų sintezė – objektyvi dorovė, palaikoma šeimos, pilietinės visuomenės ir valstybės.

Absoliučioji dvasia, trečioji žmogaus dvasios tapsmo pakopa, reiškiasi menu, religija, filosofija. Menas padeda dvasiai suvokti ir atpažinti save juslinei pagavai prieinamais vaizdais, religija – suprasti savo esmę iš

pačių dvasios gelmių iškeliančiais ir išryškinančiais vaizdiniais, filosofija leidžia dvasiai apie save mąstyti jau mokslo sąvokomis – absoliučiosios dvasios raiškai adekvačiomis formomis.

Žmogaus dvasia, pagal Hėgelį, nuėjo ilgą raidos kelią, kol pasiekė absoliučiosios dvasios formas, ypač filosofiją. Aukščiausias meno pakilimas – antikos laikais, religijos – viduramžiais, o filosofijos – naujaisiais laikais (ypač Vokietijoje). Bet visa tai yra galima tik todėl, kad Hėgelis, neigdamas Kantą, spekuliatyviai kelia prielaidą: esamą substancialumo pagrindą empiriškai reprezentuojantis faktas – dvasia – gali būti tiktai todėl, kad jis gali būti absoliučiai.

Hėgelio filosofija iš tiesų yra labai nuosekli ir vieninga. Bet jo kritikai tai, ką jis kalbėjo, yra linkę negailestingai atmesti. Bene negailestingiausiai – Karlas Marksas.

Marksas labai pagarbiai, nors ir griežydamas dantį dėl jo kriticizmo, atsiliepdamas apie Kantą, Hėgelį vadina girtu filosofu. Bet tiktai jo dėka pats gali radikaliai, jau nebespekuliuodamas taip, kaip Hėgelis, remdamasis ne vien tiktai tradicine europinės filosofijos minties linija atkeliavusia dvasios samprata, o pačiu Hėgeliu, dvasios filosofu, atmesti bet kurią dvasios, kaip ištakos, pretenziją į realybės aiškinimą vėlgi stengdamasis paaiškinti pačią realybę pagal Hėgelio sudarytą programą, tai yra paaiškinti viską – ir gamtą, ir visuomenę – kaip neišvengiamai tvarkingai kosminiu būdu besiskleidžiančią tikrovę. Anot Markso, žmogus būna, tenkindamas visų pirma savo materialų buvimą užtikrinančius poreikius. Tam reikalinga konkreti materialinių, buvimą užtikrinančių dalykų įgijimą ir turėjimą garantuojanti veikla, tam tarnauja visi žmogaus gebėjimai.

2001 04 24

Dar kartą apžvelkime Europos civilizacijos genezę, šį kartą atkreipdami dėmesį ne į filosofinės minties, kaip pagrindinės Vakarų civilizacijos varomosios jėgos, plėtotės dėsningumus, o kas vyksta aplink ją, t. y. kokie reiškiniai vyksta Europos erdvėje ir kur jie nuveda.

Kas šiuo atveju mums turėtų rūpėti? Štai kas: kaip Europa suformavo ir kokie reiškiniai lėmė, kad būtų suformuota tai, ką mes vadiname pasaulio rinka ir globalizavimu kaip šiandieninę civilizacijos realybę. Todėl čia dar kartą prisiminkime, kas gimdo kapitalą, laisvąją rinką ir vienijimosi reikmes.

Buvo civilizacijų, kurios turėjo tikslą. Aš manau, Egipto civilizacija yra tikrai tikslinga civilizacija, bent jau daug kartų ieškojusi išeities ar bent savo buvimo pateisinimo ne šitoje regimybėje, ne toje kasdienybėje, kuri yra, o kur nors aukščiau. Tikslą dar reikėjo suformuluoti, ir tas tikslo formulavimas kaip antgamtinės galios, turinčios absoliučią galią, paieška, buvo ir Egipto, ir iš dalies graikų bei romėnų civilizacijos pagrindinės kryptys. Galima sakyti, kad tikslas buvo pasiektas. Romėnai ir sukūrė tikslą, kurį perėmė jų užkariautoji erdvė, vėliau pavadinta Vakarų Europa. Tą tikslą romėnai iškėlė ne patys, o jį perėmė. Bet jų nuopelnas yra tas, kad tą tikslą jie vis dėlto pripažino esant vertybe ir paliko po savęs kaip tolesnio gyvenimo pagrindinę kryptį. Tas tikslas buvo Dievas. Dievas visiškai nauja prasme, kurios nebuvo suvokusios ankstesnės civilizacijos. Jose kiekvienas žmogus Dievo atžvilgiu buvo statistas, buvo vienetas, skaitmuo, į kurį galima buvo nekreipti dėmesio. Jeigu vergai apskritai buvo daiktai, net beveik negyvo daikto lygmens, tai ir aukštuomenė nebuvo tuo, kas galėtų bent iš tolo lygintis su gyvu žmogumi taip, kaip mes jį šiandien suprantame. Teisę būti gyvam turėjo tas, kuris įsakinėjo – faraonas arba vyriausiasis žynys, nes jie buvo tarpininkai tarp Dievo ir žemės, kur Dievas iškildavo jo paties atvaizdu, jo paties projekcija į begalybę to, kuris įsakinėja visiems bendruomenės nariams. Tam jis ir buvo skirtas ankstesnėse civilizacijose.

Čia atsitiko kitaip, nes graikai ilgai gyveno, galima sakyti, grynoje pagonių kultūroje, kurioje Dievas kaip Absoliutas generavo pamažu ir tik per Aristotelio mąstymą iškilo kaip galimybė, kad jis toks gali būti, kad jis toks yra. Žydai – apie tai mes kalbėjome ir anksčiau – postulavo tokio Absoliuto, tokios galios buvimą, kuri yra galingesnė už bet ką čia, žemėje, tarp jų ir už visus, kurie jį išpažįsta, ar būtų karalius, ar imperatorius, ar dar kas nors, už bet kokių daiktų daiktiškumą, taigi ir žmogaus kaip daikto daiktiškumą su jo dvasia, siela, su visomis jo galiomis.

Graikai, būdami pagonys, neturėjo į ką atsiremti, tik į save. Vadinasi, jiems reikėjo įteisinti žmogaus kaip vertybės statusą, po to, kai Aristotelis suvokė, kad gali būti tokia galia, galingesnė už bet kokią žmogiškąją ar daiktiškąją žemės galią. Graikams vis tiek reikėjo įsprausti į savo mąstymą tą aplinkybę, kad apie visa tai galvoja, tuo rūpinasi žmogus. Vergas yra vergas – daiktas, bet visi kiti – ne. Visi kiti yra kažkas kita. Tie, kurie tariasi apie tvarką čia, polyje, valstybėje ar toliau – žemėje, pasaulyje, yra jau kažkas, dėl ko pykstasi dievai, dėl ko jie apskritai nustato hierarchiją,

kuria tvarką ir t. t. Kitaip sakant, į ankstesniųjų civilizacijų Dievo nevisagališkumo arba jo visagališkumo įdedama tik tiek, kiek tą visagališkumą suvokia jam atstovaujantis aukščiausias bendruomenės narys – žynys, karalius ar faraonas. Į šitą erdvę yra įterpiamas ir žmogus, kaip kažkas, kas atsistoja šalia Dievo. Bet jau su visu tuo istoriniu mąstymu žmogaus mąstymo erdvėje randasi du dalykai: yra Dievas – galybė, galingesnė už bet ką, ir yra žmogus, kurio atžvilgiu šita galybė pasireiškia.

Taip romėnų civilizacija sujungia dvi, atrodytų, nesuderinamas vertybes – žmogų ir Dievą – ir toliau jau vykdo tų vertybių gradaciją. Surasti jų santykį kaip tikrą santykį ir yra romėnų civilizacijos palikimas po jų atsirandančiai civilizacijai, t. y. europietiškajai erdvei, iš esmės pagoniškajai erdvei, kuri problemą paaštrina, nes ta europietiškoji erdvė yra iš tiesų pagoniškosios tikėsenos erdvė. Krikščioniškasis Dievas turi sunaikinti tenykščius dievus, ir tiek, kiek jis juos sunaikina, kiek žmonės perima krikščioniškąjį Dievą, jie patys tampa tuo, kuo rūpinasi Dievas, kam jis skiria savo dėmesį ir aplink ką apskritai toliau vyksta tiek dvasinė, tiek ir kita kūryba.

Taigi viduramžiai, Europos civilizacijos plėtros pradžia, pirmą kartą istorijoje iškelia tikslo kategoriją, tikslo klausimą žmogui kaip asmeniui, kartu visiems iš to asmens iškylantiems dariniams – tiek jo santykiams su idealybe, arba su Dievu, tiek jo santykiams su socialybe, arba su kitais žmonėmis, tiek jo santykiams su gamta, arba su inertiškuoju negyvuoju pasauliu.

Tos tendencijos Europą pasiekia nevienodai. Krikščionybė dėl susiklosčiusių politinių, etninių, kultūrinių aplinkybių iškart skyla į dvi šakas – Rytų krikščionybę ir Vakarų krikščionybę. Rytų krikščionybė, arba stačiatikybė, generuoja Bizantijos, arba Aleksandro Makedoniečio, imperijos rytinės dalies žemėse, o Vakarų krikščionybė generuoja, bręsta Romos imperijos žemėse. Ta krikščionybė taip pat netapati, ne vieno modelio, tai priklauso nuo istorinių tradicijų, istorinių įvykių, nuo to, kiek skirtingi patys Vakarų Europos žmonės, kiek jie gali priimti absoliutą kaip besąlygišką daiktą. Martynas Liuteris aiškiai sako: „Mes negalime šito daryti, mūsų matymas, mūsų mąstymas, Dievo mąstymas yra kitoks.“ Iš čia gimsta protestantizmas. Anglikonų bažnyčia dar praktiškesnė. Karalius sako, kad mūsų Bažnyčia yra kitokia ir mes sukursime artimesnę Dievui tikėseną.

Faktas yra tas, kad nepaisant dalinių matymo ir mąstymo skirtybių, apeigų netapatumo, lokalizmų, totaliai šitoje ir Rytų, ir Vakarų Europos

erdvėje bręsta, auga iš esmės ta pati tikėsena, kuri per daugybę amžių trunkančių nesusipratimų, kovų, prieštaravimų šiandien per humanizmo nuostatą ieško vienijimosi galimybių Dievą tikėti per Kristų, kaip tą patį dalyką. Matyt, ir toliau šia plotme bus ieškoma krikščionybės tapatumo Europoje, nes, istoriškai žvelgiant į ateitį, iš pačių giliausių istorijos klodų ir pasaulio plėtros tendencijų, neatrodo, kad būtų labai lengva surasti bendrą šaknį tarp islamo ir krikščionybės, o tarp stačiatikybės ir katalikybės – ji nėra sunkiai surandama. O vienytis reikės – anksčiau ar vėliau. Visi istoriniai procesai rodo, kad Europa turės rasti bendrabūvio formulę, ir ta formule laikysime šiandieninę Europos Sąjungą, kurioje jungtųsi Vakarų, Vidurio ir Rytų Europa. Rytų Europa, kaip sakiau, – Rusija iki Uralo kalnų. Kas ten už Uralo bus po penkiasdešimties metų, pats Dievas turbūt negalėtų pasakyti. Atsižvelgiant į tai, kad Rusijos biudžetas šiandien prilygsta Tokijo ar Los Andželo biudžetui, sunku jai bus išlaikyti tą Sibiro luitą, nors bus labai stengiamasi, ir šiandieninė politika nukreipta būtent į tai, kad būtų išlaikyta visų pirma tai, kas šiandien yra Rusijos Federacijos jurisdikcijoje. Bet ekonominis chaosas nesuteiks tokių besąlygiškų, neproblemiškų galimybių, kokių galbūt ir norėtų Rusijos prezidentai ir apskritai valdžia. Kaip matėte, Jelcinas jų ieškojo per demokratiją – nieko neišėjo. Putinas ieško per autokratiją – lyg ir į tą pusę eina, labiau atitinka Rusijos mentalumą ir tikslus. Bet, sakau, galimybės yra ne tos. Lyg absurdo teatras dar ir šiandien tebeveikia Leonido Brežnevo paskelbtas šūkis „Ekonomika turi būti ekonomiška!“ Iš tiesų, ekonomika Rusijoje nėra ekonomiška – grynas nuostolis, ir ką turi, – tik iš gamtos resursų, bet ir tie – eina per kišenes, t. y. išvagiami pakeliui.

Kaip matote, siejasi patys seniausi istoriniai klodai su galimais pačios tolimiausios ateities lūžiais. Vakarų krikščionybė įsikuria ir yra varoma į priekį, galima sakyti, dviejų etnosų: germanų ir galų. Galus galima vadinti frankais, bet dėl patogumo mes vadinsime galais, kaip juos vadino romėnai. Šiuo atveju labai įdomu yra tai, kad ir vieni, ir kiti, interpretuodami ne tik Europos kultūrą, bet ir krikščionybę kaip vienumą, įneša daug etninio savitumo. Kai reikia apsispręsti dėl dvasinės ir civilinės valdžios santykio pavaldumo vienas kitam požiūriu – kas viršesnis, kas svarbesnis, – iškyla labai rimti prieštaravimai, kuriuos prancūzai išsprendžia gana vienareikšmiškai katalikybės naudai. Nors, prisiminkite, buvo ir Baltramiejaus naktys, ir daugybė kitų religinių susidūrimų, bet prancūzai

randa galimybę priimti krikščionybę kaip nelabai kvestionuotiną dalyką todėl, kad jie gana lengvabūdiškai žiūri į tai. Į bažnyčią nueiti galima, bet nebūtina pulti ant žemės ir gulėti kryžiumi.

Vokiečių požiūris kur kas rimtesnis. Jie mano, kad visa krikščionybė, perėjusi per bažnytinės organizacijos prizmę, yra iškreipta, nuo žmogaus, kuris turi tikėti Dievu, nutolusi, apraizgyta įvairiausiais papildomais tikėjimą suvokti ir priimti trukdančiais aksesuarais, faktoriais, procedūromis ir t. t. Todėl, kad galėtų masiškiau, greičiau – kartu ir betarpiškiau – prieiti prie Dievo, jie bando apvalyti tikėjimą nuo Bažnyčios jam primestų pašalinių dalykų. Šituo pagrindu ir formuojasi Liuterio, Jono Kalvino ir kitų judėjimų pagrindinė ideologija – apsivalyti, susipaprastinti. Tai leidžia jiems santykiuose su Bažnyčia įgyti civilinės valdžios prioritetą. Iškart toje šiaurinėje erdvėje Bažnyčia smukteli žemyn, tampa grynai dvasinių poreikių tenkinimo institutu, o visas gyvenimas susikoncentruoja civiliniuose reikaluose, kiek įmanoma lojalizuotuose Bažnyčiai, bet anaiptol nepajungtuose taip, kaip buvo mėginta padaryti, sakysime, Italijoje ar Ispanijoje, pietiniuose entuziastiškųjų tikybininkų kraštuose.

Iš čia – Vokietijos, arba germanų, erdvėje generavusios civilinės valdžios prioritetiškumo nuostata ir germanų žemėse tebegyvuojanti tradicija – beveik besąlygiškai iškelti valdovą į aukščiausio instituto lygmenį, statusą. Iš čia – fiurerio idėja ar, kaip Skandinavijoje, – protingo karaliaus, balansuojančio tarp dviejų žmogaus gyvenimo poreikių tenkinimą kontroliuojančių institutų.

Kokia situacija šiandien? Irgi yra labai įdomu. Jeigu Bažnyčia savo galią šiandien demonstruoja gana akivaizdžiai, vis ryžtingiau ir svariau pripažįstama, kad ji kaip dvasinė sankcija yra reikalinga, tai, atkreipkite dėmesį, tokių tendencijų nėra nei Prancūzijoje, nei Vokietijoje, nei Didžiojoje Britanijoje. Šioms tendencijoms atstovauja Pietų ir Vidurio Europos šalys, Vidurio Europą, kaip sakiau, suprantant ją nuo Suomijos iki Graikijos. Kadangi Suomija, Estija yra protestantiškosios šalys, Latvija – taip pat, tai, suprantama, ši tendencija prasideda nuo Lietuvos. Ir iš tiesų, su ypatingu pietizmu pokomunistiniu laikotarpiu tikėjimas ir tikėsena paremtas gyvenimas yra bandomas atgaivinti ne tik kaip sankcija, moralumo, išsigelbėjimo viltis, bet ir kaip kasdienio gyvenimo norma. Turbūt tipiškiausiai ir uoliausiai, drįsčiau pasakyti, šiai tendencijai atstovaujama Lenkijoje. Šiuo požiūriu Popiežius, būdamas lenkų kilmės ir puikiai suprasdamas, ką pa-

sauliui reiškia tikėjimas, reikia pripažinti, atlieka žygdarbį, kuris labai ilgam išliks istorijoje. Praktiškai merdintis žmogus keliauja po pasaulį, laiko pamaldas. Jis šiandien jau gyvena ne čia, šitame pasaulyje, o aname pasaulyje ir anam pasauliui. Tokie dalykai aiškiai parodo, ką gali vienas žmogus.

Civilinės valdžios – kaip aukščiausios sankcijos – raiška šiandieninėje Europoje dominuoja visuose Europos Sąjungos, kaip institucijos, kūrimo procesuose. Ką tai iš esmės reiškia, kalbėsime šiek tiek vėliau, pasakyti iš karto reikia apie pačiuose pradmenyse užsimezgančias tendencijas, kad jūs matytumėte, kaip šiandien jos skleidžiasi.

Europos civilizacijos išsiplėtojimas yra „užraugtas“ krikščioniškojo Dievo idėjoje – idėjoje apie antgamtinį absoliutą, o santykis su gamtiškumu, taip pat ir su žmogumi – gamtos dalimi, arba Dievo tvariniu gamtoje, yra visos civilizacijos varomoji jėga. Kaip jis iškyla žmonėms kaip tikslas? Dievo pažinimo troškuliu. Prisiminkime, Augustinas yra sakęs, kad nieko daugiau nenori pažinti, tik Dievą ir savo sielą, nes tai, kas yra Dievas, gali būti pažinta tik per savo vidujybę, savo nemirtingumą ar tą amžinumą, kuris yra duotas sielos pavidalu.

Pažįstantysis, santykį su Dievu nustatinėjantysis, arba žmogus, tik palengva suvokia save kaip kažką stovintį greta Dievo, kaip kažką, kas gali būti vadinamas žmogumi. Vėliau jau supranta save ne kaip atskirybę, kažką, kas yra šalia Dievo, bet kaip asmenį. Žmogaus žmogiškėjimo ir asmeniškėjimo procesas – per visą Vakarų civilizaciją pereinantis dalykas. Atsiminkite šitai, nes jums taip pat į tuos klausimus reikės atsakyti. Santykius su amžinybe, su Dievu, ar jūsų esate bedieviai, ar tikintys, reikės rasti, norite ar nenorite, kitaip elementariausiai neturėsite gyvenimo arba jis bus augalinis gyvenimas. Todėl reikia žinoti, kaip žmogus save suvokia kaip žmogų, o po to – ir kaip asmenį arba tą, kuris turi dieviškumo pradmenį. Žinios ateina tik per pažinimą, suvokimą, supratimą, žinojimą ir tikėjimą. Tikėjimą, kad tau asmeniškumą duoda tas, kas viską dalija, t. y. Dievas, arba kad tai, ką tu laikai asmeniškumu, iš tavęs paties kylantys dalykai: tavo vertės teigimas, savitaiga, noras būti tuo, kuo tu pats nežinai, kas yra, bet jauti, kad tai yra kažkas, kas verta viso tavo gyvenimo paieškų, pastangų, galų gale, tavo gyvybės. Akcentuoju – iš čia plaukia beveik visas europinės civilizacijos patosas.

Kas dar labai svarbu? Atsiminti, kad tas individas, tas žmogus, tas – perspektyvoje – asmuo turi ryšius su kitu tokiu pat ar bent jau panašiu į jį, t. y.

su kitu asmeniu, ir ieško tų ryšių tikrumo, naudos, galios ir t. t. – viso to, ką tie santykiai jam gali duoti geriau įsikurti pačiam, jo šeimai, t. y. artimiausiam sociumui, jo kaimui, cechui, luomui, valstybei, jo imperijai ir t. t. Visa tai, generuodamos iš žmogaus ir kito žmogaus santykio, skleidžiasi kaip sociumo struktūros, kaip sociumo universumas, apibūdinamas paskui kaip rasės, nacijos, valstybės, imperijos, pagaliau kaip žmonija ar dar kas.

Dar labai svarbu: kiekvienas žmogus yra pastatomas šalia Absoliuto ir yra priverstas aiškintis santykius su juo. Per tą porą tūkstantmečių Europoje susiformuoja tam tikros asmenybės tipas. Visų pirma jam būdingas jautrumas. Tai mokymo, bendravimo procese, galų gale santykio su aukščiausiomis institucijomis – tiek civilinėmis, tiek dvasinėmis – nustatymo metu ugdoma savybė. Šito Bažnyčia moko labai atkakliai, tikėjimas – taip pat. Jautrumo momentas prislopintas santykiuose su civiline valdžia. Būtent šitoje sferoje, sakyčiau, Rytų civilizacijoms yra būdingas didesnis jautrumas. Bet apskritai tos tendencijos Vakarų civilizacija nepaneigia. Ir iš to kyla taip pat daug pasekmių. Visų pirma – tai didysis sukilimas prieš tikėjimo diktatą, kuris prasideda maždaug nuo XIII amžiaus ir sudaro Renesanso turinį. Šiandien tie dalykai jau reiškiasi kaip juslinio, t. y. hedonistinio, tipo dvasios įsigalėjimo tendencijos. Šių dienų kultūra yra hedonizmo kultūra: tai, kas yra vartojimas, pelno didinimas. Vartojimo skatinimas – apie tai kalba ir mūsų ekonomikos teoretikai – susijęs su kultūros hedonistinių tendencijų ugdymu, kurios, be jokios abejonės, yra labai artimos nesaikingumui ir iškrypėliškumui, jau tampančiais norma.

Antras labai svarbus to asmens bruožas – atkaklumas. Tas atkaklumo – pagrindinės gyvenimo linijos, formuojančios žmogaus gyvenimo būdą, – motyvas iškyla įvairiausiais pavidalais. Pasižiūrėkite, kiek nuo pačių žemiausių iki pačių aukščiausių socialinių lygmenų Europoje yra atkaklumo tiek ieškant išeičių iš, atrodytų, beviltiškų situacijų, tiek ir ieškant personalinės atsakomybės vienam žmogui stojant prieš visą sociumą. Tai irgi kyla būtent iš tos savybės. Galų gale tai yra viena iš svarbiausių šiandieninio nihilizmo ištakų. Masinis atkaklumas yra masinis nepasitenkinimas, sukilimas prieš normas, ieškojimas, kaip turėtų būti viskas sutvarkyta pagal tavo, o ne mūsų protą ir valią. Svarbiausia – valią.

Iš čia – terorizmas. Akcentuoju terorizmą, kaip galutinę individualistinę atkaklumo formą todėl, kad, pavyzdžiui, nei budizme, nei islame terorizmas nėra susijęs su tokiu pavojumi, koks jis įsigalėjęs europiečio

sąmonėje. Ryžtis šitam reikia nepaprastos drąsos ir atkaklumo: visų pirma, įtikinti save, paskui tuos, kurie esti šalia.

Ir galų gale žmogus nebūtų nei jautrus, nei atkaklus, jeigu jis nebūtų kryptingas. Tikslo siekis – svarbiausias kiekvieno asmens Europoje tikslas. Šitai pereina per visą kultūrą nuo ankstyvųjų viduramžių, nuo didžiojo sumišimo iki šių dienų. Tik įvairiais laikotarpiais jis skirtingas: viduramžiais tikslas – pasiekti Dievą, Renesanse – žmogaus kaip asmens išaukštinimas ir išsiaukštinimas, šiandien – socialinė asmens gerovė. Didesnių, generalinių, vertybių šiandien konstatuoti yra labai sunku. Beje, gerovė kaip norma pripažįstama tikslu visoje mūsų šiandieninės rinkos kultūroje.

Atrodytų, labai sunku atskiram žmogui perimti šias nuostatas, tai yra sutikti su prievarta, išorine invazija ir paversti ją savastimi. Ar lengva gyventi jautriam žmogui? Labai nelengva. O atkakliam? Nieko panašaus. Tikslingai gyventi apskritai yra košmaras. Kaip žmogus priima tuos dalykus? Jie ištinka kaip istorinė lemtis, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms ir ieškant atsakymo į tas aplinkybes kaip lemtį. Kaip ją amortizuoti? Be jokios abejonės, visi nori gyventi. Bet jeigu likimas lėmė tau turėti vieną orientaciją, tai, matyt, pastangos bus nukreipiamos tik į tą orientaciją, jeigu kitą, – kitur. Budizmo, gyvenimo čia, šitoje plokštumoje, sugyvenant su tuo, kas yra ten, šalia, nuostatos nereikalauja tokių dalykų. Priešingai, reikalauja tų kokybių, kurias teikia krikščioniškasis idealas, krikščioniškoji orientacija, – anihiliacijos, atsiribojimo. Tiktai tada tu gali pasiekti nirvaną, ir tai yra laimė.

O čia kaip lemtį gavai idėją, kad tave, tavo likimą tvarko visagalis, – tai persmelkia ir tavo dvasiškumą, ir kūniškumą. Jam nereikia dalinumo. Jam visiškai neįdomu, kad tu turi kūną, aistrų ir silpnybių. Jam reikia tavo stiprumo, priklausymo jam. Būk malonus, susitvarkyk taip, kad jam priklausytum. Priešinimasis ir bandymas gyventi pagal graikų priesaką duoda tą vidurkį, bet žmogus įmetamas į aplinką, į orientaciją, kurioje jis priverstas šito ieškoti ir taip tapti kitu, negu buvo iki tol.

Todėl tai, kas verčia žmones Europoje priimti savo lemtį, yra labai svarbūs dalykai – istoriniai faktoriai. Krikščionybė įsitvirtina kaip daugybė praktinių veiksmų, kurie yra neišvengiami istorinėje situacijoje. Neišvengiama tai, kad Dievo kaip absoliutaus paklusnumo reikalaujanti idėja šiame gana laukiniame ar graikų kultūros tradicijose augusiam žmogui tenka absoliučios suirutės sąlygomis, kai viena klajoklių banga keičia kitą,

viena po kitos plūsta barbarų gentys. Ir nieko nėra tikra. Tikra yra tai, ką tau sako krikščioniškasis tikėjimas, šiuo atveju – iškylanti viltis. O šito tame beviltiškume, praktiško gyvenimo beišeitiškume, yra labai daug. Kai ta suirutė šiek tiek aprimsta ir „sueina“ į tam tikras valdymo, dar net nevalstybinio gyvenimo, normas, nuolatos gresia užpuolimai iš išorės. Turkai, graikai yra nuolatinė grėsmė. Apstulbusius europiečius netgi vengrai, kažkur Vidurio Europoje perkopę Karpatus, visiškai netikėtai užgriūva ir įsikuria pačiame Europos centre – stepėse. Turkai užpuola taip pat kaip maras. Toji grėsmės atmosfera tvyro praktiškai nuo viduramžių iki Renesanso. Vėliau lyg juodas debesis pakimba ir Europos rytuose. Labai svarbus momentas tas, kad Bažnyčia, kaip organizacija, yra pirmoji konkreti tvarka. Net ne vestgotų ar ostgotų karaliai yra viršesni už savo pačių nustatytą tvarką. Svarbesnis tvarkos šaltinis – Bažnyčia, kuri organizuoja sociumo valdymą, sociumo tvarkymą, priskirdama ar prisiskirdama kiekvieną žmogų Bažnyčios organizacijai ar parapijai ir bendraudama jau tos parapijos ribose. Parapija yra teritorinis bažnytinės bendruomenės darinys, ir Bažnyčia taip ir plinta kaip Bažnyčia. Jai, Bažnyčiai, reikalingas pastatas arba kulto vieta tik žmonėms, kurie ateina į maldos vietą, suburti. Žmonių pritraukimas į Bažnyčią vyksta labai išradingai visais įmanomais būdais: pasitelkiant ir psichologinį poveikį, ir šantažą, ir represijas, bet visų pirma žadant suteikti viltį. Taip Bažnyčia stiprėja, kartu su ja – ir kunigai: jiems taip pat reikia gyventi ir pragyventi. Nustatomas duoklės institutas, jis labai varijuoja. Bažnyčia iki šios dienos yra savanoriškai išlaikoma organizacija. Todėl jos pretenzijos būti dotuojamai iš valstybės biudžeto yra iš esmės, iš principo neteisingos. Bažnyčia negali būti dotuojama kitaip, išskyrus aukas: mano auka – mano dvasinio lojalumo materialus patvirtinimas. Štai kas yra auka. Ir Bažnyčia – dvasinė institucija – į nieką daugiau negali pretenduoti. Taip, ji turi teisę valdyti per amžius sukauptą turtą, turi teisę jį atsiimti, kaip sakysime, po 1990-ųjų metų buvo Lietuvoje ir kitose valstybėse, nes ji – toks pat turto valdytojas kaip ir kiti kolektyviniai subjektai. Turtą Bažnyčia kaupė taip sėkmingai, kad pradiniuose etapuose, ankstyvaisiais viduramžiais, buvo kur kas turtingesnė už civilinius valdovus. Tai leidžia Bažnyčiai labai smarkiai plėtoti savo organizacines formas – net iki labai prabangių, labai įspūdingų bažnyčių pastatų, kurių didybė taip pat per psichologinį poveikį duoda satisfakciją žmogui, ypač tam, kuris tikėjimo nesupranta iki galo, bet priima jį kaip duotybę, kaip

įspūdį. Bet pats svarbiausias faktorius – ideologinis aiškumas, pirmiausia asmeniui, kaip jis turi gyventi, jeigu nori gyventi teisingai ir susilaukti už tai atpildo, ir baigiant vizija, arba siekiu, sukurti realią erdvę viešpatauti tai Bažnyčiai, kuri Šventosios Romos imperijoje reiškėsi per visus viduramžius. Šventosios Romos imperija – germanų idėja atkurti buvusios Romos imperiją, grąžinti germanų ryšį su romėnais, savo civilizacijos ištakomis, ir gauti labai konkrečią praktinę naudą – galimybę disponuojant Bažnyčios dvasine galia vykdyti savo civilinę valdžią.

Šventosios Romos imperija buvo siekinys ir liko gražiausia svajone, tačiau buvo Hitlerio labai savotiškai iškreipta trečiajame Reiche. Hitlerio bėda buvo ta, kad jis turėjo veikti prieš Bažnyčią – ji buvo sukurta žydų, kurių nekentė, nes jie dominavo ir valdė germanų ekonomines galias. Taigi tai buvo labai praktinis uždavinys, kuris atvedė į patį esmingiausią fašizmo konfliktą su civilizacija, t. y. į jos pamatų perkūrimo konfliktą. Užtat Hitleris daugeliu atvejų turėjo remtis pagonybe, ieškoti simbolių ir idėjų ikikrikščioniškosios civilizacijos analuose. Beje, tą patį darė ir Stalinas, tik kitais būdais.

Istorinės aplinkybės žmogų, nenorintį pasiduoti istorinei neišvengiamybei, vertė pasiduoti. Kas iš to išėjo, kokie reiškiniai gimė? Visų pirma, globalus visos Vakarų civilizacijos produktas – pasaulėjautos dualizmas. Ir materializmas, ir idealizmas eina greta per visą Vakarų Europos civilizaciją, tai vienam, tai kitam poliui stiprėjant, bet kaip vandenynas tarp žemynų, taip tarp tų dviejų realybių plyti jų netapatumas.

Kas lemia tą netapatumą? Požiūris į Dievą kaip Absoliutą, sąlygojantį teocentrinę pasaulėžiūrą. Žiūrėjimas į pasaulį tarsi iš Dievo aukštybių, iš Dievo pozicijų ir matant jį be detalių, matant jį kaip naudotiną dalyką (dėl to kad ir Dievas irgi panaudodamas kažką – ar save, ar šalia savęs esantį kažką – vieningų vaizdinių čia nėra, visi stengdavosi materijos dalyką nutylėti kaip blogį, vis dėlto sukūrė pasaulį), yra pasaulio kaip produkto nuostata. Dievas – visagalis. Matant pasaulį jo akimis, viskas, ką iš jo galima padaryti, yra iš karto pateisinama. Tai labai paranku. Ir iš čia Europos civilizacijos didžiosios vizijos, užmojai, polėkiai, – tokie, galima sakyti, masiniai dalykai. Imkime kad ir pačius viduramžius, kai kariaujami kryžiaus karai. Rask armijas žmonių, kurie veržtųsi vaduoti Kristaus karsto, žygiuotų į Šventąją žemę, atiduotų ten savo gyvybes ir tai darytų entuziastingai, su džiaugsmu! Milžiniškos lėšos buvo metamos pilims Ar-

timuosiuose Rytuose statyti, išlaikyti įgulas, vienuolynus, vienuolius, vienuolius riterius – tam kurį laiką tarnavo praktiškai visa Vakarų Europa. Tai buvo neregėto masto ekspansija.

Kai pasikeitė pasaulėžiūra – teocentrinę pakeitė antropocentrinė – ir prasidėjo Renesansas, vėl plūdesys į visą pasaulį. Kristupas Kolumbas, Vaskas da Gama ir kiti fenomenai keliauja į nežinią, eina į žūtį. Niekas nieko nepaiso, kad tik įveiktų nežinią, rastų ir parvežtų aukso, išplėstų imperiją ir t. t. Ar tokių keliautojų buvo Rytuose? Ne, nebuvo. Buvo keliaujančių, bet tokios gausybės tokio tikslingumo, atkaklumo apsėstų žmonių nebuvo. Iš kur kilo karai? Juk ne iš Rytų XX amžiaus pasauliniai karai!

Antras labai svarbus momentas tas, kad mes buvome „užraugti“ ir graikų kultūros. Iš čia – dar labiau krikščioniškajame tikėjime sustiprėję pagonybės reliktai ar europiečiui pagonybės palikti savo vertės supratimo ir teigimo bandymai visą laiką buvo jo jausenoje ir neleido jam plaukioti anapus – liepė gyventi čia. Atkreipkite dėmesį į musulmonų elgseną. Čečėnas užsirišo žalią raištelį – jis eina mirti, nes reikia sunaikinti priešą. Žūsti kovoje – gauni amžiną gyvenimą ten, anapus. Gyvenimas ten, o ne čia, yra tikslas. Atrodo fantastika! Bet taip yra. Musulmonų savižudžiai nėra jokie herojai, o tik išganymo trokštantys žmonės. Europiečiui tai – absurdas. Todėl, kad jis visada buvo graikas, gyvenęs čia, šitoje žemėje. Antropocentrinė pasaulėžiūra pagimdė du labai svarbius, visą europinę kultūrą iš vidaus persmelkusius ir šiandien tebevaldančius fenomenus – gerą valią ir tikėjimą apsisprendimu, laisvu apsisprendimu, kuris irgi priklauso nuo geros valios: noriu aš tai padaryti ar nenoriu, noriu aš save išganyti ar nenoriu. Tai yra mano, o ne jūsų reikalas. Tas „ne jūsų reikalas“ – iš graikų: „Dievais tikėk, bet savim pasitikėk.“ Ir ėjo žmonės ant laužų, veidmainiavo, steigė vienuolynus, kūrė vienuolijas, brolijas, kurios leido kitaip interpretuoti tą istoriškai primestąjį tikėjimą vien tik todėl, kad *aš, mes* buvome netapatūs tai totalybei, kurią skleidė teocentrinė pasaulėžiūra, kurią aiškino viduramžių filosofai, ir tas filosofavimas turėjo būti aukščiausia tiesa, kuri, jeigu tu supratai ir nepriėmei, tai parodei blogą valią, ir bloga valia jau yra tavo apsisprendimo pamatas. Ir gali būti sudegintas, jeigu pasakei „Ne“.

Taigi tikėjimas Europoje yra laisvas ir sąmoningas. Iš esmės sąmoningas. Štai kodėl šiandien yra tiek daug bedievybės, įvairiausių pavidalų ateizmo apraiškų, pavyzdžiui, žmonės, kurie lanko bažnyčią, bet nė vel-

nio nesupranta, kas ten vyksta, sektos, kurios esą arčiau, suprantamiau, priimtiniau priartina Kristų ir apskritai tikėjimą, galų gale atviros ateizmo formos kaip visiškai priimtini gyvensenos tipai, jeigu tik žmonės po mirties, kaip sako Bažnyčia, nebijo būti tenai pasmerkti. Laisvė yra svarbus visos šiandieninės Europos civilizacijos produktas, kuris pasireiškia bendruomeniškumo destrukcija, klasikinių vertybių „išplovimu“, kūniškojo, arba materialiojo, prado suabsoliutinimo kultūra. Iš tiesų, jeigu tu atmeti tai, ką apie tave sako šalia tavęs esantis Dievas tau ir pats sau, kas lieka? Tavo rankos, akys, pilvas – ir taškas. Tam ir gyveni. Įdomiausia, kad tam gyvenimui ir nuteikia viešoji opinija, arba laisvoji rinka, kur viskas perkama ir parduodama ir kurios tikslas – pelnas: absoliutus, be ribų, be kriterijų, pats iš savęs. Akademikas Eduardas Vilkas – mūsų simbolis, tokių mūsų troškimų popiežius. Prezidentas Valdas Adamkus yra šaunuolis, vakar pasakęs, kad Eduardas Vilkas turi nepasitraukti. Mano manymu, Prezidentas pats pasirašė sau nuosprendį: po tokio sprendimo jo antroji kadencija labai abejotina. Vis dėl to tai nėra bendras žmonių supratimas. Visi mato, kas vyksta, supranta, kad dangstomi nešvarūs dalykai, ir nors rinka to reikalauja, bet žmonės, savo antropocentrinės pasaulėjautos verčiami ginti savo pačių vertę, negali sutikti su tokiais dalykais.

Įdomu tai, kad dėl šito apskritai ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Europoje menkėja valdžios, kaip juridinio instituto, juridinio arbitro, galia ir stiprėja įvairių organizacijų savaveiksmiškumas. Visuomeninės organizacijos įgyja vis daugiau reikšmės. Žmogus negali gyventi neorganizuotas. Jis privalo rasti satisfakciją tokio pat arba priešininko asmenyje. Taigi visuomeniškumo stiprėjimas – išeitis iš chaoso, kuriame Bažnyčia iš esmės neranda būdų tikėjimui reabilituoti, o civilinė valdžia nesugeba sustiprinti juridikos galių, nes įstatymai lieka neįgyvendinti, bandoma rasti balansą, bet kas iš to bus, šiandien pasakyti sunku. Tiktai viena aišku – tai ryškėja ir Lietuvoje: parlamentarizmas žengia į labai rimtą problemiškumo zoną. Todėl galima prognozuoti, kad vyks dvejopas procesas. Popiežius Jonas Paulius II bus parodęs, kaip autokratiškai tvarkyti Bažnyčią, t. y. per asmeninių dorybių iškėlimą ir jų laikymą vertybėmis šiame vartojimo pasaulyje, o autokratinė civilinė valdžia, atsižvelgianti į visuomenių organizacijų lojalųjį, palaikantįjį, korpusą, – tai mes labai aiškiai dabar stebime Rusijoje, – rodo, kad bus ieškoma demokratijos ir autokratijos hibrido. Šiame procese, matyt, svarbus bus juodojo kapitalo ar paprasčiausiai oligarchi-

jos vaidmuo, todėl autoritarinė tvarka stovės šalia oligarchinės tvarkos. Kartais net sunku bus atskirti vieną nuo kitos. Ar lengva šiandien atskirti, tarkime, Briuselio autokratinę ir oligarchinę valdžias? Labai nelengva. Bet komisarai vienijasi, praktiškai dirba su didžiosiomis firmomis, suteikia joms politinį servisą ir sparčiai vykdo globalizaciją, bent jau Europos Sąjungoje.

Taigi tai yra mūsų civilizacijos produktai, kylantys iš pačių giliausių praeities klodų. Jie grynais pavidalais gimsta ne viduramžiais – susiformuoja Renesanso laikotarpiu. XIII amžius – pats aukščiausias viduramžių pakilimas ir žydėjimas. XIV amžius – ramaus arba jau nebe konstruktyvaus klestėjimo metas, kartu jau pastebima ir tam tikro nuosmukio elementų. Tuo laiku pasikeičia idealai ir tikslai: iš teocentrinio tikslingumo paieškų žmonės persiorientuoja į antropocentrinio gyvenimo būdo tikslų paieškas. Kas leidžia tai daryti? Ne kas verčia, o kas leidžia? Leisti nelabai leidžia. Ir civilinė, ir dvasinė valdžia nelabai toleruoja tuos dalykus. Leidžia individams kaupti kapitalą ir elgtis taip, kaip jie nori, savo laisvą valią nukreipti visai ne ten, kur rekomenduoja Viešpats Dievas. Ar aš noriu mirti prakeiktas? O kas man gali uždrausti, net jei nieko aš neturiu. Bet jeigu turiu, galiu leisti pats sau ne tik labai maloniai numirti, bet ir jums pasiūlyti lygiai tą patį. Taip ir vyksta. Todėl Renesansas prasideda nuo vadinamojo moralės smukimo, arba amoralumo, įsiviešpatavimo ir teisėtumo pažeidimų. Ir moralė, ir teisė yra viduramžių moralė ir teisė. Žmogus, kuris nori gyventi kitaip, nori nenori turi su tuo susidurti. Jo problema tąsyk – argumentuoti savo apsisprendimą su visomis atsakomybėmis ir prieš Dievą, ir prieš save, ir prieš savo aplinką ir gyventi su visomis iš to iškylančiomis pasekmėmis. Todėl XV amžiuje kuriasi Atgimimo, arba Renesanso, ideologija, pavadinta humanizmo ideologija, kuri teigia, kad visas savo teises žmogus įgyja gimdamas. Jeigu Viešpats sukūrė, o tėvai pagimdė, tai aš esu legalus daiktas, turintis teisę gyventi. Teisė gyventi tau, konkrečiai tau, jau, žinoma, reikalauja labai atidžiai išnagrinėti ankstesnę teisę, kuri sakė, kad Dievas duoda viską. Todėl gimimas jau reiškia teisę į laisvę ir laimę. Pats svarbiausias reikalavimas – laisvė: tikėti, netikėti, klausyti, neklausyti, gyventi, negyventi ir t. t. Iš to jau galima kildinti ir bendras normas. Iš laisvės automatiškai iškyla bendra visiems žmonėms norma – lygybė. Jeigu aš turiu laisvę, tu taip pat ją turi. Kiekvienas esame lygūs – ar aš, valstietis, ar tu, karalius. Tarp kitko, net teocentrinė pasaulėžiūra Europoje karaliaus

nėra tiek išaukštinusi, kad jis galėtų prilygti Egipto faraonui. Europos tradicijoje karalius – liaudies tarnas. Visada. Tik absoliutinės monarchijos laikais realiai jis jau nebebuvo liaudies tarnas. Bet nominaliai – buvo. Ir netgi Liudviką XVI, vesdami jį giljotinuoti, traktavo kaip žmogų, kuris neįvykdė priedermių prancūzų tautai, todėl jis turi būti nukirsdintas. Savo prigimtimi jis buvo lygus, o sociumo padėtimi – ne. Ta teisė jam buvo suteikta, bet užtat jis turėjo pareigų, kurias privalėjo ginti.

Kad lygybė galėtų būti realizuota kiekvienam ne tik iš principo, privali, turėjo klestėti teisingumas, t. y. tokia tvarkos sistema, kuri garantuotų kiekvienam lygiateisiškumą ir realią lygybę. Taigi visuomenėje ir konkrečiai kiekvienam žmogui gėris galėjo būti realizuotas kaip žmogiškasis principas, kaip gyvenimo gerovė, sudarant žmogui laisvės ir lygybės galimybes. Gėris skleidėsi gerove. Tai nebūtinai turėjo būti keptos žąsys. Ta gerovė galėjo būti ir ruginė duona. Taip buvo skelbiama, taip buvo mokoma, kad laiko tėkmėje kiekvienas žmogus sukūrė sau situaciją, kurioje jis yra. Svarbiausia, iš principo tą situaciją jis ir turėjo teisę pakeisti, ir galėjo keisti. Žinoma, realiai baudžiauninkas negalėjo tapti ne baudžiauninku, bet iš principo baudžiauninkas galėjo būti ne baudžiauninku. Tai brendo porą amžių ir virto Prancūzijos revoliucija. Tokio ryškaus prasiveržimo už žmogaus teisę būti žmogumi nebuvo jokioje kitoje šalyje. Ir galai čia parodė visišką savo ryšio su antikine civilizacija nuoseklumą ir jų gyvenimo būdo palaikymą.

Yra dar vienas labai svarbus dalykas, kuris, galima sakyti, aukštesniu lygmeniu persmelkia arba kaip kokia substancija apima visas tas orientacijas ir tikslų išryškėjimą. Žmogus, atsidūręs tarp dviejų polių – idealumo ir materialumo, teocentrizmo ir antropocentrizmo, – visada turi ieškoti vidurkio, vidurio – ko nors, ant ko galėtų atsistoti kaip ant tilto, ledo lyties ar ant salos vandenyne, kad nenuskęstų. Kas tas kas nors yra visoje europinėje kultūroje? Tas kas nors yra tikrumo paieška. Ji prasideda taip pat nuo antikinės civilizacijos ir nedingsta iki pat šių dienų. Manau, tai bus lemiama ir visos globalinės civilizacijos paieška, kaip žmogus gali rasti, gali įgyti atsparą šiame nuolat kintančiame, jokio pastovumo nesiūlančiame ir apskritai idealų ir idėjų nelabai paisančiame pasaulyje. Kas tada iš tiesų gali būti tuo atsparos tašku? Niekas kita, tiktai ką tu gali rasti esant tikru dalyku savo dvasioje, t. y. ką savo supratimu gali kvalifikuoti kaip tikrumą.

Taigi šitas dalykas surandamas tiktai per mąstymą, mąstysenoje. Jis egzistuoja, deja, tiktai nuolat atgaminamas, kaip refleksijos atsakas į tikrovę šiuo momentu, ką aš privalau daryti dabar, kad niekada neprarasčiau savęs ir savo galimybių ateityje. Daug kas sprendžia šitą klausimą paprasčiausiai moraliniu lygmeniu, laikydami sąžinės reikalu.

Tie, kurie nori tikrumo paiešką laikyti vien sąžinės reikalu, ieško lengvesnių būdų, o tikrasis, bet sunkiau prieinamas būdas – gebėjimas protu konstatuoti, rasti, kas yra tikra šiandien.

Europinė kultūra šito ieško visur – ir mąstyme, ir praktinėje veikloje. Iš tiesų, susirasti atsparos tašką po to, kai tik Dievas žmogui davė tikrumo jausmą, t. y. galėjo apdovanoti išmanymu, supratimu, galėjo apšviesti, o žmogus atmetė tą galimybę pasakęs, kad tai jo paties reikalas, buvo tikrai nelengva. Tos paieškos vyko maždaug taip. Visų pirma – totalinė religijos kritika: atmušti, atremti, atsiriboti nuo Dievo kaip tikrumo ištakos buvo būtina, jei norėjai pripažinti, kad tavo valia yra laisva. Religijos kritika labai dažnai buvo apriorinė, empirinė, fragmentinė. Bet ją kompensavo žmogiškumo apologija. Todėl ankstyvojo Renesanso metais pagarbos žmogui, jo savigarbos akcentavimas labai greitai virto žmogaus garbinimu. Bet tai buvo tas kelias, kuris leido eiti toliau, nes tai buvo žmogaus fenomeno akceptavimas, jo kaip apmąstymų objekto priėmimas ir bandymas įsiskverbti į žmogų kaip problemą ir jame pamatyti visų santykio su Dievu sprendimų galimybes. Ieškota pačiame žmogiškume. Čia jau, žinoma, tikrumas kilo kaip materialiųjų, arba praktinių, žmogaus poreikių tenkinimo apologija, kuri grynai daiktiškame pasaulyje koncentravosi į naudos filosofiją, o žmogaus, savarankiškos esybės, esaties apmąstyme koncentravosi į hedonistinio, malonumą teikiančio ar malonumus pripažįstančio, gyvenimo normą, gyvenimo iškėlimą. Pačiu bendriausiu pavidalu tai – namų atsiradimas. Iš džiaugsmo, kad gyvenu, esu tokiuose nors ir neturtinguose, bet gražiuose namuose, kurie teikia man daugybę malonumų, ir menas atranda naujų dalykų. Parodysiu mažą Renesanso laikotarpio meno kūrinį – vieną Albrechto Diurerio etiudą. Ką matote, kas čia? Taigi kad ne žolė. Čia yra pasaulis, čia – filosofija, čia – esmė. *Žolėėė*. Taip, tikrai čia žolė. Bet šitoje žolėje žmogus pamato pasaulį, ko anksčiau nebuvo. Netgi, sakysime, tas pats Diureris. Matote, kokie iš religinės pasaulėjautos kylantys vaizdiniai tenkina jo aukštuosius polėkius? Chimeros, visokiausi drakonai. Šitie du paveikslai taip pat labai charakteringi.

Pažiūrėkite į šitą. Skiriasi, ar ne? Aname dar tik priartėja prie to, kad žmogus yra su dvasia, bet kaip žmogus. Labiau – šventovė. O čia? Ar išlikęs tas šventenybiškumas? Beveik nebėra. Tai yra graži, puiki moteris, tik apvilkta tradiciniais šventumo atributais.

Taigi namų atradimas leidžia pasijausti, kad gyveni iš tiesų visavertiškai, tvirtai. Žolės, savo namo, savo aplinkos atradimas formuoja aukštesnius siekius: aplinkos įveikimo normas, duodančias visai Europos kultūrai savo spalvą, stilių, skonį, tai yra materialaus gyvenimo fundamentalumo siekinį, kurį išreiškia žmonės, turintys galimybę tai padaryti. Visų pirma jame yra erdvumo – išvalyti visi gotiškieji užkaboriai. Pastatai tampa didžiulėmis, švariomis, patikimomis ir tvirtomis salėmis, – ne taip, kaip Kelno katedra ar Šv. Onos bažnyčia, kurios veržiasi į dangų, norėdamos atsikratyti savo materialumo, o stovi čia, stovi visiems laikams. Būtent nuo to prasideda Renesanso architektūra, bet, deja, Lietuvoje neturime tokio labai ryškaus pavyzdžio. Be visa kita, ta žmogaus apgyventa erdvė, kad ir gana nešokiruojanti gotiškajam veržlumui į nebūtį arba į Dievą, neapkrauta kol kas jokiomis skulptūromis, papuošalais ir t. t., turi būti patogi. Ji turi būti pritaikyta gyventi, o ne šiaip atmestinai surėsta. Todėl labai praverčia anksčiau vyravęs teocentrizmas, kuris šiuo atveju iškyla kaip laisva žmogaus valia keisti aplinką taip, kaip ją keitė Dievas. Žmogus neturi galių dideliais mastais jos pakeisti – gali pakeisti tik tiek, kad aplinka būtų patogi, tvirta, paranki, naudinga jam. Iš čia generuoja labai stipri europietiškosios kultūros stiliaus dalis: represyviame santykyje su tuo, kas materialu, augantis, netgi sakyčiau, parazituojantis žmogaus noras perdirbti viską, nepaisant nieko. Tas „nepaisant nieko“ reiškia, kad žmogus labai mielai perima iš krikščioniškosios pasaulėjautos nuostatą, kad materija yra kažkas neigiama, kažkas naikintina. Gamta, nors ir duoda visą medžiagą perdirbiniams, yra negyva, ir tu su ja gali daryti, ką nori. Vadovaujantis šia logika, iki pat šios dienos tęsiasi gyvosios gamtos naikinimas. Šios logikos nerasite nei budizme, nei hinduizme. Tačiau turime japonų kultūrą, kuri sugebėjo krikščioniškąjį konstruktyvizmą suderinti su savo pagoniškuoju ir budistiškuoju, sintoistiškuoju lojalumu materialumui, medžiagiškumui, kur medžiagiškumas netraktuojamas kaip blogis, priešingai, kaip galimybė būti čia, šitame pasaulyje. Tai yra sugyvenimo reikalaujanti esatis.

Pasaulis bandomas įveikti remiantis tuo represyviu santykiu, teocentrizmo, arba dieviškumo, eksplikavimu žmogiškomis formomis remiasi

ne tik daiktų pasaulio kūryba. Nuo Renesanso ir prasideda didysis daiktų tvanas. Iki tol tokio siekio kaip tikslo nėra. Ir skverbiamasi gilyn į materiją, ir einama platyn. Iš čia, kaip minėjau, tos kelionės.

Viduramžiais žmogaus santykis su Dievu reiškėsi jo garbinimu labai nepataikaujant ir nesistengiant įsiteikti jam žmogiškaisiais pavidalais, ne žmogui, bet Dievui maloniais būdais (tai ir prabangių puošnių gotikinių bažnyčių statyba), o dabar, persiorientavus į antropocentrinės pasaulėžiūros sklaidą, arba sklaidos filosofiją ir praktiką, šalia praktinių veiksmų pritaikyti aplinką žmogui naudinga linkme, išryškėja ir žmogiškosios dvasinės aplinkos pritaikymo žmogaus poreikiams pastangos, kitaip tariant, suklesti menas. Visų pirma dailė, skulptūra, architektūra – vizualiniai ir labiausiai su praktiniu interesu susiję menai, taip pat poezija ir iš dalies proza – mažiau praktiški, bet labai svarbūs žmogaus komunikavimui. Dantė Aligjeris šiuo požiūriu – lyg slenkstis tarp viduramžių ir naujųjų laikų – pristato viduramžių pasaulio vaizdą: rojaus, skaistyklos, pragaro ratuose besisukančius žmones apgyvendina su visomis jų aistromis. Viduramžių pasaulyje gyvena naujųjų laikų, arba Renesanso, dvasios. Smerkia ar giria Dantė tuos žmones, dar stovėdamas nugara į viduramžius, bet jau aiškiai matydamas, ko iš jų norėtų, aiškiai projektuodamas, prognozuodamas naujuosius laikus.

Frančeskas Petrarka, galima sakyti, jau nesirūpina žmogaus pasaulėžiūros reikmėmis, tiesiog gieda meilės giesmes, rašo sonetus, išaukštindamas meilę – aukščiausią viduramžių baigmės, naujųjų laikų pradžios žmogaus polėkį – iki tol dar neregėto lygmens poezijoje.

Džovanis Bokačas, beje, turiu atkreipti dėmesį, irgi yra meilės dainius. Dar labai toli iki prozos dalykų, ir poezija dar ilgą laiką yra meilės dainos. Bet Bokačas, nors ir apie meilę kalbėdamas, sukuria gana platų to meto gyvenimo, papročių portretą ir palieka ne mažiau įspūdingą paminklą negu Dantė.

Mes esame kalbėję apie mokslo ir filosofijos svarbą aukštesnio lygmens žmogaus dvasinių poreikių tenkinimo sklaidai. Aš to nekartosiu. Noriu tik štai ką pasakyti. Ta aplinkybė, kad konkretaus kūno masė santykyje su kitu kūnu tampa trauka, sujungia viską. Trauka tampa substancija, ne mistine, spekuliatyvia substancija, o labai materialia substancija, kuri, – o tai nepaprastai svarbu ir lemtinga, kodėl Vakarų civilizacija išsiveržė iš Rytų civilizacijų į priekį, – tapo nugalėtoja, tai yra kurią galima

apskaičiuoti. Viskas paklūsta racionalizavimui per skaičiuotę. Ir trauką galima apskaičiuoti? Kur yra trauka – neparodysi, nematyti. Bet per netapatumą, kur idealumas nereprezentuojamas niekaip kitaip, tiktai per jo paliudijimą kitais dalykais, europiečiai gauna į rankas santykį su pasauliu, kuris iš tiesų yra naujas, jungiantis kartu ir praktinį, ir idealųjį pradą. Čia yra visų perversmų šaltinis. Turbūt tipiškiausias to perversmo apibūdinimas – pramonės revoliucija. Perskaitysiu keletą faktų, kaip plėtojasi svarbiausi įvykiai. XVII amžiaus pabaigoje, 1698 metais, Tomas Seiveris išranda pirmąją garo mašiną vandeniui iš anglies kasyklų pumpuoti. 1712 metais Tomas Niukomenas ją patobulina įmontuodamas stūmoklį. Kaip neseniai visa tai vyko! 1713 metais Abrahamas Derbis išranda geležies lydymo būdą. 1733 metais Džonas Kajus išranda greitaeigę šaudyklę, kuri patobulina audimo procesą. 1759–1761 metais iškasamas Bridžvoterio kanalas – pirmas žmogaus iškastas kanalas. Kiek jų dabar ir kokiems tik reikalams nekasame! 1767 metais išrandama rankinė verpimo mašina, galėjusi vienu metu verpti iki aštuonių siūlų, ir tai buvo labai didelis žingsnis į priekį. 1769 metais sukonstruojama vandens ratu varoma verpimo mašina, kuri jau verpia stiprius siūlus. 1776 metais Adamas Smitas išleidžia savo didįjį veikalą „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas“, kuriame apibrėžia laisvosios prekybos, kaip privataus verslo, reikšmę ir mechanizmus. 1782 metais Džeimsas Vatas sukonstruoja patobulintą garo mašiną, kuri Didžiojoje Britanijoje tampa pagrindiniu energijos šaltiniu, kuriuo praktiškai ir grindžiama visa pramonės revoliucija. Tai įvyksta 1782 metais, vos prieš du amžius. 1804 metais – pirmasis bėgiais riedantis garvežys, 1825-aisiais atidaromas pirmasis geležinkelis tarp Stoktono ir Darlingtono, 1829 metais Džordžo Stivensono garu varomas garvežys „Raketa“ juda 30 mylių per valandą greičiu. 1838 metais Kingdomas Brunelis sukonstruoja garlaivį, ir pradedamas reguliarus susisiekimas per Atlantą. 1838-ieji! 1856 metais išrandamas plieno konverteris, kuris leidžia dideliais kiekiais gaminti plieną. Belgas Etjenas Lenuaras 1860 metais pagamina pirmąjį vidaus degimo variklį. Prieš pusantro amžiaus, 1863-iaisiais, sukilimo Lietuvoje baigmės metais, Londone atidaromas pirmasis požeminis geležinkelis. 1876 metais Nikolausas Otas, vokiečių inžinierius, sukuria keturtaktį vidaus degimo variklį, automobilio variklio prototipą. 1879 metais Ernstas fon Zymensas, vokiečių elektrotechnikas, sukonstruoja ir išbando pirmąjį elektrovežį. 1890 metais Škotijoje pasta-

tytas pirmas plieninis tiltas, sukuriamas ir Londone atidaromas pirmasis elektrinis požeminis geležinkelis. Tais pačiais metais Gotlybas Daimleris įkuria automobilių gamybos bendrovę, 1897-aisiais paleistas pirmasis garo turbina varomas laivas ir t. t.

Įžengiant į XX amžių situacija keičiasi beveik kas mėnesį. Tačiau viskas paremta mechaninės energijos panaudojimu, ir procesai trunka gana ilgai. Kartu su šiuo procesu vyksta tų produktų, arba laisvosios rinkos, sklaidos mechanizmų kūrimas. Tuo ir baigiu Vakarų Europos civilizacijos genezės apžvalgą.

2001 05 02

Praėjusią paskaitą sustojome tarsi ant naujųjų laikų, kuriuos apibūdinu kaip Renesanso pradėto antropocentrinio persiorientavimo Europoje įsitvirtinimo metais, slenksčio. Tai žmogaus įsitvirtinimo šitoje žemėje, šitoje vietoje su jau nusistovėjusiu savo gyvenimo būdu laikai. Iki tol žmogus gyveno virš žemės – daugiau danguje negu žemėje. Kaip įsitvirtinama? Įvykdoma revoliucija, sulaužanti ne tiktai mąstymo, bet ir praktinius santykius, netgi socialines struktūras. Ryškiausias to perėjimo pavyzdys – 1648 metų Anglijos revoliucija. Tada, galima sakyti, radikaliai apribojama karaliaus, kaip monarcho, valdžia, bet anarchistinės tendencijos mutuoja kitaip. Taip pat 1789 metų Prancūzijos revoliucija, arba Prancūzijos didžioji revoliucija, nukirsdinusi galvą Liudvikui XIV. Galų gale pirmoji proletarinė revoliucija jau XIX amžiuje, 1871-aisiais, arba vadinamoji Paryžiaus komuna.

Labai svarbu pajausti, kaip vyko tie revoliuciniai pokyčiai, pavyzdžiui, Anglijoje ir Prancūzijoje. Anglijoje – monarchizmas: ribojant, ieškant, kaip vis dėlto jį įvertinti ir telkti kaip tradiciją, kaip disciplinuojantį visuomeninį motyvą. Prancūzai yra pasiryžę perskrosti žemę giljotina, kad tik būtų iššluota viskas iš žmogaus vidaus, iš jo santykių išorėje ir būtų sukurtas naujas žmogus. Tas naujo žmogaus kūrimo motyvas užsimezga būtent Prancūzijos revoliucijoje. Anglijos revoliucijos stilius paaiškinamas gana paprastai: nėra didesnio autoriteto, Dievas nėra pats aukščiausias autoritetas. Žemiškoji tvarka anglams yra gana svarbi, ir kadangi Anglikonų bažnyčia nesukelia tokios problemos kaip Prancūzijoje, tas disciplinuojantis karaliaus ir monarchijos, kaip valstybinės tvarkos, motyvas jiems atrodo neatmestinas, leistinas. Svarbu, kad jis būtų žmogiškas, svarbu,

kad leistų gyventi. Volteras sakė: „Jeigu Dievo nebūtų, jį reikėtų išgalvoti.“ Tai labai svarbu, disciplinuojamasis Dievo veikimas yra visos istorijos leitmotyvas. Visos religijos yra socialinės integracijos tam tikra ir sankcija, ir iniciatyva. Dažnai visuomenė susitapatina su religinėmis idėjomis ir savo egzistavimo tikslu laiko tai, ką religijos laiko savo tikslu, kurį nurodo žmonėms. Todėl tarybiniais metais komunizmas – tikslas žmonėms – aiškiai pretendavo į tam tikrą religinį vaidmenį, nes teigė, kad religija atitraukia žmogaus dėmesį nuo svarbiausių tikslų, nuo tiesioginių to tikslo siekimo veiksmų. Būtent tie motyvai ir užsimezgė per Prancūzijos revoliuciją, kurią pavaizdavo Tomas Karlailis savo veikale „Prancūzijos revoliucijos istorija“. Geriau per savo gyvenimą rasti laiko perskaityti šį Karlailio kūrinį, o ne kokį kitą dekadentinį XX amžiaus pabaigos romaną. Tai yra kartu ir romanas, ir pažintinė literatūra, svarbiausia, tai yra gyvenimo filosofija, kurią Karlailis dėsto labai vaizdžiai ir konkrečiai, ir kurioje labai gerai galima pajusti viso pasaulio civilizacijai poveikį padariusio gyvenimo būdo formavimosi ištakas, pačius pradmenis. Prancūzijos revoliucijos patosas formavosi vadinamojoje Apšvietos ideologijoje, kuri pagrindine nuostata skelbė, kad žmonės iš prigimties pagal įstatymą yra lygūs, bet nevienodo intelekto, todėl į kiekvieno sąmonę reikia įrašyti visa, kas gali būti laikoma žinojimu. Visuomenės veikla individo atžvilgiu – rūpestis, kaip apšviesti jo protą. Būtent Apšvietos ideologijoje slypi kertinis europinio intelekto demokratizavimo sąjūdžio pradmuo. Tas sąjūdis dabar yra apslopęs, o bene charakteringiausiai ir drastiškiausiai pasireiškė kuriant būtent komunistinę visuomenę. Švietimas, kaip sąmonės formavimo ir paveikimo būdas, Tarybų Sąjungoje buvo prioritetas. Bet pirmiausia, be jokios abejonės, – paklusnumas partijai. Mes dabar kliedime apie prioriteto suteikimą švietimui, o tada visa tai buvo, galima sakyti, nuosekliai įgyvendinama. Ir nors studijų metu buvau labai nelaimingas, kad stipendijos per mėnesį gaudavau vos 20 rublių ar dar mažiau, bet kai dabar pagalvoji, iš bado numirti vis dėlto negalėjai. Jeigu nepirkai alaus ar vyno, maistui užteko, tiesa, paskutinėmis mėnesio dienomis kartais tekdavo pasitenkinti arbata ir duona, už kurią mokėti nereikėjo. Bado dieta buvo skirta visiems, tai, suprantama, ir studentams nieko geresnio nekliuvo. Bet švietimo finansavimas – šventas reikalas. Buvo kitų gyvenimo sričių finansavimo sukliuvimų, pavyzdžiui, nurėžtos dotacijos kolūkiams arba pramonės įmonėms, bet švietimui – ne. Švietimo finansavimas – sąmonės ideologizavimo finansavimas.

Lygiai tą patį užsibrėžė ir prancūzų švietėjai, pirmieji pasaulyje sudarę milžinišką keliasdešimties tomų enciklopediją – nuo Deni Didro kartu su enciklopedistais iki Voltero, Žano Žako Ruso, jo veikalo „Visuomenės sutartis“, filosofiškai pagrindžiančio šituos dalykus. Ruso praktiškai visą dėmesį sutelkė į pedagogiką: kaip mokyti vaiką, kad jis išaugtų atsakingas pilietis, atsakingas už tai, kas vyksta aplink. Iš čia paskui plėtojasi britiškoji, empiriokriticizmo, tradicija, traktavusi sąmonę kaip visiškai švarią lentą, ant kurios galima užrašyti, ką nori. Dabar galiu paliudyti, kad užrašyti ir įrašyti, ką nori, neįmanoma, nors buvau auklėtas nuo pat pradžių tarybinėje mokykloje. Taigi sąmonė yra nešvari, kažką gimdamas atsineši, ir šito turi paisyti bet koks režimas, taip pat ir tu pats. Vis dėlto mus daug kas laiko apgailėtinais žmonėmis, kurie gyvenome tais laikais. Bet kai pamąstai, tai kažin, ar taip jau yra. Galiu paliudyti kai kuriuos dalykus: ant tavęs – eksperimentinio triušio – buvo išbandyta ištisa epocha. Jeigu supranti, kas įvyko, arba supratai, kaip vyko ir kas įvyko, – tai nėra tuščia vieta ir istorijos vyksmo požiūriu.

Iš švietimo atėjo apsivalymo, vidujinio praktinio ištikimumo pasirinktai idėjai nuostata. Buvo pasakyta, kad engėjai yra blogis, kažkas neigiama ir jie turi būti pašalinti. Prancūzijos revoliucija paremta tuo, kad engėjai vienas po kito, sluoksnis po sluoksnio buvo bandomi eliminuoti iš visuomenės struktūros, bandoma perorganizuoti tą struktūrą, kol galų gale buvo įsitikinta, kad eliminuoti neįmanoma, – juos reikia sunaikinti, nužudyti. Pirmiausia, pačius didžiuosius, išskyrus karalių, paskui mažesnius ir taip gausiai, kad jau nebeužteko stulpų jiems pakarti, – reikėjo pasigaminti naujų. Tada daktaras Giljotinas išrado giljotiną, kuri veikė praktiškai be atvangos ir labai efektyviai. Veikė iki tol, kol, nukirsdinus karalių, po giljotinos kirviu buvo paguldyti patys revoliucijos vykdytojai, esą jie veikė gana neskaidriai, nešvariai pasirinktosios idėjos atžvilgiu. Taigi Prancūzijos revoliucijoje užsimezga visų idėjinių radikalizmų pradmenys. Prancūzijos didžioji revoliucija neturi pabaigos – išsinaikina patys revoliucijos vykdytojai. Bet dar prieš tai revoliucija pagimdo kontrrevoliuciją, romantinę kontrrevoliuciją, o tai jau – revoliucijos išplėtojimas už valstybės sienų. Tai davė Napoleoną.

Visi naujieji laikai persmelkti tos pačios logikos: kai viduje netvarka, negerai, reikia arba preventyviai perkelti problemas už sienų, arba, pasinaudojus pirma pasitaikiusia galimybe, perkelti konfliktą už sienų, nes

tai sutelkia naciją. Visi, kurie už sienų, – priešai. Priešą reikia mušti bendromis jėgomis.

Paryžiaus komunos fenomenas – jau klasinis revoliucijos apsireiškimas pačiu gryniausiu pavidalu. Prancūzijos didžioji revoliucija vis dėlto buvo buržuazinė revoliucija, t. y. už gamybos, arba kapitalizmo, varžtų panaikinimą, feodalizmo gyvenimo būdo liekanų išmėžimą, o Paryžiaus komuna – pradinių, dar iki galo nesuvoktų, neįprastų ir nepriprastų kapitalizmo formų pagimdytos reakcijos pirmoji išraiška. <…>

Paryžiaus komuna parodė, kad ne tiktai buržuazija, jeigu ji nori įvykdyti savo idealų įgyvendinimo pertvarką radikaliu būdu ir negali tai atlikti iki galo, turi vis dėlto priimti tam tikrus kompromisus. Lygiai taip pat net visa gryna klasė grynos idėjos atžvilgiu yra bejėgė, jeigu tai neranda atgarsio visos visuomenės mastu. Paryžiaus komuna – didžioji Lenino pradėtos permanentinės Rusijos revoliucijos (nors Stalinas irgi tą patį revoliucijos plėtojimo darbą dirbo, tik kitais būdais) pamoka. Prancūzijos pamokos, galima sakyti, per XVII–XVIII amžius buvo politinės pamokos Vakarų Europos civilizacijai, pamokos, iš kurių paskui mokėsi visos kitos tautos.

Kas labai svarbu norint suprasti naujųjų amžių Vakarų Europos civilizacijos stilistiką? Tuo metu pamažu gęsta individualizmo, kaip veikimo dvasios, veikimo pobūdžio, akcentavimas, ateinantis nuo Renesanso laikų. Individualizmas dar tebėra politikos pamatas, bet individas palengva jau suvokiamas kaip idealus atskaitos taškas, kuris gyvena realioje aplinkoje ir nori nenori patenka į tam tikras santykių sistemas, kurias kuria ne vien tik jis: ir šalia esantis individas, ir tokia pat individų visuma arba visuomenė. Tas supratimas atėjo labai sunkiai ir tik XX amžiaus antroje pusėje tapo atskira filosofine – individualizmo nevilties, labai poetiškos ir patrauklios filosofijos – kryptimi po egzistencializmo. Tada visi buvo pamišę, kad galų gale rasta, kaip pačiam prisiglausti prie savęs, su atjauta, su galimybe pasiguosti sau, bet tai buvo vis dėlto to paties individualizmo, kaip atskiro mechaninio vieneto, mąstymo pabaiga. Personalizmas, ypač Emanuelio Munjė personalizmas, pasiūlė visiškai naują individualizmo, individo būties apmąstymo kokybę, kur pats individas, kaip sociumo dalies faktas, nė kiek nedramatizuojamas, o būtent nuo to ir pradedama mąstyti, kaipgi vis dėlto būti kartu. Individualizmas neišvengiamai pagimdė nacionalizmą, ir XVII amžius, ypač XVIII ir XIX amžiai yra nacionalizmo ideologijų plėtotės amžiai. Kol kas, ypač XVIII amžiuje, tik prasideda nacionalinių valstybių

kūrimasis nuo viduramžiškojo tipo – Austrijos ir Vengrijos, Osmanų – imperijų atsiskyrusių nacionalinių darinių, individų, kurie pajunta savo bendrumą, viena kalba, viena kultūra besivadovaujančių žmonių bendrume. Tai yra labai patogi pozicija, nes ji panaikina individo kaip atskirybės dramatizmą, randa išraišką tame nedideliame universume, kur su kiekvienu gali susikalbėti, bendrauti su kiekvienu ir ieškoti brolybės, lygybės arba bent jau atjautos ryšių. Vengras nenueis pas turką, galų gale graikas pas turką niekada nenueis. Nueis – gaus per galvą, ir bus baigta kalba. Ir tai buvo tokie argumentai, kurie neleido abejoti dėl jų patikimumo.

Taigi tikras visumos buvimas etninėje erdvėje kaip ideologija buvo labai stipriai paveiktas ir besivystančio gamybos pobūdžio. Laisvas kapitalas būtinai reikalavo plėtotės. Žinoma, ta plėtotė visada susidurdavo ties sienomis, ir jeigu sienos ne viską sprendė, tai labai dažnai visus sprendimus nulemdavo psichologija, t. y. ryšiai. O ryšiai visų pirma išsiteko etninių bendrumų ryšių ribose. Tai yra pirminis tavo, kaip atskiro asmens, kaip atskirybės universalizavimosi būdas.

Iš individualizmo pagimdyto nacionalizmo, t. y. jeigu individualizmą laikysime filosofija, tai nacionalizmą turėsime laikyti individo ideologija, nori nenori kaip religija kilo materializmas, tiksliau sakant, tikėjimas, kad jeigu yra kas nors iš tiesų vertinga, tai vertinga yra tai, kas yra tikra materialiai, daiktiškai. Tos revoliucijos, kurios apvalydavo kelią kapitalui, valė kelią ir individo tikėsenai materialiojo pasaulio ir individo, materialiojo pasaulio vartotojo, galimybių bendrumu. Iš tiesų, jeigu individas gebėjo materialųjį pasaulį pajungti sau, tai šis procesas galėjo būti beribis, ypač kai taip sparčiai ėmė plėtotis naujų technologijų atradimai.

Taigi iki Prancūzijos didžiosios revoliucijos Bažnyčia dar bando išlaikyti savo pozicijas ir šitame materialėjančiame pasaulyje. Tačiau po to, kai Napoleonas Bonapartas pradeda savo išlaisvinamąjį žygį į Rytus, į Maskvą, ir kontrrevoliucija pasibaigia Restauracija, ypač Prancūzijoje, Bažnyčia natūraliai pasitraukia į antrą vietą, ji tampa įrankiu, nes pagrindiniai uždaviniai yra civilių vadovų rankose. Bažnyčia po tokių perturbacijų negali turėti įtakos pirma – pačiai revoliucijai, antra – revoliucijos pagimdytos imperijos sukeltoms sumaištims įveikti. Ką nors gali tik civilinė valdžia.

Taigi iki pat pirmosios proletarinės revoliucijos kaip naujųjų laikų ideologija politikoje yra nacionalinių imperijų kūrimas. Labai aiškiai pagrįsta nacijos galių išplėtojimo koncepcija glūdi visoje Napoleono imperijos

užmačioje ir sumanyme. Su tam tikrais didesniais ar mažesniais nukrypimais tie procesai kartojasi visose Vakarų Europos nacijose. XIX amžiaus pradžia pažymėta Graikijos ir Vengrijos išsivadavimu, sukilimais Lenkijoje ir Lietuvoje ir dar daug kur kitur. Apie 1860-uosius metus nepriklausomybę paskelbia dar daugiau Europos valstybių. Tada praktiškai susijungia Italija ir Vokietija, iki tol buvusios germanų ir nežinia kieno gyvenamosios Apeninų pusiasalio žemės.

XX amžius jau šiek tiek kitoks. Apie tai kalbėsime vėliau. Bet didieji nacionalinės savivokos procesai kaip realūs politiniai procesai prasideda būtent XVIII amžiuje. Kas vyksta kultūroje? Nacionalumas kaip bendrabūvio forma, kaip bendrabūvio apmąstymas visų pirma reiškiasi įstatymų leidyba, nacionalinių įstatymų korpusų kūryba. Ir tai yra tiesos ir teisėtumo garantija visoms naujai susikuriančioms nacionalinėms valstybėms. Nuo to laiko nacionalinė teisė visiems yra idealas. Nacionalinė teisė iki pat Europos Sąjungos susikūrimo buvo nekvestionuojamas kiekvienos tautos gyvenimo vertingumo ir brandumo įrodymas ir argumentas. Kartu įstatymais pagrįstas žmonių bendrabūvio siekis – universali veikla ir universali tvarka visoms tautoms su tam tikromis variacijomis, – galima sakyti, pirmą kartą pradeda niveliuoti tautas. Jos panašėja viena su kita. Todėl kiekviena tauta meno kūrybą laiko jos didžiausią galią, jos unikalumą patvirtinantį dalyką, o XVIII amžius yra bandymų atrasti naujus idealus mene amžius. Iš čia romantizmas – to, kas iki šiol nepažinta, ypač mažos tautos, paslaptingos tautos, paslaptingi tautų žmonės, šlovinimas ir domėjimasis neįprastais reiškiniais, kurie gali atverti nežinomus iki tol jau besiniveliuojančioms Vakarų Europos tautoms jų pačių gyvenimo vertybių klodus. Antra vertus, ta tautų unikalumą pabrėžianti, jų vertę bandanti iškelti, netapatumą kitoms tautoms parodyti idealizacine veikla arba meno kūryba yra iš tiesų tokia forma, kuri leidžia beveik nekonfliktiškai spręsti žmogaus individualias problemas. Ir tai yra ne tik tautinių, bet ir individualių aspiracijų patenkinimo būdas. Užtat kai suvokiama, kad tik tautoje gyvenantis žmogus gali visapusiškai atsiskleisti kaip individas, gimsta tokie šedevrai, kokiais yra nuklota visa ir anglų, ir prancūzų (kalbu apie XVIII amžiaus pabaigą, XIX amžių), ir ypač rusų literatūra, teikianti ir universalių gyvenimo būdo paieškų bandymus, ir kartu tautiškai specifinius – ypač Levas Tolstojus ir Fiodoras Dostojevskis čia yra nepralenkiami, – svarbiausia, nepaprastai įžvalgius individo

būties sklaidos bandymus. Pasaulio literatūroje čia Dostojevskis, ko gero, yra apskritai nepralenktas.

Taigi toji ideologija išsireiškia menu, kaip realizmo estetika. Nieko išgalvota, viskas tikra, bet tikra ne fotografiškai, o taip, kad būtų įtikinama. Įtikinamumo motyvas, įtikinamumo momentas ir yra meno kelias – ne kopijavimo ir sklandymo pažeme, o kūrimo ir kėlimo viršun, žmogaus kėlimo virš žmogaus, tautos – virš tautos, kad ji matytų save iš aukščiau, suprastų, ko neturinti ir ko turinti siekti. Iš čia ir kyla visi socialistinio realizmo užmojai. Bet jeigu XIX amžiaus realizme visa tai daroma natūraliai, be įsakymo ir represijos, socialistinio realizmo metodika, stresinė žmogaus perauklėjimo metodika tai iškreipia iki karikatūros. Tiesą pasakius, dabar kai skaitai, – aš pabandžiau paskaityti vieną Stalino premija apdovanotą knygą – blogulys jau nebeima. Tada, gal 1975 metais, jeigu kas nors būtų man pasakęs, kad reikia – įvertink, kaip tau atrodo, – geriausių norų vedinas nebūčiau pajėgęs šito padaryti. Tai buvo bloga lygiai taip pat, kaip buvo bloga klausytis, kaip klapsi Brežnevo žandikauliai jam kalbant. O dabar vertini kaip to meto dokumentą. Todėl aš įsirašyčiau į tarpą tų, kurie manytų, kad knygų deginti tikrai nereikia. Kai kurie mūsų uolieji tarybinio meto rašytojai Atgimimo aušroje patys sudegino savo knygas. Tai lygiai toks pat komjaunuolizmas, kaip ir deginti kitų knygas.

Visi šitie dalykai galėjo vykti dėl to, kad vyko pramoninis perversmas su principiškai naujų materialiojo pasaulio perdirbinių reprodukavimo galimybių kūrimu. Multiplikacijos tempai, multiplikacijos formų įvairovė gimdė neregėtus dalykus, ir visų šitų perdirbinių pamatas arba, tiksliau pasakius, galimybė buvo garo mašina. Kai atsirado kitų energijos šalinių, kitos energetikos, viskas dar paspartėjo. Dar reikia žinoti, kad visa tai, be abejo, labai stumtelėjo ir mokslo plėtotę, todėl XX amžius vadinamas fundamentaliųjų mokslų ir jų pagimdytų atradimų amžiumi. Šie mokslai suklestėjo todėl, kad buvo sukurtas diferencialinis ir integralinis skaičiavimas, buvo parodyta neokleidinių geometrijų galimybė tarsi reliatyvumo teorijos pirmtako provaizdis, sukurti dinamikos mokslų pamatai, įrodyta ir šilumos mechaninė prigimtis, tai yra šiapusinė prigimtis, mums pavaldi prigimtis. Svarbiausia, visa tai tarsi vainikuoja gyvybės evoliucijos teorija, kurią sukūrė keli žmonės, bet pasisavino Darvinas.

Kapitalizmas yra reiškinys, kuris iš tiesų nusipelno atskiros fenomenologijos, ir, man atrodo, – viena iš įdomiausių koncepcijų šalia Markso,

kuris ir šiandien yra visų cituojamas, tik pas mus kažkaip baimingai vis dar žiūrima, ir tai rodo, kad Lietuvos sąmonė dar labai smarkiai ideologizuota. Nieko kito čia nėra. Kas su baime žiūri į tikrovę, ne tikrovė kalta, o tas, kas jaučia baimę. Bet aš norėčiau atkreipti dėmesį ne į Marksą, kurio pagrindinius teiginius, be abejo, esate girdėję ir juos žinote, o į kapitalizmo, kaip ekonomikos iki pasaulinio masto plėtotę, gimdančią atskiras ją aptarnaujančias socialines grupes, arba klases, teoriją. Kur kas įdomesnė, man atrodo, ir kultūros požiūriu produktyvesnė yra Fernano Brodelio teorija apie kapitalizmą, numatanti esamą anaiptol nevienareikšmišką to žodžio traktavimą, kad gyvenimas yra turtingesnis už kapitalą, kad kapitalas, kad ir koks agresyvus, vis tiek visur neprasismelkia. Brodelis skiria vadinamąjį kasdienį gyvenimą, rinką, kurios aukščiausioji stadija – laisvoji rinka, ir kapitalizmą, t. y. tokią laisvosios rinkos sąlygotą ūkinę veiklą, kurioje pagrindiniu faktoriumi tampa finansinis kapitalas. Argumentuoja istoriškai gana konkrečiai ir tai, kaip jis savo daugiatomiame veikale tai parodo, apima ištisą naujųjų laikų Europos istorijos formavimosi tvarkos analizę, išryškina visą Europos paveikslą labai netikėtais, bet labai įdomiais ir produktyviais, mano supratimu, būdais. Jo manymu, 1400–1800 metai, net iki XIX amžiaus pradžios, – netobulos mainų ekonomikos, turinčios didelį būrį vartotojų, kurie nebūtinai išeina į kokią nors rinką, netgi į mainų santykius, laikas. Mainų vieta yra turgus, Gariūnai. Kas nepatenka į turgų, tas turi tiktai vartojamąją galią ir yra natūrinio ūkio elementas. Taip gyvena, galima sakyti, iki tam tikro laiko daugybė žmonių. Feodalizmo laikotarpiu tai yra pagrindinė gyvenimo būdo sanglauda. Kas patenka pro turgaus vartus, tas įgyja mainų vertę. Materialinis, arba vartotojų, gyvenimas, įeidamas pro turgaus vartus, tampa ekonominiu gyvenimu. Nuo turgaus vartų prasideda ekonomika, nes ten pradeda veikti mainai. Gali būti mainoma daiktas į daiktą, į tam tikrą ekvivalentą, kurį žymi kitokie ženklai, reiškiantys jau finansinę veiklą. Valstietis, paskiriantis ką nors parduoti ir ką nors perkantis, jau yra rinkos dalyvis. Keliautojas, pirklys, krautuvininkas – ne rinkos dalyviai, o rinkos veikėjai. Jie jau organizuoja rinkos valdymą. Krautuvininkas gali naudoti tam tikrą mainų žymėjimo būdą, t. y. duoti kreditan ir paimti užstatą ar tiesiog parašyti raštelį, kad esi jam skolingas, ir paskui reikalauti sumokėti, atidirbti, ar kaip nors kitaip grąžinti skolą. Taip kuriasi paskolų ir vekselių sistema. Kadangi turgus yra nedidelis darinys ir praktiškai aptarnauja kaimą ar tam tikro regiono

sodybų visumą, tai norintiems įsigyti įvairesnių ir išskirtinesnių prekių turgaus pagrindu stichiškai kuriasi stambesnio regiono prekyvietės. Tos prekyvietės vadinamos mugėmis ir biržomis. Mugė – turgus, į kurį suvažiuoja prekeiviai iš daugelio turgelių, net iš viso krašto ar užsienio. Bet jos vyksta paprastai pavasarį ir rudenį. Biržos, kaip ir mugė, yra aukščiausio lygio turgus, kasdien veikiantis.

Taip formuojasi sistema, kuri XV–XVIII amžiais generuoja tai, kas paskui pavadinama laisvąja rinka. Laisvoji rinka gimsta tada, kai visos tos atskiros sudedamosios dalys, turgūs susisieja tam tikrais ryšiais. XV amžiuje – tam tikras pagyvėjimas: turgūs vyksta visur. Europa prekiauja maždaug taip, kaip 1986–1987 metais prekiauta Lietuvoje. Kiekviena troba ką nors gamina ir veža Maskvon ar kur nors kitur parduoti – sagas, striukes, kas ką išmano, taip pat atsiveža ir patys – iš Kinijos, Turkijos visokį niekalą, visokį pigalą, bet jis čia yra naujiena ir mielai perkamas, net perparduodamas. Būtent taip pokomunistinėje Lietuvoje žmonės kaupia pirminį kapitalą, kurio iki tol neturėjo. O tie, kurie buvo valdžioje ir galėjo vogti valdišką kapitalą, įgijo turto šiek tiek anksčiau. Žinoma, ne tokiais dideliais kiekiais kaip dabar, kai galima palyginti atvirai nusavinti, bet irgi buvo būdų, kaip tai daryti. Svarbiausia, kad nebūtų suuosta.

XVI amžius – mugių aukso amžius. Brodelis aprašo, kaip jos vyko Antverpene, Frankfurte prie Maino, Lione. Charakteringa tai, kad tuo metu mugės kūrėsi Vidužemio jūros regione…

XVII amžius – naujos koncentracijos ir naujų prekybos formų suklestėjimo amžius. Jau randasi ne tik turgūs, bet ir prekyvietės – prekiauti gali bet kur. Sakysime, anksčiau prie Aušros vartų parduodavo tik žvakes ir medalikėlius. Atsiradus galimybei, atsirado ir prekyvietė, nutįsusi iki pat Filharmonijos, kol galų gale buvo uždrausta. Čia jau valdžios sprendimas, kišimasis į laisvosios rinkos formavimosi procesus. Prekyvietė susiformavo prie buvusios Eltos – čia, prospekte, gėles pardavinėja. Tai ne turgus, tai – prekyvietė. Visą XVII amžių yra tokios prekybos plėtojimasis, ir tai yra ženklas, kad gamyboje ir mainuose dalyvauja jau labai daug žmonių. Aktyvumas iš pačių apačių. Tos prekyvietės laikui bėgant uždengiamos stogais, t. y. tampa krautuvėlėmis. Aš daug kartų važiavau į Vokietiją per Lenkiją. Pirmais metais mačiau, kad žmonės bulves, kopūstus, agurkus beveik visus metus parduoda, bet kur pasistatę maišus. Antrais metais – jau padėtas staliukas, surėstas stogelis nuo lietaus ir sniego, jau ir augalų

žiemą gali nusipirkti. Važiuoji trečius, ketvirtus metus ir matai – jau krautuvėlė pastatyta. Tai tipiškas procesas, kuris XVII amžiuje vyko Europoje. Lietuvoje tokio intensyvumo proceso dar nėra, nes ir pasyviau reaguojama į atsirandančias galimybes, ir tokio intensyvaus judėjimo, kartu ir vartojimo, nėra.

Tas metas visos Europos mastu pagimdo naują koncentravimosi vietą. Turgūs, mugės, biržos kaupiasi Amsterdame. Maža to, iš Amsterdamo iniciatyvos sklinda į visą Atlanto vandenyno erdvę. Galima sakyti, Amsterdamas organizuoja prekybą tarp Europos ir Amerikos. Finansinių ryšių saitai jau tįsta nuo Senojo iki Naujojo pasaulio.

XVIII amžiuje visa ekonomika intensyvėja, rinkos mechanizmai sūdrėja ir tankėja. Londonas su Amsterdamu konkuruoja dėl intensyvaus prekiavimo organizavimo. Vyksta konfliktai, pasibaigę Anglijos jūrininkų ir kartu prekeivių pergale. Londoną stengiasi pasivyti Paryžius, kuris varžosi su Vidužemio jūros regionu. Charakteringa tai, kad tarp Paryžiaus ir Londono susidaro net politinė įtampa, kai Horacijus Nelsonas sumuša prancūzų laivyną, o tai reiškia ir Paryžiaus kapituliaciją prieš Londoną.

Iš ten iniciacijos plinta į Rytus. Tai ypač pastebima Balkanuose, Lenkijoje, Rusijoje ir Šiaurės Amerikos rytinėje pakrantėje.

XVIII amžiuje užsimezga labai įdomus reiškinys, vadinamas *public market:* tai yra valstybės kontroliuojama prekyba ir valstybės laikui bėgant kontroliuojama nuosavybė, valstybės turtas, ko anksčiau nebuvo. Skirtingai nuo *public market* veikia nevalstybinė prekyba. Šitų dviejų pradų – valstybinės ir nevalstybinės – ūkinės ir prekybinės veiklos sandūroje gimsta įtampa. Tie, kurie nori patekti į mainų erdvę, stengiasi visais įmanomais būdais tapti gamintojais ir parduoti tai, ką pagamina. Jie nori nenori plečia, intensyvina prekybos tinklą ir plėtoja naujus prekybos tinkle funkcionuojančio kapitalo kontrolės būdus. Kadangi tas procesas vis dėlto reikalauja valdymo, valstybė mėgina reguliuoti tvarką, įstatymiškai pripažindama sau tą teisę, ir nustato tam tikrą laisvoje veikloje dalyvaujančių laisvųjų gamintojų ir laisvųjų prekiautojų elgesio būdą. Prasideda nuolatinė kova tarp to, ką mes vadiname laisvosios rinkos diktatu ir valstybės nuosavybės pretenzija, represija laisvajai rinkai. Nėra visai tikslu pasakyti, kad tas *public market* laisvosios rinkos atžvilgiu iškyla kaip kokia nors represija. Pagal Brodelį, rinkos ekonomika kartu su prekiniu kapitalu įsitvirtina tik nuo XIX amžiaus. Ir aš esu linkęs sutikti su tuo, nes

nuolatiniai tiek nacionaliniai, tiek tarpnacionaliniai ryšiai su aiškiais sistemos bruožais atsiranda būtent nuo XIX amžiaus pradžios, t. y. kai įsigali pramoninis perversmas ir tampa varomąja visos ūkinės veiklos jėga.

Tas, kas elgiasi protingai, sąžiningai, – o Brodelis iš tiesų elgiasi sąžiningai, nes jis yra mokslininkas, o ne ideologas, juo labiau ne politikuotojas, – pripažįsta, kad ta rinka, tas iniciatyvumas iš apačios nėra vienas, kaip dabar sakoma pas mus. Bet antra vertus, būdamas sąžiningas, jis taip pat sako, kad ne kapitalizmas kuria rinką, o rinka kuria kapitalizmą. Jeigu nebus gyvenimo veiklos apačioje, nieko nebus. Iš tiesų, ne pinigai „daro“ žmones, o žmonės – pinigus. Tiek, kiek yra pinigų kaip specifinės veiklos objekto, tiek yra ir kapitalizmo. Pinigų valstiečio kišenėje nėra, laisvų pinigų krautuvininko kišenėje nėra, iš kur jis ten tą kapitalizmą, tą savo laisvąją rinką sukurs. O laisvosios rinkos pagrindinis dėsnis yra toks: dedu pinigus ten, kur gaunu didžiausią pelną. Kodėl turiu palikti pinigus, sakysime, Antverpene ar Amsterdame, jeigu Indijoje beveik už dyką galiu padaryti tuos dalykus ir atvežimas čia vis tiek pigiau kainuos, negu kad aš galėsiu gauti juos parduodamas. Būsiu idiotas, jei samdysiu kokį nors olandų tinginį, kuris reikš man pretenzijas dėl darbo sąlygų, dėl darbo užmokesčio ir t. t., o davęs kokiam sipajui vieną rupiją, galiu gauti 10 guldenų. Štai kas yra laisvoji rinka.

Taigi toji rinka kuriasi pamažu, <…> identifikuojama nuolat veikiančių priemonių visuma. Nepaprastai bendras apibrėžimas, bet vis dėlto jis teisingas, nes į tas identifikuojamas priemones įeina ir darbo jėga, jeigu aš ją parduodu, ir darbo jėgos panaudojimo metu sukurtas produktas, ir įrankis, kuriuo tas produktas sukuriamas, ir vertė, kuri yra net ir neparduotas, jeigu tą daiktą naudoju kaip mainų ekvivalentą, ir galų gale pinigas, kuris yra užprogramuotas pagal to daikto vertę šitoje prekybinėje konjunktūroje. Viskas labai aišku, viskas tikslu, jeigu išdėstai įvardydamas, kas tos veikiančios priemonės. Kapitalistas – žmogus, vadovaujantis kapitalo investavimui į gamybą. Kapitalizmas – tai būdas, kuriuo tas kapitalas investuojamas. Fizinis kapitalas – tas, kuris dalyvauja kapitalo dauginime, o finansinis kapitalas – tas, kuris dalyvauja spekuliacijoje, t. y. manipuliavime kapitalu, kai kapitalas tam tikromis sąlygomis pats gimdo kapitalą. Šitokiu būdu Džordžas Sorošas išspekuliavo visus savo turtus, lošdamas kursų nesutapimais. Tiesą pasakius, būtent jis ir „užraugė“ pasauliui tą problemą, kuri dar ir dabar nėra išspręsta, bet jau traktuoja-

ma, kad tai yra nesąžiningas, negarbingas ir neteiktinas kapitalo įsigijimo būdas. Sorošas, tarsi atgailaudamas, užsiima labai plačia, labai tikslinga labdaros veikla. Nefinansuos jis jokių kitokių produktų, tik tuos, kurie remia globalizmo plėtotę, tai yra jis irgi už tų procesų, kurie iš esmės suteikia jam galimybę įgyti kapitalą, įtvirtinimą.

Labai svarbus dalykas, kurio iš tiesų iki Brodelio nebuvo nustatyta, tai praktiškai naudingas santykis tarp fizinio kapitalo ir kapitalo. Visos pastangos bergždžios, jei bent viena dalis iš keturių nėra fizinio kapitalo dalis. Produktyvią ūkio veiklą tegali garantuoti kapitalo santykis – vienas su trimis. Toks turi būti kapitalo kitokiomis formomis ir gryno fizinio kapitalo santykis. Deja, Lietuvoje to nėra.

Tąsyk kapitalizmo esmė, jeigu be jokių pagražinimų pasakytume, yra spekuliavimas kapitalu. Ne tai, kas yra apačioje, ne žmonių, kurie gamina, net ne tų žmonių, kurie vadovauja kapitalo investicijoms, o būtent savitikslio kapitalo dauginimas ir yra kapitalo esmė. Žinoma, taip kapitalas aktyvizuojamas, kai kur jis aktyvizuoja ir gamybą. Vadovaudamiesi šia teze, manėme, kad mūsų gamybą aktyvizuos „Williams International“, todėl – dar ir konkurentas priešiškai Rusijos firmai – buvo įsileistas į Lietuvą. Pasirodo, kad pasirinkimą nulėmė autentiška savo prigimčiai kapitalo esmė. Ne rūpestis Lietuvos reikalais, ne tai, kas jiems pavesta mūsų Vyriausybės, o savo intereso įgyvendinimas šiandien yra „Mažeikių naftos“ administratorių tikslas. Nenoriu kaltinti Vyriausybės, kuri yra už tai atsakinga. Amerikiečius kaltinti galima tik dėl nesąžiningumo: žinojo, kad nieko nepadarys, bet jeigu jiems suteikė galimybę, kodėl nepasinaudoti? Taigi mūsų vyriausybės, Seimas sprendimą priėmė vadovaudamiesi, aš taip manau, gera intencija, nors ir tada buvo aiškiai suprantama, kad geromis intencijomis kelias į pragarą grįstas, ir nieko gero negalima laukti. Tiktai teoriškai. Direktoratas, Amerikos administratorius ima sau algas po 20 tūkstančių dolerių, mūsų direktoriaus pavaduotojas – 17 tūkstančių litų per mėnesį, daro savo biznį, bet gamybos anaiptol nepagyvina. Taigi Brodelis teisus sakydamas, kad iš principo taip gali būti, bet tarsi ir laisvosios rinkos principu organizuota akcija mums davė absoliutų nuostolį. Jeigu mes ir ateityje turėsime po 20 milijonų litų nuostolių per metus, tai, suprantama, negalėsime kalbėti apie kokį nors sisteminį mokslo ar žemės ūkio finansavimą. Viską suris ta juodoji skylė. Todėl valstybinis reguliavimas, net Brodelio – laisvosios rinkos teoretiko ir aiškaus simpa-

tiko – pripažįstamas kaip normalus dalykas. Beje, tai normalus visuotinis pripažinimas. Svarbiausia ir įdomiausia, jog Brodelis nuolat kartoja, kad tik atskiro individo intensyvi veikla gali sudaryti sąlygas kapitalizmui normaliai funkcionuoti. Jeigu tokios veiklos nėra, ją reikia inicijuoti. Kas? Sakoma, investicijos iš užsienio. Dabar jau patys pripažįsta, kad investicijos, net įstojus į Europos Sąjungą, iš užsienio ateina tiktai po 5–7 metų. Planuojama, kad Lietuva į Sąjungą įstos apie 2010 metus, nors, tiesą sakant, planai gali dar pasikeisti. Lenkija, o ne mažosios šalys, gali būti nepriimta – dabar tokia tendencija jau plėtojasi, – nes Lenkija turi daugiau ūkininkų nei visa šiandieninė Europos Sąjunga, ir klausimas, kaip sunaikinti lenkų ūkininkų ūkius, yra didžiausia visos Europos Sąjungos problema, kita – Ignalinos atominės elektrinės sunaikinimas. Tai jeigu toks pakitimas bus, jeigu apie 2004 metus būsime priimti, tai tik apie 2010-uosius pradės ateiti investicijos. Kas iki tol gyvins mūsų veiklą, kas iki tol čia kurs kapitalizmą? Tik valstybė, jeigu ji turi proto, supranta tuos dalykus, tik vyriausybės, jeigu jos turi sąžinės ir turi atsakomybės. Deja, kol kas visi su didžiausiu troškuliu ir viltimi šito ieško.

Labai įdomūs procesai, svarbūs ir šiandieninei situacijai suprasti, yra tai, kad XV–XVIII amžiais ryškėja pasaulio kaip ūkinės veiklos, kaip ekonomikos visuma. Brodelis nebijo pasakyti, kad nuo to laiko iki pat šiandien ryškėja ir ryškės tai, kad pasaulis kaip ekonominė visuma telkiasi į pasiturinčius ir nepasiturinčius, t. y. į išsivysčiusias ir silpniau išsivysčiusias šalis. Pasaulinė ekonomika – tai mainų ekonomika, mainais paremta veikla, aprėpianti jau ne tik Vidužemio ar Šiaurės jūrų regionus, Atlanto erdvę, bet visą pasaulį. Tas ekonominis pasaulis, pasaulio ekonominė visuma turi labai aiškią geografinę erdvę, kuri nėra visiškai tapati. Turbūt charakteringiausia šiuo požiūriu šiandien yra Kinijos ekonominė erdvė, kurioje vyksta Vakarų ir Rytų ekonominių tendencijų hibridizacija. Ji rodo tiktai viena – net ten, kur būta pašalinių, ne globaliniam kapitalizmo veikimui, ne globalinei spekuliacijai sukonstruotų veiksnių, ta globalinė spekuliacija reikalauja tuos veiksnius pašalinti. Ir iš tiesų Kinija dabar yra apimta dvejonių. Viena vertus, mato, kad Tarybų Sąjungą ištiko krachas, nes nepaisė, kad iniciatyva turi eiti iš apačios, viską inicijavo iš viršaus ir išeikvojo resursus anksčiau nei jie turėjo būti išeikvoti. Antra vertus, ir tas kapitalizmas yra stichiškai veikiantis kapitalizmas, kartais nukrypstantis prieš žmones ir juos žudantis. Tai mes akivaizdžiai matome… Pavyzdžiui,

taip atsitiko – tik šiek tiek civilizuočiau – su „Lietuvos telekomu“, kai monopolininkas iš svetur mūsų visų nelaiko subjektais. Mes esame objektai, net ne objektai – mūsų visai nėra, nes jis turi reikalą su Vyriausybe. Vyriausybė jam pardavė tą įmonę, ir jie tik su juo kalbasi. Todėl nuo liepos 1 dienos jie gali įvesti naujus mokesčius, nes Vyriausybė sutinka su tuo, o mūsų nėra…

Kinai puikiai supranta, kad reikia atrasti vidurį – ir iniciatyvą, ir kontrolę, bet taip, kad vienas kito nenaikintų, o skatintų. Tik tada būtų galima išvengti ir Rusijos, ir artėjančio Amerikos, ir jau ryškėjančio Japonijos kracho. Japonijos ekonomika pagrįsta tuo Džono Keinso postulatu, kad vartojimas visada išgelbsti ekonomiką, todėl reikia intensyviau vartoti, jeigu norime geriau gyventi. Prikaupusi netikrų, blogų paskolų, Japonija prarado pasitikėjimą savo finansine sistema, savo iena ir dabar yra ant visiško valstybės bankroto ribos. Kažin ar padarys ką naujasis premjeras, nes visas japonų gyvenimo būdas suorganizuotas pagal tą vartojimo tvarką. Taigi kinai mokosi iš tų klaidų ir bando padaryti savaip.

Toje globalizacijos, arba pasaulinio ūkio, kūrimosi erdvėje vyksta ir naujų centrų arba tinkamiausio kapitalo spekuliacijos centro lokalizavimosi procesas. Šiuo metu tai Manhatanas, Jungtinėse Amerikos Valstijose. Tai dar kartą įrodo, kad kapitalas turi savarankišką galią ne Vašingtone, Jungtinių Amerikos Valstijų sostinėje, o Niujorke, kur iš tiesų yra susikoncentravęs pagrindinis kapitalo spekuliacijos mechanizmas. Jis turi įvairiausias pereinamąsias zonas, tokias kaip JAV atžvilgiu yra Europos Sąjunga, Europos Sąjungos atžvilgiu – Vidurio Europa, dar kita zona yra Rytų Europa, t. y. Rusija ir jos ekonomika, kurią apibūdinti šiandien būtų labai sunku.

Šitame pasaulyje, vieningame ekonomikos pasaulyje, yra tvarka, kuri mezgasi, kaip sakiau, nuo pat XIV amžiaus, kurios centras yra Venecija, XVI amžiuje – Antverpenas, Genuja, XVII amžiuje – Amsterdamas, Londonas ir galų gale nuo 1929 metų – Niujorkas. Gana aiški tvarka. Pasak Brodelio, viso pasaulio ekonomikos pasiskirstymas koncentriškomis zonomis, kurių egzistavimo sąlygos juo nepalankesnės, kuo jos toliau nuo savo triumfuojančio centro, apibrėžia visą kapitalizmo eigos logiką ir tikrovę. Prabanga, turtai, gyvenimo džiaugsmas susitelkia ekonominiame pasaulio centre ir šerdyje. „Būtent čia, istorijos saulėje, – cituoju Brodelį, – sužėri ryškiausios spalvos, čia turime aukštas kainas, didelius atlyginimus, banką, „karališkas“ prekes, pelningas pramonės šakas, kapitalistinį žemės

ūkį; būtent čia prasideda ir užsibaigia tolimosios prekybos maršrutai, suplaukia brangieji metalai, tvirta valiuta ir vertybiniai popieriai. Kiekviena ekonominė naujovė įsitvirtina šičia: keliautojas tai pastebi, gyvenimo lygis kiek smukteli, persikėlus į *tarpines* šalis, centro kaimynes, konkurentes bei varžoves. Čia regime nedaug laisvų valstiečių, nedaug laisvų žmonių, netobulus mainus, nevisiškai susiformavusias, dažnai išorinių jėgų valdomas bankines ir finansines organizacijas, gana tradicinę pramonę. Kad ir kokia puiki atrodo XVIII amžiuje Prancūzija, pragyvenimo lygio joje nepalyginsi su pragyvenimo lygiu Anglijoje. <…> Bet kaip pasijuntame toli nuo Prancūzijos, patekę į pakraščių regionus! Orientyru imkim maždaug 1650 metus, kai pasaulio centras buvo mažutė Olandija, veikiau Amsterdamas. Tarpinėmis, antrinėmis zonomis tampa visa likusi labai aktyvi Europos dalis, t. y. Baltijos, Šiaurės jūros šalys, Anglija, Reino ir Elbės Vokietija, Prancūzija, Portugalija, Ispanija, Italija į šiaurę nuo Romos. Pakraščių regionai – tai Škotija, Airija bei Skandinavija šiaurėje, visa Europa į rytus nuo Hamburgo-Venecijos linijos, Italija į pietus nuo Romos, Neapolis, Sicilija, galiausiai, anapus Atlanto, pats tipiškiausias pakraštys – sueuropinta Amerika. Išskyrus Kanadą ir angliškąsias Amerikos kolonijas jų kūrimo pradžioje, visas Naujasis Pasaulis paženklintas *vergijos* ženklu. Lygiai taip ir Centrinės Europos pakraštys, iki Lenkijos ir už jos, yra *antrinės vergovės* zona, t. y. vergovės, kuri, beveik išnykusi Vakaruose, vėl buvo čia įvesta XVI amžiuje. Trumpai tariant, 1650-ųjų Europos ekonominis pasaulis – tai visuomenės susigretinimas, koegzistencija, pradedant jau kapitalistine Olandijos visuomene ir baigiant vergiškomis ir vergvaldiškomis visuomenėmis…“ (Braudel F. *Kapitalizmo dinamika.* Vilnius, Baltos lankos, 1994, p. 99–102).

Tokį peizažą piešia Brodelis. Kaip sakiau, ta nacionalinė rinka, kuri pradeda formuotis XVIII amžiuje, žymi tai, kad Amsterdamas kaip centras tampa paskutiniu dar tarpnacionalinių ryšių, ne iš nacijų ekonomikos gimstančių ryšių, bendravardiklinimo vieta, o iš feodalinio ūkio kylančių būsimųjų nacionalinių ūkių bendravardiklinimo vieta. Londonas jau yra nacionalinio ūkio, tiksliau sakant, nacionalinių ūkių finansinio bendravardiklinimo vieta. Taip atsitinka todėl, kad nacionalinė rinka pirmiausia yra sukuriama būtent Anglijoje.

Šių dalykų galėtume taip ir neakcentuoti, jeigu jie neiškiltų kaip tiesioginis klausimas mūsų dienomis. Visi kalba, kad nacionalinė valstybė

kaip idėja ir kaip politinė realybė jau yra praeitis. Tuo pagrįstos ir Europos Sąjungos kūrimo, ir globalinio pasaulio idėjos. Bet jeigu kapitalizmas nepasikeitė, tai kas po nacionalinės valstybės, kuri ir formavo šiandieninį kapitalizmą? Kas formuos kapitalizmą po to? Regionai? O kas regionuose? Kas bus Europos Sąjungos finansinis centras? Varšuva? Vilnius? Turbūt ne. Berlynas? Galbūt. Ne veltui Berlyne statomas centras, kuris yra ir finansinio, ir transporto, ir mokslo koncentracijos vieta. Gražu pažiūrėti, kokios permainos dabar vyksta Berlyne.

Noriu vėl į pagalbą pasitelkti Brodelį. Žinoma, kapitalizmo mastai ir proporcijos neįtikėtinai pasikeitė. Jis prisiderina prie taip pat neįtikėtinai per tą laiką išsivysčiusių pagrindinių mainų ir gamybos priemonių. Tačiau aš abejoju, ar kapitalizmo prigimtis iš pagrindų būtų pasikeitusi. Tam turiu tris įrodymus. Kapitalizmas ir toliau grindžiamas tarptautinių išteklių ir galimybių eksploatavimu. Kitaip tariant, jis egzistuoja pasauliniu mastu, bent jau bando aprėpti visą pasaulį. Svarbus dabartinis jo uždavinys – atkurti universalumą. Kapitalizmas visada atkakliai remiasi teisiniais ar faktiniais monopoliais, nors tuo ir provokuoja gaivališką, smurtinę reakciją. Organizacija, kaip dabar teigiama, toliau manipuliuoja rinka. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad tai iš tikro kas nors nauja. Kitaip sakant, bet koks Europos Sąjungos manipuliavimas Europos Sąjungos rinka nėra kas nors nauja, tai yra tiktai pretenzija. O kapitalizmas daro savo. Be to, priešingai įprastam teiginiui, kapitalizmas neaprėpia visos ekonomikos, visos dirbančios visuomenės. Jis neuždaro jų vienoje sistemoje, savoje, kuri galėtų atrodyti tobula. Mano minėtas dalijimas į tris dalis – į materialinį gyvenimą, rinkos ekonomiką ir kapitalistinę ekonomiką – padeda viską atskirti ir paaiškinti. Kad tuo įsitikintum, užtenka iš vidaus pažinti keletą būdingų šiais ir skirtingais lygmenimis išsidėsčiusių veiklos rūšių. Pirmajame aukšte, kur dar taip gausu asmeninio vartojimo elementų netgi Europoje, į nacionalinę apskaitą neįtraukiama veikla – amatininkų kioskai. Viduriniajame aukšte – tebūnie drabužių siuvėjas. Gamindamas ir parduodamas savo produkciją, jis pavaldus griežtam, netgi žiauriam konkurencijos dėsniui. Tik užsižiopsok ar pasiduok silpnumo valandėlei – ir tau galas. Viršutiniame aukšte galėčiau tarp kitų nurodyti dvi man žinomas didžiules firmas, vieninteles konkurentes Europos rinkoje, vieną – prancūzų, kitą – vokiečių. Taigi joms visiškai tas pats, kuriai atiteks užsakymai. Jų interesai susilieja, ir visai nesvarbu, kokiu keliu tas efektas

pasiekiamas. Štai kur atsakymas į visas kalbas apie esminį kapitalizmo pasikeitimą. Iš tiesų kapitalas bendradarbiauja su kapitalu gamindamas save patį, atkurdamas ir kurdamas save patį. Iš čia – didžiųjų firmų persiliejimai, susiliejimai. Tai yra esmės išsaugojimas. O tas, kuris nemato prasmės toliau konkuruoti, – sakysime, prancūziškoji firma nebegali konkuruoti su vokiškąja, – vis tiek parduoda savo turtą, savo kapitalą tikrai ne už savikainą, o brangiau nei jis vertas, nes jis yra veikiantis kapitalas, t. y. rinką valdantis kapitalas. Taigi tas kapitalistas, kuris yra nukonkuruojamas, netgi nenukenčia, nukenčia kiti. Štai kur yra esminė problema. Jeigu nacionalinė valstybė su savo pretenzijomis bet kokiu būdu, bent iš dalies kištis į kapitalo reguliavimą negali, tada aš dar kartą, visiškai atliepdamas Brodeliui, klausiu, kas dar be nacionalinės valstybės reikš pretenzijas kapitalo savavaliavimui? Ogi niekas. Tąsyk tas, kas valdo kapitalą, valdo ir pasaulį. Taip mes, stovėdami prie XXI amžiaus slenksčio, keliame klausimą, į kurį atsakymo nėra, bet kurį reikia labai aiškiai suvokti, nes mums teks į jį atsakyti. Kaip turėtume atsakyti? Tai jau yra XX amžiaus, arba naujausiųjų laikų, civilizacijos esmės pažinimo klausimas. Kai žinai šiek tiek, vis tiek jau gali geriau orientuotis.

Labai trumpai apžvelgsiu trimis – ideologijos, politikos ir kultūros – aspektais jau XX amžiaus, arba naujausiąją, Vakarų Europos civilizacijos specifiką.

Vakarų civilizacija ideologijos, arba kapitalizmo veikų, laisvės idealizavimo sferoje veikia taip, kad susiformuoja dvi pagrindinės ideologijos – liberalizmas ir socializmas. Nėra kitų. Visa kita – variantai. Kažkoks bandymas centruoti yra konservatizmas. Jis iš dalies sutampa su nacionalinių interesų atstovavimu šitoje, XX amžiaus, situacijoje, bet tik iš dalies. Vidurio ideologiją kur kas labiau atitinka nacionalizmas. Ideologinės plėtros, arba ideologinės savivokos, aspektu visą XX amžių galima būtų apibūdinti kaip triumfuojančio socializmo žygį. Visa kita – tiktai dalinumai. Socializmo ideologija dėl Tarybų Sąjungos 1917 metų perversmo tampa komunizmo kūrimo praktika, o kaip priešprieša jam atsiranda konservatyvus nacionalsocializmas – kovos su komunizmu ideologija. Politinė istorija pagrįsta tų ideologijų priešprieša. Politikos turinį sudaro siekis realiai viešpatauti pasaulyje. Politinis viešpatavimas pasaulyje – reali valdžia pasaulyje. Šį uždavinį sau kelia ir komunizmas, t. y. rusiškasis socializmas, ir fašizmas, t. y. vokiškasis, arba nacionalsocializmas. Abi – ir Rusijos, ir

Vokietijos – imperijos yra nacionalizmo pagrindu sukurti imperializmai. Nori nenori, jie turėjo konfrontuoti. Antrasis pasaulinis karas yra jų realaus susipriešinimo arena ir jų jėgos išbandymas. Baigėsi, be jokios abejonės, Tarybų Sąjungos pergale. Gali kas nori ką nori kalbėti – ne sąjungininkai, o Tarybų Sąjunga viešpatauja, primesdama pasauliui savo formas. Haris Trumenas, Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas, 1947 metais paskelbia šaltojo karo doktriną: JAV rems visus, kas kovoja prieš komunizmą. Kas tai yra? Tai yra negatyvus TSRS galios pripažinimas, nes TSRS beveik atvirai, tik prisidengdama kosmopolitizmu arba internacionalizmu, eina į pasaulinę revoliuciją arba į Trečiąjį pasaulinį karą.

Taip prasideda Trečiasis pasaulinis karas, vadinamas Šaltuoju karu. Kada jis baigiasi? Tiesa, labai svarbu akcentuoti, kad TSRS poveikis Europai pasireiškia tuo, kad yra sukuriama Europos Sąjunga. Tai yra tiesioginis atsakymas į TSRS egzistavimą, tiktai bandant spręsti galinčios Tarybų Sąjungai priešintis jėgos sukūrimą vakarietiškomis demokratinėmis formomis. O šiaip visiškai veidrodinis atsakymas: kai nebėra reikalo vaidinti demokratijos, galima nurodinėti maždaug taip, kaip dabar bandoma nurodinėti visiems Vidurio Europos satelitams. Nevykdysite – nereikia mums jūsų.

Šaltasis karas baigiasi Berlyno sienos nugriovimu. Kurį laiką tvyro pusiausvyra, neaiškumas. Bet po to, kai Briuselis paskelbia apie Europos Sąjungos plėtimąsi į Rytus, prasideda ketvirtasis karas. Ir aš tą sakau labai drąsiai, nes tai, kas dabar vyksta, irgi yra pasaulinis karas, tik ekonominis, arba tylusis karas, aš nežinau, kaip jį pavadins. Bet kapitalizmas kitos tvarkos pripažinti negali: arba turi viską, arba jo nėra. Tai, kas dabar daroma taikiomis formomis, yra užkariavimai, valdžios ėmimas per ekonomiką. Tai atrado japonai, tik patys išsikvėpė anksčiau, negu galėjo tuo pasinaudoti, bet praktiškai visą Šaltojo karo periodą jie naudojosi tuo, ko siekė Antrajame pasauliniame kare, ir pralaimėjo: jie valdė visą Ramųjį vandenyną ir kariavo su Amerika prekybinį, kol kas dar ne ekonominį, karą. Ekonominis karas prasideda tada, kada nugalima ir juridiškai perimamas turtas iš tų šalių, kurios iki tol nepriklausė pasaulinei ūkio sistemai, o nuo tam tikro laiko jai jau priklauso. Tam yra sukurti mechanizmai, t. y. Pasaulinė prekybos organizacija, Pasaulio bankas, Tarptautinis valiutos fondas ir t. t., kurių veiksmų visuma sudaromos galimybės perdavimui. Nesakau, kad taip neturi būti. Aš negaliu nei padaryti, kad taip nebūtų, nei kad taip būtų. Galiu tiktai galvoti apie tai, kas vyksta, ir

klausti savęs: „Ar tau tai priimtina?“ Atsakymas jau nuo kiekvieno priklauso. Kai atsakymą duoda kiekvienas, situacija gali keistis, ir tai, kas dabar vyksta kaip vadinamasis pasipriešinimas globalizacijai, t. y. tų, kurie jau atsakė, nuomone, kad pasaulinis kapitalizmo viešpatavimas neišsprendė nei žmonijos, nei jo, kaip žmogaus, problemos. Kodėl taip yra, jau kitas klausimas. Tų individualių pažiūrų argumentavimas yra kitas klausimas. Čia jau prasideda politika. Tai būtų nebe mokslas.

Trečias dalykas, apie kurį būtinai reikia kalbėti, – XX amžiaus kultūros pobūdis. Mes ne vieną kartą fragmentiškai esame užsiminę apie tai. Noriu susisteminti, įvertindamas visų svarbiausių kultūros sričių plėtotės rezultatus XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje.

Filosofija – varomoji Europos civilizacijos jėga – nuo viduramžių pradžios iki pat Šaltojo karo pabaigos todėl, kad dalyvavo ideologinėje kovoje, buvo diskredituota kaip mąstymo metodika ir dvasinės veiklos sritis. Jos įsikišimas į ideologiją ir politiką, be jokios abejonės, kaip vertybė tiems, kuriems buvo nepriimtina ideologijų ir politikų kuriama realybė, naikino ir ją. Pavyzdžiui, marksistinės filosofijos kaip metodologijos klausymasis man buvo absoliučiai bergždžias darbas, ir Eugenijus Meškauskas, tokio proto žmogus, kai jis skaitydavo savo vadinamąsias metodologijos paskaitas, tiesiog buvo vertas gailesčio. Jonas Repšys, kuris žuvo labai jaunas, per trisdešimt metų teturėdamas, jau bandė veržtis iš tos vadinamosios metodologijos. Jis labai vertino ją ir nedrįso peržengti Meškausko marksistinės filosofijos deideologizacijos metodo. Žinoma, sukurti šį metodą buvo didžiulis darbas. Jau vien tai, kad jame buvo deideologizuotas tas filosofijos objektas, kūrė Vilniaus universiteto Filosofijos katedroje nepaprastai šviesią ir draugišką atmosferą. Mes ateidavome kaip į namus. Namuose nesinorėdavo būti, o katedroje – taip, nes ten susirinkdavo būrys jaunų žmonių, kurie visada turėdavo apie ką pakalbėti, bet iki tam tikros ribos. Peržengdavome tas ribas kitoje erdvėje. Bet vis tiek buvo kalbama apie marksizmą. Buvo tokių, kam nepriimtina, ir kuo toliau – tuo daugiau tokių rasdavosi. Šiandien netgi knygelės, labai konspektiškai išleistos, iš tiesų yra nevertos mūsų laiko. Tai yra niekas.

Taigi filosofija buvo diskredituota ideologija. Vakaruose filosofijos diskreditavimas vyko dėl to, kad individo bejėgiškumas prieš kapitalizmo veikos totalumą nerado kaip pasipriešinti, išskyrus vien dvasinį pasipriešinimą. Iš čia Albero Kamiu sukilimas absurdo akivaizdoje. „Sizifo mitas“

buvo tarsi aukščiausias individo filosofijos laimėjimas XX amžiaus viduryje tarp paskelbtų Kamiu kūrinių.

Mokslas nuėjo technologijos keliu, ir šiandien jis – ne pasaulį, o daiktus tyrinėja. Du generaliniai jo keliai – paskui atomą ir paskui geną. Iš tiesų, atradimų daug, išradimų labai daug ir visi jie reiškia viena – totalinio susinaikinimo galimybę. Taip, galbūt mes to nepadarysime.

Pertvarkymas remiasi ne prasmės paieška ir prasmės įgyvendinimu, o reikšmių interpretavimu. Galiu pakeisti geną, galiu užsiimti klonavimu – ir darau, kas man gali uždrausti. O ką tai reiškia – ne mano reikalas. Taip yra, ir galbūt iš to reikia daryti išvadas, kaip, sakysime, anglai jau daro – galvoti apie draudimus. Ko gero, taip, nes viskas žmogaus gyvenime prasideda nuo to, kad tu sakai, kas nesi ar ko nedarai, ir tik po to, ką darai, nes šiaip tai tu, eidamas paskui savo potroškius, tapsi vagimi, banditu, kuo tik nori.

Žmogus kuria save. Taigi šiuo atveju mokslas kuria save, bet nekuria pasaulio. Tikėjimas X amžiuje tapo ne leidimu kurti, o priemone išsigelbėti. Pažiūrėkite, ką teigia sektos, – visos gelbėja. Galų gale ir katalikybė akcentuoja išganymo motyvą, kurio Renesanse ir su žiburiu nerasi. Išganymo motyvas yra gyvenimo etapo pabaigos leitmotyvas.

Menas yra negyvenimo šlovinimas, jo estetizavimas, pagražinimas, jo priimtinumo teigimas. Visi, kurie apstulbę krykštauja dėl Viliaus Orvido sodybos, būtent tipiškiausiai tai ir išreiškia. Orvido sodyba yra ideologizmų, arba ideologijos, anihiliacijos paminklas, sunaikinimo, sudeginimo, stichiško pasipriešinimo iš visų po ranka pasitaikiusių daiktų labai apimtiškai, ekspansyviai ir išraiškingai vykdytas, bet neigimas neigiant pačiam save. Ir paties Orvido panirimas į kūdros dugną su kauke pažiūrėti į pasaulį per vandenį yra tipiškiausias filosofinės prasmės ieškojimo aktas. Žmogui nebeužtenka to, ką jis pats padarė neigdamas, kas yra aplink, jis lenda į kūdrą su varlėmis, atsigula ant dugno ir ilgai guli, iš ten bandydamas suvokti ne tik ką padarė, bet ir tai, ką jis neigė tuo padarymu. Fantastiška! Neregėti dalykai! Žinoma, bet tai yra vidurio filosofija.

Tokie yra svarbiausi mūsų laimėjimai, Vakarų civilizacijos išvados. Paskui nagrinėsime, kas po jomis, kituose pasaulio kampuose, Lietuvoje.

2001 05 09

Ši dalis – paskutinė iš paskaitų ciklo, skirta tų dviejų dalių bendravardiklinimui. Išnagrinėjome, kaip skleidžiasi žmogaus gyvenimiškoji veikla,

jo praktinė veikla. Antroje dalyje kalbėjome, kaip skleidžiasi žmogaus idealizacinė veikla, t. y. kaip gimsta mintis, kaip ji plėtojasi į įvairias filosofines koncepcijas, įvairias religijas, menus ir t. t.

Šiandien turėtume trumpai apžvelgti, kaip ji yra kaip pats konkretus gyvenimas. Aš manau, kad teisingiau būtų buvę, jeigu pirmoje dalyje mes pirmiausia būtume nagrinėję idealizacinę veiklą ir filosofijos plėtrą, apžvelgę visų idealizacinės veiklos rūšių raidą, tada praktinių veiklų raidą, – turiu galvoje visas technologijas gimdančių žmogaus veiklų istoriją, – ir tik tada perėję prie konkrečių gyvenimo formų aptarimo, kaip tų dviejų dalykų bendrojo vardiklio, dabarties formų paaiškinimo. Bet tiek to, nieko nereiškia sukeisti. Vis tiek turinys lieka tas pats. Į tai, kas ten buvo dėstoma, siūlyčiau pasižiūrėti tokiu aspektu, kad jūs galėtumėte pajusti, jog yra kažkas, yra realybė, kurią mes visą laiką vadiname idealiąja realybe, jos sudaiktinimas yra mintis su įvairiais savo turiniais, gryna mintis, praktinė mintis – čia vėl jau atmainos, – bet egzistuoja kaip mąstymo dalykai. Ji yra, ji iškyla grynuoju pavidalu tiktai smigdama, tiktai nepanirdama, tiktai reflektuodama nuo kažko, ką ji neigia ar patiria kaip daiktiškumą, su kuo ji susiduria kaip su daiktiškumu. Iš čia – senų senovėje pastebėti dalykai: yra idealusis ir materialusis pasauliai. Šiandien kalbėsime apie kūniškąjį pasaulį. Siūlau atkreipti dėmesį į mirtį, į mirties faktą. Žmogus, mes esame kūnai. Kaip daiktai mes esame kūnai. Niekas negali pasakyti, kad esame materija ar tik materija. Niekas negali pasakyti, kad esame tik idealumas, tik dvasiškumas. Dvasia arba tai, kas sudaro mūsų gyvybinę energiją, jeigu aiškinsime ne teologiniais terminais, palieka mus ir mes esame nuleidžiami į žemę jau kaip materija. Tiesą sakant, kaip ypatingas, gyvenimo vyksme pagamintas daiktas, kaip vėl materialumą, materialumo viršenybiškumą, pradmeniškumą atgavęs kūnas. Kūnas! Šitą labai svarbu suvokti, suvokti žmogų kaip fenomeną, kaip darinį pačiais bendriausiais bruožais net nereikalaujant, kad iki galo suprastumėte, kas tai yra, nes niekas negali pasakyti, kas yra dvasiškumas ar idealumas. Niekas negali pasakyti ir kas yra materialumas. Gal matėte per *Discovery* televizijos kanalą labai gerą laidą apie Saulę – kaip ji ten yra, kaip plazmos stulpai kyla į viršų ir sudaro tai, kas spinduliuoja Saulės švytėjimą. Plazmos esmė yra materijos įkaitimas iki tokio laipsnio, kad skyla atomų struktūros ir jos nebetenka struktūravimo gebėjimo. Taigi tas būvis yra žvaigždės daiktiškumas. Ilgą laiką manėme, kad Saulė yra kažkas tvirta, pastovu ir

nekintama, degantis, šviečiantis daiktas. Kai pamatai tokius dalykus, materialumo samprata išdyla kartu su jos sąvoka, su žodžiu. Žodis pasidaro tuščias, materialumas išgaruoja, anihiliuojasi.

Taigi tiksliai pasakyti, kas yra idealumas, materialumas ir kūniškumas, – neįmanoma. Tačiau suvokti, kad tai yra skirtybės ir tam tikru metu galima rasti kriterijus kaip jų ieškoti, ir tai gali sudaryti mokslo, žinojimo esmę ir galų gale išeičių radimo pamatą, reikia. Tie žmonės, kurie gali savo nuojautas, įžvalgas, intuicijas abstrahuoti sąvokomis ir ypač kas sąvokų turinį gali matematizuoti, ateityje ir turės visą žinojimo plėtojimo prioritetą savo rankose. Jie bus mįslių įminėjai, jie atsakys į žmonijos klausimus. Mes konstatuojame tik tai, kad tai yra trys netapatumai ir kiekvienas iš jų turi savitumą.

Kas yra gyvastis? Iš kur kyla kūnas? Kūnas, suprantama, yra gyvasties materiali išraiška. Kas yra pati gyvastis, galima tik spėlioti. Ar tai yra toks pats sprogimas, kaip Didysis Sprogimas, kuris davė visatą, šiandien niekas negali atsakyti. Ar žmogus vis dėlto yra, pagal teologinę mąstyseną, Dievo kūrybos smeigiant mintį į materiją produktas, kitaip sakant, moliu apteptas šonkaulis? Galbūt kas nors toje mitologijoje yra tikra, kas čia gali žinoti? Jeigu sakoma, kad dinozaurai galėjo išsivystyti iki mąstančio padaro, tai, suprantama, galėjo būti ir toks kūrimo aktas. Bet svarbiausia mums yra suprasti, kad žmogaus, kaip materialumo ir idealumo bendras vardiklis, kūniškumas kaip bendras vardiklis irgi yra tiktai produktas to, kas verda kaip gyvastis. Galbūt gyvasties virimo putos, garai ir yra visas augalų ir gyvūnų pasaulio plitimas. Kas yra gyvenimas? Ar ne savotiškas atominės bombos sprogimas, ar ne paralelė su Saule? Plazmos energija, virimo energija silpnės ir už kelių milijardų metų Saulės neliks, ji taps tik medžiaga naujoms katastrofoms ir naujoms kūryboms. Taigi ir žmogaus gyvenimas gali būti tokio pat paslaptingo, neaiškaus, mūsų protui neprieinamo plėtojimosi produktas. Turbūt beprasmiška būtų spręsti, kas tai yra? Prasminga būtų vien tik tai, kad atsakinėjame į klausimus, kaip tai yra? Tai yra konstatuoti faktus. Mes žinome, kad kosmosas yra begalinis. Bet lygiai taip pat galime sakyti, kad jis yra baigtinis, nes tikro atsakymo nėra. Žinome tik viena – žmogaus gyvenimas yra baigtinis. Ir iš to galima daryti išvadą, kad apskritai gyvasties buvimas yra baigtinis: jis kažkada lygiai taip pat gali baigtis kaip bet kuri gyvybė. Jau ta prielaida verčia mus kelti naujus klausimus ir teikia galimybes mums ne tik matyti beprasmybę,

bet, kaip sakė Kamiu, sukilti prieš absurdą. To sukilimo esmė yra viena: jeigu žmogus nori savo gyvenimą pratęsti kiek galima ilgiau, tai kodėl jis negali norėti pratęsti gyvasties buvimo kiek galima ilgiau? Visa civilizacijos, kultūrų istorija rodo, kad žmonės nuolatos veržėsi aukštyn, norėdami pagerinti savo buvimą, bet kartu jie stabdė savo veržimąsi į begalinumą gerinant savo buvimą dėl to, kad apskritai galėtų išlikti, kad apskritai galėtų būti. Tai yra dėsnis, tai yra taisyklės, kurios galioja visoms kultūroms ir visoms civilizacijoms. Tos, kurios nepaisė savisaugos ir savitaigos reikalavimų, žuvo, žlugo. Nėra tokios kultūros ir tokios civilizacijos, kuri būtų egzistavusi amžinai. Ilgiausiai turbūt šiuo metu egzistuojanti žinoma civilizacija – Kinijos civilizacija. Tai gana vieninga civilizacija, bet ir tai jos vakarietiškėjimas rodo, kad ji turi vidinių problemų nė kiek ne mažiau negu Vakarų civilizacijos.

Civilizacija – žmonių bandymas universalizuoti veiklą savo buvimui, visų, patenkančių į tą civilizacijos veiklos lauką, buvimui pagerinti. Civilizacijos nežiūri jokių psichologizmų, jokių dalinumų, jos stengiasi pritaikyti arba priversti pagal vieną modelį gyventi visas kultūras.

Iš čia kyla dar vienas klausimas: ar civilizacijos plėtra būtinai reiškia kultūrų mirtį? Atsakymas į šį klausimą šiandien yra principinis. Kultūra – ne tai, kas yra traktuojama pagal įprastą mechanistinį supratimą, bet kultūra – kažkas antstatiško ant viso to, kame žmogus gyvena kasdienį gyvenimą. Kultūra pagal tą sampratą būtinai yra tik menas, masinė kultūra – masiniai meno reiškiniai. Tai sferai nepriklauso ūkis, žmonių gyvenimo santykiai, tai esą kiti dalykai. Tokia kultūros samprata šiuo atveju yra nepriimtina, nerasite atsakymo į sau keliamus klausimus. Visi kiti klausimo kėlimo būdai yra bergždi, beviltiški ir niekur nevedantys arba uždarantys tame, ką mes jau šiandien turime ir makaluojamės kaip akli.

Tai, ką mes turėtume apžvelgti, gana aiškiai gali parodyti, kad kultūros nebūtinai turi mirti. Kultūros turi didžiulius savisaugos mechanizmus. Jos yra žmogaus savikūros būdas, o jeigu savikūros, tai kartu – ir savisaugos.

Ką išskirčiau, kalbėdamas apie kultūrų kūniškumą arba kultūrų kūniškai daiktiškosios plėtros aspektą? Visų pirma noriu akcentuoti tai, kad yra žmonių genetinė prigimtis. Genetinės prigimties klausimų analizės vengimas yra nusisukimas nuo to, kas yra esmiška visos kultūros analizės požiūriu. Kitaip sakant, biologinė žmogaus prigimtis sudaro jo fenomenologijos, arba iš jo gimstančių reiškinių tyrinėjimo, pamatą. Kai

biologinė plėtra tampa mažiau reikšminga už žmogaus sukurtos aplinkos poveikį žmogaus plėtotei, nuo tada prasideda kultūros kaip specifinio reiškinio istorija. Kultūros istorikai gana aiškiai skiria šį metą. Tas metas yra maždaug prieš 45–40 tūkstančių metų.

Taigi kaip kultūrinė žmogaus prigimtis modeliuoja žmogaus plėtotės galimybes? Labai svarbus momentas yra tas, kad kultūrinė plėtra atveda žmogų iki tam tikrų plėtros ribų. Tada ji tampa neproduktyvi arba problemiška paties žmogaus likimui. Žmogaus populiacijos gali patirti įvairius stresus ir pavojus net iki išmirimo. Tada žmonės ieško naujų būdų neigiamiems faktoriams įveikti. Paprastai tai jau yra išėjimas į technologinių paieškų erdvę. Kultūros, grynai kultūrinės veiklos erdvė yra, galima sakyti, paties žmogaus kuriamų santykių reguliavimo sfera. Kai jie tampa nebe produktyvūs, perkuriama materialiai egzistuojančių daiktų struktūrų tvarka, kitaip sakant, kuriamos technologijos. Ir tada atsiveria visai naujos galimybės. Mes kaip tik esame šiame laike, ir jis tapo visuotiniu, pagrindiniu civilizacijos leitmotyvu nuo pramoninės revoliucijos pradžios. Maždaug prieš 400 metų mes įėjome į technologinės kultūros erdvę. Štai jums patys bendriausi kiekvienos kultūros plėtros dėsningumai, kurie aiškiai parodo, kad žmogus atkakliai ieško išeičių, pasitelkdamas vis naujus savo gyvenimo pratęsimo, gerovės didinimo tame pratęsime variantus.

Šiuo metu mes kaip tik imamės technologinės kultūros arba technologinės civilizacijos, nes ji tapo alternatyva visoms pasaulio kultūroms. Kas nepriima šiandieninės technologinės kultūros, kurią pagimdė praktiškai dvi nacijos – anglai ir vokiečiai, – tas pasmerkia save atsilikti ir galbūt žūti. Jeigu kultūros sugeba adaptuoti šiuos dalykus, t. y. išversti į savo kalbą, padaryti civilizacijos alternatyvų vertinius, jos ir pakitusios, tačiau turinčios tradicinį ryšį su savo ištakomis, gali toliau egzistuoti. Šiandien priėjome ir tos kultūros, tapusios visuotine civilizacija, raidos ribas. Joms būdinga tai, kad civilizacijos plėtra tampa neproduktyvi, o aplinka taip išnaudojama, kad nebetenka tų resursų, kuriuos turėjo savo raidos pradžioje. Mes visur susiduriame su neišsprendžiamomis problemomis. Turėti ištekliai arba išnaudoti, arba nuvertinti taip, kad nebeduoda efekto, tie, kurie yra toliau – nepasiekiami, ir todėl Rusija su savo Tarybų Sąjunga žlugo, nes ji negalėjo nei perkelti gyventojų į Sibirą, nei atvežti Sibiro turtus iki naudojimo šaltinių taip, kad jie būtų rentabilūs ir pelningi. Jau 1970 metais tai buvo suvokta. Tarybų Sąjungos mokslininkai kartu su Centro Komiteto

politiniu biuru tyliai apie tai svarstė, bet, kaip visada, nugalėjo politika. Politikai ir toliau pergalingai žingsniavo per pasaulį.

Ar bus rastas atsakymas į klausimą – kaip toliau? Aš manau, bus. Ir tą jau jūs turėsite daryti. Mūsų reikalas yra kiek įmanoma tiksliau, nurodant visas galimas pasekmes ir su visu galimu rentabilumu išnaudojant dabartines galimybes, pasakyti, ką mes privalome pasakyti. Mano manymu, sprendimo esmė tokia: visų pirma, intelektualinį potencialą kelia nebūtinai tiktai žinių visuomenės kūrimo programos, bet būtinai – visuomenės supratimas, t. y. faktus gebančios individualiai išsiaiškinti žmonių visuomenės kūrimas. Čia yra raktas. Ar paskui žmonių gera valia virs susitarimu ir duos produktus, – jau yra žmonių, kultūrų ir žmonijos laisvos valios reikalas. Krizių atvejais paprastai visada surandami sprendimai. Bet svarbiausia iš viso to plaukia viena vienintelė išvada – nėra kitos išeities, bendrai veiklai būtini susitarimai. Jeigu kultūros yra prievarta – aš nenoriu pasakyti naikinamos, tarkime švelniau – spaudžiamos ir anihiliuojamos, išgarinamos civilizacijos alternatyvų, tai tose vietose nyksta ir pati civilizacija, kaip sakysime, plaučiai, juose atsiradus augliui – ir piktybiniui, ir nepiktybiniui. Kiekviena mirusi kultūra yra toks apmiręs viso organizmo darinys, ties kuriuo gali atsirasti visam organizmui kenkiantys bet kokie piktybiniai reiškiniai.

Kaip reikia spręsti tuos dalykus, kad politikai vėl nedarytų lemiamų sprendimų? Pavyzdžiui, kaip išspręsti baskų problemą? Juk visiems aišku, kad jie kaip tauta turi teisę į valstybę. „Ne, – prieštarauja ispanai ir prancūzai, – baskai yra teroristai.“ Iš tiesų, jie – teroristai. Tokie klausimai kyla ir kils, ir atsakymai į juos turės būti. Atsimenu, 1989 metais baskai buvo atvažiavę ir klausė, ką mes darome, kad Maskva su mumis kalbasi. Atsakėme: „Jūs padarykite taip, kad Madridas pajaustų, jog jis nebegali išsilaikyti, tada kalbėsis ir su jumis.“ Kodėl Leninas, Rusijos vadas, nustatė visiškai teisingas, teisingiausias Lietuvos sienas? Vienintelį kartą istorijoje sienos buvo nustatytos taip, kaip turėjo būti nustatytos pagal kultūrinę ir istorinę tiesą. Todėl, kad Leninas negalėjo nesikalbėti, jam reikėjo kalbėtis – neturėjo jėgų niekaip kitaip kalbėti.

Taigi matyti, suprasti, kas vyksta, ir sakyti, kad tuo metu to reikia, yra vienintelis problemų sprendimo būdas. Problemų sprendimo būdas susitariant. Todėl reikia, kad ne vienas žmogus, o daugybė žmonių turėtų supratimą, kitaip sakant, protą, sugebėtų mąstyti ir išdėstyti savo uždavinius

ilgam laikui. Klausimas, ar mes apskritai turime to laiko ir pagal aplinkos išnaudojimo spartą, ir galų gale pagal kosmologines mūsų egzistavimo prielaidas? Į šį klausimą galima atsakyti. Kitaip sakant, jau dabar reikia telkti jėgas ir ieškoti atsakymo, sakysime, meteoritui, kuris neišvengiamai sukeltų branduolinės žiemos efektą, sunaikinti, nors jis pagal astronomų apskaičiavimus tik po kokių 300–400 metų pasieks Žemę. Mes turime galimybę sutelkti jėgas ir subombarduoti jį, kol dar nepasiekė Žemės, ar kaip nors kitaip anihiliuoti ir išsaugoti civilizacijos plėtotę. Yra alternatyvų.

Išsiaiškinkime, kaip konkrečiai nuo pat pirmykščių kultūrų visa tai generuoja ir egzistuoja?

Pirmiausia – apie biologinę žmogaus prigimtį kultūrų ir civilizacijų aspektu. Kaip sakiau, gyvastis – cikliško atsinaujinimo ir dauginimosi gebėjimą turintis pasaulis. Ciklišas atsinaujinimas yra gyvasties esmė. Jis negali būti amžinas, – būtinai turi atgimti. Tuo jis skiriasi nuo negyvosios gamtos, arba materialaus, pasaulio, kitų būvių materialybės. Toje plėtroje, tame gyvasties procese labai svarbu atsiminti, kad dariniai, kurie gali būti vadinami pirmaisiais gyvaisiais dariniais, būtinai turi ne tik vidinę sandarą, bet ir išorinį santykį su aplinką. Kad ir kas būtų – ar pirminis cheminis darinys, vedąs į gyvastį, ar pirminė bakterija, – jinai ne tik egzistuoja savyje, bet ir egzistuoja sau kaip priešprieša kam nors, kas yra jos aplinka. Krypties, kur to darinio egzistavimas būtų optimalus, kur jis galėtų plėtotis iki tam tikros ribos, kada jau priverstas degraduoti ir žūti, paieška yra to, kas vadinama gyvybės evoliucijos pagrindine linija, apčiuopimas. Tik supratus šį santykį galima sužinoti, kas yra tai, ką mes vadiname gyvybės formomis, iš kur jos atsiranda. Dabar dažnai teigiama, kad genetinė prigimtis, girdi, nulemianti daugybės gyvūnų organizmų tolesnę egzistenciją. Iš kur atsirado ta genetinė prigimtis? Kas yra apskritai tie dalykai? O tai – vidinė galia. <…>

Justi optimalumą tiek savo vidujybės, tiek išorybės atžvilgiu ir yra genetinės raidos pradmuo. Tai yra ne kas kita, o atmintis, savo pirminiu pavidalu egzistuojanti atmintis. Ji kol kas egzistuoja, tarkime, atominės struktūros tvarkos saugojimo pavidalu. Bakterija žino, jaučia ir skubiai reaguoja į bet kurias blogas jos egzistavimui aplinkybes ir sąlygas. Maža to, ne viena bakterija geba saugotis ir pasipriešinti. Sakysime, ne viena rūšis bakterijų jau dabar yra mutavusios taip, kad penicilinas jų nebeveikia. Jos yra išsiugdžiusios imunitetą, negana to – išsiugdžiusios naujas savo mu-

tantines formas. Mutantas – klaidos produktas, netikras produktas. Bet jeigu bakterija nuolatos gauna maisto – o jai reikia gyventi – ir randa kur įlysti ar išsiugdyti gebėjimą užmušti nuodą, tai kodėl ji neturėtų to daryti? Štai kaip galingai tvarkomasi savo aplinkoje, organizuojant save net pačiose žemiausiose gyvybės raidos formose.

Taigi gyvybės rūšys atsiranda tokiose egzistavimo nišose, kuriose joms geriausia būti. Maža to, gyvasties formos, ieškodamos tokių nišų, pamažu klampoja dumblu, neria į vandenį, grimsta į žemę, kyla į orą ir užkariauja visas pagrindines materialybės stichijas. Ir tai yra fantastinės, visiškai išnaudojamos tokios plėtros galimybės! Ji plėtojasi, kaip pradžioje sakiau, plūdena, per vieną naktį gali uždengti visą tvenkinį, jeigu išorybėje nėra faktoriaus, trukdančio tai gyvybės formai plėtotis kiekybiškai. Gyvybė dauginasi augančia geometrine progresija. Lygiai taip pat dinozaurai buvo uzurpavę visą žemę. Ir tiktai meteorito sukelta katastrofa juos sunaikino ir leido išplisti padarams, kurie lakstė po žemę ar plūduriavo vandenyje.

Šiuo požiūriu geną galėtume apibūdinti kaip paveldimą gyvybės instrukcijų vienetą ar gyvybės fizinę atmainą. Jis kaip perlas kriauklėje, kaip deimantas anglyje metų metus pamažu auga, fiksuodamas tą jausmą, kurį, aš sakiau, jaučia net cheminis darinys, o ką jau kalbėti apie pirmykštę bacilą. Genų kilmė, jų generavimas šiuo požiūriu yra paaiškinamas ir nesunkiai atskleidžiamas dalykas, ypač po to, kai buvo atskleistas žmogaus genomas.

Koks yra rūšių atsiradimo mechanizmas? Tai aš vadinau nišos paieška ir priešiškų organizmo egzistavimo faktorių įveikimu. Gali būti vadinama ir paprastai: rūšių atranka pagal mechanistinę teoriją, sukurtą Čarlzo Darvino ir pritaikytą gamtos plėtrai apibūdinti.

Rūšių plėtra – variantų, kurie geriausiai geba išgyventi, atrinkimo procesas. Tas procesas labai žiaurus: žūva silpnieji, lieka stiprieji. Silpnieji – nebūtinai pagal savo fizinę jėgą, stiprieji – būtinai pagal gebėjimą reaguoti į egzistavimui priešiškus faktorius. Rūšių radimasis ir vidujai yra dramatiškas. Kaip sakiau, gyvastis, visų pirma išeities ieškodama savo viduje, jį mobilizuodama pasipriešinimui, gali pasukti ne visai ta linkme. Tada gimsta mutantai, kurie gali neturėti perspektyvos būtent rūšiai išsiskleisti gyvybės evoliucijoje. Bet tie gyvybės variantai, kurie prisitaiko prie aplinkos taip, kad ne tiktai nepakenkia sau, bet įgyja tolesnio aplinkos amortizavimo galimybę, t. y. tampa reaktyvesni, toliau išlaiko rūšį ir fiksuoja ją savo vidinėje atmintyje – gene, kuris perduodamas kartu su atgaminimui

reikalingų kūno atsargų tam tikrais labai varijuojančiais krūviais, pradedant organizmų dalijimusi pirmuonyse ir baigiant kiaušialąsčių suformavimu aukštesniu gyvasties lygmeniu. Genas yra patyrimo atmintis, o visą rūšį fiksuojanti ir mutacijų galimybes palaikanti (taip pat ir galimybę išlikti rūšiai kaip tradicijai) genų kombinacija sudaro genų tipą ar modelį, kuris yra visos rūšies pagrindas.

Tokių „klaidžiojimų“ gyvybės raidoje aiškiai matyti ir žmogaus genome. Kaip sakiau, yra ištisos sritys, primenančios niekur nevedančias džiungles. Pagal šių dienų genetikos mokslą, specialių genų nėra. Ilgus metus buvo teigiama, kad žmonių rasė, polinkis ligoms, seksualumo tipas ir t. t. yra genetiškai užkoduoti. Tačiau ką šiandien yra pavykę nustatyti, galima teigti, kad yra genų kombinacija kaip tradicijos laikymasis ir yra sąveika su aplinka, į kurią, kaip pakitusią aplinką, reaguodamas organizmas savo genų struktūros projektuotas į aplinką gali duoti naują gyvybės variantą.

Taigi iš to fakto galima daryti išvadą, kad žmogaus kultūra, žmogaus civilizacija nėra specifinis žmogiškas dalykas, t. y. jis nėra sukurtumo produktas, o iškilimo padarinys. Kultūra yra išvestinė iš aplinkos buvimo forma, buvimo būdas, tai yra ne būties įvietinimas, o buities įbūtinimas, iš buities iškylantis tikrumas, kuris paskui egzistuoja kaip kultūra su visa jos tradicijų mechanika.

Kuo vis dėlto skiriasi žmogaus kultūrinė plėtra nuo jo biologinės plėtros? Kultūrinė veikla paremta laisva valia. Tai yra paties žmogaus sukonstruotas, jo rizika sukurtas dalykas, saugant savo gebėjimus ne tik biologinėje atmintyje, bet ir prote, įvedant į smegenis papildomą informaciją, ir ten už genus aktyvesniam, operatyvesniam mechanizmui nukreipiant visus žmogaus gebėjimus ta linkme, kuria jis turi reaguoti amortizuodamas aplinką.

Organinė žmogaus raida, siekiant jam išsiskirti iš kitos gyvasties, daro kultūrą tiktai galimą. Bet pati kultūra yra laisva. Viskas priklauso nuo žmogaus apsisprendimo. Pradedant vieta, kurioje jis gyvens, kalba, kuria kalbės, veiksmais, kuriuos darys, tikslais, kuriuos sau iškels. Tai jo valios reikalas. Net jei mane grasina nužudyti, aš turiu laisvą valią rinktis mirtį, bet neatsisakyti ketinimų daryti taip, o ne kitaip. Štai koks laisvas yra žmogus, laisvas net iki apsisprendimo save sunaikinti.

Kad įsisąmonintumėte šį teiginį iki galo, noriu pasakyti: nėra įgimtų lietuvių. Yra žmonių, kurie apsisprendžia jais būti. Nėra įgimtų rusų, yra

žmonių, kurie apsisprendžia jais būti. Kas yra JAV pilietis? Ar juodaodžiai ir koks karalius emigrantas iš baltaodžių kraštų yra amerikiečiai? Visi jie Amerikos piliečiai, Amerikos patriotai, nors kaip įmanydami šalies viduje pjaunasi rasiniu pagrindu. Tai yra apsisprendimo pasekmė savo valstybės, savos tvarkos atžvilgiu. Daugelis tam sąmoningumui palaikyti, suprasdami, kad ne kiekvienas gali būti tokio lygmens žmogus, naudoja visokias papilomas priemones. Pavyzdžiui, žydai savo apsisprendimui būti žydų tauta pasitelkia įvairiausius ir fizinius poveikius žmogui, ir maisto kultūrą, nekalbant jau apie tikėjimo sąlygotą visą žmogaus gyvenimo ciklišką, žmogaus gyvenimo tvarką, tokią griežtą, kad gali būti išmestas iš bendruomenės vedęs ne žydų tautybės ar ne tos pačios tikybos žmogų.

Lietuvoje iki pat šiolei aiškiai nesuvokiamas tas apsisprendimo ir sąmoningumo momentas. Manoma, kad jeigu jau gimei Lietuvoje, esi lietuvis. Ne, tu ne lietuvis. Juo labiau jeigu tas klausimas neiškyla kaip alternatyva buvimui. Tada lyg musė – skrenda ir galvoja, kad jinai savo situacijoje tobulai musiškai gyvena. Mes gyvename panašiai. Ne problema kompiuteriu formuojama kita mąstysena, net nekalbu apie lietuvių kalbą, kuri šiandien pakitusi labiau, negu per 50 sovietų okupacijos metų bandė ją pakeisti rusų kalba. Malonu, kaip burba angliškai, nors ir su lietuvišku akcentu, bet sakinį formuoja pagal anglišką mąstyseną. Ir vaikai organizuoja savo aplinkos priėmimą pagal kiaurą dieną rodomus animacinius filmukus. Apie kalbą dar užsiminsiu vėliau.

Kultūros laisvė, arba laisvumas, turi ne tiktai savo pavojus, bet ir savo pranašumą, patį pagrindinį pranašumą. Kultūrą labai sparčiai plėtotis skatina visos inovacijos, atsiradusios pasaulyje, bet pertvarkytos į jos tradiciją taip, kad nelaužytų struktūrų, ant kurių kultūra yra pradėjusi savo egzistenciją. Ir svarbiausias dalykas šiuo požiūriu: organizmas, kuris reaguoja į aplinką ir fiksuoja tą atmintį pradedant organiniu savo reakcijų lygiu, paskui generuoja į geną. Lygiai taip pat ir kultūros žmogus nuo to laiko, kai tik pradeda artikuliuotai bendrauti, arba kalbėti, geometrine progresija spartina savo plėtros galimybes ir, viską išversdamas į aplinkos priėmimo kultūros tipą, arba idealijos, idealizavimo tipą, jį gali plėtoti iki begalimumo, jeigu tiktai suvokia, kad tas plėtojimo darbas yra reikalingas, prasmingas ir esmingas. Pavyzdžiui, kai tarybmečiu nebereikėjo iš Maskvos gauti leidimo kiekvienos knygos leidybai, atsirado šiokia tokia galimybė žengti savarankiškesnius žingsnius. Leidimas atsirado tiems da-

lykams, kurie pagal Maskvos cenzūros sąrašą buvo skirti tik mokslinėms bibliotekoms („Для научных библиотек“). Su tokia rubrika, pavyzdžiui, išleista Bertrano Raselo „Vakarų filosofijos istorija“, kurią buvo galima skaityti tik Partijos istorijos institute prie LKP CK ir tik gavus leidimą. Tokių knygų kitos respublikos neturėjo teisės leisti. Bet, sakysime, Kanto, Hėgelio veikalus jau galėjome versti ir leisti, nes visur – ir aukštosiose, ir net vidurinėje mokyklose – dėstant visuomenės mokslą buvo jau studijuojami filosofijos šaltiniai. Ir aš pats kaip *glupas* pasirinkau disertacijos temą „Kultūros pažangos kriterijų klausimu“. Patys suprantate, kokią kitą pažangą gali rasti – tik socialistinę pažangą. Kai suvokiau, į kokį idiotizmą įklimpau, disertacijos neberašiau ir nuėjau dirbti į leidyklą. Ir pradėjome leisti filosofijos šaltinius! Pirmieji iš nacionalinių Tarybų Sąjungos pakraščių pradėjome leisti ištisus raštų rinkinius. Daug kas stebėjosi, kurių galų mes leidžiame tas knygas? Estai sakė: „Reikia skaityti originalo kalba, ir bus viskas gerai.“ Gruzinai apstulbo, nes suvokė, kas atsitiko. Šiaip jau jie buvo prisiekę nacionalistai. Didesnių Tarybų Sąjungoje nebuvo, ir visi pripažino tai kaip normą, nes tęsėsi nuo Stalino laikų. O kai suprato, kad lietuviai juos aplenkė, bandė išleisti bent jau antologiją, bet jiems nepavyko, nes tam darbui reikėjo beveik dviejų dešimtmečių sutelkti žmones, kurie galėtų versti, parašyti straipsnius ir t. t. Kas atsitiko dabar? Raštai yra, visi skaito lietuviškai, visiems yra pamatas sava kalba ugdyti mintį, nekalbant apie tuos, kurie šituos dalykus darė, sukūrė savo filosofines koncepcijas, savaip interpretavo pasaulio mintį. Yra šiandien ir lietuvių filosofijos mokykla – ne tik Eugenijaus Meškausko marksizmo deideologizacijos bandymai, bet ir, sakykime, Arvydo Šliogerio egzistencializacijos, Rolando Pavilionio neopozityvizacijos, Antano Nesavo fenomenologizacijos ir t. t. Atsirado daugybė krypčių, kurias šiandien jau pavadinčiau nacionaline kultūra. Maža to, pažiūrėkite, kas vyksta su grožine literatūra. Grigoras Narekaci. Kas išvertė? Sigitas Geda. Rainerio Rilkės puikiausias tomas, Fransua Vijono nuostabiausias tomas, Biblijos giesmės… Daugumą jų išvertė Šliogerio bičiulis Sigitas Geda. Pats Šliogeris buvo vienas iš pagrindinių filosofijos veikalų vertėjų ir šį vertimo darbą laikė prestižine veikla. Tauta, kuri neturi svarbiausių poezijos vertinių į savo kalbą, negali būti laikoma subrendusi. Žinoma, tai tik menka dalelytė to, ką dar reikėtų išversti, bet mes turime etaloną. Etalonas yra, ir pasaulio apmąstymas savo kalba yra pagrindinis kultūrinio imuniteto ir apsisprendimo dirbti

šia linkme, šia kryptimi ir pretekstas, ir rezultatas. Rezultatas – skatina, pretekstas – nauji iššūkiai. Pavyzdžiui, iš tiesų, kodėl šiandien neturėčiau turėti Edgaro Po ar Šarlio Bodlero poezijos rinkinių? Yra išversti keli gabalėliai, bet rinkinių neturime – neturime ir šaltinių, kurie padėtų susipažinti su visa Vakarų Europos civilizacijos degeneracijos istorija. Kas moka prancūziškai? Nedaug mokančių. Ar yra vilčių, kad visi išmoks? Jokių. Nesitikėkime, kad ir angliškai visi išmoks. Ir nereikia. O versti – būtina, vertimai – vienas iš atsakymų į civilizacijos iššūkius.

Taigi laisvė interpretuoti civilizaciją yra kultūros gyvybingumo ir jos galių ugdymo pamatas. Trumpa išvada: nori likti gyvūnu, nekurk kultūros. Bet gyvūno biologinės plėtros, arba biologinės egzistencijos, lygmeniu svarbiausias tikslas – prikimšti pilvą. Tada neišvengiamai – regresas, žūtis.

Kas šiuo atžvilgiu yra kalba? Kalba kaip fenomenas, kaip pasaulio reiškinys yra tas pats genomas, tik kultūros genomas. Joje fiksuotas ir gebėjimas bendrauti, ir bendravimo forma, kuria perteikiama bet kuri idealizacinė žmogaus veikla. Kiek kalba sugeba tą funkciją atlikti, tiek ji tarnauja žmogui ir žmogaus kultūrai, kiek nesugeba, tiek ji turi būti praturtinta naujais gebėjimais, naujais padargais arba degraduoja kartu su žmogumi. Paprastai kyla reakcija į neišverstus iš kitų kalbų terminus, naujas sąvokas. Taip kalboje atsiranda daugybė vadinamųjų tarptautinių žodžių. Ir iš tiesų, yra dalykų, kurių neįmanoma išversti. Tačiau daugumą išverti labai nesunkiai ir net geriau apibūdini ta kalba, kuria kalbi. Jeigu būtų visuotinai sutarta, tiesiog nebūtų atmetimo reakcijos, kad, pavyzdžiui, „omuo“ yra tikresnis „grynojo proto“ atitikmuo, tai mes turėtume puikų rekonstruotą lietuvišką grynojo proto atitikmenį, tokį, koks buvo vartojamas pačiose lietuvių kalbos ištakose. Deja, stereotipinis elgesys – taip pat ir kalboje – labai dažnai neleidžia rastis inovacijoms. Nors kai visuomenė nusiteikia palankiai, ir atsiranda didžiosios inovacijos. Tokios inovacijos buvo 1918–1920 metais, 1930-ųjų metų pradžioje gimė kalbinis sąjūdis, tarybiniais metais ryškus judėjimas buvo gimęs maždaug apie 1968-uosius ir išsilaikė iki 1980-ųjų metų pradžios. 1990–1992 metais vėl buvo pakilęs, o dabar į kalbą be jokių skrupulų veržiasi visokie angliški dariniai – *peidžeriai*, *menedžeriai* ir t. t. Bet retkarčiais kaip Pilypas iš kanapių išlenda koks nors naujas geras pasakymas. Iš tarybinių metų liko „savivoka“, „savitaiga“ vietoje „refleksijos“ ir pan. Šiandien sukurtas lietuviškas žodis „žiniasklaida“ vietoje „masinių informacijos priemonių“ ar „visuomenės informavimo priemonių“.

Pastarieji terminai žmonėms buvo mažiau priimtini. „Žiniasklaida“ lipo ir prilipo – ir žaismingas, ir turiningas žodis.

Kalbu tuos dalykus dėl to, kad kalba yra tai, kas skiriasi nuo visų kitų komunikacijos sistemų, nulemiančių kultūros tipą. Kuo kalba labilesnė ir mobilesnė, tuo ji kultūrai parankesnė. Ir jos išplėtojimas subtiliausių prasmių atspalviais – ne kalbininkų, o visuomenės reikalas. Tiktai brėstant intelektui arba, kaip dabar sakome, mentalitetui, formuojantis visų galimų prasmių priėmimo universalumui, atsiranda galimybė tautai reaguoti, reflektuoti, save suvokti ir naujais žodžiais apibūdinant save, savo būvį.

Kodėl kalba skiriasi nuo kitų komunikavimo priemonių, pavyzdžiui, nuo naudojimosi ženklais? Kurtieji ir nebyliai – labai tipiškas ženklų sistemos naudojimo atvejis. O skiriasi todėl, kad ten yra labai apibrėžtos sistemos. Kalboje jos yra neapibrėžtos. Žodis, lygiai taip pat kaip ir žmogaus kultūrinis veiksmas, yra laisvas. Štai kodėl yra reikalingi norminiai žodžiai. Literatūrinės kalbos – kultūrinės konstrukcijos, atrinkti tokie variantai, kurie nacijos jauseną aplinkoje išreiškia geriausiai, artimiausi jos vidujybei, bet kartu ir netrukdo kurti naujadarus. Tai jokiu būdu nereiškia, kad tarmės yra kas nors blogiau, kad niekintinos socialinių sluoksnių kalbos. Tai irgi yra savijautos arba savivokos reiškimo būdas ir jis yra vertingas lygiai tiek pat, kiek vertingas to žmogaus, kuris kalba ta kalba, gyvenimas. Anglai turi aiškų supratimą, ką tai reiškia, ir į slengą žiūri pagarbiai, fiksuoja kiekvieną naują netgi žargonizmo variantą, neatmeta jo, net laiko nacionaliniu turtu, kuris gali bet kada praversti.

Tuo būdu kalba yra sužmoginto pasaulio ir kartu pasaulio tolesnio žmoginimo produktas. Ar yra kalboje kokių nors vertybinių gradacijų? Vienareikšmiškai – nėra. Kiekviena kalba yra tobula savaime pagal tos kultūros poreikius. Čiukčiai neturi sniego pavadinimo, bet turi per 30 sniego atspalvių pavadinimų, ir tai nereiškia, kad jie yra kultūriškai silpnesni. Sniegas yra jų kasdienybė, sniegas jiems – spekuliatyvus mąstymas. Sakykime, sniego baltumas šiek tiek pasikeičia pavasarį, ir tas pakitimas turi būti fiksuojamas, nes su juo į krantą atplaukia ruoniai, pabunda meškos ir t. t., tai, kas jiems yra esminga. Jeigu čiukčiai turi – vienas, du, trys, daug, tai dar nereiškia, kad jie nemoka skaičiuoti. Skaičiuoti moka, tiktai jiems nereikia skaičiuoti daugiau kaip iki trijų todėl, kad visai šeimai prasimaitinti visą žiemą užtenka trijų vėpliukų. O jeigu jau daug, tai yra prabanga, turtas, kuris yra visiškai nereikalingas. Pietų Amerikos indėnai turi ketu-

riolika papūgos pavadinimų. Bet žodžio „papūga“ neturi – tai jiems yra nereikalinga abstrakcija.

Koks yra bendras visų kalbų bruožas nepaisant jų skirtybių? Visos kalbos turi generalinę konstrukciją arba kultūrinės antropologijos specialistų vadinamą gelminį sluoksnį, kuris yra suvokimo lygmeniu egzistuojanti kalbos struktūra. Tuo lygmeniu fiksuojama ta pasaulio tvarka, pagal kurią jau pačiame suvokime, net nematant, kad saulė kybo danguje, o ne žeme ritinėjasi, upės teka žemyn, o ne aukštyn ir pan., yra tos generalinės konstrukcijos.

Dar vienas labai svarbus dalykas tas, kad yra verčiamas ne viršutinis sluoksnis, kuris žymi, aprašo tą upę, tekančią žemyn, o būtent apatinis sluoksnis: jis tekstams suteikia didžiąją prasmę, o viršutinės apibūdinimo linijos išreiškia tiktai dalinumus, ir tekstas pagal suvokimą negalėtų būti išverstas iš vienos kalbos į kitą, jeigu nebūtų verčiamas gelminis tekstas. Tai yra pažyminių, papildinių lygmuo, tiktai stilistikos, o ne konstrukcijų klausimai. Išverčiamumo klausimai yra po viršutiniuoju kalbos sluoksniu slypinčių prasmių vertimai. Štai kodėl vertimai labai dažnai tiesiog nesuprantami, nes verčiami žodžiai, o ne prasmės. Prasmės yra visada aukščiau žodžių. Tą tvarką aukščiau valdo gelmės. Taigi kalba, galima sakyti, yra universali taip pat, kaip universali yra žmonija, tai yra iš esmės tokia pati. Nė vienas žmogus nevaikšto žemyn galva ar nešliaužia kaip gyvatė. Visi vaikšto vienodai. Lygiai taip pat ir kalbos. Tačiau dar yra ir vadinamoji vidinė kalbos tvarka, t. y. fonetika, morfologija, sintaksė ir kiti kalbos taisyklių dalykai. Tai yra tvarkymo priemonės, pagal kurias kalbos yra sutvarkytos.

Kaip galima ne tik išversti, bet ir perimti kalbas? Kalbėti gali išmokti ne tiktai žmonės, bet ir gyvūnai. Beždžionės negali šito daryti, nes tam nepritaikyti jų kalbos padargai. Bet yra sukurta vadinamoji ženklų kalba, amerikiečių gestų kalba. Kaip rašoma, gorila Koko labai greitai išmoko ženklų kalbą. Pavyzdžiui, pirmą kartą jai parodo žiedą ant piršto. Koko atsako: „Piršto apykaklė“, parodomas zebras – sako „Baltas tigras“, parodoma kaukė – sako „Akių skrybėlė“. Sugalvok tu man – akių skrybėlė. Tai įrodo, kad dirbama iš esmės, panaudojamos visos gyvasties galios ir išeitis randama. Maža to, šimpanzės kalba apie savo jausmus. Jos sako, kad jaučia laimę, liūdesį, baimę. Dėl baimės – kiekvienas gyvas padaras jaučia baimę. Bet liūdesį! Negana to, sako jaučiančios gėdą. Dar įdomiau, jos iš-

moko ženklų kalbos savo vaikus ar kitus bendrus, perduoda savo naująjį žinojimą, naująjį patyrimą, arba kultūrą, be žmogaus pagalbos.

Tai dar kartą įrodo, kad gyvastis yra vienos prigimties, nėra mechanistinių ribų tarp vienos ir kitos padermės ir kad gyventi pasaulyje – tai nereiškia pasaulį naudoti. Gyventi pasaulyje – reiškia su juo sugyventi. Visada reikia atsiminti, kad tu turi gyventi ir tavo gyvenimas turi vykti šalia ko nors kito. Europa tai dar nelabai suvokia, žaliųjų judėjimai irgi dar neskatinami tai suvokti. Žaliųjų judėjimai iš esmės dar apsiriboja gamtos resursų išnaudojimo ar neišnaudojimo politika. Nors ir tai jau gerai. Šiuo požiūriu Rytų civilizacijos yra kur kas arčiau to, ką turi perimti Vakarų civilizacija, jeigu ji taip pat nori čia būti. Žinoma, fantazuoti ir pabėgti galima ir į Fobą, ir į Mėnulį, bet tai yra iš fantastikos srities. Visų pirma esi čia ir labai ilgai turėsi čia būti.

Kad galėtumėme tiksliai sudėlioti tas kultūrines egzistavimo formas, kurios jau išreiškia visuomeninį žmogaus būvį, dar turime pakalbėti apie kalbos biologinį pagrįstumą ir jos laisvumą biologijos apibrėžimų požiūriu. Biologiškai kultūrinė evoliucija reiškiasi taip. Visų pirma, kultūros elgesiui priimti atsiranda instinktų sistemos. Biologinis elgesys yra visų biologinių poreikių tenkinimas. Instinktyvios reakcijos – tai ant biologijos ir kultūros ribos esanti žmonių reakcija. Vaikas gimdamas turi instinktyvios elgsenos atsistoti ir vaikščioti modelį, instinktyviai reaguoja į aplinką ne kaip į neapibrėžtą dalyką, o kaip į paimti norimą dalyką, t. y. vaiko, net kūdikio, reakcija yra bendravimo reakcija. Tai yra grynai kultūrinė reakcija. Maža to, vos gimęs vaikas instinktyviai kalba. Rėkimas yra pirmasis jo žodis. Tegu jis klykia sau į sveikatą kiek tik nori. Nemigdykite jo, nesinervinkite, kai būsite jauni tėvai. Nereikia. Tai yra bendravimo būdas.

Patiko per *Discovery* televizijos kanalą matyti filmai apie tik pradėjusių ropinėti vaikučių bendravimą. Ir kai pamatai tokį filmą, tai supranti, kokioje duobėje mes dar tupime savęs pažinimo, apskritai kultūros elgesio, kultūros mokymo kelyje.

Antras etapas, kai formuojasi – šalia kitų – žmogaus judėjimo, regos organai. Gimusio vaiko akys irgi nėra išsivysčiusios, jos treniruojasi, atranda pasaulį. Iš pradžių ir judesiai nekoordinuoti. Bet įdomiausia, kad net tas, kuris dar horizontaliai guli vežimėlyje, jeigu pamato kitą vaiką, tik šiam sukaupia visą savo dėmesį. Kartu su šitų padargų ir organų koordinavimo biologine plėtote plėtojasi ir nervinis jų koordinavimas. Visa

smegenų veikla yra koreliuojama su atskiromis kūno dalimis. Ir tik tada, kai koreliavimas įvyksta, atsiveria artikuliuotų garsų pasaulis. Atkreipkite dėmesį: pradžioje garsai – klyksmai, vėliau – fonemos, garsai.

Šitie dalykai gyvenant plėtojasi į tai, ką mes vadiname mentalitetu, o tai, kad būtų suprantamiau, aš pavadinčiau sąvokumu, t. y. sugebėjimu koreliuoti savo vidaus reakcijas su išorybe taip, kad ne tiktai savo materialiosios, bet ir idealiosios veiklos požiūriu būtum visiškai aiškiai sutelkęs dėmesį į to, ką turi arba gauti, arba perdaryti, prasmę. Mentalitetas ir yra gebėjimas į vieną tašką fokusuoti visą savo suvokimo galią.

Kartu su tuo žmoguje taip pat plėtojasi tai, ką būtų galima pavadinti inovatyvumu arba alternatyvų, iššūkių transkribavimu, transpanavimu, transformavimu į pavidalus, kurie gali būti ne tik nepavojingi, bet ir naudingi, tai yra produktai, kurie yra galimi panaudoti. Dar svarbiau – visuotinumo pagavos jausmas, kuris itin sunkiai išugdomas. Tai net ne jausmas, o gebėjimas, išugdomas galbūt per visą gyvenimą. Bent jau iki 30 metų žmogus turi labai intensyviai dirbti, jei nori išugdyti tai, ką būtų galima pavadinti visuotinumo pagavos gebėjimu, arba reflektavimo gebėjimu, paprastai tariant, mąstymo gebėjimu. Aš jums paaiškinau visus tuos genetinius pradmenis, gal kada nors tai labai pravers. Nepamačius iš vidaus tų dalykų, o makaluojantis vien įprastinėse sąvokose, jūs būsite tuoj pat bet kurios teorijos, bet kurio teiginio nublokšti į to teiginio sąvokų naudojimo kontekstą. Šito jums nereikia. Jūs kaip tik privalote išsivaduoti iš kontekstų, kuriuos jums kiša kas nors per sąvokas, neatitinkančias jūsų supratimo. Pagaliau turite atsikratyti stereotipinio požiūrio, neprarasti kontrolės, atmesti netgi visuotinai pripažintas sąvokas, jei jos yra melagingos ar jau atgyvenusios. Tik tokiu būdu atsirado esminės naujos sampratos ir naujas gyvenimo būdas. O mes stovime būtent ant to slenksčio, mums reikia rasti naują gyvenimo būdą, nieko negalime priimti nekritiškai. Todėl reikia naršyti iš pačių pamatų, iš pačių prielaidų nagrinėti viską ir nagrinėti patiems.

Taigi kalba susideda iš garsų. Garsai patys savaime nieko nereiškia, bet garsų tvarka jau gali reikšti. Pavyzdžiui, „rėva“ ir „varė“. Tie patys garsai, o reikšmės visai kitos. Jeigu kalba turi bent dešimt garsų, arba fonemų, ji jau gali perduoti absoliučiai visas prasmes. Mažiausiai fonemų turinti kalba – Pietų Amerikos indėnų kalba, turinti trylika fonemų. Reikšmę turinti fonema yra morfema. Tai būtų „ir“, „b“, „l“, „stop“. Morfologija yra tai-

syklės žodžiams sudaryti ir šiuo požiūriu, kaip sakiau, Bžezinskis niekaip negalėtų būti pavadintas lietuviu jau vien pagal pavardės skambesį. Lygiai taip pat Marakatačianas negalėtų būti pavadintas gruzinu, o tik armėnu.

Kiekviena kalba taip pat turi savo sintaksinę, t. y. sakinių sudarymo, struktūrą. Šiuo požiūriu itin charakteringa anglų kalba. Jeigu atkreipėte dėmesį, pagrindų pagrindas yra „ai“ – „aš“. Stoviu viduryje, o aplink mane viskas kaip karuselėje sukasi. Sakinys nuo „ai“ prasideda ir praktiškai „ai“ pasibaigia. Anglų kalba visada turi veiksnio, tarinio ir aplinkybių grupes. Apie veiksnio grupę dar gravituoja pažyminiai, apie tarinio grupę – papildiniai, o jau gale plaikstosi aplinkybės. Aplinkybės taip pat turi savo tvarką. Pirmiausia eina būdo, paskui – vietos ir laiko aplinkybės. Taigi žinant anglų kalbos fundamentaliąją struktūrinę tvarką, nesunku mokytis sudėti sakinius, nes būtent nuo žodžių tvarkos sakinyje, nes anglų kalboje nėra galūnių, priklauso sakinio prasmė. Lygiai taip pat vokiečių kalboje: kol neišklausei sakinio iki galo, nesakyk, kad jį supratai, nes gale gali būti „nicht“, ir jeigu iš karto galvoji, kad mes eisime kur nors, tai sakinio gale gali išgirsti, kad sakoma priešingai – niekur neisime.

Susikalbėti leidžia būtent paviršinė struktūra, bet iš esmės suprasti, ką norime pasakyti, leidžia gelminė struktūra. Kai jums kas nors sakys, kad papuasų kalba yra prastesnė, jūs galite turėti neginčijamą argumentą. Jeigu papuasai skiria tūkstantį žolių, o, sakysime, Sidnėjaus gyventojui visos žolės – tik augalai, tai kažin kuris – ar Sidnėjaus gyventojas, ar aborigenas – yra labiau prisitaikęs gyventi, pažinti aplinką. Kiekvienas yra savo vietoje. Aborigenas mieste nelabai galės susiorientuoti, nes jam svetimos abstrakcijos, jam bus sunku jas pažinti, kitas ir nesugebės, o anglas, patekęs į mišką Australijoje, gali pasimesti ir numirti netgi tarp visiškai valgomų augalų.

Ypač pavojinga tendencija yra tarmių niekinimas ir iš to gimstantis priešingas procesas – tarmių atstovų nacionalizmas. Ką dabar išdarinėja žemaičiai! Jie jau savo karalystę nori paskelbti, nes jie – žemaičiai, kalba kita kalba! Savo pasą turi! Reikia juos sunaikinti! O kam? Vienas iš baisiausių naujųjų laikų reiškinių – panieka kokiai nors kalbai, gimdanti nacionalizmą. Nacionalizmas yra būtinas savo savivokai, o ne savitaigai. Tas, kas niekina tarmes arba juo labiau kas niekina etnines kalbas, veikia vadovaudamasis politiniais motyvais. Erikas Hobsbomas yra tipiškas europocentristas, globalistas. Prašom paskaityti 2000 m. išleistą jo knygą

„Kraštutinumų amžius: trumpasis XX amžius (1914–1991)“ apie Europą nuo Pirmojo pasaulinio karo iki Šaltojo karo pabaigos. Reakcingesnio neobolševiko dar nesutikau. Kažkodėl kai kas su dideliu džiaugsmu interpretuoja jį kaip šviežio, konstruktyvaus mąstymo žmogų.

Taigi kalba yra gyvenimo kultūroje išraiška. Civilizuodamasi kalba arba skolinasi, arba kuria naujus suvokinius, sąvokas, žodžius: taip turtina save ir geriau aptarnauja kultūrą. Toks purizmas, kokį paskutiniaisiais tarybiniais metais protegavo ir piršo Aldonas Pupkis, nėra teisinga pozicija – tai gynybinė pozicija. Kalba, kaip ir kultūra, turi turėti puolamąją poziciją. Tiktai tada ji gali tikėtis likti gyva. Puolamoji pozicija nereiškia karo pozicijos. Puolamoji pozicija – tai yra iššūkių ir alternatyvų amortizavimo pozicija, jų pavertimo nekenksmingais kultūros produktais pozicija. Kultūros vartotojas, kuris negeba to suprasti ar pasinaudoti, arba degraduoja pačioje kultūroje ją pastūmėdamas į destrukciją, arba emigruoja net neišvažiuodamas, bet perimdamas rusų, anglų ar bet kurią kitą kalbą ir gyvendamas savo šalyje. Toks masinis anglų kalbos vartojimas ir pokyčiai mąstyme – totalūs. Tarp kitko, čia ne vien Lietuvos, bet ir visos Vidurio Europos problema. Lygiai tas pats Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Čekijoje, ir tai yra liga, kuria, matyt, turėsime persirgti, kol aiškiai suvoksime, kad sergame. Vakar televizijos laidoje reklamavo viešbučius. „Europos“ viešbutis įrengtas itališku stiliumi – tik itališki baldai. „Neringos“ viešbutis giriasi skandinavišku stiliumi: baldai iš Skandinavijos, įrengtas skandinaviškas ramybės kampelis. O kas lietuviška? Galų gale, ar amerikietis, o gal britas važiuos į Lietuvą ieškoti skandinaviško arba itališko stiliaus kampelio? Liga! Bet mūsų praktinės veiklos vadai įsitikinę, kad viskas, kas yra gera, – tik ne mūsiška, tik ne lietuviška. Lietuvių baldininkai nagingesni už italų baldininkus ir lietuvišką kampelį jie tikrai puikų pagamintų. Ir pigiau, kur kas pigiau.

Taip, galima sakyti, kultūros produktyvumas žudomas vien dėl to, kad nėra supratimo arba tas supratimas yra ydingas.

Reikia pasakyti dar vieną labai svarbų dalyką: nuo kultūros niekas nepabėga. Nuo konkrečios nacionalinės kultūros niekas, kad ir kaip bėgtų, nepabėgo. Netgi emigravęs jis bus gringas, antraeilis arba trečiaeilis žmogus, nes iš tiesų jis yra ne tos šalies žmogus. Jis yra kitoks savo psichine struktūra. Tai nėra rasizmas ar nacionalizmas – tai realybė. Kol tie dalykai neįvardijami kaip politinės veiklos kryptys, tol tai – realybės pripažinimas

ir jis tyliai, ramiai praktikuojamas visur – visų pirma tam žmogui mažiau mokant. Jeigu nori, kad būtum žmogus kaip žmogus, yra viena vienintelė alternatyva – civilizaciją išversti į lietuvių kalbą ir į lietuvių gyvenimo būdą, į lenkų kalbą ir į lenkų gyvenimo būdą, į latvių kalbą ir į latvių gyvenimo būdą ir t. t. Galiu drąsiai pasakyti: kultūrų mirtis yra civilizacijos mirtis. Nė viena civilizacija negyveno be daugybės kultūrų, kurios galėjo būti gyvybingos ir palaikyti kiekvieno žmogaus gyvenimą. Lygiai taip pat kapitalizmas ir laisvoji rinka, kaip mes įsitikinome Brodelio labai protingai ir iš esmės tinkamai viskas sudėliota, be asmens, stovinčio ant pamato, iniciatyvios gamybinės veiklos negali egzistuoti, nes individas, tiktai pasiekęs jo vartojimo reikmes užtikrinančią ribą, įgyja ką parduoti. Tada jau gali rastis laisvoji rinka, sukurianti finansinį kapitalą, kuris ir yra kapitalizmo dirva, kapitalizmas, arba spekuliavimas grynuoju kapitalu.

Lygiai tas pats ir su kultūromis. Jeigu kultūros negyvens, atsitiks tai, kas atsitiko Sovietams. Šį atvejį įrodo labai aiškus pavyzdys, eksperimentas, kuris vieniems kainavo 70, kitiems – 50 okupacijos metų, tretiems gal trumpiau. Bet tai yra argumentas. Kultūras naikinanti civilizacija pasmerkta žūti anksčiau. Ir jeigu apskritai ši civilizacija, dabar save apibrėžusi kaip beribės techninės pažangos civilizacija, eina šia kryptimi, o tuo aš labai abejoju, tai, žinoma, galime rinktis ją, bet rinktis ne emigruodami į ją, nes neteksime šaknų ir gyvenimo galimybių, tokių, kokias prarandame pasitraukdami, o išversdami ją į kiekvienos konkrečios kultūros formas.

2001 05 15

Tęsdami kultūrų ir civilizacijų sklaidos apžvalgą, organiškojo – ne dvasinio, ne materialinio – substrato plėtros požiūriu, t. y. kaip jis įsikūnija žmogiškajame kūniškume, trumpai apžvelkime pasaulio populiacijos raidą. Semas Harisas pateikia tokius duomenis. Pasaulio gyventojai: paleolite jų esama apie 5 milijonus, mezolite – apie 8,5 milijono, neolite – apie 75 milijonus, senovės imperijų kūrimosi metu, maždaug VII tūkstantmetyje prieš mūsų erą, – 225 milijonai. Jau esu minėjęs, kokia trapi žmonių buvimo riba. Jeigu, sakysime, smulkiosios grupės, arba grupės, kurios gali sudaryti pirminį kaimą, skaičiuoja savo narius šimtais, paprastai du trys šimtai žmonių, tai įsivaizduokite, kokie nuostoliai patiriami, jeigu žūva du vyrai. Tąsyk santykinai žūva daugiau žmonių negu per visą Antrąjį pasaulinį karą. Vadinasi, kaimo gyvenimui nuostoliai yra dideli, ir žmonės pagal

to meto suvokimą tą gyvąjį – tikrąjį, kūniškąjį – gyvenimą prižiūri ir tvarko labai stengdamiesi jam padėti. Šia prasme po to, kai apžvelgėme žmogaus vidų jo genetinės struktūros požiūriu ir išsiskleidimu tiek į dvasines, tiek į materialines formas, labai svarbu pasižiūrėti tos genetikos atsikūrimo, t. y. gyvasties reprodukavimosi, arba žmonių dauginimosi, požiūriu.

Jau minėjau, kad gyvasties savybė – ciklišk ai atsinaujinti. Žmogaus ciklišk asis atsinaujinimas yra gyvenimas kultūroje. Tiktai kultūra gali garantuoti jo – specifinio, išskirtinio, nuo kitos gyvasties atsiplėšusio padaro – reprodukcijos kokybę, tiek užtikrindama jo fizinį buvimą, tiek ir tų formų, kurios garantuoja fizinio buvimo kokybės jo idealiųjų formų, jo sąmonės, jo supratimo, jo galimybių tvarkyti savo aplinką ir save patį toje aplinkoje atkūrimo, jo egzistavimo užtikrinimo ir naujų galimybių požiūriais. Struktūra labai sudėtinga. Lygiai taip pat sudėtinga ir dabartinė struktūra. Tik formos ir pavidalai yra paprastesni. Bet tai vis tiek reiškia, kad žmogiškojo gyvenimo būdas yra atsinaujinimas kultūroje, taigi – kultūros reprodukcija. Kiek žmogus geba atnaujinti save kultūroje, tiek jis geba save atnaujinti. Kultūros atnaujinimas – irgi didžiulė problema, kuri turi garantuoti jos pastoviuosius elementus tiek, kad jie nekenktų nei aplinkai, nei fiziškai pačiam žmogui.

Čia ir yra, galima sakyti, visų būsimųjų pasaulio raidos epochų prielaida. Visų kultūrų ir mūsų civilizacijos genezės pamatas – to mechanizmo veikimo užtikrinimas. Jau sakiau: civilizacijos žūdavo visada, kai nužudydavo jų pagrindu tapusias kultūras. <…> Pikas visada kartu būdavo ir smukimo pradžia. Mes tai matome ir šiandien, todėl klausiame, ar tas pats atsitiks ir mūsų civilizacijai? Labai svarbu, ką nustatėme esant visų kultūrų perėjimo į civilizaciją dėsningumu, kad visos kultūros, išnaudodamos aplinką, stengiasi pereiti į aukštesnių technologijų, t. y. į galimybių, paieškas grynai žmogiškojo gyvenimo galimybių srityje.

Nors gyvastis, taigi ir žmogiškoji gyvastis, yra sudėtingos struktūros, jų reprodukavimosi pamatas yra tas pats – dauginimasis. Įvairiausiais aspektais traktuojama žmogiškoji dauginimosi specifika. Man labiausiai patinka materialistinės antropologijos tezė, kad dauginimasis taip pat yra gamybos forma. Bet čia slypi dar vienas labai įdomus dalykas: ne tik vaikai, gentis ar tauta šiuo požiūriu yra gamyba, bet grynai iš materialinių pozicijų traktuojami ir visi kiti veiksmai, susiję su dauginimosi plėtra, augimo aprūpinimu. Antai žiūrima, kaip kontroliuojami gimimai, ir aiškinama

tuo, kad pirmykštės kultūros visada bandė užtikrinti tokį pramitimo lygį, kuris galėtų būti laikomas normaliu bendruomenės apsirūpinimu maistu ir nėra būtinybės imtis kokių nors išorinių veiksmų: išpuolių, kaimyninės genties gyvulių vagysčių, kovų su kitu kaimu, ketinant užgrobti jų vertybes ar užimti teritoriją, kurioje yra daugiau gyvulių. Šiuo požiūriu pateisinama, kad yra sąmoningai prižiūrimas žmonių gimimas, ir infanticidas, t. y. vaikų naikinimas, yra įprastas visų pirmykščių kultūrų bruožas. Tas naikinimas vykdomas įvairiai: pastojimo ar nepastojimo reguliavimu, įvairiausiais tabu, nustatant socialinės priežiūros taisykles; neleisti besilaukiančiai moteriai valgyti, kad įvyktų priešlaikinis gimdymas ir kūdikis žūtų. Jei pagal genties sampratą vaikų jau esama per daug ir dar gimsta nereikalingas kūdikis, jis irgi terorizuojamas, kol numiršta. Jam galima neduoti valgyti, negydyti, mušti, galų gale nužudyti, jei pats nenumiršta. Paprastai tokie reguliavimo metodai neturi jokių moralinių aspektų. Iš čia, matyt, graikų požiūris į vaiką iki tam tikro momento yra ne kaip į žmogų, o kaip į daiktą. Viduramžiai nuo antikos tuo ir skyrėsi, kad vos gimęs kūdikis jau laikomas žmogumi, gyva siela. Iš čia – abortų draudimas, radikalus požiūris į gyvastį kaip į aukščiausią vertybę. Iš tiesų, minėtų pirmykščių kultūrų savybių esama gana daug. Vaikai yra tiktai daiktų gamyba ir iki iniciacijų vaikas nelaikomas žmogumi. Vaikas tampa žmogumi, genties nariu tik įšventintas ypatingose ceremonijose su ypatingais išbandymais, prieš tai praėjęs jau kultūrinės atrankos etapą.

Čia yra daug racionalumo, nors ir žiauraus. Tačiau pritrenkia tai, kad šiuo požiūriu psichologiniai aspektai beveik visai neanalizuojami. Analizuojami tiktai daiktiškieji tų ne vien tik daiktiškųjų padarų, t. y. žmonių, santykiai. Aukštesnėse kultūrose žmonių buvimas ir žmonių santykiai, susiję, visų pirma, su tam tikru turto disponavimu, jo turėjimu ir naudojimu. <…>

Nenoriu įklimpti į visokius aiškinimus ir interpretacijas, tačiau, matyt, fundamentalus tų kultūrinės antropologijos materialistinės pakraipos interpretatorių vienas bruožas yra visai nubraukiamas – žmogiškųjų santykių žmogiškojo turinio esmė. Ne kokio nors daiktiškojo, o specifiškai žmogiškojo. <…> Tie dalykai neturėtų būti užmiršti. Žinoma, gali būti priimtos ir vienos, ir kitos teorijos. Ir vienose, ir kitose yra labai daug esmingų, svarbių pastebėjimų, siekiama bent jau atkreipti dėmesį į kultūrinę tikrovę, atpažinti ją. Tas yra labai svarbu įvairiais požiūriais, bet pirmenybės negalima atiduoti nė vienai, kol nerandi paaiškinimo, kuris atitiktų

tavo pasaulio supratimą taip, kad pats galėtum pasakyti: jis pasidarė žmoniškesnis. Tai viso to, ką mes studijuojame, apie ką kalbame, galvojame, yra esmingiausi dalykai ir jums, ir man. Visa kita – tušti žodžiai, teiginiai, kurie neturi reikšmės nei šiandienai, kad galima būtų jaustis tikram, nei ateičiai, kad ateitis irgi įgytų atsparos taškus…

Šiandien turbūt populiariausias yra vidurinis, arba, sakyčiau, materialistiškai psichologizuotas, dauginimosi, kaip žmogiškosios reprodukcinės veiklos specifikos arba žmogaus būties tęstinumo užtikrinimo, paaiškinimas: žmogaus reproduktyvumas yra jo seksualumo tenkinimas. Tik po to bandoma pasekmes įprasminti, t. y. „įsprausti į normą“, kad tilptų demografinėje ar aplinkos erdvėje, kad būtų galima suderinti su kultūros tradicijomis ir t. t. Girdi, pirma padarome, paskui pagalvojame.

Gal tai yra vakarietiškos kultūros specifikos tezė? Galbūt. Ir ji iš tiesų labiau tarnauja tam reikalui, kuris yra susijęs su aprūpinimo pramone šitaip traktuojamam santykiui garantuoti, taip išplečiant pasiūlą, jog žmogus galvotų, kad tik per seksualumą yra įmanomos ir tavo šeimos, tavo tautos, ir galų gale pasaulio garantijos. Už to aiškiai slypi psichologizuota masinio vartojimo filosofija, kuri leidžia viską, kad tik neliktų bet kokių rūpesčių auginant ar ugdant vaikus. Iš čia, matyt, XX amžiaus mokyklos, kaip ugdymo institucijos, giliausios degradavimo ištakos. Nekalbame apie visuomenės gyvenimo formų degradavimą, ne vien apie šeimą kaip vyro ir moters sutartį, ne įsipareigojimą – moralinį ar kokį kitą, dar net gilesnį, – bet kaip apie grynai teisinę sutartį dėl bendro turto naudojimo. Problema tiktai ta, kiek turto teks vienai ar kitai pusei po skyrybų.

Žmogaus reproduktyvumo – specifinio žmogiško gyvenimo aspekto – supratimas ir interpretavimas ant XX amžiaus pabaigos ir XXI amžiaus pradžios slenksčio reikalauja iš mūsų visiškai naujų apmąstymų. Toliau šita linkme eiti nėra kur – tik į šeimos kaip instituto panaikinimą, ir tada iš tiesų jokių problemų dėl klonavimo, dėl mechaninio dauginimo nebelieka. Jeigu Dievo nebūtų, jį reikėtų išgalvoti, kad uždraustų šitą dalyką, nes taip yra sunaikinama visa, kas natūraliai iškilo ir natūraliai turi būti žmogui – sąmoningam elementui, sąmoningai prisižiūrint, kad neperžengtų ribų, kurios jį naikina kaip fizinį būvį, organinį daiktą, netapatų jokiems kitiems daiktams. Suprantama, moralė irgi žlunga, kai paminama sąžinė, kai žmogus pripažįsta, kad negalima jam šito daryti, bet vis tiek padaro. Jis žuvęs visiems laikams, jo kaip moralinio subjekto nebėra. Jis taip elg-

sis visą laiką. <…> Aš manau, viltį teikia labai aiškiai akcentuojama kaip vertybė, kaip iš tiesų šis tas racionalu šitoje griuvėsių krūvoje supratimas, kuris sudaro XX amžiaus kultūrą, tai supratimas apie šeimą: vyro, moters ir vaikų gyvenimą savo namuose. Savo namų motyvas išvis dar nėra aiškiai suprastas, nors visos kultūros sąmoningai ar nesąmoningai šį momentą turi savo mintyje ir organizuoja savo buvimą būtent pagal gyvenimą tam tikroje vietoje ir tos vietos pastovumą. Kultūros keičiasi, kai iš klajoklių būvio pereinama į sėslią gyvenseną. Tik tada žmonės pradeda kurti tai, kas sparčiau gausina jų galimybes.

Taigi kalbant ir apie pirmykštę bendruomenę, ir apie dabar gyvenančius žmones, individo požiūriu gyvenimas su kitu žmogumi turint savo gyvenimo tikslu vaikus, gyvenimas tam tikroje vietoje jau yra pasaulis, kuris garantuoja ir psichologinę satisfakciją, suteikia materialines geresnio gyvenimo galimybes ir, svarbiausia, galimybes visiems žmonėms turtinti savo dvasinį pasaulį, lavinti intelektą, stiprinti protą. Atsiranda erdvė, kurioje žmogus gali būti pats su savimi, gali mąstyti. Tik tada veikia refleksija. Lygiai taip pat – arba lemiamai – nuo to priklauso ir mažųjų likimas, nes ką vaikas gavo iki trejų metų, tą ir turi. Visa kita yra tik bergždžios pastangos prie jo charakterio ir būdo dar ką nors pridėti. Jeigu tiesa, turbūt taip ir yra, kad vaiko lemtis priklauso nuo jo tėvų būvio netgi jiems jį pradedant, tai nėra jokių abejonių, kad dar negimęs vaikas bendrauja su savo aplinka beveik taip pat, kaip ir gimęs, ir čia motinos vaidmuo yra nepamainomas, nes būtent ji perduoda viską per save tais būdais, kuriais ėjo visa gamta nuo pirmuonių iki žmogaus. Viskas tuo metu genetiškai yra pakartojama. Kartu iš aplinkos, iš to, kaip tu su savo vaisiumi elgiesi, jam įgyjant naujas korekcijas jo genetinės reprodukcijos lygmenyje. O šeima duoda tai, ką turi duoti kaip kultūrinės, o ne civilizacinės šeimos. Mokykla jau yra civilizacijos invazija į vaiką, jo dvasios laužymas. Žmogus tampa vienokiu ar kitokiu žmogumi atsižvelgiant į tai, kaip ta dvasia yra laužoma arba auklėjama, ugdoma. Vaiką mokykloje galima „nužudyti“ paliekant jį gyvą. Ir labai daug tokių „lavoniukų“ baigia mokyklą…

Niekas, jokia kultūra neabejoja, kad tėvas, motina ir vaikai yra tas trikampis, ant kurio statomos visos kitos žmogaus žmogiškojo buvimo formos, sudarančios visų kultūrų eksplikacijų pamatą. Vakar mačiau laidą apie masajų vaikus ir masajų moteris. Moteris, galima sakyti, laukinė, bet kalba, mąsto, samprotauja protingiau už civilizuotą moterį. Mano sąmonė

nesutalpina moters „gimdymo į duobę“: atsimenate tą įvykį – nuėjo moteris į pušynėlį, iškasė duobę, pagimdė vaiką ir užkasė. Tai yra civilizacija. Nors ta pati masajė kalba, kad nelaimė moteriai, jeigu ji negali turėti vaikų.

Kitas reikalas – poligamija, monogamija ir t. t. Monogamija (būdinga beveik 90 procentų kultūrų) – priešingos lyties atstovų santuoka su vienu partneriu, poligamija – priešingos lyties atstovų santuoka su daugiau nei vienu partneriu, poliandrija – kai moteris gyvena sąjungoje su daugiau nei vienu vyru. Tai neturi reikšmės. Tie patys masajai teigia, kad labai gerai turėti dvi žmonas, jam mažiau karvių reikės ganyti, šerti ir t. t. Ne tai yra esmė. Esmė – vaikai. Tai yra turtas, abiejų žmonių turtas. Nelaiminga ta žmona, kuri negali pagimdyti vaikų: jeigu jos neapgins sūnūs, ją gali išvyti.

Esama įvairiausių šeimos formų: skurdo, išskaičiavimo, tradicijos ir t. t. Pavyzdžiui, kinų skurdo šeimos – sudėtinės šeimos. Persų, arabų turto šeimos – haremo šeimos. Ir t. t. Jos – įvairių kultūrų produkcija, kurias vienija tik viena: vaikai yra šeimos vaikai.

Šiuolaikiniams tyrinėtojams sunku atsakyti, kas yra santuoka. Pavyzdžiui, laukinėse tautelėse aptikta santuoka tarp dviejų moterų, ne santuoka, o dviejų moterų ryšys. Visi sumišę aiškinasi, ar tai galėtų būti traktuojama kaip labai rimtas faktas? Gėjai, lesbietės džiūgauja, kad ir pirmykštės kultūros leido tokius dalykus! Pagal vulgariąją sociologinę mąstyseną, skaičiavimas tiktai materializuoja – per tą matematizavimą prarandamas tikslas ir prasmė – ir leidžia nukrypti nuo to, kas sudaro santuokos esmę. Santuokos esmė, kaip Europos kultūrų buvo apibrėžiama beveik pusantro tūkstančio metų, yra vienareikšmiška: tai sąjunga tarp vyro ir moters dėl bendro gyvenimo ir savo vaikų ugdymo. Manau, kad jokio geresnio apibrėžimo tikrai nerasi.

Taigi pačiais bendriausiais bruožais apžvelgėme žmogiškojo buvimo, reproduktyvumo sampratą. Kaip vis dėlto specifiškai veikia materialinės to buvimo ne biologinės, o materialinės sąlygos? Buvimas, kuris apibūdinamas kaip materialinis buvimas, kaip materialinio apsirūpinimo aspektas, yra energijos paieška, energijos buvimui rūpinimasis. Yra dvi energijos rūšys: biologinė energija ir technologinė, arba techninė, energija. Biologinė energija – žmogaus organizmo vidinių veiksmų, vidinio veikimo patenkinimo energija, garantuojama maistu, technologinė, arba techninė, energija skirta aprūpinti žmogų išorinėmis buvimo garantijomis – rūbais, būstu ir kita. Drabužiai ir būstas – patys svarbiausi.

Kas svarbiausia kultūros aspektu? Kultūros auga ir plėtojasi, pereidamos į civilizacijas pagal tai, kaip jos gali gausinti savo energijos sunaudojimą. Paprastai tai vienas iš dėsnių, kuris paaiškina daugybę empirinių faktų. Paprastai kultūra, kuri išnaudoja savo aplinkos resursus, teikiančius jai tiek biologinę, tiek ir mechaninę energiją, arba žūva, arba randa išeitį plėtodama gamybos būdus, technologijas. Istoriškai tai labai ilgas procesas, ir tik pastaraisiais dešimtmečiais, galima sakyti, įžengiame į technologijų epochą. Ugnis, kaip žinote, atsiranda maždaug prieš 40 tūkstančių metų, ir tai būtent susiję su labai sparčiu kultūros plykstelėjimu. Ugnis pakeičia visą kultūros plėtotę. Gyvuliais dirbti žemę pradedama maždaug prieš 10 tūkstančių metų, židiniai moliui žiesti ir degti atsiranda irgi maždaug prieš 10 tūkstančių metų. Gyvūnais, kurie tampa gyvuliais, pagaminama pirmoji namų apyvokos reikmenų kolekcija. Labai reikšmingas yra vėjo įdarbinimas susisiekimui vandenimis, t. y. burės išradimas ir vėjo pritaikymas burei. Jis žinomas jau maždaug prieš 7 tūkstančius metų ir, matyt, tai leidžia apgyvendinti vandenynų salas. Krintantis vanduo – energijos rūšis, jau aiškiai technologinė energija – atsiranda maždaug prieš tūkstantį metų. Garas kaip energija – tik prieš keletą šimtų metų, nors Herono garo mašina jau buvo žinoma prieš tūkstantį metų, bet ji buvo žaislinis daiktas, nenaudojamas praktikoje. Pietų Amerikos civilizacija irgi turėjo ratą kaip žaisliuką, bet kad jis gali būti gamybos įrankis – nesumąstė. Anglis, nafta, dujos kaip rimtas mechaninės energijos šaltinis atsiranda prieš porą šimtų metų, o branduolinė energija – maždaug prieš 50 metų. Iki 12 tūkstančių metų daugiausia rankiotojai ir medžiotojai – tai yra organinės energijos organiško parūpinimo būdu energijos savo gyvenimui ir reprodukcijai gaunantys žmonės. Įdarbinus galvijus žemei arti, atsiranda žemdirbystė, t. y. maždaug prieš 10 tūkstančių metų. Ji plėtojasi gana sparčiai įvairiais aspektais panaudodama visą kompleksą naujų žmogaus gebėjimų. Plėtojasi vadinamoji *lietaus* ir *drėkinamoji* (irigacinė) žemdirbystė. Lietaus žemdirbystė – naudoja natūralų lietų, o drėkinamoji (irigacinė) žemdirbystė – dirbtinis vandens tiekimas žemei drėkinti. Pirmoji kai kuriuose kraštuose iki pat šiandien tebepraktikuojama. Lydiminė žemdirbystė – vienas iš primityviausių žemdirbystės metodų: žemdirbystei skirtame plote miškas iškertamas arba tiesiog padegamas, medžių pelenai patręšia žemę ir joje išauginami du trys labai geri derliai. Tačiau kultūros, ypač grūdinės, pelenų energiją labai sparčiai sunaudoja,

tada žmonės paruošia naujus plotus. Todėl šiandien daugeliui Pietų Azijos regionų iškilusi grėsmė atsidurti tokioje pat situacijoje kaip yra atsitikę graikams: Graikija paversta plynlaukiu, kur ganosi ožkos, o juk ji buvo ir liūtų, ir leopardų šalis.

Lietaus mišrioji žemdirbystė, – kai jau sumąstoma, kad galima tręšti ne tik pelenais, bet ir gyvulių mėšlu. Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų šalių, taip tręšiama iki pat XX amžiaus vidurio.

Drėkinamoji (irigacinė) žemdirbystė produktyvesnė. Paprastai ji populiari upių slėniuose, kalnų šlaituose, o ir pelkėse gali būti supilamos salos, kuriose irgi auginami ryžiai. Gali būti praktikuojama taip pat ir oazėse panaudojant giluminių šulinių vandenį. Ši technologija šiandieninėje žemdirbystėje gana plačiai naudojama. Tačiau į vandenį įdėjus cheminių trąšų, keičiasi ir drėkinamoji (irigacinė), ir lydiminės žemdirbystės sistema. Trąšos, žinoma, brangios ir, sakysime, indoneziečiams praktiškai neprieinamos. Todėl ten ir toliau intensyviai kertami miškai. Tačiau cheminė, arba trąšų, žemdirbystė atneša labai rimtų problemų. Ji pakeičia dirvos kokybę, o svarbiausia, nebeauga kai kurie augalai. Tačiau pienės yra užgožusios daugybę plotų ir sunkiai išnaikinamos, nes pienė kur kas atsparesnė bet kokiam cheminiam užterštumui, ji tiesiog klesti, bet kitos žolės cheminėmis trąšomis tręštoje dirvoje jau nebegali augti. Svarbiausia tai, kad su cheminėmis trąšomis į žemės plotus atkeliauja technika. Technika dar brutaliau elgiasi su dirva. Atsimenu, tarybiniais metais pirmą kartą iškilo humuso problema. Daugelis juokėsi ir iš žemdirbystės specialistų, ir apskritai iš kolūkių pirmininkų, kurie bandė rūpintis, kad nebūtų, tarkime, galingų Uralo traktorių vikšrų ar guminių padangų tas humusas sunaikintas. Iš jų visi juokdavosi, bet paskui pamažu nurimo. Kaip šiandien atsimenu, vieno iš Lietuvos komunistų partijos Centro Komiteto sekretorių, atsakingo už žemės ūkį, paklausė, kas laukia Lietuvos žemės ūkio, jeigu dirva bus eksploatuojama taip, kaip iki šiol? Jis atsakė nežinąs. Tai bent jau žmogus sąžiningai atsakė, kad nežino. Bet jam reikėjo vykdyti planus ir juos vykdė. Pasak mokslininkų, žemės struktūra gali išlikti nepakitusi maždaug 50 metų. Dabar dirvos atsigauna. Jas ypač gaivina kiečiai ir kitos piktžolės, netrukdomai augančios beveik visuose laukuose. Tarp kitko, Suvalkijoje beveik visi laukai jau vėl apsėti. Beje, žemaičių ir suvalkiečių įdirbis skiriasi nuo visos Lietuvos. Neišsiaiškinta kodėl, bet faktas akivaizdus.

Kaip ir tuo atveju, kai atsiranda per daug žmonių ir jie visi negali prasimaitinti, bet nenori kariauti, nes kariaudami galutinai sužlugtų ar žūtų, jie naikina savo vaikus, taip žmonės naikina savo aplinką, norėdami išmaitinti didesnį žmonių skaičių, negu gali leisti aplinka. Net pačiomis kultūros technologijomis, kurios, atrodytų, yra žmogaus pažangos tolesnio augimo galimybės, net ir tomis priemonėmis prieinama riba ir sunaikinamos dirvą surišančios gyvosios medžiagos, arba humusas trąšomis ir kitomis cheminėmis medžiagomis, užteršiami vandenys, trąšos išplaunamos į ežerus ir upes. Tik pastaruoju metu ežerai šiek tiek atsigauna, bet ir tai ne visi, ypač tie, kuriuose pradėjo augti žalieji dumbliai, naikinantys ežerus kur kas sparčiau, negu jie būtų natūraliai akę.

Taigi naikinama ir aplinka. Ne tik kultūros turi savo plėtros ribas. Jas turi taip pat ir civilizacijos. Tik ar norima jų paisyti? Energijos gavimo pastangos nustato aukštutinę maisto išteklių ribą ir žmonių skaičių. Tai vadinamasis aplinkos leistinasis apkrovimas. Paprastai ta apkrovimo riba nėra pasiekiama arba bent jau stengiamasi jos nepasiekti natūraliai ar dirbtinai reguliuojant žmonių skaičių. Drįsčiau sakyti, kad šiandien naujosios infekcinės ligos yra natūrali aplinkos savisauga nuo neriboto žmonių skaičiaus augimo. Bet tai tik prielaida – ne įrodymas. Svarbiausia priežastis, kodėl natūraliai pradeda mažėti žmonių skaičius, tarsi savireguliacijos mechanizmais leisdamas tą augimo kreivę žemyn, yra vadinamasis mažėjantis pelno taškas, kuris pasiekiamas tada, kai, palyginti su pastangų vienetu energijos, arba produkcijos, vienetui gauti, tas produkcijos vienetas ima mažėti. Pastangoms didėjant, jis didėja, paskui sustoja ir ima mažėti. Kad ir ką darytų kultūros, civilizacijos, dėtų kokias nori pastangas, sąmoningai ar nesąmoningai blaškytųsi, – neišvengs šito. Tarybų Sąjunga buvo tipiškas gigantiškas to fakto pavyzdys. Ir dabar pasaulyje pilna tokių pavyzdžių. Nustatyta, kad pasaulinės žvejybos pelnas yra smukęs perpus buvusio pelno, o nuo 1989 metų ėmė smukti ir žuvų sugavimo rodikliai vienam žmogui. Jų nebėra. Pasiekta aiški riba, signalas žmonijai – jau nebe kam nors kitam, o žmonijai – imtis veiksmų, kurie galėtų tą produktyvumo ribą pakelti. Ko reikia ieškoti? Išradingumui vietos čia dar yra labai daug. Tačiau tradicinės maisto ir energijos gavybos šakos yra priėjusios ribą. Jeigu nebus ieškoma naujų resursų ar technologijų, turės būti mažinamas žmonių skaičius. Kinai to ir ėmėsi. Kaip žinote, ten yra skatinamos tiek vyrų, tiek moterų sterilizavimo programos,

vieno vaiko šeimos programa. Bet kol kas nelabai padeda. Kinija ir toliau auga kosminiu tempu.

Na, pagaliau mes prieiname prie svarbiausio dalyko, prie į civilizaciją einančių kultūrų. Ir alternatyva atsiranda – interkultūra, arba superkultūra, kuri gali būti vadinama civilizacija. Tai bendro ūkio formavimasis – būdas žmonėms gauti daugiau, greičiau ir geresnių pragyvenimui reikalingų resursų. Paprastai ūkis ir ekonomika suprantama kaip taupymas. Nebūti per daug išlaidžiam, reiškia būti ekonomiškam. Tačiau pačiu plačiausiu požiūriu ekonomika – apsirūpinimas prekėmis ir paslaugomis. Visų ekonomikų, visų bendro ūkio – ne individo, šeimos ar genties ūkio, o tarpšeiminio, tarpgentinio ir dar didesnio ūkio – pagrindas yra mainai. Visos kultūros bendravimą pradeda nuo abipusių, perskirstymo ir prekybos mainų.

Apie prekybos mainus šiek tiek kalbėjome, kai nagrinėjome kapitalizmo epochos raidą. Abipusiai mainai – kai gentys tarpusavyje pasikeičia savo prekėmis. Taip, sakysime, sojos pupelės iškeičiamos į iečių antgalius ar džiovinta mėsa – į kriaukles ir t. t. Perskirstymo mainai susiję jau su vidaus santykių organizavimu. Perskirstymas – kai mainų procedūros vyksta genties viduje ir konstruoja tai, ką būtų galima pavadinti socialiniais santykiais. Prekybos mainai – kai perteklius, kuris atsiranda organizuojant apsirūpinimą energija genties, šeimos ar bendruomenės viduje, yra nukreipiamas į tai, ką mes vadiname rinka. Paprastai tai – kaimo aikštelė ar vieta, kur susirenka kelių kaimų žmonės, išdėlioja savo prekes, ir kaimas ar šeima parduoda, keičia, perka…

Mainai – visuotinis subjektų ir paslaugų davimo bei gavimo įvairių modelių mechanizmas. Pagrindiniai mainų tipai: abipusiai, perskirstymo ir prekybos. Abipusiuose mainuose abi pusės gauna neproporcingai. Perskirstymo mainai – vienu metu surinkti ir po lygiai paskirstyti dalykai. Ką reiškia šių mainų netapatumas? Abipusiai – kai perteklius ar mainams skirti produktai nunešami į viešą vietą, pavyzdžiui, į miško aikštelę ar ant upės kranto, ten padedami, kad būtų galima juos apžiūrėti, o mainančioji gentis pasitraukia į nuošalę, kad netrukdytų kitai mainančiajai genčiai susipažinti su siūloma produkcija. Tada ateina mainančioji, apžiūri produktus, išdėsto savuosius ir taip pat pasislepia. Jeigu pirmoji mainančioji gentis nueina ir paima tai, kas yra padėta antrosios, vadinasi, mainai įvyko. Jeigu jie grįžta nepasiėmę, nors antrajai genčiai ir patiko pirmosios produktai, pirmoji antrosios produktus laiko neakvivalentiškais ir nemaino.

Perskirstymo mainai paprastai jau vyksta tarp individų pagal socialiai sankcionuotą tvarką neklausiant, ar produktas jiems patinka. Produktai yra dalijami, kad dalijantysis, t. y. tas, kuris sukaupė tuos produktus ir juos išdalija, galėtų įgyti tam tikrą tvarkytojo galią. Taip perskirstomuose mainuose jau mezgasi socialinio reglamentavimo ir valdymo pradmenys, o su tuo yra susijęs naujų vaidmenų kūrimasis. Charakteringa, kad perskirstomųjų mainų veikėjais tampa tie, kurie pretenduoja tapti vadais. Atsiranda aprūpintojai, paprastai jie savo rūpestį, visiems dalijamų gėrybių kiekį pristato su dideliu aplombu, vadindami save geradariais, didžiaisiais rūpintojais ir įvairiais kitais žodžiais, pagal genties papročius turinčius geruolio statusą. Tie, kas gauna, paprastai stengiasi neparodyti, kad čia kas nors yra ypatinga, netgi niekinančiai atsiliepia apie tas dovanas. Taip įsijungia moralinio pobūdžio mechanizmai, kad tie, kurie už gėrybes gauna pasitikėjimą daryti tvarką, neišpuiktų ir liktų nuo genties žmonių priklausomi. Vertę čia sudaro genties narių moralinė jėga. Tačiau patys daiktai vertės neįgyja. Maža to, tie, kurie sudaro didžiojo rūpintojo komandą, ir pats rūpintojėlis iš skirstymo puotos dažniausiai išeina alkani. „Mes sotūs jo garbe“, – sako komandos nariai.

Prekybos mainai – kai prekėms jau gali atstovauti tam tikri matai: nebūtinai pačios prekės, o sutartiniai ženklai. Jie gali būti įvairiausi, pradedant nuo gyvų daiktų. Pavyzdžiui, vienur – jautis, kitur – avinas ar višta. Aukštesnio lygio atstovavimas – ir šiandien plačiai paplitęs Pietų jūrų regione pinigų-kriauklių reiškinys ir galų gale pinigas, pradedant nuo apdoroto metalo gabalo iki popierinių ir elektroninių pinigų.

Pinigai – vertės vienetą žymintis daiktiškasis jos atitikmuo, ženklas, abstrakcija. Pinigų apibrėžimų ir jų savybių gali būti labai įvairių, žiūrint koks yra prekinių piniginių santykių raidos lygis. Tačiau paprastai pažymima, kad pinigai turi būti portatyvūs, t. y. kad jais būtų galima lengvai operuoti. Kitos savybės: dalumas – kad skaitmeniškai juos būtų galima dalyti į bet kokią vertės dalį; konvertabilumas – kad pinigai turėtų vertės atitikmenį kitiems pinigams; bendrumas – kad sklistų kuo platesniame tų pinigų vartojimo regione, kaip doleris ar markė, kurie galioja visame pasaulyje; anonimiškumas – kad tie daiktai, daiktai-ženklai, būtų kiek galima bendresni; teisėtumas – kad jie būtų legaliai atstovaujantys vertei pagal jais žymimo turto apimtį. Laikui bėgant tam reikalui įvestas pinigų padengimas auksu ir to griežtai laikomasi net iki šios dienos.

Kapitalizme viskas turi kainą: viskas gali būti perkama ir parduodama. Jis įvedė pinigais matuojamą vertę ne tik daiktams, bet ir santykiams, dvasinėms vertybėms, net pačiomis abstrakčiausiomis jos formomis. Apibrėžimas, kad pinigas yra laisvės matas, šia prasme visiškai atitinka tikrovę ten, kur piniginiai santykiai yra persmelkę visas visuomenės grupes nuo žemiausiųjų iki aukščiausiųjų, kur natūrinio ūkio, pirmykščių mainų nebėra arba yra tiktai reliktai, tiktai vietinius poreikius aptarnaujantys santykiai. Štai kodėl nuo kapitalo centrų nutolusios periferijos visada yra tradiciškesnės, moralesnės centruose pinigų kuriamos moralės požiūriu, išlaikančios senuosius kultūros standartus ir stereotipus. Pinigų galią kuria rinka. Esame kalbėję, kaip laisvoji rinka formuojasi Vakarų Europoje, ir šia prasme ne tik Brodelis, bet ir JAV autoriai sutinka, kad nėra visiškai laisvų rinkų: kainos yra reguliuojamos, pristabdomas jų kitimas, kad struktūriškai tvarkingai galėtų funkcionuoti įvairūs ūkio sektoriai ir mechanizmai, yra netgi nurodymai, ką pirkti ir ko negalima pirkti, ką įvežti ir ko negalima įvežti, ką parduoti ir už kiek parduoti. Lietuvoje tie dalykai beveik negalioja arba bent jau intensyviai yra neigiami, aiškinant kad tiktai visiškas kontrolės nebuvimas galėtų sukurti kokią nors akivaizdesnę pinigų funkcionavimo intensifikaciją. Priežastis – ne laisvoji rinka, o gamyba. Kai yra ką parduoti, atsiranda ir laisvoji rinka, kuri turi ką pasiūlyti parduoti. Neišvengiamai atsiranda mainams tinkantis atsakas, arba kapitalas, kuris gali paimti tą gaminį. Būtent tai rinką įsuka, ją užveda ir kelia. Gamybos intensyvinimas, didinantis prekių perteklių, ir yra laisvosios rinkos sukimo mechanizmas, o ne priešingai. Ne pinigai, o gaminiai ją suka, intensyvina ir jos funkcionavimą. Norint kad tas funkcionavimas būtų intensyvus, reikia, kad pati gamyba būtų intensyvi. Intensyvumo sąlyga: gamyba turi būti ne sinkretiška, o specializuota, vietinėms ir įvežtinėms žaliavoms perdirbti išugdytas specializuotas gamintojas, specializuota darbo jėga. Taigi darbo pasidalijimas, jo specializavimas ir dėl to augantis intensifikavimas yra laisvosios rinkos plėtojimo pamatas.

Kad toks intensifikavimas galėtų vykti, būtinas koordinavimas to, kas darytina ir kas nedarytina. Juokingi ar tiesiog piktybiški žmonės, kurie sako, kad tik nesikišimas ir stichiškas pasiūlos ir paklausos formavimasis gali viską sustatyti į savo vietas. Čia keletas citatų, įrodančių, kaip klostosi naujos kapitalizmo savybės, kapitalizmo pavidalai ne kur kitur, o JAV: „Nors amerikiečiai JAV laiko kapitalistine šalimi, jos ekonomika iš tiesų ge-

riausiai apibūdinama kaip įmonių, panašių į kapitalizmo ir demokratinio valstybinio socializmo mišinį, tokį pat, koks įvairiais lygiais sudaro Vakarų Europos ir Japonijos politinę ekonomiką. Federacinė Valstijų ir vietos vyriausybės tiesiogiai samdo apie 17 milijonų žmonių. Kiti 36,7 milijono daugiausia priklauso nuo vyriausybės socialinio draudimo mokesčių. Kitomis Valstijų vietos ir federacinėmis pašalpomis papildomai išlaikoma 5 milijonai žmonių. Socialinė parama, tai yra parama išlaikytiniams, vaikams, benamiams ir parama žmonėms su fiziniais trūkumais, yra skiriama apie 14 milijonų žmonių. 2 milijonai žmonių yra ginkluotosiose pajėgose, o 2,3 milijono gauna bedarbio pašalpas. Mažiausiai milijonas fermerių šeimų priklauso nuo valstybės subsidijų. Apytiksliai yra 6 milijonai žmonių, kurių darbai privatinėje pramonėje priklauso nuo vyriausybės perkamų karinių įrengimų, statybos kontraktų, vyriausybės užtikrintų paskolų kompanijoms ant bankroto ribos ir vyriausybių nustatomų subsidijų. Kartu su tų darbuotojų išlaikytiniais šiai kategorijai priklauso mažiausiai 10 milijonų žmonių. Todėl apytiksliais skaičiavimais apie 80 milijonų JAV piliečių labiau priklauso nuo mokesčių pinigų perskirstymo, negu nuo dalies pelno, gauto iš kapitalistinės laisvos iniciatyvos.“ „Svarbiausia XX amžiaus paskutinio dešimtmečio kapitalizmo kryptis yra multinacionalinių, transnacionalinių ir supranacionalinių korporacijų radimasis. Multinacionalinės kompanijos turi savo pagrindinę valdybą ir daugiausia veikia vienoje šalyje, bet turi rinkų ir gamybinių pajėgumų visame pasaulyje. Transnacionalinės korporacijos taip pat turi pagrindinę valdybą vienoje šalyje, bet priklauso nuo savo tarptautinių padalinių, valdančių daugumą produkcijos ir pardavimo. Išgąsdintos profsąjungų ar vyriausybės kontrolierių, tokios korporacijos perkelia savo operacijas iš vienos šalies į kitą. Supranacionalinės korporacijos turi daug valdybų arba vieną mobilią. Jos vadovai yra įvairių tautybių ir įvairių kalbų atstovai. Jie neturi ypatingo poreikio dėtis prie kokios nors vyriausybės ar konkrečios darbo jėgos. Atrodo, kad kitą dešimtmetį tarptautinės korporacijos, o kai kurios iš jų biudžetu jau prilygsta didelėms valstybėms, stiprės tautinių valstybių sąskaita.“ Štai taip. Trumpai ir aiškiai.

Lietuva yra tipiškas pavyzdys to, apie ką čia kalbama. Jau seniai į Lietuvą atėjusių korporacijų, tokių kaip „Williams International“, biudžetai didesni už nacionalinį visos Lietuvos valstybės biudžetą. Tos korporacijos tarpsta būtent Lietuvos biudžeto sąskaita. Šiandien Lietuvoje apie ekono-

miką kalbama taip, tarsi ji būtų visiškai išvietinta, tarsi ji kybotų virš Žemės rutulio kaip kokie dienovidžiai ar lygiagretės, kaip tam tikros ūkinės veiklos koordinatės, ir ja rūpinasi geri finansų magnatai. Nors visos ekonomikos veikia tam tikrose erdvėse ir tiktai dėl savo finansinių galių jos gali ištiesti savo čiuptuvus ir apjuosti Žemės rutulį kartą ar net daugiau kartų.

Todėl ekonomikos, įgijusios didžiausią galią, būtinai lokalizuojasi ir veikia tam tikrose joms palankiose vietose, valstybėse, bendrijose. Žinoma, kad šiuo požiūriu be paliovos daugintis trokštantis kapitalas būtinai ieškos, kaip sutvarkyti tas lokalias erdves taip, kad jos būtų parankiausios jo plėtotei. Europos Sąjunga – vienas iš tokių projektų. Ir būtent tų šalių, nacionalinių valstybių ir tautų, kurios nori įeiti į Europos Sąjungos sudėtį, priedermė yra taip sureguliuoti savo juridiką, kad tas supranacionalinis kapitalas galėtų funkcionuoti bet kurioje vietoje lygiai taip pat, kaip ir motininėje, t. y. kapitalą sukrovusioje vietoje. Taip destruktuojama ir tautų gyvenamoji vieta, ne tik pačios tautos.

Tie interesai, visai netapatūs kapitalui, kapitalo atstovams ir žmonėms, kuriuos kapitalas naudoja kaip gyvąją jėgą, persmelkia ir privatų, ir ūkinį gyvenimą. Interesų netapatumas pamažu ryškėja ir Lietuvoje. Nereguliuojami interesai gali virsti destrukcijomis – net iki revoliucijų ir karų. Todėl tvyro interesų supriešinimas tarp tų, kurie gamina ir parduoda, perka ir vartoja, arba atvirkščiai, yra reguliuojamas nuo pat gimininės ar gentinės santvarkos iki šių dienų. Matyt, ateityje interesų suderinimo problema iškils tais atvejais, kai tik rasis koks nors konfliktas. Paprastai jis bandomas išspręsti taikiai, pavyzdžiui, surengiamas dainų turnyras. Laimi ta susipriešinusi šalis, kurios atstovas balsingesnis. Taip klausimas ir išsprendžiamas. Jeigu kuri šalis nesutinka, tai vienas, antras, trečias bandymas, ir tada gentis tyliai, ramiai, bendru sutarimu ją eliminuoja, paprasčiausiai nudobia. Bet padaro tai tyliai susitarę, tarsi tai būtų nebylus teismas. Šiandien tokie interesų derinimai paprastai vyksta įvairaus lygio teismuose, arbitražuose, bet labiausiai stengiamasi nustatyti bendrą jų jurisdikciją. Bendros teisės kūrimas – viena iš pagrindinių tiek Tarybų Sąjungos, tiek Europos Sąjungos, tiek Eurazijos Ekonominės Sąjungos krypčių. Ar tai padės pasaulinės teisės kūrybai? Jau yra tokių nuostatų. Pasaulinė prekybos organizacija šiuo požiūriu – aukščiausias tokio pobūdžio organas, kuris, deja, yra naudingas ne tiems, kurie vartoja, o tiems, kurie perka ir parduoda. Pavyzdžiui, Lenkijos farmacijos pramonė, Len-

kijai įstojus į Pasaulinę prekybos organizaciją, praktiškai neteko galimybės ne tik parduoti savo produkciją, bet ir gaminti. Todėl Lenkija dabar ir prašo pereinamojo laikotarpio problemoms išspręsti. Įtaka, kuria stengiamasi paveikti konfliktuojančias puses, paprastai naudojama pati įvairiausia: buitinė, estetinė ir net maginė, mistinė. Pavyzdžiui, šamanų poveikis ūkiniams reikalams.

Kaip sakyta pačioje pradžioje, tuose santykiuose pradeda ryškėti vadovavimo užuomazgos. Valstybę stiprina ekonomikos augimas, gamybos plėtra, vartojimo ribos, vartojimo gausėjimas ir garantijos. Materialiniai apsirūpinimo interesai, materialiniai gamybos interesai – stipriausias valstybės ir vadovo, arba vadovų, augimo stimulas. Pradinėse stadijose nė vienas iš vadovų nėra tikras, kad jis turės visą galią. Antai, jeigu didysis rūpintojas yra nurungiamas kito didžiojo rūpintojo, kuris genčiai pristatė dar daugiau kiaulių negu pirmasis ir surengė geresnę puotą, tai jis ir nugali, jo įtaka genčiai plėtojasi. Tas pirmasis, žinoma, gali vėl sukaupti badaudamas ar labai stengdamasis ir galbūt nugalėti anąjį. Bet jis neturi teisės įsakinėti. Abu gali paveikti tiktai savo autoritetu, kuris įgyjamas tokiu labai neapibrėžtu – simpatijų, paklusimo ar subordinacijos, net pačių būtiniausių poreikių patenkinimo būdu. Vadovas negali būti tikras, kad jo nurodymas ar įsakymas bus įvykdytas, nėra tikras, kad nusikaltėlis bus nubaustas. Tas, kuris jau įgyja šią galią, tampa valdovu. Valdovo skirtybė nuo vadovo yra ta, kad valdovas turi aplink save sukaupęs paklusnių, nuo jo priklausančių žmonių būrį, kurie gali būti pasiųsti valdovo nurodymams įgyvendinti, t. y. valdyti jėga. Valdovas disponuoja jėga ir naikina nepaklusniuosius. Tam yra kuriamos kariuomenės, o tvarkai įvesti – dvaras, valdininkų armija, kurioje gali būti du, trys žmonės ar du, trys ir daugiau tūkstančių žmonių, atsižvelgiant į tai, kokio lygmens yra valdovo ir valstybės galia.

Kraštutinė valdymo priemonė – mirties bausmė sociumo nariui arba paskelbtas karas kitam sociumui, kitai genčiai ar tautai. Ryškesnės skiriamosios ribos tarp atpildo krauju ir karo nėra, bent jau sunku nustatyti. Visos kultūros įvairiausiais būdais vengia karo. Gentinėse struktūrose, kur kiekvieno žmogaus mirtis gali būti nepataisomas nuostolis, labai įdėmiai žiūrima, kad nebūtų sunaikinama per daug. Šitai saugo ištisos procedūros. Žinoma, ten, kur žmonių yra milijardai, gali žūti ir šimtai milijonų. Mao Dzedongas yra sakęs, kad jeigu du trečdaliai kinų žus branduoliniame

kare, tai vis tiek trečdalis jų išgyvens ir kinų nacija nežus. Tuo turbūt yra pagrįsti šiandieninių karų žiaurumai.

Kodėl apskritai kyla karai? Žinoma, kultūros vienaip ar kitaip tai aiškina ir bando eliminuoti karus, atsižvelgiant į tai, kaip jos interpretuoja karų prigimtį, jų būtinumą. Vieni sako, kad karai įgimti, kitiems jie – sportinis interesas, tretiems – kerštavimo būdas, dar kitiems – dauginimosi reguliavimo, daiktų įgijimo, teritorijų užkariavimo būdas ir t. t.

Tai dalinės tiesos. Kultūros ir civilizacijos požiūriu tikroji tiesa yra ta, kad kultūros stengiasi karus sutramdyti, o civilizacijos, deja, paprastai karus eskaluoja. Civilizacijos yra savo ribas peržengiančios ir į visuotinybę pereinančios kultūros, kurios ir tegali būti tokiomis civilizacijomis, jeigu jos turi galimybę plėtotis į begalinumą, o į begalinumą plėtojasi tiktai nukariaudamos kitus.

Labai įdomu yra tai, kokiu būdu žmonės, kad ir vengdami karų, pradeda valdyti. Tas, kuris gentyje palaiko tvarką didžiojo rūpintojo teise įgydamas savo galią ir įtaką, gali vadovauti jau nebe kaip vadovas, o vadas, jeigu savo kariauna įgyja tą būtinąją paremtį. Jeigu jo valiai, jo galiai pajungiama ištisa teritorija su nustatytomis tam tikromis ribomis, tada atsiranda galimybė valdyti teritoriškai ir paprastai pereinama į tokį kultūros lygmenį, kurios tikslas – imperija. Taip per imperiją kultūra išsiplėtoja iki civilizacijos.

Centralizuojamos valstybės paprastai yra linkusios tapti imperijomis. Sakykime, kad ir kokios yra netapačios Amerikos indėnų gentys, besiskiriančios savo gyvensena beveik kiekviename kaimelyje, vis dėlto inkai sukuria beveik šešių milijonų žmonių imperiją, kurioje įveda griežtai reglamentuotą ir nepaprastai žiaurią tvarką. Tai tvarkai palaikyti reikalinga ne tik jėga, bet ir įžvalga, reikalingas supratimas. Paprastai tai yra įstatymai, o įstatymus prižiūri specialūs sargai, arba policija, juos intelektualiai nagrinėja irgi specialūs sargybiniai, arba teisėjai.

Valstybė ugdoma tos valdymo veiklos stacionarizavimo, lokalizavimo ir lokalinės plėtros pagrindu. Valstybė kaip jėgos teigimo, vienos galybės viešpatavimo kitoms būdas dažniausiai būna vieno etnoso viešpatavimas kitam. Ilgą laiką valstybės nebuvo tautų valstybės. Tai buvo daugiau etnosų valstybės, kuriose dominavo kariaunos principas. Sakysime, normanai, vikingai. Vienas didis vyras, jau nebe rūpintojas, o kariautojas, subūręs smarkuolių būrį, išplaukia užkariauti gretimų kraštų, kitų genčių.

Jiems pavyksta, jie parveža gausų grobį, ir taip šis vyras su savo gimine tampa didžiulės teritorijos valdytoju, kurioje giminė, kaip dinastija, turi tąsą. Dinastinių karų epocha – visa viduramžių pradžios, viduramžių kilimo epocha iki tokio meto, kol bendras kultūrinis interesas persmelkia didesnes teritorijas, viena kalba, tarme kalbančius žmones sujungia į tam tikrą ryšių sistemą ir tokiu būdu priartina galimybę kurtis tautai. Genčių suvienijimas vienoje valstybėje – yra vienos tautos formavimosi prielaida. Šiuolaikinėje kultūroje tautos gyvenimas be valstybės yra neįmanomas, dalinis, tai – gentinis, arba grupinis, gyvenimas.

Kad ir kaip keista, Lietuvos politinis gyvenimas šiandien neleidžia Lietuvos vadinti valstybe vien dėl to, kad tie, kurie valdo, nėra valdytojai jėga, jie administruoja atstovaudami grupei. O kitos grupės kovoja lygiai taip pat, kaip kunigaikštystės kovodavo dinastinius karus. Lietuvos apibūdinimas šiandien geriausiai tiktų toks: tai yra Lietuvos vadystė. Valstybe jinai gali tapti, bet kažin ar sugebės tai padaryti anksčiau, negu įstos į Europos Sąjungą. Jeigu to nepadarys iki įstojimo, įstos maždaug didžiosios kunigaikštystės sąmonės lygyje, tiktai tas sąmonės lygis bus nuleistas iki šių dienų realijų, t. y. Lietuva taps Europos Sąjungos mažąja Lietuvos kunigaikštyste.

2001 05 23

Tyrinėjimai, ypač Marijos Gimbutienės, ne tik leidžia, bet ir verčia klausti, ar galima kalbėti apie senovės Europos civilizaciją? Atrodo, tam pamatas yra. Kas ta senoji Europa, kokių tautų ar etnosų ištaka ir kokių etnosų sankaupa ji buvo? Šiandien tiksliai niekas nesiryžtų atsakyti, tačiau svarbu žinoti: senoji Europa yra, ji egzistavo kaip faktas ir veikia šiandienos Europos ir pasaulio kultūrą bei sąmonę. Klausimais egzistuojančios prielaidos, ar baltai, seniausia indoeuropiečių prokalbės šaka, nėra tiesiogiai susiję ar tiesiogiai sąveikavę su senąja Europa, yra visiškai pagrįstos. Lygiai taip pat pagrįstas klausimas apie etruskus, baskus ir kitus panašius etnosus, kurie, kaip Velykų sala Ramiajame vandenyne, pasaulio vandenyne, kyla iš praeities kultūrų vandenų. Tik į šį klausimą kol kas atsakyti negalima. Tačiau aišku, kad indoeuropietiškoji prokalbė tikrai yra buvusi po senosios Europos. Būtent iš indoeuropietiškosios etnokultūrinės terpės kilo visos dabartinės moderniosios kalbos ir tautos, o baltai, kaip periferinė to regiono tauta, formavosi gana ilgai ir gyvuoja iki šių dienų. Šis

momentas labai svarbus palyginamiesiems kultūros tyrimams. Pavyzdžiui, lietuvių ir rusų kultūrų tyrimai rodo, kad baltų kultūros yra orientuotos į praeitį, slavų, ypač rusų, kultūros – į ateitį. Tai labai svarbūs šių ir joms artimų tautų mentaliteto ir kultūrų pobūdžio apibūdinimai. Baltams, kaip periferinės indoeuropiečių etnokultūrinės terpės šakai, arba regionui, atstovavo mums jau žinomi gentiniai dariniai: kuršiai, skalviai, žemaičiai, aukštaičiai, žiemgaliai, sėliai, jotvingiai ir lietuviai. Jų likimas nevienodas dėl pirmojo europinės, jau moderniosios, arba modernėjančios, Europos, ne senosios Europos, o naujosios Europos iššūkio šitoms gentims. Jos atsako į ryšius su Vakarų Europa, kurie mezgasi maždaug IX–X amžiais ir ypač intensyviai XI–XII amžiais per patį viduramžių suklestėjimą Vakarų Europoje, konfliktuodamos. Vakarų Europa puola, baltų teritorijos ginasi. Dėl vienokių ar kitokių priežasčių nuo žemės paviršiaus nušluojami, asimiliuojami, sunaikinami kuršiai, skalviai, žiemgaliai, sėliai, jotvingiai ir kai kurios smulkesnės gentys. Tačiau ir žemaičių, ir lietuvių likimas nėra labai lengvas. Nuo XII amžiaus pradedant formuotis vieningam dariniui, kitaip tariant, kuriantis valstybei, kurią galėtų pripažinti Europa, iškyla apsikrikštijimo, krikščioniškosios kultūros priėmimo klausimas ir šitoms Vakarų Europos paribio gentims. Besigindamos jos sukuria – arba bent bando sukurti – centralizuotą valstybę. Mindaugo valstybė yra tiesioginis centralizacijos bandymas tiesiogiai atsakant į ekspansyvų Vakarų Europos krikščionybės judėjimą Šiaurės rytų link. Palyginkime: tokia pati situacija yra dabar, tiktai be to įniršio iš baltų pusės, kuris buvo parodytas tada. O ryžtingumas buvo labai stiprus. Praktiškai gynybinė Vakarų Europos pozicija pagimdė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, kuri tik formaliai buvo krikščioniška, o neformaliai iki pat XX amžiaus išliko pagoniška. Tie faktai fiksuoti ir lietuviškuose maldynuose, ir Mikalojaus Daukšos „Postilėje“. Martyno Mažvydo „Katekizme“ pažymėta, kad jis skirtas krikščionybei įtvirtinti ir kovai su pagonybe. XIX amžiaus viduryje Skuodo pelkėse dar vyko pagoniškos apeigos, XX amžiaus viduryje su Vilniaus universiteto kraštotyros klubu „Ramuva“ važiavome ieškoti pagoniškų reliktų – naminių žalčių. XX amžiaus pabaigoje Justino Marcinkevičius poezija iš esmės yra pagoniškosios filosofijos poezija: visos jo poezijos visuma, t. y. ta poezija, kuri pasirodo jau po tarybinio laikotarpio ir aiškiai remiasi tam tikromis filosofinėmis koncepcijomis, rodo, kad Marcinkevičius stiprus yra tik ten, kur reiškiasi kaip žemės po-

etas. Jis – grynai pagoniškosios tradicijos tęsėjas. Tai, žinoma, išskydę dalykai, tačiau kaip reliktai, prisiminimai ar orientacijos pačia bendriausia prasme yra akivaizdžios.

Tai atitinka ir mano minėtąjį lietuvių orientuotumą, lyginant su rusų kultūros orientacija, į praeitį, o ne į ateitį. Ir šiandien mūsų himne giedama apie praeitį, o ne apie ateitį. Rusų himnas – apie ateitį.

Vakarų Europos civilizacijos iššūkis senajai lietuvių kultūrai davė iš tiesų iššūkio vertą rezultatą. Kaip intensyviai buvo kuriama Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kaip įnirtingai buvo bandoma išsilaikyti, rodo tai, kad, sakysime, 1345–1377 metais, t. y. per trisdešimt metų, kryžiuočiai ir kalavijuočiai kartu įvykdė maždaug šimtą antpuolių prieš Lietuvą. Visi buvo atmušti. Lietuviai keturiasdešimt kartų puolė priešus. Galima įsivaizduoti: per trisdešimt metų – šimtas keturiasdešimt susirėmimų vien Vakarų fronte! O dar tuo pat metu vyko mūšiai su totoriais ir rusų kunigaikštystėmis siekiant jas sujungti.

Man atrodo, Edvardas Gudavičius, to meto lietuvius karius pavadinęs banditų gaujomis, šiek tiek gal perlenkia. Tai buvo kariauna, ir Simo Karaliūno aiškinimai apie Lietuvos kariaunos pavadinimą yra įtikinamesni. Tai kur kas įtikinamiau, nei iš mažo Lietaukos upelio kildinti visos genties, didelės genties, pavadinimą. Upelio vietovardžio tradicija nebuvo lemiama savivokai. Nulėmė gyvenimo būdas. Šis argumentas labai stiprus.

Suprantama, bergždžias reikalas vien tik jėga ginti savąją, juo labiau pagoniškąją, tapatybę. Kalbėjome, kad kiekviena kultūra išnaudoja savo resursus ir anksčiau ar vėliau smunka, žlunga, išnaudojusi žmonių ar aplinkos potencialą. Charakteringa tai, kad visus Lietuvos raidos periodus nulemia represijos. Nė vienas kultūros tarpsnis nėra natūraliai išplėtoto kultūros perėjimo į kitą etapą tarpsnis. Visos naujovės statytos ant nuolaužų, kitiems įsikišus į baltų genčių ar Lietuvos valstybės gyvenimą. Taigi kitų kultūrų perėmimas, adaptavimas ir pritaikymas savo gyvenimui – pagrindinis Lietuvos istorijos klausimas, Lietuvos kultūros, jos silpnybių ir stiprybių supratimas.

Labai natūralu, kad buvo ieškoma, kas galėtų paremti. Visų pirma žvilgsnį traukė Rytai – ten buvo didelės baltiškųjų genčių teritorijos. Dabar kai kurias Baltarusijos vietoves laikome etniškai lietuviškomis tenai eksplikuodami savo etniškumą, o maždaug XI–XII amžiais ir vėliau iki pat Maskvos, o tai pripažįsta visi, taip pat ir filmas „Andrejus Rubliovas“ la-

bai gražiai parodo, baltiškosios, taip pat ir rusiškosios, slaviškosios pagonybės reliktai buvo naikinami.

Taigi sąjungininką buvo bandoma rasti jėga, tarsi atsiimant savo buvusias teritorijas, kurios, deja, pačios buvo nusiaubtos ir silpnos, tad padėti negalėjo. O Lenkija ir Lietuva turėjo bendrą priešą – kryžiuočius. Lenkija buvo priėmusi krikščionybę ir stipriai pažengusi į priekį, plėtodama Vakarų Europos kultūrą. Beje, gana natūraliai, labai neskaudžiai perėmusi. Todėl pirmasis didžiojo kunigaikščio Gedimino dar 1343 metais padarytas susitarimas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąjunga su Lenkija prieš kryžiuočius – yra pirmas žingsnis, atvedęs į uniją ir dviejų tautų valstybės sukūrimą imtinai iki dviejų tautų valstybės patriotizmo išugdymo beveik tokia pat prasme, kokia buvo tarybinio žmogaus samprata, kai įvairių tautų žmonės buvo ugdomi kaip vienos pilietybės žmonės. Lenkijos generolo Liucijano Želigovskio vadovaujama karinė operacija, kurios metu buvo okupuotas Vilniaus kraštas, yra tas dvigubos pilietybės lietuviškosios šakos veiksmas. 1918–1920 metais buvo sprendžiama, kaip toliau ir Lietuvai, ir Lenkijai kurti savo valstybingumą. Tada Jonas Basanavičius sugebėjo lietuvių etnoso erdvei įteigti nuostatą, kad Lietuvą reikia kurti etniniu pagrindu. Lenkija nenorėjo su tuo sutikti, teigdama, kad tęsti Abiejų tautų respublikos tradicijas būtų kur kas parankiau ir Lietuvai, ir Lenkijai. Tautiniu požiūriu tai, žinoma, jokių klausimų nėra, tačiau geopolitiniu požiūriu, tai būtų buvęs galutinis valstietiškosios kultūros suniveliavimas ir sunaikinimas, iš Lietuvos būtų likęs tik pavadinimas. Žinoma, tada Lenkijos pozicija buvo gana konstruktyvi, todėl Vakarų Europa praktiškai nekvestionuodama ją priėmė ir palaikė, ypač Prancūzija, norėjusi turėti stiprią vakarinę zoną prieš tarybinę Rusiją.

Tačiau kapitalizmas, pradėjęs plėtotis nuo 1863 metų, ir turtinis interesas žmonių, kilusių iš lietuviškosios valstietijos, nulėmė, kad būtų priimta etninės Lietuvos atkūrimo koncepcija. Konfrontacija su Lenkija truko visą dvidešimtmetį, kol galų gale 1938 metų Lenkijos ultimatumu buvo atnaujinti diplomatiniai santykiai su Lietuva, o jau potarybiniu laikotarpiu Lenkija pripažino, kad Lietuva turi teisę egzistuoti kaip etnokultūra, kaip valstybė, sukurta etnokultūriniu pagrindu. Kaip matote, XIV amžiuje didžiojo kunigaikščio Gedimino pradėta sąmonės formavimo tradicija nutrūko tik apie XX amžiaus pabaigą. Ir tai, galima sakyti, visiškai nenutrūko, nes kryptis į Vakarų Europą ir į Europos Sąjungą per Lenkiją yra

praktiškai tos pačios unijinės sąmonės atgaivinimo maža srovelė, iš kurios dar nežinia, kas gali ištekėti.

Spaudžiant kryžiuočiams, iki pat Žalgirio mūšio buvo sudaromos vis stipresnės sąjungos. Pavyzdžiui, didysis kunigaikštis Jogaila 1385 metais sudaro Krėvos uniją – dinastinę, o ne kovos su priešais uniją. 1401 metais didysis kunigaikštis Vytautas sutartimi bando apsaugoti Lietuvos savarankiškumą, t. y. akcentuojamas Lietuvos savarankiškumas Lenkijos atžvilgiu, nors yra sudarytos karinės sąjungos ir atsiranda galimybė karūnuotis Lietuvos karaliumi, tačiau Lenkijos bajorai sutrukdo Vytautui tai įgyvendinti. Po to jau einama be didesnių kliūčių tolyn iki Liublino unijos, kuria Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė susijungė su Lenkijos karalyste į federacinę Lenkijos ir Lietuvos respubliką, arba Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Randasi dviejų tautų valstybė. Kas priverčia? Priverčia jau nebe kovos reikalai, o socialiniai interesai. Lietuvos bajorija nori gauti tokias pat teises kaip ir lenkų bajorai ir verčia Lietuvos administratorius bei politikus veikti taip, kaip jiems reikalinga. Seimeliai – tipiška tos bajorų diktatūros apraiška, kuri šiandien daugelio traktuojama kaip itin didelis demokratijos viduramžiais Europoje ženklas, bet tiek lenkai, tiek šiandien jau ir lietuviai ima atsipeikėti, kad ta demokratija buvo pražūtinga. Ir Lenkija, ir Lietuva žuvo. Trys valstybės pasidalijo supuvusių bajorų respubliką, ir nuo to laiko kiekviena tauta labai sunkiai vadavosi iš tos didelės ilgų amžių klaidos. Daug kas sako, kad lenkai buvo klastingi, žiaurūs ir t. t. Sudarant Liublino uniją, nežiūrėta ceremonijų, lygiai taip pat, kaip dabar mes vedame į Lietuvą „Williams International“, „Telekomą“. Mes patys, kaip vienas mūsų kolega yra pasakęs, – šunaujos gauja, norinti daugiau turto. Turtas, turtas ir dar kartą turtas užtemdo akis, ir sudaromos tokios sutartys, kuriomis visiškai neatsižvelgiama į ateitį, absoliučiai. Ir iš tiesų, kodėl lenkams tuo nepasinaudoti? Kvaili būtų, jei nesinaudotų. Klausimas ne tas, ar jie naudojasi turėdami galimybes, klausimas tas, ar tu sugebi atsispirti. Karo laukuose sugebėjome atsispirti, kai mąstėme pakildami aukščiau savęs. Taip pat reikėtų ir šiandien. Bet iš esmės tai priklauso nuo to, kad mūsų kultūra yra orientuota į praeitį. Ji yra nedrąsi, ji bijo ateities.

Taigi ką Lietuvai palieka pirmasis sąlytis su civilizacija – aš turiu galvoje krikščionybę? O palieka krikščioniškąją tikėseną ir krikščioniškąją kultūrą, kurią charakteringiausiai simbolizuoja bažnyčios ant visų alkaviečių, ant visų įmanomų priekalnių, kur būta kokio nors sakralinio pagoniško

elemento. Bažnyčios ten stovi lyg pergalės ženklai. Ant Šiaulių bažnyčios šventoriuje stovinčio ąžuolinio stulpo net yra parašyta: „Krikščionybės šviesoje užgeso pagonybės ugnys.“ Kai šitaip parašoma, širdį nusmelkia jausmas, kad Bažnyčia irgi šiuo atveju klysta. Geriau patylėtų, nerodydama savo kultūrinio nepakantumo, kuris yra visai nesuderinamas su civilizuotu gyvenimu ir gali tik atstumti šiandienos žmogų. Nenuostabu, kad šiandieninę Bažnyčią daugiausia vertina tik kaimo ir miestelio žmonės, o šviesuomenė niekaip prie jos nelimpa. Kol toks santykis liks, vargu ar Bažnyčia galės atsinaujinti, o atsinaujinimo klausimas yra labai svarbus, nes islamas ne silpnėja, priešingai, jis stiprėja ir kaip politinė alternatyva krikščionybei atgims labai stipriai. Taigi jeigu krikščionybė kaip Vakarų civilizacijos aukščiausioji dvasinė sankcija nori būti stipri, ji turi išmesti represyviuosius savo santykio su kultūra elementus. Nieko čia nepadarysi.

Antrasis sąlytis su kultūra ir socializacija ateina per Lenkiją. Edvardas Gudavičius šį reiškinį vertina besąlygiškai teigiamai. Taip, jo manymu, Lietuva vakarietiškėjo. Aš nesiūlau žiūrėti taip vienareikšmiškai, o mažiausiai dviprasmiškai, t. y. taip, perėmė Vakarų kultūros formas, tačiau kartu neteko ir savo identiteto, visų pirma prarasdama kalbą ir į lenkų kultūrą įliedama patį aktyviausią lietuviškojo etnoso elementą, kuris norėjo, mokėjo ir drįso žvelgti į ateitį, nors neturėjo to supratimo, kokio reikėjo savitaigai, nes didžiosios savitaigos žmonės jau buvo kapuose, karo vadai ir kareiviai jau buvo sugulę Rytuose, o Lietuvoje liko lėtesnieji, taikesnieji ir jie labai lengvai priėmė kultūrinio gyvenimo teikiamas galimybes, kartu perimdami visas jos formas. Natūralu, kad kolonizacija ir nutautėjimas buvo generalinis Lietuvos civilizavimosi viduramžiais būdas. XX amžiuje lituanizacija, kaip teigia profesorius Romualdas Grigas, vyko ypač dramatiškai. Daugelis kultūrininkų, lietuvių šviesuomenės žmonių, tų, kurie dabar laikomi valstybės tėvais, jaunystėje kalbėjo lenkiškai ir tiktai tam tikru momentu apsisprendė būti lietuviais, kalbėti lietuviškai ir mokėsi tos kalbos. Taigi iš valstiečių kultūros kilusi karta netgi XX amžiuje dar jaučia tas pačias kultūrinės civilizacijos pasekmes, kurioms praktiškai pamatą padėjo Gedimino laiškai, kviečiantys viso pasaulio žmones čia, Lietuvon, ir Liublino unija, kaip bendro gyvenimo juridinis dokumentas. Nuo to laiko visa atsakomybė išnyksta. Labai įdomiai lenktyniauja lenkų ir lietuvių šlėktos – kas kuriuos įveiks laisvių reikalavimu. Man rodos – lenkų literatūroje tai irgi yra pastebėta, – tas lenktyniavimo momentas yra laikomas

viena svarbiausių dviejų tautų valstybės žlugimo priežasčių. Nebuvo ir politinės atsakomybės, kokia visą laiką buvo, sakysime, kad ir Prancūzijoje ar Anglijoje. Tuomet būtų buvę kas kita. Lietuviai, būdami Abiejų tautų respublikoje, politinės atsakomybės nebeturėjo. Vienas kitas, ypač LDK kunigaikštis Mikalojus Radvila Juodasis, dar bandė tam tikras aspiracijas pareikšti, bet šiaip valstybės, nacionalinės valstybės, atgaivinimo klausimas iš esmės nekilo netgi Renesanso laikais. Būta vienišų gudragalvių projektų. Taigi atsakomybė tenka lenkams, lenkų politikams. Šie ir yra spaudžiami to palaido demokratizmo, arba bajorų demokratijos, kuri apskritai yra ne politinė, o turtinė demokratija, susirūpinusi feodalinio turto valdymu. Turtas niekada negali būti valstybės tikslas. Čia iš tiesų reikia sutikti su tais lenkų istorikais, kurie įžvelgė šį momentą, ir politinę neatsakomybę laiko labai rimta valstybės žūties priežastimi. Nuo to laiko abi valstybės ritasi žemyn ir, beje, abiejų likimai vienodi – ne okupacijų vengimas, o kova prieš naujas okupacijas, net ir Lenkijos, didžiosios Europos valstybės okupacijos. O pažiūrėjus į Lietuvą, tai per XX amžių būta šešių valstybingumo formų, iš kurių tik viena yra nepriklausoma respublika. Visos kitos yra okupacijos. Taigi tik dvidešimt metų nepriklausomo gyvenimo tikra to žodžio prasme ir dabar dar dešimt metų iš esmės nepriklausomo gyvenimo siekių, kol labai aiškiai pasakoma, kad Lietuva taip pat eina į Europos Sąjungą atsisakydama suvereniteto. Šita nuostata praktiškai irgi užbrėžia ribą, ir Lietuva šiandien jau nebemąsto savęs ir kaip nepriklausomos valstybės. Ji save mąsto kaip satelitinę valstybę. Su šituo apsisprendimu ateina ir savotiškas kultūros formavimo modelis. Kalbėti apie integraciją turint galvoje gerovės visuomenės, gerovės valstybės sukūrimą Lietuvoje šiandien yra lygiai tas pats šlėkštiškojo mailiaus kūrimas.

Todėl politiniai idealai, kurie yra keliami šiandien, anaiptol nėra priimtini. Aš sakau daugiau: ne tik Lietuvai, jie yra nepriimtini ir Estijai, važiuojančiai savo kultūrinio identiteto naikinimo keliu. Jie yra nepriimtini ir Latvijai. Mažiau nepriimtini Lenkijai, tačiau vis dėlto nepriimtini. Lenkai protingai daro, atidėdami kai kurių savo klausimų sprendimą vienareikšmiškai Briuselio reikalaujama linkme, netgi sutikdami nukelti stojimą į Europos Sąjungą su antrąja ar trečiąja banga, nes žino, kad be Lenkijos Europos Sąjungos vis tiek nebus, o per tą laiką Lenkija išspręs savo ūkininkų, farmacijos pramonės klausimus. Pasaulio prekybos organizacija dabar reikalauja neįmanomų sąlygų, tokių, kad Lenkija praktiškai neturi

kur dėti savo gaminamų vaistų. Tai tokie klausimai Lenkijoje bandomi spręsti priešinantis. O Lietuva, Latvija, Estija – nė krust. Žinoma, be mūsų Europos Sąjunga gali gyvuoti, ir galima lįsti per kokį sienos plyšį į ją, bet ne taip naršiai, bent kiek orumo turėtų būti.

Taigi okupuotųjų sąmonė iš Lietuvos kultūros nėra išguita, ir, galima sakyti, inovacijų siekis tik 1988–1991 metais buvo labai ryškus. Nuo 1991 metų vidurio inovacinė dvasia išsikvepia. Labai aiškiai pasakoma, kad atkuriama iki 1940-ųjų metų buvusi Lietuva, o tai yra absoliuti nesąmonė, ir orientuojamasi į kapitalizmą apskritai. Taip buvo formuojamos prielaidos laukinio kapitalizmo siautėjimui, visiškai neatsižvelgiant, kad mes buvome, nors ir prieš mūsų valią, rusų grūste įgrūsti ir į moderniosios civilizacijos erdvę su visa savo pramonizacija, kolektyvizacija, kitaip sakant, ūkio monopolizavimu.

Taigi ką Vakarų Europos kultūroje palieka adaptavimasis? Leisgyvius lietuvių valstiečius ir praktiškai grynai etninę kultūrą, kuri ir šiandien dominuoja kaip lietuvių kultūra, nors tai vėlgi yra absurdų absurdas. Tautiniai šokiai būtų pati aukščiausia lietuviškumo apraiška. Gėda klausyti, bet daugelis šiandieninės literatūros autorių taip ir traktuoja. Ne mąstymas, ne elgesys, o tautinės juostelės, skrybėlaitės, sijonėliai esą lietuvių atributas ir lietuvybės paliudijimas. Kažin ar gali būti primityvesnio mąstymo? Taip nubraukiama istorinė problematika, kuri Lietuvą sieja su Lenkija, nubraukiama dviejų kultūrų sinkretizmų, tų reiškinių naudos ir žalos problematika – visa tai, kas turėtų būti žinoma ir suprantama mums einant į Vakarų Europą, nes vėl kartosime tuos pačius dalykus. Visiems tas pats svarbu – ir rumunams, ir bulgarams, visiems, kurie ruošiasi stoti į Europos Sąjungą. Tai nebus svarbu prancūzams, vokiečiams ar britams, nors jie jau rūpinasi tais klausimais. O mums, buvusiems Maskvos satelitams, bus svarbu, bet mes nesirūpiname šiais klausimais, jų nesprendžiame, nenorime pripažinti, kad sakėme: „Kas buvo, tas tegu būna, reikia žiūrėti, kas bus.“ Netiesa, mes visą laiką kalbėjome, kad bus tai, kas buvo su mumis. O nebus to, kas buvo su mumis, jeigu žinosime, kad šito nereikia daryti, ir pasakysime: ne, mes šito nedarome.

Taigi trečiasis sąlytis su Vakarais, t. y. su Vakarų Europos civilizacija technologine jos prasme, paliko didžiules išplovas Lietuvos ūkyje, kuriomis dabar po privatizacijos į Lietuvą plūsta naujasis pasaulio valdymo metodas – turtinis tautų valdymas. Globalizmas yra valdymas per turtą, per

finansus. Įvykęs faktas – patrankas pakeitė finansai. Važiuodami per Lenkiją Berlyno kryptimi matome, kaip šiandien gražiai Lenkija yra užkariaujama vokiečių. Visas traktas į Varšuvą, ypač naktį, – milžiniškas furgonų srautas su Vakarų šalių, daugiausia Vokietijos, prekėmis, kurios sklinda pirmiausia į Lenkiją. Iki Ukrainos dar neatkeliauja. Maskva sąmoningai nutraukė Varšuvos–Kijevo trakto statybą. Turėjo būti Viena–Varšuva–Kijevas–Maskva. Nukirto šį projektą, – nors Europos Sąjunga buvo numačiusi jį finansuoti, – kad tie prekių srautai nepasiektų Ukrainos, į ją neįsiskverbtų Vakarų kapitalas ir Rusija galėtų sau pasilaikyti tą erdvę. Užėmimo būdas yra aiškus, ir kai sustoji pakelės namuose, pasikalbi, tai visos buvusios Vokietijos teritorijos, šiandien esančios Lenkijoje, yra labai didelėje netikrumo zonoje, ir Europos Sąjunga bus tų klausimų sprendimo būdas. Jeigu anksčiau, tarybiniais metais, atvažiuodavo vokiečiai ir duodavo lenkams pinigų, kad prižiūrėtų jų namus, tai dabar tie namai ir žemės statytinių jau superkami. Taip projektuojami dalykai, į kuriuos mes nekreipiame dėmesio, o jie kreipia. <…>

Vakarų civilizacija pas mus atėjo nuo 1950-ųjų metų, nes Pirmosios respublikos laikas buvo grynai valstietiškosios kultūros laikas. Tada Lietuvoje iš pramonės įmonių, be pieninių ir švedų degtukų įmonių, praktiškai nieko ir nebuvo. Dar linų perdirbimo įmonės, malūnai – viskas. Bet pieninės buvo aukščiausias pasiekimas. Tarybiniais metais čia buvo įdiegta ir elektroninė pramonė, ir atominė energetika, ir naftos perdirbimas, taip pat išugdyta ir specialistų. Bet tautos sąmonėje tai buvo suvokta ne kaip jos pačios savastis, o kaip okupanto atnešti tautos pavergimo įrankiai, ir buvo atmesta. Vėl lietuviai sėdi prie rūtų darželio ir gailiai verkia, kad negauna pensijų.

Tokie mūsų kultūros sąlyčio su civilizacija rezultatai. O kokios perspektyvos?

Iš tiesų, kiekvienai kultūrai, taip pat ir Lietuvos kultūrai, iškyla, ypač XX amžiaus antroje pusėje, tapatybės problema. Mes dabar kalbame apie žinių visuomenę. Nori nenori, Lietuva įeina į žinių visuomenės kūrimo erdvę ir startuoja. Nesvarbu, kad neturi kompiuterių. Visuomenės raštingumas yra žinių visuomenės kultūrinis kriterijus. Žinojimas ir supratimas – svarbiausi tolesnio kultūrų egzistavimo atspirties taškai. Norint suvokti ir suprasti, kaip tos žinios, kuriomis tu disponuoji apie save ir savo aplinką, gali būti pritaikytos tavo kasdieninėje buityje, neišvengia-

mai turi suprasti save kaip kultūros subjektą. Kultūrinio tapatumo klausimas tąsyk yra to žinojimo – kultūros subjekto – svarbiausias išeities taškas. Yra keletas tapatumo tipų, ir aš manau, kad verta apie visus juos galvoti, bet du yra išties esmingi. Visų pirma, individo atžvilgiu jo tapatumas jam pačiam iškyla kaip jo paties unikalumas. Kuo tu gali save ir sau, ir kitam pateikti kaip netapatų kitam, pateikti save kaip vertingumą dabar ir per visą savo gyvenimą, tuo tu iš tiesų gali būti reikšmingas ir atpažįstamas kaip reikšmingas. Be šių sugestijų sau ir kitiems nėra ir negali būti kuriančio individo. Yra tik vidutinybė, sutinkanti su viskuo, arba tiesiog degraduojantis individas, pasiduodantis neigiamiems poelgiams. Šiandien tas individualumo motyvas yra gana visapusiškai apmąstytas, galbūt net pernelyg akcentuojamas, nes yra antras labai svarbus dalykas – individo susitapatinimas su kokia nors visuotinybe, visuotinai reikšmingu dalyku. Jeigu nebus to visuotinai reikšmingo dalyko kultūroje, kultūra bus atominė, kitaip sakant, kiekvienas individas kalbės apie save, bandys save primesti kitam, kitas lygiai tą patį darys, ir kils didelis triukšmas, chaosas, o kartu ir įniršis, nes vienas už kitą norės būti originalesni, žinomesni ir t. t.

Pasirinkimai dėl visuotinybės yra nevienodi. Kas gali būti svarbu visiems? Vieni save tapatina su tauta – ji jiems svarbiausia, antri – su tikėjimu, treti – su klase. Tai buvo ypač charakteringa tarybiniais metais. Dar kiti tapatina su lytimi – daug kam dabar feministinis pamišimas yra tokio visuotinio reikšmingumo. Kai kuriems svarbiausia yra kalba. Sakykime, tai labai svarbu Aldonui Pupkiui, Danguolei Mikulėnienei ir t. t. Be šito jie irgi nebūtų atpažįstami. Dar kitiems – gamta ar pasaulis. Šiandieniniams liberalams pasaulis yra aukščiausia siekiamybė: būti pripažintiems pasaulyje, ką pasaulis pagalvos, jeigu mes padarysime taip, o ne kitaip. Šitaip bent jau savo aplinkoje atpažįsta vieni kitus ir pripažįsta vieni kitų reikšmingumą. Labai svarbu, kad ta visuotinybė nekurtų pliuralistinės kultūrinės aplinkos. Tiktai ta kultūra, kuri turi visų pripažintą visuotinybę ir pagal kurią individai gali identifikuotis kaip visuotinai reikšmingi objektai ir reikšmingi sau kaip subjektai, gali būti iš tiesų konstruktyvi visos tautos atžvilgiu. Tada chaoso mažiau, daugiau susitelkimo, arba, kaip mes dažnai sakome, vienybės. Vienybė negali atsirasti be visuotinai pripažintos visuotinybės, kaip kultūros gyvenimo vertybės.

Grįžkime prie tapatybės rūšių. Dar Vytautas Kavolis mini, Vytauto Mačernio žodžiais, „aukštųjų akimirkų tapatybę“, arba, aš pasakyčiau, polė-

kių tapatybę. Tai tokia tapatybė, kurią patiria žmonės, mėgstantys riziką, nestandartines situacijas, pavyzdžiui, narkomanai, alkoholikai, alpinistai, laipiotojai dangoraižiais, lakūnai ir t. t. Jie gali identifikuotis, tik patirdami aukščiausius savo vertės potyrius. Tai paties Kavolio išradimas, kaip jis sako, atsitiktinių sąlyčių, atsitiktinių susitikimų tapatybė. Šis dalykas man irgi įdomus, ypač ne filosofiniu, o sociologiniu aspektu, nes Kavolis yra sociologas, o ne filosofas. Jis siekia rasti tokį modelį, kuris būtų kuo apimtiškesnis, galėtų sutalpinti kiek galima daugiau aprašymų ir reikalingų faktų, nes tada išryškėja sociologinis vaizdas. Tai jis pastebi labai subtiliai. Būna tokių susitikimų, kurių iš karto gal ir nepastebi, kad taip buvo, bet paskui iš pasąmonės, žiūrėk, iškyla ir veikia tave būtent vienas žodis, vienas veiksmas ir eina per visą gyvenimą, pasidaro tarsi etalonas, ir tu pripažįsti, kad negali iš jo išsivaduoti. Tu esi jo koordinatės. Jeigu tokių atsiranda daug, tai pastebėk, jie yra panašaus tipo, tik iš skirtingų situacijų. Pagal tai tu gali identifikuoti save kaip tam tikrą kultūros arba dvasios tipą. Tai yra kasdienybės situacijoms aprašyti skirtas modelis, ir jis yra labai svarbus.

Kiekvienos kultūros siekis – kad koordinatės tarp individualiosios tapatybės ir visuotinybės būtų gana intensyviai visuomenės išgyvenamos, bandant jas įtvirtinti ir jų laikantis jas praturtinti, eksplikuoti į begalinumą. Priešingai – ji yra arba leisgyvė, arba mirštanti, jei nėra besiveržianti į visumą ir norą tapti civilizacija. Taigi jeigu yra būtent taip, ta kultūra iš tiesų turi perspektyvą ir, būdama imli, atvira visam tam, kas ateina iš pasaulio, sugebanti adaptuoti, išversti į savo kalbą, gali labai sparčiai plėtotis. Štai turime modelį, kuris, galima sakyti, yra šiandienos mūsų gana dramatiškai suniokotos, gana neaiškioje situacijoje atsidūrusios kultūros galimas atsigavimo ir gyvenimo modelis. Žinoma, kiekvienas jį gali įsivaizduoti ir įsivaizduoja kitaip. Tik laikui bėgant vienas ar kitas modelis nugali, matyt, pagal priimtinumą ar jo atstovų pastangas paversti jį visuotiniu. Duosiu labai charakteringą pavyzdį, kaip mąstymo tipas plėtojosi XX amžiaus pabaigoje. Tokios lenktynės. Apie 1970-uosius metus, Eugenijui Meškauskui sukūrus vadinamąją marksistinės metodologijos teoriją, kur marksizmas buvo deideologizuotas, leidęs jaunajai kartai užsiimti kitų filosofinių mąstysenų analize ir atitinkamu jų įterpimu į mokslinio gyvenimo poreikius ir galimybes, pradėta vaduotis iš marksistinės dogmatikos. Lietuvoje pamažu šalia kitų filosofijos krypčių įsigali egzistencinio ir neopozityvistinio mąstymo tipai. Stipriausias ir tipiškiausias egzistencinio

mąstymo tipo atstovas tuo metu yra Arvydas Šliogeris, prirašęs iš tiesų nuostabių tekstų, kurie kartais daugiau panašūs į poeziją, bet ne į filosofiją, bet vis dėlto išlaikantys filosofijos formą. Neopozityvistinio mąstymo tipo atstovai – Evaldas Nekrašas, kuris dabar dėsto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute, ir Rolandas Pavilionis, LR Seimo narys. Pavilionis labiau gilinosi į kalbos filosofiją, o Evaldas Nekrašas – į fizikalizmą. Bet ir vienas, ir kitas – tipiški kategoriški neopozityvistai. Įdomu tai, kad egzistencializmas tarybinės valdžios metais buvo labai priimtinas, ir daugelis inteligentų tiesiog kaip medų gėrė egzistencialistinės filosofijos mintis. O neopozityvistai atsiribojo nuo visų ir naudos ieškojo savo mąstyme. Todėl atmetė visas prasmių problemas, gilinosi tik į reikšmę. Ką tai reiškia, o jei reiškia, ką duoda, kam tai naudinga? Atsakyk į šį klausimą, ir jau turėsi atsakymą. Šiandien egzistencialistinė srovė visai sunykusi, iš dalies sąmoningai sukompromituota, nes Šliogeris turėjo nelaimės pasakyti vieną labai prastą frazę. Kaip Vytautas Landsbergis iš esmės „sudegė“ su „šunauja“, taip Šliogeris – su fraze „Patriotai – idiotai“. Tai jis pasakė abejodamas, pasakė mąstydamas. Žiniasklaida pasigriebė tą frazę it vėzdą, ir vargšas Šliogeris šiandien sėdi namuose.

Neopozityvistai iki pat šios dienos – kaip triumfuojantis liberalizmas. Žymiausia jų frazė „Turtingas aš – turtinga valstybė.“ Kol kas dar neatskleistas šio teiginio profesinis, arba filosofinis, idiotizmas, teisingiau – ideologinis idiotizmas, nes jokiu būdu nereiškia, jeigu aš turiu milijardą, tai visi šalia manęs gyvenantys irgi gerai gyvena. Gal jie pensijos negauna, gal bando dėl skurdo nusižudyti, o gal tas milijardas yra jų uždirbtas? Taigi tas posakis jau vien empiriškai, vien praktiškai yra kvailas, o logine prasme – absurdiškas, nes sugretinimas „Turtingas aš – turtinga valstybė“ visai ne tų lygmenų. Valstybėje aš esu individas, pilietis, nors iki piliečio dar irgi yra pereinamasis etapas – kokios nors bendruomenės narys, tik tada aš – pilietis. Taip būtų galima mąstyti, o ne sakyti, kad aš yra ir valstybė. Šis mąstymo tipas pamažu taip yra įsitvirtinęs šiandienos sąmonėje, kad praktiškai yra paveikęs visų politinių partijų, visų ideologijų metodologinę bazę. Ir niekas iš esmės nekelia klausimo dėl mąstymo lygmenų sutvarkymo, o mąsto būtent reikšmių lygmeniu. Kas gali pasakyti, kad faktas, jog aš esu turtingas, yra nereikšmingas? Niekas negali pasakyti. O šituo jau galima groti labai dideles simfonijas. Be abejonių, galima ginčytis. Maža to, ši metodologija leidžia bet kokią abstrakciją kritikuoti dalimi, detale.

Ir visose diskusijose, jei kas bando reikalą nagrinėti sistemiškai, yra nukertamas detale. Detalė visiems suprantama, o abstrakcija – nepriimtina. Iš principo taip. Vadinasi, detalės pateikimas gali nulemti bet kokį aukštesnio lygio mąstymą. O tai ir yra neopozityvistinės filosofijos – prasmes atmetančios filosofijos – esmė. Štai iš kur kyla ne tik neopozityvizmas su mąstymo supaprastinimo, arba išprasminimo, metodika, bet ir pragmatizmas, amerikietiškasis pragmatizmas, kuris tiesiai sako, kad prasmės neturi materialinės naudos neteikiantys dalykai.

Kultūros, jeigu jose įsigali tokie degraduoti pavidalai, labai kenčia. Ir, deja, negali pasakyti, kad intelektualai, šviesuomenė čia nekalta. Intelektualų problema – pačios šviesuomenės tipo, pačių šviesuolių galvos tamsos klausimas. Kalbame apie šviesuolius. Šviesuoliai nešviesūs – štai kur esmė. Bet situacija, kaip tame unijos seimelyje, yra naudinga, ir visa žiniasklaida kalba apie tai, ką sako tie, kurie teigia: „Turtingas aš – turtinga valstybė." Žinoma, taip kalbėti jiems naudinga, nes iš kalbėjimo daro biznį. Šiuo atveju atvirai tarnauja tam, kuris turi milijoną arba milijardą.

Pats blogiausias yra mąstymo degradavimo reiškinys. Šiek tiek mažiau pavojinga – socialinės diferenciacijos kaita, kuri vyksta dabar ir yra susijusi su turto perskirstymu. Be abejonės, Lietuva – nedidelė nacionalinė erdvė – niekada nesukurs didelių finansinių erdvių. Juo labiau kad ji laikosi tokios integracinės politikos, kuri atmeta galimybes čia kaupti bet kokias didesnes nacionalines struktūras. Labai tipiškas pavyzdys – keltų pardavimas. Kaip sakiau, nuo Uralo iki Atlanto galėjo funkcionuoti Lietuvos kontroliuojamas transporto mazgas, tačiau ties rytine Baltijos pakrante dabar tas mazgas yra nukirstas ir perduotas į užsienio firmos rankas. Danai jau per tris mėnesius, dar prieš privatizavimą, atkreipė dėmesį į lietuviškų puspriekabių vežimą keltais. Šiandien jų vežimas sumažintas perpus, ir danai kalba apie tai, kad dirbs su Lietuva ranka rankon. Interesas akivaizdus: daniškosios, o ne lietuviškosios, transporto galios ugdymas. O šioje srityje būtų buvę galima pradėti gana galingą Lietuvos nacionalinio ūkio finansų gamybos programą. Deja, dabar jos jau nėra: mes priklausome nuo Danijos. Danija niekada neleis mums čia sukaupti didelės finansinės galios. Todėl visada liksime tokie iš pašalių telkiantys savo finansines galias, ir dėl to, jeigu ir ne trečiojo pasaulio šalis, tai bent jau su tendencija į trečiojo pasaulio šalį, kaip periferinę šalį, mus nuolat lydės grėsmė nugriūti. Jeigu nenugriūsime, tai tik dėl to, kad bus to-

kių vyrų kaip tie, kurie sukūrė „Linavą“, pervažiavo visą Sibirą, Kaukazą iki pat Kinijos. Savo rizika viską padarė, prieštaraudami parsidavėliškai valstybės politikai. Galbūt tokie žmonės gelbės. Taigi kiekvienas turime šansą būti sukilėliu, būti pasipriešintoju tam absurdui, kuris bandomas įteigti kaip oficiali gyvenimo norma, oficiali kultūra. Tiktai taip ir galima kurti naujus kultūros horizontus.

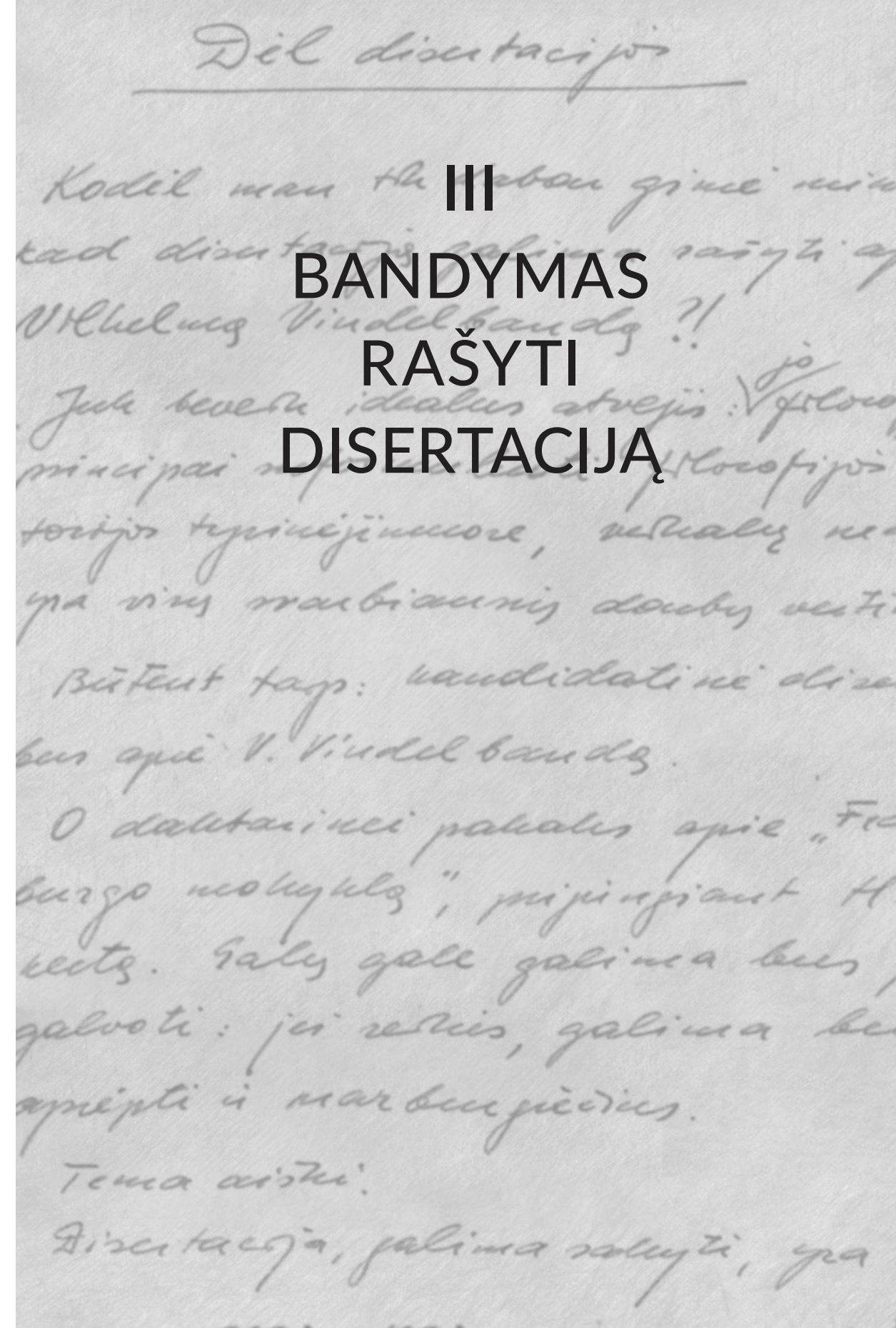
Pati kultūrinė destrukcija yra gana akivaizdi šiandienos realybė. Tai visų pirma susiję su tuo, kad nėra pinigų, kuriuos būtų galima skirti kultūrai finansuoti. Tipiškiausias pavyzdys – Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos finansavimas. Valstybė pati sukūrė problemą – nesumokėjo pagal įstatymą turėtą sumokėti sumą ir dar dėl to atsiradusias problemas bando primesti nacionaliniam radijui ir televizijai. Apie teatrų, bibliotekų, mokyklų finansavimą aš net nekalbu, nes tai turi būti daroma be jokių diskusijų. Deja, daugelis politikų mano, kad kultūra turi pati save išlaikyti. Tai yra politinio, profesinio idiotizmo pavyzdžiai. Knygos negali būti gaminamos lyg batai. Jos gaminamos visiškai kitaip, nors ir turi prekinį ženklą. Lygiai taip pat nesuvokiama, kad ir žemės ūkio produktų gamyba yra nepramoninė gamyba. Tai organinė gamyba, paremta visai kitais dėsniais ir iš principo nuostolinga. Žemės ūkis niekada nebus funkcionalus, jei nebus paremtas mūsų bendru susitarimu skirti šiai sričiai tam tikrą lėšų dalį, kad galėtume užsiauginti savo bulves ir nebūtume priklausomi nuo baltarusių. Mes niekada neišsiugdysime teatro meno, neužtikrinsime knygų leidybos, nepasieksime aukšto lygio kompiuterizacijos, jei manysime, kad šios sritys turi mums uždirbti. Jos turi sudeginti pinigus, kad „pagamintų“ dvasią. Kultūra neturi duoti pelno, ji „degina“ pinigus, yra grynas finansinis nuostolis. Taip ir turi būti. Visame pasaulyje taip yra. O mūsų ekonomistai pagal savo mąstymą, žinoma, visiškai pritaria posakio „Turtingas aš – turtinga valstybė“ logikai, bet pagal supratimą to, ką jie daro, neatlaiko elementariausios kritikos. Galų gale yra kultūrinė invazija iš išorės, kuri remiasi kitu, anksčiau sukauptu finansavimu, tuo, kad yra sukurta speciali kultūrinė industrija, prekinės kultūros industrija, kuri visada bus naudojama ten, kur leidžiama: pradedant nuo įvairių pornografijos, veiksmo detektyvų ir panašių filmų, technokoncertų ir kitų renginių, baigiant narkotikais, kurie šiandien taip pat tampa kultūros elementu. Net samprotaujama, kad yra nepavojingų narkotikų, kurie tik suteikia žmogui gyvenimo džiaugsmą, žaviąsias akimirkas…

Pagaliau yra politinės dimensijos, kurios kultūrą arba adaptuoja, arba ji degraduoja nuo tų poveikių, kuriuos padaro vadinamieji politiniai sprendimai. Jie kol kas mūsų kultūrą iš esmės ir žudo. Kultūra politiniams sprendimams dar nėra padariusi jokios žymesnės įtakos. O kokie rezultatai? Rezultatai tokie, kad mes neturime centrinės valdžios. Valstybės valdžios šiandien nėra. Yra valstybės administratoriai. Savo teiginį pagrįsiu pačiu naujausiu – LISCO pardavimo – pavyzdžiu. Socialdemokratai tam žingsniui priešinosi, socialliberalai – pritarė. Atrodė, galbūt kažkas bus išspręsta. Tačiau Ministras Pirmininkas Rolandas Paksas ir liberalai užsispyrė, kad reikia parduoti, nes nebėra pinigų, reikia jų gauti, nesvarbu iš kur. Pavogti nepavogsi, pasiskolinti nebegalima, reikia parduoti. Įtampa tiek išaugo, kad partijų vadovai susitiko Vyriausybėje. Ir kas atsitiko? Algirdas Brazauskas, paprašytas pono Pakso, pirmasis šiame pasitarime išdėstė savo nuomonę, esą gal ir negerai šitaip parduoti, bet esame įklimpę į skolas, reikia parduoti. Iki tol buvęs pasipriešinimo vadu ir padėjęs Paksui ant lėkštutės LISCO, Brazauskas parodė, kad jis valdo situaciją, o Paksas tiktai administruoja. Jeigu Brazauskas būtų pasakęs: „Tu turi, premjere, galimybę rasti kitą variantą ir ieškok“, Paksas turėjo galimybę atsistatydinti. Jis tą ir būtų padaręs. Antra galimybė pasitaikė, kai buvo sprendžiamas klausimas dėl akcinės bendrovės „Mažeikių nafta“. Bet tąsyk būtų parodyta, kad jis, Paksas, valdo situaciją, nes tai būtų politinis sprendimas apie politinės valdžios keitimą. Dabar Pakso atsistatydinimas Brazauskui neatrodė naudingas – neverta prieš Lietuvos Respublikos Prezidento rinkimus eiti į valdžią. O jei Paksas atsistatydintų, Brazauskas būtų turėjęs iš karto tapti premjeru. Jei atsisakytų, sudegtų kaip Bičkauskas, atsisakęs generalinio prokuroro posto. Brazausko reitingai kristų. Jam šito nereikia. Jis pasakė: „Parduok ir būk valdžioje be valdžios, nes aš sprendžiu, kada tau atsistatydinti.“ Štai ką mes turime.

Vadinasi, jeigu valstybę valdo valdžioje nesanti grupė, turime ne vyriausybę ir vyriausybės vadovą, o vadystę.

Štai tokia padėtis šiandien Lietuvoje. Atitinkamai yra ir su kultūra. Ji yra dezintegruota, nesusikalbėjimo ir nevaldymo situacijoje. Ir dabar arba instinktas, kuris vis dėlto yra gyvas, tiktai nėra pakankamai išsiskleidęs, ras sprendimą, ką daryti, arba mūsų kultūra eis žemyn, degraduodama kartu su valstybe. Aš manau, kad dar galima užsikabinti už duobės krašto. Kur tos galimybės? Pagrindinė – įstojimas į Europos Sąjungą ir valsty-

bingumo praradimas. Todėl sakau: „Kuo greičiau į Europos Sąjungą, tuo naudingiau mūsų kultūrai.“ Tada Lietuva, tiksliau sakant, lietuviai, nuo seno įpratę priešintis, galų gale vėl susitelks naujam pasipriešinimui. Kitų galimybių nematau, nes laisvė mums yra peilis. Kol kas Lietuvai gyvenimas laisvėje – neįmanomas. Tai ne vien Lietuvos problema. Tai yra visų tautų, kurios neturi pakankamos kultūrinės masės, kultūrinės tradicijos, kur kiekvienas minties krustelėjimas, politinis veiksmas destabilizuoja sistemą, ypač jei ta sistema yra šiek tiek išklibinta, o mūsų sistema yra stipriai išklibinta, problema. Mes esame tokiame persitvarkymo etape, kuris, galima sakyti, bet kuriuo metu grasina visišku mūsų kultūros subliūškimu. Bet ir tai, ką jums pasakiau dėl Europos Sąjungos, kultūrinio pasipriešinimo susitelkimo prasme būtų neįmanoma, jeigu nebūtų tų, kurie telkiasi. Mano vienintelė viltis – ir tą viltį aš labai konkrečiai matau – toji karta, kuri ateina. Karta, kuri šiandien daro kompiuterių, mobiliojo ryšio biznį, kuri yra perėmusi Atgimimo idėjas, kuri telkiasi partijų jaunimo būriuose – jaunieji liberalai, centristai, konservatoriai. Yra nuostabių, puikių, kietų žmonių. Taigi viltis yra, ir šiuo atveju aš manau, kad viltis nėra kvailių motina.

III
BANDYMAS RAŠYTI DISERTACIJĄ

KULTŪROS PAŽANGOS KRITERIJŲ KLAUSIMU

Disertacijos įvadų metmenys

Istorijos, filosofijos ir kultūros epochos

(1971)

I

Kultūros sąvoka pirmą kartą pavartota dar antikinėje filosofijoje apibūdinti tam akivaizdžiam faktui, kad visi tikrovės daiktai ir reiškiniai skirstomi į dvi rūšis: natūralius, gamtinius, atsirandančius be žmogaus valios, ir dirbtinius, gimstančius iš žmogaus valios. Jau šioje abstrakcijoje slypėjo keli svarbūs aprioriniai teiginiai: 1) kultūros kūrėjas yra žmogus, 2) kultūros kūrėjas yra konkretus istorinis žmogus, 3) kultūros kūryba yra žmogaus santykis su gamta, t. y. kultūra yra gamtos sužmoginimas ir iškyla prieš jį kaip *reali būtis*.

Šie trys objektyvaus gamtos ir žmogaus santykio apskritai pažinimo raidoje teiginiai iškyla kaip kultūros tyrimo sociologinis, gnoseologinis ir ontologinis aspektai, kurių supratimas istoriškai kito, sudarydamas su kultūros supratimo istorija susijusių kultūros teorijų seką, kuriose atsižvelgiant į pažinimo istorijos ypatumus akcentuojamas tai vienas, tai kitas, tai trečias momentai, t. y. daugiau dėmesio skiriama arba pasaulio, arba visuomenės, arba individo problemoms, akcentuojant jas kaip *svarbiausias*.

Kaip žinia, žmogaus santykis su gamta yra *aktyvus*, tačiau jo aktyvumas yra dvejopas: 1) žmogus siekia pažinti gamtą ir priversti ją sau *tarnauti praktiškai*, 2) žmogus siekia pažinti gamtą, stengdamasis *suvokti* reiškinių priežastis, jų *esmę*. Kitaip sakant, žmogus gamtai kelia dvejopus klausimus: kaip ir kam ir kas ir kodėl?

Atsakymas į pirmuosius, t. y. pirmasis santykis, teigia žinojimą, atsakymas į antruosius, t. y. antrasis santykis, teikia tikėjimą.

Žinojimo ir tikėjimo tarpusavio santykis – tai du kraštutiniai visos pažinimo istorijos poliai, istorijos eigoje skatinę formuotis arba naujus mokslus, arba naujas religijas, ir pagal tai, kas ir kodėl užimdavo vyraujantį vaidmenį, mes turime tam tikras istorijos, filosofijos ir kultūros epochas.

Istorijos epochas suprasdami kaip istorines visuomenės ekonomines formacijas, o kultūros epochas – kaip formacijų sąlygotą ontologinę realybę, į filosofiją galėsime žiūrėti kaip į gnoseologiją pačia plačiausia prasme, kaip į mokslą, vienaip ar kitaip sprendusį žinojimo ir tikėjimo santykį tam tikroje žmonijos pažinimo istorijos pakopoje, t. y. tos pakopos sąlygotais mąstymo būdais ir metodais.

Istoriškumo principas čia yra ypač svarbus, nes tikėjimas ir žinojimas ilgą laiką ėjo greta, dažnai taip susipynę, kad, pavyzdžiui, daugelis pirmykščio pasaulėvaizdžio vaizdinių gali reikšti lygiai tikėjimą, lygiai ir žinojimą, ir tik per logiką iš filosofijos, išdiferencijavusios žmogaus santykį su pasauliu pagal anksčiau minėtus dviejų rūšių klausimus, ilgainiui atsirado ir mokslai, kaip tam tikri loginio aiškinimo būdai, ir religijos, kaip atskiri konkrečių tautų tikėjimo pagrindiniai bruožai.

Taigi filosofija, apsiėmusi žemiškai paaiškinti pasaulį, tam tikru būdu paveikė ir tikėjimo formų (religijų), ir žinojimo formų (mokslų) raidą, kartu būdama ir jų poveikio rezultatas, o ne tik priežastis.

Religija, filosofija ir mokslas yra trys svarbiausi pasaulio aiškinimo būdai. Religija yra tikėjimu paremtas pasaulėvaizdis. Filosofija įrodinėja to pasaulėvaizdžio tikėtinumą. Mokslas sprendžia tik apie atskirų faktų tikėtinumą ir yra naujos realybės kūrimo priemonė, jam visai nerūpi tos realybės ontologinė prasmė. Neatsitiktinai ne kartą iškildavo ne tik religijos, bet ir filosofijos „beprasmiškumo“ klausimai: įtikėjęs savo galia paaiškinti visus, net ir tikėtinus, klausimus, mokslas tarsi paveržDavo religijos objektą, o šioji ieškodavo mokslo „silpnųjų vietų“ ir iš naujo formuluodavo savo teises. Sunkiausioje padėtyje nuo pat pradžių buvo filosofija, mokslo metodais apsiėmusi aiškinti religijos dėmesio objektus, tokius kaip būtis, materija, prasmė, esmė ir kita.

Iki tam tikro laiko (konkrečiai – iki Aristotelio) filosofija buvo mokslų visuma, ir tik sparčiai kaupiantis atskirų šakų mokslo žinioms nuo jos atsiskyrė *technologijos* mokslai – medicina, technikos mokslai, gamtotyra, filosofijai palikdami tik jų žinijos *įprasminimo* funkciją.

Taip formavosi filosofijos ir mokslo santykių tradicija ir filosofijos dalys, nagrinėjusios mokslų duomenis ir teikusios tiems mokslams „pasaulėžiūros gaires“. Taip susiklostė daugiau ar mažiau pastovios filosofijos dalys – ontologija, logika, visuomenės mokslas. Įvairiose filosofinėse epochose ir filosofinėse sistemose jos nevienodai vadintos ir nevienodai

išplėtotos, tačiau paprastai buvo gvildenamos, grindžiamos kaip filosofinių sistemų kertiniai akmenys.

Dėl savo kaimynystės su tikėjimu ir religija, kuri dažnai turėdavo ne tik idealų, bet ir labai aiškų realų socialinį statusą, tos filosofijos kryptys buvo vienaip ar kitaip teologizuojamos ir tai darydavo poveikį net mokslams, antra vertus, mokslo praktinė svarba ir reali reikšmė visuomenės gyvenime per filosofiją keisdavo ir religijų dogmas, atkurdavo tikėjimo statusą ir gindavo jį nuo racionalizmo ekspansijos. Taip vyko tai filosofijos ir mokslo teologizavimas (viduramžiais pasiekęs aukščiausią laipsnį), tai filosofijos ir religijos scientizavimas (apogėjų pasiekęs naujaisiais amžiais).

Toje kovoje filosofija visada vaidino tarpininko vaidmenį, ir priklausomai nuo to, ar vyko religijos ekspansija, ar mokslo eksplozija, didesnę reikšmę įgydavo tai viena, tai kita filosofijos sritis – mokslas apie būtį, mokslas apie pažinimą arba mokslas apie visuomenę.

Mokslas apie kultūrą, jau embrioninėje stadijoje pasirodęs su ontologinėmis pretenzijomis, dėl šitų istorinių tikėjimo, filosofijos ir mokslo santykių, taip pat dėl pažinimo formų istorinės raidos ypatumų ilgą laiką, beveik du tūkstančius metų, gyvavo tik kaip bendrųjų filosofijos būties, pažinimo ir mokslo apie visuomenę sričių fragmentai. Kaip savarankiška filosofijos sritis kultūrologija ėmė formuotis naujaisiais laikais, o savo statusą apibrėžė tik naujausiaisiais, kada atsirado savarankiškas sociologijos mokslas. Nuo to meto kultūros teorijose ypač sustiprėja ontologinės tendencijos, ir būtent tai reikalauja pažvelgti į kultūros teorijų raidą jų svarbiausių sričių – ontologijos, gnoseologijos ir sociologijos – aspektais.

Prieš pradėdami kultūros teorijų apžvalgą pažymėsime, kad jos bendriausiais bruožais išreiškia tikėjimo, filosofijos ir mokslo santykius – tai sudaro jų prasminius akcentus; be to, kultūros teorijos atspindi bendrą pažinimo formų raidą – tai sudaro jų savarankiškumo prielaidas; be viso to, jos atspindi ir pažinimo formų konkrečią raidą, ir tai yra tų teorijų savarankiško efektyvumo prielaidos. Taigi analizuodami tų teorijų raidą galėsime matyti, kaip iš pat pradžių kultūrologija siekia savarankiško, konkretaus mokslo apie visuomenę statuso ir praranda savo ontologines ir net gnoseologines tendencijas, virsta empiriniu mokslu apie visuomenę, o susiformavus ir įsitvirtinus dialektinio mąstymo būdui kultūros teorijos kartais tampa savotišku naujovišku būties mokslu, apsiimdama spręsti tai, ko stokoja pati filosofija.

Taigi šios analizės tikslas yra atskleisti, kaip iš ontologinių tendencijų kultūros teorijos tampa sąmoningomis ontologinėmis koncepcijomis ir kodėl taip atsitinka; kad tai yra bendra pažinimo formų ir visuomenės istorinio gyvenimo pasekmė ir kad kultūros ontologinių, gnoseologinių ir sociologinių funkcijų apibrėžimas yra viena svarbiausių kultūrologijos tiek pažintinės, tiek praktinės tolesnės raidos prielaidų.

II

Neturiu noro prie poros šimtų kultūros apibrėžimų pridėti dar vieną ar tikslinti vieną kurį iš esančių, priimdamas jį jau kaip savo. Noriu suvokti kultūrą kaip substanciją. Kultūros kaip substancijos problema yra svarbiausia metodologinė problema, būdas pozityviai spręsti tiek kultūros teorijos, tiek – tuo pagrindu – praktikos problemą.

Kultūros kaip substancijos problema iškyla visų pirma kaip šiuolaikinio pažinimo lygio sąlygojamas gnoseologinis objektyvizmo ir subjektyvizmo klausimas.

Filosofijos raidos požiūriu šis klausimas susijęs su Georgo Hėgelio išrutuliotu dialektinio mąstymo metodu ir Karlo Markso atrastais objektyviais visuomenės vystymosi dėsniais ir tolesnėje filosofijos raidoje pasireiškia kaip atviras, sąmoningas filosofijos (taip pat ir kultūros) teorijų subjektyvizmas ir objektyvizmas.

Objektyviai Vakarų subjektyvizmas gnoseologiniu aspektu buvo aiškus bandymas savo teorinėmis pozicijomis suteikti objektyvios tiesos statusą, o Rytų objektyvizmas tapo iš esmės totaliniu subjektyvizmu. Tas „apvertimas“ susijęs su dialektinio mąstymo būdo pavertimu apskritai mokslinio, o ne filosofinio, mąstymo būdu, t. y. mokslinio ir filosofinio mąstymo būdų sutapatinimu.

Mokslinis mąstymo būdas ir filosofinis mąstymo būdas skiriasi ta prasme, kad mokslas yra teigimas, o filosofija yra aiškinimas, ir dialektika, kaip istoriškai aukščiausias filosofavimo būdas, sutinka su mokslais kaip su informacinę reikšmę turinčiais elementais. Pati dialektika tikrovės atžvilgiu yra neinformatyvi, nes ji nurodo tam tikrus aspektus, t. y. pažinimo turinį paverčia tam tikrų ryšių sistema, turinčia prasmę tik kaip visuma, kaip substancija, kurios prasmė kinta ne dėl pačios komunikacijos, o dėl konkrečių tikrovę tyrinėjančių mokslų teikiamų komunikacijos elementų.

Tokia yra gnoseologinė dialektikos esmė.

Trumpai tariant, dialektika atlieka mokslų komunikacijos funkcijas, bet anaiptol jų nepakeičia – ji tik įgalina įvairių mokslų savireguliavimą, ir tiek, kiek mokslo išvados apie tikrovės reiškinius inkorporuojamos į sistemą, tiek jos tampa filosofijos, o ne tik specialaus mokslo, turiniu.

Čia iškyla dialektikos ontologinis aspektas.

Hėgelio „būtis – tai mąstymas“ ir Markso „būtis – tai objektyvi istorinė raida“ ontologiją apskritai atmeta, bet tiek, kiek tas atmetimas yra taip pat tik istorinis būties aiškinimas, tiek objektyviai atspindi ir ontologines tendencijas.

Šis momentas yra ypač svarbus, nes tolesnei filosofijos raidai dėl objektyvių sąlygų (mokslų susiskaidymas ir kt.) yra būdingos tam tikrų mokslų pagrindu kuriamų filosofinių koncepcijų ontologinės tendencijos, t. y. visumos aiškinimas dalimi. Tai ypač aiški subjektyvizmo objektyvizavimo tendencija, jei į tai pažvelgsime gnoseologiniu aspektu. Kultūros teorijoms tai taip pat būdinga.

Kultūrologija, kaip – pačiais bendriausiais bruožais – mokslas apie žmogaus santykį su gamta, kaip iš to santykio atsirandanti substancija, negali būti paaiškinama niekaip kitaip, kaip tik santykio ir jo aiškinimo refleksija, t. y. kaip materialaus ir idealaus istorijos proceso momentų sąveika, kaip visa istorinio proceso objektyvi realybė – kaip būtis.

Čia kol kas nebuvo užsiminta apie dar vieną svarbią iš bendro pažinimo lygio išplaukiančią tendenciją – su visuomeninio žmogaus, kaip pažinimo subjekto, koncepcija susijusią įvairių filosofinių, ypač kultūros, teorijų sociologizavimo tendenciją. Ši tendencija atspindi bendrą būties technologizavimą, technologinių problemų primatą visuomenės gyvenime, tačiau filosofija leidžia determinuoti jį kaip istorinio momento idealizavimą – nei nesuabsoliutinant, nei sureliatyvinant, o konstatuojant ir užfiksuojant tai visuotiniame reiškinių sąryšyje.

Taigi žmogaus santykis su gamta ir to santykio aiškinimas, kaip du – materialus ir idealus – to paties objektyvaus istorinio proceso momentai, reiškė tiek kultūros raidą per nūdienos realybę, tiek ir tos raidos aiškinimo būdus, sudarančius įvairiapusį idealųjį nūdienos realybės atvaizdą.

Pažvelkime, kaip vyko gyvenimo ideologizavimo procesas ir kaip pamažu formavosi kultūros kaip būties supratimas, kol kas tik kaip tendencijos.

III

Pirmiausia – *a priori* – aptarkime filosofijos struktūrinį aspektą, svarbiausias kiekvienos filosofinės koncepcijos dalis – ontologiją, gnoseologiją ir sociologiją – taip, kaip jos iškildavo kiekvienoje filosofinėje koncepcijoje kaip savarankiškos ar kaip pagalbinės dalys ir kiek tai priklausė nuo bendrojo filosofijos subrendimo lygio (filosofijos epocha), nuo filosofo sau keltų uždavinių (istorijos epocha) ir nuo turimų tam reikalui spręsti mokslo duomenų (mokslo raidos epocha).

Iki Aristotelio, taip pat ir Aristotelis, ir visi vėlesnieji graikų filosofai sprendžia vieną problemą – ontologijos problemą, nors gamtos filosofai jos išvis neformuluoja (ontologija čia tarsi gnoseologija). Aristotelis suteikia jai atskirą vietą, o vėlyvieji ją išvis atmeta, pakeisdami etikos problematika. Objektyviai visas šis laikotarpis, o tam tikru požiūriu – ir visi viduramžiai, yra *ontologinės filosofijos* laikotarpis: keliamos ir sprendžiamos bendriausios būties problemos logikos ir mokslo duomenų pagrindu, suvokiant jų nepakankamumą, bet ir tikint galimybėmis juos praturtinti, ir šitas jų darbas yra pati būtis, pasireiškianti kaip aukščiausia mąstymo forma (Aristotelio laimės samprata); būtis čia yra gyvenimas, tiksliau – mąstymas, visomis savo šaknimis suaugęs su realybe, iš jos išplaukiantis ir į ją sugrįžtantis šitas realus pasaulis.

Tad, nors ir būdama įvairiausių atspalvių ir pakraipų, senoji Graikijos filosofija yra *ontologistinė*.

Viduramžiai, į žmonių sąmonę įdiegę ne nuo žmogaus valios priklausančios aukščiausios tiesos idėją, naujiesiems laikams iškėlė gnoseologinę alternatyvą: arba žmogus pajėgia įrodyti savo proto galią, paneigia absoliučią ir nekintamą tiesą ir eis pirmyn, kaip to reikalauja objektyvi įvykių raida, arba liks tikėjimo ir religijos gniaužtuose.

Užtat jau nuo pat pirmųjų žingsnių naujųjų laikų filosofijoje viešpatauja gnoseologinė tendencija, savo adekvataus pasireiškimo pasiekusi anglų empirikų pažinimo teorijose, o aukščiausio metafiziško išsirutuliojimo – Hėgelio panlogizme: čia būtis vėl sutapatinama su mąstymu, bet jau ne aiškaus, šviesaus, žmogui suprantamo buvimo pagrindu kaip Aristotelio filosofijoje, o iracionalios absoliučiosios idėjos racionalistiškos totalybės pagrindu. Žmogus, antikinėje filosofijoje buvęs aukščiausiu visa ko pradu, Hėgelio filosofijoje tampa savo paties mąstymo vergu.

Gnoseologizmas Hėgelio filosofijoje yra pasiekęs tokį laipsnį, kad tampa savo priešybe – „grįžta atgal“, susilieja su realybe, t. y. tampa neinformatyviu.

Nuo Hėgelio prasideda filosofijos *sociologistinių tendencijų* metas. Tai atspindi objektyvią istorinę situaciją ir jos raidos tendencijas: bet filosofijos filosofiją čia jau reikia papildyti istorijos filosofija.

IV

Dvejopas žmogaus santykis su aplinka – *kam* tai ir *kas* tai – tiek antropogenezės, tiek ir *Homo sapiens* pirmosios visuomeninės formacijos laikotarpiu savivokos plotmėje pasireiškęs religiniu mitologiniu mąstymu, tik su vergovine santvarka išsirutulioja į „filosofiją kaip pirmąją teorinio žinojimo, objektyvaus mokslinio mąstymo formą“[1]. Ta kryptimi filosofija dėl ypatingų sąlygų ypač sparčiai plėtojasi senovės Graikijoje.

Kultūros problema filosofijos istorijoje

(1972)

1. Vien formali loginė šių dienų kultūros sąvokos analizė galėtų mums atskleisti, kad:

1) kultūros sąvoka stengiamasi aprėpti visas būtis, t. y. kultūros fenomeno apibūdinimuose reiškiasi perdėm aiškios ontologizmo tendencijos;

2) kultūros mokslu užsiima sociologija, t. y. įvairūs *mokslai apie visuomenę*, besinaudojantys įvairiausiais šių laikų mokslo metodais – instrumentais, kurių tikslas yra kultūros teorijos sukūrimas (dalinės arba totalinės, nesvarbu);

3) mokslai apie kultūrą konstruojami įvairiopu metodologiniu pagrindu, todėl kultūros teorijos galimos suprasti tik minties istorijos suformuotų filosofinių tradicijų kontekste.

Čia jas visų pirma ir aptarsime kaip filosofijos istorijos postulatus.

[1] Оренбеков М. С. Генезис понятия субстации в античной философии // *Материалы к конференции аспирантов по вопросам философии и права.* Алма-Ата, 1970, с. 60.

2. Filosofinio mąstymo pobūdžio prasme visa filosofijos istorija yra empirizmo ir racionalizmo kaitos istorija, tam tikrais laikotarpiais viešpataujant tai vienai, tai kitai tendencijai.

Iki Aristotelio, o daugiausia ir paties Aristotelio, filosofija yra empirinė: ja tik mėginama (ypač charakteringas šiuo atžvilgiu Platonas) pro kasdienę regimybę prasiveržti prie amžinojo gėrio ir grožio pradų – logiškai kuriamų struktūrų.

Viduramžių filosofija yra perdėm racionalistinė (spekuliatyvi).

Naujaisiais laikais į pirmą vietą vėl iškyla empirizmas (ypač anglų), susijungia su prancūzų empiriniu racionalizmu ir jį vainikuoja Hėgelio sistema, kurioje racionalizmas tampa savo priešybe.

Visa pohėgelinė Vakarų filosofija yra empirinė, išplėtota, beje, jau eksperimentinio metodo pagrindu, todėl kur kas racionalesnė už, sakysim, tipiškai racionalistinę (spekuliatyvią) scholastiką.

Tie dalykai mums svarbūs todėl, kad empirizmo ir racionalizmo kaita lemia ir kultūros sampratų tai ontologistines, tai sociologistines tendencijas – tai čia ir bus bandyta parodyti pirmame įvado skyriuje analizuojant istoriškai susiklosčiusias kultūros koncepcijas.

3. Teorinę problematiką, kurią galėtume vadinti *teorine kultūros problematika*, galime aptikti jau antikos filosofų veikaluose.

Kultūra kaip tai, kas iš esmės skiriasi nuo gamtos, kaip grynai žmogišką gyvenimą apibūdinantis dalykas, buvo tai mažiau, tai intensyviau apmąstoma per visą filosofinės minties istoriją.

Ta aplinkybė, kad kultūra tuo pat metu buvo ir apmąstoma, ir tas apmąstymas kartu reiškė kultūrą, kelia mums svarbų reikalavimą: kiek įmanoma sąžiningiau *rekonstruoti įvairias istorines kultūros sampratas*, t. y. išryškinti žmonijos savivokos kelią kultūros fenomeno aspektu, nes tik šitaip galime atskirti tikrąją istorinę šios srities problematiką, o tai savo ruožtu leis mums ką nors pasakyti ir apie *pačią kultūros istoriją*.

4. Ikiistorinė (mitologinė) kultūros samprata. Ar pirmykštis žmogus jautė tik savo priklausomybę nuo gamtos, kurią paskui sudievino, išreikšdamas tai įvairiais mitologiniais ir religiniais vaizdiniais, liaudies tikėjimais ir prietarais, sunku pasakyti – tas klausimas kultūrinės savivokos apsektu visai nenagrinėtas.

Antra vertus, tai mums ne tiek jau ir svarbu: tai būtų kalba apie *realią* to meto kultūrą, o ne apie *teorinę* problemą; kalba apie teorinę problemą čia galėtų būti tik kaip mūsų teorija apie anų laikų kultūros teoriją (kultūrinės savivokos užuomazgas). Tai nėra šio darbo tema.

5. Antikos mąstytojų kultūros samprata. [Nebaigta.]

Pažangos problema pažinimo istorijoje

(1973)

Žmogaus pažintinis santykis su tikrove yra trejopas – kiekvieną daiktą ar reiškinį mes pasitinkame trimis klausimais: *kas* tai, *kodėl* tai, *kam* tai? Atsakymas į pirmąjį klausimą gimdo tikėjimą, į antrąjį – filosofiją, į trečiąjį – mokslą.

Istoriškai tie pažinimo santykio su tikrove aspektai pasireiškė religijos istorijoje, filosofijos istorijoje ir mokslų istorijoje. Visos kartu šios sritys sudaro pažinimo istoriją.

Pažangos problema yra svarbiausia (teigiamai ar neigiamai sprendžiama) visų šių pažinimo sričių problema, suponuojanti: a) žmogaus nusiteikimą tikrovės atžvilgiu; b) nusiteikimo pagrindimo būdus; c) to nusiteikimo reiškimo būdus.

Pagal nusiteikimą žmogus gali būti optimistas, indiferentiškas arba pesimistas; pagal to nusiteikimo pagrindimo būdus žmogus gali būti tikintis, filosofuojantis ir samprotaujantis; pagal to nusiteikimo reiškimo būdus žmogus gali būti laukiantis, būnantis arba veikiantis.

Marksistinės koncepcijos moksliškumo pagrindas

(1973)

Racionalistinės ir empiristinės filosofavimo tradicijų raidos apžvalga išryškina svarbiausią dalyką: jų pagrindu sukurtos filosofinės koncepcijos „nesusisiekia“, t. y. kad logiško kelio nuo vienos prie kitos nėra, viena eina nuo bendro prie bendro ir lieka uždara, o kita išvis atsisako spekuliuoti abstrakcijomis, kurios yra nepatikrintos, neverifikuojamos, todėl bendro–bendro problematika esanti pseudoproblematika.

Vienos ir kitos trūkumai: pirmoji nepaiso faktų, tačiau atveria erdves menui prilygstančiam proto polėkiui, o su juo – tikėjimui ir pasitikėjimui; antroji atsižvelgia tik į faktus, todėl duoda labai daiktišką pasaulio vaizdą (skvarbumas), o su juo – nuolatines abejones ir tikrinimąsi.

Savaime jos yra nei geros, nei blogos – ir viena, ir kita turi tai, ko neturi kita. Jos tik istoriškai gali būti labiau ar mažiau patrauklios ir parankios. Lenino sukurtoji atspindžio teorija yra vienas iš būdų spręsti tą gnoseologinę problemą; tačiau teorija kurta taip pat racionalizmo, t. y. abstraktaus spekuliavimo pagrindu, todėl, pavyzdžiui, pozityvistinio empirizmo gnoseologinės problematikos, kuri remiasi visai kitais principais, ji nepanaikina.

Tiesą sakant, tai ir ne svarbiausias naujųjų laikų filosofijos klausimas. Savo panlogistine sistema, racionalizmu kaip *tikrovę aiškinančiu* filosofavimo būdu priėjęs iki iracionalizmo, Hėgelis užbaigė vieną šios tradicijos tarpsnį, o antrąjį pradėjo Marksas, filosofijos uždaviniu iškėlęs ne pasaulio aiškinimą, o jo *keitimą*; nuo tada racionalistinė filosofija tampa išties veiksmingu tikrovės keitimo įrankiu. Kodėl taip yra, bus kalbama ne kartą, čia pabrėžtina, kad racionalistinės filosofijos tradicija su Markso filosofija realizavo savo svarbiausią pranašumą, būtent sugebėjimą protui duoti tolimos ateities gaires, kurių vis įsakmiau prašosi visa konkrečioji žemiškosios būties raida, reikalaujanti totalinių visos žmonijos pastangų koordinavimo.

Pozityvistinis empirizmas to negali padaryti, nes jis iš principo atsisako tai daryti. Jis išdidžiai iškelia faktografijos jėgą, tačiau vien iš faktų teorijos nesukursi – faktai turi būti interpretuojami. Vis dėlto tiek pozityvizmo pradininkai, tiek šiuolaikiniai empirizmo tradicijos tęsėjai nepajėgia nieko kita, kaip tik teorizuoti racionalizmo metodologijos plotmėje (visa pozityvistinė ir kita pohėgelinė filosofija yra iš esmės transformuotas, naujiems sprendimams pritaikytas racionalizmas), ir juo toliau, tuo įsakmiau juos verčia tai daryti įvykių logika, pagaliau ir jie patys vis mieliau imasi spekuliacijų, o faktiškas jų koncepcijų ontologinis bejėgiškumas papildomas dar ir gnoseologiniu nenuoseklumu metodologijoje.

Racionalistinės tradicijos koncepcijoms tas dualizmas ir nebūtinas, ir nebūdingas. Jau vien moksliniu požiūriu tai yra labai daug! Svarbiausio – patikrinamumo (čia – logikos prasme) – pozityvistinio principo paisymo nuoseklumo galėtų pavydėti ir aršiausias pozityvistas.

Bet kuri racionalistinės tradicijos koncepcija, beje, remiasi faktais. Kitaip apie filosofiją nebūtų galima kalbėti kaip apie mokslą (mokslą tarp

kitų mokslų, metodo mokslą arba net savotišką mokslinį fantazavimą, kuris būdingas daugeliui eklektinių koncepcijų). Filosofija – nei racionalistinė, nei empiristinė – negali „prasidėti iš savęs“, jos atramos, išeities pozicija yra už jos ribų. Jų principinis nesuderinamumas negali būti vienos jų nemokslišku argumentu. Racionalistinės koncepcijos atveju nemokslišku yra išeities pozicijos neatitikimas realių gyvenimo poreikių arba jų pagrindu vykdomos spekuliacijos loginis nenuoseklumas. Empiristinės tradicijos nemokslišku gali pasireikšti iš empirinių duomenų daromų išvadų nepagrįstumu. Tai ir vienu, ir antru atveju yra ne kas kita, kaip metodologinis nenuoseklumas.

Būtent čia ir slypi svarbiausia problema – filosofavimo mokslišku problema. Būtent čia ir tik čia įmanomas dialogas tarp dviejų nesuderinamų tradicijų ir kritika, kurios įtikinamumą sudaro priešiškos koncepcijos gvildenamos problematikos neišsprendžiamumo tos koncepcijos ribose parodymas, o tos problematikos išsprendžiamumo kritikuojančioje koncepcijoje parodymas yra kartu ir jos efektyvumo įrodymas.

Markso ir Engelso ekonominio determinizmo teorija, sukurta remiantis racionalistine tradicija, nėra uždara teorija, kaip ją daug kas mėgina vaizduoti. Tokį įspūdį dėl jos populiarumo ir šalininkų gausumo gali primesti nebent filosofijos pakeleiviai, kurių būta visuose kraštuose ir visais laikais ir kurie skaitė ne Markso filosofijos esmę, o jos raidę; galėtume nekreipti dėmesio ir į tokius šių „filosofų“ kritikus, jei jų mokslinis informuotumas tėra tokio lygio. Bėda yra ta, kad ši „kritika“ labai dažnai tampa jau visai kaip mokslinė nuosavų spekuliacijų išeities pozicija.

Marksizmui nereikia ieškoti išeities šitokiu būdu ne vien dėl to, kad jo išeities pozicija – visos praeities filosofijos faktologinis apibendrinimas, bet dar ir dėl to, kad jis yra metodologija, t. y. visos praeities filosofijos faktologinio patyrimo pagrindu sukurtas filosofavimo metodas, kuris yra įrankis visiems būsimiems faktams apibendrinti ir atsinaujinti, bet neišduodant esmės – paties filosofavimo būdo. Vadinasi, marksizmas yra ne tik į praeitį, bet ir į ateitį nukreipta filosofija, t. y. filosofija, atvira kiekvienam istoriniam patyrimui.

Būtent tuo pagrindu marksizmas ir gali, ir privalo realizuoti savo svarbiausią pranašumą: racionalia kritika atskleisti savo realųjį mokslinį pranašumą ir, perimdamas empirinei tradicijai neįveikiamą problematiką, pats efektyviai gyvuoti ir plėtotis, vykdydamas ir savo, kaip naujųjų laikų tikėjimo, ideologinę funkciją.

Mokslas, metodologija, filosofija

(1973)

Problemos formulavimas. Kaip metodologinė problema kultūros pažangos kriterijų klausimas gali būti sprendžiamas tik kaip filosofijos ir specialiųjų mokslų santykio klausimas.

Čia, matyt, visų pirma derėtų apibūdinti pačią filosofijos, metodologijos ir specialaus mokslo sampratą.

Metodologija yra metodo tyrinėjimo mokslas, mokslas apie metodą. Šia prasme jis yra specialus metodas, kaip savarankiška disciplina atsiradęs neseniai – kaip kitų specialiųjų mokslų šalutinė pasekmė. Daugelis mokslų gimsta savarankiško tikrovės tyrimo metodo pagrindu, o mokslo ir technikos revoliucijos stimuliuojama tų mokslų raida ir reikalas rasti jiems kokį nors bendrą vardiklį, komunikuoti neišvengiamai skatina tyrinėti tų mokslų tyrimo metodus arba metamokslą, t. y. metodologiją. Dėl pozityvistinės filosofijos suklestėjimo kai kas metodologiją linkęs vadinti tikrąja filosofija, ne spekuliatyviu, o vieninteliu informatyviu, moksliniu tikrovės suvokimu būdu. Kadangi daugelis pozityvistine koncepcija besiremiančių mokslininkų net specialiuosius mokslus linkę laikyti pačiais sau filosofija, o pozityvistinės terminologijos eksplikacija leidžia kelti ne tik gnoseologines, bet ir ontologines pretenzijas įvairiose specialių mokslų srityse, metodologija, arba tų mokslų metodų moksliškumo tyrimas, iš tiesų tampa svarbia problema, nes tų mokslų naudojamos medžiagos ir jos tyrimo būdų patikslinimas lemia tuo pagrindu daromų išvadų pasaulėžiūrinę vertę.

Čia metodologija suprantama tik kaip tikrovės tyrimo būdų moksliškumo analizė.

Filosofija turėtų būti suprantama kaip metodologinės koncepcijos pagrindu kuriama pasaulėžiūrinė sistema, kurios išeities pozicija gali būti bet kokie aprioriniai teiginiai ir kurios mokslinę vertę sudaro sistemos vidinis loginis nuoseklumas.

Mokslas šiuo atveju yra verifikacijos kriterijaus taikymą išlaikanti žinių apie tikrovę visuma.

Taigi metodologija yra tarpinė mokslo ir filosofijos disciplina, analizuojanti mokslų metodus jų tinkamumo pasaulėžiūriniams klausimams spręsti aspektu ir filosofavimo metodus jų atitikimo naujausiam pažini-

mo moksliškumo lygiui aspektu. Taip metodologija tampa reikalinga tiek mokslams, tiek filosofijai, ir šiuo požiūriu ji yra metateorija, arba metamokslas.

Tačiau šios metateorijos išeities pozicija neglūdi pačioje teorijoje – ji perimama arba iš mokslų, arba iš filosofinių koncepcijų, taigi metodologijos problematika yra mokslinio mąstymo būdo tinkamumo tam tikrai tezei įrodyti nustatymas.

Metodologija, nors ir turi savo problematiką, nėra visiškai savarankiškas mokslas: siekdama tam tikrų uždavinių, kurie išeina už metodologijos problematikos ribų ir yra kaip išvados, metodologija padeda arba specialaus mokslo metodologijos pagrindu galimoms filosofinėms spekuliacijoms (tuo pastaruoju metu pasižymi visos specialiųjų, ypač humanitarinių, mokslų sritys), arba tam tikrų filosofinių koncepcijų atstovams, ginantiems ir tikslinantiems savo konceptualias schemas pagal naują specialiųjų mokslų teikiamą medžiagą ir jos inkorporavimo į mokslinę apyvartą būdus, t. y. naujus tikrovės tyrimo metodus.

Ginčas dėl tokių operacijų galimumo, leistinumo, informatyvumo ir pan. yra iš esmės pats svarbiausias XX amžiaus filosofinės kovos filosofijos moksliškumo aspektu klausimas. Plačiau neapsistodamas nei ties to klausimo ištakomis filosofijos istorijoje, ne ties jo „suklestėjimo“ priežastimis pohėgelinėje filosofijoje, paminėsiu, kad ir šis darbas yra bandymas spręsti tą klausimą viliantis, jog svarbiausia filosofijoje yra ne atsakymas, *ar* tai tiesa, o teigimas, *kad* tai tiesa.

Filosofavimo metodas, kuriuo remiasi marksistinė filosofijos koncepcija, iš esmės susiformavo dar iki specialiųjų mokslų eksplozijos, kurios veikiami pasaulyje formavosi įvairūs filosofavimo būdai, kilo filosofinės sistemos, apibūdinamos dabar kaip „šiuolaikinė buržuazinė filosofija“. Jo pagrindu kurta sistema buvo tradiciškai humanitarinė tiek filosofavimo būdo (klasikinio racionalizmo tradicija), tiek filosofavimo tikslo (tradiciniai humanitariniai idealai) prasme, o nuo ankstesnių sistemų skyrėsi tik realizavimo priemonių pobūdžiu (aktyvi praktinė veikla, praktikos kriterijus). „Realizavimosi priemonių keitimo“ problemą kaip svarbiausią iš esmės tyrinėti ėmėsi ir buržuazinė filosofija, iškeldama voliuntarizmo, pozityvizmo, egzistencijos ir kitus santykio su tikrove kriterijus. Tai, kas sudarė buržuazinės filosofijos esmę – gyvenimo būdo pagrindimas arba ideologija dėl konkrečių istorinių sąlygų – iškilo kaip konkretus

priešiškumas pasaulio dalies pasirinktam gyvenimo būdui ir jį reiškiančiai ideologijai, taip pat ir tokią ideologiją suformuluoti leidžiančiai filosofinei koncepcijai. Ideologinės kovos atmosferoje marksistinė filosofija, viena vertus, ir buržuazinių filosofinių koncepcijų margumynas, antra vertus, tapo taip pat kovos arena. Ta kova praktiškai veiksminga abiem kovojančioms pusėms, tačiau moksliniu atžvilgiu marksistinės koncepcijos atstovams ji buvo bevaisė ir rodė labiau formalius jų loginius sugebėjimus.

Atlyžus ideologinei įtampai, jau buvo galima analizuoti kovojančių pusių argumentus, tą analizę perkelti į mokslinę plotmę, nes „marksistinė filosofija gali sėkmingai vystytis, tik būdama atvira ir pasirengusi priimti bei pozityviai spręsti visus moksliniame pažinime bei socialinėje praktikoje kylančius klausimus“, o „priešiškų ir kritikuojamų koncepcijų keliamos problematikos perėmimas ir jos pozityvus sprendimas visai nereiškia atsisakymo nuo marksistinės-lenininės metodologijos principų. Jis tik reiškia marksistinės filosofijos metodologinio pranašumo atskleidimą ir kritikuojamų koncepcijų įveikimą.“[2]

Taigi filosofinės koncepcijos „atvirumas“ kaip viena svarbiausių jos gyvybingumo sąlygų suponuoja ir vieną svarbiausių metodologinės problematikos uždavinių: pozityvų metodologinių tyrinėjimų pobūdį.

Neatsisakydami nei kokių nors marksistinės filosofijos teiginių, nei jos metodologinių pozicijų, pabandysime atskleisti marksistinės metodologijos gyvybingumą, analizuodami vieną konkrečių humanitarinės srities mokslų – kultūrologijos – metodologiją.

Prieš tai, siekiant pagrįsti kultūrologijos kaip vieno iš specialiųjų mokslų statusą, reikia bent trumpai apžvelgti jos istorinį raidos kelią, atskleisti tipišką specialiajam mokslui likimą – jo problematikos susiformavimą filosofijos raidoje, atsiskyrimą į savarankišką tikrovės tyrimo sritį – ir tokį pat tipišką specialiam humanitariniam mokslui pavėluoto atsiskyrimo faktą, taip pat, kaip ir visų kitų mokslų, polinkį į savarankišką ontologiją (nesvarbu – jos aprioriško atmetimo ar spekuliatyvaus komentavimo prasme) ir, kaip humanitarinio mokslo, ypač aiškias sąsajas su filosofija ir ideologija, kurios Vakarų filosofijoje dėl kultūrologijos ilgą laiką reiškėsi perdėtu

[2] Repšys J. V. Leninas apie marksizmo vietą filosofijos istorijoje // *Problemos*, 1971, nr. 1, p. 24–25.

pozityvumo apibrėžimu, o marksistiniame moksle – perdėtu filosofinių ir ideologinių teiginių kontempliacija.

Mūsų metodologinės problematikos pagrindą turėtų sudaryti:

1) įvairių istorinių kultūros koncepcijų mokslinio mąstymo būdo (metodo) nustatymas, jo taikymo formuluojant kultūros fenomeno problematiką logiškumas, pagrįstumas ir daromų išvadų pagrįstumas (darbo problematikos sprendimo negatyvioji pusė, negatyvioji pakopa);

2) marksistinės mokslinio mąstymo koncepcijos (metodo) nustatymas, jo taikymo kultūros fenomeno problematikai formuluoti bandymai ir galimybių išspręsti buržuazinių kultūrologijos koncepcijų problemas atskleidimas (darbo problematikos sprendimo pozityvioji pusė, pozityvioji pakopa);

3) kai kurių kultūrologijos problemų praktinio sprendimo marksistinės metodologijos pagrindu bandymai (darbo specialioji dalis).

Išvados. 1. Marksistinė kultūrologija gali būti ugdoma tik *kaip specialus mokslas* empirinės sociologijos pagrindu – tik tada jis gali būti *praktiškai efektyvus*.

2. Ontologistinės kultūrologijos tendencijos yra specifinė pozityvistinės metodologijos apraiška šioje konkrečioje mokslo srityje. Marksistinė metodologija padeda atskirti šias filosofinio ir specialaus mokslinio pažinimo sritis, apibrėžti jų funkcijas ir tarpusavio santykį bendrame pažinimo procese, t. y. nubrėžia uždavinius kultūrologijai kaip specialiam mokslui ir bendrajai sociologijai, kaip vienai fundamentaliųjų marksistinės filosofijos disciplinų, turinčių principinį pasaulėžiūrinį disciplinų statusą.

3. Kultūrologija kaip empirinio lygio mokslas kuria savus tikrovės tyrinėjimo metodus, kurių rezultatai gali būti efektyvi praktinio pasaulio kitimo pagal bendrus marksistinės filosofijos ontologinius dėsnius priemonė.

4. Kūrybiška kultūrologijos raida nereiškia mechaniško siekio šio mokslo duomenimis iliustruoti bendruosius marksistinės sociologijos teiginius – ji reiškia tik empirinių faktų kaupimą pagal mokslui privalomą analizės loginio neprieštaringumo programą, o jų spekuliatyvus paaiškinimas yra vienas naujųjų *marksistinės filosofijos* barų.

5. Taigi marksistinę kultūrologiją turi sudaryti dvi dalys: specialioji (empirinė) ir bendroji (teorinė) kultūrologija, kurių pirmoji siejasi su visais kitais specialiaisiais mokslais, o antroji – su marksistine filosofija. Šių

dalių supainiojimas arba nepakankamas apibrėžimas, viena vertus, gali kultūrologiją paversti praktiškai neefektyvia, o antra vertus, – daryti ydingus teorinius apibendrinimus.

6. Tai ir norėta parodyti darbe analizuojant kai kuriuos kaip kultūros pažangą ar regresą galimus traktuoti visuomenės reiškinius.

* * *

Bendrąją kultūrologiją galima pavadinti kultūros filosofija, o *specialiąją kultūrologiją* – specialiu teoriniu mokslu, ugdomu tiek empiriniu, tiek eksperimentiniu tikrovės tyrinėjimo metodu.

Taigi bendrosios ir specialiosios kultūrologijos skyrimas reiškia kultūrologijos *metodologinės* ir *metodinės* problematikos skyrimą.

P. s. Ši kompromisinė koncepcija pasirinkta metodologiškai apginti specialiąją kultūrologiją, kurios mes dar neturime, nuo ideologijos, kurios formulavimas pagal istorinio materializmo (arba bendrosios sociologijos) schemas paliekamas bendrajai kultūrologijai.

Metodologinis meistriškumas čia – tai meistriškas kultūros reiškinių eksperimentinio tyrimo apgynimas. Kitaip sakant, šita koncepcija – tai pusininkiškumo filosofija.

Gnoseologinė socialinės teorijos problematika

(1973)

1. Visoje filosofijos istorijoje gnoseologinė ir ontologinė problematika eina arba kartu, arba akcentuojamos pakaitomis, ir ne tik atskirų autorių; yra ir ištisos gnoseologinės arba ontologinės epochos, nors, savaime suprantama, jose galima rasti daug ko. Ontologinės paprastai iškyla po gnoseologinių – ir tai žymi perversmus filosofijoje: taip antikoje per ikisokratikų gnoseologizmą, paskui ypač per Platoną ateinama iki Aristotelio ontologizmo, po kurio visa ankstesnė gnoseologinė patirtis pasireiškia racionalia būties sklaida; taip patristiką apdoroja Augustinas, o scholastiką – Tomas Akvinietis; taip naujųjų laikų filosofijos patirtį išsako Hėgelis, po kurio netgi ontologistinėse koncepcijose akcentuojami būtent gnoseo-

loginiai klausimai, ir šiuo atveju ne tiek svarbu, kaip tai reiškiasi, – kaip Sioreno Kierkegoro, Frydricho Nyčės negacija ar Ogiusto Konto „pozicija“, svarbu, kad atmetama ankstesnė ontologinė problematika, ieškoma išeities taškų naujiems būties racionalaus paaiškinimo būdams, t. y. ontologinė problematika sprendžiama daugiausia gnoseologijoje.

Visa pohėgelinė filosofija yra ir kol kas tebėra gnoseologinio pobūdžio filosofija, nors ir buvo daug bandymų ontologizuoti naująją gnoseologinę patirtį.

Aristotelio, Tomo Akviniečio ar Hėgelio masto ontologistinės filosofinės sistemos naujuoju gnoseologiniu pagrindu dar nesukurta turbūt ne tiek dėl to, kad jis būtų per mažai efektyvus, priešingai – naujausiųjų laikų pažinimo principų efektyvumo įrodymas yra pati epocha, savo realijomis tiek besiskirianti nuo visa, ką anksčiau sukūrė žmogaus protas, kad dėl jos naujumo nedaug kas suabejos, kiek turbūt dėl to, kad naujausiųjų laikų gnoseologinių principų realioji sklaida dar nesibaigė, kad jų pagrindu besikurianti „civilizacija ryškėja dar (tik) pro debesų uždangą“[3] ir, savaime aišku, apie jos realumą moksline kalba galima diskutuoti nebent specialiose disciplinose, tokiose kaip futurologija arba prognostika.

Tačiau pats tokių disciplinų sukūrimo faktas ir daugybė kur kas spekuliatyvesnių bandymų „prasiskverbti pro debesis“ rodo neabejotiną šiandienos ontologistinį troškulį. Paskendęs pasaulio praktinio revoliucinio pertvarkymo darbuose, tą poreikį suvokė ir kaip priesaiką „pažinti materiją jos substancialumu“ ateinančioms kartoms paliko Leninas.

Substancialinę problematiką akcentuoja ne vienas gamtos ir visuomenės mokslų atstovas.

Kultūrologinės problematikos nesubstancialinis nagrinėjimas, kaip bus parodyta toliau, veda ne tik į filosofinį formalizmą, bet ir į neišsprendžiamus metodologinius prieštaravimus. Nors substancialinės pakraipos analizė tų prieštaravimų taip pat neišsprendžia, tai bent padeda formuluoti klausimus, atsakymai į kuriuos gali reikšti vaisingą problematikos formulavimo dirvą.

2. Mėginimas determinuoti istoriją, ir dar filosofijos istoriją, kuri yra perdėm individualių dalykų tąsa, negali duoti kokį nors itin džiuginantį re-

[3] Кузнецов Б. *Разум и бытие*. Москва, 1972, с. 24.

zultatą: tai, šiaip ar taip, bus tik šiurkštus tikrovėje vykusių procesų schematizavimas, atspindintis ne ką kita, kaip autoriaus nusiteikimą dėstomų dalykų atžvilgiu. Tiesa, tas schematizavimas gali būti arba visai savavališkas, liudijantis tik vienokius ar kitokius autoriaus norus, arba daugiau ar mažiau pamatuotas, paremtas konkrečių istorijos faktų išmanymu. Betgi tie faktai yra taip pat schematizavimo vaisiai, teiginiai apie iš tiesų vykusius (arba nevykusius) dalykus, ir jie gali būti įvairiopai interpretuojami. Tuo (neatitikimo, interpretacijų galimybės) faktu reiškiasi vienas būdingiausių kūrybos bruožų, ir tai leidžia tikėtis, kad, jeigu autorius turi gerų norų, jo istorijos schematizacija interpretuojant istoriją išlieka, juo labiau jeigu jis savo brutalią schemą mėgina pateisinti kuo nors tikru (o tai, mano nuomone, pirmame paragrafe ir padaryta), kad ir suvokdamas metodo prieštaravimą. Kito kelio nėra. Teiginiai (sakiniai) išvedami tik iš teiginių einant arba nuo atskiro prie bendro, arba nuo bendro prie bendro, arba nuo bendro prie atskiro. Tų dalykų technologijos interpretacija sudaro ontologiją. Tais dalykais (tomis interpretacijomis) ir rėmėsi visa žmonijos žinomos istorijos dalies filosofija.

Nenorėčiau pernelyg supaprastinti dalykų, tačiau dar kartą noriu akcentuoti štai ką: ontologinė problematika daug kuo priklauso nuo gnoseologinės – kaip yra suprantama teiginių išvedimo technologija, tiesiogiai atsiliepia ir teiginių prasmės sampratai, t. y. nuo to tiesiogiai priklauso teiginio *santykis* su tikrove. Todėl ši problematika ontologijoje įgyja materializmo ir idealizmo tąsą, o gnoseologijoje – racionalizmo ir empirizmo tradiciją. Tad kaip įdomu yra filosofijos istoriją apžvelgti materializmo ir idealizmo kaitos aspektu, lygiai taip pat įdomu apžvelgti ją racionalizmo ir empirizmo kaitos požiūriu, juo labiau kad, kaip matysime, tai tam tikrais būdais siejasi ir su gnoseologinėmis ir ontologinėmis filosofijos raidos tendencijomis.

3. Štai šiuo gnoseologinės problematikos raidos požiūriu bet koks filosofijos istorijos schematizavimas darosi ypač pavojingas, o kartu problemų neapnuoginus pačiu šiurkščiausiu būdu viskas gali paskęsti dešimtaeiliuose klausimuose. Juk iš tiesų ir ontologinė, ir gnoseologinė problematika iš pirmo žvilgsnio, rodos, nepakito – daugybe atvejų sprendžiami tie patys klausimai. Tik jie kitaip išsprendžiami, gaunami kitokie rezultatai. Tai, beje, ir daro galimą istoriją, šiuo atveju – filosofijos istoriją. Ir vis dėlto žvilgtelėję

atidžiau turėsime pripažinti, kad apie X amžiaus vidurį filosofijoje vyksta lūžis, ir tai susiję ne su kuo nors kitu, o su eksperimentinio mokslo sutvirtėjimu, išsirutuliojimu, anot Markso, į „tiesioginę gamybinę jėgą“, sugebančią, be kita ko, *valdyti* ne tik kai kuriuos gamtos procesus, bet ir materijos judėjimą ir tuo pagrindu kurti visai naują, iki tol neegzistavusį daiktų pasaulį. Eksperimentiniai mokslai su jų pačių sukurtais tikrovės tyrinėjimo metodais taip stipriai veikia ir filosofinę mąstyseną, kad apie XIX amžiaus vidurį kvestionuojami klasikiniai filosofavimo metodai, racionalistine tradicija ugdyta ontologinė problematika atmetama kaip pseudoproblematika būtent racionalizmo naudotų principų realiojo neinformatyvumo pagrindu. Empirijos ir teorijos santykis visu atkaklumu iškyla būtent Hėgelio racionalistinės sistemos panlogizmo fone. Gamta ir žmogus vystosi pagal visuotinius negailestingus logikos dėsnius nuo žemesnio iki aukščiausio, iki savęs paties suvokimo dedukcinėje tos logikos sklaidoje, o ši loginė sistema negali būti niekas kita, kaip Dievo idėjos logizavimas, tas pats senosios ir viduramžių filosofijos ontologinių idealų eksplikavimas mokslo kalba. Jei tokie mokslo principai apie realią tikrovę nieko nepasako, tai šis mokslas laikytinas pseudomokslu, tai keistini patys jo principai ir ieškotina naujų. Ilgai jų ieškoti nebuvo būtina, eksperimentiniai mokslo metodai jau seniai rodė savo praktinį efektyvumą. Atitinkamai tą metodiką reikėjo pritaikyti žmogaus problemoms tirti. Taip eksperimentinio mokslo pagrindu atsirado nauja, pozityvi gamtos ir visuomenės tyrinėjimo programa, vėliau pavadinta pozityvizmu. Tai buvo regimojo, juslinio pasaulio, jo tiesiogiai jusliškai konstatuojamų reiškinių svarbumo pažinime akcentavimo programa, ir ji buvo iš tiesų pozityvi, nes po Hėgelio įvykdytos racionalistinės tradicijos išplėtojimo iki savo priešybės – iracionalumo tikrovės – empirijos atžvilgiu, tuo keliu eiti nebebuvo kur.

Galimi buvo Hėgelio pozicijos kvestionavimo būdai, galimi buvo apriorišk jo filosofijos neigimai – ir tai buvo Liudvigo Fojerbacho, Markso, Kierkegoro, Nyčės, Artūro Šopenhauerio ir kitų padaryta. Jie paprastai rėmėsi ontologinės problematikos interpretacijos kritika. Konto pozityvizmas atmetė racionalistinės tradicijos gnoseologinius principus, ir tuo paaiškintinas jo ilgalaikis ir neblėstantis poveikis visai naujausiųjų laikų filosofijai.

4. Tačiau kritika ar atmetimas yra viena – jis gali stimuliuoti senųjų idėjų tąsą, iškelti naujas, ir tai gali turėti stiprų ir visapusiškai stimuliuo-

jantį poveikį. Kas kita iškeltuosius principus išplėtoti su mokslui deramu loginio neprieštaravimo griežtumu.

Konto suformuluota ir pagal teorinių gamtos mokslų principus sukurta mokslo moksliškumo programa greitai pasirodė esanti neįvykdoma taip, kaip tikėjosi jos kūrėjas. Ypač tai pasakytina apie žmonių visuomenės mokslą – sociologiją.

Iš tiesų, kiekvienas teiginys yra *teiginys apie tikrovę*, t. y. jos interpretavimas, sužmoginimas, susijęs su tam tikrų jos aspektų atranka ir idealizavimu. Jeigu nuosekliai laikytumėmės pozityvizmo principų, turėtume pripažinti, kad pažinimas apskritai yra neįmanomas. O jeigu pripažinsime bendrųjų sąvokų reikšmę pažinimui, tai iškils jų kūrimo ir taikymo problema, kuri nuo racionalistinės panašaus pobūdžio problematikos skiriasi nebent kryptimi. Žodžiu, problema darosi gana formali: kas geriau, kas labiau leistina, moksliška – nuo atskiro prie bendro ar atvirkščiai. Jos realusis pasireiškimas nebuvo toks jau formalus: jis sudaro naujausiųjų laikų filosofijos turinį, tačiau tai tik dar kartą parodo jo technologinį pobūdį, jo „neontologiškumą“.

Antra vertus, iš tiesų, kuo gi skiriasi pozityvizmas nuo racionalizmo – tik tuo formaliu aspektu, kaip eksplikuotina terminologija: nuo bendro prie atskiro ar atvirkščiai? Skirtumas, deja, yra, ir svarbus. Jis slypi ne mąstysenos metodologijoje, o mąstomų dalykų pobūdyje: racionalistinių koncepcijų išeities taškas yra grynai spekuliatyviniu būdu gauta idealizacija, o pozityvizme ši idealizacija (faktas) remiasi tiesioginiu stebėjimu ir „pirmos eilės“ konstatavimu. Ši aplinkybė racionalizmo ir empirizmo koncepcijų patikrinamumo tikrovės atžvilgiu kriterijus perkelia į visai kitas plotmes. Ypač tai būdinga mokslams apie visuomenę. Pagal pozityvistinę mokslo programą mokslišku teiginiu laikomas tas, kuris yra verifikuojamas (t. y. tos pačios eksperimento sąlygos turi duoti tuos pačius rezultatus), o klasikinio racionalizmo koncepcijos moksliškumo kriterijus yra visas tikrovės istorinės raidos logiškai prieštaringas vaizdas; kitaip sakant, iškyla tikrovės kaip praktikos ir istorijos kaip praktikos kriterijų hierarchija. Vadinasi, laikantis ne kontempliacinio (racionalistinio), o eksperimentinio (pozityvistinio) mokslo moksliškumo idealo, praraja tarp teorijos ir empirijos darosi neperžengiama. Taigi: 1) racionalizmas ir empirizmas skiriasi – vienas neturi tiesioginio sąlyčio su tikrove, kitas turi; 2) todėl tokie klausimai, kaip būtis, sąmonė, materija, pažanga ir t. t., paskelbti pseudomoksliniais;

3) beje, ties pažanga susikerta problemos – tvarka ir pažanga, bet nežinia, kas iš to išeis; pažanga ir tvarka, bet nežinia, kas iš to gims; 4) o pažangai reikalinga ir tai, ir tai; 5)kaip galima efektyvi kultūros teorija?

Suprantama, galima sutikti, kad „hipotetinė ir prognostinė mintis yra esminis kiekvieno mokslo ir kiekvienos (mokslinės, filosofinės, meninės) kūrybos ir kūrybinės vaizduotės momentas“[4], kad „šiandieninės judėjimo išraiškos sąvokų logikoje problemos sprendimas pasireiškia tuo, jog mes, naudodamiesi abstrakcijomis ir idealizacijomis, „sušiurkštiname“ tikrovę, bet kaskart vis adekvačiau atspindime ją savo mąstymu (tomis abstrakcijomis ir idealizacijomis)[5]. Taip galima „sušvelninti“ būties išraiškos logiškai neprieštaringa abstrakcijų sistema problemą pripažįstant objektyvų tikrovės prieštaringumą, tačiau „sušvelninti“ nereiškia „išspręsti“ arba „pašalinti“ ją“[6]. Ne veltui empirijos ir teorijos, mąstymo loginio neprieštaringumo problemos ir šiandien traukia žymiausių pasaulio mokslininkų dėmesį, ne veltui jos bandomos spręsti įvairiausiais įmanomais būdais: prieštaringi sprendimai neleistini, nes jie neleidžia, pasak Zenono, atskirti tiesos nuo netiesos[7]. Vadovaujantis formaliąja logika, ta problema neišsprendžiama, teoriškai ji išsprendžiama tik dialektikoje, tačiau teorijos ir praktikos santykis dėl to tik susikomplikuoja. Ir būtent garsiojo Hėgelio šūkio „Jeigu faktai nesutinka su mano teorija – tuo blogiau faktams!“ atgarsis buvo įvairiopas jo sistemos neigimas, vėl į pirmą vietą iškėlęs empirijos klausimą.

Jo mes čia taip pat neišnarpliosime – tai ne šio darbo tema. Čia reikia akcentuoti pačią problemą, kuri dažnai mūsų yra apeinama, ir tuo pagrindu pabandyti svarstyti temą, svarbiausią jos klausimą formuluojant taip: kaip yra įmanoma mokslinė kultūros teorija ir, skyrium imant, mokslinis kultūros pažangos supratimas.

5. Racionalistinės koncepcijos tikrovės faktą vertina kaip „pagalbinę medžiagą“, kurios interpretacija remiasi savo išeities taškų loginiu sąryšiu, o jų moksliškumo kriterijus, savaime suprantama, yra jų vidinis loginis

[4] Кессиди Ф. Х. *От мифа к логосу*. Москва, 1972, с. 282.

[5] Ten pat, p. 281.

[6] Ten pat, p. 265.

[7] Ten pat, p. 281.

neprieštaringumas, ir tikrovės atžvilgiu jos iškyla kaip tam tikra tikrovei „privalomų“ savybių visuma.

Empiristinėms koncepcijoms faktas yra absoliutus išeities taškas, todėl tikrovės atžvilgiu jos yra ne koks nors privalėjimas, o galimumas. Paprastai tos koncepcijos ir siekia kuo adekvatiškesnio tikrovės atspindėjimo teiginių sistemoje. Daugelis jų ir pažangą supranta tokios minties tvarkos pagrindu ir visai nesirūpina, kas iš to išeis.

Čia ir iškyla minėtų gnoseologinių principų ontologinė problema: jei teorija nepaiso realaus buvimo, tai kiek ji yra teisinga tikrovės atžvilgiu? Jei teorija teisinga tikrovės atžvilgiu, tačiau neduoda nieko daugiau, tik atitinkamu istorijos tarpsniu mokslišku laikomą buvimo loginį „atspaudą“, tai ko ji verta buvimo, kuris yra ne šiaip judėjimas, o kryptingas judėjimas, bent jau žmonių visuomenės, kuri visada kelia sau tam tikrus tikslus, idealus, atžvilgiu?

Į tai empirizmo šalininkai atsako trumpai: tie dalykai nesprendžiami, nes neišsprendžiami.

Racionalistinės pakraipos atstovų atsakymas į tai taip pat trumpas: toks samprotavimas yra bevertis, nes jis žmonių visuomenei neduoda raidos perspektyvos.

Atsakymas: griežtų kriterijų taip pat nėra, nes ir viena, ir kita pozicija pripažįsta galimumą tikrovę teorizuoti traktuojant ją kaip sistemą.

Jeigu taip, tai kyla klausimas, kuo viena už kitą vertesnė, jeigu viena neturi to, ką turi kita? Tad gal tegu abi gyvuoja savo vietose? Sociologija – kaip specialusis mokslas, „istmatas“ – kaip istorijos filosofija, „diamatas“ – kaip gamtos filosofija; ir nereikia jų painioti – tegu sociologija savo principus eksplikuoja įvairiais reiškiniais, perimti tik problematiką.

Empirikų atsakymas į tai yra toks: tikslingumas, kryptingumas yra ne mokslo, o ideologijos reikalas, su mokslu jis turi tiek bendra, kiek įsitikinimas su žinojimu.

Klausimas nėra visai be pagrindo: tikrai, mokslas kaip vadovas tikrovės atžvilgiu gali ir iš tiesų akcentuoja arba teorijos „taikymo“ tikrovei, arba jos „pažinimo“ pirmumą. Bet dilema „arba–arba“ gnoseologijoje vėl sukelia logiškai prieštaringus dalykus, tad, matyt, kokią nors labiau apibrėžtą išeitį iš šio užburto rato siūlantis klausimas galėtų būti formuluojamas taip: *kiek racionalistinė koncepcija pozityvizmo požiūriu gali būti laikoma moksline ir kiek – ideologine koncepcija; kiek šitos sąlygos taikytinos pačiam empirizmui* (*pozityvizmui*) *ir kiek – ne*?

Atsakymas jau iš dalies duotas, čia lieka jį tik „išreikšti“: kadangi racionalizmo ir empirizmo atveju tikrovė yra schematizuojama, idealizuojama skirtingais pagrindais, tarp jų egzistuoja (kol kas) neperžengiamas loginis prieštaringumas, ir kiekvienas metodas turi tokių skverbimosi į gilesnį, visapusiškesnį tikrovės racionalų aprėpimą pranašumų[8], kurių dėl savo gnoseologinių principų neturi ir negali turėti kitas, o mąstymo metodologijos atžvilgiu ir viena, ir kita koncepcija remiasi iš esmės tuo pačiu tikrovės pavertimo teorine sistema principu, tai klausimas apie vienos ir kitos koncepcijos pranašumą įgyja visai kitą – objektyvaus tikrovės prieštaringumo atspindėjimo šiose koncepcijose – pobūdį.

Kultūros teorijos metodologinis aspektas. Kultūros teorija yra socialinė teorija ir kaip tokia ji yra specialus mokslas, jos objektas apibrėžtinas kaip kultūros fenomeno modeliavimas pagal visą kiekvienam mokslui būtiną tikrovės tyrimo aspektų įvairovę. Tačiau principai, kuriais remiantis išskiriami tie tikrovės tyrimo aspektai ir išreiškiami klausimais tikrovės atžvilgiu, atsakymai į kuriuos sudaro mokslo turinį, nėra kas nors iš anksto duota arba išvedama tik iš tikrovės tyrimo. Mokslas labai sudėtingu būdu padeda suvokti teorinius pagrindus ir principus, kuriais jis faktiškai vadovaujasi. Antraip nei buitiniai vaizdiniai, principai yra ne tyrinėjimo išeities taškas, o jo galutinis rezultatas. Tiksliau: prieš tapdami metodologinėmis direktyvomis (būtent direktyvomis, o ne įsakymais), principai turi būti gaunami iki tol buvusiu mokslo raidos teorinio įprasminimo būdu. Bet ir po to mokslininkas negali naudoti jų su bemintišku pasitikėjimu, nes universalių intelektualinių darinių (*otmyček*) nėra. Principai turi būti nuolat teoriškai tikrinami, konkretizuojami, o kartais, kaip rodo istorija, atmetami[9].

Kitaip sakant, kiekvienas *mokslinis* teiginys (neopozityvistinio verifikacijos kriterijaus atžvilgiu) apie tikrovę dar nėra mokslinė teorija, nes ši yra visų pirma tam tikra teiginių sistema. Kuo vadovaujantis teiginiai gali būti jungiami į sistemas, kuo vadovaujantis tikrintinos sistemos ir t. t., ir pan.? – didelis su tikrove tiesiogiai nesusijęs klausimų ratas atsiduria mokslo teorijos kūrimo lauke, ir tų klausimų išsprendimas išsprendžia

[8] Горский Д. П. *Проблемы общей методологии наук и диалектической логики*. Москва, 1966, с. 162.

[9] Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, с. 96.

teorijos kūrimo metodo problemą, arba, kitaip sakant, „formuoja mokslo savivoką, ugdo jam būdingą savo galimybių, perspektyvų supratimą, nustato santykį su kitais mokslais“[10], t. y. kurios sprendimas peržengia paties mokslo ribas ir pereina į sritį, kurią neopozityvizmas tretiruoja kaip „metafizinę“[11]. Ši problematika nuodugniai bus nagrinėjama toliau, čia mums svarbu akcentuoti, kad šis tretiravimas ir jo neigimas sudaro visai realią problematiką, ginčų apie metodą sritį arba, kitaip sakant, mokslą apie metodą, metodo tyrimo mokslą – metodologiją.

1. Kiekvienas veiksmas yra tam tikros orientacijos išraiška. Tai įrodo ir šis, ką tik įvykdytas veiksmas – teiginio suformulavimas. Kad nieko kita nereiškia ir visa filosofijos istorija, – šių pastabų tikslas, turintis atskleisti autoriaus *filosofinę orientaciją*.

[Nebaigta.]

Tezės disertacijos įvadui

(1973)

I. Kultūros teorijos moksliškumo klausimu

1. *Kultūros teorijos* mokslinio pažinimo istorijoje plėtojosi kaip *istorijos filosofijos* fragmentai (bent jau spekuliatyvinės istorijos filosofijos laikais).

2. Istorijos filosofijai būdingi du etapai, kurių antrasis susijęs su tiksliųjų mokslų metodų pritaikymu istorijos reiškinių tyrimui ir *istorijos filosofijos virtimui sociologija*.

3. Šalia *kultūros teorijos* ima formuotis *kultūros sociologija*, vienintelis pozityvus arba *mokslinis* fenomeno tyrimo metodas, t. y. kultūrologija kaip asmenybės, šeimos, grupės, klasės tyrimas, seminaras specialiais sociologiniais tyrimo metodais.

4. Tačiau sociologijos tikslumas neeksplikuojamas į visoms sociologijos disciplinoms bendrą teoriją. Sociologiją sudaro įvairių fenomenų

[10] Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, с. 95–96.

[11] Ten pat, p. 96.

sociologijos (asmenybė, šeima, grupė ir t. t.), tačiau sociologijos *teorijos* nėra, t. y. ji negali pasakyti, *kas* yra visuomenė, ji tik pasako, *kaip* tai, kas vadinama visuomene, yra (gali būti) tiriama. Todėl ir kultūrologija kaip kultūros sociologija nesiaiškina, kas yra kultūra, ji tenkinasi gana spekuliatyviais kultūros apibrėžimais ir savo tyrimų galia, o kultūra esanti (faktiškai) sociologiniam tyrimui prieinamų sričių ryšių (struktūrų ir jų funkcijų) sistemos atskleidimas.

5. Dėl to kultūros fenomenui apibrėžti mums tenka priimti ne kurią nors vieną koncepciją, o pažvelgti, kaip pažinimo istorijos raidoje klostėsi to, kas dabar vadinama kultūros teorija, problematika.

6. Racionalizmas ir pozityvizmas iškelia teorijos kūrimo dedukcijos ir indukcijos metodų problematiką, tad tenka apsiriboti šių dalykų problematika.

7. Taigi kultūros teorijos problema kaip metodologinė (t. y. gnoseologinė) problematika iškyla kaip filosofijos ir specialiojo mokslo santykio problema. Ji formuluotina taip: kaip galimas *mokslinis* kultūros teorijos *modeliavimas*.

* * *

Kaip spekuliacijų pagrindu formavosi filosofinė, taip pat ir kultūros filosofijos problematika?

Kaip gimė pozityviosios filosofijos problematika, taip pat ir sociologijos problematika?

Jeigu teorijos moksliškumas yra ir tai, kad išsprendžiama jos kelta problematika, tai kuo remiantis viena teorija gali būti laikoma blogesnė už kitą, jei sociologija iškelia visai kitą problematiką ir efektingai ją tiria? Juk istorijos filosofijos tikslai kiti, ir jeigu mums rūpi jų nesprendžiama problematika, tai mūsų teorijos moksliškumo įrodymas gali būti tik jiems „neprieinamos“ problematikos paaiškinimas.

Tai ir yra nesujungiamų teorijų sujungimo būdai – mąstymo metodo galių ir ribotumo paaiškinimas.

II. Kultūros teorijos istorijos filosofijoje

1. Pradinis fenomeno apibūdinimas antikos autorių raštuose (Platonas, Aristotelis, Lukrecijus Karas).

2. Kultūros teorijos viduramžiais (Augustinas, Ibn Chaldūnas).

3. Naujųjų laikų tendencija – savarankiško kultūros fenomeno išskyrimas (substancialios, ontologinės prasmės suteikimas kultūros sąvokai). Tai atspindi bendras naujųjų laikų spekuliatyvinės filosofijos pastangas logiškai aprėpti visą būtį – jos reiškiasi tiek naujų objektų, išeities taškų paieška, tiek tradicinių problemų ir metodų sklaidos būdų visai būčiai ieškojimu.

4. Anglų empirizmas, prancūzų racionalizmas ir vokiečių klasikinė filosofija – trys tradicinės, dar antikos laikais suformuluotos problematikos išskleidimo visoje būtyje tarpsniai.

5. Ikihėgelinės kultūros koncepcijos:

a) bendrose filosofinėse koncepcijose – su sąvokos „kultūra“ pakeičiančiomis sąvokomis;

b) Samuelio Pufendorfo, Frydricho Adelungo, Johano Herderio, Frydricho Šilerio koncepcijos.

6. Hėgelio kultūros koncepcija.

7. Markso kultūros koncepcija.

8. Antiracionalistinė reakcija ir kultūros sąvokos, kaip vienos labiausiai išplėtotų antropologinio pobūdžio filosofinių sąvokų, reikšmė naujųjų ir naujausiųjų laikų filosofijai: Šopenhauerio, Nyčės, Kierkegoro koncepcijos. Tai dar „plikas“ racionalizmo neigimas. Užtat tiek mistikos, voliuntarizmo.

9. Pozityvistinė kultūros koncepcija: „pozityvusis neigimas“, kraštutiniškai taikant tiksliųjų mokslų metodikos principus. Spekuliatyviniai elementai. Tradicinio racionalizmo „kodas“ pačiuose pozityvizmo principuose: viską galima susisteminti.

10. Neokantininkų (Marburgo: Hermano Koheno, Pauliaus Natorpo ir Ernsto Kasirerio; Freiburgo: Vilhelmo Vindelbando ir Heinricho Rikerto) kultūros filosofija. Racionalizmo tąsa.

11. Kultūros mokslų – lingvistikos, etnografijos, antropologijos, etnologijos išsiplėtojimas ir poveikis kultūros teorinei problematikai.

12. Neopozityvizmo reikšmė gnoseologinei sociologijos problematikai.

13. Fenomenologija ir egzistencializmas.

14. Spekuliatyvinė ir empirinė sociologijos problematika.

15. Pozityvizmo filosofijos principų nesutaikomumo kultūros sociologijoje problema. <…>

* * *

Kaip kūrėsi sociologinė mąstysena? Tai gnoseologinė problema. Būdingas bruožas – mechanicizmas. Tiesos ir netiesos problema. Efektyvumo problema. Sprendimas – praktinė veikla ir realus gėris. Dinamizmas. Ėjimas į nežinią pasikliaujant tik „realybėmis“ – protu, dinamizmu, tradicijomis. Tai neskatina siekti. Užtat jaučiamas „teorijų poreikis“.

Sociologijos teorijos kuriamos tuo pačiu spekuliacijų metodu. O jei gnoseologiniai principai tie patys, tik atvirkštine tvarka, tai mūsų teorijos šiuo atveju turi būti lygiai tokios pat moksliškos, nes mes renkamės darbą net ne savavališkai, o kaip filosofijos istorijos suformuotą problematikos tąsą. Ir mes galime paaiškinti, ko negali jie, kaip ir kiekvienas eksperimentinis mokslas.

III. Kultūrologija empirinės sociologijos aspektu

1. Šis klausimas išskirtinas dėl to, kad, kaip ir apskritai sociologijoje, ontologinio pobūdžio socialinę problematiką bandoma pakeisti socialinių fenomenų tyrimu pagal empirinės sociologijos principus; kultūrologijoje taip pat pastebima tendencija kultūros pažinimą traktuoti tik kaip jos fenomenų išskyrimą, aprašymą ir funkcionavimo tyrimą, klausimą *kodėl* pakeičiant klausimu *kaip*.

2. Empirinė sociologija tyrimo objektais laiko faktus arba fenomenus, išskirtus kitose, o ne jos pačios disciplinose. Kaip tyrimo priemonė empirinė sociologija yra efektyvi, tačiau ji visai bejėgė spręsti *prasmės* klausimus, o kultūrologija radosi ir plėtojosi būtent kaip ontologistinių ambicijų mokslas.

3. Empirinė sociologija gali padėti tirti kai kuriuos kultūros reiškinius, bet į klausimą, kas yra kultūra, kokios jos funkcijos, atsakyti negali. Remdamasi atskirų kultūros fenomenų tyrimais, kultūros teorija įgijo neregėtai margą savo objekto supratimą, kuris labiau panašus į painiavą negu į aiškumą.

4. Panaši situacija viešpatauja ir tarybinėje kultūrologijoje, kur, kaip sakyta, pastebimas nesveikas tiksliųjų mokslų metodikos pervertinimas. Ta situacija susijusi apskritai su sociologijos supratimu tarybinėje literatūroje.

* * *

Parodyti, kad istorinis materializmas yra istorijos filosofija ir kad nėra reikalo ieškoti kokios nors ypatingos jo metodologijos: yra viena mąstymo metodika (ją išryškina metodologija), kuria remiasi dialektinis ir istorinis materializmas, ir mokslinis komunizmas kaip išvestinės, ne Markso sukurtos, disciplinos. Todėl mums svarbios Markso teorijos, sukurtos jo susikurtosios metodikos pagrindu, kaip atramos taškai kurti arba keisti visų tų susiklosčiusių disciplinų struktūrą. Markso metodikos pagrindu įrodyti, kad jo teorijos neprarado mokslinės vertės ir naujų empirinių faktų šviesoje, o netgi juos pačius paaiškina – štai kas svarbu ir kultūros teorijai.

IV. Šių dienų tarybinės sociologijos problematika

1. Istorinis materializmas laikomas bendrąja sociologijos teorija, turinčia metodologinę reikšmę ir „konkretiesiems sociologiniams tyrimams“. Tai neteisingas teiginys. Istorinis materializmas yra istorijos filosofija, sukurta pagal materialistinei koncepcijai pritaikytą dialektinio mąstymo būdą. Metodologinę reikšmę gali turėti tik mąstymo metodas, būdas, t. y. metodologija, o ne tuo pagrindu sukurtas spekuliatyvus mokslas. Juo labiau kad jis sukurtas ne Markso, o jo šalininkų tam tikru istorijos tarpsniu, remiantis Markso klasių kovos, asmenybės ir kt. teorijomis. Reikšmę gali dar turėti svarbiausi tų teorijų teiginiai, kaip atspindintys *materialistinę* Markso koncepciją, be to ji netektų *savo* veido; tad tie teiginiai yra svarbūs, turi (gal) ir metodologinę reikšmę. Visa kita – Marksui primesta jo palikuonių kūryba. Ne veltui Marksas ir Engelsas nepaliko sisteminio savo mokslo išdėstymo, o tik daugybę veikalų, kad kuo išsamiau iliustruotų konkretaus *mąstymo metodo* taikymą istorijos reiškinių analizei.

Tai yra ir marksizmo metodikos *reikšmė*: marksizmas ne dogma, o veiksmo įrankis.

Parodyti istorinio materializmo metodologinę reikšmę – vadinasi, nesuprasti Markso mokslo esmės.

2. Ne veltui daug autorių kalba (užsimena) apie istorinio materializmo „atnaujinimą“, „pakeitimą“ ir pan.

Naujų visuomenės reiškinių konkretus ir šiuolaikinio lygio mokslas – empirinė, arba konkrečioji, sociologija – ir jo terminologija istorinį materializmą pastato į visai absurdišką padėtį – kalbėtojo apie nieką padėtį.

3. Tą situaciją bandoma spręsti istorinio materializmo terminologiją eksplikuojant į „specialiąsias“, „vidurinio lygio“ sociologines teorijas. Tai rodo tik autorių loginius (loginių operacijų) sugebėjimus. Jų realioji prasmė visai neaiški.

Suprantama, susipažinus su daugybe teorijų ir teorijėlių viską galima sujungti silogizmų grandine – bet negi tai yra problemos sprendimas?

4. Įrodyti, kad tai nėra problemos sprendimas (klasių teoriją galima „nuleisti“ iki individo, bet empirinė sociologija jį *vis tiek tirs savo metodais*, kaip ir kiekvienas *eksperimentinis* mokslas, kuris jokiu būdu nesusyja su teorine tos pačios srities disciplina).

5. Ne problemos sprendimas yra ir kiti siūlomi metodai (išnagrinėti pagal 1968 metų diskusiją Maskvos universitete).

6. Problemos sprendimas, rodos, slypi kitur: suteikiant savarankiško *eksperimentinio* mokslo statusą empirinei sociologijai ir išdėstant jos keliamą problematiką pagal šiuolaikinį materialistinį istorijos supratimą (tegu bus ir pagal „istorinį materializmą“; čia, beje, paradoksas: šis materializmas jau iš tiesų istorinis, t. y. į istoriją nueinanti rašliava), kartu perimant ir materialistiškai paaiškinant empirinių duomenų pagrindu sukurtas tas problemas, kuriomis idealistiškai spekuliuoja Vakarų filosofija.

7. Toks tėra racionalus ir materialistinis kultūros teorijos kūrimo būdas; tai šiek tiek paprasčiau, nes kultūros teorija tarybinėje literatūroje susirūpinta palyginti neseniai, tačiau sunkiau, nes Marksas savo kultūros koncepcijos nepaliko ir mums teks ją atkurti iš visos jo filosofijos konteksto. Tai jau tiesioginis darbo klausimas.

V. Tarybinės kultūrologijos apžvalga

1. Lenino kultūros koncepcija.

2. Pirmųjų tarybinių metų kultūrologinės koncepcijos.

3. Stalino teiginiai kultūros klausimais.

4. Pokario metų (iki 1972 metų imtinai) literatūros kultūros klausimais apžvalga pagal analizuotas problemas.

5. Tarybinė kultūros koncepcija. Jos vertybinė orientacija.

6. Pažangos, kaip ontologinės, klausimas yra patogi pozicija diferencijuoti problematiką į gnoseologinę ir ontologinę, atskleisti jų sąsajas, taip pat detalizuoti grynai ontologinę šio klausimo problematiką.

KULTŪROS SĄVOKŲ ANALIZĖ: BENDROS PASTABOS

(1972)

1972 04 03

Kultūra – ne tai, kas gimsta iš žmogaus kaip gamtos antitezė, gamtos nugalėjimas, taigi ir jos paneigimas, nes tai galų gale yra ir pačios kultūros paneigimas.

Tokia kultūros kaip gamtos antitezės samprata ir iš jos išplaukianti pažangos ideologija, kuria mes iki šiol tebesivadovaujame, gamtą eikvodami ne žmogaus gyvenimo žmogiškoms sąlygoms kurti, o savo teiginiams apie tokių žmogiškų sąlygų sukūrimo galimybių įrodinėjimams paremti beprasmiškai galinga naikinamąja galia, – būtent tokia kultūros samprata ir iš jos išplaukianti ideologija XX amžiuje tampa ne pažangos, o regreso ideologija.

Kultūra yra tai, kas gimsta kaip gamtos ir žmogaus simbiozė, kaip gamtos pažinimas ir prisitaikymas prie jos autonomiškų dėsnių, ir būtent prisitaikymas prie gamtos, o ne jos nugalėjimas yra vienintelė kultūros ideologija, nepaneigianti pačios kultūros, konkrečioje veikloje netampanti kultūros antiteze ar jos paneigimu.

1972 04 10

Plačiojo kultūros sąvokos supratimo varianto metodologinis pranašumas. Nepaisant visų korektyvų, kurias kultūros sąvokos turinyje padarė ne tik XIX ir XX amžiaus filosofų ir sociologų darbai, bet ir platų užmojį įgavę antropologijos, etnologijos, etnografijos, folkloristikos, archeologijos, etikos ir kitų mokslo sričių tyrinėjimai, skirti vienaip ar kitaip suvoktam kultūros fenomenui pažinti, šių dienų mokslinėje literatūroje vis dėlto daž-

niausiai sutinkami du – platusis ir siaurasis – kultūros sąvokos supratimo variantai[1].

Be to, pažymėtina ir tai, kad amerikiečių antropologai Alfredas Kreberis ir Klaidas Klakhonas, istorinei kultūros sąvokai paskyrę specialią studiją, pateikė net 164 skirtingus kultūros apibrėžimus ir suskirstė juos į dešimtį didesnių grupių – į aprašomuosius, istorinius, normatyvinius, etinius, vertybinius, psichologinius, struktūrinius, genetinius ir kt.

Šitokios definicijų (ir, suprantama, koncepcijų) gausybės akivaizdoje negalima nesutikti su lenkų sociologės Antoninos Kloskovskos nuomone, kad vienoks ar kitoks kultūros supratimas dažnai priklauso tiek nuo tyrinėtojo tikslų, tiek ir nuo paties tyrimo objekto. Antai tyrinėjant izoliuotas primityviųjų tautų kultūras labiau pravartus yra globalinis (platusis) kultūros supratimas, tačiau orientuojantis į labai išsivysčiusius kraštus, parankesnis yra selektyvusis kultūros supratimas, tyrimo objektu leidžiantis pasirinkti tam tikrą visuomeninio gyvenimo reiškinių sritį[2].

Derėtų pridurti, kad pastaruoju atveju svarbu žinoti, ar tyrinėtojas jo kultūros supratimą mano esant absoliučiu, ar suvokia jo reliatyvumą, nes, kaip teisingai pažymi tarybinis filosofas S. Artanovskis, tai, ką daugelis praeities tyrinėtojų „laikė visa apimančiu kultūros apibūdinimu, moksle dažniausiai tapdavo kaip vieno iš kultūros aspektų charakteristika“[3].

Kodėl nepriimtinas selektyvusis kultūros apibūdinimas? Tačiau net ir tada, kai tyrinėtojo tvirtinimu jo (selektyvusis) kultūros apibūdinimas yra vienintelis priimtinas moksliniam pažinimui, jam gana dažnai tenka susidurti su tuo, ką jis supranta ne kaip kultūros sritį. Pavyzdžiui, lenkų sociologas Zigmuntas Baumanas, kultūrą apibūdindamas kaip tam tikrą dėmesį alternatyvoje, kurios antrasis dėmuo yra ne „gamta“, bet „visuomenė“, t. y. vien kaip „informacijos apytakos sistemą“[4], kartu nurodo, kad kultūros sąvoka apima „tą sritį tikslų, vertybių, reikšmių ir modelių – visa

[1] Šia proga verta pažymėti, kad amerikiečių autoriai dažniausiai naudojasi plačiuoju kultūros turinio supratimu. Taip yra dėl to, kad kultūros mokslas (kultūrologija) Amerikoje išaugo iš antropologijos ir etnologijos mokslų, tiriančių visas žmogaus veiklos sritis.

[2] Kłoskowska A. Koncepcja kultury w ujęciu Karola Marksa // *Studia filozoficzne*, 1968, nr. 1 (52), s. 23.

[3] Артановский С. Н. *Историческое единство человечества*. Ленинград, 1967, с. 31.

[4] Bauman Z. *Kultura i społeczeństwo*. Warszawa, 1966, s. 13, 80.

tai, kas, nepaisant savosios užasmenybinės kilmės, yra arba gali būti interiorizuojama[5]. Tarkim, šia prasme apibrėžiamos kultūros struktūrinis apibūdinimas yra visiškai įmanomas neperžengiant jos „ribų“, o šios struktūros paaiškinimas ar juo labiau jos genezės bei funkcionavimo tyrimas neišvengiamai reikalauja panagrinėti „kultūros“ koreliaciją su „ne kultūros“ sritimi. Tai nurodo ir pats Baumanas, nemaža vietos paskyręs struktūrinei, genetinei ir funkcinei kultūros ir visuomenės santykio analizei[6].

Tarybinių teoretikų darbų pobūdis. Tie tarybiniai teoretikai ir užsienio marksistai, kurie vadovaujasi selektyviuoju kultūros (kaip visuomenės dvasinio gyvenimo sferos) supratimu ir daugiau ar mažiau linkę tapatinti kultūrą su visuomeninių reiškinių sritimi, kurią marksizmo klasikai yra vaizdingai apibūdinę kaip antstatą, mano, kad problema yra ne kultūros (t. y. antstatinio reiškinio) priklausomumo nuo „bazės“ nustatymas, kurio marksizmas niekada neginčijo, bet greičiau kultūros (ir apskritai antstato) santykinio savarankiškumo laipsnio išryškinimas. Pagrindimo pavyzdys: anot rumunų filosofo Konstantino Guliano, kuris itin akcentuoja kultūros kaip dvasinių vertybių sistemos tyrinėjimų būtinumą, apie santykinį kultūros savarankiškumą reikia kalbėti turint galvoje tai, kad „meno ar filosofijos istorija praktiškai niekada neapsiriboja parodymu to, kaip Onorė de Balzako kūryba ar Georgo Hėgelio filosofija aptarnavo visuomenę, kurioje šiedu genijai gyveno, bet analizuoja jų kūrybos naujumą ir kokybę, jų indėlį į literatūros ir pažinimo pažangą“[7]. Ir tai yra, galima sakyti, gana elementarus teiginys, nes kultūra (selektyviąja, „dvasinės kultūros“ prasme), kaip ir kiekvienas reiškinys, gali būti laikoma pažinimo objektu tik tada, kai ji pasižymi būtent tokiu savarankiškumu.

Iš to, kas pasakyta, Stasys Venskevičius daro tokias išvadas: vadinasi, tiek platusis kultūros sąvokos supratimas[8], kuris kultūrą traktuoja kaip „tą aplinkos dalį, kuri yra žmogaus sukurta“ (Klakhonas)[9], ar kaip visa tai,

[5] Bauman Z. *Kultura i społeczeństwo*. Warszawa, 1966, s. 10.

[6] Ten pat, p. 72–90.

[7] Гулиан К. И. За развитие марксистской теории культуры // *Вопросы философии*, 1967, № 11, с. 59.

[8] S. Artanovskis jį vadina *antropologiniu* kultūros supratimu, Z. Baumanas – *ontologiniu*, A. Kloskovska – *globaliniu*.

[9] Cit. pagal Bauman Z. *Kultura i społeczeństwo*, s. 11.

„ką mes kuriame, valdome ir tuo pat metu kas valdo ir formuoja mus“ (Konradas)[10], tiek ir siaurasis (selektyvusis) kultūros sąvokos turinio variantas, kuriuo vadovaujantis kultūros tyrinėjimai visada reikalauja įsigilinti į „ne kultūros“ sritį, leidžia daryti išvadą, kad kultūros tyrinėtojas neišvengiamai susiduria su būtinumu pažinti visumą tų sąlygų, priemonių ir galimybių, kurios yra reikalingos gamtai pažinti ir ją pajungti nuolat didėjantiems žmonių poreikiams tenkinti, t. y. kai iškyla reikalas patyrinėti tiek technologines šio gamtos pažinimo sąlygas ir priemones, tiek jo eigoje susiklosčiusius žmonių tarpusavio santykius su juos reguliuojančiomis institucijomis, normomis, vertybių sistemomis ir t. t.

Trumpai tariant, tyrinėtojas, jeigu jis nenori nukrypti į anaiptol ne visada vaisingą „uždarą“ (selektyvųjį) kultūros tyrinėjimą, kuris geriausiu atveju leidžia tik konstatuoti ir aprašyti atskirus reiškinius bei jų struktūras, visada susiduris su globaliniu kultūros supratimu. Todėl galime teigti (ne teigti, o reikia įrodyti), kad metodologiniu požiūriu labiau teiktinas (ne teiktinas, o būtinas!) platusis kultūros sąvokos supratimo variantas. Kaip matėme, kultūra šiuo atveju traktuojama ne vien kaip šių vertybių kūrimo, pažinimo, naudojimo ir perdavimo procesas, kaip visuomenės pirmyneigės raidos sąlyga ir rezultatas. Galima sutikti su tarybinio filosofo Artanovskio požiūriu, pagal kurį kultūrą „galima charakterizuoti kaip formą, kurioje atsispindi visuomeninė istorinė žmonijos praktika, kaip struktūrą, besikuriančią ir besikristalizuojančią šios praktikos procese“[11].

Šiame darbe kaip tik ir bus vadovaujamasi plačiuoju (globaliniu, antropologiniu) kultūros supratimu turint galvoje tai, kad atskirais atvejais kultūros tyrinėjimas gali apimti ir siauresnę sritį.

1972 04 11

Toks – apriorinis – „plačiosios prasmės“ pasirinkimas yra nemotyvuotas, atrodo savavališkas, tačiau jį diktuoja, jo *reikalauja* visa filosofijos ir mokslo raida – natūralus istorinis filosofijos virtimas mokslo logika (arba metodologija), būties klausimus perleidžiant ideologijai kaip „gyvenimo filosofijai“.

Taip pat ir mokslo raida (neigiami specializacijos reiškiniai) ir ypač „gyvenimas“ reikalauja naujo tiek mokslų, tiek paties gyvenimo susisteminimo,

[10] Диалог историков: переписка А. Тойнби и Н. Конрада // *Новый мир*, 1967, № 7, с. 183.

[11] Артановский С. Н. *Историческое единство человечества.* Ленинград, 1967, с. 32.

humanizavimo, reikalauja visa tai, kas sudaro „gyvenimą“, integruoti, susieti į naują substanciją, reikalauja naujo būties mokslo, ontologijos, ir ja gali būti kultūros teorija kaip mokslas, nagrinėjantis visas tikrovės sritis įvairiausiais jos lygiais – nuo teorijos apie teorijas iki empirinių faktų.

Bendras sociologinis, atributyvinis ir distributyvinis lygmenys: problemos apibūdinimas. Kultūros fenomenas, suprantamas plačiąja arba siaurąja prasme, gali būti tiriamas labai nevienodais lygmenimis – pradedant konkrečiu kultūros reiškinių aprašymu ir baigiant bendra sociologine analize. Šitokie tyrimo tikslai gali būti nusakomi ir kitaip. (Esą, viskas priklauso nuo tyrinėtojo tikslo, o tikslas išreiškia juk ir intenciją.) Antai Baumanas teigia, kad kultūros tyrinėtojui iškyla būtinybė tyrimo objektu pasirinkti kultūrą apskritai arba konkrečias kultūras. Pirmuoju atveju tyrimo objektas – kultūra kaip visuomeninis reiškinys, atsirandantis ir besiplėtojantis lygia greta su žmonijos raida, – apima visų epochų, kraštų, tautų ir kontinentų kultūrų raidos procesą. Baumano žodžiais, tai kultūra atributyvine prasme, nes šiuo atveju kultūra suprantama kaip toksai žmonių visuomenės požymis, kuris skiria žmones nuo „ne žmonių“[12].

Lygiai taip pat teisėtai šitoks kultūros tyrimo pobūdis galėtų būti vadinamas ir tiesiog bendru sociologiniu kultūros pažinimo lygmeniu. Šio kultūros pažinimo lygmens rezultatas – kultūros teorija – privalo išryškinti tuos kultūros raidos ypatumus, kurie yra bendri visai žmonijai, ir atsiriboti nuo individualiųjų atskirų tautų ir epochų, kraštų ar istorinių ir kultūrinių regionų kultūros ypatumų. Vaizdingumo dėlei galima pažymėti, kad tai yra toks žmogiškosios kultūros tyrimo lygmuo, kurio analogu galėtų būti, pavyzdžiui, biologinis giminės požymių tyrimas tam tikroje populiacijoje, kai eliminuojami rūšiniai skirtumai ir siekiama apimti vien tai, kas yra bendra visoms šiai giminei priklausančioms rūšims. (Čia yra kažkas ne taip, kažkas suplakta, mechaniška, tai rodo tolesnis „teorinis pagrindimas“.) Tad ir kultūra šia prasme neabejotinai gali būti prilyginta bendrybės kategorijai, o kiekviena bendrybė, anot Lenino, „<…> egzistuoja tik atskirybėje, per atskirybę. Kiekviena atskirybė yra (šiaip ar taip) bendrybė.“[13]

[12] Bauman Z. *Kultura i społeczeństwo*, s. 35.

[13] Leninas V. *Raštai*. T. 38. Vilnius, 1960, p. 347.

Todėl suprantama, kad ir bendrybės pažinimas tėra įmanomas per atskirybės pažinimą. Užtat ir kultūros teorija kaip bendro sociologinio lygmens teorija istoriškai galėjo rastis tik einant nuo atskira prie bendra, t. y. tiriant konkrečius kultūros faktus ir sistemas atskirose šalyse ir epochose. Nors istorijoje neretai pasireikšdavo siekiai iškelti tam tikrų kultūrų aprašymą kaip bendrą visai žmonijai kultūros pavidalą (Platono aprašytoji vergovinė visuomenė – kaip visuomenė apskritai, Ibn Chaldūno kultūros teorija, kurioje itin ryškus arabų klajoklių kultūros modelis, naujaisiais laikais – europocentrizmas ir pan.), tačiau susikaupus naujiems faktams šis pavidalas pasirodydavo toli gražu neišsamus, o jo pretenzijos į visuotinumą anaiptol nepakankamos.

Šiuo atžvilgiu itin reikšmingą kultūros teorijos raidos etapą žymi europocentrizmo ideologijos žlugimas XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. „Europocentristinės pasaulėžiūros žlugimas, galutinai išryškėjęs mūsų amžiuje, – teigia Artanovskis, – reiškė perėjimą prie tokio pasaulio vaizdo, kurio pagrinde slypėjo pasaulinės istorijos ir kultūrinio žmonijos vystymosi vieningumo principas.“[14]

Tad toksai šiandieninės kultūros teorijos lygis, kuriuo apimama visos žmonijos kultūros raida, yra neabejotinai pats aukščiausias kultūros fenomeno pažinimo lygmuo *tiek metodologine, tiek istorine prasme*. (Taip, bet tai neįrodoma, o konstatuojama, o be įrodymo logiškai neišplaukia ontologinio kultūros supratimo *būtinumas* ir atkrenta daugybė esminę reikšmę pasaulio ateičiai turinčių problemų.)

Ką toliau įrodinėja Venskevičius, yra jau visiškai neaišku – jokios mokslinės argumentacijos. Tačiau šis lygmuo anaiptol negali atstoti konkretaus istorinio atskirų epochų ir tautų kultūros pažinimo. Kitaip tariant, bendras sociologinis kultūros fenomeno pažinimas negali būti priešpriešinamas konkrečiam atskirų kultūrų tyrinėjimui laikantis požiūrio, kad tik vienas iš šių būdų yra mokslui reikšmingas, o antrasis – ne. Istorijoje tokių siekių, deja, būta. (Ir aiškina ne kodėl būta, o duoda pavyzdėlį.) Žymus XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios anglų etnologas Bronislavas Malinovskis, vienas pirmųjų pradėjęs konkrečius primityviųjų tautų kultūrų tyrimus, teigė, kad kultūra – tai kultūrų suma. Atmesdamas visas ligi tol

[14] Артановский С. Н. *Историческое единство человечества*. Ленинград, 1967, с. 39–40.

egzistavusias kultūros filosofijos teorijas kaip „fotelinę filosofiją“, jis kvietė tirti vien konkrečius, empirinei analizei prieinamus kultūrų pavidalus[15].

Vertinant šį požiūrį kaip anuo metu populiarios pozityvizmo metodologijos apraišką kultūros teorijoje, tenka pažymėti, kad panašių tendencijų galima sutikti ir mūsų dienomis[16].

Marksizmo socialinės metodologijos požiūriu toks priešpriešinimas nepriimtinas jau vien dėl to, kad juo atmetama galimybė egzistuoti skirtingiems tų pačių reiškinių pažinimo lygmenims ir kyla pavojus nukrypti arba į primityvoką empirizmą, arba į neišvengiamai schematišką operavimą „bendraisiais“ principais.

Belieka tik pripažinti, kad moksliniam pažinimui yra vienodai reikšmingas tiek bendras sociologinis kultūros fenomeno lygmuo, tiek ir konkrečių kultūrų analizė. (Tai jau visiškas atsisveikinimas su mokslu.)

Bendrosios ir specialiosios kultūros teorijos santykis. Kultūra atributyvine prasme reiškia tarsi bendrus („gimininius“) kultūros požymius [objektyvumas, determinizmas, racionalizmas], o atskiros kultūros gali būti laikomos savotiškais rūšiniais vienetais, kurie turi savų individualių bruožų. Šiuo atveju kultūros terminu gali būti pažymima tai, kas vienas nuo kitų skiria epochas ar žmonių bendrijas. Tai, Baumano žodžiais tariant, kultūra distributyvine prasme. *Distributyvumo vieneto pasirinkimas šiuo atveju priklauso vien nuo tyrimo intencijos ir gali būti laikomas susitarimo dalyku.* Svarbu tik, kad šis vienetas (pavyzdžiui, atskiros epochos, krašto, tautos, klasės kultūra) tikrai turėtų objektyvių požymių, leidžiančių jį išskirti iš panašių fenomenų eilės (kitų epochų, kraštų, tautų, klasių kultūrų). Todėl galima sakyti, kad erdvės arba laiko požiūriu distributyvinės kultūros mastas visada bus mažesnis už atributyvinės kultūros mastą, tačiau jos turinys, kuriame įsikūnija tiek bendrieji žmogiškosios kultūros požymiai, tiek ir individualūs (distributyviniai) šios kultūros bruožai, yra neabejotinai platesnis už bendrą sociologinį (atributyvinį) kultūros sąvokos turinį.

Kiekviena tam tikru pagrindu išskirta kultūra pirmiausia, suprantama, gali būti tiriama konkrečiai istoriškai, t. y. aprašant jos atskirus elemen-

[15] Bauman Z. *Kultura i społeczeństwo*, s. 39–40.

[16] Plačiau apie tai rašoma II skyriuje.

tus[17], jų tarpusavio ryšius, t. y. šios kultūros struktūrą, taip pat jos raidą ir istorinius santykius su kitomis tuo pačiu pagrindu išskirtomis kultūromis. Atsižvelgiant į tyrimo tikslą tokio pažinimo rezultatas gali būti tiek istorinis, tiek ir aktualusis šios kultūros modelis, teoriškai atkuriantis konkretų, individualų jos pavidalą.

Bendro sociologinio lygmens kultūros teoriją šiuo atveju bus galima laikyti metodologiniu kiekvienos distributyvinės kultūros pažinimo pagrindu. Kitaip tariant, jeigu jau turima bendroji kultūros teorija, galima kalbėti apie pažinimo kelią nuo bendra prie atskira. (Perdėm įdomus ideologizuotas arba „metodologizuotas“ specialios teorijos reikšmės apibūdinimas!)

Kitų kultūros teorijų galimumas: reikia turėti galvoje ir tai, kad galimi ne vien šie du kultūros pažinimo būdai arba lygmenys. Metodologiškai visiškai pateisinamas gali būti ir įvairių tarpinio lygmens teorijų egzistavimas. Antai žinodami, jog pati aukščiausia šių dienų pilietinių bendrijų raidos stadija, dažniausiai turinti vienaip ar kitaip išreikštą politinę formą, yra nacija, nenusikalsdami tiesai (!) galime teigti, kad šiuolaikinės pasaulio kultūros realų vaizdą sudaro daugiau ar mažiau tarpusavyje besiskiriančių nacionalinių kultūrų visuma. Turėdami individualiuosius šių kultūrų modelius (istorinius aprašus ar teorinius „pavidalus“), galime – eidami nuo atskira prie bendra – kurti nacionalinės kultūros teoriją, ne tik išryškinančią būdingąsias šitokiu pagrindu išskirtų distributyvinių kultūrų ypatybes, bet ir paaiškinančią individualiuosius šių kultūrų bruožus bei jų socialinį sąlygotumą ir neišvengiamumą. Tad laikydami nacijos kultūrą distributyvumo vienetu, galime teigti, kad nacionalinės kultūros teorija kaip tik ir bus tarpinio arba, lyginant su bendrąja kultūros teorija, žemesnio, konkretesnio lygmens teorija.

Tokio pobūdžio teorijų gali būti ir daugiau, nelygu ką laikysime distributyvumo vienetu. Šia prasme būtų valia kalbėti apie feodalinės ar buržu-

[17] Sąvoka „kultūros elementai“ čia ir toliau vartojama laikantis lenkų sociologo Jano Ščepanskio apibūdinimo: „Kiekvienoje kultūroje ir kiekvienoje jos srityje egzistuoja tam tikri funkciniai vienetai, kurie ir yra pagrindinės kultūros sistemų struktūros dalys. Šie pagrindiniai kultūros vienetai yra vadinami elementais arba kultūros bruožais. Jais gali būti kurie nors materialinio vartojimo daiktai arba idėjos, vaidinančios svarbų vaidmenį vienoje ar keliose bendro gyvenimo srityse, apie kurias koncentruojasi kiti funkciškai susiję daiktai arba idėjos.“ (Žr. Szcepański J. *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa, 1963, s. 48.)

azinės kultūros teoriją, Europos ar Azijos kultūros teoriją, romėnų, slavų, germanų ir t. t. kultūrų teorijas, nes jose būtų atspindimi bendrieji atskirų kultūros vienetų bruožai. Visos šios teorijos, kad ir besiskiriančios tarpusavyje abstraktumo laipsniu, galėtų natūraliai išsidėstyti tarp visa apimančios bendrosios kultūros teorijos ir konkrečių distributyvinių vienetų (teorinių modelių), tarsi apimdamos rūšinių požymių visumą ir sudarydamos moksliškai patikimą pagrindą geriau suprasti ir pažinti bendruosius („giminiškus“) kultūros bruožus.

Tad dar kartą tenka grįžti prie minties, kad realioji kultūros fenomeno būtis gali būti tiriama labai nevienodo abstrakcijos laipsnio lygmenimis. Pasirinkus vieną tyrimo lygmenį, būtina žinoti jo vietą lygmenų sistemoje ir nepainioti jų tarpusavyje. Pažymėtina ir tai, kad konkretaus kultūros vieneto pažinimas visados leidžia patikrinti visas jau esamas aukštesnio lygmens teorijas ir, antra vertus, pastarųjų teorijų pažinimas padeda geriau suvokti ir paaiškinti konkretaus vieneto struktūrą, jo elementų ryšius ir dinamiką. Laikytis šių metodologinių principų – būtina kultūros fenomeno pažinimo sąlyga.

* * *

Aš savo ruožtu iš viso to darau išvadą, kad kultūros pažangos kriterijų klausimas yra bendros sociologinės teorijos pažangos supratimo interpretavimas tam tikro kultūros vieneto aspektu – pasaulio, nacijos, žmogaus, klasės, rasės, socialinės grupės, istorinių kultūrų ir kt., t. y. vieno ar kito kultūros subjekto aspektu: pažanga vieno atžvilgiu gali reikšti regresą kito atžvilgiu – tai šiuo atveju ir reikia įrodyti (kiek žmogiška yra reali žmogiškoji būtis šiuo atžvilgiu ir kieno sąskaita – tai ir bus *kultūros filosofija, mokslas apie konkrečią žmogaus būtį*).

Temos metodologinis pagrindimas. Štai kodėl užsibrėžę uždavinį plačiau panagrinėti bendruosius ir specifinius (individualiuosius) nacionalinių kultūrų raidos aspektus pirmiausia turime konstatuoti, kad šis siekimas gali būti realizuotas nacionalinės kultūros teorijos lygmeniu, kurio metodologinį pagrindą sudaro bendroji kultūros teorija ir kuris turi būti nuolatos verifikuojamas konkrečių distributyvinių vienetų (t. y. nacionalinių kultūrų) pažinimu. Vadinasi, čia neišvengiamas tiek pažinimo kelias nuo bendra (kultūros teorijos) prie atskira (nacionalinės kultūros teorijos), tiek

ir pažinimo kelias nuo atskira (konkrečių nacionalinių kultūrų) prie bendra (nacionalinės kultūros teorijos). Tai lemia jau minėtoji *tarpinė* nacionalinės kultūros teorijos padėtis kultūros fenomeno pažinime.

* * *

Marksistinę kultūros teoriją dar reikia sukurti. Antra vertus, induktyvumo ir deduktyvumo principų būtina nuosekliai laikytis dar ir todėl, kad dabartinė kultūros fenomeno pažinimo būklė marksizmo sociologijoje yra gana neapibrėžta. Nors daugelis marksizmo teoretikų, vienu ar kitu aspektu nagrinėjančių kultūros problemas, gana dažnai operuoja sąvoka „marksistinė kultūros teorija“, tenka vis dėlto pripažinti, kad ši teorija tebėra kone pradinėje kūrimosi stadijoje. Todėl galima sutikti su Gulianu, kuris straipsnyje „Už marksistinės kultūros teorijos išplėtojimą“[18] vartoja kitą – marksistinės kultūros koncepcijos – sąvoką. Jis nurodo, kad fundamentalūs teoriniai Markso, Engelso ir Lenino teiginiai kultūros teorijos klausimais (jie, pasak autoriaus, ir sudaro marksistinės kultūros koncepcijos esmę) reikalauja tolesnio išplėtojimo. Gulianas remiasi naujausia visuomenės mokslų sukaupta medžiaga. Autorius itin akcentuoja būtinumą tirti dvasinių vertybių genezės problemas, santykinį antstato reiškinių savarankiškumą ir žmogaus santykį su išoriniu pasauliu, kartu nurodydamas, kad „marksistinė kultūros ir dvasinių reiškinių koncepcija privalo plėtotis toliau – kelti svarstymui naujus klausimus, gilinti pagrindinius marksistinius teiginius ir derinti juos su pasaulinės kultūros istorija, kurti nacionalinių kultūrų istoriją ir plėsti teorinę pasaulinės kultūros aiškinimo ir pažinimo bazę“[19]. Būtinumą toliau plėtoti marksistinę kultūros teoriją pažymi ir kiti autoriai.

Tad ne be pagrindo galima teigti, kad tol, kol nebus pereita prie visapusiškesnio marksizmo-leninizmo klasikų teiginių kultūros teorijos klausimais apibendrinimo, taip pat naujos medžiagos platesnio panaudojimo, t. y. kol nebus sukurta daugiau ar mažiau užbaigto pavidalo marksistinė kultūros teorija, visų žemesniojo lygmens teorijų, tarp jų ir nacionalinės kultūros teorijos, problematikos nagrinėjimas bus gerokai apsunkintas. Tie *metodologiniai principai*, kuriuos visuomeninių reiškinių tyrimui

[18] *Вопросы философии*, 1967, № 11, с. 51–59.

[19] Ten pat, p. 51.

teikia bendroji *marksistinė sociologijos teorija – istorinis materializmas – yra per daug bendri*, sakysim, nacionalinės kultūros fenomenui pažinti.

Pažymėtina ir tai, kad nacionalinės kultūros problematikos tyrinėjimai neišvengiamai privalo remtis šios kultūros subjekto – nacijos – formavimosi ir raidos ypatybių išmanymu. Konradas teisingai pažymi, kad vienas svarbiausių bet kokios kultūros tyrimo uždavinių yra šios kultūros „žmogiškosios sudėties“ tyrimas[20]. Tai visiškai suprantamas uždavinys, nes, pavyzdžiui, nacijos (nacionalinės bendrijos), kaip nacionalinės kultūros subjekto, raida yra neatskiriamai suaugusi su jos veiklos rezultato ir priemonės – nacionalinės kultūros – raida. Deja, tenka konstatuoti dar vieną nacionalinės kultūros problematikos tyrinėjimo keblumą – marksistinė nacijos teorija taip pat tebėra, galima sakyti, kūrimosi stadijoje.

Nors Tarybų Sąjungoje vykusi diskusija nacijos teorijos klausimais (žurnale „Voprosy istorii“, 1966), davė naują impulsą šios teorijos plėtojimui, tačiau ir po diskusijos pasirodę darbai turi tų trūkumų, kurie buvo būdingi pačiai diskusijai. Tarybinis teoretikas J. Semionovas teisingai pažymi, kad diskusijoje dėl nacijos teorijos buvo apsiribota vien nacijos sąvokos turinio apibūdinimu, o pastarasis buvo suprastas tik kaip paprasčiausias didesnio ar mažesnio jos požymių kiekio išskaičiavimas[21]. Jeigu prie to pridursime faktą, kad beveik visiškai nėra išsamesnių monografijų, aprašančių atskirų tautų kultūrų raidą marksistinės metodologijos pagrindu, galėsime pripažinti, kad bet kokie tyrinėjimai nacionalinės kultūros teorijos lygmeniu šiandien gali būti tik parengiamojo pobūdžio ir vargiai pretenduoti į platesnius apibūdinimus.

1972 04 11

Pažangos supratimas filosofinėse sistemose, aiškinančiose būtį, taigi ir žmogiškosios būties apskritai pažangą, gali visai nesutapti su pažangos supratimu kultūros teorijose, nes kultūros teorija yra ne būties apskritai (t. y. ne abstrakčios būties) teorija, o realiosios būties, ir labai dažnai – ne tik visos realiosios būties, o jos dalies, lokalinės struktūros arba visos realiosios būties kokiu nors konkrečiu aspektu teorija.

[20] Žr. *Новый мир*, 1967, № 7, с. 183–185.

[21] Семенов Ю. К определении понятия «нация» // *Народы Азии и Африки*, 1967, № 4, с. 86.

Taigi filosofinis ir kultūrologinis pažangos supratimas nėra tapatus. Norėdami tai įrodyti (tai, galima sakyti, yra darbo uždavinys), turėtume visų pirma apžvelgti, kaip filosofinėse koncepcijose kito pažangos supratimas, kaip iš filosofijos srities kartu su kitais mokslais plėtojosi kultūros teorijos ir kaip jos, pažinimui specializuojantis, įgijo ontologinės teorijos statusą arba ėmė jo reikalauti.

Tuo tikslu filosofinio ir kultūrologinio pažangos supratimo istorinės raidos analizei ir skiriamas pirmasis (disertacijos. – *Red.*) skyrius.

Įvade aptariama pagrindinių sąvokų – kultūros, civilizacijos, pažangos – raida ir dabartinis turinys.

Antrojoje dalyje analizuojamas filosofinio ir kultūrologinio pažangos supratimo santykis remiantis kai kuriomis fundamentaliomis kultūros teorijos – kultūros ir pasaulio, kultūros ir tautos, kultūros ir žmogaus – problemomis, kiekvieną šių subjektų vertinant kaip kultūros pažangos kriterijų.

Trečiojoje dalyje pateikiami kai kurie pozityvūs kultūros teorijos štrichai.

1972 04 12

Karlo Markso šeštoji tezė apie Liudvigą Fojerbachą yra svarbus atramos taškas kultūros kaip mokslo apie realiąją žmonių būtį supratimui formuoti.

Visos šiuolaikinės kultūros teorijos arba serga pozityvizmu, arba negaluoja nepakankamu pozityvizmu, siekdamos pereiti prie metafizikos, atkurti substancialią būtį, reikalaudamos ontologijos statuso. Pozityvistinių ligų priežastis yra racionalistinė tradicija, po Georgo Hėgelio per pozityvizmą tapusi platforma tiek filosofiniam, tiek ir praktiniam XX amžiaus mąstymui, kuris ir sukėlė nūdienos prieštaravimų virtinę, grasančią ne tik lokalinės (pavyzdžiui, Europos) kultūros, bet ir visos žmogiškosios būties žlugimu.

Graikijoje atsiradęs racionalizmas Hėgelio sistemoje buvo išplėtotas iki savo priešybės – iracionalizmo, tiek idealaus, tiek realaus, ypač realaus. Jeigu faktai neatitinka teorijos, tuo blogiau faktams!

Anglosaksiškoji gyvenimo meilė negalėjo nepriešpriešinti pozityvizmo, juo labiau jei tai leido ir turtinga angliškojo empirizmo tradicija, ir dar „neišsikvėpęs“ Europos noras ir sugebėjimas gyventi.

Visa Europa aršiai reagavo į asketiško panlogizmo totalitarizmą, pateisinantį realiosios žmogaus būties iracionalumą: Frydrichas Nyčė, Marksas, Siorenas Kierkegoras, Ogiustas Kontas, Anri Bergsonas ir kiti iškėlė

antropologinę problematiką akcentuojančias filosofines koncepcijas ir davė pradžią visos pohėgelinės filosofijos srovėms.

Filosofijoje čia neapsieita be atsiribojimų nuo „pseudoprobleminių“ kai kurių būties sričių (ypač charakteringas šiuo atžvilgiu pozityvizmas, nuosekliausiai pratęsęs racionalistinę filosofijos tradiciją), o ar ne tuo pačiu – ir atsako, ir tendencijų nubrėžimo – ženklu reikėtų žymėti iki tol neregėto masto kultūros teorijų atsiradimą, susijusį visų pirma su Artūro Šopenhauerio, Osvaldo Špenglerio vardais? Šopenhaueris net savo filosofinę koncepciją išrutuliojo savotiškoje kultūros teorijoje, kurios tikslas buvo kvestionuoti tradicines Europos žmogaus vertybes, priešpriešinant joms kitos vertybių sistemos vertybes, t. y. bandant kritikuoti Europos kultūrą per Azijos kultūros dvasios pranašumo išryškinimą.

Špenglerio terorija yra Nyčės filosofijos minorinis analogas, reiškiantis plėtojamo europocentrizmo iki Hėgelio ir paties Hėgelio sutriuškinimą.

Ne veltui atsiranda Heinricho Rikerto, Ernsto Kasirerio ir kitų kultūros teorijos, ieškančios pozityvių pradų realiajai Europos kultūrai atnaujinti, filosofijoje siekiant sukryžminti Šopenhauerio, Špenglerio (kad ir vėlyvesnio) kultūros teorijas su pozityvizmu ir atverti pozityvizmui, ypač suklestėjusiam amerikiečių etnologijoje ir antropologijoje, kelią į kultūros sferą.

Iki mokslo ir technikos revoliucijos sociologizmas kultūros teorijoje atitiko praktikos poreikius ir galimybes, tačiau nuo antrosios XX amžiaus pusės jis darosi aiškiausiai nepakankamas, ir tai, kas, pavyzdžiui, Šopenhauerio kultūros teorijoje buvo ryšku tik kaip tendencija – substancionaliai suprantamo kultūros vieningumo, vientisumo siekimas, – dabar, kultūros teorijai praturtėjus realiosios kultūros tyrimo sociologiniais metodais, padėjusiais gerokai išplėsti realiojo pasaulio vaizdą, iškyla kaip reikalas sujungti visas tas žinias ne į abstrakčią filosofinę koncepciją, dar nedidinant padrikų atskirų duomenų sandėlius, o visą tą žiniją išreiškiant substancialiu realiosios būties vaizdiniu.

Taigi kas po Hėgelio abstraktaus substancionalumo iškilo kultūros teorijose kaip tendencija, dabar iškyla kaip tolesnio pasaulio pažinimo ir gyvenimo alternatyva, reikalaujanti substancialios realiosios būties vaizdinio, kurio šiuo metu negali duoti niekas kitas, kaip tik kultūros teorija. Negali duoti dėl tos priežasties, kad realiame pasaulyje filosofija tapo ideologinės kovos objektu. Tik kultūros teorija, kaip realaus gyvenimo reali technologija, būtina bet kuriai kovojančiai šaliai tam, kad galėtų išsilaikyti ir nugalėti,

gali būti savotišku gyvenimo ir ideologijų arbitru, mediumu, t. y. tirdama idealų produkcijos ir reprodukcijos procesą ir pagal seną pozityvizmo tradiciją vaidindama gyvenimo technologijos formuluotojo vaidmenį, kultūros teorija objektyviai gali aprėpti visą žmogiškąją būtį ir tapti universalia disciplina, „gyvenimo filosofija“, aiškinančia ir taip keičiančia visus – idealiuosius ir materialiuosius – šių dienų gyvenimą formuojančius fenomenus.

Mūsų filosofija to negali daryti, nes ji sustabarėjusi dėl ideologijos, filosofija Vakaruose to negali padaryti dėl jos beviltiško „atotrūkio nuo gyvenimo“.

Taigi apžvalginio straipsnio uždavinys turėtų būti *įrodymas*, kad po Hėgelio filosofija tampa mokslu apie *atskirus būties aspektus* arba būties aiškinimu *ne spekuliatyviniu* substancialios būties pavidalu, o kalbėjimas apie būtį, imant išeities tašku arba voliuntarizmą (Nyčė), arba rezignaciją (Kierkegoras ir egzistencialistai), arba ką nors iš pozityvių, gamtos mokslų metodologija paremtų išeities taškų (pozityvizmas, pragmatizmas, struktūralizmas ir kt.), rodo, kad *filosofija nebetenka savo ontologinės funkcijos*. Šio reiškinio priežastis glūdi pačioje filosofijoje, jos mąstymo metode, vadinamojoje dialektikoje, sudarančioje uždarą totališką *neverifikuojamą sistemą*, kurią galima priimti tikėjimo, o ne žinojimo pagrindu. Ji *praktiškai* tampa *ideologija*, ją įkūnija tarybinis marksizmas, kur mokslinis komunizmas kaip teorinis praktinės ideologijos pagrindas imasi ontologijos funkcijų visuomeninių reiškinių srityje, o likusios būties, žmogaus „antrosios pusės“ aiškinimo imasi fizika, astronomija.

Antra svarbi priežastis yra audringa gamtos mokslų raida, praktiškai suskaldžiusi, susvetiminusi žmones ir, taip sakant, neteikianti pagrindo substancialiam būties jutimui, dėl to spekuliatyvioji filosofija gali būti tik negatyvios tikrovės atžvilgiu, t. y. tik konstatuojanti esamą padėtį, o pozityvistinė filosofija gali būti indiferentiška tikrovės atžvilgiu, t. y. tik iškelianti faktus, sudarančius esamą padėtį.

Straipsnis turėtų baigtis metodologiniu kultūros teorijos *būtinumo* įrodymu grynai filosofinio (loginio) įrodinėjimo aspektu, o toliau – per civilizacijos ir pažangos definicijų analizę kultūros teorijose – reikėtų įrodyti, ar tokia teorija *yra galima*.

1972 05 17

1. Racionalizmo ir empirizmo istorinė raida (nuo Aristotelio iki Hėgelio – racionalistinės konstrukcijos; nuo Bekono iki šių dienų – vis stiprėjanti

empiristinė – „ atvirkštinė“ – tendencija, pumpuruojanti vis naujais ir naujais mokslais, o filosofijoje pasireiškianti siekiniu indukcijos metodu suskurti „visa apimančią“ sistemą, t. y. atkurti filosofijos ontologinį statusą).

2. Kultūros teorija kaip naujųjų laikų filosofijos ontologija:

1) kultūros sąvokos atsiradimas ir raida, filosofijos ir mokslų raidos įtakoje iš naujo apibrėžianti savo turinį;

2) civilizacijos sąvokos atsiradimas ir jos painiava.

3. Pohėgelinė filosofija: voliuntarizmas, pozityvizmas ir neokantizmas; mokslų suklestėjimas ir sociologijos įsiviešpatavimas visuomenės moksluose; pohėgelinė (filosofinė) kultūros teorijų raida ir mokslai apie kultūrą; jų ontologinis bejėgiškumas arba iškreiptas ontologizmas – kaip ir egzistencializmo filosofijoje; kultūros teorijų ontologizavimo pamatas – visos būties aprėpimas (bandymai nuo Imanuelio Kanto iki Herberto Markuzės, parodant racionalizmo ir empirizmo prieštaravimą, remtis empirika ir turėti kokią nors racionalią schemą, be kurios ontologizavimas neįmanomas); kadangi Hėgelis šia prasme pasiekė daugiausia, o Marksas visa tai apdorojo materialistiškai, tad, nieko geresnio filosofijos istorijoje nerasdami, to gyvojo ontologizmo poreikio patenkinimo galime siekti naudodamiesi Markso istorijos filosofijos terminais.

4. Markso kultūros supratimas (kultūra – visa būtis).

Klausimų detalizavimas būtų jau spekuliatyviosios kultūros teorijos kūrimas, todėl tai galbūt paliktina pirmam skyriui „Svarbiausios problemos“.

1972 06 12

Pažangos problema filosofijoje (**filosofijos ontologiškumo aspektu**). **Epochos ir srovės.** Visų pirma reikia pažymėti, kad *visa* filosofijos istorija dalijama į du didelius periodus su viešpataujančiomis deistinėmis ir ateistinėmis tendencijomis. Jų skiriamoji riba yra Hėgelis, savo spekuliatyvia racionalistine sistema nepalikęs vietos tradiciniam pažangos kaip Dievo valios reiškimosi supratimui. Nuo tol net idealistinės koncepcijos filosofijoje remiasi žmogaus kuriamąja galia ir dėl to iš esmės yra materialistiškesnės už daugelį ikihėgelinės filosofijos materialistinių koncepcijų.

Tad pirmąją epochą galėtume apibūdinti kaip spekuliatyvaus racionalizmo epochą, o antrąją – kaip empiristinio racionalizmo (susijusio su eksperimentinių metodų paplitimu) epochą.

PASTABOS DISERTACIJAI

(1972–1973)

1972 11 16

1. Politikos, ekonomikos ir kultūros sferų skyrimas yra grynas teorijos ideologizavimas: ekonomikos negalima priskirti kultūrai dėl to, kad ji – pagrindų pagrindas; politikos – kad tai yra išvis neliečiamas, nenagrinėjamas, šventas dalykas; tad kultūra yra kaip masių lojalumo pirmiesiems dviem analizavimas: „objektyvaus lojalumo“ – priklausomumo nuo ekonomikos ir „subjektyvaus lojalumo“ – pritarimo politikai nagrinėjimas. Taigi kultūra čia paverčiama ne kuo kitu, o objektyvių ir subjektyvių normų paisymo mokslu, kultūra „moralizuojama“ ir kultūrologija netenka savo objekto – gyvenimo visumos, gyvenimo būdo; šie suteikia kultūrologijai savarankiškumo ir reikšmės.

1972 11 21

2. Pažanga mes vadiname būvį, kuris užtikrina prasimaitinimą, o jau tame būvyje darome, ką norime – veisiamės, žudome gamtą, skerdžiame vienas kitą ir t. t. Bet ar galėsime vadinti pažanga sugebėjimą išmaitinti 10 milijardų žmonių vietoj trijų, trisdešimties – vietoj dešimt ir t. t.? Ar tai bus pažanga? Atsakyti į tą klausimą reikia ir visuotinai, ir labai greitai.

1972 11 23

3. Tarybinėje literatūroje paplitęs viso visuomenės gyvenimo, sudarančio istorinę visumą, skirstymas į tris dalis – ekonominį, politinį ir kultūrinį visuomenės gyvenimą. Kartais dar minimas ideologinis gyvenimas. Tačiau šiuo atveju sąvoka „ideologinis“ taikytina labiau visai visumai, t. y. visuomenei. Visuomenė, kurios svarbiausi gyvenimo aspektai yra ekono-

minis, politinis ir kultūrinis (moralinis), yra ideologinė visuomenė, kurianti ideologinę kultūrą ir civilizaciją.

4. Kad visuomenės gyvenimo ideologizavimas gali būti lemiamas kultūros tipo ir netgi civilizacijos veiksnys, rodo ir Džordžo Kenano, vieno žymiausių JAV sovietologų, knyga „Rusijos revoliucija po 50 metų“, kur, be kita ko, rašoma, kad po Spalio revoliucijos „gimė greičiau civilizacija, o ne nacionalinė bendrija (*nacionalnoje obščestvo*), – unikali, į jokią kitą pasaulyje nepanaši civilizacija“[1].

1972 11 28

5. Kam reikalingas visuomenės gyvenimo skaidymas į tris – ekonominio, politinio ir kultūrinio – gyvenimo sferas? Kodėl taip baisiai purkštaujama dėl „visuomenės gyvenimo reiškinių paskandinimo kultūroje“, t. y. dėl plačiosios kultūros sąvokos? Todėl, kad nebelieka galimybės ekonominius ir politinius reiškinius priešpriešinti kultūros reiškiniams, t. y. nebelieka galimybės kultūros atstovą daryti moraliu ar nemoraliu ekonominių ir politinių santykių atžvilgiu – nemoraliu, jei neplėtoja ekonomikos, nepaiso jos „sąlygojamos“ politikos. Kitaip sakant, šitaip neskirstant išryškėtų, kad kultūra yra ne kas kita, kaip tie patys ekonominiai, politiniai ir kitokie santykiai, ir nebūtų galima dėl akivaizdaus nekultūringumo, akivaizdžios antikultūros apkaltinti žmogaus kaip nevykdančio savo prievolių visuomenės varomajai jėgai – ekonomikai, o reikėtų kaltinti pačius santykius ir juos gimdančią daiktų padėtį. Taigi klausimą reikėtų spręsti materialistiškai – ne kad kokių nors idėjų laikymasis lemia ekonomiką (čia – prievolių paisymas), o pati ekonomika leidžia *nekultūrą*, gimdo antikultūrą. Tačiau tada reikėtų kritikuoti politiką (plačiąja prasme), o tai yra negalima!

1973 01 02

6. Norint kultūrą analizuoti be demagogijos, reikia „apvalyti“ jos kertinius taškus.

Kultūra yra žmogaus *santykis* su gamta. Materialus to santykio atitikmuo yra *darbas* pačia abstrakčiausia savo apraiška.

[1] Žr. *Коммунист*, 1972, № 15, c. 60. Tame pačiame G. Golikovo straipsnyje yra informacijos apie naujus sovietologų Zbignevo Bžezinskio, Piterio Kelverto, N. Džakobio darbus.

(Darbas kaip kultūros turinys šiuo atveju yra visa, ką žmogus daro ir nedaro – kartu su visa iki darbo ir po darbo, jau konkrečia forma, atsirandančia darbo motyvacija, rezultatų suvokimu ir t. t.)

Kadangi kultūrą mėginame suprasti tik kaip darbą, tik kaip menką tikrovės sritį, visus sąmonės procesus (t. y. darbo aktyvųjį pradą) palikdami už darbo ribų, remdamiesi jais tik tiek, kiek jie darbe yra realizuojami, *santykis su gamta* skyla į pozityvaus ir nepozityvaus darbo sferas, t. y. į *veiksmo* suvokimo, jo motyvavimo analizę arba į tai, ką mes suprantame ir kuo grindžiame savo veiksmus, ir tai, kas objektyviai iš to išeina. Kadangi tiek viena, tiek kita sfera yra įvairiai suprantamos, tai ir santykis su gamta turi pereiti į to santykio supratimo istorinės raidos ir jos rezultatų suvokimo analizės plotmę.

Vadinasi, kultūros filosofija, arba kultūrologija, šiuo atveju bus pažiūrų į darbo istorinį supratimą ir tą supratimą istoriškai realizavusių objektų šiandieninį supratimą visuma.

Kultūros poliai – vienoje pusėje gamta, antroje žmogus – siejasi per tam tikras grandis, kurias galėtume nubrėžti taip: neliesta gamta ir žmogus su sąmone, darbas kaip reguliuojamas santykis su gamta, arba antrinė gamta (kultūra).

7. Gamta su žmogumi (gamtos padaru, kuris ne tik žino, bet ir žino, kad žino, t. y. vertina); sąmoninga veikla darbo (tiek idealaus, tiek materialaus) pavidalu; darbo rezultatai (materializuotas žinau, kad žinau, būvis), t. y. neorganinis žmogaus kūnas, antrinė gamta, kultūra.

8. Pažangos idėjos daugumas mokslininkų „saugosi kaip maro“, anot Dž. Palmo, dėl neopozityvistinio moksliškumo supratimo. Bet neopozityvizmas neteikia perėjimo prie kokios viską apimančios visuotinės teorijos, reikalingos kaip pasaulėžiūrinė atrama šių dienų totalinių ryšių pasaulyje. Todėl jų baimė yra tam tikro pažinimo etapo metodų suabsoliutinimas, pavertimas būties principu, o tai – visiems aišku – visada baigdavosi krachu, kad ir kokia tobula ta sistema būdavo; galų gale tai yra pažinimo pažangos neigimas, o tai yra absurdas. Išeitis slypi per vidurį: tarp aiškaus tikslo ir informatyvaus tikrovės tyrimo metodų radimo.

1973 01 03

9. Kultūra kaip žmogaus *santykis* su natūra yra *savireguliacijos santykis*.

Išties, socialinis materijos išsivystymo lygmuo yra *aukščiausia materijos dinamiškumo apraiška*[2], nes tiek žmogaus veikla įgijo visos planetos mastą, tiek paprasčiausios kruopelės potencija yra begalinė (per penkerius metus gali duoti protoplazmos, 104 kartus viršijančios Žemės dydį), o žmogus su savo „antrine gamta“ siekia (ir pasiekia) kaip tik tų „izoliacinių“ sąlygų panaikinimo, ir jo kaip biologinio tipo dinamika *gali tapti* ir *tampa* pragaištimi jam pačiam, jei jis nesupras ir būties principu nepadarys tiesos, kad „žmonių visuomenės jėga siejasi ne tiek su jos kiekybiniu augimu, kiek su žmogaus smegenų veikla, jo moksline, technine, pertvarkomąja veikla, su biosferos (gyvybės paplitimo sferos) pavertimu protingai pertvarkyta ir protingai valdoma sfera, t. y. noosfera“[3].

Tačiau kaip tai padaryti?

Jeigu karai, badai, epidemijos, t. y. visa tai, kas nežmoniška, ką žmonija nori sunaikinti, yra tos „natūralios“ apsaugos priemonės, kurios neleidžia žmogui kaip kruopelei susinaikinti savo mase, bus įveiktos, kas gi taps savireguliacijos priemone? Moralė? Diktatūra? Nežinomi biologiniai stabilizatoriai? Kosminė ekspansija?

To niekas nepasakys.

Tad tėra vienas patikimas kelias: KULTŪRA, t. y. protingas *santykis* su natūra ir savimi kaip tos natūros dalimi, kitaip sakant, visuomenės santykis su natūra (taip pat ir žmonija kaip biologiniu natūros komponentu).

Kadangi visuomenė yra kategorija, reikia ir kitą dalį apibūdinti kategorijomis „natūra“, „visuomenė“, „kultūra“ ir jas aptarti.

10. Taigi kultūra yra tikslingas visuomenės santykis su natūra (ne tik gyvąja, bet ir negyvąja gamta, apskritai medžiaga), dar abstrakčiau: save suvokiančios materijos santykis su visa kita, taip pat ir su savimi. Tikslingas santykis suponuoja tokį buvimą, kuris užtikrina gyvybingumą ir tolesnę raidą, pažangą.

[2] Žr. Волков Г. *Социология науки*. Москва, 1968, с. 90.

[3] Ten pat, p. 90.

Tačiau tuos dalykus istorijos eigoje kiekvienas mąstytojas suprato savaip, ir svarbiausių kultūros sąvokų šiandieninį turinį įmanoma atskleisti tik analizuojant istorinę jų raidą.

(Tikslingas santykis – darbinis santykis.)

11. Kad ir kaip įvairuoja formali sąvokos „kultūra“ išraiška, jos turinys, t. y. apibrėžiama reiškinių sritis, pačiais bendriausiais bruožais sutampa ne tik šiandieninėje jos vartosenoje – panašus fenomenas, tegul ir kitokiomis sąvokomis apibūdinamas, buvo skiriamas ir seniausiuose mums žinomuose pažinimo istorijos tarpsniuose. O jeigu per visą pažinimo istoriją į ką nors nuolat, tegul ir nevienodai intensyviai, atkreipiamas dėmesys, tai rodo ne ką kita, kaip tam tikrą tikrovės tyrimo aspektą, kuris nusipelno didžiausio dėmesio ir fundamentalaus tyrinėjimo.

Šiandien reikalauti arba suteikti kultūros sąvokai fundamentalios kategorijos statusą būtų bergždžias ir gerokai komiškas darbas: tas statusas jai suteiktas jau seniai vokiečių filosofų Samuelio Pufendorfo, J. Ch. Adelningo, Johano Gotfrydo Herderio, ypač Artūro Šopenhauerio (1788–1860), Marburgo ir Freiburgo mokyklų neokantininkų, ypač pastarųjų atstovų Vilhelmo Vindelbando (1848–1915) ir Heinricho Rikerto (1863–1936) darbuose, garsiajame Osvaldo Špenglerio (1880–1936) veikale „Europos saulėlydis“ ir daugelyje naujausių šiuolaikinių buržuazinių filosofų (Arnoldo Toinbio, Džordžo Santajanos, Nikolajaus Berdiajevo, Klodo Levi-Stroso, Džono Galbraito ir kitų) darbų.

Visai kas kita yra kalbėti apie palyginti netolygų šios sąvokos reikšmingumo didėjimą ir jos akcentuojamų momentų įvairavimą: tai galėtų būti visai pakankamas pagrindas kultūros sąvokos turinio įvairavimo *priežastims* atskleisti, juo labiau kad istorinė analizė leidžia padaryti tai gana nesunkiai. Šitokia analizė yra būtinas parengiamasis tyrinėjimo etapas, leidžiantis nuosekliai pereiti prie bendro filosofinio istorijos pažangos supratimo, susiejimo su kultūros pažanga.

1973 01 04

12. Kultūros analizė gali remtis darbo arba gal tikslingos veiklos analize – tai būtų gana materialistiškas pagrindas.

Žiūrėti, kaip tikslinga veikla realizuojasi dvasine ir materialine veikla.

Jų sąsajos (pozityvūs ir negatyvūs momentai) – kultūros įvairavimo pamatas.

Mokslas kaip aukščiausia tikslingos veiklos stadija ir technika kaip materialus natūros ir žmogaus mediumas – kultūros vieningumo pamatas.

Kultūros pažanga slypi pažinimo kaip tikslingos veiklos pažangoje.

Buržuazinės sociologijos atsisakymas nuo pažangos idėjos nereiškia, kad ji neprisideda prie pažinimo pažangos objektyviai – ji tik perdėm akcentuoja atskirus kultūros fenomeno aspektus. Tačiau tai ir neišvengiama norint naujos faktinės medžiagos.

Marksistinė ideologija įgalina tuos faktus paversti *realia pažanga*, jeigu jie moksle, kaip tiesioginėje gamybinėje jėgoje, išreiškiami individo galias ugdančia struktūra.

13. Pažinimo pažanga – naujų tikrovės aspektų pastebėjimas, jų interpretacijų įvairovė ir optimaliausio valdymo varianto pasirinkimas viso visuomenės organizmo labui.

Tai principas. Įgyvendinimo technologija – kitas klausimas.

1973 01 05

14. „<…> dabar kai kurie buržuaziniai ekonomistai ir sociologai, su marksizmu pažįstami, atrodo, tiktai iš nuogirdų, teigia, esą marksizmo pradininkai per mažai vertino dvasinio prado vaidmenį gamyboje.“[4]

Volkovas tai atremia cituodamas Engelso pasisakymą apie mokslą – girdi, vertino.

Taip galima ginčytis be galo. Su metodologine problematika tai, beje, neturi nieko bendra.

Marksas ir Engelsas istorijos materialumą įrodinėjo per darbą ir jo sukuriamus ekonominius santykius, tad, savaime suprantama, jie turėjo *pabrėžti* materialaus prado vaidmenį. Tačiau tai nereiškia dvasinio prado nevertinimo arba neigimo. Mes ten galime ieškoti ko kito, kai reikia autoritetų kam nors teigti arba neigti. Markso ir Engelso teorija yra vienas iš istorinių būdų paaiškinti pasaulį – būdų, kuris tuomet buvo naujas ir informatyvus. Kai ką jis gali patenkinti toks, koks yra – sumetimai čia nesvarbu: gali būti proto kuklumo, ideologinio naudingumo sumetimai ir

[4] Волков Г. *Социология науки*. Москва, 1968, с. 169.

kiti. Ir tenkina ne tik atskirus žmones, bet ir valstybes, ypač tas, kurios tebėra paties brutaliausio materialinių vertybių kaupimo būvyje, kurioms iki iš apsirūpinimo kylančių kultūrinių vertybių dar toli gražu.

Objektyviai tai yra vienas pasaulio matymo aspektų, tolygus visoms kitoms istorinėms pasaulio aiškinimo koncepcijoms, kad ir akcentuojančioms kitus pasaulio regėjimo kampus.

Kas sudaro Markso ir Engelso teorijos mokslinę vertę – tai jų teorijos tiesų įrodinėjimo būdas, metodas, tos teorijos kūrimo *moksliškumo* pamatai.

Nekyla abejonių, kad tai įprastos tuomet spekuliatyvaus tikrovės aiškinimo tradicijos kūdikis. Tradicija nėra nei bloga, nei gera, bet šiandien, kai Ogiustas Kontas sukūrė empirinio tikrovės tyrimo metodologiją, ta tradicija siejasi labiau su ideologija ir teologija negu su mokslu griežta šiandieninio moksliškumo sampratos prasme.

15. Reikia atsiminti, kad lokalinių kontaktų epochoje (žr. Zabeliną) žmonių grupės kūrė kultūros tipus, individualias kultūras ir lokalinių civilizacijų – mažesnių ir didesnių – pagrindu.

Europinė civilizacija dėl jos kultūros ekspansyvaus pobūdžio pagimdė pramoninės civilizacijos modelį, kuris tapo viso pasaulio tolesnės raidos alternatyva.

Tos civilizacijos pagrindu išaugusi kultūra nedegradavo, ji įgijo naujų vertybių, kurios kitoms kultūroms bus prieinamos tik likvidavus jų materialinį atsilikimą, t. y. iki galo perėmus Vakarų Europos civilizaciją kaip tolesnės raidos pamatą; tas perėmimo procesas ir su juo susijęs jaunųjų kultūrų materialinės gamybos efektyvumas ir jėga, įgyjama kartu su tuo ir turinti tokią reikšmę jėgos pasaulyje, leidžia tiek Vakarams, tiek Rytams kalbėti apie Europos (ir apskritai kapitalistinio pasaulio) krizę, nurodinėjant paprasčiausius kiekvienos gyvos kultūros „apsivalymo“ dalykus kaip agonijos ženklus.

Tai grynai ideologinis triukas.

1973 01 06

16. Nei spekuliatyvinė, nei empiristinė tradicijos filosofijoje nėra kuo nors geresnės viena už kitą: kiekviena turi tai, ko negali turėti kita. Tam tikrais istorijos tarpsniais jos gali būti tik daugiau ar mažiau priimtinos, gali būti realiai plačiau ar siauriau paplitusios. Filosofui kaip mokslininkui viena gali būti labiau priimtina už kitą, bet kaip žmogui jos lygiavertės:

nei viena, nei kita į amžinuosius būties klausimus apibrėžtesnio, protą ir jausmus patenkinančio atsakymo duoti negali, būtent *ir protą, ir jausmus*.

Šiandien, proto ir mokslo garbstymo epochoje, labiau vertinama empiristinė tradicija. Šios padėties paradoksalumą rodo ta aplinkybė, kad empiristinės tradicijos žemėje išaugusios filosofinės koncepcijos duoda ir platų, ir gilų pasaulio mokslinį vaizdą, tačiau nepalieka erdvės dvasiai, yra žinojimo, o ne tikėjimo, daugeliu atvejų – tiesiog netikėjimo filosofijos.

Spekuliatyviojo racionalizmo žemėje išaugusios teorijos, kaip mažiau paisančios proto atrastų faktų, labiau vertinančios abstraktumą ir dvasiškumą, tampa savotišku proto nužudyto religinio tikėjimo pakaitalu. Paradoksas čia tas, kad patikrinta proto jėga – racionalus protavimas, kurio žemėje išaugo apskritai visi mokslai ir filosofijos, gali tapti spekuliatyviomis abstraktaus proto konstrukcijomis, fanatizmo ir beprotybes teigimu. Ir tampa. Tačiau erdves dvasiai atveria.

Viena tradicija atveria erdves, apie kurias nieko negalima pasakyti, kuriomis galima tik tikėti kaip erdvėmis žmogui, kita atskleidžia platų daiktišką pasaulio vaizdą, apie kurio ateitį kaip ateitį žmogui taip pat nieko negalima pasakyti.

Kas lieka?

Lieka rinktis, kuri tradicija yra palankesnė filosofui kaip individui tapti asmenybe.

17. Abstrakcijos keičia tikrovę, nes jos suprogramuoja tam tikrą veiklos programą ir pačios yra veiklos instrumentas. Jei abstrakcija kaip veiklos instrumentas lieka mąstymo plotmėje, tai ji yra paprasčiausia loginio mąstymo priemonė. O jeigu jai suteikiamas realaus veikėjo statusas, joje suprogramuota veiklos programa ima reikštis kaip mechaniškas tos programos „nuleidimas“ tikrovėn, arba ideologizavimas: tai darau, to nedarau, nes tai atlieka (arba neatlieka) minima abstrakcija.

Socializmas kaip tam tikra ateities visuomenė yra gryna abstrakcija, t. y. kaip žmonių veiklos kreipimo tam tikra kryptimi programa, kurią mes vadiname socializmu (todėl ir sakoma, jei kalbėsime neortodoksiškai, kad socializmas, komunizmas yra tai, ką mes sukursime), *žmonių veiklos* kreipimas, organizavimas tam tikra socializmo sąvoka užprogramuota linkme.

Bėda yra ta, kad socializmui iškart buvo suteiktas realaus veikėjo vaidmuo, tačiau kai visi žmonių gyvenimo santykiai buvo tebevaldomi ne-

permaldaujamų materialinio kaupimo dėsnių. Pavadinimas jų nepakeitė. Vadinamosios socialistinės sistemos realųjį skirtumą nuo kapitalistinės nulėmė būtent tai, kas buvo *nedaroma* įsivaizduojant, kad tai *daro pats socializmas*. Jis nieko nedarė, tik tas jo veiksmų įsivaizdavimas, realus tų veiksmų nebuvimas žmonių santykius vertė kreipti brutalesnio materialinio kaupimo santykių vaga žvėriškam bendrabūviui, nes socializmas tik duoda, tik žmonės negeri, neatlieka to, kas jiems pridera. Jei visa tai dar ir psichologizuosime ir ideologizuosime, kaip ir pasidarė realiai šitos iliuzijos pagrindu, – prieš akis turėsime *realųjį* socialistinės kultūros vaizdą.

18. Socializmo politinė ekonomija yra ta pati brutalaus materialinių gėrybių kaupimo ekonomika kaip ir kapitalizme, nes tai yra primityviausių materialinių poreikių tenkinimo ekonomika. Jos esmė pakis tik kartu su pertekliaus atsiradimu (kurio niekas negali įrodyti).

Socializmo širdies yda yra įgimta: žmonės panoro matyti galiūną, o širdies pagailėjo, paėmė kiaulės širdį.

Kapitalizmo gyvybingumas yra tas, jog jo žmonės nepanoro, kad gerovę kas atneštų jiems, jie pasikliovė tik savo širdimi ir darbu, kad ir žiauriu, kol dar dykuma žemėj plytėjo. Užtat jų vaikams visuomeninės organizacijos (profsąjungos ir kt.) jau kuria laisvalaikio situaciją, o tuo metu socializmo širdis, nepatenkintų vilčių kamuojama (nes vienas negali padaryti, ką turi daryti visi…), vis labiau galuojasi nepakankamumu.

1973 01 09

19. Progresyvusis neandertalietis, per kurio „šaką“ žmogus ėjo į savo tolesnę raidą, kitų jo „amžininkų“ žmogbeždžionių grupių galėjo – jeigu vadovausimės šiuolaikine stabilumo, kaip gyvenimo idealo, koncepcija – būti laikomas „regresuojančiu elementu“, nes jo gyvenime buvo daug to, kas kitiems „amžininkams“ buvo svetima.

Konkretus stabilumo kaip regreso pavyzdys yra Australijos aborigenų istorija. Naujausiais duomenimis žmogus Australijoje pasirodė prieš 25–30 tūkstančių metų. Gyvenamosios sąlygos buvo tokios pastovios (dėl geografinės izoliacijos), o pats pirmykštis žmogus taip gerai prisitaikė prie australietiškųjų aplinkybių, kad nekintant sąlygoms pirmykščio žmogaus gyvenimo būdas ir pats žmogus per tuos 30 tūkstančių metų beveik nepasikeitė, o tuo metu kitose pasaulio dalyse intensyviai kito tiek išorinės,

tiek vidinės (žmonių visuomenių) sąlygos, plėtojosi civilizacijos ir kultūros. Iki XVII amžiaus buvo atrasti tie užsikonservavę aborigenai ir dėl žemėje tuomet vis plačiau plintančios europinio modelio technologinės civilizacijos (kitos neturėjo tiek duomenų dėl ypatingo – pavyzdžiui, kinų, indų – žmonių būdo ir dėl pačių civilizacijų nukreipimo stabilumo linkme), – taigi, ir dėl vis labiau plintančios europinio – ekspansyvaus – civilizacijos modelio, kaip tolesnio gyvenimo alternatyvos ir nesugebėjimo jos priimti, buvo pasmerkti lėtam merdėjimui jau visuotinai klestint (bent žodžiais) aukštosioms humanizmo idėjoms, iš kurių svarbiausia – kiekvienas žmogus turi teisę į vietą po Saule – šįkart susidūrė ne su socialinio, o su biologinio pobūdžio bejėgiškumu.

20. Kodėl taip keistai samprotaujama: meslvažalis dumblis, vienas iš daugelio S. Tailerio ir Barkhumo Ontario pietuose Ganflinto geologinėje formacijoje atrastų iškasamų tokių formų, buvo tikra revoliucija biosferoje: prieš du milijardus metų jie aktyviai prisidėjo prie atmosferos prisotinimo deguonimi ir „atvėrė kelią biosferoje plėtotis aukštesnėms augalinėms ir gyvūninėms gyvybės formoms“[5].

Kodėl „atvėrė kelią“? Kam čia tas teologizmas? Tokio pobūdžio determinizmas remiasi vis dėlto tik prielaida, kad junginiai anglies ir deguonies pagrindu yra vienintelis galimas gyvybės tipas[6].

Tai ar ne paprasčiau, o kartu ir moksliškiau būtų sakyti „sukūrė tokias sąlygas“ ir jas analizuoti jau kaip vienintelę realybę, aukščiausią realybę, o ne kaip tai, kam dar kažko trūksta, kažko nepakanka.

Šiaip ar taip, šitoks požiūris būtų materialistiškesnis, jis skatintų viską aiškinti tik tuo, kas yra, nesišaukiant pagalbon kažko, „ko dar nėra“.

1973 01 10

21. Gerai, sutikime, kad komunizmas ar kaip kitaip vadinamas totalinis visų Žemės žmonių bendradarbiavimo būvis yra neišvengiamas visais požiūriais: ekonominiu, technologiniu, ideologiniu ir t. t.

Žmonių susijungimo į žmoniją, į vieną vieningą Žemės šeimą svajonė gimė ne su komunizmo idėja, komunizmas gimė iš tos idėjos.

[5] *Биосфера*. Москва, 1972, c. 23.

[6] Žr. Kakaras G. Egzocivilizacijos // *Mokslas ir gyvenimas*, 1972, nr. 12.

Man rodos, šiandien susijungimo būtinumu niekas jau ir neabejoja. Tik klausimas – kaip? Pasak paradoksalaus Edvardo Hauso pasakymo: „Mano rezultatai man jau seniai žinomi, aš tik nežinau, kaip aš jų pasieksiu.“

Taigi ideologinės kovos era (XX amžiaus antroji pusė) yra įsakmus to susijungimo būtinybės balsas, tiksliau – balsai, vienas per kitą įrodinėjantys, kad jų būdas geresnis.

Iš tiesų, ar ta būsimoji (komunistinė) visuomenė bus „moksliškai *valdoma* visuomenė“[7], ar „moksliškai besivaldanti“ visuomenė, ar individui ji bus absoliučios integracijos alternatyva, ar asmeninės atsakomybės reiškimosi dirva – milžiniškas skirtumas: nuo to priklauso, ar visuomenė bus technokratinė ir ją „moksliškai valdys“ tas, kuris sėdės prie valdymo pulto, ar ji pati bus valdoma naujų demokratinių institucijų.

Šių dienų ideologinė kova, rodos, tai ir sprendžia, nes integracija, jungimasis vyksta visur: ir Europoje (vieningos rinkos pagrindu), ir Afrikoje (kovos už nacionalinę nepriklausomybę pagrindu), ir Azijoje.

Nuojauta sako, kad demokratinis valdymas yra netinkamas tam būsimajam bendrabūviui – bet ne dėl to, kad jis būtų ydingas iš prigimties, o dėl to, kad turi susijungti nevienodo išsivystymo lygio pasaulis, kurio didžiajai pusei asmeninės atsakomybės kriterijus praktiškai negali būti socialinės integracijos kriterijumi, socialinio stabilumo faktoriumi, kad tai didžiajai žmonijos daliai reikalinga išorinė ją sociališkai stabilizuojanti jėga, prievarta.

Niekas negali įrodyti būsiant vienaip arba kitaip. Galima tik spėlioti. Tačiau kada prisimeni senovės Kinijos filosofiją su jos žmogaus kaip technologinio vieneto koncepcija ir įvairias prielaidas, leidžiančias galvoti apie Kiniją kaip kažkada Žemėje jau klestėjusios aukštos ir stabilios technologinės civilizacijos periferinę sritį, kuri aną žuvusiąją išmintį atnešė iki mūsų laikų kaip filosofiją ir konkrečią beveik nepakitusią tūkstantmečių istoriją, – abejonės linksta gana apibrėžta kryptimi…

1973 01 12

22. Engelsas, pavyzdžiui, teigia: judėjimas yra ne kas kita, kaip visų jusliškai suvokiamų judėjimo formų loginė abstrakcija.

[7] Волков Г. *Социология науки*. Москва, 1968, с. 322.

Galbūt. Nesiginčysime.

Kur kas svarbiau yra štai kas: juk tai XIX amžiaus tipiškas sisteminis požiūris, ir dar toks, kuris minta elementariausių išorinių požymių apibendrinimu; požymių, kurie nustatomi dar „iš akies“, be eksperimento, atskleidžiančio už šių „iš akies“ stebimų požymių slypinčius požymius.

Marksizmas rodo viso mokslo tendenciją skverbtis vidun, nugalėti tą išorinį luobą; deja, tai jis daro dar spekuliatyviai, dar nesinaudoja tiksliais metodais, nors ir sakoma, kad Marksas atliko didelius sociologinius tyrimus, nenusileidžiančius šiuolaikinių sociologų precizijai; taip, bet tai dar skendi spekuliacijų sraute, kur kas didesniame negu tos „sociologinio tyrimo“ kruopelytės.

Čia turbūt ir slypi esminis dalykas: Marksas norėjo, jautė reikalą „pasinerti į vidų“, bet dar negalėjo dėl *eksperimentinių mokslų metodikos apskritai* silpnos brandos; todėl jo teorija liko iš esmės spekuliatyvi ir faktai buvo „pritempti“ prie koncepcijos silogizmų, o ne koncepcija buvo spekuliuojama iš faktų interpretacijos.

Kontas buvo velniškai teisus, atmesdamas šalin iš akies stebimų dalykų kontempliavimą į kategorijas ir spekuliavimą jomis: tai iš tiesų galėjo rodytis pseudofilosofija, kai jau daug ką matematiškai tiksliai buvo galima pasakyti apie už paviršinių savybių slypinčius dalykus.

Visai teisingas šūkis: tvarka ir pažanga! Tirkime tai, kas yra, ugdykime, o ne svajokime ir spekuliuokime tuo, – ir tik taip eisime į priekį.

Visai kitas daiktas, kad Markso spekuliacijos buvo paverstos „materialine jėga“ tokioje pasaulio dalyje, kad ir likusiai daliai jos tapo materialine jėga, t. y. ir jos jau turėjo būti inkorporuotos į pozityvistinio tyrinėjimo lauką kaip tiesiogiai veikiančios pozityvistų tyrinėjimo objektą ir atsispindinčios jų teoriniame „tvarkos ir pažangos“ supratime. Pozityvistinė marksizmo kritika negalėjo būti gailestinga, nors marksizmas ir pozityvizmas buvo abu labu tokiu – tik pirmas buvo kaip tendencija, antras – kaip *realitė*. Gailestinga ji negalėjo būti ne tik dėl to, kad trukdė kurti tvarką ir pažangą pagal savo tvarką, natūraliai, be kišimosi iš šalies, bet ir dėl to, kad savo jėga kvestionavo ir pačius metodologinius pozityvizmo principus (gnoseologinis aspektas).

Pozityvizmo ir marksizmo susirėmimas tapo paprastu istorijos paradoksu, kada racionalizmas, tapęs materialiu iracionalizmu, naikino patį pasitikėjimą protu, kuriuo iš esmės ir rėmėsi pozityvizmas.

Taigi neopozityvistinis pesimizmas yra ne tiek gnoseologinė paties pozityvizmo pasekmė, kiek teorinis XIX amžiaus racionalizmo padarinių gyvenime apibendrinimas. Ir šiuo atveju pozityvizmas yra moksliškesnis, tikslesnis, visa jo nelaimė, kad jis turi vešėti XX amžiuje, kada protas sukūrė tokį bendrabūvį, kuris nuvertina protą ir kaip aukščiausią vertybę iškelia ideologiją.

O gal taip ir turi būti, nes pozityvizmas šitokią būseną gali tik konstatuoti, o priešpriešinti jai teturi tą patį šūkį kurti tvarką ir pažangą – tik jau netvarkos pagrindu?

Ar pavyks jam ką nors iš to padaryti? Ar netvarka jau taip paveikė pasaulį, kad tvarkos darymas duos jo naują būvį? Ar, kaip ir kiekvieno didžio atradimo metu, dar turės įvykti iracionalus šuolis, kuris tvarkos ir pažangos kūrimą perkels į kitą plotmę?

23. Ideologija yra jėgos teorija, filosofija – kretinizmo, snobizmo arba idiotizmo teorizavimas, tik mokslas yra pats savaime ir jėga, ir filosofija.

24. Marksistinėje (kaip ir visoje racionalistinėje) filosofijoje ką nors apibrėžiant, ypač aiškinant sąvoką, sakoma: tuo, pagal patį bendriausią (arba visuotinai priimtą, arba naujausią – nesvarbu, svarbu, kad tai konvencionalizmas) supratimą.., tai, pasak to ir to (autoritarizmas), tai vadinama tuo ir tuo (logicizmas). Kaip besuksi galvą, su tikrove tai sunkiai susiesi.

Empiristinėje (pavyzdžiui, pozityvistinėje) filosofijoje tokia klounada nereikalinga, nes čia sprendžiama a + b + c… = d problematika.

1973 01 17

25. Kultūros filosofija istorijos eigoje plėtojosi kaip istorijos filosofija. Dėl to istorijos pažangos supratimas (kurį su tam tikromis išlygomis galime laikyti ir kultūros pažangos supratimu) rėmėsi bendrais filosofiniais ontologijos principais. Taip buvo iki Hėgelio laikų, kol ontologija nebeteko savarankiško statuso, t. y. kol būtis ir buvimas nesusisiejo totalinėje spekuliatyvinių ryšių konstrukcijoje.

Reakcija prieš Hėgelio panlogizmą, reiškusi naują etapą filosofijos istorijoje, ir kultūrologijai yra naujas, pozityvusis laikotarpis. Iki tol kultūra kaip fenomenas buvo apibrėžiama labiau pabiromis pastabomis, jai skyrė dėmesio „antraeiliai“, nuo pagrindinio filosofijos raidos kelio atokiau stovintys autoriai, „korifėjų“ idėjų plėtotojai.

Nuo šiol atskirų būties fenomenų tyrimas tampa mokslinio pažinimo kardinaline linija, jo patosu ir prasme. Kultūra, kaip vienas iš tikrovės fenomenų, įgyja vis svarbesnę reikšmę, tampa nauju visos būties tyrimo atramos tašku.

Jau tradicinės racionalizmo problematikos kritika tomis pačiomis racionalizmo priemonėmis davė kultūrologijai reikšmingų koncepcijų, kur kultūros sąvokai suteikiamas fundamentalios kategorijos ir savarankiškos problematikos statusas. Čia visų pirma minėtina racionalistinė Šopenhauerio kultūrinio pesimizmo filosofija, kaip „bendro pobūdžio“ atsakymas į Hėgelio koncepcijos optimizmą. Tai buvo Hėgelio sistemos pagrindu galimų daryti ideologinių išvadų kvestionavimas, pačios sistemos „dvasios“ patoso neigimas, realaus prieštaravimo tarp vis labiau neigiamais reiškiniais atsiskleidžiančio Europos buržuazinio gyvenimo būdo ir buržuazijos optimizmo Hėgelio sistemoje negailestingos logiškos sklaidos teorinio pagrindimo bandymas. Nors teoriniu atžvilgiu Šopenhauerio sistema nėra visiškai nuosekli, nors ji remiasi jau ne tiek tradicinio racionalizmo, o labiau intuicijos lygmens refleksijų teorizavimu, tačiau pati koncepcija buvo tuo ir reikšminga, kad kvestionavo patį optimistinį nusiteikimą, priešpriešindama jam artėjančio išsekimo, nuovargio, beprasmiškumo jutimą, kuriame kaip vaisingoje terpėje savo teorinių samprotavimų šaknis mirkys ne vienas vėlesnės buržuazinės filosofijos kūrėjas.

Kita labai svarbi vėlesnės kultūrologijos raidai bus Frydricho Nyčės bendra filosofinė koncepcija, savo voliuntaristinius imperatyvus randanti būtent kultūros dirvoje, tačiau kylančius kitaip nei Šopenhaueriui – ne iš Hėgelio filosofinio optimizmo ir realaus tikrovės iracionalumo: Nyčės koncepcija yra labiau inspiruota Hėgelio teorinių išvadų, kurioms su tokiu pat beapeliaciškumu priešpriešinama absoliutaus voliuntarizmo idėja kaip grynas Hėgelio neigimas, tik grindžiama konceptualinės minties logikai deramu iracionalumu. Jeigu nekreipsime dėmesio į Nyčės koncepcijos vidinius savumus (to šiuo atveju ir nereikia), tai teks pripažinti, kad tai absoliučiai radikalus asmenybės problematikos iškėlimas, turėjęs bene didžiausią įtaką naujausiųjų laikų buržuazinės filosofijos antropologistinėms tendencijoms; be to, tai jau istorinio pesimizmo tradicijos tąsa, kur pesimizmas iškyla jau ne kaip spekuliatyvus, „bendro pobūdžio“ istorinis pesimizmas, o kaip realią asmenybės krizę fiksuojantis kultūrinės krizės suvokimas, kaip kultūros krizės teorija, kur kultūra suprantama taip pat

plačiai, kaip ir Žano Žako Ruso visuomenės teorijoje, ir taip pat substancialiai, kaip Hėgelio minties totalitarizme. Nyčės teorijos kraštutinumai ir nenuoseklumai negali būti laikomi teorinėmis kliūtimis, nes pati Nyčės teorija yra iracionalumo apoteozė ir skirta problemoms ir paradoksams iškelti, o ne jiems spręsti – kaip ir visos krizinių laikotarpių teorijos, ilgam apvaisinančios palyginti ramią ir nuoseklią jau „krizės periodu“ suformuluotas problemas gvildenančios filosofijos tėkmę.

Dar viena kultūrologijos raidai svarbi pohėgelinio laikotarpio filosofinė koncepcija buvo Sioreno Kierkegoro egzistencializmas, kuris, jeigu ne tiesiogiai – teorine įtaka, tai bent abstrakčiai teoriškai glaudžiai susijęs su Šopenhauerio ir Nyčės, ypač pastarojo, pozicija. Tik Nyčės teorijos patosas labiau sietinas su romantizmo epochos atgarsiais (būtent romantizmo, nes romantikų stiprioji asmenybė čia nebetenka savo klasikiniam romantizmui būdingų kilnumo bruožų ir, išreikšdama naująją individualizmo sampratą, prabyla taip ciniškai, kaip tik pajėgia byloti „mąstantis kapitalas“[8]), o Kierkegoro individualistinė filosofija labiau sietina su nyčiškosios minios žmogaus dvasinių resursų atskleidimu ir bandymu ją padaryti savarankiškos ontologinės koncepcijos pagrindu. Tas bandymas savo pozityvumu (jei lyginsime su Šopenhauerio, Nyčės koncepcijomis) labiau primena apskritai pozityvią XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pirmosios pusės filosofiją (jei lyginsime ją su XIX amžiaus vidurio filosofinės negacijos eksplozija), o tai, kad Kierkegoro egzistencializmas teorinę tąsą randa tik XX amžiaus pirmojoje pusėje, kartu su realaus totalitarizmo pagimdytu konkrečiu tokios filosofijos poreikiu, rodo ir jo praktinį efektyvumą, ir teorinę vertę kultūrologijai kaip substancialius būties klausimus keliančiai disciplinai. Dėl to nors XX amžius nėra filosofinio racionalizmo amžius, o egzistencializmas, nepaisant jo problematikos, tęsia racionalistiškąją gnoseologijos tradiciją, jo reikšmė neapsiriboja praktiniu naudingumu totalitarinių visuomenių individams – jis gali padėti ir padeda determinuoti XX amžiaus kultūros fenomenus.

1973 01 24

26. Kaip galima sociologinius tyrinėjimus sieti su istoriniu materializmu! Tai – paradoksas: noras sujungti dangų su žeme, šventeivos no-

[8] Маркс К. и Энгельс Ф. *Сочинения*. Т. 3, с. 46.

ras išlikti šventeiva ir neatsisakyti kur kas efektyvesnio negu su viešpačiu savo meilės reikalų patvarkymo. Bet, sako, skęstantis ir už skustuvo griebiasi, ir nenuostabu, kad efektyvesnio valdymo troškimas gali pateisinti visus mokslo alogiškumus – svarbu tik susitarti ir tam alogizmui suteikti logikos statusą.

1973 01 25

27. Dėl to istorinio materializmo ir sociologijos (kaip *eksperimentinio* visuomenės tyrimo mokslo) „nesusietumo“ reikalas štai koks: reikia ieškoti ne jų loginės eksplikacijos vienas kito atžvilgiu – tai ne mokslinis klausimas, tai ambicijų individualioje, ideologijų visuomeninėje plotmėje klausimas, ir išsprendžiamas jis ne teoriškai, o praktiškai – kas stipresnis.

Mokslinis šio klausimo sprendimas slypi gebėjime pažvelgti į tą neišsprendžiamą problemą nauju apsektu, kuris gali tą „neišsprendžiamumą“ pašalinti. Toks naujas aspektas yra kultūrologija, galinti paaiškinti „neišsprendžiamos problematikos“ atsiradimo priežastis ir sąlygas.

Tad praktiškai ir „istmatininkai“, ir pozityvistai gali užsiiminėti jų terminologijos eksplikacijomis – tai rodys jei ne ką kita, tai bent jų loginius sugebėjimus.

Mums svarbu įrodyti, kad totalinė eksplikacija yra neįmanoma, kad apriorišk ai turi būti priimtos tokios kategorijos, kurios minėtą problematiką perkeltų į kitą plotmę ir ją paaiškintų: šiuo atveju kaip ne mokslinę, o praktinę, ideologinę problematiką.

1973 01 27

28. Ideologinis arba vertybinis požiūris yra iš esmės tas pats, tuo pačiu *vertybių* pagrindu remiamas. Tik ideologija vertybę *absoliutizuoja* ir tuo pagrindu kuria hierarchiją.

Mokslinis vertybinis požiūris analizuoja pačią vertybių kūrimosi problematiką, t. y. vertybė jam yra *reliatyvus* dalykas, moksliškai *paaiškinamas* fenomenas, ne taip kaip ideologijoje, vertę įgyjantis pats iš savęs, vien savo buvimu.

1973 01 30

29. Loginio neprieštaringumo kriterijus taikytinas tik disertacijos įvadui: kad negalima būtų „prikibti“ prie teiginio, jog spekuliatyvinė ir em-

pirinė sociologija negali būti sujungtos, kad tarp jų yra neperžengiama praraja, argumentavimo.

Ji gali būti užpildyta „tarpinėmis teorijomis“: spekuliatyvinėje sociologijoje tai bus loginė bendrųjų terminų eksplikacija kitais, mažesniais, bendraisiais klausimais ir terminais, kurie suponuos tam tikrą tikrovės tyrinėjimo kryptį, bet apie pačią tikrovę nieko nepasakys – bent jau nepasakys nieko kita, išskyrus *taip* arba *ne*. Tai lašas jūroje, taškeliai tikrovės plotuose, be to, taškeliai, reiškiantys ne *pačią tikrovę*, o tik teiginius (sakinius) apie ją; ji taip pat gali būti užpildyta ir indukcijos metodu sukurtomis teorijomis, kurių bendrumo, visuotinumo negalima nustatyti ne tik dėl to, kad remiantis jų moksliškumo statusu visuotinės teorijos neįmanoma verifikuoti, bet dar ir dėl to, kad tie moksliškumo principai neturi bendrumo mastų (didesnio ar mažesnio bendrumo) nustatymo kriterijų, išskyrus sistemos dalių verifikavimą.

Tačiau jeigu taip, jei teorijos nesujungiamos, bet ir viena, ir kita vidujai yra logiškai nuoseklios, t. y. atitinka tą patį moksliškumo idealą, prie kurio eina iš skirtingų pusių, suformuotų taipogi filosofijos ir mokslo raidoje, tai klausimas turbūt keltinas kaip ne kuri iš jų geresnė, o kaip kokias funkcijas atlieka viena ir kokias – kita.

Taip į neišsprendžiamą gnoseologinę problematiką galima pažvelgti kaip į ontologinę problematiką, kurios reikšmingumą pripažįsta tiek viena, tiek ir kita koncepcijos jau vien dėl to, kad – tegul ir skirtingais pagrindais – abi suponuoja *tikrovės tyrimą*, laikydamos, kad tikrovę *galima* išreikšti logiškai neprieštaringa sistema.

Jeigu gnoseologinį racionalumo ir empirijos prieštaringumą ir nebūtina paversti pačios gnoseologijos principu, tai sprendžiant ontologinę problematiką tą prieštaringumą tenka priimti kaip ontologinės problematikos sprendimo gnoseologinio aspekto realybę ir tuo pagrindu ieškoti išeities.

Tiek racionalistinės (spekuliatyvinės), tiek empiristinės tradicijos socialinės teorijos kūrimo gnoseologiniai principai iš esmės yra tokie patys, tik viena eina nuo bendro prie atskiro, kita – nuo atskiro prie bendro, vadovaudamosi loginio neprieštaringumo reikalavimu. Kadangi tiek empiristinės, tiek spekuliatyvinės sociologijos išeities taškai yra apriorinia teiginiai, tik racionalistinės filosofijos atžvilgiu išvesti iš atsakymų į istoriškai susiklosčiusią problematiką, o empiristinės – iš teiginių apie tiesiogiai stebimus faktus, tai loginio neprieštaringumo principas pirmuoju atveju

iškyla kaip nuoseklus istoriškai susiklosčiusios problematikos paaiškinimas (istorizmo principas), o antruoju – kaip teiginių patikrinamumo (verifikacijos) tikrovės atžvilgiu reikalavimas.

Viena tradicija glūdi istorinių vaizdinių apie istorinę tikrovę problematikoje, kita – tikrovės dinamikoje, tikrovės kitimo nenutrūkstamume. Ir vienu, ir kitu atveju turėsime tik tam tikrą schematinį tikrovės vaizdą, kuris pirmuoju atveju paiso labiau minties raidos ir jos sukeltų problemų negu tikrovės ir tikrovės atžvilgiu iškyla kaip tikėtinumas, o suabsoliutinus – kaip ideologija; antruoju atveju paiso labiau fakto kalbos logikos ir tikrovės atžvilgiu iškyla kaip bejėgis teiginys apie ją, lygiai toks pat tikėtinas kaip ir tikras.

Vadinasi, tiek vienas, tiek kitas metodas gnoseologiniu atžvilgiu yra lygiaverčiai, ontologiniu atžvilgiu gali atlikti skirtingas – ideologijos ir specialaus mokslo – funkcijas. Jų subordinacija realybėje, veiksme, duoda tai, ko reikia kiekvienai veiklai: orientaciją ir priemones jai realizuoti. Tad optimaliausias gnoseologinio bejėgiškumo problemos sprendimas sociologijos (socialinės teorijos) kūrimo srityje yra istorinės problematikos plėtojimas naudojantis medžiaga, kuri kaip atskiri teiginiai apie tikrovę (gana patikimu būdu, bent šiuo metu, gauti teiginiai) papildo spekuliatyvinės teorijos turinį.

Taigi gnoseologinės problematikos suplakimas su ontologine neleidžia ir šios dienos priimti istoriškai. O tai yra būtina, jei mes spekuliatyvinės tradicijos istorizmą priimame kaip principą, jo veikimo ribose įgalinantį visai moksliškai spręsti problemas, kurių nepajėgia išspręsti empirinė sociologija. Vadinasi, nors naujų duomenų pagrindu tai, kas buvo laikoma aiškiu dalyku, nebegalima laikyti aiškiu, mes vis tiek galime remtis kaip išeities pozicija, jei tai mums yra naudinga (!!!).

1973 01 31

30. „Šiuolaikinis mokslas, – rašo Jurijus Lotmanas, – apibūdintinas sferų, kurios nuo seno buvo laikomos gana tolimomis, suartėjimu, todėl atsiranda „hibridinės“ žinojimo sritys. Vaisingiausius rezultatus dažnai duoda būtent vienose mokslo srityse sukurtų metodų perkėlimas į naujas sritis. Bandymai pritaikyti „tiksliuosius metodus“ meno tyrinėjimui yra šito mokslo vykstančio proceso dalis.“[9]

[9] Лотман Ю. М. Искусствознание и мочные методы в современных зарубежных исследованиях // *Семиотика и искусствометрия*. Москва, 1972, с. 5.

Tai visiškai pasakytina ir apie kultūrą.

Ir kaip sociologijoje naudojamasi tiksliaisiais empirinės sociologijos duomenimis, taip modeliuojant kultūros teoriją naudojamasi visais kultūros reiškiniams apibūdinti tinkamiausiais metodais, sukurtais tiek sociologijoje, tiek visoje šiuolaikinėje kultūrologijoje, imtinai iki naujųjų filosofavimo metodų, tokių kaip struktūralizmas, semiotika, loginis pozityvizmas ir kt.

Įdomus tėra tų dalykų gnoseologinis aspektas. Lotmanas tai sprendžia gana paprastai: jis neakcentuoja jusliškumo perėjimo į logiškumą prieštaringumo problemos, t. y. gnoseologinio nuoseklumo problematikos nesprendžia konstatuodamas objektyvų tiksliųjų mokslų metodų skverbimąsi į kitas mokslo sritis, tai, matyt, laikydamas natūraliu mokslo judėjimu to dabar tebesančio gnoseologinio prieštaringumo įveikimo linkme. Tiksliųjų mokslų metodų taikymas – kadangi tie metodai taikomi tam tikriems iš spekuliatyvinės filosofijos žinomiems fenomenams tirti – atskleis vienų pseudorealumą, atmes juos ir iškels kitus.

Tai, matyt, yra racionaliausias šios problemos sprendimas, nes jis akcentuoja ne neišsprendžiamus dalykus, o skatina realiai ieškoti sprendimo būdų naudojantis turimomis priemonėmis, jas tikrinant realiu tyrimu ir tikslinant įvairiausiais aspektais, o tai galų gale galbūt ir padės sukurti tą „vieningą mokslą“, apie kurį savo jaunystėje svajojo Marksas ir kurį, kaip materijos substancinį pažinimą, akcentavo Leninas, kurio vis didesnį troškulį jaučia ir viso pasaulio mokslas.

31. Tiksliųjų mokslų metodų skverbimasis į filosofiją yra daugiausia mada, padiktuota tos aplinkybės, kad humanitaras, kenčiantis dėl savo disciplinų neapibrėžtumo, susidūręs su matematizuoto tyrimo griežtumu ir apibrėžtumu, mistifikavo tiksliųjų mokslų metodų taikymo supratimą, subanalino jį, pavertė mažareikšmių klausimų nagrinėjimo priemone, tiesa, formaliai labai griežta, bet iš tiesų neefektyvia dėl pačios bendrosios (tiriamosios) problematikos nereikšmingumo, formalumo (būties atžvilgiu).

Tikrasis tiksliųjų mokslų taikymo metodas yra pačios mąstysenos, mąstymo struktūros perorganizavimas, kaip sako Valteris Sojeris, „matematikos kaip visų problemų klasifikavimo būdo“[10] panaudojimas, kurių (t. y. problemų) realusis (mokslinis) sprendimo būdas tik tada gali būti

[10] Сойер У. У. *Прелюдия к математике*. Москва, 1965, с. 17–18.

efektyvus, neformalus, kai randami humanitarinių klausimų sudėtingumą atitinkantys dėstymo būdai. Tipiškas tiksliųjų mokslų metodų taikymo humanitarinei problematikai pavyzdys gali būti Levi-Stroso „Mitologijų“ knygose naudojamas analizės būdas, apie kurį jis pats sako taip: „neapibrėžtumas“ čia buvo reikalingas kaip tik dėl to, kad (tai perfrazuotas muzikos ir mito santykio su laiku nusakymas) jį galima būtų paneigti“[11]; pastabos apie muzikinio teksto ir priėmėjo emocijų koreliaciją gali būti to paradokso mechanizmo atskleidimo priemonė.

Žodžiu, tiksliųjų mokslų metodų taikymas humanitarinei problematikai nereiškia (bent šiuo metu) gnoseologinės problematikos sprendimo pagal dilemos schemą – jis tereiškia realiai efektyvių tikrovės pažinimo būdų paieškas.

Jei kam tai yra neparanku, jo valia pasirinkti spekuliatyvinį filosofavimo būdą, – gnoseologiniu požiūriu jis yra lygiavertis spekuliacijoms empirikos pagrindu, nors tikrovės atžvilgiu šis mąstymo būdas yra kur kas mažiau informatyvus ir atlieka ne tiek gnoseologinę, kiek ideologinę funkciją.

Gnoseologiniu požiūriu racionalizmas yra nuoseklesnis, *tikslesnis logiškai* ir spekuliatyvesnis, ir tai yra pažinimo loginėmis priemonėmis paradokso antroji pusė; jo „ontologinio plokštumo“ priežastis yra ta, kad nauji faktai inkorporuojami tik spekuliatyvinės filosofijos prieštaravimams spręsti, t. y. tik faktai, kurie padės spręsti vidines problemas, t. y. tendencingai, atmetant daugybę kitų faktų, o tiksliųjų mokslų metodai moko organizuoti visos naujų faktų bazės pagrindu iškylančią problematiką ir ją spręsti.

1973 02 01

32. Visos arba bent jau daugelis pohėgelinių filosofinių koncepcijų yra *veiklos programos* – ta „amžiaus dvasia“, XIX amžiaus vidurio sveikos veiklos ir gražių (buržuazinių) perspektyvų metas (nors ir atsiranda tokie netikėliai kaip Šopenhaueris ir pan.). Markso ekonomizmo kaip revoliucinės programos jėga skirta klasei, dar tik augančiai klasei, ir (ko tada dar negalėjo numatyti) tautoms, kurios Vakarų Europos atžvilgiu bus neprivilegijuotos ir skurdžios dėl savo istorinio atsilikimo (Rusija, Kinija, „trečiasis pasaulis“). O tokio Konto politikos teorija, kuri rėmėsi religiniu jausmu, geromis intencijomis, ir liko paprasta politine teorija.

[11] Сойер У. У. *Прелюдия к математике*. Москва, 1965, с. 27.

1973 02 03

33. Tai, ką Jurijus Borodajus teigia esant neįrodoma, būtent – darbo vaidmenį antropogenezėje, Marksas ima savo koncepcijos pagrindu.

Iš tiesų: *kas* yra darbas žmogui – nepasakysi; *kokiu būdu* žmogus darbu kuria savo istoriją – kitas klausimas. Matyt, toks klausimų pakeitimas, nors tai ir reiškia tradicinės filosofinės problematikos atsisakymą (atsisakymą atsakinėti į klausimą *kas*), yra vienintelis *realus* (materialistinis) klausimo kėlimo būdas. Juk ir visa kita pozityvioji filosofija po Hėgelio atsisako klausimo *kas, kodėl* ir pereina prie *kaip, kokiu būdu* problematikos.

Nuo to ir pradėti pirmąjį skyrių.

Beje, atsiminti, kad klausimo *kas* atsisakoma ne totališkai – su juo ir naujausiais amžiais lieka susiję visi voliuntaristai, iracionalistai ir t. t., pabrėžiantys pasaulio nepažinumą, bet neatsisakantys jo norėti pažinti, o tik teigiantys, kad negalima, neįmanoma jo pažinti.

Kultūrologijoje su ta situacija yra susijusios ir kultūros sąvokos plačioji ir siauroji vartosenos; antroji labiau mėgstama būtent tų, t. y. visų pozityviųjų, kurie pasaulį laiko pažiniu.

34. *Kultūra kaip žmogaus santykis su gamta yra realioji būtis.* Ši formulė, rodos, daug ką susieja. Ji pirmiausia atitinka tą su Hėgeliu filosofijoje įvykusį lūžį, siekimą atsisakyti spekuliatyvinės problematikos kaip pseudoproblematikos. Štai kodėl ir Marksui neprireikė kultūros sąvokos – jo mokslas yra kultūros teorija, kurios išeities (*a priori*) pozicija (beje, besisiejanti su racionalistine tradicija savo turiniu) yra darbas kaip realus (materialus) žmogaus santykis su gamta (su visomis iš to plaukiančiomis pasekmėmis). Štai kodėl pozityvistams taip pat neprireikė kultūros sąvokos, nes jų teorijos buvo naujos kultūros kūrimo konkrečios programos (Kontas: žmoniškumas, tvarka ir pažanga). Tai buvo veiklos filosofijos, naujos kultūros kūrimo filosofijos: ne veltui jose slypėjo tokios totalitaristinės tendencijos – aprėpti visą būtį, pakeisti ją savęs teigimo įgyvendinimo būdu.

Ir štai kodėl kultūros sąvokos prireikė kitoms filosofinėms koncepcijoms: vienoms dėl to, kad buvo kontempliacinės, tikrovę aiškinančios; kitoms – kad keitimo programos buvo minimalistinės, kad pozityvios kūrybos principas buvo pritaikytas moksliškiau, nuosekliau nei Konto, todėl teko analizuoti atskirus kultūros fenomenus, ir nuosaikiau nei Markso, nes buvo įsitikinta, kad esamąją kultūrą galima tobulinti, kad nereikia kurti iš

esmės naujos kultūros (realios būties, sutvarkytos pagal naujus realaus buvimo principus), kad ji susikurs pati veikiant pagal tuos naujus principus pamažu, nuosekliai, gerinant visas sritis, o ne iškeliant ir akcentuojant vieną (ir Marksas, ir Kontas nusivylę esama kultūra, bet pateikia jos įveikimo programas: vienas – per religiją, kitas – per ideologiją, o Hėgeliui ta kultūra yra visai normali, gera; toks Nyčė tik plėšosi, o toks Kierkegoras tik medituoja, o toks Šopenhaueris tik ironizuoja ir aristokratauja).

Ne veltui šių dienų industrialistai taip pat remiasi darbo koncepcija, nors subjektą psichologizuoja, ne veltui atsirado tiek kultūros psichologinių koncepcijų – jų įtaka darbui visapusiškai įrodyta.

Tačiau gnoseologiniu atžvilgiu svarbiausia yra tai, kad klausimas keliamas ne *kas yra kultūra*, o *kaip, kokiu būdu vyksta jos genezė*. Ir tai yra realistinis (materialistinis) požiūris į istoriją, į žmogų ir gamtą be tradicinės filosofijos pseudoproblematikos: jei ir keliamas klausimas, kas yra žmogus, kas yra kultūra, atsakymas vis tiek nukreipiamas į tų dalykų genezės labirintus smulkiais neatsakytais klausimėliais, kurie formuluojami kaip „neišspręstos problemos“, nepastebimai išvengiant tiesaus atsakymo ir „darbo klausimais“ paverčiant esminį materialistinės filosofijos klausimą – būties sklaidą logiškai neprieštaringoje sistemoje.

Tai yra veikiantis kultūros modelis, kuriame kylantis klausimas, *kas yra gyvenimas*, tereiškia visų tų problemų žinojimą; o jeigu tai proto netenkina, atsakymu tampa pats gyvenimas tas problemas savarankiškai nagrinėjant, kol gyvenimas tai *realiai* užbaigia.

1973 02 04

35. Naujausioji filosofija iš esmės yra mokslo filosofija, t. y. filosofavimas apie *kaip* (mokslo teorijos) moksliškumą.

Sunku būti filosofu nūdiene prasme, t. y. filosofuoti apie *kaip* moksliškumą, kol to *kaip* nėra net mokslo teorijos prasme, t. y. kol marksistinės kultūros teorijos dar nėra, kai tėra ekonominė teorija kaip abstrakti kultūros kūrimo *programa*, o pagal ją kuriama kultūra idealizuojama nesiskaitant su elementariausia mokslinio mąstymo logika.

36. Kadangi empirinė sociologija suprantama kaip valdymo efektyvumo tyrimas, tai tarpinės sociologinės teorijos tegali būti suprantamos kaip konkrečios valdymo metodikos pagal bendrą istorinio materializmo metodiką.

Tad kultūrologija gali būti prasminga tik plačiuoju aspektu – kaip visos tos velniavos prasmės analizė, kaip realiosios būties mokslas.

1973 02 05

37. Pagal marksistinę koncepciją „žmogus yra gamtos dalelė, maža to, jis yra aukščiausias ir tobuliausias jos kūrinys“[12]. Tačiau, pasak to paties autoriaus, apie žmogų pasakęs tik tiek, Marksas nebūtų nuėjęs toliau visų iki jo buvusių materialistų. Anot Lenino, „senieji materialistai žmogaus esmę suprato abstrakčiai“, kaip kažkokią individui būdingą abstraktybę (abstraktą), o Marksas šeštoje tezėje apie Liudvigą Fojerbachą pasakė: „Žmogaus esmė nėra kažkoks atskiram individui būdingas abstraktas. Savo veikloje ji (esmė. – *R. O.*) yra visų visuomeninių santykių visuma.“[13] Todėl, anot Lenino, jie tik „aiškino“ pasaulį, o čia kalbama apie jo „keitimą“, t. y. jie nesuprato „praktinės veiklos“ reikšmės[14].

Svarbiausia čia yra štai kas:

1) žmogus – gamtos dalis (iš gamtos mokslų į filosofiją perkelta pažiūra, tęsianti spekuliatyvinio racionalizmo tradiciją ne grynai filosofiniu, o XIX amžiaus gamtamokslinių pažiūrų pagrindu);

2) žmogus – aukščiausia, tobuliausia gamtos dalis (tai lyg ir specifiškas žmogiškos būties pripažinimas, to nėra XVIII amžiaus materializme; tačiau tas specifiškumas aiškinamas gryniausios gamtotyros pagrindu, kaip savęs kūryba, savo esmę išreiškiant ne savimi, o tuo, kiek tu prisidedi prie to, kas sudaro visos tavo visuomeninės gamybos pagrindą, – prie gamybos plėtojimo per gamybinius santykius; toks esmės iš individo į visuomenę perkėlimas – ir ne į visuomenę kaip individų sumą, o į visuomenę kaip dvasinių santykių sistemą, – iš tiesų yra dvasinio gyvenimo autonomijos, žmogaus kaip aukščiausios, tobuliausios gamtos dalies pripažinimas; kultūros teorijai tai labai svarbu, bet, antra vertus, toks esmės perkėlimas ne į aritmetiškai sudedamą visuomenę kaip visumą, o į visumą, visuma tampančia per gamybos santykius, yra žmogaus žmogiškumo sferos išskyrimas, pripažinimas, remiantis grynai spekuliatyvine racionalizmo tradicija; todėl, kaip Hėgelio koncepcijoje, individui tik gali pavykti atspėti pasaulio proto

[12] Kasia A. Leninska koncepcja człowieka // *Studia filozoficzne*, 1971, nr. 5, s. 237.

[13] Ten pat.

[14] Ten pat.

raidą ir ją išreikšti savo proto veikla (asmenybė), Markso koncepcijoje fizinė veikla kaip totalumas yra žmogaus esmė: santykių visuma tereiškia tos visuomenės esmę, ir individas asmenybe tampa tiek, kiek sutampa su objektyviais gamybos poreikiais, kurie kaip kažkas fatališka iškyla ir Markso koncepcijoje; žmogus yra iš esmės gamybos galimybių reiškėjas, visos gamybai nereikalingos idėjos yra bevertės arba netikros, nevykusios, reprezentuoja ne kultūrą, o antikultūrą; taigi gamyba, veikla, darbas yra tikroji kultūra, o tą veiklą aiškinanti teorija yra aukščiausioji filosofija; bet visa tai tereiškia, kaip *turi būti*, o ne kaip *yra*, nes tame *yra* yra ir tai, kas beprasmiška to *turi būti* atžvilgiu – iš čia ir kapitalizmo kritika, ir revoliucinė pasaulio praktinio keitimo teorija, ir tai yra viena iš „gyvenimo filosofijos“ rūšių: naujos kultūros kūrimo programa, pagrįsta tuo, kad reikia paneigti kultūrą, kuri stabilizuoja esamus santykius, o per tai – ir gamybines jėgas; tačiau kokia kultūra bus sukurta tuo pagrindu – visiškai neaišku; netiesa, kad Marksui tai nesvarbu, kad pažanga neišplaukia iš jo koncepcijos: jis nepaliko „užbaigtos sistemos“, nes ji yra praktinio veikimo priemonė, atvira ir visai nauja realybei ir naujam pažinimui; šia prasme Markso teorija tampa ideologija, o pagal ją kuriamos tikrovės koregavimas paliekamas naujiems tikrovės tyrinėjimo metodams.

1973 02 05

38. Paėmus apriorišk ai bet kokį išeities tašką, galima sukurti intelektualinę (spekuliatyvinę), logiškai neprieštaringą ontologinę teoriją. Jos turinys gali neturėti nieko bendra su tikrove. Mokslinis korektiškumas reikalauja tik viena: įrodyti, kad to išeities taško negalima pasirinkti niekaip kitaip, kaip *apriorišk ai* arba kaip *atsakymo į ankstesnę neišspręstą filosofinę problemą*.

Darbas kaip kultūros varomoji jėga yra visiškai priimtinas kultūros filosofijos pamatas. Bet ar tuo bus atskleista kultūros esmė?

1973 02 06

39. Kadangi Markso darbo koncepcija genetiškai (istoriškai) neatskleidžia darbo antropologinio turinio, ji tėra logiška vidujai, o kiti tą patį reiškinį aiškinančias spekuliatyvines teorijas (pavyzdžiui, Emanuelio Munjė personalizmą, Herberto Markuzės individualizmą) kritikuoja remdamiesi savo teiginiais, o ne teorijomis, pagal kurias tie teiginiai pa-

daryti (jų jie paprasčiausiai nenurodo), tai kyla klausimas, kiek ta darbo koncepcija yra mokslinė pagal šiuolaikinę antropologinę faktologiją. Tai būtų visai logiškas klausimas, jeigu Markso darbo koncepciją (kaip ir iš to plaukiantį ekonominį determinizmą) laikytume absoliučia materialistine istorijos filosofija.

Deja, taip nėra. Pats Marksas niekada to nesakė. Savo teoriją jis laikė istorine istorijos keitimo koncepcija, veiksminga tiek, kiek ji praktiškai save paneigia per savo subjektą – darbininkų klasę.

Taigi Markso filosofija yra savotiška gyvenimo filosofija, praktinės veiklos filosofija, praktinės veiklos programa, įrankis kurti tikrovę, o ne ją aiškinti, kurti tikrovę pagal racionalius principus, neigiant racionaliai paaiškintą neracionalumą (išnaudojimą ir iš to plaukiančias nežmoniško bendrabūvio formas).

Markso istorijos filosofija – ne absoliuti, viską paaiškinanti filosofija, o absoliuti kūrybos filosofija, skatinanti sukurti naują tikrovę, žmogiškesnę tikrovę, nes kapitalistinė tikrovė yra ir negali nebūti nežmoniška.

Absoliutus tėra marksiškasis pažinimo metodas, mąstymo metodas. Kadangi juo remiantis kuriama gamtos filosofija (dialektinis materializmas) ir istorijos filosofija (istorinis materializmas), tai, savaime suprantama, tie filosofiniai teiginiai gali būti ir paaiškinami (metodologija).

Tačiau reikia skirti dialektinį ir istorinį materializmus kaip gamtos ir istorijos *filosofijas* nuo pačios tikrovės, kuri nėra filosofijos, juo labiau – metodologijos (mąstymo logikos), o tik specialiųjų mokslų reikalas. Specialieji mokslai teikia dalykinę informaciją, kurios logizavimas į bendrąją teoriją (gamtos arba istorijos filosofiją) yra metodologijos reikalas.

Tačiau tai nereiškia, kad filosofija (bendroji teorija) turi būti keičiama pagal dalykinės informacijos kryptelėjimus. Kiekvienas toks faktas tėra tiek absoliutus, kiek ir reliatyvus, tegul ir verifikuojamas „visais lygiais“ – jis priklauso absoliučiai kintančiai tikrovei, ir klausimas tada keltinas taip: ar faktas vadovauja mums, ar mes vadovaujame faktui. (Čia iškyla gana plati gnoseologinio pobūdžio tirada dedukcijos ir indukcijos gnoseologinio invariantiškumo klausimu.) Pačioje gnoseologijoje atsakymo į tai nerasime. Reikia pereiti į ontologinę plotmę. Tada iškyla štai kas: pozityvizmas sutinka su esama tvarka ir jos evoliucionavimu; marksizmas niekada nieko panašaus neteigė, jis *sąmoningai* ėmėsi naujos kultūros kūrybos pažintosios tikrovės iracionalumo naikinimo pagrindu, o pozityvizmas ėmėsi

naikinti iracionalumą jo pažinimo būdu (tradicinė tikrovės paaiškinimo filosofija). Šitokiu būdu marksizmą eliminuojant iki pozityvistinės terminologijos sunaikinamas jo *sąmoningas* revoliucinis turinys, sąmoningo *kryptingo* naujos kultūros kūrimo pobūdis, neracionalios tikrovės atmetimo, paneigimo patosas, t. y. užtušuojama *esminė* – revoliucinė – marksizmo funkcija. Markso istorijos filosofijos principai glūdi jo mąstymo metode, ir būtent jis yra vertingas tiek, kiek padeda suprasti ir neigti racionaliai paaiškinamą iracionalią tikrovę, o ne tiek, kiek iracionalios tikrovės aiškinimo principai padeda kvestionuoti materialistiško ir dialektiško mąstymo metodologiją. Kitaip sakant, Markso mąstymo metodologija ir jo istorijos filosofija prasminga tiek, kiek ji yra tikrovę *sąmoningai keičianti* koncepcija, o ne aiškinanti tai, kas pagal ją jau sukurta. Tai specialiųjų mokslų – empirinės sociologijos – reikalas; jų metodika, kaip ir visų *eksperimentinių* mokslų metodika nuo Markso laikų gerokai išplėtota, efektyvi, tokia efektyvi, kad gamtos mokslai tapo materialia gamybine jėga, o visuomenės mokslai – jos valdymo mokslais.

Taigi racionaliai pertvarkytinos tikrovės revoliucinė Markso koncepcija mokslinė yra tiek, kiek ji išlaiko savo vidinę logiką kintančios tikrovės atžvilgiu, o ontologiškai – kiek teigia tam tikrą ideologiją; prasminga tikrovės atžvilgiu ji ir tėra kaip ideologija (Marksas ir Engelsas taip ir kalbėjo), todėl jos moksliškumo klausimas pereina į mąstymo metodo genetinį ir aktualųjį pagrindimą ir jo santykį su specialiaisiais mokslais, o kultūros teorija iškyla kaip fundamentali revoliucinė kultūros teorija.

1973 02 06

40. Iš to, kas trumpai pasakyta, plaukia tokios išvados:

1) mokslinis komunizmas yra istorijos *kūrimo ideologinė programa*, istorinis materializmas – istorijos *aiškinimo ideologinė programa*, kitaip sakant, marksistinės filosofijos disciplinos sudaro mokslinės ideologijos sistemą, t. y. samprotavimus, kaip *turi būti*;

2) metodologija (mąstymo metodo mokslas) paaiškina ideologijos santykį su realia būtimi (grindžia ideologinių išvadų logiškumą, vidinį ryšį spekuliatyvinės tradicijos gnoseologijos principais);

3) metodologija atriboja nuo ideologijos sferos kai kurias problemas, turinčias specialaus mokslo statusą, ir teoriškai sprendžia ideologijos ir mokslo santykius;

4) tad mokslams paliekama jų specifinė problematika, naujų duomenų apie tikrovę teikimo funkcija;

5) tokio atribojimo ir funkcijų padalijimo pagrindu kaip specialus mokslas įgyja prasmę ir kultūros teorija. Jos specifika, susijusi su specialiųjų mokslų savarankiško ontologizmo tendencija, yra jau atskira problema. Čia pažymėtina, kad kultūros teorija yra teorija apie konkrečią, realią būtį, t. y. nagrinėja ir teorinius keitimo pamatus, ir pačią tikrovę, konstatuoja teorijos ir praktikos neatitikimą specialiojo mokslo statuso prasme, t. y. yra informacijos kanalas tarp ideologijos ir specialiųjų mokslų.

Tad jeigu konkrečioji sociologija konstatuojama kaip valdymo mokslas (metodika), kultūros teorija tokiu atveju suprastina kaip valdymo filosofija, kaip samprotavimas, kas bus gerai ir kas blogai, jei darysime taip ar kitaip remdamiesi tam tikrais ideologiniais principais ir turėdami tokius ar kitokius faktus (konkrečioji sociologija tuo nesirūpina – ji tik „nuleidžia“ ideologinius principus iki tikrovės).

1973 02 07

41. Kodėl gyvūnijos rūšių ne begalinė daugybė, o labai apibrėžtas skaičius? Todėl, kad ribota erdvė? Ar kad ribotas buvo tik tam tikras kosminių alternatyvų skaičius?

Patyrinėti, kaip siejasi Žemę ištikusių įvairiausių kataklizmų istorija su gyvūnijos raidos istorija. Ar taip jau neturi racijos Žoržo Kiuvjė kataklizmų teorija?

1973 02 08

42. Markso ekonominio determinizmo teorija gali paaiškinti praeities filosofines teorijas; jos pagrindu galima kritikuoti ir visas naujas teorijas. Bet kaip ekonominis determinizmas nieko bendra neturi (arba turi labai nedaug) su praėjusia tikrove, lygiai taip pat nedaug (arba nieko) bendra jis gali turėti su ateities tikrove, žinoma, esant vienai sąlygai: jei gyvenimas netvarkomas pagal ekonominį determinizmą, filosofinę teoriją paverčiant ideologija.

Kadangi empiriniai faktai iš praeities pasirenkami tik teorijos teisingumui iliustruoti, tai visa faktinė buvusios tikrovės įvairovė subanalinama tik teorijoje: praktikai įtakos ji nebegali padaryti, nes praktika – tai jau įvykęs faktas.

Ideologija tapusi filosofinė teorija ir kuriamoje tikrovėje nori matyti savo teisingumo patvirtinimą, todėl tikrovės nebanalinti ji negali.

Markso filosofinė teorija, tapusi ideologija, kuria *realią* ideologiniais principais paremtą tikrovę, kuri, beje, yra visai ne tas pat, kas ideologiniai principai, – ji yra tų ideologinių principų determinuojama (tiek, kiek kiekvienas tikslas determinuoja praktinę veiklą), bet yra nepalyginti turtingesnė už ideologinių principų turinį (tiek teigiama, tiek neigiama principų atžvilgiu prasme).

Kadangi ideologinis kultūros tipas ideologinius principus taiko totališkai, tai, suprantama, jie taikomi ir filosofijai, kurios uždavinys tampa principų ir tikrovės neatitikimo aiškinimas. Taigi filosofija ideologinėje kultūroje yra veikli, bet neefektyvi. To, viena vertus, ir siekia ideologinė kultūra, nes ji negalėtų būti ideologinė, jeigu keistųsi jos ideologiniai principai – ji pati save paneigtų. Bet, antra vertus, filosofijos neefektyvumas kelia funkcionierių nepasitenkinimą ir reikalavimus didinti efektyvumą. Efektyvumo didinimas ideologijos totalybėje galimas tik terminologijos eksplikavimu į visą realiosios tikrovės turtingumą, t. y. jos „prijungimą“ prie bendrosios teorijos, jai akivaizdžiausiai prieštaraujančius faktus visokeriopai neigiant (kaip nesamus, atsitiktinius, ne taip suprantamus). Bet toks jų „apdorojimas“ nėra jų realus panaikinimas. O funkcionieriams reikia receptų, kaip juos panaikinti realiai. Teoretikai tokių receptų negali parašyti, nes reikėtų pripažinti tuos „neigiamus“ faktus *esančiais* – tik tokiu atveju būtų galima juos tirti ir pateikti ideologijos atžvilgiu naudingą jų sunaikinimo programą. Šitai galima padaryti tik konkrečiais socialiniais mokslais, kurie, kaip ir kiekvienas eksperimentinis mokslas, turi remtis jų pačių susikurtais tyrinėjimo principais. Čia ir susiduria interesai, čia neefektyvumo mazginis taškas: kaip galima pripažinti savarankiškus tikrovės tyrimo principus kokiems nors visuomenės mokslams, kai yra visuomenės mokslų mokslas – teorija, pagal kurią kuriama ši tikrovė. Jeigu mes leisime kokiems nors mokslams ją tikrinti, tai turėsime pripažinti, kad ta teorija neteisinga arba bent ne visai teisinga. Tada ji negali būti ideologija. O jeigu taip, tai geriau filosofijos neefektyvumas, prieštaravimai ir visa kita, negu šios tikrovės teorinių pagrindų (ir iš esmės – pačios tikrovės) sunaikinimas.

Taigi ideologija tikrovės atžvilgiu yra efektyvi, tačiau jos tiesos čia iškyla kaip idealybės ir materialybės santykis, t. y. idealų reprodukcija yra

neideali, neabsoliuti. Ideologija to patikrinti negali, kitaip ji prarastų savo ideologinę funkciją, o kol ideologija išlieka, išlieka ir ideologijos reprodukcijos tikrinimo poreikis. Jis gali reikštis ir kaip valdymo teorijų kūrimas, ir kaip jų taikymas. Bet ir valdymo teorijos bus neefektyvios tol, kol nebus žinoma, kas valdoma, t. y. kol nebus atskleisti vidiniai valdomų dalykų dėsningumai, o tai, beje, gali padaryti eksperimentiniai mokslai tų valdymo objektų vidinę logiką atitinkančios tyrimo metodikos pagrindu.

1973 02 13

43. Filosofinė sistema turi neužgožti žmogaus, t. y. skaitytojas pro visą tą minčių audinį turi įžvelgti galutinį tikslą (kuris buvo filosofo pradinis tikslas, išeities taškas): ko ta sistema siekė filosofas, kokias problemas sprendė, ką norėjo įrodyti. Tik tai gali reikšti, kad filosofas mūsų suprastas. Antraip jis liks nesuprastas, ir mes patys negalėsime filosofuoti, t. y. spręsti tam tikrų klausimų, ir neišvengiamai nuslysime į citavimą.

Filosofo brandoje paprastai būna du ryškūs periodai: negacijos ir pozicijos. Negacijos periodu filosofas yra žmogiškiausias, giliausias, visapusiškiausias. Pozicijos periodu jis apibrėžia save, apriboja, tampa specialistu, mokslininku, pasiekia aukštumų, bet tik viena kryptimi, vienpusiškumo pagrindu.

Tai labai ryšku kalbant ir apie Hėgelį, ir apie Marksą. Jų jaunystės raštai žymi tokį jų dvasios gilumą, tokį dramatizmą, kuris gali prilygti fanatizmui ir užmojams, su kuriais jie įrodinėja savo filosofinių sistemų išeities poziciją kaip teisingą ir vykdo jos loginę eksplikaciją, kurdami vienintelę, pasak jų, teisingą juos jaudinusių problemų pozityvaus sprendimo technologiją.

Tai taip pat gražu: monumentalu, didinga, kilnu ir t. t. Bet… vienpusiška, ribota…, galbūt ir dieviška, bet… ne žmogiška.

Laimė, kad po Hėgelio ir Markso susilpnėjo iliuzija apie pažinimo ir tikrovės raidos tapatumą, ir autoriai ne taip dažnai rodo tokį altruizmą totalinei vienos minties eksplikacijai, linkdami sutikti su paprastu faktu, kad tikrovė keičiasi savarankiškai netgi suvaržyta totaline *realių* „protingos filosofijos“ įdiegimo į gyvenimą priemonių sistema.

1973 02 13

44. Mūsų logicistinės pastangos yra vergų psichologijos pasekmė, be to, nesąmoninga. Prieš vieną jėgą mes stengiamės iškelti kitą, bet tolygią:

totalinė reali Markso filosofijos eksplikacija mums reiškia iracionalią būtį, o racionalią mes stengiamės sukurti, priešpriešindami tokią pat totalinę mūsų vertybių, dalykų, kurie, mūsų nuomone, yra vertybės, pagrindimo sistemą. Nepastebime viena: mes iškeliame abstrakciją prieš realybę. Juk tai visai kiti dalykai! Ir jeigu mes norime realiai teigti savo vertybes, tai, matyt, kur kas racionaliau yra ne užsiiminėti logine visos būties eksplikacija (t. y. teorine veikla, kuri geriausiu atveju gali atvesti mus į pergalę ir tokią pat diktatūrą, su kuria turės kovoti kiti), bet konkrečia veikla *praktiškai* teigiant tai, kas yra priešiška tai iracionalia (realybėje) tapusiai racionalistinei sistemai. O tam nebūtina ir net iš principo neteisinga, neprotinga siekti totalybės teorijoje, nes tai reiškia ir totalybės tendencijas realybės atžvilgiu.

Jeigu mes manome, kad žmogus (taip pat ir visuomenė) yra protingas ir gali gyventi protingai, tai taip ir elkimės: tirkime viską, pažinkime, keiskime, tobulinkime totališkai, bet ne pagal vieną, o pagal daugybę tiesos modelių, natūraliai. Natūraliai susiklosto ir didžiosios, principinės tiesos, tačiau jos klostosi iš žmogaus dvasios dramatiškumo gelmių, nereikalaudamos aukų, atsisakinėjimo savęs kaip abstraktybių atžvilgiu, o iškildamos kaip natūrali žmogiškosios būties absurdiškumo patirtis.

Gražu yra dėl tiesos aukotis, bet tai žemina žmogų; jei mes nuoseklūs žmogaus žmogiškumo koncepcijos šalininkai, turime gyventi ne tiesai, mes patys turime būti tiesa – teisūs visu žmogiškosios pilnatvės dramatizmu.

1973 02 13

45. Gyvenimo logizacija kaip principas yra, šiaip ar taip, *priemonė*; jis svarbus kaip komunikabilumo sąlyga, tačiau svarbu juk ne pati sąlyga, galimybė, o komunikacijų turinys, komunikacijos prasmė. Nepaisyti to, vadinasi, suteikti vienodą vertę ir nusikaltėlių gaujos komunikavimui rengti naują nusikaltimą, ir, pavyzdžiui, rengti menininkų ginčą. Tačiau pati logika negali parodyti, kad šita komunikacija yra nusikaltimo rengimas (pavyzdžiui, labai griežtai logiškai galėtume pagrįsti melioracijos reikalingumą, nors tai gali būti ir nusikaltimo grindimas – priklausys nuo to, kas grindžia: melioratoriai ar tas, kurio sodą jie rauna). Pati logika, loginis teiginių išvedžiojimas, jei jame nėra klaidų, yra ir vertybė, ir antivertybė. Ir tiesos nustatyti neįmanoma niekaip kitaip, kaip vertybinio aspekto pa-

grindu nurodant ir analizuojant vertybiškumo sąlygas. Tiek, kiek vienas vertybinis aspektas yra logiškiau įrodomas, tiek jis gali būti teisingesnis, pranašesnis už kitą, bent jau tam tikrų sąlygų atžvilgiu.

Tačiau iš esmės tai nedaug ką išsprendžia: kai ką paaiškina, bet tai juk nereiškia, nei kad tiesa rasta, nei – juo labiau – kad ta tiesa jau tapo realybe. Reikalingas veiksmas.

Veiksmas yra tas kirvis, kuriuo kapojami logikos Gordijo mazgai. Veiksmas yra pranašesnis už logiką, nes jis nereikalauja logikos, o ši reikalauja veiksmų.

Taigi – jėga. Jėga yra pati tikroji filosofija.

Atėjome ten, nuo ko pradėjome: gyvenimo logizacija yra tik priemonė gyventi. Aukščiausia vertybė – gyventi, o *kaip* – tai jau kitas klausimas, bent jau toks, į kurį logika atsakymo negali duoti, jeigu nepriimsi kokios nors tau absoliučią vertę turinčios išeities pozicijos, kurią norėsi ginti sukildamas prieš viską, prieš visą pasaulį. Ir tik tuo dar kartą nuosekliai parodysi gyvenimo iracionalumą, ne ką kita.

1973 02 14

46. Kontempliatyvaus realizmo (determinizmo) koncepciją atmetus kaip nemokslinę arba bent jau pripažinus jai tik ideologijos statusą, visi pasaulio daiktai ir reiškiniai apsivalo nuo scientizmo apnašų, įgyja absoliučią vertę, ir kiekviena nauja mintis apie šį švarų pasaulį gali būti kaip išeities taškas filosofinei koncepcijai, kuri bus teisinga tiek, kiek bus naudinga nuo tų pačių scientizmo apnašų apsivaliusiam žmogui teigti save.

Kiek toks teiginys (jo kryptis, turinys) turės scientistinių tendencijų recidyvų ir kaip jie veiks naująją filosofiją, – kitas klausimas. Tačiau tokia pozicija, toks apsivalymas būtinas, neišvengiamas menininkui: tik priimdamas *visą* pasaulį kaip ką nors absoliutaus, jis gali kurti ir sukurti ką nors išties svarbaus.

1973 02 20

47. Kiek logika be psichologinio konteksto yra jeigu ir ne visai beprasmiškas dalykas, tiek ir visi jos visuomeniniai konsekventai (skyrium imant – mokslai) be visuomeninės situacijos, kurioje jie funkcionuoja, konstatavimo yra ne tiek dalyką nušviečiantis, kiek jį nesąmoningai ar sąmoningai supainiojantis reikalas.

O vis dėlto logika kaip *gebėjimas mąstyti* yra ta jėga, kuri pati būdama *tikrovė* visos kitos tikrovės atžvilgiu iškyla kaip lemiamas keitimo faktorius. Galima ginčytis ir įrodinėti visų kitų faktorių svarbą ir svorį realioje būties struktūroje (pradedant grynai individualiomis būties kokybėmis, tokiomis kaip intuicija, valia, psichologinis nusiteikimas ir pan., baigiant visuomeninėmis būties kokybėmis, tokiomis kaip veiklos daiktiniai rezultatai, t. y. mūsoji materialinė bazė, dvasinė visuomenės atmosfera, tos pačios logikos pagrindu sukurtos tikrovės alogizmas ir pan.), tačiau bet kuriuo atveju, pradėję nuo bet kurio taško, prieisime vis tuos pačius du polius: pagal savo tvarką besiplėtojančią gamtą ir prieš tą gamtos tvarką iškylančią jėgą, *mąstymo jėgą*, kurios branduolys, deimantinis rėžtuvas yra logika.

Jos sklaida mėginant prasiveržti į „anapusinę tvarką“ sukuria visus mokslus, menus, religijas (ideologijas), savarankiškai prisidedančius prie tikrovės kitimo, prie tikrovės kitimo savo buvimu, o tai vėl sudaro naujas tikrovės sritis ir naujas tyrimo sferas ir t. t., bet pagrindas lieka tas pats – loginio samprotavimo jėga.

Kas yra ta jėga? Paaiškinimai – bent šiuo metu – pereina į sritį, nuo seno vadinamą mistika.

Kokiu būdu ta jėga reiškiasi? Atsakymai į šį klausimą duoda mums ir kultūros istoriją, ir kultūros filosofiją.

Čia dar svarbu akcentuoti, kad logika *prasminga* darosi tik kaip *žmogaus proto galia*, kad jos sklaidos tyrimas neracionalistine ar kokia kitokia mistika darosi tik tada, kai į tyrimo lauką įtraukiamas pats logikos subjektas, kai tiriama ir logika, ir jos turėtojas, vartotojas, kuris ja kaip kokiu įrankiu kuria visą savo tikrovės turtingumą (ir neturtą).

1973 02 21

48. Rut Benedikt mintis, esą kiekviena kultūra (nesvarbu, ką šiuo atveju vadinsime kultūra: konkrečios tautos kultūrą, istorinę epochą) auga ir plėtojasi vieno kokio nors svarbiausio savo bruožo ugdymo kryptimi, yra visai teisinga ta prasme, kad ji verta dėmesio mums: jei mūsų kultūra yra nukreipta, pavyzdžiui, į savianalizę, o iš mūsų reikalaujama veiklos, tai gyvenimo būdas iš esmės keičiasi ir su tuo susyja daugybė destruktyvių momentų; jų gausa gali būti tokia, kad tai gali reikšti ne gyvenimo būdo pakitimą, bet (kartu su tuo) ir kultūros subjektų išnykimą, bent jau tokią jų transformaciją, kad apie gyvą kultūrą šiuo atveju gali būti beprasmiška kalbėti.

1973 02 28

49. Substancialinis požiūris reikalauja kai kurių tarybinėje filosofijoje visai ar beveik visai nevartojamų sąvokų. Viena svarbiausių yra racionalistinės filosofijos, filosofijos racionalistinės tradicijos (kai kurių teigimu tai kontempliatyvioji filosofija, filosofijos kontempliatyvinė tradicija) sąvoka, apibūdinanti filosofijos tradiciją, kurios gnoseologinis pagrindas yra loginė spekuliacija.

Istoriškai ta tradicija randasi su Sokratu ir per Platoną išsiplėtoja Aristotelio filosofijoje, jos „sveiko proto“ ontologine ir „dialogo metodologijos“ gnoseologine prasmėmis, kur nebelieka Sokratui dar būdingo iš elėjiečių perimto gnoseologinio nuoseklumo siekimo, kur yra tik „apdorojimas“, „subanalinimas“ ir pan. – ideologiškai tai visiškai atitinka Aristotelio „tikrovės pateisinimo“ poreikius. Pasak Lenino, Aristotelio logika (filosofija) yra Hėgelio logikos (filosofijos) „pareikalavimas, ieškojimas“, o Hėgelio filosofija yra „visos ligtolinės filosofinės problematikos tąsa“[15], tai, suprantama, ir Hėgelio filosofija išlieka racionalistinės (spekuliatyvinės) filosofijos tradicijos rėmuose. Kadangi Marksas tik „apvertė“ Hėgelį (gnoseologijoje), o Leninas abu interpretavo pagal savo reikalus, galima suprasti, kad gnoseologinis principas ir mums yra tas pats, koks ir antikos laikais, – loginė spekuliacija ir kontempliacija, nepastebimai į tradicinės spekuliacijos schemas įtraukiant naujas mokslų („taikomosios logikos“[16]) išvadas – taigi neatsisakant savo išankstinio racionalistinio nusiteikimo, ignoruojant „daiktų savyje“ logiką. Kad tokia pažinimo metodika yra gryniausias subjektyvizmas, voliuntarizmas gnoseologine ir ideologizmas ontologine prasme, rodo tai, jog pažangos sąvokos turinys pagal spekuliatyvinį pažangos supratimą vis akivaizdžiau neatitinka empirinių faktų, ir ne atskirų, o totališkų, iš visų pusių grasančių žmonijai – jei ji sąmoningai neatsisakys XIX amžiaus pradžios romantinės žmogaus ir gamtos santykio koncepcijos – totaliniu susinaikinimu.

Šitos problemos iš spekuliatyvinės racionalistinės filosofijos gnoseologiškai nuosekliai neišplaukia. Jas taip pat būtų galima gvildenti, tačiau jų sprendimas racionalistinės filosofijos plotme bus iš anksto teigiamas, nes racionalizmo teigiamas nusiteikimas išreikštas dar jo gnoseologiniuose

[15] Ленин В. И. *Философские тетради*. Москва, 1973, с. 326.

[16] Ten pat, p. 198.

principuose ir svarbiausiame iš jų – nekreipti dėmesio į „pavienį faktą“. Štai ką komentuodamas Hėgelį teigia šiuo atveju Leninas apibūdindamas pažinimą: „Pažinimas yra (proto) gilinimosi į neorganinę gamtą *procesas* siekiant ją pajungti subjekto valdžiai ir apibendrinti (pažinti jo reiškiniuose bendrybę).“[17] Taigi ne reiškiniai ir jų logika, o tai, kas jiems bendra, yra pažinimo patosas. Tai yra empirijos atmetimo kaip to, kas yra nereikalinga, nelabai svarbu, programa – grynas idealizmas.

Idealizmą padarius gnoseologijos principu, net ir spekuliuojant materializmo samprata neįmanoma būti materialistu. Todėl leninizmas yra racionalizmo užbaiga, jo absurdiška situacija, kai teiginys paneigia pats save ne savaime, o per situaciją. Šia prasme (pagal marksizmą sukurta) praktika iš tiesų yra tiesos kriterijus, tačiau ją paversti tokiu kriterijumi remiantis racionalistine gnoseologija ir marksistine arba leninine ontologija yra neįmanoma; galima tik konstatuoti situacijos absurdiškumą. Išeitis – kitų gnoseologinių principų ir ontologinių modelių taikymas: tada jų mokslinis pagrįstumas taps tiesos kriterijumi, spekuliatyvinių racionalistinių modelių nepagrįstumo įrodinėjimo argumentu.

1973 02 28

50. Leninizmo gnoseologiniai principai geriausiai atsiskleidžia iš Lenino pabraukymų Jozefo Dycgeno knygoje „Smulkieji filosofiniai raštai“: „Šiuolaikinis socializmas yra mokslinis. Kaip *gamtos mokslas neišgalvoja savo teiginių*, o ima juos iš *juslinio materialios tikrovės stebėjimo*, lygiai taip pat šiuolaikiniai ir komunistiniai mokymai yra ne projektai, o tik iš tiesų egzistuojančių faktų pripažinimas.“ Ir toliau: „Kaip negrabūs senovės šautuvai buvo būtina pakopa prie šiuolaikinių patobulintų įvairių sistemų šautuvų, lygiai taip pat metafizinės Leibnico, Kanto, Fichtės, Hėgelio spekuliacijos – tik sąlygos arba neišvengiami keliai galų gale pasiekto fizinio supratimo, *kad idėja, sąvoka, logika arba mąstymas yra ne materialaus reiškinio sąlyga, ne jo prielaida, o visų pirma jo rezultatas.*“[18]

Kaip šioje citatoje, aiškiau ir neparodysi, kad Leninui rūpėjo ne gnoseologija, ne gnoseologinis (mokslinis) nuoseklumas, o tam tikra tiesa, kurios faktus (pasakymus, užuominas) jis rankioja visoje jam žinomoje

[17] Ленин В. И. *Философские тетради*. Москва, 1973, с. 176.

[18] Ten pat, p. 365.

istorijos filosofijoje: tiesa, kad loginis mąstymas ir yra pažinimas, arba, kaip jis sako, logika ir yra pažinimo teorija[19].

Jeigu taip, tai dialektika, kaip „gyvenimo proceso“ loginis atspindys, yra ta objektyvi tiesa, kuri iškyla kaip totalinė nuo individo nepriklausanti tiesa, kurią individas turįs stengtis pažinti, idant priartėtų prie žinojimo, kuris jį daro žmogiškesnį. Bet kas gi yra ta objektyvioji tiesa, jei ji nepriklauso nuo individualaus mąstymo? Juk kas nors turi nustatyti: šitas sprendimas yra objektyvus, šitas – ne ir t. t. Štai kur slypi autoritarizmas, realybėje pasireiškęs klasikų teiginių sudogmatinimu ir dogmų keitimo reikalu įsteigęs praktinę visuomenės instituciją, vėliau įformintą kaip partijos suvažiavimai (tas pats autoritarizmas, tik pridengtas demokratizmu).

Taip „mokslinė tiesa“, pagrįsta „Leibnico, Kanto, Fichtės, Hėgelio metafizinėmis spekuliacijomis“, o Markso koncepcijoje iš hėgeliškosios idėjos sklaidos tikrovėje tapusi tikrovės idealiu „atspindžiu“, iš „metafizinės spekuliacijos“ stebuklingai tapo „vienintele teisinga moksline tiesa“.

Kuo gi šios „vienintelės mokslinės tiesos“ pranašai gali atremti tą faktą, kad logika – tai dar ne pažinimas, kad logika – tik priemonė, instrumentas? Niekuo, nes sąvoka ir objektas jiems tas pats, tegul ir objekto „idealizacija“, „atspindys“ yra tapatūs dalykai. Tai tokia nesąmonė, kad, jeigu iš tiesų būtų buvę taip, mes nuo Markso laikų nebūtume nieko sukūrę, t. y. darę ką nors pagal idealų modelį, tyrę realizacijos neatitikimus idealui ir tuo pagrindu ėję toliau – būtume stagnavę (sukūrę idealią „teisingą“ ir negyvą tvarką, kurios tikslas būtų buvęs „tiesos saugojimas“, neatitikimų naikinimas; deja, niekur tai neatsitiko, net Rusijoje, kur buvo pritaikyti tie principai). Pasirodo, jei Leninui ir nebuvo žinoma Konto ir kita pozityvistinė filosofija, jam buvo pažįstama pozityvizmo principu remiama ir tuomet jau buvusi marksizmo kritika. Antai savo „Imperializmo sąsiuviniuose“ Leninas kritikuoja Johano Plengės knygą „Marksas ir Hėgelis“ (1911) už tai, kad Plengė teigia istorinį materializmą esant „ne kuo kitu, kaip patetišku gestu“, „nepaprastai racionalistine teorija“, „spekuliacijomis“, „pačia savo esme idealistiniu visuomenės tyrinėjimu“, kad Markso kelias yra „ne mąstytojo, o… laisvės pranašo kelias“[20]. Kad taip tikrai yra, rodo Markso teiginių interpretacijos, skyrium imant Dycgeno „Socialdemokratijos re-

[19] Ten pat.

[20] Ten pat, p. 361.

ligija“, straipsnis, kurį įdėmiai perskaitė Leninas, pabraukdamas žodžius: „Socialdemokratijos principai yra *naujos* religijos medžiaga…“[21]

Bet ką gi prieš pozityvizmo principais paremtą kritiką pateikia vienas iš klasikų?

Deja… Jis tik cituoja Plengę ir… koneveikia: „Koks menkystė tasai Plengė, o – štai mokslinė jo knygiūkštės vertė“[22] (beje, tie žodžiai rodo absoliučiai bejėgišką Lenino susierzinimą). Betgi kritika *ad hominem* niekada nebuvo mokslinė kritika.

Iš čia ir visa ta painiava (jei atmesime vėliau pridėtą atvirą demagogiją). Jeigu būtų pasakyta, kad marksizmas-leninizmas yra ideologija, kuria remdamiesi mes kuriame savo tikrovę, naują tikrovės tipą ar pan., o tos kūrybos efektyvumą tiria nuo ideologijos nepriklausantys visuomenės mokslai, būtų kita kalba. Bet gnoseologinis principas, kad žodis yra totališkai pritaikytas kūnas, neleidžia ir tokio „dualizmo“.

1973 03 02

51. Aš galiu suprasti Lenino filosofinių pažiūrų savotiškumą. Jo tiesiog fanatišką „materializmą“ lemia nebūtinai cinizmas, nors apskritai Lenino pažiūras sunku apibūdinti (žinant realiuosius Lenino veiklos metodus ir jų realiąsias konsekvencijas) kitaip kaip *ciniška utilitarizmą*. Teigti, kad Leninas sąmoningai to (cinizmo) siekė – reikštų viską perdėm supaprastinti ir patiems atsidurti lenininės gnoseologijos pozicijose. Mes esame pajėgūs atrasti ir idealesnių momentų. Visų pirma – tai menkas Lenino filosofinis intelektas. Tada jau galima nurodyti jo „praktikos poreikių“ absoliutinimą.

Kai menko intelekto ir pakankamo temperamento žmogus turi jau susiklosčiusius praktinius tikslus, kurie reikalauja ne to temperamento slopinimo, o aktyvinimo, savaime suprantama, jis negali rinktis dvejojimo ar skepticizmo gnoseologijoje; ir kai jo tikslus nusako jau esanti filosofinė koncepcija, jis negali gaišti laiko kurdamas savąją, – jis nebent patobulins jau esančiąją ir priims kaip savą; kiekvienai veiklai reikalinga teorinė platforma, tačiau jei veikla reikalauja viso temperamento, o jos rezultatai numato ir teorinės koncepcijos tobulintojo šlovę tam, kuris atiduos visą

[21] Ленин В. И. *Философские тетради*. Москва, 1973, с. 368.

[22] Ten pat, p. 362.

temperamentą veiklai, abejonių negali kilti. Tokia yra individuali psichologinė Lenino filosofinio primityvizmo plotmė. Ją sustiprina ir visuomeninė: filosofinė koncepcija tuo suprantamesnė, juo primityvesnė; Lenino veiklos objektas – Rusijos darbininkų klasė – nesusidorotų su jokia kitokia filosofine koncepcija, kaip tik primityvia; be to, Leninui rūpi ne darbininkijos filosofinis išprusimas (tai, pasak jo, lygu ištižimui), o tokia filosofija galima išgauti realią jėgą, veiklumą.

Užtat Leninas ir taiso visus, net savo mokytojus Marksą ir Engelsą: jiems filosofinė koncepcija yra *veiklos programa*, nenaikinanti filosofavimo apskritai, o duodanti programą veiklai, kuri ugdys ir naujus filosofavimo būdus (būtent čia Marksas įžvelgė realiąją savo koncepcijos galią; jo koncepcijos sudogmatinimo linkme pasuko jau Engelsas), o Leninui Markso mokslas yra žemė, kur galima ieškoti ir rasti galimų paversti lozungais pasakymų ir jais vadovautis siekiant tam tikrų tikslų.

Todėl: logika = dialektika = pažinimo teorija, teorija = praktika = ir t. t., ir pan.

Lenino „tikslingumas“ yra toks absoliutus, kad jis su džiaugsmu atmeta bet kokias subtilybes ir gnoseologijoje – kad tik viskas būtų „vieninga“ nuo pradžios iki galo. Užtat sąvoka yra objekto atspindys, kopija (kad ir kaip mėgina suktis šiuolaikiniai tarybiniai Lenino komentatoriai, jis nieko kita neteigia: „idėjos ir pojūčiai – tai objektų kopijos arba atspindžiai“[23]), užtat logika yra pažinimo teorija; tiesa, logika čia nesanti savarankiška proto galia – tai yra „sudėtingos, dialektiškai besivystančios tikrovės atspindys“, t. y. tikrovė logikai suteikia dialektiškumą. Žmogui ir jo protui vietos šitoje schemoje nėra: sąvokos atspindi tikrovę, tikrovė yra dialektinis objektų sąryšis, tad dialektiškumas prote tampa neaiškia sąvokų hierarchija, kuri ir vadinama dialektinio mąstymo turiniu. Žmogų galima numanyti neišnykus, bet tikrovės atžvilgiu jis iškyla kaip bejėgė, neveikli, tolstantį tikrovės ryškumą atspindinti institucija; bet koks minties aktyvumas, pasireiškiantis teiginiu apie tikrovę, gali būti slopinamas tokiu pat, tik dėl subjektyvaus suvokimo kitaip matomu, suvokiamu aptariamuoju dalyku tame visuotiniame dialektiniame ryšyje; tikslinimams ir ginčams čia gali nebūti galo; ir nėra; bet juk tam kurta Lenino gnoseologija: jeigu pažinimo teorija yra logika, tai filosofija yra tai, kas teigiama tos logikos ir

[23] Cit. pagal: *В. И. Ленин. Биография*. Москва, 1972, с. 184.

kas teigia; tad visai nuoseklu, kad tas, kas teigia (t. y. veikia), o ne dvejoja, yra padėties šeimininkas (taip ir yra; ir tai yra barbarų išminties teorizavimas), o tas, kas pirmas paskelbė šį teiginį ir pavertė jį tikėjimu (bent grupės, partijos), yra „pradžių pradžia“. Ratas užsidaro.

Lenino pažiūrose galima rasti ir atviros demagogijos, jo pažiūrų cinizmą galima aiškinti utilitarizmo absoliutizavimu; visa tai galima susieti su ypatinga Rusijos politinės kovos atmosfera XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje: ypatinga neapykanta caro biurokratijos despotizmui, jo naudojamų minties, gyvenimo slopinimo priemonių brutalumu, palyginti su kuriomis gnoseologinis primityvizmas gali atrodyti nekalta apgaulė, – juk darbininkija nė nesupras, o ir „gyvenimui“ ne tai įdomu, ne to reikia, juo labiau kai nežinai, ar iš tos apgaulės dar kas nors išeis; daug ko galima rasti, bet negalima užmiršti ir dar vieno grynai gnoseologinio pobūdžio reiškinėlio: kad toks primityvizmas labai artimas iš barbarybės dar nepakilusiai Rusijai, kad intelektualinis skepticizmas dar svetimas netgi žymiausiems Rusijos protams, kad visiems jiems būdingas tikėjimas kažkokiu mistišku gėriu, tiesa, teisingumu ir t. t., t. y. optimizmas, savotiškai Rusijoje susipynęs su žiauriausiu cinizmu… Ir Leninas čia ne išimtis. Juk XX amžiaus pradžioje filosofinis mąstymo būdas į Rusiją dar tik skverbėsi. Kas, turėdamas prieš akis nežmonišką gyvenimą ir jausdamas tiek savyje, tiek aplinkoje esant galimybių jį pakeisti, neatiduos pirmenybės ryžtingai koncepcijai, o ne intelektualiam bejėgiškumui? Be to, svarbiausia: juk Leninas, kaip ir bet kuris kitas filosofas ar politikas, logizavo *savo nusiteikimą*; logizavo pagal savo tautos tradicijas ir sugebėjimus, kurias teikė istorija, ir pagal savo sugebėjimus ir siekimus. Ar tai, kad ta logizacija mažiau išradinga, reiškia, kad ji ir mažiau reikšminga?

1973 03 04

52. Svarbu yra ne atskiri teiginiai, svarbu yra tik tų teiginių raidos *istorija*, t. y. kokia pasaulio samprata plėtojasi tais teiginiais. Ta prasme svarbūs ne Platonas, Aristotelis, o antikinė filosofija, išugdžiusi tam tikrą pasaulio sampratą, kuri kaip pagrindas tarnavo ir viduramžiškajai, ir naujųjų, ir naujausiųjų laikų Europos filosofijai, taip pat sukūrusioms ir natūraliai paneigusioms savąsias pasaulio sampratas. Ta prasme svarbus yra ne Renė Dekartas, Tomas Hobsas, Kantas, Hėgelis ar kiti mąstytojai ir jų teiginiai, o jie *visi kartu*, pratęsę *tą pačią* iš esmės vieną pasaulio sam-

pratą reiškiančią mintį (tik akcentavę įvairius aspektus, įvairias sritis), iki Hėgelio ją užbaigė ir ji tapo alternatyva naujausiųjų laikų filosofijai, naujos pasaulio sampratos konstravimo prielaida.

Šita metodologija yra nepaprastai svarbi, ypač kultūrologui. Taip ji pasaulį padalija į visai apibrėžtas epochas – kultūros epochas – pagal tikrai buvusias realijas, o ne spekuliatyviomis konstrukcijomis (kaip pas mus) suskirstanti istoriją, ir tuo palengvina struktūrinį kultūrų raidos modeliavimą.

Žodžiu, aš apčiuopiau esmines istorijos galias: mintį ir veiksmą; randu idealiosios ir materialiosios kūrybos santykį; susieju visa tai į tam tikras substancijas, tampančias viena kitos alternatyvomis; galiu atskleisti ir jų „vidinį mechanizmą“, o kartu neprarasti labai aiškaus santykio su visu tuo kaip mintiniu pasauliu, kuris reikalingas man, kaip absoliutybei, tam tikriems tikslams.

Taip susisieja istorija ir individas, praeitis, dabartis ir ateitis.

1973 03 07

53. Prielaidą, kad mokslo ir technikos revoliucija ir industrijos (technikos) raida skatina kapitalizmo ir socializmo priešingumų niveliaciją, pagrindžia naujausios socialinės teorijos, kurių svarbiausios yra: 1) liaudies kapitalizmo teorija; 2) visuotinės gerovės visuomenės teorija; 3) industrinės visuomenės teorija; 4) konvergencijos teorija; 5) integralinės visuomenės teorija; 6) postindustrinės visuomenės teorija; 7) technotroninės eros teorija.

1973 04 03

54. Kultūros filosofija yra kultūros teorijos principų pagrindimas, įrodinėjimas, o pati kultūros teorija (konkretus socialinis mokslas) yra konkretaus kultūros (tikrovės fenomeno) modelio konstravimas pagal tuos (kultūros) filosofijoje pagrįstus principus ir iškyla kaip konkretaus kultūros aprašymo (kultūros istorijos apskritai, kultūros epochos, lokalinės kultūros būklės ir pan.) metodika.

1973 04 04

55. Jeigu „mokslas šiandien vis labiau tampa savotišku kultūros epicentru, jis daro vis didesnį poveikį įvairioms visuomenės gyvenimo sri-

tims, žmogaus likimui pasaulyje, jo ateičiai ir t. t.“[24], ir jeigu, anot Liuiso Memfordo, „mūsų visuomenėje esama daug faktorių, kurie mokslo pasiekimus padaro monumentaliu absurdu“[25], tai priimti pozityvistinę (arba neopozityvistinę) filosofijos metodologiją, kuri, Teodoro Oizermano žodžiais, yra „šiuolaikinio gamtos mokslo interpretacija“[26], reikštų iš esmės sutikti su tuo, kad mokslas ir toliau turi būti „kultūros epicentru“, kad jis „darytų vis didesnį poveikį“ ir t. t., ir pan., žodžiu, priimti esamą tvarką kaip nepakeičiamą netgi tuo atveju, jei yra faktorių, kurie „mokslo pasiekimus paverčia monumentaliu absurdu“.

Savaime suprantama, neopozityvizmas apskritai ir lingvistinė filosofija skyrium tyrinėja ir tiesos bei netiesos problemą, t. y. moko įžvelgti, kas tame scientistiniame totalitarizme yra netiesa, pseudoteiginiai, absurdiški teiginiai. Tačiau tas mokymas, tas tikrovės kvestionavimas šiuo atveju yra toks lokališkas, apsiribojantis mokslo problematika, kad ir tas tiesas apie tai, kas yra tiesa šiuolaikinio moksliškumo atžvilgiu, jis ne tik neatveda prie „absurdą įgalinančių faktorių“, bet pačias jas paverčia dar vienu absurdu.

Pamatyti tai pro neopozityvistinio scientizmo džiungles taip pat sunku visur, kad ir kur būtų filosofuojama pagal pozityvizmo principus, – ir Vakaruose, ir Rytuose.

Todėl visiškai priimtina knygoje „Filosofija šiuolaikiniame pasaulyje“ plėtojama mintis, esą filosofijai reikia teikti savarankiško spekuliavimo teisę, o „mokslo rezultatų įprasminimo“ (t. y. spekuliavimo) rezultatai visiškai priklauso nuo spekuliuotojo nusiteikimo (t. y. ideologinių pozicijų).

Šitokia koncepcija neišvengiamai kreipia į eklektizmą, bet gnoseologinio nuoseklumo paisymas (principas, prievartavęs visą klasikinę filosofiją) jau tiek pridarė nesąmonių (taip pat ir geras pozityvizmo tendencijas pavertė bejėgišku skėtriojimusi arba net ir absurdu, pavyzdžiui, empirinės sociologijos pritaikymas žmogaus dvasiniam pavergimui), kad dar kartą bandyti būti *moksliškumu* užuot panorus būti *prasmingu*, ne tik prabanga, bet ir nusikaltimas absurdo pasaulyje. Negalima tyrinėti, kai dalyko ab-

[24] Митрохин Л. Н. Философия и наука в современном мире // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, 1972, с. 5.

[25] Ten pat, p. 13. (Mitrochino perpasakota Memfordo mintis.)

[26] Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, с. 121.

surdiškumas yra akivaizdus, – reikia veikti. Būtent tokią platformą ir numato knygoje dėstoma koncepcija: kurk, filosofuok, kovok, o kur nueisi, priklauso nuo tavo intencijų ir sugebėjimų.

Beje, dėl ideologijos. Nuosekliai laikantis knygoje dėstomo požiūrio, kad filosofija yra mokslo duomenų apibendrinimas, bent jau jų „inkorporavimas“[27], ideologijos turinį galima gana neblogai manipuliuoti visais „moksliniais metodais“.

56. Gerai, tarkime, kad filosofijos specifika šiame mokslo amžiuje yra jos pasaulėžiūrinė funkcija. Aš tai priimu. Tačiau viena yra filosofuoti remiantis racionalistine tradicija ir visai kita – empiristine tradicija.

Empiristinė tradicija XX amžiuje išugdė filosofines sistemas, pasukusias į kalbos, į mokslo analizę, – ir tai yra taip pat pasaulėžiūrinė platforma, tos filosofijos atlieka visai apibrėžtas pasaulėžiūrines funkcijas!

Racionalistinė tradicija XX amžiuje taip pat nestovėjo vietoje – ji visų pirma davė marksizmą-leninizmą, tipiškiausią, nuosekliausią klasikinės filosofavimo tradicijos tęsėją. Jis taip pat atlieka pasaulėžiūrinę funkciją, yra „revoliucinio pasaulio pertvarkymo“ ideologija.

Tos ideologijos kovoja. Kovodamos savo teisumą ir priešininko neteisumą jos argumentuoja, grindžia tuo pačiu moksliškumo kriterijumi.

Bet kaipgi suprantamas tas moksliškumas? Empirizmas turi labai aiškų moksliškumo kriterijų – verifikacijos principą. Racionalizmas tokiu aiškumu nepasižymi. Antai Oizermanas filosofijos moksliškumą postuluoja taip: „kalbant apie marksistinės-lenininės filosofijos moksliškumą, reikia pabrėžti jos specifines savybes, nes filosofija negali (ir neprivalo) būti mokslinė tuo specialiu požiūriu, kuriuo moksliškumas suprantamas specialiuose moksluose“[28].

Kas yra tos *specifinės savybės*?

Oizermano teksto analizė rodo, kad, griežtai kalbant, tai yra pasaulėžiūriniai momentai. Tačiau iš kur turi atsirasti tie pasaulėžiūriniai mo-

[27] Štai kaip Oizermanas minėtame straipsnyje teigia dialektinio ir istorinio materializmo moksliškumą ir šiuolaikiškumą: „Kadangi ši filosofija, kitaip negu prieš ją buvusios materializmo formos, nuolat plėtojasi, *turtėja naujais teiginiais* (išskirta mano. – *R. O.*), ji tapo moksline filosofine pasaulėžiūra“ (p. 112).

[28] Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, с. 126.

mentai, jeigu jų, priešingai negu pozityvistinėje metodologijoje, su visu moksliškumo kriterijaus taikymo nuoseklumu neturime pagrįsti apibendrintais tikrovės faktais? Oizermanas į tai neatsako, nors kreipiasi į daugelio mokslo autoritetų žodžius ir teigia, esą „filosofijos ir specialiųjų mokslų atsiskyrimas“ per amžius vis didino „filosofijos būtent kaip pasaulėžiūros vaidmenį“[29].

Klausimas nėra jau toks sudėtingas.

Jeigu mes iš tiesų priimsime teiginį, kad filosofijai neprivalu laikytis neopozityvistinio moksliškumo principo (apie tai, aiškinantis kodėl taip turi būti, jau kalbėta), tai *filosofijos moksliškumo kriterijumi, matyt, galima laikyti tikrovėje iškilusių problemų paaiškinamumo, išsprendžiamumo kriterijų*. Iš tiesų, jeigu filosofijai ir mokslams vis aiškiau apibrėžiant jų objektus taip, kad filosofijai tarsi ir nebelieka nieko kita, kaip tik atsakinėti į mokslų keliamus klausimus, „auga filosofijos pasaulėžiūrinis vaidmuo“, tai kuo kitu tas „vaidmuo“ gali reikštis, jei ne mokslo keliamų problemų paaiškinimu viso ligšiolinio žmogiškosios minties patyrimo kontekste? Tai absoliučiai atitinka visą filosofijos istorijos patosą, puikiai jį pratęsia ir įgalina išspręsti esminį šiuolaikinės filosofinės minties būklės prieštaravimą: prieštaravimą, viena vertus, tarp neopozityvizmo siekio viską „grįsti tikrove“ ir nepalikti jokių klausimų, kuriuos esą išspręs „pats gyvenimas“, ir tam tikrų veiklos gairių bendros teorijos pavidalu, apie kurią tiek kalbama ir dejuojama Vakarų filosofijoje, nurodymo; antra vertus, prieštaravimą tarp marksistinės filosofijos bendrosios ideologinės koncepcijos ir reikalo ją plėtoti pagal gamtos ir visuomenės specialiųjų mokslų naujausius empiriniu būdu gautus duomenis, kuriančius nesusistemintą, neįprasmintą pasaulėvaizdį.

Filosofija nėra ideologija, filosofija atlieka ideologinę funkciją, tačiau atlieka ją sistemindama, teorizuodama mokslo nuolat turtinamą pasaulėvaizdį, kitaip sakant, mokslo žinių pagrindu besikuriančią pasaulėžiūrą, pažiūrų sistemą, kuri jau tiesiogiai siejasi su ideologija kaip tam tikrų vertybių sistema. Kelias nuo proto iki emocinių vertybių neišvengiamai veda per filosofiją, per vienų vertybių įprasminimą ir pavertimą kitomis, o tas įprasminimas – filosofijos žemė – vykdomas ne kaip nors kitaip, o tik

[29] Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология // *Философия в современном мире. Философия и наука*. Москва, с. 127–128.

metodo, kuriuo pasiekiama tam tikra vertybinė orientacija, mokslinio pagrįstumo, mokslinio argumentavimo analize. Tai ir yra tikrasis filosofijos moksliškumo kriterijus, tai yra filosofijos metodo analizė, kurios išvados turi tiesioginę įtaką vertybinei orientacijai, t. y. mokslinio ir filosofinio pažinimo pagrindu besiformuojančiai ideologijai.

1973 04 06

57. Ideologinis dogmatizmas užprogramuotas jau „tarybinės filosofijos pagrindiniame klausime“ – materijos ir sąmonės santykio klausime. Juo remiantis visa filosofijos istorija nagrinėjama kaip materializmo ir idealizmo kovos istorija, t. y. kaip ideologijos istorija, o filosofijos istorija yra – deja! – šis tas daugiau… Suprantama, filosofijos istorijoje kaip niekur kitur gerai atsiskleidžia ideologijos istorija, bet juk ideologija yra atskira žmonijos minties sfera – žmonijos nuotaikų, arba nusiteikimų, sfera, tiesiogiai susijusi su filosofija, bet ideologijos ir filosofijos istorijos – anaiptol ne tas pat. Dažnai būtent filosofija gimdė ideologiją (tipiškas pavyzdys – naujųjų laikų filosofija, užčiuopusi žmogaus kuriamosios galios materialiuosius pradus būsimųjų mokslų pavidalu ir suformavusi XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje suklestėjusį antropocentrizmą kaip buržuazinę ideologiją), bet buvo ir priešingų atvejų (pavyzdžiui, viduramžiais ideologija formavo filosofiją, tačiau ji tebuvo filosofijos negalimumo barbarų protuose rezultatas ir buvo pasiskolinta iš religijos, kuri yra seniausia, tikriausia ir gryniausia ideologijos forma; XX amžiuje iš mokslo ir jo pasekmių suvokimo formuojasi nauja pasaulio ideologija, kurios ryškesnių bruožų kol kas, deja, negalima išskirti).

Žodžiu, ideologija nėra filosofija, lygiai kaip ir filosofija nėra ideologija. Iš filosofijos gali būti kildinama ideologija, filosofija gali *reikšti* ideologiją, tačiau kad filosofinės idėjos taptų ideologija, jos turi įgyti ne loginio teiginio, visapusiškai kvestionuojamo teiginio (kurio prasmė ir yra ta, kad jis yra neigimo pagrindas), o nekvestionuojamo teiginio statusą: šiuo atžvilgiu ideologija yra filosofinių teiginių pavertimo beapeliaciškai tikėtinais teiginiais disciplina; kitaip sakant, mokslas, įrodinėjantis, kodėl tais ar kitais teiginiais turime tikėti; dar kitaip – ideologija yra vertybių pagrindimo mokslas, pagrindimo, o ne analizės, – tai reikia skirti!

Tarybinė filosofija būtent tokia ir yra – ji pagrindžia tam tikrą didelei pasaulio visuomenės daliai privalomą vertybinę orientaciją. Tiek, kiek ji

naudojasi loginėmis operacijomis, ją galima vadinti moksline. Bet ar vien logika sudaro mokslą? Svarbiausia čia yra štai kas: filosofija yra kildinama iš ideologijos, o ne ideologija iš filosofijos, t. y. ideologija grindžiama ne vis naujais ir naujais faktais apie tikrovę, kurie apdoroti filosofijos gali būti pagrįsti kaip tam tikra vertybinė orientacija pasaulyje, kaip ideologija.

Štai čia ir išryškėja esminis tarybinės filosofijos ir mokslo konfliktas: pas mus ne ideologija keičiama pagal naują pasaulėvaizdį, kurį teikia mokslas, o interpretuojami mokslo faktai (netinkamus nutylint) naudojami filosofinėje problematikoje ir taip skelbiamas nuolatinis filosofijos atsinaujinimas, turtėjimas ir pan. Reali tokios būklės padėtis yra ta, kad daugelis mokslų, kaip ideologiškai nenaudingi, visai neugdomi (pavyzdžiui, empirinė sociologija), o įvairių kitų, be kurių neįmanoma technologinė pažanga, faktai interpretuojant iškraipomi, derinami prie ideologinių postulatų, apdorojama jų tikroji prasmė. Filosofija pas mus skirta ne pasaulėjautos turtinimui, o politinių sumetimų vyriausybei naudingos vertybinės orientacijos postulatų ir pagrindimo apsaugojimui.

Kas nenori užsiimti filosofijos „mokslinio praturtinimo“ darbais ir įrodinėjimu, kad tai yra mokslinė veikla, užsiima istoriškai susiklosčiusios padėties aiškinimo problematika. Toks „trečias kelias“ yra Eugenijaus Meškausko kelias. Jis gražiai atskleidžia tarybinės filosofijos formavimąsi marksistinės filosofijos pavidalu problematiką kaip filosofinės minties problemų perimamumo istoriją, išryškina Markso teorijos pozityviąsias puses ir tuo pagrindu kritikuoja tarybinių kolegų nenuoseklumus. Jis yra moksliškesnis už kitus ta prasme, kad nesikiša į ne savo sritį – nekreipia dėmesio į naujus filosofavimo metodus kaip metodus tikrovei pažinti, jis juos tik paaiškina. Tačiau ar paaiškinimas ir yra filosofija? Ar *status quo* paaiškinimas gali būti filosofijos tikslas? Kada pasaulyje dedasi baisybės, kada idealai, dėl kurių atsisakoma aktyvios pozicijos, kuria idealų absurdą! Tai esteto, negyvo žmogaus pozicija.

Užtat man artimesni tie, kurie, nesibaimindami susitepti „nemoksliškumu“, moksliškumu vadina net ir menko naujo faktelio įtraukimą į filosofijos (kartu ir ideologijos) sferą.

Tačiau tai jau mano vertybinė orientacija, mano „ideologija“, o jos pagrindimas, deja, turi būti „sumokslintas“ pagal bendrą mūsų ideologams priimtiną schemą.

ISTORINĖ KULTŪROS PAŽANGOS SAMPRATOS RAIDA

Dalykinė pratarmė

(1974)

Kultūros teorija yra filosofinė disciplina, nes tai yra teorija apie vienos kultūros ar kultūrų grupės aprašymo, analizavimo būdą, metodą, t. y. metodo, kuriuo remiantis geriausia aprašyti konkrečią kultūrą, siūlymas. Kultūros teoretiko (filosofo) pasiūlytu metodu naudojasi kultūros istorikas (mokslininkas). Taigi kultūros teorija yra kultūros istorijos filosofija (kultūros istoriko mąstymo metodas).

Vadinasi, konkretų kultūros ar kultūrų aprašymą (istoriją) reikia skirti nuo siūlymų, kaip kultūras analizuoti, arba nuo kultūros teorijos (filosofijos).

Bėda yra ta, kad kultūros filosofija istorijos eigoje plėtojosi ne vienu atveju ne „grynu pavidalu“, o kaip kultūros istorijos bandymai, t. y. rutuliojosi ne filosofijos, o mokslo srityje. Tokiu atveju tik specialios studijos gali išryškinti principus (filosofiją), kuriais remiantis buvo kuriama kultūros istorija (šiuo atžvilgiu apie Herodotą, Tukididą, Aurelijų Augustiną, Nikolo Makiavelį ir kitus panašius istorikus galime kalbėti ir kaip apie kultūros teoretikus, t. y. filosofus). Ši tendencija ypač sustiprėjo nuo XIX amžiaus pradžios, mokslo pozityvistinės orientacijos eroje (žymiausios Vakarų teorijos apie kultūrą paremtos konkrečių kultūrų ar jų aspektų tyrimu ir teorijos „išvedinėjimu“ tų tyrimų pagrindu – pavyzdys čia gali būti Francas Boasas, Arnoldas Toinbis ir kiti etnologai, archeologai, kalbininkai, istorikai).

Antra vertus, kultūros teorija (kultūros filosofija) plėtojosi ir grynai filosofiškai, kaip to ar kito filosofo bendrų filosofinių pažiūrų dalykas. Šiuo atžvilgiu prisidėjusiais prie kultūros filosofijos galima laikyti ir Aristotelį, ir Augustiną, ir Tomą Akvinietį, ir Fransį Bekoną, Tomą Hobsą, ir vokiečių

klasikus, ir daug kitų filosofų, net nevartojusių pačios kultūros sąvokos, tačiau nagrinėjusių tą problematiką juos dominančiu aspektu ir atitinkama terminologija. Daugelis logistinės, spekuliatyvinės filosofijos kūrėjų gali būti nagrinėjami ir kaip kultūros filosofai. Tiek, kiek jie prisidėjo prie mąstysenos pobūdžio kitimo, pastūmėjusio į pozityvistinę orientaciją ir dėl to įvyko kultūros teorijų eksplozija XIX ir XX amžiais, juos aptarti būtina. Būtina ir dėl to, kad pajėgtume suprasti marksistinės kultūros teorijos ištakas.

Pirmą kartą kaip savarankiška problematika kultūros teorija buvo suformuota Džambatistos Viko (1668–1744) veikale „Naujojo mokslo apie bendrąją tautų prigimtį pagrindai“ (1725). Jo veikalas yra tipiškas naujaisiais laikais pagausėjusių mokslo žinių ontologizavimo pagal tradicinį spekuliatyvinės mąstysenos modelį pavyzdys. Viko principai tapo pagrindiniais kultūrologijos principais XVIII–XIX amžiuje, kol neokantininkai Vilhelmas Vindelbandas (1848–1915) ir Heinrichas Rikertas (1863–1936) padėjo naujus filosofinius pozityvistinės orientacijos kultūros teorijos pamatus, apibrėžusius ir šiandien Vakarų filosofijoje tebevyraujančią kultūrologijos metodologinę problematiką.

Šios problematikos epistemologinės šaknys ir ideologinės prielaidos yra konkrečios šio darbo analizės dalis.

Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad

1) kultūros teorija nėra kultūros istorija, tačiau kultūros teorijos rekonstravimas pagal kultūros istoriją yra galimas;

2) todėl kultūrologija yra moksle ir filosofijoje užfiksuotų kultūros teorijų visuma. Kultūrologija yra ne pačios (realios) kultūros, o tiek netiesiogiai, tiek tiesiogiai išdėstytų *teorijų apie kultūrą* tyrimas. Kadangi kultūros teorija (kultūros filosofija) yra hibridinė (mokslo ir filosofijos) disciplina, tai, suprantama, joje, kaip filosofijoje, reiškiasi mąstymo metodas, o kaip moksle – to metodo konkretus taikymas tikrovės tyrimui. Tik tokiu minties orientacijos ir jos būdų tikrovei tirti konkretaus taikymo kultūros teorijoje ir kultūros istorijoje aspektu galima kalbėti apie kultūros teorijų visumą kaip apie kultūrologiją (kultūros tyrinėjimo mokslą);

3) tuo aspektu į istorinę kultūros teorijų raidą moksle ir filosofijoje galime žiūrėti kaip į kultūrologijos krypčių analizę, o patį darbą laikyti kultūrologijos krypčių apžvalga.

IV
KULTŪROSOFINIAI ETIUDAI IR ESĖ

KETURIOLIKA MAŽŲ ETIUDŲ SAU

Etiudai rašyti kaip bandymai išskirti tuo metu svarbiausius dvasios rūpesčius ir postuluoti tolesnių mąstymų atramos taškus. Beveik nė vienas iš jų dorai nebaigtas. Tačiau jų seka gerai parodo tyloje vykusias dvasios slinktis ir orientacijas.

I. Du optimizmo etiudai

1. *Apie jausmų ir proto pasaulius*
(1974)

Žmogus yra kažkada dėl kažko plykstelėjusi gyvojo pasaulio dalis. Aukščiausia? Gražiausia? Galbūt. Nespręskime čia šito. Tik sutikime, kad tai dalis, labai besiskirianti nuo viso kito gyvojo pasaulio.

Kas ją iš to kito pasaulio išskyrė?

Atmeskime visas teorijas, neatmesdami tik jų visų pradmens: minties. Gal tai ir yra tai, kas žmogų išskyrė iš viso kito gyvojo pasaulio? Juk, šiaip ar taip, liūtai ar dumbliai nekuria teorijų apie savo atsiradimą ir gyvenimą, jie tik gyvena. Žmogus tuo ypatingas, jog ne vienas tik tam ir gyvena, kad sukurtų teoriją apie savo atsiradimą ir gyvenimą. Mes garbiname juos, pagal savo poreikius akcentuodami vieną ar kitą jų samprotavimų aspektą taip, tarsi jie būtų mūsų gimdytojai, maža to – tarsi tai, ką jie sako apie mūsų visų atsiradimą, jie patys ir būtų padarę. Jie, žinoma, to nepadarė ir nenorėjo daryti. Tai tik dar kartą parodo, koks svarbus mums yra mūsų minties gyvenimas, kad ir kokias skirtingas jo puses akcentuotume.

Bet žmogus vis dėlto yra gamtinė būtybė. Būtybė, kuri kaip aisbergas panirusi gamtoje. Ir vėl atmeskime visas teorijas apie žmogaus gamtiškumo pobūdį ir laipsnį, visas aistras, ton ar kiton pusėn nukreipiančias mūsų mintis, ir pasiimkime svarbiausia: ar tie minties mūšiai savo nuožmumu neprimena viso likusio gamtinio pasaulio gyvenimo aistringumo, tegul ten viso labo du buivolai kaunasi dėl karvės, turinčios tekti vienam, o čia dvejos ginkluotosios pajėgos kaunasi dėl žodžio, kuriuo turėtų vadintis kiekvienos iš prieštaraujančių šalių valstybinė santvarka.

Na, mes nors patys neįklimpkime į tą aistrų pasaulį. Mums turėtų būti gana matant šitų dviejų pasaulių skirtumą, kuris, deja, užmirštamas tuoj pat, kai tik imamos kelti minčių vėliavos. Kol vėliavos dar įmautėse, mes galime pripažinti, kad, nors vėliavos ir yra svarbiausi armijų ženklai, tas vėliavas siuva ir priekin neša tai širdys!

Ar nepakaks mums šiuo momentu šito? Juk mes nesimušam dar kolei kas, todėl dar kol kas mes, kaip sakoma, sveiku protu galime bandyti apčiuopti kad ir sunkiai ramioms galvoms paklūstančių tų dviejų pasaulių ribas. Bet kiekvienas prisilietimas prie jų yra ir mūsų pačių proto ar jausmų pasaulių prisilietimas prie priešingo pasaulio, ir jų amžinasis antagonizmas čia pat virsta mūsų pačių jausmų ir proto pasaulių susirėmimu… Todėl vargu bau ir mums čia pavyks iki galo išlikti olimpiškai ramiems. Nes juk ir Olimpo ramybė buvo perkama nepigiai – aistrų išliejimu žemėn ir savo dieviškųjų reikalų kontempliavimu taip, tarsi tų aistrų pasotinimų nė būti nebūta. O mes gyvename žemėje…

Žmonės visada gyveno žemėje, o elgėsi kaip tie graikų dievai: vaizdavosi ir vaizdavo, tarsi jausmų pasaulio juose nė nebūtų. Tiek dieviško polėkio būta juose, kad net Dievą, jausmų pasaulio kūrinį, daugiau kaip tūkstantmetį viešpatavusį Europoje, jie įrodinėjo esant protu, absoliučiu protingumu, kuris susemia ir panaikina žmogaus neprotingumą. Žmogui pakanką suprasti šitai protu, patikėti – ir reikalai galėsią klostytis pagal Olimpo nubrėžtą tradiciją. Nesvarbu, kad žemėje dega laužai, kurių ugnyje sproginėja ne visai tobulą protingumą išvydusios akys: nesidairykit savin, kryptis – Absoliutas! O jis – už tavęs, jis – tavo žmogiškųjų netobulumų pateisinimas. Pateisinimas tuo, kad jis toks yra.

Ir ko nedaryta įrodinėjant, kad jo tokio nėra! Visų pirma paties žmogaus sudievinimo, nes iš Dievo atimti Dievo dalią gali tik kitas Dievas. Bėda, kad šitoks žmogus ne vienas ir netyli, kaip tyli Dievas. Ir iš tų mili-

jonų naujųjų dievų pakako tik vieno, kuris išdrįso tarti: taip, aš esu Absoliutas, bet aš ne toks, aš ne tik spindinti viršūnė, manęs dar du trečdaliai po vandeniu sunkios žalsvai miglotos masės. Aš gyvybės, gamtos žiedas, taip, bet aš pradedu save kančiose ir skausme ir visa tai pats puikiai suvokiu. Pakako tik vieno, ir žmoguje, ir aplink jį atsivėrė kosmoso bedugnės, kurios žiojėjo aplink neįveikiamos, ir nebuvo kaip jų įveikti, tik jausti jas kaip naują, baisiausią kančią ir rezignuoti arba dar kartą pabandyti įveikti sena, išbandyta priemone – mintimi. Tik jau neužsimerkus, ne dangun akis pakėlus, nes dangus irgi žiojėjo bedugne, ir kristi jon žmogiškajam Dievui reiškė tą patį, kaip kristi į Džomolungmos tarpeklį.

Žmogau, proto kūrėjau, kas gi yra tavoji visata, tavasis pasaulis? Ką apie jį sako tavo mokslai ir filosofijos? Kodėl šiandien kalba visai ne tai, ką vakar? Kodėl ir šiandien, kur bepasisuksi, girdi šimtus skirtingų balsų, vienas per kitą vis įnirtingiau šaukiančių? Iš kur tu atėjai ir kur tu eini, koks tame chaose yra tavo tikslas ir tavo paskirtis? Kodėl aš turiu tikėti tavim, o tu manim tikėti neprivalai? Kodėl tavo Dievas šneka visai kitaip negu mano, o mano istoriją tu matai visai kitaip negu aš? Kodėl tu keli prieš mane ranką, o aš prieš tave kelti neprivalau? Kaip mes galime gyventi šitoje žemėje drauge, jei nei tu, nei aš neturime nieko bendra?

Nieko bendra? Ar ne bendra yra tai, kad mes abu esame toje pačioje padėtyje? Ar ne bendra, kad mes išeiname iš tos pačios žemės? Ar ne bendra, kad mes šitoje pačioje žemėje turime galvoti apie ateitį, jeigu ją norime turėti?

Norime? Bet norime kitaip?

Tai kodėl? Ar mes negalime surasti bendros kalbos, nors ir kalbame skirtingomis kalbomis? Juk mes – žmonės, taigi – protingos būtybės!

Norime? Taigi jausmais mes vienodi! Norime, bet tie mūsų bendri jausmai neša skirtingas vėliavas. Norime, bet kiekvienas liekame prie savo proto vežimų, kuriuos tie patys stainiai išnešioja į visas puses, į sumaištį ir chaosą. Mūsų bendrieji jausmai gimdo tik chaosą ir beprotybę.

Kodėl taip? Iš kur?

Tarsi Olimpo dievai būtų užmiršę savo tradiciją ir pirmąkart protą atsiminę, žemiškąsias aistras tenkindami.

Taip, mes ne dievai, mes žmonės. Mes ir jausmai, ir protas kartu. Tai kodėl mes dedamės dievais? Kodėl mes kiekvienas sau absoliutas, o kiekvienas ir visi kartu – bepročiai? Dievai gal gali be žmonių sau gyventi, kaip

ir žmonės be dievų, bet žmogus be žmogaus – juk ne? Tai kodėl taip gyvename, tarsi taip būtų galima? Meskime pagaliau tuos dievų įpročius, juk mes tik žmonės!

Kaip mums gyventi šitame jausmų chaose ir proto nežinioj? Kas mums gali būti kelrodis per visas tas bedugnes, kurias atvėrė mintis?

Žmogus.

Žmogus žmogui turi būti kelrodis. Žmogus žmogui kaip gyvas daiktas gyvam: pilnas skausmo ir baimių, negalių ir troškimų, iliuzijų ir aistrų, kvailybės ir niekšiškumo, proto ir užuojautos. Žmogus žmogui ne kaip abstrakcija, kaip savo aklumo ar pernelyg gero regėjimo auka, o kaip tu pats jame. Žmogaus kelias į save eina per kitą žmogų, ir jeigu dviejų žmonių kelių susidūrimas tikrai reiškia sugrįžimą į save, tai reiškia, kad du žmonės pažengė į priekį. Tebus tas žingsnis abiem per ašaras, per kančią, per skausmą, bet jeigu vienas žmogus sugrįžo į save praturtėjęs kitu žmogumi, tai jis sugrįžo su džiaugsmu, nes tik džiaugsmas reiškia gyvybę. Jis reiškia, kad kitas žmogus gyvena, kaip ir tu gyveni, susidūrimą pavertęs gyvenimu.

Permesti tiltus per bedugnes bandyti galima. Galima viltis kada nors įveikti ir visas visatos bedugnes. Tačiau šiandien jų neįveiksi jokiu protu. O ir rytoj. Visata buvo ir liks begalinė. Ir tik jausmu gal galėsi prie jos tokios priglusti. Kad ir su kančia. Kaip ir mes įveikinėjame vienas kito pasaulių bedugnes.

Be kančios visa tai neįmanoma. Bet gal kančia tąsyk ir yra vienintelis kriterijus, kuriuo protas ir gali pasikliauti kaip vedliu, padėdamas žmogui įveikinėti pasaulio tamsą?

2. *Optimizmo galimybė*

(1974)

Žmogus trokšta šviesos. Jis šviesos pagimdytas. Tamsa yra jo įsčios, bet gyventi jis gali tik šviesoje. Mąstysenoje tai reiškiasi polinkiu į optimizmą.

Bet jei mintis – žmogaus žmogiškumo pagrindinis požymis – yra gamtos paneigimas, tai ką gi iš tiesų reiškia minties reprodukcija, su kuria mes paprastai siejame žmonijos pažangą ir remiame savo optimizmą?

Juk netgi biologinė minties reprodukcija – tai, ką mes stebime kaip pasaulio demografinę plėtrą, – reiškia ne ką kita, kaip artimesnę ar tolimesnę katastrofą vadinamojo demografinio sprogimo pavidalu. Minties eko-

nominė reprodukcija reiškia artimesnį ar tolimesnį kelią į katastrofą dėl resursų išnaudojimo ir aplinkos užteršimo. Minties biologinės ir ekonominės reprodukcijos krizinių situacijų artėjimo suvokimas gimdo pastangas jas įveikti idealioje plotmėje, pačios minties savitaigos priemonėmis, pasireiškiančiomis kaip visuomenės sutvarkymo projektai ir jų taikymas realiam visuomenės gyvenimui. Viena vertus, tai gimdo visuotinai kontroliuojamų visuomenių kūrimą, kurios reiškia minties reprodukavimo tempų stabdymą, gyvenimo stagnaciją ir apskritai gyvybės išsekimą (nes tokia tvarka priešiška minties prigimčiai). Antra vertus, totališkai kontroliuojamos struktūros kūrimas numato ir totalinį jos plėtojimą, o tai veda prie kitų visuomenių priešinimosi ir kuria situaciją, kurią mes vadiname ideologinės kovos epocha dėl grynai istorinės situacijos, gresiančios trečia totaline katastrofa – susinaikinimu branduoliniame kare.

Ar tokia situacija palieka nors kiek vietos optimizmui?

Žmogaus epistemologinių pastangų optimistiškosios tendencijos rezultatas yra Absoliutas, istoriškai reiškęsis kaip Platono absoliutusis gėris, Aurelijaus Augustino ir Tomo Akviniečio Dievas, Georgo Hėgelio absoliučioji idėja ir pan. Šių pastangų istoriškumo, t. y. žmogiškumo, suvokimas absoliuto epistemologinį apriorizmą eksplikavo į apriorizmo epistemologinių pastangų istorijos absoliutinimą. Atseit, jei Absoliutas ir yra grynai žmogiška vertybė, tai ji vis tiek yra absoliuti vertybė, nes visų laikų žmonijos proto pastangos buvo nukreiptos jos ieškojimo linkme ir istorija yra tik Absoliuto ieškojimo istorija. Istorija, kaip žmogiškųjų vertybių kūrimo istorija, prasminga mums tiek, kiek ir kokių žmogiškųjų vertybių buvo sukurta siekiant vienos, absoliučios vertybės. Galima sutikti, kad visos svarbiausios žmogiškosios vertybės – humaniškumo, visuomeniškumo, kultūringumo ir kitos panašios ontologinės sampratos buvo sukurtos žmogaus, sukurtos istoriškai, tačiau ar dėl to, kad jos būtent šitaip buvo sukurtos ir kad kitokių, išskyrus žmogiškąjį, jų kūrimo būdų nėra, jas galima absoliutinti kaip vieninteles? Juk tai žmogaus mąstysenos rezultatų absoliutinimas kitoje, ne grynai epistemologinėje, idealioje, o idealų realizacijos sferoje, ontologinėje sferoje: kadangi metafizinio absoliuto nėra, tad absoliutu visa, kas fiziška (ontologine prasme). Tai yra niekas kita, kaip objektų sukeitimas. Subjekto statusas nepakinta: žmogus yra istorijos objektas, o ne atvirkščiai, t. y. ne žmogus kuria istoriją, o istorija – jį. Tai teleologinis požiūris. Žmogus jo atžvilgiu yra absoliuto mediumas.

Geriausiu atveju. Žmogus tokioje koncepcijoje neužima centrinės vietos. Ne jis čia yra absoliuti veikiančioji jėga.

Kodėl reikia kalbėti apie žmogaus statusą?

1. Todėl, kad pasaulis yra grynai žmogiškas kūrinys. Absoliutizmas, ar jis reikšis grynai epistemologinėje plotmėje, ar ontologizuotas kaip istorija, yra susijęs su absoliučios tiesos klausimu: pirmu atveju kaip kokia nors transcendentine būtimi, antru – kaip tam tikru objektyviu žinojimu remiama būtimi. Ir vienu, ir kitu atveju žmogui paliekamos sferos, kuriose gali gyventi iliuzinės tiesos: pirmu atveju kaip gryniausia spekuliatyvinė tikimybė, antru – kaip racionalesnė savo nusiteikimų interpretacija, bet ir vienu, ir kitu atveju tai tebus subjektyvi spekuliacija, pridengta visuotinumo skraiste, „užnugaris“, kuriuo prisidengus galima mistifikuoti savo realius žmogiškuosius santykius, savo grynai žmogiško buvimo tiesą.

Nėra jokių absoliučių, jokių objektyvių ar subjektyvių tiesų. Yra tik tavo buvimo tiesa. Tai nereiškia nieko kita, kaip tik tai, ką tu, kaip žmogus, reiški šalia tavęs esančiam žmogui. Ne mūsų manymai apie vienas kitą, o mūsų elgsena vienas kito atžvilgiu yra istorija.

2. Tai savo ruožtu nereiškia, kad mūsų manymai nėra istorijos elementas. Mūsų manymai dalyvauja kuriant istoriją. Bet šiuo atžvilgiu visai nesvarbu, ar tu savo buvimo tiesą kildini iš Absoliuto, ar iš istorijos – svarbu, kaip tu realiai tai išreiški. Centras esi tu. Ir, tiesą sakant, ne tu, o tavo santykis su kitu žmogumi: kiek tame santykyje yra realaus žmogiškumo, o ne pridengto – tegul ir spalvingiausiais žodžiais – savęs suabsoliutinimo, kuris neišvengiamai plaukia iš absoliutistinės mąstysenos, nesvarbu, kuo ji bus remiama, – epistemologija, ontologija, istoriosofija ar dar kuo nors.

Kitaip sakant, istorijos centras tokioje mąstysenoje pasidaro žmogus. Aš, tu, jis, ji ir t. t. Kiekvienas atskirai. Ir visi kartu. Bet – vienas kitam. Ir tik taip. Jokiu būdu ne Dievui, ne Istorijai, ne Filosofijai, ne Mokslui, Menui ar dar kam nors. Ne abstrakcijai. Tegul ir šimto žmonijos istorijų pagimdytai ir popstytai. Juk lygiai kaip vieno žmogaus žodis ar poelgis, visa mąstysena ir visas gyvenimas, lygiai taip pat ir ištisų tautų ir net žmonijos apskritai ir mąstysena, ir veiksena gali būti viena ištisinė klaida. Jeigu ir ne iš pat pradžių, tai nuo tam tikro momento. Tikėti, kad tai nėra klaida, nėra netiesa, nėra sąmoningas melas, tikėti vien dėl to, kad galima rasti

analogijų istorijoje – tai juk atsisakyti savęs! Tai atsisakyti minties turėtojo vaidmens. Tai atsisakyti sukilėlio prieš visą universumą vaidmens, kurį žmogui – nežinia kaip ir kodėl – suteikė gamta, paskyrusi rankomis sukurti mintimi paremtą pasaulį.

Argi iš tiesų mintimi paremtas pasaulis negali būti sukurtas, nors visa istorija tuo tikėjo?

Rodos, kad ne. Kiek leidžia save suvokti natūrali dalykų eiga, kelio į protingą būtį nėra. Visi minties reprodukcijos keliai galų gale veda į minties pasineigimą. Nes ji pati atsiranda kaip neigimas – kažkada iš kažkur atsiradusio universumo neigimas. Neigimas negali būti absoliutus ir begalinis. Jis negali būti pozityvus, ir minties kaip ją pagimdžiusių prielaidų neigimo plėtotė negali būti begalinė ir teikti optimizmo visa tai suvokiančiam būviui.

Reali istorijos plėtra, kiek ją gali suvokti jos subjektas, tą optimizmą leidžia jau totališkai kvestionuoti. Ir tikėjimas, kad ta istorijos plėtotė vis dėlto nebuvo ištisinė klydimo emanacija, – ne išsigelbėjimas. Tai yra ateities viltis, bet, deja, iliuzinė, nauju aspektu reiškianti buvusias viltis. Tai estetinė, o ne veikli, žmogaus, kaip minties turėtojo, prigimtį atitinkanti viltis.

Kas gi tąsyk yra ta veiklioji viltis? Tai yra paprasčiausia manojo buvimo tiesa. Nesislapstant už nieko, niekuo netikint, nieko nesitikint – gyvenant pagal tai, kaip man liepia gyventi mano širdis, iškelianti mane į manyje uždarytas bedugnes, iš kurių aš ir pats iškilau, matydamas visas bedugnes, kurios atsiveria širdies bedugnes suvokusiam protui, ontologizavusiam jas kaip žmogiškojo buvimo neišsprendžiamumą ir – vis dėlto! – pagal minties gimime slypėjusią lemtį bandančiam savo nuogu buvimu suteikti prasmę racionaliai jokiu būdu neįprasminamai beprasmybei.

II. Du pesimizmo etiudai

3. *Apie dvasią, kūrybą ir kultūrą*
(1974)

Kas yra dvasia?

Neieškok atsakymo į neatsakomus klausimus. Juk net į klausimą, kas yra gyvenimas, neįmanoma atsakyti, nors klausimo apie dvasią pakeitimas klausimu apie gyvenimą taip palengvina uždavinį, kaip mes įpratę jį sau lengvinti, esmę keisdami ženklu.

Gyvenimas tėra dvasios ženklas, ir tiek. Bet gyvenimas tiek panašus į dvasią, kiek diližanas ar automobilis panašus į judėjimą.

Nėra rankų, kurios apčiuoptų dvasią. Kaip ir formulė, automobilis ar važiavimas yra judėjimo ženklai. Tik dvasia dvasią pajunta.

Mūsų noras pagauti dvasią yra gražus.

Tai taip pat mūsų dvasios reiškimasis gyvenimu, tačiau argi ženklai, kuriuos mes paliekame paskui savo dvasią, yra viskas, argi dvasios ženklus ar sąmoningą jų gaminimą galime laikyti pačia dvasia?

Taip, kultūra yra dvasios ženklas, bet argi kultūra gali dvasią pakeisti?

Kultūra yra dvasios išnaros, jos bandymai įveikti tai, kas ją varžo.

Mūsų noras pagauti dvasią gražus, juo žmogus tiesiogiai priartėja prie savo ribotumo įveikimo, bet, šiaip ar taip, tas noras niekada netampa tuo, kas yra dvasia, jis palieka tik savo pastangų ženklus, kuriuos mes ir vadiname dvasia.

Mes ją net įkūnijame pavidalais, kurie turi simbolizuoti dvasią: nesvarbu, ar tai Dievas, automobilis, ar komunizmas.

Tada viskas! Tada jau dvasia pakeista savo paveikslu, dvasia uždaryta savo ženkle – ir galas dvasiai.

Tada lieka tik dvasia vadinamas kalėjimas, pilnas taisyklių, normų prievartos, aikčiojimų – ir tai vadinama kultūros suklestėjimu.

Ką mes vadiname kultūringais žmonėmis? Tuos, kurie paklūsta. Ką vadiname genijais? Tuos, kurie griauna. Atveria mums praėjimus per griuvėsius, išveda iš labirintų, priverčia paklusti kam nors kitam, nei iki tol paklusome.

Tuos mes garbiname ir kuriame naują kultūrą – kultūrą, kuri vėl uždaro dvasią, pakeičia ją jos iškamšomis.

Nes mūsų daug, o norinčių pagauti dvasią – vienetai. Kuo greičiau išlupti jiems akis!

Neišlupsit!

Dvasia regima ne akimis, dvasią tik dvasia tejunta.

Sunkus yra dvasios žmogiškasis kelias, bet jis niekada nebuvo kas nors kita, kaip prisiminimų, sapnų, kuriuos vadiname kultūra, naikinimas.

Žmogaus dvasia aukščiausiai prie savo esmės pakyla mene, o menas visada buvo gyvas tik paneigdamas kūniškumą, materiją. Kiek jis ją nugalėdavo, tiek prasiveržda vo savo esmės link.

Kodėl drebame, kai menas, savo esmę suvokęs, pats susinaikina?

Eikime paskui jį! Jis rodo tikrąjį kelią – totalinį susinaikinimą.

Kelias į jį yra kelias į aukščiausią dvasiškumą. Kelias į esmę.

Kas yra gyvybė? Jei tai tėra materijos reiškimosi forma, tai dvasios uždaviniai yra dar didesni, negu mes manome: dvasiai skirta įveikti ne tik gyvybę, bet ir materiją!

Gana kapstytis po laiko dvasiškumus. Gana kapstytis žemės dvasiškumo apvalkale. Mes turėjome laiko ir jau turime galios išplėsti dvasiškumo teigimo užmojus kosminiu mastu.

Mes jau ne menu, mes jau proto veiksmu galime įveikti žemę.

Tai kam tie kultūros prietarai, tie praeities sapnai, jei protas rodo ir moko: jei supranti, tai būk vertas savo supratimo – veik!

4. *Apie ilgalaikį merdėjimą*
(1975)

Ne, neišdrįsime. Nesugebėsime pakilti virš savęs ir tarti: gana. Nes miela snūduriuoti jutulingumo liūnuose. Mes, kūno turėtojai, iš prigimties esame pasmerkti, ir tą pasmerktumą įveikti tegali tik mūsų dvasia. Bet dvasia – tai valia, o valia gali būti nukreipta ir į dangų, ir į žemę.

Viena viltis – kinai. Senosios civilizacijos žemė, per visas pasaulio audras išlaikiusi nepajudinamą tikėjimą dangumi ir savo dangiškąja misija žemėje. Ne todėl vienintelė, kad daugiau niekas šitaip nejautė pasaulio, o dėl to, kad vienintelė ir liko iki mūsų dienų, kai visos kitos dangaus idėjos turėtojos džiūvo ir nyko, o jų vietoje kylančios jaunos civilizacijos su vaikišku naivumu graibstėsi savianalizių ir striuko gyvenimo meilės.

Nepajudinama plyti Kinija su savo dangaus misijos jautimu.

Ar užteks galios jai šią misiją įvykdyti?

Vargu bau. Nes norėdamas ką atlikti, turi būti stipresnis už tą, kurio atžvilgiu turi tai vykdyti. Visai konkrečiomis, žemiškomis priemonėmis. O jų įgijimas – veiklos, kuria galėtum paremti savo dvasią, perėmimas, su ja – ir gyvenimo būdo perėmimas, o čia jau lydosi ir tirpsta siela.

Priešprieša Rusijai, tam šiandieniniam pasaulio Leviatanui, ėda Kinijos sielą iš vidaus ir ateityje ės dar labiau.

O už tą ėdimą yra baisiau prisiimti viso kito pasaulio žemiškojo vado vaidmenį: trečiasis pasaulis, sugestionuotas europinio pasaulio jautimo ir gyvenimo būdo, reikalauja ir reikalaus iš Kinijos ne tiek jos dvasios, kiek jos prakaito vaisių, kol galų gale didysis jos tikslas paskęs kasdienybės tvaike.

Nėra ko abejoti, kad kinai sugebės suburti Pietų pasaulį! Taip! Bet ar tas subūrimas nebus Kinijos dvasios mirtis?

Ir ar ilgalaikė Pietų ir Šiaurės priešprieša nepasireikš Pusrutulių priešprieša, Pusrutulių pusiausvyra?

Ir nebus tada kito kelio, kaip Pusrutulių lenktynės, Pusrutulių integracija, Pusrutulių konvergencija – ilgas ir lėtas senųjų gyvenimo normų interpretavimo ir integravimo į vieną merdėjančios žemės sistemą kelias.

Tiesa, tada lieka dar viena viltis – Gamta. Gamtos resursų tokiam gyvenimo būdui ribotumas. Ir lėtas dūlėjimas iš vidaus tiek Šiaurėje, tiek Pietuose, iki jausdama vis didėjantį troškulį žmonija pavargs priešintis ir jau visuotinai tars: gana!

Tačiau tai ne vienos dienos, ne metų ir ne dešimtmečio kelias. Šis natūralaus žmonijos senėjimo kelias yra pats sunkiausias, labiausiai atstumiantis ir kankinantis.

Ir bus sugalvota daugybė teorijų ir tezių, teisinančių ir poetizuojančių šitą niūrų kriošimą ir sutemų kosulį, nes senatvėje valios yra dar mažiau negu brandoje, dar mažiau dvasios ir polėkio, vienintelių žemės ir žmogaus gyvenimo kosminių atributų.

Ilgas ir sunkus merdėjimo kelias laukia ir mūsų, ir tų, kurie ateis po mūsų, jei žmonija nesugebės pasinaudoti dar vienu savo talentu – beprotybe.

Bet juk, rodos, jos iki šiol žmonija dar nestokojo ir visus svarbiausius klausimus sprendė būtent tik taip?

III. Du dabarties eskizai

5. *Apie istoriją*

(1975)

Visa žinoma žmonijos istorija yra dviejų valdymosi formų – demokratijos ir aristokratijos, pliuralizmo ir totalitarizmo – kaitų istorija. Ir nieko čia nauja. Tų valdysenų pobūdžiai buvo kitokie, taip sakant, „individualūs“, bet istorijos principas buvo vienas: „arba – arba“.

Kaip ir filosofija buvo arba sensualistinė, arba racionalistinė, ir nieko daugiau. Būta įvairių kombinacijų, bet tik kombinacijų.

Tai pareina nuo žmogaus santykio su aplinka: ar žmogus orientuotas į žmogų kaip vertybę, ar „aukščiau žmogaus“ įžvelgiama vertybė, kurią

pasiekus ir žmogus būsiąs žmogiškesnis. Visos demokratijos rėmėsi būtent žmogaus, kaip aukščiausios vertybės, koncepcija, visos aristokratijos rėmėsi žmogaus susvetiminta ir suabstraktinta verte kaip principu. Todėl visos aristokratijos buvo diktatūros, prievartos sistemos realiam žmogui, o demokratijoms pats realus gyvenimas buvo vertybė arba bent jau vertybės, kuriamos iš visuotinės žmogiškųjų aistrų sandūros, buvo vieninteliai vertybės vardo verti „produktai“.

Būta epochų, kai viešpatavo vienoks ar kitoks santykis su aplinka, tapęs vienokio ar kitokio valstybingumo raiškos tipo dominavimo istorija.

Antai viduramžiai buvo racionalistinio santykio su tikrove metas, kuriam būdingas racionalizmą savo gyvenimo pagrindu priėmusio europiečio gyvenimo nebrandumas, kompensuojamas tikybinio racionalizmo (monoteistinės religijos).

Naujieji amžiai iš esmės buvo sensualistinio santykio su tikrove metas, ypač anglams; labai savotiškai reiškėsi Prancūzijoje – kaip sensualistinis racionalizmas, palikęs Europai scientizmą; ir jau visai savitai sensualizmas pasireiškė Vokietijoje, pastūmėjęs vėl prie grynojo racionalizmo, antropologinio racionalizmo.

Dėl to marksizmas, kaip antropologinio racionalizmo interpretacija, prie žmogaus prieinanti „iš viršaus“, o ne „iš apačios“ (ne absoliutizuojanti netobulą žmogiškąjį mąstymą, o tobulo mąstymo idėją daranti žmogaus pertvarkymo idėja), racionalizmą atgaivina pačia kraštutiniausia forma. Pagal savo principus sukonstruotą valstybės modelį bandydamas paversti realybe, jis sukuria pačią brutaliausią „žmogaus perdirbinėjimo“ sistemą, patį beatodairiškiausią totalitarizmą.

Šiais visuotinio pasaulio pabudimo laikais dominuojantis tegali būti racionalistinis požiūris į aplinką: kai būti žmogumi nėra sąlygų, jas sukurti gali tik protas! Galiausiai protas kiekvienam nesubrendėliui yra toji slėpininga sfera, į kurią jį traukia ir psichologiškai.

Todėl socializmas, kaip materialines sąlygas žmogaus tobulėjimui kurti raginanti savivaldos programa, yra tokia patraukli didžiajai pasaulio daliai. Tai lemia ir totalitaristinio tipo valstybės modelio pasirinkimą („įtraukti į brandą visus“).

Šis „prisikėlimo metas“ sutampa ir su senojo pasaulio proto sukeltų bėdų eskalavimu, su politinės integracijos procesais, ekonomine poliarizacija. Visa tai reikalauja „protingo“ gyvenimo, didelių savikontrolės priemonių.

Senoji demokratija nebeturi ateities. Tik maži pasaulio kampeliai dar gyvena laikydamiesi senųjų demokratizmo, sensualizmo tradicijų, tolydžio bandydami persiorganizuoti pagal pasaulio masės organizavimąsi.

Bet laiko per maža, per maža ir jėgų. O psichologija visame pasaulyje sena, iš senojo pasaulio atėjusi. Ir vargu ar naujasis pasaulinis totalitarizmas susidoros su protingo gyvenimo programos realizavimo sunkumais. Juk jo protas nebrandus ir ligotas.

Europos sensualizmas, išplėtotas nuo žmogaus iki valstybių, nuo santykių tarp žmonių iki santykių tarp valstybių, totalinių grėsmių atmosferoje gali atlikti savo darbą pakeliui į „protingą būtį“. Gali pasaulį sulieti su absoliutu pakeliui į protingą realybę, nepatirdamas jos siūlomų vegetavimo saldybių.

6. *Apie gyvenimą*

(1975)

Pavargo mano dvasia. Nieko, jei būtų pavargęs kūnas – išsimiegotum ir vėl žvalus. Pavargo dvasia. Joks miegas neatgaivins. Nes šitas nuovargis yra jos subrendimas.

Kūnas buvo mano visų džiaugsmų ir gyvenimo meilės šaltinis. O, kiek jame būta jėgų, jei pusę mano gyvenimo jis laikė supančiojęs dvasią, versdamas ją sapnuoti daiktais! Ir tas jo troškimas buvo toks didelis, kad pavargo greičiau, negu jam lemta. Iš kūno sapno bunda dvasia, merkia akis ir sako: gana! eik! aš pavargau vergaudama jam! Ir mano nuovargis yra pabudimas.

Ką gi jis šneka busdamas? Gaila? Ko? Šito praeinančio gražumo? Taip, gaila. Bet iš kur pasaulis ima savo gražumą? Ar ne mano akių šviesa suteikia jam grožį? Kaip žiūri, taip ir regi: aš pasaulį savo dvasia nušviečiu. Pats pasaulis čia niekuo dėtas, nebent tik jaudulius primeta, jais prie daiktiškumo pririša. Nėra didesnės vergovės kaip jusliškumo vergystė, aklas medžiagiškumas byloja tuo sąlyčiu.

Bijai? Tu kenti išnykimo baimę, jusliško skausmo baimę? Atsipeikėk. Arba žinokis. Ir žinok: pats išsiugdei šių savo baimių priešą – valią. Valia yra dvasios daiktiškoji raiška. Pajungęs ją sau, ugdei jos tvirtumą, o pabudimas yra atsigręžimas prieš save patį ne silpnėjant, o stiprėjant tai galiai: nes jau ne tik tau, o ir sau pačiai ji bus skirta.

Abejoji? Tai didysis argumentas. O ką aš išduodu? Save – savo dvasiškumo vienatvę? Tai, ką vadini žmonija? Kam reikalingas tavo vienatvės dvasiškumas? O kur tas žmonijos dvasiškumas? Dingo jis, liko tik sapnas – sapnas daiktais. Tai kuo mes skiriamės nuo bacilos, dumblio ar liūto? Juk ne tik bacilas, dumblius ir liūtus naikiname, naikiname ir save – kodėl toks žmogiškumas vertesnis už baciliškumą ar liūtiškumą? Aš bundu, norėdamas aiškiai regėti nors tai, kaip jūs vykdote savo misiją – viską grąžinti į natūralią būklę.

Gaila. Tikrai gaila net tų gyvybių, kurias kaip daiktus savo daiktų sapne paleidau į šitą košmarą. Gaila ir suprantant, kad tai mano dvasia juos regi šitaip – kaip savo praeities prisiminimus, kaip sudaiktintą savo praeitį, kurią jiems dar reikės paversti savo ateities prisiminimais.

Tad tariu sau: eik! Ir jiems sakau: bręskit! Turėčiau paimti juos su savim, taip gal ir bus. Dabar bundu ir sakau: yra štai šitkaip!

Matau jūsų dvasios miglas kaip vienas iš kito pumpuruojančius daiktus. Matau, kaip ima smilkti šie daiktai, pranašaudami didįjį pasaulio gaisrą. Matau jus, skendinčius savo sensualizme ir bandančius gelbėtis dar didesniu daiktiškumo jungu. Ir jei jums tai dingojasi kaip didžiausia tragedija, tai aš kaip tragediją matau tik jūsų beviltiškas pastangas išsaugoti savo sapną.

Pabuskit!

Nesu visagalis, negaliu išbudinti visų. O jūsų budimas bus ilgas ir kankinantis. Man gaila jūsų pavergtos dvasios. Bet aš nemetu bombos, bomba tokia pat lokali, kaip ir kiekvienas daiktas. Aš metu jums žodį, kuriame – grynoji dvasia, galingesnė už galingiausią daiktiškumo jėgą:

– Pabuskit! Laikas visiems! Laikas pakilti virš savęs! Laikas pasakyti: einam!

IV. Du etiudai apie pagarbą

7. Apie pagarbą žmogui

(1975)

Kas dabar nekalba apie pagarbą žmogui!

Ir juo jos mažiau, tuo kalbos garsesnės.

Pagarba žmogui – mūsų, europiečių, chimera, kuriai uoliai tarnaujame nuo pat antikos graikų laikų. Tik graikų negraužė sąžinė dėl šių veidmai-

niškų maldų, nes visos jų gerovės pagrindas – vergas – nebuvo laikomas žmogumi, o naujasis europietis, iš vergo marškinių išsinėręs ir kiekvieną žmogų padaręs pagarbos objektu, nori nenori turėjo įklimpti į teorinės gražbylystės ir praktinės veidmainystės liūną.

Ne bėda, kad viltis apie galimą pagarbą buvo visų naujųjų laikų teorinių spekuliacijų pagrindas. Tai labai graži viltis, patraukli pati savaime – kaip ir kiekviena viltis. Viltys vertė judėti istoriją, taip pat ją kūrė – turtingą ir dramatišką Europos naujųjų laikų istoriją. Bėda, kad istorijos realybė net tos istorijos mąstytojų neprivertė pažvelgti į savo mąstysenos išeities pozicijas ir pamėginti išsiaiškinti, kodėl visos gražiausios viltys realizavosi realybės neviltimi. Dar didesnė bėda, kad, kai buvo suvoktas tų išeities pozicijų netikrumas ir atrastos jį kėlusios mąstysenos kliautys, ne pats pagarbos klausimas, o pagarbos radimasis buvo išmestas iš apmąstymų sferos. Filosofuoti imta ne apie pagarbą kaip tokią, mano pagarbą tau, tavo – man, o apie tai, kaip mes tą žodį suprantame ir ar galime tokiu pagrindu pretenduoti į kokią nors pagarbą.

Tarsi realioji nepagarba žmogui būtų nuo to sumažėjusi!

Tai prie kokių išvadų mes prieiname? Kuo dabar galime kliautis?

Vis tuo pačiu – retoriniu pagarbos postulatu. Kaip viduramžiais: jei yra žodis „dievas“, tai turi būti ir pats Dievas.

Na, jeigu jau pagarba yra ir turi būti, tai duokite ją čia! Duokite ne žodžius apie ją, o ją, ją pačią! Teisingai, tai visai nuoseklu! Jeigu kas yra, tai tas turi ir būti.

Ir štai: aš čia esu ir reikalauju tos pagarbos! Aš sakau žodį, o jūs nesiklausot! Kur pagarba man? Aš sakau jums, o jūs darote savo! Kur pagarba mano išminčiai? Aš darau tai jums, o jūs nė akim nekryptelit. Kur pagarba mano geriems norams?

Trumpiau: jei pagarba yra, tai kurgi ji? Juk kitokios pagarbos realiai būti negali, gali būti tik pagarba man.

O jeigu pagarba tau, kaip „man“, yra nepagarba man, kaip „tau“?

Čia mūsų išmintis baigiasi. Čia prasideda pasaulis, kurį regime kaip besiriejančius parlamentus ir vienas kitam gerkles pjaunančius „paval-dinius“ viename, *demokratiniame*, pasaulyje, o kitame, *totalitariniame*, pasaulyje – kaip pompastiškai žodžius apie pagarbą laidančius vadus ir tyliai juos gerbiančius luomų atstovus, mintyse jau skaičiuojančius, kiek ir kokių priemonių reikės imtis naujai ugdant „pagarbą žmogui“.

Iš kur tie du pasauliai ir kodėl jie vienas kitą laiko išdavikais ir prakeiktaisiais?

Iš niekur kitur – iš tos pačios „pagarbos žmogui“ koncepcijos, iš to paties tikėjimo, kad *reali pagarba* gali būti, yra galima iš principo, ir kad ji tokia *yra realiai* ir *yra reali*. Taip, žinoma, ir yra. Gali būti. Su vienu nedideliu skirtumėliu – jeigu „aš“ ir „žmogus“ yra laikomi dviem skirtingais dalykais, kur „žmogus“ yra principas, o „aš“ – realybė, principo galimumas. Na, o „aš“, „man“ dažniausiai prilyginama „žmogui“, „man-žmogui“ problemą pakeičiant vien „žmogui“ problema. Ir šis požiūris realybe telaiko „man“, bet kadangi „man“ yra milijonai, tai „man“ gali ir turi būti įkūnytas viename „man“, kuris taip pat yra „žmogui“, ir tada gana lengvai galiu nebešnekėti apie kitus „man“ kaip apie „žmogui“ – ir problema išspręsta. O kad ji virsta realiomis milijonų „man“ kančiomis – tai jau ne teorijos, o praktikos reikalas, kurį, beje, galima traktuoti ir „teoriškai“: jei trims „man“ negerai, tai dar nereiškia, kad visiems negerai arba ir tiems trims tikrai negerai – „man“ ir „žmogui“ yra dvi medalio pusės, ir tie „man“ gali norėti ne to, kas dera „žmogui“, apie kurį spręsti leista juk man.

Ir ką gi? Nieko ypatinga. Tiesiog vėl, iš Europos vilčių ir istorijos juokdamasis, klesti smurtas, prievarta, abiem atvejais – ir demokratijos, ir aristokratijos – valstybės normų aprobuoti ir sankcionuoti, o pasaulis su savo pagarbos žmogui idėja eina pačiam žmogui nelabai aiškiais keliais.

Ir viskas?

Beveik. Tik viena pastaba: pagarba žmogui iš tiesų reikalinga. Be jos jis negalės egzistuoti kaip fenomenas – ne tik „aš“, turintis visus gerbti, bet ir „aš“, kurį tie visi turi gerbti.

Kodėl?

Todėl, kad pagarba žmogui kaip konkrečiam individui yra ta terpė, kuri jį psichologiškai tenkina ir maitina kaip daiktą, kaip realybę.

Bet jeigu taip, tai ne žmonių, kaip daiktų, visumoje reikia ieškoti tos pagarbos kriterijų, o visų daiktų, į kurių skaičių įeina ir žmogus, visumoje – pasaulio ir visatos daiktų visumoje.

Tai visai kita nei „aš-tu“ problema. Tai greičiau „aš-kaip-ne-aš“ problema, kur „ne-aš“ yra absoliučiai viskas, taip pat ir „aš-kaip-daiktas-pats-sau“.

Tokia pozicija naikina iliuziją apie „aš“ dualizmą ir iliuziją apie „man“ kaip empirinio grynojo dvasiškumo absoliutumą.

8. *Apie pagarbą tautai*
(1975)

Žmonių santykiuose pagarbos klausimas yra pridengtas kultūros tradicijų „ypatingumų“, o tautų, kurios taip pat yra pagarbos problemos objektai, santykiuose senasis idealizmas reiškiasi be skrupulų gryna jėgos ir demagogijos forma. Čia nesama jokių išlygų, vienintelis pagarbos kriterijus yra jau ne moralė ir teisė, o gryniausia jėga – kas stipresnis!

Demagogijai čia vietos ligi valiai, tačiau čia ji dar perregima. Kai susiduria kelios apylygės jėgos, kurios įprastą ginčų dėl pagarbos sprendimo būdą – karą – daro labai problemišką, melo ir demagogijos liūne ima skęsti visas pasaulis, o giliausiai, kaip negalimos pagarbos išorėje kompensatoriai, kaip „kaltieji“, gramzdinamos priklausomos tautos.

Toks laikas yra atėjęs dabar.

Kur veda šitas „pagarbos man“ principas, eksplikuotas į tarptautinius santykius, daug kam akivaizdu, bet dėl priešiškų interesų grėsmės darosi negalima gvildenti jo netgi ten ir tais atvejais, kai toks gvildenimas iš principo būtų galimas: bet kuris esamos padėties kvestionavimas galėtų pakeisti jėgų santykį tiek viduje, tiek išorėje, o to pasikeitimo pasekmės gali būti toli siekiančios.

Ir vis dėlto nuo tokių pasekmių nepabėgsi.

Jeigu žmonija ir apskritai pasaulis nori egzistuoti, jis privalo visų pirma pakeisti esamą padėtį ir ieškoti išeities, kuri kaip realybė tegu ir labai skirsis nuo to, kas įprasta.

Kaip tik dėl to ir turi būt pakeistas *status quo*, kad būsimoji realybė iš esmės skirtųsi nuo to, kas dabar yra.

Ir visų pirma turi būti išspręstas tautos pagarbos tautai klausimas. O jo sprendimas taip pat neįmanomas pagal senąja pagarbos samprata paremtas tautų bendrabūvio normas.

Aiškiausiai – kaip neatidėliotą savo egzistencijos klausimą – tai jaučia būtent *mažosios*, *priklausomos* tautos: jų plėšimas būsimąsias pasaulio bėdas daro dar akivaizdesnes.

Pagarba tautai – tai pagarba jos, kaip istorijos subjekto, būčiai. Tiesa, kai kas, senojo idealizmo imperialistinių polėkių svaiginamas, mano, kad sumažėjęs tautų skaičius jas asimiliavus arba, paprasčiau, sunaikinus išspręs daugybę problemų. Ta logika nesiskiria nuo „man“ logikos tuo

atveju, kai nepagarbos „man“ klausimą bandoma išspręsti sunaikinant visus kitus „man“. Bet, rodos, aišku, kad tąsyk pagarba man neįmanoma ne tik logiškai, bet ir fiziškai. Kiek daug reikia tuščių žodžių žmogaus-dievo savijautos nerealumui įrodinėti! Jeigu taip fiziškai ir atsitiktų, tautos, kaip istorijos subjekto, klausimas kils naujomis formomis ir iš asimiliuotojo tautinio konglomerato – kaip žemynų, pusrutulių „tautinės ambicijos“ ar pan.

Jau vien dėl to imperialistinis tautų „fizinis sulydymas“ yra pseudoidėja.

Ji dar idiotiškiau atrodys tuo atveju, jei tautas vertinsime ne metafiziškai, o fiziškai, kaip kultūros subjektus. Kultūra tėra ta substancija, kuri charakterizuoja realiąją žmogaus būtį. Kadangi pasaulio kultūra nėra nepriklausoma nuo to, kas pasaulyje vyksta realiai, tai pasaulio kultūra tėra tautų kultūra. Šiuo požiūriu visos pasaulio tautos – ir tos, kurios kultūros stereotipus, gaires diktuoja, ir tos, kurios juos vartoja, interpretuoja, – yra pasaulio kultūros subjektai, ir dar neaišku, kuri iš jų šiame procese svarbiausia – žiūrėti į jas autoritariškai, vadinasi, laikytis imperialistinio mąstymo pozicijų. Kiekviena tauta yra ne potenciali, o reali kultūros kūrėja ir kaip tokia dalyvauja ir ateityje galbūt dar aktyviau dalyvaus kultūros plėtotėje.

Tik tautų visuma charakterizuoja pasaulio kultūrą. Visų tautų kultūrinė branda yra pasaulio kultūros rodiklis. Ir jeigu pasaulio kultūra serga kokiomis nors negaliomis, tai jomis serga ne kokia abstrakcija, o realios tautos ir jos žmonės.

Kiekviena tauta yra ne tik kultūros vartotoja, bet ir kūrėja. Kūrimo ir vartojimo (interpretacijos) intensyvumas – kultūros gyvumo, brandumo požymis. Kūrimo ir vartojimo galimybės yra jau ne vien tautos-subjekto kompetencija, per jas ji susisieja su kitomis tautomis. Ir tiek, kiek tauta, kaip kultūrinio komunikavimo objektas, tų galimybių neturi, už jos negalias atsakingos darosi kitos tautos.

Subjektyvios, grynai tautinės kultūros prielaidos yra atskira problema. Pagarbos tautai požiūriu jos tampa ne tautos trūkumu ar pranašumu, o bendradarbiavimo problema.

Visai kas kita yra vadinamosios objektyvios subjekto egzistencijos sąlygos. Čia esama labai aiškių kriterijų, kurių paisymas yra būtina kultūros gyvavimo sąlyga.

Kaip žmogui būtina elementari psichologinė ir fizinė savarankiškumo situacija, būtini erdvė ir laikas jam kaip fenomenui egzistuoti ir išsiskleisti,

taip ir tautai, kaip kultūros subjektui, yra būtinos elementariausios realios fizinės erdvės ir laiko determinatos.

Žiūrint į tautos gyvenimą naujausių ekologijos duomenų aspektu, tautinį žmonių junginį galima prilyginti populiacijai, kuriai reikia turėti labai apibrėžtas fizines gamtines savo egzistencijos sąlygas. Tik tuo atveju yra galima paveiki visapusiška plėtotė, raida, kuri užtikrina psichofiziologinę terpę žmogaus galioms išsiskleisti.

Galima laikyti dėsniu, kad kiekviena tauta apima kokį nors biogeografinį darinį, dažniausiai upės baseiną, kalnyną, stepę, dykumą ar pan. Nukrypimai nuo to dėsnio yra atsiradę realios istorijos raidoje, istorijos, kuri klostėsi sugestijuojama anaiptol ne žmogaus ir tautos gerbimo. Ir dabar tie nukrypimai iškyla kaip tautų nesantaikos, „pasaulio problemų“ centrai. Ištaisyti istorijos klaidas – ne tik dabarties, bet ir ateities klausimas.

Ir taisyti jų negalima niekaip kitaip, kaip tik per imperializmo pagrindu vykusios raidos neteisingumų suvokimą ir norą juos pašalinti.

Būtent norą, nes tai reiškia ir norą turėti ateitį. Senieji idealizmai ir materializmai, paremti jėgos pozicija sukurto *status quo* teorizavimu, neišlaiko kritikos kaip beprotiški teorizavimai. Suvokus mintį kaip realią kosmoso jėgą, pradžių pradžią, mintis iškyla kaip absoliutas, kuriam – nori kas to ar ne – turi paklusti visi voliuntaristiški svaičiojimai. Mintis yra realybės pradmuo, taigi ne mintis pagal realybę, o realybė pagal minties atskleidžiamą tvarką turi būti tvarkoma. Jau gana aiškiai kyla ateities grėsmių grėsmės, taigi persitvarkyti taip, kad ne mintis būtų garbinama medžiagiškumo naikinimo sąskaita, o medžiagiškumas kuriamas ir tvarkomas mintimi, iškelta iš medžiagiškumo, dar yra laiko.

Tai yra reali, tikroji pagarba medžiagai, mūsų egzistencijos realybei, taigi ir pasauliui, ir jo daiktams, taip pat tautoms ir jas sudarantiems žmonėms.

V. Trys etiudai apie kasdienybę

9. Sugrįžimas į Žemę

(1976)

Tik XIX amžiaus viduryje, po didžiųjų naujųjų amžių metafizinių sapnų, Europos protas ėmė blaivytis ir darytis kritiškas. Tačiau, kaip ir dera

europiniam ekstravagantiškumui, labai keistai – puldamas į empiristinės orientacijos kraštutinumus: pozityvistinį „sveiko proto“ ir voliuntaristinį „euristinio proto“ absoliutizmą. Tik šių abiejų pasaulėžvalginių orientacijų realioji konfrontacija, išbaigusi visas kitas visuomenės raidos tos konfrontacijos pagrindu galimybes, realiai įrodžiusi savo pasaulėžiūrinį nepakankamumą, ima jausti naujos pasaulėjautos, naujų vertybinių orientacijų troškulį, kuris kol kas tesireiškia kaip blaškymasis ir neviltis, ramstoma totalinės katastrofos nuojauta.

O kas gi sukūrė tai, ką mes kol kas norime laikyti tik katastrofos nuojauta, nors drąsiai galėtume vadinti pajauta, jei tik tos drąsos būtų tiek, kiek nėra?

Kas?! Patys! Deja.

Žlugus metafiziniam absoliuto galimumo pagrindimui, absoliuto idėja nežlugo. Idėja buvo diskredituota, bet nesunaikinta. Buvo kvestionuotas tik idėjos realiosios egzistencijos radimo kelias, t. y. kaltė suversta ne pačiai idėjai, galvota ne apie jos nerealumą, o apie paties ieškotojo, t. y. mūsų pažinimo paieškų neteisingumą.

Absoliutas! Ar yra labiau apsėstų jo „realiosios egzistencijos“ ieškotojų už europiečius?

Jei jau absoliutas neįmanomas pasiekti idealiosiomis priemonėmis, tai galbūt įmanomas realiosiomis? Jei absoliuto neįmanoma pasiekti, bet jis (kažkodėl!) yra, tai jis yra ir tame, kas neabsoliutu. O jeigu taip, ar daug reikia padaryti išvadai, kad absoliutas yra ir tai, kas neabsoliutu! Jeigu žmogus yra absoliuto empirinė reprezentacija, tai kad ir koks jis neabsoliutus, jame galima ieškoti absoliuto.

O jeigu absoliutas yra žmogus, tai empiristinės orientacijos metafizikui būtinai reikia rasti ir šios naujos idėjos empirinę reprezentaciją.

Taip gimsta „antžmogis“, tobulai įsikūnijęs Hitlerio asmenyje, varijuojamas Stalino ir Musolinio, pamėgdžiojamas daugelio kitų – pagal reikalą nuosaikiau, protingiau.

Ką davė Europos patirčiai „antžmogio“ idėjos realizavimas? Ji neparodė nieko kita, kaip tik tai, kad „antžmogis“ nerealizuoja metafiziškai suprantamos laisvės netgi sau, ką kalbėti apie milijonus kitų, jo vergų, kuriems gyvenimas tampa pragaru žemėje, – be menkiausios ankstesniųjų epochų netgi pačių žemiausių sluoksnių žmonėms visiškai pagrįstos iliuzijos apie galimą dangų žemėje.

Antra vertus, „antžmogio“ įsikūnijimas pagimdė savitą filosofinę reakciją – „mažojo žmogaus“ pasipriešinimą, egzistencializmo teigiamą kiekvieno žmogaus empirinio buvimo unikalumą. Tai galbūt vienintelis tikrai euristinis XX amžiaus filosofinių Europos odisėjų epizodas.

Deja, epizodas. Egzistencinio „ėjimo į nežinią“ kelyje rastąsias vertybes jungdamas pačiu ėjimo faktu ir natūralia tų vertybių intersubjektyvacija (metafizinio absoliuto objektyvumo atgarsis), egzistencializmas neužtikrino racionalesnių naujojo būties vertingumo sampratos objektyvacijos prielaidų, būtinai reikalingų XX amžiaus individualistinio blaškymosi atmosferoje, ir gerosios jo intencijos buvo diskredituotos brutaliausios „naujojo protingumo“ pagimdytų realijų invazijos.

O ši prasidėjo kartu su metafizinio absoliuto neigimu, tik išplaukė ne iš „antžmogį“ ir „mažąjį žmogų“ pagimdžiusio voliuntarizmo, o iš „sveiko proto“ filosofijos, užsidariusios žinojimo, kaip vienintelės pasaulio pažangos jėgos, meditacijose.

Filosofinė šios orientacijos odisėja dar nebaigta – ji dar viliasi išvysti Žemėje „žinojimo karaliją“ – pitagoriškai tiksliai surikiuotą visą materialųjį buvimą, žmogaus aistras savo tikslumui išsaugoti pajungusį materialųjį buvimą. Tebūnie! Tebūnie šitiems didiesiems „tikslūnams“ kaip didžiausiems mistikams, didesniems net už patį Pitagorą, leista tikėtis. Nors, rodos, ir šiandien jiems jau turėtų būti aiški jų metodologinių pozicijų beviltiškybė: juk jie suvokia, kad matematika ir matematinis žinojimas yra tokia pat laisva žmogaus proto konstrukcija, kaip ir bet kuri kita!

Kas leidžia jiems spekuliuoti savo tikėjimu ir miglinti akis kitiems – tai jų santykio su pasauliu neidealusis momentas: mokslinis, konstruktyvinis produktyvumas, pumpuruojantis nežabota technikos ekspansija, technikos, kaip žmogaus proto įsikūnijimo jo kovoje su gamta, jo žmogiškumo išaukštinimo empirinis įtikimumas ir tariamasis paveikumas. Technikos mitologizacija.

Ilgą laiką mokslo ir technikos mitas buvo visagalis. Dar nuo Renesanso laikų į empiriškai realų gamtos pertvarkymą orientuota europiečio sąmonė technikoje visada įžvelgė „tikrai žmogiško“ pasaulio įsikūnijimą, žmogaus žmogiškumo prielaidą. Šis mitas didžia dalimi padėjo kilti abiem pasauliniams karams. Pirmasis iš jų leido padaryti tik vieną išvadą – kad technika buvo nepakankamai žmogaus organizuota, jo valdoma ir tikslingai panaudojama: tai stimuliavo ir vienvaldiškos, totalitarinės valstybės tipo

formavimąsi. Tokios valstybės pastangos patobulinti vienai valiai pajungiamą techniką (karo techniką) baigėsi termobranduolinę ir bet kokią kitokią techniką (ir ne tik ją) sunaikinti galinčios technikos sukūrimu.

Karas, karo technika – žmogui įprastos sąvokos, kurių šiuolaikinio turinio dorai neišaiškino nė Hirosima ir Nagasakis. Juo labiau kad ir tiesa apie tas realijas buvo ir tebėra slepiama, primenama patetiškai romantišku tonu. Žmonės nesusimąstė, o technikos mitas vis plėtojosi.

Potekstėje suponuodamas termobranduolinio susinaikinimo baimę, o iš išorės apsikaišęs kosmoso užkariavimo šūkiais, tas mitas XX amžiaus antrojoje pusėje į Saulės planetas išvedė kosminius laivus. Kiek iš jų, iš tų kelionių, buvo tikėtasi!

Tikėtasi ne veltui.

Rasta.

Tiktai ne tai, ko tikėtasi.

Rasta tai, kas dar slepiama, nenorint atsisakyti senųjų iliuzijų ir senojo gyvenimo būdo. Rasta tai, kas pamažu kyla į dienos šviesą ir reikalauja visiškai naujų savo būties supratimo kriterijų netgi tam, kuris, priešingai šių laikų dvasiai, nenori atsisakyti senosios metafizikos atvertų erdvių.

Faktai, kurių pagrindu empiriška mūsų pasaulėjauta pagaliau gal iškels ir naujų metafizinių kriterijų reikalą, yra štai kokie. Mes, neprarasdami savo fizinės struktūros, fiziškai negalime pakelti išsiveržimo už mums duotų erdvių. Ilgoje nesvarumo būklėje mūsų kaulai netenka tvirtumo, atrofuojasi mūsų raumenys, keičiasi net genų struktūra. Išėję už savo įgimtos kosminės erdvės ribų, mes pasidarome nedeterminuotai mutageniški. Žmogaus svajonė įveikti Žemės trauką pasirodė esanti svajonė apie mirtį, geriausiu atveju – apie žmogaus išsigimimą. Nekalbu apie ilgųjų kosminių kelionių „laiko paradoksą“ – sugrįžimą Žemėn po tūkstančio Žemės laiko metų. Kokia, be grynai fantastinės kuriozinės, tokios kelionės prasmė?

Kokia visų šitų faktų prasmė?

Mes uždaryti savo erdvėje ir laike ne tik idealiai (tai parodė dar Zenonas), bet ir realiai, materialiai.

Tik pradedame tai suvokti, ir šokas, kad mes štai, tiek aikčioję apie pasaulio pakeitimą, savęs ir visko nugalėjimą, turėsime ir toliau gyventi tokie, kokie esame, kai ką dar tik ištiks.

Išsigelbėjimo už mūsų nėra. Išeities, be mūsų pačių, nėra. Viskas tėra ir yra mumyse. Žmonėse. Žmonių darbuose. Žmonių žemėje, jos fiziniame

tikrume. Mes uždaryti vienoje iš didžiojo būties nėrinio – Saulės sistemos – kilpučių ir negalime iš jos niekur pajudėti nepereidami į kitą būvį, kitą buvimą, kuris žmonių kalba reiškia mirtį. Tai, ką mes laikėme nebūtimi, pasirodo esąs tik kitas buvimas, ir parmenidiškasis būties supratimas tampa nepaneigiamu, kaip neišsprendžiamos yra Zenono aporijos. Einšteino pateiktasis materialiosios egzistencijos pliuralizmas tampa ir dvasinės egzistencijos pliuralizmo supratimu. O senoji antgamtinio absoliuto koncepcija norinčiajam darosi empiriškai reprezentatyvesnė negu bet kada iki šiol.

Kaip prasmingai ima skambėti senųjų Rytų kultūrų pasaulėjautinė orientacija! Mes jau beveik snobiškai puolame į senosios Indijos dvasios liekanas, jos senąją išmintį ir prakilnumą. Bet vėlgi: prielaidų, atvedusių į tos indų orientacijos susiformavimą, mes tarsi bailiai (o iš tiesų – kaip demagogai ir smulkmė) dar nė nejudiname, kad nereikėtų pripažinti savo klaidų, savo sapnų, atsisakyti savo įpročių ir viso taip jau maloniai, kaip miesčionį vonioje, liūliuojančio gyvenimo būdo netgi tada, kai jis neša mus į bedugnę.

Nors galėtume turėti ir drąsos, ir ryžto – pripažinimas, kad Rytuose ištie būta kultūrų, aukštesnių už mūsų, kad mūsų civilizacija užliejo tik senųjų civilizacijų griuvėsius, o ne laukinius plotus, ne tiek pažemintų, kiek išaukštintų mūsų prigimties platumą ir padėtų lengviau išbristi iš pelkių, kuriose vis aiškiau jaučiamės įklimpę.

Drąsos mes jau ieškome. Bet po tiekos išgyventų siaubų ir sukrėtimų delsiame: na, dar minutėlę… Nes ištie persitvarkymas turės būti didžiulis. Ryžto gal ir užtektų – juk mes ekstravertai. Tačiau diskredituota proto galia, didžiųjų idėjų nebuvimas, didžiųjų idėjų empirinė kompromitacija neteikia mums jokių idealiųjų atsparos taškų, o be jų joks pakilimas ryžtui negalimas. Liumpsėdami savo egzistencinėje neapibrėžtyje, mes ir naujajai orientacijai kylame sunkiai, vangiai, tarsi akli, apgraibom, skaldydami kaktas į savo pačių sukurtą daiktų pasaulį.

Ir vis dėlto pamažu persiorientuojame. Kaip po didžiųjų XIX amžiaus pirmosios pusės metafizinių sapnų pasaulis pabudo kriticizmui, taip ir mes po XX amžiaus pirmosios pusės empiristinių sapnų bundame ir blaivomės naujam tikrovės regėjimui.

Kur tas gamtos „sukultūrinimo“ idealas, kuris įsikūnijo projektais pakeisti upių tėkmes, fantazijomis pakeisti ištisų regionų klimatą, kliedesiu paversti Žemę ištisu daržu? Kai palikome paskui save eroduotas dykumas,

užterštas upes, nužudytas buvusias bevaises pelkes, kai iššudėme aibes žvėrių, paukščių ir kitokių gyvių rūšių, negrąžinamai sunaikinome didelę dalį gyvybės sukurto Žemės genetinio fondo, kai galų gale virš mūsų pačių pakibo visai reali genetinės kastracijos grėsmė, – tiktai tada ėmėme kalbėti apie gamtos apsaugą, apie likučių po kruvinos puotos saugojimą, ir tai labiau plepalais negu darbais, nes senas gyvenimo būdas, senos orientacijos neleidžia būti ryžtingiems.

Kur tas mūsų urbanistinis veržimasis į dangų šimtaaukščiais dangoraižiais ir miestų-kosmoso palydovų projektais? Kai patyrėme, kad 120-ajame aukšte (tiktai 120-ajame aukšte, o ne kilometre!) mes pradedame atrofuotis ir fiziškai, ir psichiškai, mūsų nebetenkina ir perdėm jau „protingi“, gamtą tik kaip puošmeną suponuojantys Le Korbiuzjė „Saulės miestai“, netgi tokie, nors daug kam ir jie tebėra svajonė. Paplūdome į užmiesčius, į gamtą, blogiausiu atveju – į kolektyvinį sodą, kad tik gamta kompensuotų mums mūsų urbanistinės didybės išėstas galias.

Suvokėme, kad empirinis žmogaus liaupsinimas galų gale virto demografiniu sprogimu. O kiek šedevrų prirašėme šlovindami nežabotas meilės aistras ir net lytinį aktą! Žmogaus dvasios didybės, neribotumo apraiška! Žmogaus kompensacija už empirinę jo nedalią! Tas ar kitas atvejis – samprotavimo metodologija ir jo prasmė ta pati – dieviškasis „veiskitės ir dauginkitės“. Iki vienas kitą suėsite.

Suvokėme, kad reikia koordinacijos, reikia proto. Ir ne vieno individo mastu – visos žmonijos. Ir įkūnijome tai totalitarinėmis valstybėmis, kurios tapo nebe žmonių gyvenimo priemone – žmonės tapo valstybių gyvenimo priemone, grasinančia sunaikinti žmones tuoj pat, kai tik iškils pavojus jų, valstybių, egzistavimui.

Visa mūsų empirinių sapnų didybė atvedė jau ne į senųjų idealijų žlugimą – atvedė į situaciją, kai gali žlugti ir visos realijos.

Mes jaučiame padėties tragizmą, tragikomizmą, absurdiškumą, visą jos nepakenčiamumą ir, nors ir tylime, nors ir bėgame nuo tiesioginių klausimų ką daryti, mums vis tiek reikės kada nors tiesiai atsakyti: taip arba ne.

Ar žinome, į ką atsakinėsime?

Jaučiame. Nujaučiame.

Europa tai pradėjo popmuzikos klyksmu: menki mes, besiraitantys žmogeliai, bet mes trokštame, trokštame kažko panašaus kaip Romos imperija paskutinėmis savo dienomis.

Kas tas „kažkas“?

Jeigu tai ne metafizinis absoliutas, kuriuo mūsų dvasia niekada nebepatikės, ir jeigu tai ne empirinis absoliutas, kuriuo nebegali tikėti nė mūsų kūnas, tai kas tada ta „transcendencija“, kurios mes trokštame?

Ar nebus tai koks nors vidurys tarp senojo, metafizinio, protingumo ir naujojo – empirinio? Juk jeigu nėra dieviškojo protingumo, o žmogiškasis protingumas lygiai kaip ir valingumas visiems tapti gėriu galimas tik per kokį nors bendrą vardiklį, o tas „bendras vardiklis“ negali būti nei absoliutus kaip Dievas, nei konkretus kaip žmogus, tai kas tada turi būti tas ir viską apimantis, ir konkretus?

Tas „kažkas“ – gyvastis, gyvybė, proto pradžia ir pabaiga, reiškinys, iš kurio kyla protas ir su kuriuo jis baigiasi.

Taip žiūrėdami į protą ir protingumą, mes galime neatmetinėti jokių – nei tradicinių, nei dabar toleruojamų – klausimų, galime atsakinėti ir į „kas“, ir į „kaip“, ir į „kodėl“, galime nesidangstyti jokiais modernizmais, nekorektiškais paskelbusiais kai kuriuos klausimus vien todėl, kad jie buvo svarbūs seniau.

Kas tąsyk yra gyvybė? Gyvybė yra reiškinys, kaip ir kiekvienas kitas kosminis reiškinys, kurio nei pradžia, nei pabaiga netelpa mūsų prote. Mūsų prote ji yra tam tikra to reiškinio *tvarka,* pasibaigianti pačiu reiškiniu, pasireiškianti kaip tokia, kuriai mes davėme proto pavadinimą.

O jeigu taip, tai kokiu pagrindu žmogus vienas pasisavino teisę vadinti save protingu? Jeigu visa ta daiktiškoji egzistencija, kuri turi galią reprodukuoti save, tik todėl yra gyvybė, kad ji turi savęs konstravimo savumą, tai argi to sugebėjimo lygmenys panaikina pačią svarbiausią jų prielaidą – patį savikonstrukcijos sugebėjimą? Ar tąsyk protas ir protingumas – tegul ir nevienodų lygmenų – nėra kiekvienos gyvasties savastis? Ar ne tai mums įrodinėja ir naujausios empirinės konstatacijos, mūsų vadinamos mokslais?

Be grynai mokslinių interesų, kokias filosofines, orientacines galimybes atveria vienas šis požiūrio į proto prigimtį akcentas!

Kalbant pačiu bendriausiu aspektu, pamatyti, suvokti ir nauju gyvenimo būdu išreikšti žmogaus atstovavimo gyvybės tvarkai, arba protui, suvokimą – argi tai nėra daugelio mūsų geliančių žaizdų išgydymo priemonė?

Kito pasaulio mes nesukursime. Turėsime naudotis tuo, kurį turime.

Niekur mes nepabėgsime. Turėsime likti čia, kur esame.

Kitokie mes nepasidarysime. Turėsime gyventi tokie, kokie esame pradėti to, kas mus pradėjo.

Jeigu, žinoma, išvis norime gyventi. Būti tokie, kokie esame. Gyvastis. Gyvasties dalis.

Todėl mūsų protingumas – kadaise prasidėjusios, kadaise užprogramuotos tvarkos sąmoningas teigimas, tąsa.

Todėl – norime mes to ar ne – turėsime priimti daugybę europiniam išdidumui svetimų išlygų ir korektūrų, ankstesnius požiūrius drąsiai apšaukdami klaidomis, evoliucijos „šalutiniais produktais“. Turėsime susitaikyti su savo netobulybėmis ir tobulybės siekti jų turėdami, o ne jas neigdami, atmetinėdami.

Todėl susitelkimas dvasinei rimčiai, savistabai, susikaupimas dvasiniam atokvėpiui, kontempliuojant neįžvelgiamas būties gelmes, užuot užsiiminėjus niekalais ir plepalais, – ar tai ir nebus vienintelis mūsų ateities kelias?

Jeigu mes ją iš viso norime turėti.

Save konstruojanti būtis kaip tokia yra laisva. Tuo ji ir skiriasi nuo visokio kitokio buvimo.

Mūsų grįžimas į save prasidėjo.

Jis vyksta kaip mūsų grįžimas į Žemę.

10. *Mūsų likimo kasdienybė*

(1977)

Ką reiškia komunizmas, nežino niekas, kaip niekas nežino ir to, kas yra Dievas. Vakaruose daug kas suvokia šito žinojimo-nežinojimo, tiksliau – pačios tos idėjos problemiškumą, o čia, Rytų pasaulyje, dėl filosofinio neraštingumo niekas to nė nejaučia. Tai laikoma norma ir būtinybe. Jeigu kas susimąsto, ką gi iš tiesų siūlo komunizmas, tą izoliuoja arba likviduoja. Vadovybei tų dalykų žinojimo nereikia, nes jau seniai komunizmas kaip žmonių ateities idėja pakeista rusų, kinų, vietnamiečių ar kitų tautų ateities klausimais. Beje, tai užprogramuota pačioje komunizmo ir ypač socialistinės revoliucijos, kaip staigaus, griežtai represyvaus, o ne ekonominio-socialinio, proceso, sampratoje. Teigti, kad Leninas nesuprato, ką reiškia tokia revoliucija, būtų naivu: šitas politikas buvo per daug klastingas ir gudrus, jog nesuprastų, kad kaip ir socialinėje revoliucijoje

proletariatas, taip ir politinėje revoliucijoje kuri nors tauta tegalės reprezentuoti ir teigti tokią revoliuciją, ir kuri iš jų bus pirmesnė ir didesnė – tos ir bus lemiamas balsas. Pirmuosius (t. y. rusus) mylintis internacionalizmas, jų vadovaujamas, iš pat pradžių tapo realiosios komunistinės revoliucijos kasdienybe, taip glosčiusia mesianistinę ruso širdį, kad dabar bet kurio revoliucinio perversmo jis negali netraktuoti kaip tautų veržimosi į jų glėbį, o visas „išsivadavusias“, „socializmo keliu pasukusias“ tautas laiko savo nuosavybe, į komunistinės imperijos sudėtį kaip „sąjunginių respublikų“ neįtraukiamų tik todėl, kad bijomasi ir Vakarų, ir Kinijos reakcijos (beje, ir savo ekonominio nepajėgumo „pertvarkyti“ įtrauktųjų ūkį „naujais pagrindais“).

Komunizmo idėja seniai tapo atskirų tautų nacionalinių siekių demagogiško dangstymo skraiste. Tai puikiai žino imperijos vadovybė.

O liaudis laikoma intelektualiai neraštinga, o liaudis sąmoningai mulkinama ir todėl ji dažnai trauko pečiais, kai prabylama apie tą komunizmo idėją, galiausiai – ir nebesidomi, laiko ją tuščiais plepalais. Liaudis tik mato, kaip ji gyvena tame komunistiniame džiaugsme. Kadangi išeities nėra nei prote, nei rankose, liaudis tampa viskam abejinga, žodžiais gyvena taip, kaip reikalaujama, darbais – pagal tai, ko jai reikia ir ką galima pasidaryti.

Iš čia plaukia ir visa mūsų kasdienybė.

Kuriam laikui ji mums lemta?

Aišku: ne amžinam. Bet šiandien išsivaduoti mes dar negalime. Šiandien mūsų realybė yra gyvenimas priespaudoje, o kad apskritai turėtume galimybę kalbėti apie išsivadavimą, mes privalome sugebėti kiek įmanoma daugiau pasiimti iš tokio gyvenimo savo tikslams – ateičiai.

Kaip turėtume šitas jėgas kaupti?

Tai turėtų būti naujų, į išsivadavimą vedančių ir nepriklausomam gyvenimui būtinų vertybių kūryba.

Žmonės dar yra išsaugoję daug iš praeities paveldėtų dorybių: meilę tiesai, tvarkingumą, darbštumą, gerumą ir pan. Tačiau jos negali egzistuoti taip, kaip galėtų laisvoje aplinkoje, jos turi būti visų pirma saugomos nuo destrukcijos, kuri ateina iš aplinkos arba sužadinta nehumaniškų impulsų ir paskatų kyla iš paties žmogaus. Deja, prieš žmogų veikia daug tokių paskatų, apimančių tiek dvasinį, tiek praktinį, tiek ir visuomeninį žmogaus gyvenimą.

Kokios jos?

Mes labiausiai kenčiame dėl amoralumo kaip normos, kaip teisingo gyvenimo būdo propagavimo. Amoralu laikoma visa, kas neatitinka „komunizmo kūrėjo kodekso“ reikalavimų, o kadangi „kodeksas“ ir kitos ideologinės normos moraliais laiko tik poelgius „komunizmui įtvirtinti“, tai visa, kas išties žmogiška ir žmoniška, atsiduria nemoralumo zonoje. Žmogus priverstas eiti prieš žmogų ne žmogaus teises gindamas, o įtvirtindamas valstybės primesto režimo reikalavimus. Tai dvigubai neigia moralę – ir savo paties, ir žmogaus apskritai.

Kiek paskui sugalvojama pasiteisinimų, kokių tik teorijų paskui nesukuriama, bandant kaip nors pridengti, nuskausminti tą baisų susvetimėjimą ir sau, ir žmogaus tiesai! Tačiau rezultatai paprastai būna tie patys: jei tik žmogus „nepersiauklėja“ ir netampa „tikru komunistu“, „tarybiniu patriotu“, jis arba apsileidžia, degraduoja ir pagaliau nusigeria ar nusižudo, arba užsidaro savo egoizme, susitelkęs kaupia turtą ir gyvena dėl „aukso veršio“ ar bent „ėriuko“.

Betgi kaip tik dėl to toks seklus yra ir mūsų praktinis gyvenimas, kuris ribojasi darbu, kultūros namais arba bažnyčia (kai kam – kartu), savo sodyba ir pagaliau kapais. Ar daug kas neįsitenka darbovietės ar kolūkio renginiuose, ekskursijose, sanatorijose? O jei dar pavyksta ištrūkti į užsienį – tai jau beveik kaip ir į dangų! Užtat visos realesnės svajonės apsiriboja būsto apsistatymu, vaikų auginimu ir mašina. Pastaruoju metu miestiečių epidemija tapo kolektyviniai sodai, o kolūkiečių – slaptas šešiasdešimties arų plėtimas. Užtat gyvenimo pabaigoje ant kapo galima tikėtis kuo didesnio akmens.

Ar nuostabu, kad politinio gyvenimo nelaisvę visai patenkina profsąjungų susirinkimai, TSKP nariams – partiniai susirinkimai, jaunimui – komjaunimo akcijos. Politinis indiferentiškumas tik sustiprinamas žmonėms per prievartą primetamų politinio gyvenimo formų.

Visa tai ne tik griauna turėtą dvasios kokybę, bet ir neleidžia ateiti naujam pasaulio pajautimui, be kurio vargu bau galėsime pakilti išsivadavimui. Todėl be kalbos apie dvasios pamatų išsaugojimą turi būti apsisprendžiama ir dėl persiorientavimo ateities kūrimui.

Deja, paskendę kasdienybės rutinoje ir jos sekinančiame slėgyje, mes neturime aiškesnio perspektyvos jausmo, netgi jo poreikio, ir negalime pakelti akių į dangų. Gyvename be savirefleksijos, netgi be jos poreikio.

Būtų galima nurodyti daugybę tą tiesą patvirtinančių faktų ne tik iš moralės, buities ir politikos sričių – netgi aukščiausiose dvasinės kūrybos

formose mes dar neturime ateities įžvalgų. Visa, ką įžvelgė mūsų poezija ir proza – tai savo žemės jausmo vertė, savo istorijos vertė ir savo noro būti pasaulyje (tegul ir ne iki galo suvokto) fiksavimas. Tačiau noras būti daugiausia apsiriboja noru kalbėti savo kalba, turėti savo protėvius, nesiskirti su „mėlynu Nemuno vingiu“, kad ir kitais žodžiais piešiamu. Aukščiausias politinis pasipriešinimas – tai jaunojo Romo Kalantos susideginimas ir slaptos spaudos pasirodymas, kuri, deja, yra lokalizuojama ir izoliuojama, nepadariusi visuomenės sąmonei didesnio poveikio.

Kas kaltas, kad mes vis sukamės užburtame rate? Ar kalta mūsų prigimtis, iš istorijos ateinanti kaip troškimas gyventi pagoniškoje nirvanoje garbinant vietos stabus? Vargu bau. Juk istoriniam gyvenimui pažadinti lietuviai gynė savo buvimo galimybę iki visiško fizinio išsekimo, kol, dar kartą pakilę jau dvasiniam kultūros gyvenimui, buvo susiurbti kitos tautos kultūros, su ištisais visuomenės sluoksniais tai kitai (Lenkijos) kultūrai palikdami ir milžiniškus lietuviškųjų žemių plotus. Kas buvo ta nelaimė, kuri sukliudė įsitvirtinti lietuviškajai imperijai, o paskui – ir lietuviškajai viduramžių kultūrai?

Atsakymą rasti galime išsiaiškinę, į ką atsirėmę lietuviai pagaliau pakilo. Ir tas atsakymas aiškesnis už aiškų: tiktai suvokę savo atskirumą, tiktai supratę gyvenimo reikalus kaip savo reikalus ir per savo reikalų sprendimą eidami prie pasaulio reikalų, lietuviai pagaliau atgimė ir atsikūrė kaip tauta ir valstybė.

Ir šiandien mes visų pirma turime puikiai suprasti, ko visų pirma mums patiems reikia. Tiktai tada galėsime nepasiklysti mums primestuose reikalavimuose, įžvelgti ir savo galimybes, ir būtinybes. Tam reikia sukurti savą visuomenės informavimo sistemą, prie kurios einama ieškant galimybių nepriklausomai informuotis per draudžiamąją spaudą.

Tačiau, kad būtų kuo ir kam sakyti, visų pirma reikia turėti ką pasakyti. Mes tik krislelius težinome apie savo gyvenimą, kai tomų tomai pristatantys svetimą gyvenimą gula ant mūsų.

Mes turime šviestis visomis įmanomomis ir neįmanomomis priemonėmis, leidžiamomis ir neleidžiamomis, tradicinėmis ir netradicinėmis. Ir šalia to, kad apie savo padėtį renkama faktinė medžiaga, pats svarbiausias darosi jos apibendrinimo, sintezavimo į principus ir idėjas sugebėjimas. Faktų rinkinius, kad ir labai marksistinių reikalavimų sužalotus, mes jau išmokome pateikti. Tačiau įžvelgti tų faktų rinkinių koreliacijas, jų sąsa-

jas ir virš jų tvyrančias prasmes – to dar mums nepavyksta padaryti. O tik taip galėsime nedelsdami reaguoti į mums „nuleidžiamus“ planus, apskaičiuoti jų amortizavimo galimybes ir vykdyti savo pačių uždavinius tų reikalaujamų darbų pavėsyje. Ką iš „siūlomų“ tolesnio Lietuvos industrializavimo ir urbanizavimo projektų priimti, dėl kurių atmetimo kovoti ir savo valdžios, ir visuomenės jėgomis – toks turėtų būti mūsų buvimo gerinimo priespaudos kasdienybėje kelias. Protas yra ne tik protingas, bet ir gudrus. Netgi priešų ginklus jis gali atgręžti prieš pačius priešus!

Kaip viena svarbiausių naujųjų mūsų vertybių turėtų būti gyvenimo šioje vietoje, šioje žemėje meilė. Tai pirmasis priešnuodis prieš imperializmą, kuris į mūsų kasdienybę, į mūsų buities kultūrą ir sąmonę gula kaip gigantomanija. Taip, visas pasaulis šiandien tuo seka. Ir kas dar neturi plotų, nudrykusių per pusę pasaulio, stengiasi bent jau iš kokių nors sąjungų juos sukurti. Turėtume nepasiduoti nei gigantomanijai, nei imperializmui. Ir tai nebūtų joks regresas, nes ir pasaulis, ir Rusija galų gale įveiks savyje norą plėstis į šalis, persirgs ta liga.

O mes per tą laiką būsime išmokę savo kasdienybėje spręsti būties klausimus taip, kad ir savo laisvės pasaulį galėsime kurti be didesnių kataklizmų.

Todėl mes turime pamiršti viltį, kad kas nors gali žinoti, kaip mums gyventi, ir pagaliau patiems tiksliai sužinoti, ko mums reikia.

11. *Lietuva: iš kur ir kur link?*
(1978)

XX amžius tautų klausimą iškėlė, rodos, alternatyviai: arba tautos, arba pasaulis.

Klausimas nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos sprendžiamas kaskart intensyviau: savarankiškų valstybių padaugėjo bene trečdaliu. Kai kurios iš jų tiesiog liliputinės, atsiradusios labiau dėl geografinių negu dėl etninių ar tautinių prielaidų. Toks dabar visų tautų siekis: nepriklausomybė. Dėl savarankiškumo kovoja netgi istoriškai gana tvirtai konsoliduotų valstybių etniniai regionai, ką jau kalbėti apie federacinių valstybių tautas.

Antra vertus, vis ryškiau formuojasi „didžiųjų“ valstybių rezgami valstybių susivienijimai sąjungų, blokų, įtakos sferų pavidalu. Kinijai išėjus į aktyvią tarptautinę erdvę, pasaulis baigia susiskirstyti žemynais. Afrika,

dar nepajėgianti iškilti kaip lygiavertė JAV, Rusijai ir Kinijai jėga, yra visų trijų supervalstybių pagundų ir konfliktų žemė.

Nelengvai spręsis ir Kinijos bandymas įsiviešpatauti Azijos žemyne.

Taigi, viena vertus – tautų išsivadavimas ir valstybių gausėjimas, antra vertus – jų jungimasis į sandraugas, sąjungas ir susivienijimus. Susidaro įspūdis, kad XX amžius užbaigia XVIII amžiuje pradėtą ir XIX amžiuje išplėtotą „tautų erą“ ir pradeda „rasių erą“, ir šia prasme XXI amžius turės gerokai paplušėti, jei norės išvesti pasaulį į rasių suklestėjimą.

Kažin kaip tai pavyks, turint galvoje šiuolaikines naikinimosi priemones ir supervalstybių poreikius bei ambicijas. Tačiau tarkim, kad katastrofų neįvyks.

Kas laukia mažųjų tautų, visų dabar besikuriančių ir dar įsikursiančių valstybių ir valstybėlių? Ar iš tiesų, kaip bandoma teigti, jos neturi ateities, maža to: kad kelias į ateitį tikrai eina tik per – visų pirma mažųjų – tautų išnykimą?

Iš karto atsakau: ne! Kad dar ne viena tauta žus, kol pasaulyje įsiviešpataus protingas tautų sambūvis, tai aišku. Tačiau pasaulio ateitis nėra alternatyva pasaulyje gyvenančioms tautoms, pasaulio ateities galimybė nereiškia tautų sunykimo ar sunaikinimo būtinybės.

Kodėl?

Todėl, kad pasaulis gali teisingai gyventi tik tada, kai jis gyvena tikrai, o tikrai gyvena jis tik tada, kai gyvena laisvai. Nė viena tauta, nė vienas žmogus nė vienoje Žemės vietoje ir nė vienoje tautoje negali būti nelaisvas, jeigu pasaulis nori gyventi protingai. Laisvė optimizuoja buvimą ir suteikia protingos pasaulio plėtotės galimybę. Lietuvos, kaip ir daugelio kitų dabar pavergtų tautų, išsivadavimas yra tik laiko klausimas.

Kaip tai įvyks ir kada šitai bus – tai jau kitas klausimas.

1. **Lietuva: iš kur?** Lietuviai – viena tų senų ir kiek paslaptingų Europos tautų (greta baskų, airių, dar vienos kitos), kurios tarsi salelės kyšo iš vėlesniųjų tautinių mišinių užlietos ir į dabartines valstybes susiplakusių Europos erdvių.

Kaip jas geriau apibūdinti? Savyje jos slepia kai ką iš labai gilios praeities, turi didelės, savotiškos, kilnios, visai ne europietiško tipo humanistinės aistros – romios ir stiprios. Jos yra panašiai slegiamos jas užliejusių tautų, engiamos ir slepiamos nuo dabartinės Europos viešumos: visos tau-

tos jų tarsi nepastebi, apsimeta nepastebinčios, kad nereikėtų atsigręžti į gilumas, išvysti tai, kas verstų peržiūrėti tiek istorijos vertinimą, tiek ir šiandienos požiūrį į dabartį, ateitį, į pačias save.

Taip Europos tautos supanašėja su Rusija, kuri taip pat yra gana panaši į jas savo dvasios struktūra, tik vėliau už jas perėmusi stereotipiškas Europos pažiūras, todėl yra mistiškesnė, labiau „netašyta“, o kadangi Rusija, norėdama pralenkti Europą, rado formą (bolševizmą), kuri leidžia geriau susitelkti ir efektyviau priešpriešinti save Europai, tai yra tapusi Europos priešu. Bet ji ne priešas. Nepaisant istoriškai susiklosčiusių ir empirinį gyvenimą lemiančių gyvenimo būdo skirtumų jų dvasios labai panašios: tas pats racionalizmas, veržimasis į absoliutą, gyvenimo materializmas ir daug kas kita.

Lietuviai turi daugiau kitokio – kontempliacinio – dvasiškumo. Kokias priešistorinio gyvenimo erdves yra susėmęs tas dvasios tipas? Nenoriu čia lietuvių iš ko nors kildinti: viskas per daug nepagrįsta. Bet kad šita dvasia rodo tautą turint kur kas ilgesnę egzistenciją negu daugelis dabartinių Europos tautų – abejoti netenka. Ar tai yra pranašumas, ar prakeikimas? Istorija patvirtina: iki šiol buvo tik prakeikimas.

Pagoniškosios kultūros gynimo epopėja nuo pakilimo iš savo dvasios guolio tęsiasi iki fizinio išsekimo.

Patiklumas, išplaukiantis iš minėto humanizmo tipo, baigiasi dvasiniu išsekimu unijose su Lenkija, greitai europietiškai persiorientavusia slavų samplaika.

Kartu su fiziniu merdėjimu lietuviai plasta neišsemiama aistra ir tikėjimu: XIX amžiaus kultūra – tai vien sukilimai ir pasipriešinimo dvasinė kūryba, kūryba netgi tada, kai galima tik tikėti, kad ji dar bus reikalinga – Simonas Daukantas, Aleksandras Fromas-Gužutis, kiti.

Ir sugebama pakilti, kai, rodos, nebėra iš ko, kai likę tik šaknys: „Aušra“, „Varpas“, Jonas Basanavičius, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis.

Kaip teisingai apibūdinti mūsų nepriklausomybę? Nesipriešinimu, kai reikia? Priešinimusi, kai nėra vilties (vėl prakeiktas patiklumas, tik jau su baudžiauninko psichologijos apnašomis: padės…).

Kas vyksta nelaisvėje? Rezignacija, stichiškas nepaklusimas (rašytojų tyla, valstiečių sabotažai). Ir kilimas vos tik atsiranda viltis: septintasis dešimtmetis. Ir patys imame sau kirsti šaknis: per gerovę – kaip prūsai.

Ar rasime jėgų nepasimesti? Kame ir kaip gyvename? Godulio psichologija, žemos aistros, daiktizmas, parsidavinėjimas, vis didesnis turto,

gerovės troškulys į tai nuolat ir orientuojant žmones… O kas bus, kai karvutė užtruks – kandžiosim vienas kitam gerkles? Ką čia gali padėti intelektualai be intelekto – vieni tikri demagogai ir parsidavėliai, kiti iš naivumo blūdinėjantys ir nerandantys kaip „išsiveržti už savęs“, atsiremti į ką nors prote ir teigti tai, prieštaraujant visai slegiančiai konjunktūrai. Deja, mes priešinamės vitališkai – bėgdami į ištakas, į gamtą, nedirbdami, nesiimdami atsakomybės ir leisdami šeimininkauti kvailiams. O mūsų šio gyvenimo neigimas – viso labo tik seilėjimasis.

Kada mes suprasime, kad aplinkoje, kuri organizuota priešiško proto, kovoti su beprotybe galima tik protu, o ne jausmu? Reikia perimti Europos proto patirtį – ne formaliąją, o sugebėjimą protauti apie savo gyvenimą ir ateitį, konstatuojant ją ir jos siekiant.

Intelektas negalimas be erudicijos. Mes turime pagaliau pralaužti savo uždarumą, perimti viso pasaulio dvasios lobius: jų fone išryškės mūsų pačių parametrai ir galimybės. Dinamiškoje, tuo labiau represyvioje, visuomenėje neprogramuojant savo istorinio elgesio išlikti neįmanoma, o jį programuoti galima tik esant visapusiškai savivokai: pasaulio raidą jaučiant kaip gyvą srautą ir jame vykstančius procesus.

Turime būti dinamiški, imlūs ir atviri, bet ir jausti save kaip absoliučią vertybę tame visuotiniame kitime.

Matyt, iš to išplauktų ir mūsų racionalus veikimas, kuris reikalautų niekur neužleisti savo pozicijų, pripildyti visą tam prieinamą erdvę savimi fiziškai – tik taip galėtų gyvuoti tie idealieji pradai, kurie padeda generuoti „amžinąją mūsų dvasią“, nes ji nėra niekas kita, kaip senas mūsų amžinas troškimas būti žmogumi. Tokį troškimą dažnai pradedame prarasti, dažnai trokštame tiesiog būti, vos ne augališkai. Tik troškimas būti žmogumi aną iš praeities einančią dvasią ekstrapoliuoja į ateitį.

Būti žmogumi – sąvoka labai kiti. Nežinome, kas mes buvome. Nedaug kas žino, kas esame. Bet „būti žmogumi“ suponuoja orumą, ir tai yra tas pagrindas, kuris leidžia amortizuoti visą empirinį šlamštą ir pratęsti aną praeities nežinomybę į ateities nežinomybę.

Tai visiškai pakankama empiriniam mąstymui atrama. Tai visai pakankamas ir racionalaus proto kriterijus. Juk ką mes galime pasakyti apie ateitį? Nebent analizuoti galimą pasaulio raidą, jo ateities alternatyvas ir pagal jas konstruoti galimus savo elgesio variantus?

Bet tai jau konkrečios politikos, politinių programų savo tautai kėlimas.

2. **Lietuva: kur link?** Laisvė – kiekvieno žmogaus ir kiekvienos tautos asmens svarbiausias reikalas. Niekas nieko negali išvaduoti, galima tiktai išsivaduoti. Nes tai – noro gyventi oriai realizavimas, o tą norą, kad galėtum jį realizuoti, pirmiausia reikia turėti viduje. Lietuviai tą norą turi. Jis niekada nebuvo dingęs nuo 1940 metų, priešingai – per nelaisvės metus, kad ir kaip kas niekingai gyveno, dar labiau sustiprėjo. Vidinis Lietuvos apsisprendimas laisvei yra. Reikia tik jį realizuoti.

Čia štai reikalai sudėtingesni. Šiandien mes neturime jokios tą darbą galinčios atlikti jėgos – ne tik kariuomenės, vyriausybės (kad ir kur nors užsienyje ar pogrindyje), organizacijų, ryšių – nieko. Prieš mus – milijoninė rusų armija, saugumas, partija, savi išdavikai, galų gale – ne vieno kapituliantiškai rezignavusi sąmonė. Kaip tokioje situacijoje realizuoti laisvės norą? Tačiau aišku: reikės.

Vienas iš būdų – savų žmonių įsitvirtinimas tarybinės valdžios struktūrose, kad lemiamu momentu būtų galima perimti valdymą. Iš esmės tai būtų sukilimas, kuris sėkmingai galėtų baigtis tiktai palankiai susiklosčius išorinėms aplinkybėms.

Kitas būdas – ugdyti opoziciją pakeliant ją iki tokios galios, kad sudarytų vidinę įtampą, galinčią atvesti iki destabilizacijos. Tam reikėtų visų „pakraščių“ sąveikos, taip pat pasaulio palaikymo.

Trečias būdas, jungiantis šiuos abu ir juos skatinantis – ilgalaikio pasipriešinimo organizavimas išugdant naujas kartas su atsilaikyti reikalinga vertybine orientacija ir mentalitetu, kuriame dominuotų intelektas, teikiantis optimalių sprendimų galimybių, sparčiai aprėpiantis situaciją ir protingai bei dorai veikiantis visomis kryptimis.

Tai sąmoningas vidinių galimybių išnaudojimas savo reikmėms naudojant okupantams nežinomus resursus. Šis veikimas galimas ir net būtinas, jeigu išsivadavimo laikas užtruktų.

Spartesnio išsivadavimo galimybę slepia Tarybų Sąjungos susilpnėjimas – dėl to galimas imperijos iširimas. Tokia galimybė egzistuoja ir iš principo, ir konkrečiai. Tarybų Sąjunga sukurta iš pavergtų tautų, kurias valdydama rusų tauta pati tapo nelaisva. Nelaisvas žmogus ir nelaisva tauta negali maksimaliai panaudoti savo jėgų. Nenuostabu, kad netgi patys TSRS valdytojai kalba apie ūkio dezintegraciją, ištisų šakų ir sričių nerentabilumą, reikalą reorganizuoti sistemą. Jeigu tik Maskvos vadovai nebandys savo sunkumų išspręsti ne kokiu lokaliniu, o totaliniu karu, ga-

lima manyti, kad susikurs patogios išorinės aplinkybės mums išsilaisvinti. Mes dar nesame pasirengę jomis vienareikšmiškai pasinaudoti, tačiau neabejotina, kad tas aplinkybes bus bandoma išnaudoti.

Šiandien niekas negali pasakyti, kaip tai turėtų atrodyti ir kas ir kaip turėtų daryti. Viena aišku – tai išvestų į laisvę.

Manau, kad ir laisvi mes dar nebūsime pasirengę gyventi laisvai – to mokytis mums teks labai ilgai, nes protas ne su laisve ateina, laisvė tik gali paspartinti proto brandą, o tikroji laisvė išauga tiktai iš proto, iš sutramdytos ir darna į tikslą nukreiptos valios.

Lietuva turi galimybę susikurti tokį gyvenimą. Nedaug laisvo gyvenimo teturėdama, faktiškai tik per dešimtmetį, nes naujoji kultūra prasiveržė tiktai apie 1930 metus, Lietuva susikūrė visai neblogus savo materialinio buvimo pamatus ir pirmuosius tikrai laisvos dvasios meno ūglius. Esama tautoje kai ko, kas per visą XIX amžių padėjo atlaikyti caro okupaciją. Esama tautoje kai ko, kas padėjo išsivaduoti netgi iš lenkiškojo mūsų kultūros nuopuolio, Varšuvos pusėn nutraukusio visą bajoriją, nekalbant apie kunigaikštiją. Visais laikais būta daug siekio išlaikyti save šitame pasaulyje kad ir po blausiu saulės spindėjimu – neišnyko jis ir dabar.

Baisiausia, kas mus slėgė visais laikais – tai agresyvūs kaimynai ir mūsų patiklumas, kuris iki idiotiškų formų išplito pasibaigus lietuvių karinės galybės metui, kai mus galutinai perėmė viena žiauri bėda – visiškas mūsų pagoniškųjų kunigaikščių abejingumas kultūrai, tiksliau – intelektui ir dvasiniam gyvenimui. Mes visada buvome per maži visi kartu, kad galėtume apsiginti jėga, mes visada buvome pernelyg dideli kiekvienas atskirai, kad galėtume nugalėti dvasia. Dabar mes iš niekur kitur negalime tikėtis išsivadavimo – tik iš savo dvasios, tik jai padedant.

Užtat taip įsakmiai mums iškyla švietimosi ir savišvietos, dvasios ugdymosi ir stiprinimo priedermės, naujų orientacijų ir dvasinių vertybių sistemos, gyvenimo būdo, kuris atitiktų mūsų išsilaisvinimo poreikius, susikūrimo klausimai. Kaip juos išspręsime ir kiek juos išspręsime – tiek būsime laisvi. Jų sprendimas priartins mūsų nepriklausomybę, o pačią nepriklausomybę padarys laisvą.

Manau, kad tokias ar panašias problemas sprendžia ir turės išspręsti visos į laisvę dar besirengiančios tautos. Neabejotina, kad kai kurios iš jų laisvę pasieks anksčiau, kitos – vėliau. Bet tarp XX–XXI amžiuje išsilaisvinusių tautų bus ir Lietuva, jau dabar apie tai galvojanti.

Pasaulis eina globalizacijos link. Tačiau iki šiol jis į tai ėjo prievartos keliais. Į pasaulinius susivienijimus ir pasaulio vienovę tebus galima išeiti per savarankišką vienijimąsi, kuriam pirmiausia būtinas išsilaisvinimas, nes laisvė yra kiekvieno protingumo matas.

Todėl dvasios kokybė yra ir šios dienos galimybė, ir būsimojo pasaulio realybė.

VI. Trys etiudai apie supratimą

12. *Preliminarinės pastabos žmogui suprasti*

(1979)

Labai svarbu apibrėžti, kuo žmogus skiriasi nuo kitų gyvūnų. Tačiau sąmonę, sugebėjimą daryti daiktus ir jais naudotis gamtai keisti *išskirdami* kaip tik žmogui būdingus bruožus, žmogų *formaliu apibrėžimu* mes *atskiriame* nuo kitų gyvūnų, atskiriame taip, kad tarp žmogaus ir kito gyvojo pasaulio atsiveria, rodos, neperžengiama praraja: vienoje pusėje gyvūnai, kitoje – žmonės. Tas atskyrimas mums duoda teisę žmogui teikti tokią išskirtinę padėtį, statyti į tokią gėrėjimosi ir didžiavimosi savimi ir paniekos visam kitam gyvajam pasauliui poziciją, kad jau vien tai rodo žmogaus gyvūniškumą (dar blogiau – gyvuliškumą; gyvulys nuo gyvūno skiriasi tuo, kad gyvūnas savo aplinkoje yra laisvas, o gyvulys nelaisvas ir savo aplinkoje). Naujausi mokslo (ypač etologijos) duomenys rodo, kiek daug grynai žmogiškų ypatybių bent kaip užuomazgos kovoja visame gyvajame pasaulyje, su ypatingai „žmogiška specifika“ koncentruojasi į žmogbeždžiones.

Nėra reikalo atimti iš žmogaus teisės matyti, kad jis skiriasi nuo kitų gyvūnų kultūra – tarsi rūbu savo reikalams pertvarkyta gamta. Tačiau lygiai taip pat nėra reikalo formalaus apibrėžimo (tikrovės numarinimo) pagrindu žmogui brukti mintį, skatinti jį galvoti esant kai ką „ne iš šios žemės“, taigi – pasaulio viešpatį, kuriam turi tarnauti visi ir visa.

Tokia pozicija jau baigia atvesti prie gamtos, o su ja – ir jos „viešpaties“ pražūties.

Reikia matyti žmogaus sąsają su visu gyvasties pasauliu, kuris ir gyvūnams, ir žmogui suteikė juslių ir jausmų bendrybių. Ir gyvūnai, ir žmonės kupini vidaus audrų – juslių. Savo ruožtu ir aplink visą gyvūniją, ir aplink

kiekvieną gyvūną, ir aplink visą žmoniją, ir aplink kiekvieną žmogų tvyro jausmai – pirminė gyvasčiai būdinga pasaulio *suvokimo forma*. Visais laikais, pradedant nuo pasaulio matavimą atradusių graikų lyginant daiktus, jausmai buvo tretiruojami, jie niekinti kaip žmogaus silpnybės šaltinis, o iš tikro jie skatino sveiką žmogaus ryšį su aplinka, teikė ir aplinkos, ir gyvenimo visumos pajautą. Jie traktuoti kaip silpnybė, įtvirtinusi jausmų ignoravimo tradiciją Europos kultūroje, kuri dabar dėl savo represyvaus pobūdžio tampa viso pasaulio kultūros modeliu (šio fakto priežastys – atskiras klausimas).

Norint tai matyti, reikia suvokti, kuo iš tiesų žmogus skiriasi nuo gyvūnų *savo prigimties esme*, o ne jos *rezultatais*. Sąmonė, įrankių gamyba, jų vartojimas – visa tai rezultatai. O jų prielaida – *supratimas*. Jeigu suvokimą turi ir žmogus, ir kiekvienas gyvis, tai štai *supratimą teturi žmogus*.

Supratimas yra ne kas kita, kaip iš daiktų palyginimo gimstantis naujas daiktas – idealus daiktas, idėja, planas, teorija ar pan. – nesvarbu, kaip jį pavadinsi. Svarbu suvokti, kad tai yra *grynai žmogiškas tvarinys*, menama realybė, kuri yra kaip *atspara* žmogaus veiklai. Kadangi ji, šita realybė, įgalina „panaikinti“ realius daiktus, sukurdama tikrumo iliuziją, ji tampa vienintele ir svarbiausia žmogaus gyvybinės veiklos kryptimi, o kadangi ji padeda žmogui *kurti naujus daiktus*, geriau negu senieji patenkinančius jo gyvybinius poreikius, žmogui ji tampa ir gyvenimo prasme.

Iš tiesų, taip kuriamas kultūros pasaulis sparčiai tolina žmogų nuo kitos gyvosios gamtos, bet tolina jį materialiai, o ne iš esmės. Kaip ir bet kurį kitą gyvį, žmogų siaubia jausmai, jį drasko aistros, ir reikia labai nedaug, kad tose aistrose sudegtų visas jausmuose plūduriuojantis kultūros laivas.

Žmogus yra toks nelaisvas ne tik materialiai, bet ir idealiai, nes jis linkęs dievinti savo išgąsčio ir nuostabos tvarinį – mintį, garbindamas ją ir Dievo, ir mokslo, ir visokiais kitokiais pavidalais.

Bet kaip tik tai, kad ji nėra absoliutas, o tik žmogaus tvarinys, mintis, protas ir kitos su tuo susijusios žmogaus vertybės tegali būti suprantamos kaip *priemonė gyventi*, o ne kaip tikslas ar juo labiau kaip kas nors aukštesnis už visus tikslus.

Tik supratimą, mintį, protą ir jo turinį gimdančio žmogaus gyvenimo supratimas kaip gamtos gyvenimo nepertraukiamos tąsos supratimas taip pat ir mūsų buvimą bei to buvimo tikslus ir prasmę nušviečia tokia šviesa, kuri skatina kuo skubiausiai kuopti ilgaamžės proto nežemiškosios tvar-

kos apologetų ant mūsų galvų sukrautas civilizacijos pasekmes. Jas reikės įveikti, jeigu žmogus norės gyventi, kad ir kaip giliai, kaip gajausios varpučio šaknys, jos dabar sminga į visų kultūrų klodus.

Žmogaus garbei reikia pasakyti viena: gyvūnai visiškai priklauso nuo juos suformavusios aplinkos, o žmogus bando iš jų pasaulio išsiskirti būtent tuo, kad aktyviai mėgina tą priklausomybę įveikti – kad ir pasiduodamas savo bandymų reikšmingumo regimybės sugestijoms, kad ir pasiduodamas demagogų specialiai kuriamiems tų bandymų reikšmingumo mitams, – bet bando.

Nelengva eiti tuo keliu – tai kelias į absoliučią nežinią. Kiekvienas naujas visą žmogaus suvokimo ir supratimo lokališkumą suvokiantis minties protrūkis prieš akis atveria begalinę visatos tamsą ir šaltį. Ir net jeigu suvokdamas šito begalinumo baigtinumą, savo ruožtu telpantį į kito begalinumo baigtinybę, žmogus vis dėlto nepraranda amo, nepraranda noro ir galios ieškoti – garbė jam.

Bet ar šita garbė neapsuks jam galvos, kaip apsukdavo begalinį skaičių galvų iki šiol, – sunku pasakyti. Štai tas sugebėjimas išlikti blaiviam ir didžiausių proto pagundų momentais – štai šitai yra tikroji žmogaus garbė. O kad ji taptų naujo, tikrojo, žmogaus žmogiškumo pagrindu – sugebėjimu įveikti priklausomybę nuo savo materialumo (o tai įmanoma tik tada, kai žmogus ir aukščiausių minties polėkių metu mąsto apie save kaip apie visiškai realų daiktą visiškai realioje aplinkoje), kad tai galėtų atsitikti, žmogus privalo niekada neužmiršti savo jausmų, kurie vieni teduoda sveiką nuovoką, kuriuo keliu ir kaip reikia eiti į nežinią; protas čia tegali būti pagalbininkas. Ir tik.

Kol žmogus, kaip ir visa gyvastis, yra tvarinys su kūnu ir krauju.

13. *Konceptualinės pastabos žmogui ir protui suprasti*
(1980)

1. Žmogus paniręs į gamtą kur kas giliau, nei manyta kada nors anksčiau. Tai rodo ir genetiniai, ir morfologiniai, ir ekologiniai, ir psichologiniai, ir kosmologiniai, ir kiti duomenys.

Ir vis dėlto nė viena gyvūnų populiacija taip nepaveikė gamtos, kaip žmogus, sukūręs civilizaciją, aibes kultūrų, tapęs geologinio masto jėga, netgi stojęs prieš jo paties sukurtas didžias globalines problemas.

Kas ta jam išsiveržti virš viso kito gyvių pasaulio padėjusi jėga, sugebėjimas? Kaip tas išsiveržimas vyko?

Sakome: sąmonė. Arba: darbas ir sąmonė, sąmoninga veikla.

Betgi jie patys yra biologinės raidos rezultatai. Jie patys turi būti paaiškinti, kaip jie buvo galimi.

Aiškinimas turi atsižvelgti į pažinimo kaip laisvos veiklos faktą, suponuojantį žmogaus iš principo begalinės raidos perspektyvą ir visai nebūto pasaulio sukūrimą. Kitaip tariant, sąmonės, kaip skiriamojo žmogaus bruožo kilmės ir raidos problema – tai biologiškai nulemtų buvimo ribų įveikimo problema.

2. Sąmonės tapsmo variklis – gyvybinė energija.

Kosmologiniu požiūriu sąmonė – tai tik materijos egzistavimo forma (užtat gyvybės formos gali būti įvairios).

Žemės gyvybės ir sąmonės raidos požiūriu – tai ankstesnių formų neigimo energija. Jo esmė – surastu raiškos būdu vykdoma reprodukcija, atsiremianti į materialias aplinkos sąlygų ribas.

Tai principas ir materialioms formoms generuoti, ir sąmonei atsirasti.

3. Žaismo (atrankos) momentas čia ypač didelis (pavyzdys apie gyvybės negalimumą), tačiau jis kaip tik ir lėmė gyvasties tvarumą, jo sugebėjimo išsilaikyti kaip galimų buvimo variantų ieškojimo intensyvėjimą (pačią gyvybinę energiją).

Kiekvienas gyvasties variantas iš principo gali užimti visą ekologinę erdvę.

Tačiau pati aplinka patraukia ne vieną jų specializuotis įvaldyti tam tikrą erdvės variantą. Taip kuriasi ekologinės sistemos su tam tikro lygio materijos gyvybine organizacija – gyvybės raidos epochos.

Rūšių raida – tai kiekybinis išsiplėtimas, jų tobulėjimas – naujų galimybių jau prisotintoje aplinkoje ieškojimas.

Nedera pamiršti, kad Žemės aplinka – ne hermetiška terpė, kur materija plėtojasi savo pačios prielaidų pagrindu. Žemė atvira daugeliui kosminių poveikių, kuriančių sąlygas, į kurias turi atsakyti gyvastis.

4. Visos gyvybės raidos epochos yra susijusios su globaliniais arba lokaliniais aplinkos pasikeitimais – *tai variacijų prielaidos gyvasties raiškos tema,* aiškinama dumblu, vandeniu, žeme, oru.

Ten gi jau – vėl savo ruožtu. Ir savo ruožtu – grįžtant, iš kur išeita. Ir viską fiksuojant morfologiškai ir genetiškai.

Genai – fizinė gyvasties istorinė atmintis.

Kiekviena epocha atmetė daugybę netinkamų variantų, kol surado maksimaliai universaliausią – ir patvarų, ir variantišką (visada turime eilę porūšių, esama tobulų ir ne tiek tobulų rūšių).

Variantiškiausia buvo sausumos aplinka. Čia gyvastis įgyja didžiausią patvarumą, o jo pagrindu – variantiškumą.

Primatai vystėsi paraleliai su daugeliu žinduolių. Turėjo visas jiems būdingas genetines ir morfologines savybes. Ir vis dėlto jie neturėjo vieno dalyko – ekologinės „specializacijos“. Jų veikimo erdvė ir kryptis buvo labai neapibrėžta. Jų buvimas buvo labai atviras, problemiškas.

Tai primatus iš principo tarsi kėlė virš kitų gyvūnų.

5. Fizinis primatų iškilimas susijęs su prisitaikymu gyventi medžiuose – vienintelėje laisvoje ekologinėje nišoje.

Vyksta milžiniškas morfologinis persiorganizavimas, fiziologinė primatų specifikacija. Stuburas užima nebe horizontalią, o vertikalią padėtį, naujai aplinkai įvaldyti persitvarko organai, ypač akys, kurios darosi stereometriškos, leidžiančios jausti atstumą ir formą, o su visu tuo – ir smegenys. Erdvės vertinimas pasidaro svarbiausia išlikimo sąlyga.

Būdamas ir žemės, ir erdvės gyventojas, primatas priverstas pasaulį suvokti trimatiškai – į ilgį, plotį ir aukštį. Tai pagrindinė jį nuo kitų žinduolių skirianti savybė. Tai kartu idealioji hominizacijos prielaida. Kaip prielaida ji ir lieka toms primatų rūšims, kurios išsilaikė savo ekologinėje nišoje.

Fizinė primatų hominizacija susijusi su jų prievartiniu grįžimu į žemę, su gamtinių sąlygų pakitimu taip, kad kai kurioms jų grupėms išlikimą tegali užtikrinti ilgalaikis buvimas nemiškinguose rajonuose. Auga primatų svoris (svoris – tai ir jėga), didėja paslankumas, bet labiausiai – imlumas, reakcija.

Sugebėjimas reaguoti į įvairialypes aplinkos paveikas išugdo primatų vidutinį tipą – gana stiprų fiziškai, tačiau stiprų ne specializuotai. Primatai vystosi, specializuodamiesi laviruoti, amortizuoti aplinkos poveikius jų vertinimų pagrindu (ir šimpanzės, ir gorilos iš esmės nebailios, didžiai smalsios).

6. Pradžioje ideali veikla materiali: tai paties hominido veiksmai (šuoliai, bėgimas, peštynės ir t. t.).

Erdvė pripildoma „savęs“ – naujų santykių, kurie augina ir visai naujus organus – smegenis, ypač jų asociatyvinių gebėjimų dalis.

Tai yra pagrindas suvokti save ne tik kaip daiktą, o kaip centrą. Visi kiti ir „bendrai“, ir daiktai tampa priemonėmis.

Pagal analogiją viskas gali būti priemonė. Tegul ir instinktyviai.

Bet „aš“ – „akmuo“ – „žvėris“ jau yra trikampis, erdvinė figūra, ir analogijos pagrindu jis gali būti pritaikytas bet kuriems kitiems objektams: „akmuo“ – „akmuo“ – „žvėris“.

7. Kokia yra suvokimo schema?

Juslė – sugebėjimas justi, patirti jutimus ir gauti pojūčius.

Juslės organai – akys, ausys, nosis, liežuvis, oda (organai – raidų rezultatai!); jų dėka gaunami dirgsniai – jutimai (dirginimas – sąlyčio su fiziniu objektu poveikis, dirgiklis – poveikį teikiantis fizinis objektas, dirgsnis – dirgiklio poveikio aktas).

Jutimai – skiriasi net to paties juslės organo jutimai, todėl jie gali būti apibendrinti tik kaip to paties *pobūdžio* jutimai: akys teikia optinio pobūdžio jutimus, ausys – akustinio, nosis ir liežuvis – objekto vidinio būvio, oda – taktilinio pobūdžio jutimus.

Akių ir ausų parodymai yra fizikiniai erdvės apibūdinimai, teikiantys kiekybinių duomenų. Nosies ir liežuvio parodymai – medžiaginiai daiktų vidaus apibūdinimai, teikiantys kokybinių duomenų. Oda teikia tūrinių parodymų ir sintezuoja erdvinius ir medžiaginius.

Pojūčiai – tai ne pats *jutimas* (fizinis procesas), tai jau suvokimas, jo „pažymėjimas“ fizine, fizine-chemine (psichine) ar sintetine (simboline) reakcija – mimika, gestu, garsu, garsų samplaika (žodžiu).

Pojūčių pagrindas – fizinis (jutimas); patys pojūčiai – tai fiziologinis-psichologinis aktas, prielaida psichinei veiklai (suvokimui).

Sąmonė atsiranda iš suvokimo, protas – iš supratimo, sugebėjimo kurti idealius suvokimų atitikmenis; iš čia – žodžiai, *sąvokos*.

8. Suvokimo pagrindu vykstančio supratimo bruožai tokie.

Protas – tai *sugebėjimas analizuoti suvokimą* (žmogaus analitinis sugebėjimas).

Analizės sugebėjimo pradmenis turi ir gyvūnai.

Žmogaus analitiką daro specifinė žmogiška galia, *supratimo neapibrėžtumas* (laisvė), t. y. tai, kad suvokimas gali būti priimamas (suprantamas) *variantiškai*.

To variantiškumo prielaida – suvokėjo emocinis nusiteikimas ir bendra orientacija (orientuotumas).

Orientuotumas – tai per emocinę patirtį gautas žinojimas, bendras teigiamas ar neigiamas daiktų ir reiškinių vertinimas. Jis nubrėžia supratimo kryptį (reakcijų į daiktą politipiškumą, vertinimų variantus, supratimo pobūdį – aspektą).

Orientuotumas – tai emocinės patirties *sukurta* supratimo *erdvė*. Ji gali būti sintezuota kaip dvasinis refleksas (atsakymas į išorę) – *refleksija*.

Refleksija yra suvokimo *krypties* (pobūdžio, aspekto) *eksplikacija į visumą* (dalies suvisuotinimas).

Refleksijos rezultatas – *idėja, mintis*.

9. Refleksija (pirmas mąstymo aktas) – išsiveržimas iš savęs – pradžioje yra grynai jausminė: tai yra nusiteikimas save priimti kaip ne tai, kas ką nors jaučia, o kaip tai, kas turi paneigti tai, kas jaučia.

Refleksija gimsta *kritinėje situacijoje* – kai savisaugos jausmą neigia poreikio diktatas. Savisauga visada iškyla kaip baimė, o poreikis – kaip troškimas ją įveikti. Tas troškimas yra jausmas, bet jame jau yra kai ko, kas nėra grynas jausmas. Tai yra *transcendencija*. Kol kas tai tik empirinis aktas, bet jame yra visos idealybės schema ir turinys. *Refleksija yra transcendentiška iš esmės*. Kaip idealybė ji transcendentiška empirikos atžvilgiu, kaip antracionalybės prielaida ji transcendentiška visos racionaliosios idealybės atžvilgiu.

Mąstymas – tai *matavimas,* tai erdvės ir laiko žymėjimas tam tikrais vienetais. *Erdvei matuoti sukurtos sąvokos, laikui – skaičiai.* Tačiau matavimas turi būti vykdomas *kažkuo*.

Pradžioje padaras, kuris turėjo tapti žmogumi, matavo *savimi,* ir kiekvienas matavimo aktas buvo naujų horizontų pažinimas.

Skaičius kilo iš to, kad tam padarui reikėjo žinoti, kiek kartų reikia stryktelti, kad peršoktų tą tekančią juostą; kiek kartų jo paties ūgio reikia, kad be pavojaus iš medžio atsidurtų ant žemės ir t. t.

Sąvoka kilo iš to, kad jam reikėjo žinoti, kas yra anas blyksintis ir iš dangaus besitraukiantis daiktas. Kol tas daiktas buvo artikuliuotas kaip

žaibas, jis buvo pagal reikalą apdovanojamas ir gerumu, ir blogumu – tuo, kuo buvo turtingas pats santykio su žaibu reikalaujantis padaras. Tas santykis buvo grynai emocinis. Visa pirmykštė pasaulėžvalga, žmogiškieji santykiai ir dievų hierarchijos yra išaugę iš emocinio pagrindo. Pirmykščio pasaulio, pagoniškojo pasaulio logika – tai jausmų logika. Bet jų išraiška, jų nuoseklus įtvirtinimas, pats jų realizavimo procesas, formų, kuriose jausmai įsikūnija kaip žmogaus veiklos produktai, – pats tas procesas yra žmogaus racionalizacinio sugebėjimo ugdymas.

Matuodamas pasaulį savimi ir tuos matavimus užpildydamas jausmu, žmogus sukuria tokį naują pasaulį ir jį bekurdamas pats taip protiškai subręsta, jog artėja momentas, kai jis, žmogus, pajus, suvoks, pamatys, kad jo susikurtas pasaulis yra silpnesnis už tą, kuriame jis egzistuoja; bent jau – kad yra ne jis vienas, kad jis yra ir kažkokiame kitame pasaulyje, kad yra du pasauliai – materialus ir nematerialus.

Tas suvokimas – pasaulėvokos ir pasaulėžiūros revoliucijos pradžia.

Iki šiol žmogus aplinką stengėsi priartinti prie savęs, artindamas kad ir po vieną daiktą ir jau po to jungdamas juos į sistemas, o dabar žmogus aplinką ima tolinti, nes tai, kas išvystama ne kaip dvasingybė, o kaip materialybė, išmatuota tegali būti tuo pačiu: daiktas – daiktais, daiktai – jų daiktiškumu ir t. t.

Žmogus ima skverbtis už gamtos, anapus gamtos, redukuodamas gamtos daiktus iki demokritiškojo atomo, kuris yra toks daiktiškumas, kad realiai gali egzistuoti tik kaip idealybės daiktiškumas, kaip pirmasis filosofijos paradoksas (nedaloma yra tik dėl to, kad yra tai, kas yra daloma). Demokrito formalizaciniai sugebėjimai (sugebėjimas daiktą matuoti daiktu abstrakčiai) yra nuostabūs. Lygiai kaip ir elėjiečių sugebėjimas logizuoti daiktų empirinį gyvenimą, empirinį patyrimą prieinant iki absurdo.

Iki tol matavimas vyksta tyrinėjant vien pačias daiktų matavimo daiktais galimybes. Bet tai ir yra euristiškiausias graikų filosofijos tarpsnis. Po to į filosofavimą jau bandoma įtraukti empirinį turinį – ir tai jau yra filosofijos „tukimo“ epocha: jaunystės skrydis prarastas, jau turtėjama ir riebėjama.

Nors Sokratas, Platonas ir Aristotelis į filosofiją vėl įtraukia „sveiką protą“, t. y. filosofavimą bando pajungti empiriniam turiniui (Platonas gėrį ir blogį – tuos pirmykščio žmogaus mąstymo pamatus – netgi esamybės ištakai), vis dėlto visa graikų filosofija yra daiktų matavimo daiktais metodologija, pasaulio pradžios kaip pasaulio pradų ieškojimo filosofija.

Ir Platonas, ir Aristotelis (nors vienas yra grynas idėjikas, kitas – empirikas) atranda, kad tas pradas – idealybė, ir tai yra save sukūrusio proto pirmoji savivoka, pirmąkart save kaip atramos tašką mąstyme pajutusi savivoka.

Nenuostabu, kad po Aristotelio Pietų Europa taip neskausmingai eina prie idealybės empirizavimo, atlikdama tai per į užempirinę erdvę paradoksiškai nukeltą empirinį absoliutą – ir tais žaidimais užsiima tūkstantį metų, palikdama vieną filosofiškiausių epochų – viduramžius (filosofiškiausią dėl to, kad tikėjo visi, o tikėjimas tąsyk ir buvo filosofavimas).

Pirmykštės visuomenės raida – jausmų savivokos istorija, o antika – proto savivokos metas.

10. Žmogėjančio padaro laikas suvoktas taip pat kaip uždara erdvė – kaip gamtos reiškinių ciklas (mitologinis laikas), kaip karaliaus ar jo giminės valdymo trukmė (Egipto dinastijos). Žodžiu, laikas tapatintas su kokiu nors daiktu, žmogumi. Ir tik įsigalėjus tikėjimui, teigiančiam sutvėrimą (pradžią) ir išganymą (pabaigą), laikas suvoktas kaip trukmė apskritai. Ir dar dabar mes remiamės tuo pačiu požiūriu, nes laikas kaip trukmė yra matavimas nuo – iki. Tačiau kalbėdami apie pasaulio pradžią, jo trukmės laiką taikome visačiai, nors jis yra tik mažos visatos dalelės „apsireiškimo“ trukmė.

11. Visame mitologiniame pasaulyje laikas *neistoriškas*. O neistoriškas todėl, kad – tegul iki žvaigždžių yra išsiplėtusi žmogaus erdvė – jis už jos neišeina. Jis gyvena šiapus žvaigždžių ir tik šiapus jas mato. Ir žvaigždės atsiradusios ne iš kur kitur, kaip ir visa kita visata, o iš žmonių santykių (tiksliau – sudievintų žmogaus santykių, iš tos hierarchijos, kuri turi būti pakelta virš buvimo ir, būdama tuo pat metu empiriškai akivaizdi, savo universalumu turi patenkinti protą).

Kaip mitologinės pasaulėjautos (taigi ir hominizacijos idealioje plotmėje) prielaida yra pakilimas virš santykio „aš-daiktas“ ir to pakilimo materialaus (lazda, akmuo) ir idealaus (garsas, žodis) atitikmens sukūrimas, atveriantis trimatės erdvės santykius, užpildomus psichologiniais daiktų atitikmenimis, taip ir loginės, racionalios pasaulėjautos prielaida yra išėjimas už turimos erdvės, buvimo kaip kažko absoliutaus ir nebuvimo kaip taipogi kažko absoliutaus suvokimas, dėl to į pasaulėjautą įsitraukia *trukmė, laikas*, kurį taip pat reikia išreikšti pasaulėvaizdžiu.

Pirmąkart už šitos mitų erdvės taip ryškiai išsiveržia graikai. Jų dievų galia pasirodo turinti trukmę ir erdvę, ir kai toli nuo Oikumenos žvelgi į ją, prieš tave plyti tik jų nebesaugoma nuoga medžiaga ir tai, kas nėra ji. Kaip tai, kas yra, sutinka su tuo, ko nėra, kaip tai, kas yra, atsiranda (gal iš to, ko nėra?). Kad ir kas būtų, visa regima erdvė yra tampanti, ji turi laiko matavimą.

Graikų istorizmas yra keistokas dėl to, kad jiems reikia nugalėti nebūtį. O jos nugalėti negalima niekaip kitaip, kaip nebūtį persmelkiant tam tikra tvarka (logu, nusu ir pan.), – atsivėrusią erdvę reikia „nusvetiminti“, tik jau ne psichologizuojant, o racionalizuojant. Pats būties racionalizavimo procesas tarsi reikalauja sekti paskui protui atsiveriančias galimybes ir alternatyvas, gana mąstyti apie mąstymą, mąstyti apie tai, kad štai mąstai tu pats – nebelieka laiko. Sokratas tarsi prabunda tam, bet būtis dar nelaikoma vienu racionaliu principu, protas dar netituluotas kaip pradas, iš kurio gali išsiplėtoti visa esamybė, – ir Platonas su Aristoteliu tuoj nuo jo vėl puola į aukštybes, tik jau praturtėję būties kaip gėrio (antropologizuoto proto) samprata. Protas gali išsiskleisti visa esatimi, kol žmogus, kaip ir kitos esamybės, būtyje tėra tik kaip kosmologizuoto proto dariniai.

Užtat graikų istorizmas abstraktus – tai belyčio proto raiškos *trukmė,* represyvi materialybės atžvilgiu, taigi ir nereikalaujanti skirti dėmesio tam, kas turi būti įveikta, apdorota.

Tradiciniai antropomorfiniai (psichologiniai) dievai dar randa vietos racionalioje visatos struktūroje, tačiau vis ryškiau formuojasi absoliuto idėja (Platono absoliutusis gėris, Aristotelio protas-dievas), o senieji dievai kritikuojami, jų reikšmė menkėja.

Tai – prielaidos Dievo idėjai rastis.

12. Dievo kaip racionaliosios sąmonės sukurto absoliuto kontempliavimas apvaisina dviejų tūkstantmečių istoriją, įvairiose Žemės vietose palikdamas neišdildomus tos civilizacijos plėtotės pėdsakus.

Kol kas jis lemia ir nūdienos problematiką su visomis tos problematikos pasekmėmis. Tačiau naujos plėtros ribos šįkart jau nebe hominidams, o žmogui kelia klausimą: ar bus įveikta tai, kas iškyla kaip nauja, šįsyk visatoje užmesta Žemės civilizacijos lokališkumo niša?

14. *Didžiosios permainos išvakarės*
(1981)

Kaip kad žmogus gyvena, kol vienąsyk, sugriuvus sveikatai, pamato gyvenęs visai ne taip, kaip reikėtų, taip ir pasaulis jaučiasi šiandien, atėjus naujų apibrėžtybių išvakarėms.

Reikia nusibrėžti naują gyvenimo programą ir ją vykdyti – arba mes išvis nebegyvensime.

Nei bėgti, nei keisti pagal senąjį keitimo modelį nebėra ko.

Mes turime gyventi šitame mūsų pačių sukurtame pasaulyje ir pabandyti jį suvaldyti, nes dabar jis nevaldomas. Visi esame bejėgiai, nes visi esame tų pačių klaidingų iliuzijų valdžioje: absoliutiname žmogaus poreikius, juos darome priedermėmis, nors poreikius gal turėtume konstruoti ir apibrėžti pagal priedermes, kurios kyla iš suvokiamos atsakomybės už pasaulį.

Visur priėjome ribas. Bet tai ne lokalinė tragedija, tai konkrečiai išgyventa žmogaus likimo esmė. Nuo to – nuo būties dramatizmo – ir pradėkime.

(Nebaigta. Toliau rašyta gyvenimu.)

FILOSOFIJA, JOS ISTORIJA IR DABARTIS

(1977)

Tardamas, kad pasaulis dabar išgyvena lūžį, pasakysiu turbūt nedaug – ta tiesa kartojama įvairiausiais aspektais. Ir vis dėlto, nebijodamas būti nei banalus, nei neteisus, pakartosiu: pasaulis šiandien išgyvena lūžį, fundamentalų lūžį. Jau ne metai ir ne dešimtmetis vyksta tokie procesai, kurių net paviršutiniškiausias suvokimas apie mūsų metą verčia kalbėti kaip neturintį prilygstančių istorijoje metą.

Žinoma, šitoks savo dienų vertinimas gali pasirodyti primityviai savigarbiškas, o šia liga sunkiau ar lengviau sirgo kiekviena epocha. Beje, toks požiūris ydingas ir metodologiškai, jau nekalbant apie tai, jog vienos epochos iškėlimas per kitą verčia manyti, kad tos, „blogosios“, galėjo ir nebūti (o tai tolygu apgailestavimui, kodėl aš nepasukau kita gatve, kai einant būtent šia gatve plyta ant tavo galvos jau buvo nukritusi), toks vertinimas problemiškas juo labiau, kad tos naujos, „gerosios“, „vertingesnės“ epochos dar nėra, ją dar reikia sukurti. Žodžiu, teiginys apie mūsų gyvenamo meto svarbą yra netvirtas. Pasiteisinti galime nebent tuo, kad kiekviena nauja epocha rasdavosi be kompromisų keldama naujų jos tveriamų horizontų aiškumą ir aukštumą, o mes juk taip pat žmonės… Antra vertus, kalbėdami apie mūsų dienų svarbą, akcentuojame jų problemiškumą, o šitai yra kur kas rimtesnis argumentas, kad mūsų šnekos – ne meto konjunktūros sugestijuota propaganda.

Tezė, kurios pagrindu galime kalbėti apie mūsų dienų problemiškumą ir mūsų epochos išskirtinę reikšmę, yra tokia: visos iki šiol buvusios epochos sprendė gyvenimo pagerinimo klausimus, o mes sprendžiame gyvenimo tolesnio galimumo problemą – ar bus žmonija, ar nebus, gyvens ar žus.

Viskas turi pradžią ir pabaigą. Žmogus gimsta, bręsta, sensta ir miršta. Tiesa, ne vienam iš tų milijardų, kurie dabar gyvena Žemės rutulyje, gyvenimą pavyksta nugyventi ir numirti taip ir nesuvokus, kad jis štai mirs; netgi mirdamas ne vienas kažko tikisi – perėjimo į kitą būvį, antgamtinio nemirtingumo, nemirtingumo savo žemiškais darbais, savo vaikuose. Iliuzinės amžinybės versijų yra labai daug ir labai išradingų. Tačiau netgi tie, kurie savo nemirtingumą sutapatina su žmonių visumos išlikimu, patiems pasitraukiant iš tos visumos, jeigu jie ir nesugeba abstrakčiai mąstyti, negali nesutikti su faktu, kad jų nebelieka, nors tas sutikimas viso labo – tik gyvuliškos baimės akimirkos mirties akivaizdoje.

Būtų naivu manyti, kad žmonija, susidedanti iš visiškai apibrėžtą trukmę turinčių individų, yra amžina, nors būtent nuo tų laikų, kai žmogaus modulinis protas numarino Dievą, žmogaus nemirtingumo iliuzijos persikėlė į patį žmogų, tiksliau – į žmonių visumą, žmoniją, vienų tyliai, kitų pompastiškai skelbiamą amžina, nepaisant visų moksliniam protui, moderniosios pasaulėžiūros pagrindui, puikiai žinomų faktų apie žmogaus ir žmonijos atsiradimą, tautų atsiradimą ir išnykimą, apie nuolatinius žmonijos pokyčius, kurie neleidžia apie ją mąstyti kaip apie ką nors stabilaus, nekalbant apie naujausius kosmologijos duomenis, pagal kuriuos laikina yra ir žmogui „duota“ erdvė, ir materialieji egzistavimo pagrindai. Principinis „materijos amžinumas“ (taip pat labai problemiškas klausimas) juk negali būti sutapatinamas su žmogaus, gyvybės amžinumu! Kas iš to, kad mūsų galaktikos „susitraukimo“ momentas neapibrėžtybėje – žmogaus ir žmonijos egzistencija ištisai sąlygota jos „plėtimosi“: gimusi kaip plėtimosi aplinkybių produktas ir pačia savo plėtra apribojusi išsiveržimo už plėtimosi sukuriamų erdvių galimybes, ji faktiškai atima išsiveržimo ir „susitraukimo“ galimybę, nes „susitraukimo“ sąlygos yra jau pačių žmogaus egzistencijos pagrindų pakirtimas. Taigi žmogaus egzistencijos amžinumo sutapatinimas su materijos amžinumu yra tiek pat pagrįstas, kiek ir jos laikinumo pakeitimas žmonijos „amžinumu“.

Tačiau iliuzija sėkmingai gyvavo ne tik buitiniame, bet ir teoriniame prote.

Matyt, ne be pagrindo sakoma, kad tiesios žmogaus ribos yra jo išgyvenimų ribos: kas suvokta abstrakčiai, bet neišgyventa konkrečiai, neiškyla kaip realybė arba bent jau būtinybė – ir toliau yra galimybė, tikėjimasis, tikėjimas, žodžiu, netiesa.

Tačiau kaip daugeliui žmonių (visų pirma tiems, kurie turėjo laimės ar nelaimės išgyventi kai ką daugiau negu iliuzijų saistoma žmonių dalis) ateina metas, kada iliuzijos ir nuojautos ima kilti kaip realybė, taip ir žmonijai kaip žmonių visumai (gali būti ir socialinė grupė, klasė, tauta, valstybė), matyt, ateina metas, kada senieji mąstysenos, pasaulėžvalgos ir pasaulėžiūros stereotipai ima rodytis nepakankami, kai gyvenimas ima atkakliai reikalauti naujos orientacijos ir atramos taškų.

Toks laikas, rodos, yra atėjęs pasauliui nūnai.

Kuo remiantis yra galimas šitoks teiginys ir ne vienu atveju jau skelbiamas?

Jo „gyvenimiškasis pagrindas“ – vadinamosios krizinės situacijos, į kurias jau įžengė ar įžengia įvairios tautos ir valstybės, prieš kurias šios iškyla kaip neišvengiama realybė, verčianti į jas vienaip ar kitaip reaguoti praktiškai (nes tai visų pirma praktinio pobūdžio problemos), o kartu apmąstyti jas ir platesniu, pasaulėžiūriniu, aspektu. Tai visų pirma termobranduolinio karo ir galimo karinio žmonijos susinaikinimo problema; tai „demografinės eksplozijos“, aplinkos užteršimo ir resursų išnaudojimo problemos ir kiti ištiės gyvybiškai svarbūs klausimai, susiję visų pirma su šių dienų gyvenimo praktika ir egzistavimo pasaulyje parametrais.

Praktiniai šių problemų (ypač galimo jų praktinio sprendimo) momentai čia mus domina mažiau. Tai konkretūs politikos, ekonomikos, etikos ir panašūs klausimai, kurie gali sukelti konjunktūrines aistras ir užtemdyti dalykų esmę. Čia mums visų pirma turi rūpėti šių problemų pasaulėžiūrinės pasekmės, į kurias, beje, – sąmoningai ar nesąmoningai – paprastai kreipiama mažiau dėmesio.

Pamėginę visas kylančias problemas „subendravardiklinti“ būtent pasaulėžiūros aspektu reikšmingu pagrindu, nūdienos pasaulio gyvenimo problemiškumą galėtume apibūdinti tokiomis problemomis:

1) žmogaus *aplinkos* ribotumo problema;

2) paties žmogaus (fizinių ir dvasinių) ribų problema.

Žmogaus aplinkos ribotumo problemos suvokimą primygtinai skatina ne tik tokie akivaizdūs buities faktai, kaip laukų, miškų, upių, ežerų, jūrų ir vandenynų kaip neišsemiamų, neišnaudojamų, beribių ir bekraščių telkinių vis labiau ryškėjančios „pajėgumo“ ribos; ne tik tokie vis didesnį nerimą, ypač valstybių administracijoms, keliantys gamybos, ekonomikos išteklių – naftos, akmens anglies, geležies rūdos ir kitų medžiagų – akivaiz-

daus ribotumo faktai; ne tik žemės, vandens ir oro kaip gyvybei egzistuoti būtino pagrindo išnaudojimo galimybės jau perdėm aiškus jautimas (šių medžiagų stoka ir jų trūkumą didinantis aplinkos užteršimas). Kosmonautika, iki Mėnulio buvusi naujų nepaprastų vilčių kryptis, dabar praktiškai parodė savo raidos ir paveikumo galimybes, ir žmogus iš metafizinių sapnų apie kitų planetų užkariavimą pirmąsyk pažvelgė į Žemę kaip vienintelį jam visatos skirtą egzistencijos pagrindą.

Paties žmogaus ribotumo problema ryškėja taip pat greičiau, negu daug kas norėtų. Individas savo fizines ribas išgyvena ir suvokia nuo seno. Tautos, valstybės – taip pat, ypač šių dienų pasaulyje, kur idėjų kova reikalauja visiškai apibrėžto jų parėmimo fizine galia. Antra vertus, visai realūs darosi ir žmonių pertekliaus klausimai, netgi planetos mastu, ir sterilizacijos, gimstamumo ribojimo tendencijos – tai tik pirmos kuklios šios problemos praktinio sprendimo bandymų kregždės.

Dvasinio pajėgumo ribų problema pagal amžinąją žmonių tradiciją ir šiandien mieliau traktuojama voliuntaristiškai – nepajėgumą bandoma arba įveikti, arba bent nuslopinti jos keliamas neigiamas emocijas. Senoji prieštara ypač ryški šiandieniniame pasaulyje – hipertrofuotai vertinamos dvasinio pajėgumo perspektyvos net valstybinių ideologijų mastu, tuo pat metu greta, kituose regionuose, sėkmingai plėtojantis netgi filosofiškai apdorotoms žmogaus bejėgiškumo, susitaikymo su savo prigimties ribotumu koncepcijoms.

Šių problemų kaip realybės, jos suvokimo ir vertinimo klausimams išsiaiškinti, nustatyti tikrąją padėtį, matyt, nepakaktų ne tik monografijos, nepakaktų ir vieno žmogaus gyvenimo. Pagaliau vargu bau būtų galima išspręsti nors vieną jų daugiau ar mažiau patenkinamai visiems priimtina prasme.

Nepaisant to, procesai vyksta, mūsų buvimo gelmėse mezgasi vis ryškesnės alternatyvos protui, kurias čia ir pavadinau „lūžiu“, „lūžio situacija“, „lūžio situacijos problemomis“, nuo kurių sprendimo priklausys pagrindinis mums iškilęs klausimas: bus žmonija ar nebus? Į tai mes atsakinėjame kasdien, kas minutę; atsakinėjame ir tuo, ką čia kalbame. Bet apskritai tai kol kas dar neatsakytas klausimas.

Ieškodami ateities, mes paprastai kreipiamės į praeitį: analogiškų situacijų sprendimų išmanymas ir taikymas teikia ateities nežinios įveikinėjimo programų tikrumo viltį. Bet mūsų situacija – be precedento. Taigi ir elgsenos pavyzdžių istorijoje vargu ar rasime.

Ir vis dėlto net ir nesant pavyzdžių istorija gali duoti dar kai ką, kas galėtų padėti įveikti ir visiškai nežinomą situaciją. Tas kai kas – žinojimo tikrumas. Tai turinčiam žmogui, tautai, žmonijai nėra neįveikiamų dalykų, nors, suprantama, ir šituo pagrindu konstruojamas gyvenimas nėra kokia nors absoliuti amžinybės garantija. Tai taip pat vienas iš galimų variantų, lygiai kaip Mėnulio orbita apie Žemę, o ne apie Saulę.

Tačiau matuodami žemiškesniais mastais, spręsdami teorinius ir praktinius buvimo žemėje klausimus, mes tikrai galime remtis istorija kaip išminties absoliutu, nes daugiau remtis praktiškai nėra kuo. Visa kita, netgi kas atrodo tikra, tėra daugiau ar mažiau suabsoliutintas tikėtinumas.

Ko atsigręždami į istoriją mes turime ieškoti, apie ką klausinėti? Visų pirma – ar negalėjo būti kitaip? Ar istorijos eiga negalėjo susiklostyti taip, kad tokios situacijos būtų galėję nebūti?

Klausimas, rodos, paradoksalus. Tačiau ne be prasmės. Ir jau vien dėl to, kad, tardami galėjus nebūti Romos imperijos ar Spalio revoliucijos, pasaulį šiandien galėtume regėti tikrai kitokį. Tačiau jos buvo. Kaip ir visa kita, ką žinome buvus ir ko ne ir kas lygiai įnešė savo indėlį į mūsų šios dienos realybę.

Užtat, matyt, ne istorijos faktų šįsyk istorijoje turėtume ieškoti, o to, kas tuos faktus generavo, t. y. žmogaus, jo veiklos, jo orientuotumo į vieną ar kitą pusę priežasčių. Pačia bendriausia prasme tai būtų žmogaus proto, jo mąstysenos premisų ieškojimas ir aiškinimasis.

Pažvelgdami į savo dienas kaip į istorijos tąsą tokiu aspektu, mes iš istorijos pereitume į kultūros ir dar konkrečiau – į filosofijos istorijos sritį. Ir tai nebūtų nukrypimas nuo tikslo, tai būtų priartėjimas prie jo, nes būtent čia, realybėje ir prote, buvimo ir mąstymo prieštaroje, kaip branduolyje telkiasi ta energija, kurios išsilaisvinimas sudaro gyvenimą. Nė vienas svarbus ar nereikšmingas įvykis kaip savo pagrindo negali neturėti tam tikros realybės, situacijos ir ją neigiančios minties, filosofijos, nors ji ir neužfiksuota jokiuose filosofijos raidos analuose. Be gyvenimo nėra mąstymo, bet gyvenimo be mąstymo – juo labiau. Priešingu atveju turėtume pripažinti, kad istorija – ištisa beprotybė. Mąstymas – veikimo, taigi ir istorijos, variklis. Mąstymo orientuotumas – mąstysenos tipų ir veiksnių invariantiškumo prielaida. Čia slypi mąstysenos (taigi ir filosofijos), o kartu istorijos dėsningumų (tipologizavimo) galimybė, taigi ir mūsų troškimo rasti tikrumą galimybė. Šia prasme filosofijos istorija, jei ją traktuo-

sime kaip mąstysenos kitimo istoriją, yra neišsenkamas istorijos mįslių, taigi ir mūsų dienų problemų sprendimo atramos taškų, tiekėjas.

Istoriją vertindami kaip žmogaus mintijimo plėtotės išraišką paklauskime, ar galėjo šiandien būti kitaip? Čia pirmąsyk be jokių išlygų galėsime atsakyti tvirtai ir aiškiai: negalėjo.

Negalėjo, nes kitaip negali būti iš principo: mintis yra materijos paneigimas, ir, sykį gimusi, eidama nuosekliai iki galo, ji turi paneigti realybę visiškai tikrai – iki jos panaikinimo. Tokia minties ontologinė užduotis.

Vadinasi, buvimo, žmogiškai suvokiamo buvimo išnykimas – tikroji būties alternatyva, ir visa tai, ką mes dabar išgyvename, ką imame suvokti kaip totalinę nebūties grėsmę žmonijai, tėra seniokiškos žmonijos priešmirtinės kančios – visiškai natūralus egzistencijos tarpsnis?

Matyt, yra taip, nors tai atrodytų ir beprotiška. Beprotiška, nors ir logiška.

Visa bėda, kad tai, kas žmogui yra teisinga ir gera, ne visada sutampa su logika. Žmoguje esama kitokios logikos.

Štai tai, būtent tai, kad žmogaus logika nėra būties logika, kad būtis žmogui yra visų pirma žmogaus būtis, o ne planetų būtis, ir imama suvokti, o tai ir yra didysis mūsų „lūžio meto“ atradimas. Tegul kaip nuojauta, tačiau kaip visiškai realiai iš gyvenimo gelmių, iš pačios aplinkos iškylanti nuojauta, kuri turi tapti visos žmonijos filosofija ir gyvenimo būdu. Ir būtent nagrinėdama šią problemą, įgyvendindama šią pasaulėžiūrą, žmonija praktiškai spręs išeities iš nūdienos situacijos problemą, ieškos realių išeities iš šios padėties būdų.

Kokia yra šitos žmogaus būties logikos esmė? Ta, kad žmogus nori būti, egzistuoti.

Tai baisi, kankinanti žmogaus problema, neišvengiama ir iš principo neįveikiama, nes ji slypi pačioje žmogaus prigimtyje.

Viena vertus, paklusdamas paslaptingai mintį pagimdžiusiai ir ją kaip nuolatinį veržimąsi į visumą ir begalybę orientavusiai galiai, žmogus veržiasi „iš savęs“, „už savęs“, „į visatą“, „į absoliutą“ ir t. t., ir pan., kol anksčiau ar vėliau susinaikina fiziškai. Visas žmogaus gyvenimas yra savęs neigimas. Tai, kas savyje neigiama, yra fizinė prigimtis, fiziniai parametrai, jie, jeigu mintis skirta jiems tenkinti, teikia žmogui nepaprastų buvimo malonumų, kartais, beje, ir didžios poetinės prasmės. Nuo gimimo iki mirties žmogus uždarytas šitoje prieštaroje. Gyvenime tie prieštaravi-

mai labai dažnai išsprendžiami, suderinami, pasiekiama buvimo harmonija, gyvenimo išmintis.

Daugeliui iškilių mąstytojų tai buvo aukščiausios gyvenimo prasmės ženklas. Tokių buvo nemažai, ypač atskirais žmonijos raidos tarpsniais. Tada jų rasdavosi ištisos plejados; net tautos ir ištisi kontinentai gyveno skatinami veikti būtent tokios orientacijos, tokia „suderinta“ rimtis jiems buvo žmogaus prigimties pažeminimas. Ypač Europoje, kur minties polėkio vertė visada buvo aukščiau už buvimo vertę. Tačiau Europa – ne vienintelė pasaulyje. Rytai nebuvo tokie kategoriški. Europos „arba–arba“ jie visada priešpriešindavo „ir–ir“ išmintį. Jau vien tuo Europos nusiteikimas tampa problemiškas. Tai išryškėja juo labiau, kad šiandien Europa, pavargusi nuo savo polėkių, yra linkusi vadovautis „nei–nei“ metodologija – kraštutinumu, kuris ne mažiau vaikiškai žemina ir protą, ir patį žmogaus buvimą negu „arba–arba“ teigimas.

Štai čia mes dar kartą turime grįžti prie klausimo: negi negalėjo būti kitaip?

Ne, negalėjo, – vėl turime atsakyti taip pat kategoriškai. Visa Europos minties raidos istorija teigia, kad negalėjo. Europa nuėjo teisingu keliu – proto konstruktyviosios galios išryškinimo ir pritaikymo keliu. Rytai, pasirinkę buvimo kontempliaciją, kūrė buvimui Žemėje pritaikytą gyvenimo tipą. Europa, pasukusi buvimo analizės linkme, kūrė gyvenimo tipą, leidžiantį žmogiškąjį gyvenimo tipą išplėsti į visatą: taigi Europa aukštesniu lygiu pratęsė mintyse gamtos užprogramuotą galią – naujos realybės kūrimo galią, kuri slypi tik pačioje visatos prigimtyje. Tai, kad taikydama šitą galią Europa įsismarkavo ir sukūrė tiek šalutinių šios galios produktų, yra paprasčiausi brendimo nenuoseklumai, kaip ir šiandieninė depresija, neišvengiama po kiekvieno didelio darbo, po kiekvieno, tą darbą baigus, iliuzijų žlugimo. Svarbiausia – Europa pasauliui suteikė kryptį, kurią jis turi dabar priimti ir Europos neviltį pakeisti nuosaikumo rimtimi.

Taigi kryptis yra, ir ji yra ne kas kita, kaip *sukilimas prieš visatą*. Sukilimas prieš visatą – tai Europos nubrėžto kelio kaip idealybės pavertimas realybe, bet ne Europos „arba–arba“ metodologijos pagrindu. Ji savo vaidmenį jau suvaidino. Sukilimas – tai „ir–ir“ metodologijos pritaikymas buvimui neatsisakant nieko iš to, kas pasiekta.

Ką tai reiškia?

Tai visų pirma reiškia abiejų buvimo pradų – ir kūniškojo, ir dvasiškojo – sulyginimą. Dualizmas visada buvo tretiruojamas Europos dvasios, bet ta dvasia buvo nebrandi, todėl jos vaikystės ir jaunystės iliuzijas ir prietarus šiandien galima vertinti atlaidžiai (nes per tai ėjo kelias į europietiškąjį minties rezultatyvumą, būtiną nūdienos sukilimo bazei). Europos koneveiktas dualizmas jau seniai nejučiom įsismelkė ir į mąstymą kaip dialektika, ir dar sparčiau smelkiasi į buitinę sąmonę kaip reikalas gerbti savo neorganinį kūną.

Bus ar nebus jos išspręstos – kitas klausimas. O „kitas“ – kaip ir visa, kas dar ateitis. Kad jis sprendžiamas, bandomas spręsti – aišku. Visos tautos ir valstybės to siekia, nors ir nenorėdamos (tiksliau – pavieniui negalėdamos) atsisakyti senojo gyvenimo būdo.

Ir neatsisakys. Neatsisakys, kol pati buitinė sąmonė nepasikeis taip, kad padarys neįmanomą senąjį gyvenimo būdą. Vyriausybės, kurios senųjų gyvenimo stereotipų visada atsisako vėliausiai, galų gale bus priverstos atsižvelgti į masių nuotaikas ir jas paversti politika, pasaulėžiūra, ideologija. Visuotinis krizinių situacijų sprendimo ieškojimas – patikima tokio reikalų klostymosi viltis.

Galimą karinį susinaikinimą čia reikėtų priimti kaip beprotybės protrūkį ir visiškai realią žmonijos baigtį pakeliui į brandą. Tačiau tai greičiau pagrindas optimizmui, o ne pesimizmui – juk ir „sukilimo programa“ kosminiu požiūriu yra lokalinė, ir jeigu ji teikia daugiau stimulų susitelkti ir ieškoti naujo gyvenimo būdo, tai ir karinės grėsmės naikinimo programa turėtų būti tik to naujojo pakilimo paieškų katalizatorius.

Kokia yra „sukilimo prieš visatą“ esmė?

Tai pasipriešinimo žmogaus fizinei ir dvasinei apibrėžtybei programa. Tai tokios tolesnio buvimo paieškos, kurias radus būtų užtikrintas žmogaus buvimas nepaisant visų gamtos jam primestų apribojimų.

Kaip fizinio ribotumo įveikimas – tai laipsniška žmonijos plėtra į visatą kuriant supercivilizaciją. Kaip dvasinio žmogaus ribotumo įveikimas – tai atsisakymas vadovautis „arba–arba“ metodologija, metodiškas abiejų pradų derinimas, tuo pagrindu kaip laiptais kopiant į visatą prieš pačios visatos norą.

Kokiomis priemonėmis tai pasiektina – praktinis klausimas, mokslo, politikos, organizavimosi klausimas. Kaip pradžių pradžia, kaip pasaulėžvalga, pasaulėžiūra, kaip ideologija – tai tėra visiškai aiškus dualizmo kaip nepakankamybės prietaro atmetimas.

Daug tokių ženklų šiandien mūsų gyvenime. Ir tai yra gana rimta ateities gyvenimo viltis. Tos vilties savarankiški apmąstymai, jos įgyvendinimo programų kūrimas ir bandymai kiekvienam atskirai ir visiems kartu jas įgyvendinti – tai jau ne tik savo filosofijos (žmogaus brandos kriterijaus) susikūrimas, tai kartu ir pirmas žingsnis naujo gyvenimo link.

PASAULIS YRA ČIA

(1982)

Nuo gimimo iki mirties žmogus ieško kelių į tai, kas spindi po saule, – į pasaulį. Visas gyvenimas yra veržimasis išorėn, tolyn, aukštyn, pamažu kaupiantis pažinimui, tikrumo jausmui, išminčiai. Ne tik atskirų žmonių – tautų, net ištisų regionų gyvenime vyksta šie procesai, tik jie trunka ne metus, kelis, o dešimtmečius, šimtmečius ir sudaro epochas, formacijas, eras. Kuo jaunesnis žmogus, tauta, kultūra, tuo aistringiau, atkakliau jie siekia išsiveržti anapus savęs. Paskui stoja sunkus savianalizės metas…

Mūsų pasaulis. Pasaulis yra toks, kokį tu jį pažįsti. Taip ar panašiai yra pasakęs Albertas Einšteinas. Taip arba panašiai – ir žodžiais, ir darbais – liudija visa žmonijos kultūros istorija.

Kaip suvokia pasaulį Tarybų Lietuvos devintojo dešimtmečio žmogus?

Esama pagrindo teigti, kad mūsų pasaulis šiandien mums yra *žinybinis*.

Ar čia kas nors neigiama, smerktina? Anaiptol. Tai net pažanga, palyginti su ankstesniu kultūrinės savivokos etapu, kuriame pasaulis žmogaus sąmonėje egzistavo visų pirma valstybės kategorijomis. Žinybinis pasaulis – tai valstybės gyvenimo suvokimas žinybiniu lygiu. Būtent toks suvokimas du praėjusius dešimtmečius aktyvino visą mūsų gyvenimą, sukeldamas ir pagrindinius gyvenimo konfliktus, ir meno kūrybos dramatizmą. Gerai įsižiūrėkime: ar konfliktas tarp administratoriaus formalisto ir protingo gamybininko – ne vienas svarbiausių praėjusių dviejų dešimtmečių literatūroje? Ar ne žinybinis aktyvumas padeda nukloti respubliką puikiais, patogiais keliais, nusėti kultūros namais, meno saviveiklos sambūriais ir pan., ir t. t.? Ar ne iš žinybinių nuopelnų klostosi žmogaus vertė ir garbė? Pagaliau ar ne kaip prieštaravimas žinybiškumui formuojasi ir

nūdienės kultūrinės opozicijos: septintajame dešimtmetyje – sociologizmas, aštuntajame – susižavėjimas etnografija ir pan.?

Šiandien išliekant susiklosčiusioms tendencijoms, galima ir reikia kalbėti apie naują mūsų kultūros raidos etapą. Jo požymių daug, bet akivaizdžiausias, mano nuomone, yra vis ryškesnis visuomenės domėjimasis filosofija, potraukis abstrakčiai mąstyti. Tai rodo neregėta iki šiol filosofinės literatūros paklausa, didžiausi ir veikliausi filosofijos skyriai marksizmo-leninizmo universitetuose, metodologiniai filosofijos seminarai politinio švietimo tinkle, filosofų „bumas“ Vilniaus universiteto aspirantūroje. Norą abstrahuoti ar, paprasčiau pasakius, apibendrinti gal labiausiai ir kėlė žinybinės veiklos stimuliuojamas specialus sisteminis mąstymas, be kurio būtų neįmanomi nei minėti kelininkystės, nei urbanistikos, architektūros, gamtosaugos, žemės ūkio ar kiti lietuvių socialistinės kultūros laimėjimai. Tačiau filosofijos poreikis rodo, kad žmogaus nebepatenkina netgi labai produktyvi veikla, kad jis ieško gilesnių tos veiklos prasmių. Kitaip tariant, visoje valstybinėje žinybinėje struktūroje jis nori rasti vietą sau – savo asmeninio gyvenimo prasmingumą. O tai įmanoma tik mąstymu. Čia bene ir glūdi gelminės susidomėjimo filosofija priežastys.

Vis dėlto mūsų kultūros reiškinius daugybe atvejų suvokiame dar nepakankamai konstruktyviai. Pagrindinė mąstymo figūra mums dar ir šiandien yra analogija, ir ko gero nebus per drąsu teigti, kad visa mūsų kultūra tebėra analogijų kultūra.

Analogijų kultūra: kas, kaip, kodėl? Analogija – išprotavimas, kuriuo remiantis daikto pažinimo pagrindas yra jo panašumas į kitus, mums jau žinomus, – nėra įrodymas, yra tik spėjimas. Tai nereiškia, kad analogija nenaudinga. Kibernetikos kūrėją Norbertą Vynerį įkvėpė jo pastebėta analogija tarp skaitmeninių skaičiavimo mašinų ir nervų sistemos veikimo principų. Pagal analogiją su gamtos formomis bandoma rasti technikos formų raidos perspektyvą. Analogiškai rutuliojasi daugelis visuomeninių reiškinių. Visas šiandieninis lietuvių tautos gyvenimas pagrįstas socialistinio gyvenimo būdo analogija: remiantis kitų brolių respublikų patyrimu, pokario metais Tarybų Lietuvoje ugdyta pramonė, kolektyvizuotas žemės ūkis, įvykdyta kultūros revoliucija – įsteigta Lietuvos TSR mokslų akademija, filharmonija, liaudies meno ansamblis, kūrybinės sąjungos, švietimo, kultūros įstaigų tinklas ir t. t.

Analogija produktyvi tada, kai operuoja esminiais daikto požymiais. Tačiau sugestijuota empirinio panašumo ji gali būti ir aklai primityvi. Kas, jei ne nykiausia kitų kultūrų eklektinė kopija, yra didelė dalis mūsų estrados? Ar ne sušvelnintais supermenizmo ir erotikos kultų variantais jau daug metų dvasingumo stoką glaisto mūsų kinematografija? Nežinau kuo, jei ne aklais štampais, galima būtų pavadinti „Kingo“ smūgius žemiau juosmens (tiesiogine prasme) ir dar ne vieną mūsų spektaklių „eksperimentą“. Atvažiuoja gastrolieriai – išskalbia dvasią Sporto rūmuose susemtoms minioms, ir eikit sau tušti, griaukit toliau ir save, ir kitus, o jie važiuoja kitur, vykdydami savo „misiją“.

Baisiausia, jog mes lyg ir nesuprantame, kad tai blogai. Nes kuo gi pavadinsi visuotinę tylą arba anemiškai technologiškus tų „novacijų“ ir „misijų“ vertinimus spaudoje? Ar ne grėsminga darosi kartais ši tyla?

Pakalbėti tikrai yra apie ką. Ne tik atskiras žmogus, bet ir tautos subręsta, kai pradeda atsakinėti į klausimą: „Kas aš nesu?“ Tik jaunystėje būnama viskuo – taigi ir niekuo. Tampama agronomu, atsisakant būti jūrininku, tampama jūrininku, atsisakant būti agronomu. Kažin ar mūsų kultūrinė sąmonė suvokia, kokia neturėtų būti mūsų kultūra. Priešingai: susidaro įspūdis, kad tiesiog prestižas reikalauja kuo greičiau nukopijuoti bet kuriame žemės kampe atsiradusią bet kokią naujovę visiškai nesukant galvos, kokia jos prasmė, kam ji tinkama, kiek tikslinga.

Gal taip ir turi reikštis savitumo, originalumo siekis? Bent jau pradinėje – mokymosi – stadijoje? Bet juk ir originalumas turi turėti tikslą už savęs! O jeigu dėl to originalumo trempiamos tradicijos, moralė, kitos esminės mūsų gyvenimo vertybės – vargu ar tai galima vadinti natūraliu dalyku? Apsiribojimas, atsiribojimas visada buvo vienas svarbiausių kultūros ir kūrybiškumo bei originalumo bruožų, ir šito mums nederėtų pamiršti niekada.

Bet pamėgink tu tai pasakyti didžiajam Analogui! Pamėgink tu jam įrodyti, kad jo empirinį mąstymą patraukęs naujumas į mūsų kultūrą gal geriau būtų nė nepakliuvęs, – jis atrems tave su nežemišku įsitikinimu: taip daroma visame pasaulyje, tokie dabar pasauliniai standartai ir pan.

Taip, kultūra turi atsinaujinti. Tačiau ar ne per dažnai naujumo ieškoma lyg pakampėmis, lyg tarpuvartėse, ir šitaip surasto jo nebandoma atskirti nuo to, kas prarandama; tikrai dėl ieškojimo per dažnai atsisakoma to, kas turėjo būti tiesiog tęsiama. Visa tai verčia galvoti: ar ten ieškome?

O šios naujovių paieškų sumaišties ir ją lydinčios tylos ar nederėtų vadinti paprastai ir aiškiai: dar neįveikta intelektine mažakraujyste?

Antiintelektualizmo žiedai ir šaknys. Jeigu vidinę atramą – stuburkaulį – turi turėti žmogaus kūnas, tai toks efemeriškas dalykas kaip dvasia, atramą juo labiau turi turėti. Kaip jau įrodyta viso pasaulio kultūros raidos, dvasios stuburkaulis visada buvo intelektas.

Intelekto, kaip vertybės, supratimas mūsų visuomenėje tampa vis aiškesnis. Tačiau meninės, t. y. pačių kūrėjų, kultūros konjunktūroje intelekto prestižas vis dar prastokas. Jau pripažinome, kad ir menininkams filosofuoti – nebereiškia užsiiminėti tuščiais dalykais, kad abstraktus mąstymas nėra nesusipratimas, tačiau tai geriausiu atveju laikoma specialistų, filosofų priederme. Poetų, prozaikų, dailininkų ir kitų pašaukimas – „kurti vaizdus“, „įtaigiai atskleisti vidinį pasaulį“, „įtikinamai parodyti psichologijos vingius“ arba – aukščiausias lygis! – „vidinio monologo forma“, „prisiminimų sraute“ suleidus sąmonę su pasąmone, nupiešti „dramatiškai herojaus jausmuose lūžtančią dinamiško šių dienų pasaulio panoramą“. Visa tai vadinama „intelektualia kūryba“, „filosofiniais apibendrinimais“, „moderniu stiliumi“, kartu mokant jaunuosius kūrėjus saugotis „šalto racionalizmo“, vengti „metafizinių samprotavimų“ ir t. t. Trumpai tariant, realistinis psichologizmas, pozityvistinis konstatacionizmas (jį ypač mėgsta visos „sąmonės srauto“ atmainos) arba nuogutėlis vitalizmas – ar tai iš esmės ne visos mūsų kūrėjų užimtos „intelektualinės aukštumos“, nuo kurių jie žvelgia į savo kūrybos horizontus? Ir niekas, rodos, neatskleidė jų taip negailestingai, kaip vykusi diskusija apie romaną. Pagrindinė tiesa – kad, norint ką nors pasakyti, reikia turėti ką pasakyti, o norint turėti ką pasakyti, reikia žinoti, ką nori pasakyti, ir kad visa kita tėra literatūrinio amato problemos, svarbios rašytojui, bet visiškai bereikšmės skaitytojui, – visa tai liko už pasišnekėjimo ribų, ne tyčia, o visiškai nuoširdžiai nesuvokiant, kad meno kūrimo tiesa visų pirma yra TIESA ir kad ji nesurandama niekaip kitaip, kaip tik pačiam išgyvenant pasaulio likimą kaip savo biografiją, pradedant Didžiuoju sprogimu prieš aštuoniolika milijardų metų, baigiant pasąmonę erzinančiomis užuominomis. Ar ne klaida yra tie mano sukurti romanų ciklai, serijos, „Raštai“…

Intelektualinė anemija baudžia visų pirma kūrėjus: šitaip jie patys pasmerkia save darbui be atgarsio ne tik kitose tautose (tai, žinoma, galima

pamėginti taisyti asmeniniais ryšiais, organizuota savo produkcijos propaganda ir pan.), bet ir savo krašte, kur dvasinio ryšio su skaitytoju stokos nepridengsi nei „knygų badu“, nei knygų aptarimais, nei kritikų bičiulyste. Šie nuostoliai kultūros ugdymui neįvertinami: neįmanoma įsivaizduoti poveikio to, ko nėra. Užtat galima suprasti, kad dvasinės pilnatvės troškulį žmonės stengsis numalšinti kitur, ir ras jį nebūtinai literatūroje, mene. O ar neieško? Ar neranda? Jeigu tik ieško! Randa pagal savo galias ir užmojus: vieni girtaudami, kiti kolektyviniame sode, dar kiti – puldami į gamtą, keliaudami, lenktyniaudami, kuris prabangiau įsirengs butą ar sumedžios vengriškus kailinius.

Visa tai būtų lyg ir „asmeninio gyvenimo dvasiškumo raiškos formos“, ir mes galėtume tik apgailestauti dėl „kultūros stokos“, „tuščio laiko leidimo“, „ydingų madų“ ir pan., jeigu šie reiškiniai pagal analogiją, o paprastai tariant – pamėgdžiojant, neplistų ir netaptų masiški. Kiekviena tokia „mada“ kaip gripo virusas pagraužia visuomenės dvasią, išeikvoja jos jėgas visai ne tam, kam jos turėtų būti skirtos. Įveikti tą intelektinę negalią – ar ne vienas svarbiausių praktinių uždavinių?

Istorija – mokslas apie ateitį. Mes gyvename socializmo sąlygomis. Didelei daliai pasaulio tautų jas dar teks susikurti. Mes tuo metu galėsime ugdyti naujas socialistinio gyvenimo formas, tobulinti tai, kuo galėtų pasinaudoti ir kiti. Turime visas istorinio optimizmo, rimtos ir atsakingos ateities įžvalgos, jausmo, kad esame magistraliniame pažangos kelyje, prielaidas.

Tai nepaprastai svarbu: tai teikia gyvenimo džiaugsmą. O mąstoma tik jaučiant norą gyventi. Mąstoma mokantis gyventi.

Šis procesas visada yra atstumo tarp to, kaip gyvenama, ir to, kaip norėtųsi gyventi, įveikimas – nuolatinis išgyvenimų ir veiksmų lyginimas su idealais. Mes noriai orientuojamės į didžius idealus: norime sekti pasaulinėmis asmenybėmis, mąstyti visuotinybės kategorijomis, elgtis pagal pasaulinius mastus. O kad tos pasaulinės asmenybės iškilo tik spręsdamos savo meto ir savo visuomenių problemas, tai, švelniai tariant, „iškrinta iš mūsų dėmesio lauko“. Užmirštame, kad graikų mąstymas į kosmines teorijas išaugo senovės graikams bandant idealiai įveikti realų polių izoliuotumą, kad Augustinas savo krikščioniškąjį pasaulėvaizdį sukūrė tik spręsdamas vergvaldinės visuomenės idėjinės krizės problemas, Georgas

Hėgelis savo dialektiką kūrė teoriškai grįsdamas vokiečių buržuazinį persitvarkymą, kad Napoleonas kilo tik reikšdamas prancūzų buržuazijos interesus ir t. t.

Kiekvienas kultūros kūrėjas istoriškas ne tik savo epochos požiūriu – jis istoriškas ir savo klasės interesų, ir tautos gyvenimo būdo, ir įvairiais kitais požiūriais, o visuotinis, pasaulinis jis tampa tik tiek, kiek sugeba aprėpti arba numatyti, atskleisti arba įprasminti pagrindinę istorijos raidos kryptį. Kad tai pajėgtum, kaip rodo nors ir Imanuelio Kanto pavyzdys, galima visą gyvenimą pragyventi ir Karaliaučiuje, provincijos mieste, svarbu tik, kad iš jo pasaulį galėtum matyti protu, kad siekimas aprėpti pasaulį netaptų – kaip ypač dažnai mums nutinka – nesąmoningu savęs neigimu.

Socializmo sąlygomis atgijusi mūsų aistra gyventi, noras lygiuotis į aukščiausius idealus kursto mumyse stiprų „veržimosi į pasaulį“ geismą. Natūralu, kad tokia galinga paskata ne vieną amžių galėjo valdyti įvairias pasaulio sritis atsižvelgiant į tai, kur buvo skelbiama esant pasaulio centrą. Tačiau vargu ar natūralus yra tas keisčiausiais veiksmais – pradedant romantiškais paistalais, baigiant benamišku bastymusi palei visas paraleles ir meridianus – kartais besireiškiantis mūsų „pasaulio troškulys“. Nors egzistuoja idėjinė ir politinė socializmo ir kapitalizmo konfrontacija, eikvojanti nepaprastai daug visuomenės turto ir jėgų, nors pasaulis kartkartėmis pajunta priėjęs branduolinio konflikto ribą, kuri norom nenorom užgniaužia kvapą ir kliūsteli juodžiausios nevilties, pasaulyje vis aiškiau ir vis įvairesniais aspektais išgyvenamas sugrįžimo jausmas – tikriausias naujos pasaulėvokos eros ženklas.

Vakarų dvasiniame gyvenime, kur nuolat puldinėjama iš vieno kraštutinumo į kitą, tas grįžimo jausmas toks kategoriškas, kad rusoistinės nuotaikos nebeapsiriboja buities biurgeriškumo šlovinimu – prasideda tikras retro kultūros laikotarpis. Architektūroje grįžtama prie „gerų senų laikų“ formų imitacijų, XIX–XX amžių sandūros urbanistinių struktūrų atnaujinimo ir pritaikymo, interjero, garbinami seni baldai, literatūroje veši etnografiniai aprašymai, memuarai ir pan. Visa tai, aišku, mada, bet, kaip ir kiekviena mada, ji gimusi iš visai apibrėžtų pasaulėjautos pakitimų.

Mes, turėdami visas sąlygas tą grįžimo žemėn jausmą išgyventi ne kaip madą, o kaip esmę, kaip istorinę ateities lemtį, kurios troško ne viena karta ir ne vieną amžių (juk nuo pat krikščionybės įvedimo laikų lietuvių kultūra buvo priversta amortizuoti nuolat ir įvairiai brukamą mintį, kad

Lietuva yra pasaulio užkampis), – mes leidžiame sau apie „pasaulį“, „išėjimą pasaulin“, „pasaulinį pripažinimą“ klejoti elementariai provinciališkai.

Provincializmas – tai toks savęs nuo pasaulio atskyrimas, kai „pasaulis“ ir „čia“ tampa antipodais, „pasauliui“ suteikiant panacėjos, o „čia“ – ribotumo, nepakankamumo, pragaišties, pančių statusus. Ak, kaip aš atsiskleisčiau pasaulyje! Ak, kaip viskas neįmanoma čia, kaip čia viskas mane kausto ir slegia! Tačiau abiem atvejais pirmoje vietoje yra „aš“. Ir abiem atvejais aplinka yra kažkas svetima – ar kaip duodanti, ar kaip neduodanti, o juk pasaulyje tas išsiskleisti trokštantis „aš“ liktų toks pat visų pirma imantis, prašantis, laukiantis, o ne darantis, kuriantis. Gal ir ką kita jis gautų „pasaulyje“ (kitame mieste, kitame krašte), bet ir ten jis liktų aplinkybių vergas, vartotojas, liktų atskirtas nuo pasaulio.

Vartai į pasaulį gal kaip niekada iki šiol tiek žmonėms, tiek tautoms, tiek ir visai žmonijai šiandien eina ne per vitalinės ekspansijos „į pasaulį“ neprotingumą, o per gyvenimo „čia“, šioje vietoje ir šiame laike racionalumą. Tokią galimybę ir teikia socializmas, socialistinė tautų bendrija, ir įgalinanti, ir reikalaujanti, kad tautos matytų save ir pasitikėtų savimi ne tik jausmais, bet ir protu.

Mūsų kultūra dar daug kur sinkretiškai nediferencijuota, neapibrėžta. Ją visapusiškai išskleisti – tai realiai išskleisti į socializmą sau ir save socializme.

Mes turime daug tokių galimybių, netgi kur kas daugiau, negu kartais manome. Bet kad šitai ryškėtų gana sparčiai, turime kuo skubiau išeiti į pasaulį protu – matyti jį visą nuo užsimezgimo iki ateities, jo genezėje jausti ir save kaip gyvą raumenį, kaip nervą. Kad kiekvienas galėtume pasakyti:

– Aš gyvenu čia ir žinau, ką daryti.

Ar daug kam tada tie žodžiai atrodytų neįtikinami ir neverti dėmesio?

Į MĄSTYMO ESMĖS PASLAPTIS

(1987)

Visi kalba: o! mąstymas! protas! reikia turėti proto! protu žmogus skiriasi nuo gyvūno! Taip, protas – skiriamasis žmogaus bruožas. Ir ne bet koks protas, o mąstymas.

Bet kas yra tas protas, kas yra tas mąstymas? Daugelio aiškintojų išmintis baigiasi tuo, kad pripažįstama, esą protas ir mąstymas yra labai sudėtingi dalykai, tarpusavyje susiję ir vienas kitą sąlygojantys dalykai, kad suprasti tai nelengva, kad tai galima padaryti tik pamažu ir t. t. Tai yra teisinga: nelengva suprasti, kas yra protas ir mąstymas. O vis dėlto! Ar mes gyvename tam, kad būtume tik girdėję esant kažkur kažką, kas vadinama protu ir protingumu, o kas tai yra – tegul žinosi specialistai, o kur ir kaip tuos dalykus panaudoti – tesprendžia valdžia. Ar mes galbūt gyvename vis dėlto tam, kad kiekvienam gyviui įgimtą smalsumo kibirkštį padalytume kiek įmanoma lygiau ir sportui, ir muzikai, ir mokslams, ir filosofijai (pirmasis yra kūno, antrasis – dvasios, trečiasis – moksle ir filosofijoje paslėptas žinojimas – proto ir patenkinimo, ir ugdymo priemonės). Jeigu taip, tai mums teks, nepaisant visų dialektinių sunkumų, pamėginti sau kuo aiškiau atsakyti, kas vis dėlto yra protas ir mąstymas.

Iš pradžių tarsime taip: protas yra žmogaus sugebėjimas žinoti, mąstymas yra žmogaus sugebėjimas suprasti; protas žmogui teikia reikšmes, mąstymas – prasmes; protas egzistuoja mokslų, mąstymas – filosofijos pavidalais. Todėl filosofiją galėtume apibūdinti kaip mąstymą apie mąstymą, mąstymą apie protą arba protavimą, netgi kaip protavimą apie protavimą, tačiau visais šiais atvejais mūsų pasikalbėjimo esmė būtų ta pati: filosofija yra bendriausių tiesų paieška, proto sukaupto žinojimo apibendrinimas.

Kodėl renkamės būtent tokį samprotavimo kelią – iš apačios į viršų? Juk yra žinoma, kad galima samprotauti ir kita kryptimi – iš viršaus į apačią. Atsakymas čia vienareikšmis: jeigu mes nenorime ignoruoti realybės, jeigu norime kalbėti ir mąstyti apie pasaulį, kuris mums yra matomas, girdimas, lytimas ir pan., tai negalime nesirinkti šitokios jo pažinimo veiksmų krypties – iš apačios į viršų. Bandymas samprotauti atvirkščiai – iš viršaus žemyn – reikštų bandymą mąstyti apie galimą, tikėtiną pasaulį – dalyką, kurį reikia patvirtinti realybės faktais. Daug tokių bandymų buvo žmogaus mąstymo raidoje, ir matysime, kuo jie baigėsi. Mes gyvename pagarbos realybei, jos mokslinio tyrimo, tuose tyrimuose gautų mokslo faktų apibendrinimo atmosferoje, ir rinktis kitą mąstysenos tipą mums, kurie norime tapti protingi, būtų tikrai neprotinga. O kai suprasime šitą mąstysenos tipą, mąstymo būdą, tai aiškiai pamatysime, kas čia ne taip ir kaip taisytina, – tada jau ne kvailiojant iš neišmanymo, o žinant ir suprantant bus galima ne tik taisyti, bet ir esmingai keisti savo ir kitų mąstymą. Dabar – tik šitaip.

Taigi filosofija yra apibendrinimas, arba abstrahavimas, atliekamas mąstant ir apibendrinant protavimo duomenis – žinias, turinčias tam tikras reikšmes. Kaip galimas ir kaip vyksta tas žinių perkėlimas į aukštesnį lygį, jų vertinimas dėsningumais ir principais?

Visą laiką turėtume neužsimiršti, kad mąstymas, protavimas vyksta ne savaime, ne nepriklausomai nuo mūsų, nusileisdamas į mūsų galvas per kokį atsitiktinumą, malonę ar kam prievarta ten juos įgrūdus. Mąstome mes patys. Galvojame ir mąstome dirbdami visu savo vidumi, lygiai kaip sunkiai dirbame ir savo išore, realizuodami tai, ką sugalvojome.

Ta mūsų vidaus arba sąmonės veikla apibendrinimo reikalaujančias žinias gauna taip pat ne iš dangaus, o pasigamina pati. Vos tik žmonės pradėjo mąstyti, tuoj pat iškėlė sau šitą kausimą – iš kur tos žinios, ir davė pirmąjį, iš esmės nepakitusį atsakymą: dalis to turinio, kuris sudaro žinias ir žinojimą, be abejo, yra iš žmogui išoriško pasaulio, apie kurį jis sužino, gauna informaciją juslėmis (rega, klausa, lytėjimu, skoniu ir kvapu), o dalis žinojimo turinio yra iš paties žmogaus vidaus. Dėl juslinių duomenų pobūdžio ir vertės didesnių diskusijų niekada nekilo – visada buvo pripažįstama, kad jie geriausiai pateikia informaciją apie pasaulio medžiagiškumą ir jo apraiškas, o dėl žmogaus „vidaus“ pažintinės veiklos pobūdžio ir tvarkos buvo ginčijamasi nuolat. Tiesa, būdavo, kad ištisomis epocho-

mis šiuo klausimu visi iš esmės sutardavo, pavyzdžiui, antikos laikais tai „vidinei“ veiklai beveik visi pripažino svarbiausią vaidmenį, o viduramžiais net ir pagalvoti buvo šventvagiška, kad pažinimo dalykus lemia ne siela, o žmogaus „vidus“. Tačiau ir sutariant buvo ginčijamasi, kas yra ta vidinė veikla – žmogaus dvasios veikla, savarankiškai kurianti protavimo produktus, ar veikla, priimanti už žmogų galingesnės jėgos jau sukurtus dalykus (tai buvo būdinga viduramžiais).

Tiesa, ir šiuo, ir kitais atvejais niekas neabejojo dėl vieno: „vidinė“ veikla teikia žinojimui tas formas, į kurias yra įliejamas juslių pateikiamas turinys, kuris apiforminamas ir tampa žinojimo, proto produktais. Jau nuo Demokrito laikų buvo sutariama, kad juslės teikia „tamsius“ duomenis, iš kurių galima susidaryti tik nuomonę, manymą, o protas teikia šviesą, kuri iš juslių daro aiškumą ir žinojimą.

Jeigu taip, rodos, ko čia ginčytis: svarbūs yra ir proto formos, ir jutimai, ir tik tiek, koks kiekvieno tikrasis vaidmuo. Bėda ta, kad ginčai vyko ne dėl pačių juslių duomenų ir proto formų, o dėl to, kuri iš jų patikimiau garantuoja žinojimo *tikrumą*. Pavyzdžiui, visuotine viduramžių nuomone, geriau garantuoja protas, naujųjų laikų – juslės. Vis dėlto kiekvienas būdas turi savo trūkumų. Ir tai būdavo pastebima visais laikais.

Žvilgtelkime į abu tikrumo argumentavimo būdus konkrečiai. Štai mes paėmėme daiktą ir juntame: jis sunkus. Mes atsimerkėme ir matome: tai akmuo. Ir sakome: akmuo yra sunkus. Tai galima suprasti kaip pasakymą: šis akmuo yra sunkus. Tačiau galima suprasti ir taip: akmenys yra sunkūs. O iš kur mes žinome, kad visi akmenys yra sunkūs? Gal rasime tokį (tikrai yra tokių akmenų!), kuris bus nesunkus, ir mes iš to fakto būsime gavę netikrų žinių, padarę neteisingą apibendrinimą. Tarę: kai kurie akmenys yra sunkūs, padarysime teisingą išvadą. Vadinasi, kelias į apibendrinimus – tai kelias į netikrumo sritį? O kad mūsų pakeltas akmuo yra sunkus, galime įsitikinti kaskart, vos jį pakeliame. Panašu, kad taip, bet iš kur mes žinome, kad daiktas, kurį pakėlėme, yra akmuo? Ir ne ta prasme, kad tai gali būti meteoritas, o ta, kad iš kur mes žinome, jog pasaulyje yra toks daiktas kaip akmuo? Ir kad daiktai būna sunkūs? Kodėl, sakykime, ne kilnūs, ne pakantūs, abejingi ir pan., o būtent sunkūs, atsparūs, trapūs ir t. t.? Juk akmuo – tai taip pat kažkas, ko nėra ne tik juslių duomenyse, nėra ir gamoje, tai yra daiktas su tam tikromis savybėmis, kurį, nors ir supranta kaip tą patį dalyką, vieni vadina „akmuo“, kiti – „kamenj“, treti –

„Štein“ ir t. t. Vadinasi, tai taip pat proto sukurtas dalykas, forma, kuri tarpiausiai „užeina“ ant pavadinti turimo daikto, bet vis dėlto „uždedama“, ir iškyla ji ne iš juslių, o iš žmogaus vidaus, parodydama tai, kas sunku, apvalu, atsparu, raina, kaip akmenį! Ką gi uždeda protas ant to dalyko, tų visų jo savybių? Iš kur jis ima jį, tą uždedamą dalyką, tą formą? Aišku tik viena, kad ji išreiškia kai ką realų, esamą, kaip ir juslės išreiškia sunkumą, apvalumą, atsparumą, rainumą, ir tas kai kas yra visuminis dalyko apibūdinimas, daikto kaip vienovės parodymas. Juslės mums sako: čia yra kas nors viena, o protas mums pasako: tas viena yra akmuo. Protas ieško ir suranda tokius daiktinės realybės santykius, kurie yra tokie realūs, kad gali būti laikomi tikri. Iš pradžių tas proto formų tikrumas buvo argumentuojamas akivaizdumu, kaip juslių tiesioginio patikrinimo galimumu. Iš pradžių proto kūryba ir reiškėsi žodžių ir jų santykių, nusakančių elementariausius pačių daiktų santykius, kūrimu. Kada tų santykių buvo įžvelgta daugiau, atsirado ir tiems santykiams paklusnių daiktų bendras pavadinimas (pavyzdžiui, medis, medžiai, miškas, giria), ir tų sudėtinių grupių elementus bei tas grupes su kitomis grupėmis jungiančių santykių nusakymas. Jokios juslės negalėjo duoti tokių dalykų. O iš kur kilo jų galia žmoguje? Tai buvo paslaptis, pagal kurios aiškinimo būdus atsiskiria kultūros epochos, tai buvo klausimas, kuris varė pirmyn ir filosofijos, ir mokslo plėtotę.

Iš tiesų, nuostabių savo galios ir tikrumo argumentavimo pavyzdžių yra palikęs mums protas, iš kurių patys žymiausi – tai, pirma, filosofijos ir mokslų istorija ir, antra, pati žmogaus sukurta kultūra, kuri ir yra reali proto ir mąstymo išraiška. Papildomų argumentų, ko gero, ir nereikia. Viena užmiršti nevalia: net ir negailestingiausiai teikdamas akivaizdžiai svarbesnį vaidmenį proto formoms, o ne juslių duomenims, iš pastarųjų protas lupo negailestingą duoklę.

Dabar reikia atkreipti dėmesį į vieną nesvarbią aplinkybę: ir jusdamas, ir protaudamas, ir argumentuodamas pažinimo būdų pranašumus, ir kurdamas filosofijas kaip sistemas, pagaliau statydamas visą žmogiškosios kultūros rūmą, protas turėjo *būti*, turėjo gyventi, o kur jis galėjo gyventi, jeigu ne žmoguje? Norint mąstyti ir kurti, visų pirma reikia gyventi. Gyvenimas, žmogaus buvimas yra pirmesnis už mąstymą. Gyvendamas ir kad galėtų gyventi žmogus mąsto ir kuria. Ar ne čia slypi ir atsakymas į klausimą, iš kur žmogaus proto galia: ieškodamas tikrumo kitame pasaulyje ir

savyje, padaras, kuris darėsi žmogumi, sparčiai ugdėsi galią tvarkyti savo vidinį pasaulį, balansuoti jį ir nuraminti, „užtikrinti“, aprėpdamas sau vis didesnį horizontą, suimdamas į vienumas ir vienumą vis daugiau to horizonto aprėptų daiktų ir kaip suvaldytus, pažintus, nuramintus, kaip „jo daiktus“, „jo pasaulį“ priimdamas į save ir taip kaskart liudydamas ten tvirtai saugomą ir tikrumo poreikį, ir jau įgytas kitokias negu kitų gyvūnų jo patenkinimo priemones. Taip žmogėjantis žmogus gyveno labai ilgai. Jo horizontui keliantis vis tolyn, netgi už regimojo horizonto, pagaliau visą daiktiškąjį pasaulį jis išvydo kaip keturių stichijų, keturių „daiktų“ – žemės, vandens, oro ir ugnies – vienoves ir panūdo rasti šitų vienovių vienovę.

TIKRUMAS IR AIŠKUMAS: DU MŪSŲ SAVIVOKOS PRADAI

(1987)

Savęs ir pasaulio supratimas – vienas didžiausių kiekvieno žmogaus rūpesčių, vienas svarbiausių visuomenės įsipareigojimų žmogui. Savęs pažinti ir pasaulio suprasti nesugebantis žmogus yra pasmerktas taip jam nepavaldžiam buvimui, kad šis ima veikti už žmogų ir nuveda visai ne ten, kur norėta. Kad bent kiek įprasmintų tokių žmonių būtį sociališkai, visuomenė priversta imtis organizacinėmis priemonėmis skatinti tai, ką žmogus privalėtų daryti pats: aktyviai ir produktyviai dirbti, blaiviai ir sveikai ilsėtis, tikslingai ir džiaugsmingai gyventi. Tos organizacinės visuomenės pastangos yra neveiksmingos, jeigu neparemiamos efektyviu žmogaus supratimo sugebėjimų ugdymu, ir tada kenčia ir žmogus, ir visuomenė. Šitokioje situacijoje buvome beatsidurią mes, ir partija paragino mus ryžtingam dvasiniam atsinaujinimui, kartu su kitomis problemomis bandant geriau išspręsti ir švietimo bei savišvietos klausimus.

Mūsų amžiaus kultūra yra žinojimo kultūra, šių dienų žmogus mielai kaupia žinias. Tačiau kad žinios teiktų supratimą, jos turi būti atitinkamai panaudotos. Kaip naudotis žiniomis, kad jos kuo išsamiau, kuo autentiškiau išryškintų žmogų ir jo situaciją, kokiomis kryptimis eiti ir kokiais metodais geriau pasikliauti tikrinant patį žinių panaudojimo savivokai procesą? Yra pagaliau daug specialių sampratų ir sąvokų, su kuriomis reikia susipažinti, kurias reikia žinoti, kad būtų galima produktyviai naudotis ne tik žiniomis, bet ir jų panaudojimo metodais.

Mūsų visuomenės mokslai iki šiol daugiausia dėmesio skyrė visuomeniniam žmogaus įprasminimui: kaip atrodo žmogus, kas jis yra žiūrint visuomenės akimis. Kol dabar bus gilinamasi į atskirą žmogų, jo supratimą,

mes pasistengsime aktualiausius, mums jau šiandien prieinamus klausimus paliesti savo naujojoje rubrikoje „Savivokos baruose“.

Aiškumo siekį jaučia visi ir visada: mylėdami ir neapkęsdami, mąstydami ir jusdami, jauni ir seni. Ar ne per šį troškimą gyvastis ir išsiveržė į žmogėjimo erdvę, kurios viename poliuje – tiesa, kitame – grožis, o centre – sukondensuotas tikrumas? Būtent tiesa ir grožis, apibrėžiantys dvasios tikrumo ribas, pripildo žmogų aiškumo, leidžiančio valingai blaivinti santykius tiek su pačiu savimi, tiek su aplinka, tiek su buvimu apskritai – su būtimi.

Kas gi yra tiesa ir grožis, tikrumas ir aiškumas? Kaip jie atsiranda ir būna, kas jiems padeda būti ir kas ne?

Geru keliu pasuksime, jei visų jų pabandysime ieškoti ne anapus mūsų pačių, o savyje: tik iš savęs iškeltas būties supratimas būna tikras. Ne kokiais grynuoliais kaip deimantai uolienose ar perlai geldutėse reikėtų įsivaizduoti juos glūdinčius – viskas turi būti sunkiu darbu išluobta iš pirminių netobulų jų pavidalų.

Tikrumas ir aiškumas žmogaus vidujybėje. Kiekvienas prisimename daugybę slegiančių, gniuždančių, erzinančių būsenų. Dėl ko jos kilo? Savo draugui reikia pasakyti nemalonią tiesą. Supras ar ne? Staiga prireikė nuvykti į sostinę. Suspėsi ar ne? Tavo mylimoji vakar taip mielai kalbėjosi su savo bendradarbiu! Ar prasidėjo kas? Ir t. t. Visos šios situacijos labai nesunkiai apibūdinamos kaip netikrumo būsenos. Šitaip sakydami, mes turime galvoje iš esmės tą patį tikrumą, apie kurį kalbėjome pradžioje. Kas turi atsitikti, kad netikrumo būsena išnyktų? Turi atsirasti žinojimas. Ir ne bet koks, o konkrečių dalykų žinojimas: kad tavo draugas visada buvo suprantantis, o čia ne koks išskirtinis atvejis; kad traukinys į sostinę dar neišėjęs, o bilietų yra; kad tavo mylimoji tave tebemyli, ir anas pasikalbėjimas – jos moteriškoji žaismė… Kitaip sakant, netikrumo būseną gali išsklaidyti tik patyrimu paremtas žinojimas. Jeigu kitų žodžiai gali teikti vilties ir tu gali tikėtis ir tikėti, tai tikrumą teikia tik tavo paties patyrimas. Jis gali būti susijęs su įvairiais dalykais ar daiktais, bet kiekvienu atveju jis bus galimas tik kaip tam tikras būvis tavyje. Kaip būvis, priešingas netikrumui ir besireiškiantis žmogaus vidujybės nestabilumu, tikrumas yra patikimumo, stabilumo jautimas. Jis gali būti įvairiausių pavidalų ir laipsnių, bet iš esmės visada bus jautimas, kad tai, apie ką kalbama, yra tik tai, o ne kas nors kita, tik taip, o ne kaip nors kitaip, tik todėl, o ne kažkodėl. Tikrumas gali

remtis intuicija (pavyzdžiui, esu tikras, kad žmogus kosmose ne vienas yra protinga būtybė), jausmu (pavyzdžiui, esu tikras – niekur kitur negalėčiau gyventi, tik savo tėvynėje), jusle (esu tikras, kad tai, ką laikau rankose, yra akmuo), protu (esu tikras, kad filosofinis kiekvieno žmogaus išprusimas yra būtina komunizmo sąlyga), tačiau kiekvienu konkrečiu atveju jis byloja apie mūsų suvokiamų daiktų daiktiškąjį tikrumą jų visaties, taigi jų būtiškumo, požiūriu. *Tikrumas* yra suvokiamojo dalyko būtiškumo pajauta. Ta pajauta visada yra dvasinė kokybė, dvasios momentas – toks tikras kaip daiktas, kurį jis žymi. Daiktų tikrumą jaučiantis žmogus turi galimybę tikrai pažinti pasaulį. Pasaulio tikrumą jaučiantis žmogus pats yra tikras.

Tikrumas ir aiškumas žmogaus išorybėje. Tačiau nuo amžių žinoma, kad žmogaus vidujybė teikia tik prielaidas pasauliui mąstyti ir pažinti, kad visa, kas nenusubjektyvinta arba nesuobjektyvinta, negali būti kitų priimta, viena, dėl to, kad neturi padedančios suprasti formos, antra, kad neturi visuotinai reikšmingo turinio. O kiek daug pretenzijų mes dažnai turime artimiesiems, draugams, gyvenimui, kad šie nesuprantantys, neleidžiantys reikštis tokioms gražioms mūsų viltims ir svajonėms!

Žmogus be tikrumo jausmo negali bandyti ne tik objektyvuotis, jo ir subjektyvioji egzistencija yra netikra, labiau kitų sugestijuota, negu paties išgyventa. Tikrumo jausmas yra kiekvienam būtinas Archimedo „atramos taškas“, kurio Archimedui niekas negalėjo duoti, o mes kiekvienas galime (ir privalome, jei norime „pajudinti žemę“) susikurti savyje.

Kaip tai padaryti? Ogi paprastai – dažnai kur kas paprasčiau, negu manoma esant. Kad galėčiau gerai studijuoti, aš turiu būti tikras, jog dėstomos žinios man tikrai reikalingos. Kad galėčiau bausti, turiu būti tikras, kad kaltas būtent jis. Kad galėčiau gyventi, turiu būti tikras, jog esu kam nors reikalingas. Kai tikrumas tampa supratimu to, ką reikia daryti, kad jis įsikūnytų mano veiksmais, mano gyvenimo būdu, jis ir tampa aiškumu. *Aiškumas* – tai tikrumo iškėlimas iš savo dvasios savivokos gelmių į dvasiai pasiekiamas supratimo aukštumas, visai tavo dvasios erdvei nušvintant tokia šviesa, kurioje kaip visiškai suprantamas ir būtinas dalykas atrodo, kad rūpimas klausimas spręstinas tik taip, o ne kitaip, nepaisant jokių išorybės sugestijų ir poveikių, kartais netgi mirties. Kiekvienas didvyris buvo pasiekęs aukštumą, kad tik jo gyvenimo dėka (nebūtinai, žinoma, numirštant: gyvenimą galima atiduoti vienam reikalui, vienam tikslui ir iki galo

jį nugyvenant – tai dažnai nė kiek ne lengviau!) galima pasiekti to, kas yra taip reikalinga jo šeimai, jo klasei, jo partijai, jo tautai, jo žmonijai. Aiškumas gali iškilti kaip žinojimas, kaip įsitikinimas, bet paprastai jis kyla būdamas susijęs su tikslu. Kadangi žmogaus veiklos rezultatai yra, pasak Karlo Markso, jo realusis protingumas, o egzistuoja jie visuomeninio gyvenimo sferoje, tikrumo jausmo susiejimas su tikslu yra ne tik žmogaus aktyvizacijos, jo veiklos racionalizacijos, bet ir sociologizacijos būdas. Per tikslą aiškumas susyja su protu, įgalindamas valią siekti tikslo ne tik visomis dvasios galiomis, bet ir ieškoti bei rasti racionaliausius šių galių panaudojimo variantus. Tikslingo aiškumo kupinas žmogus gali viską. Tiesa, jeigu jis to tikslo siekia – veikia, dirba, kuria.

Čia mes susiduriame su vienu mažiausiai išaiškintų – žmogaus laisvos valios – klausimu. Jau pati tikrumo tapsmo aiškumu galimybė būtų visai neapčiuopiama, jeigu tikrumo mes nesietume su laisva valia, kuri yra dvasios sugebėjimas apsispręsti savo ir aplinkos atžvilgiu, orientacija savęs ir aplinkos atžvilgiu, veiksmų ir jų priemonių pasirinkimo galimybė. Teigiamai apsispręsdama to tikrumo, kuris formuojasi mūsų patyrimo gelmėse, atžvilgiu, valia tą tikrumą iš dvasios momento išplėtoja į jos visumą, daro tikrą ne tik dvasios daliai, bet ir visumai. Aiškumas yra tikrumo išplėtojimas iš dalinumo į visumą, atskiro santykio su savimi ar aplinka pavertimas pagrindiniu, esminiu santykiu. Tai visada susiję su pasirinkimu, apsisprendimu ir rizika: o kas, jeigu tas pasirinkimas nėra pats parankiausias, pats konstruktyviausias, pats teisingiausias? Dažnai taip ir būna, bet žmogus tą savo pasirinkimą teigia ir gina, tiesa, kartais ir jį koreguodamas, nes jis yra jo pasirinkimas, jo patikrintas, jam tikras santykis su pasauliu, yra jo savivokos esmė – sąžinė. Tikrumo tapimas aiškumu – tai žmogaus apsisprendimas valingam gyvenimui. Jis be jokių išimčių sunkus, užtat dažniausiai visiškai nepageidaujamas. Ko tik nesusigalvojame, bandydami pateisinti nevalingą gyvenimą! – nuo teorijų, kad pas mus nesama žmogaus prasmingą gyvenimą pagrindžiančių teorijų, iki publicistikos, beletristikos ir poezijos kūrinių, kuriuose neišmanymas, neapsisprendimas, nevalingumas šlovinami kaip gyvenimo idealai!

Būna, kad žmogus nugyvena gyvenimą, taip ir nepasigedęs nei tikrumo, nei aiškumo. Yra nemaža ir aktyviai kovojančių su aiškumu. Tačiau dauguma žmonių, tai yra sveika, normalioji visuomenės dalis, tikrumo ir aiškumo ne tik trokšta ir ieško, bet juos ir randa, ir turi.

Tikrumo ir aiškumo branda. Einant metams tikrumo supratimas keičiasi, aiškumas įgyja kitus kontūrus ir skaidrumą. *Pirmasis* didysis tikrumas ir aiškumas paprastai ateina apie šešioliktuosius aštuonioliktuosius metus, kai pabunda žmogaus dvasia. Tada pirmąkart rimtai įsimylima, pradedami rašyti eilėraščiai ir romanai, o svarbiausia – tvirtai tikima, kad aplinkiniai nieko nežino ir nesupranta ir kad tu pats viską gali, ko tik panorėsi. *Antrasis* didysis aiškumas ateina apie trisdešimtuosius gyvenimo metus. Per tą laiką žmogus gauna progą ne kartą įsitikinti, kad jo intencijos ir siekiai nebūtinai sutampa su aplinkinių žmonių, su visuomenės siekiais, kartais yra netgi nereikalingi, nes pernelyg kontroversiški ar net iš esmės prieštaringi. Svarbiausia, žmogus per tą laiką įsitikina, kad jis ne visagalis, kad net menkiausiam darbui reikia labai daug ir fizinių, ir dvasinių jėgų ir laiko. Tuo metu vyksta didžioji žmonių diferenciacija į susitaikėlius ir nonkonformistus – į tuos, kurie savo tikrumo siekį sutapatina su tuo metu visuomenėje viešpataujančių „tikrybių“ pasauliu, ir tuos, kurie jaučia, kad gyvenime kažkas yra ne taip, kad jie žino tai, ko nežino kiti, ir žino taip tikrai, kad negali nuramdyti savęs ir susitaikyti su viešpataujančiomis pažiūromis ir ima vienaip ar kitaip įrodinėti tą savo vidujybėje slypintį ir ją valdantį tikrumą. Kai kurie iš jų tampa visuomenės veikėjais, jos tobulintojais ir reformuotojais, kai kurių daliai tenka netgi labai rimti įvairiausi konfliktai. Dalis rezignuoja, prisidėdama prie nusivylusių konformistų. Kad ir kaip būtų, apie penkiasdešimtuosius gyvenimo metus žmoguje susikaupia *trečiasis* didysis aiškumas, kurio esmę galima apibūdinti taip: visi, net patys didžiausi, net patys reikšmingiausi ir sau, ir visuomenei darbai yra ne pats svarbiausias dalykas, svarbiausia yra buvimas dirbant ir gėrintis tokiu buvimu, tokiu gyvenimu, supratimas, jog norint kad ir ką daryti, visų pirma reikia gyventi, būti, supratimas, kad ir buvimui nepakanka tik dirbti, reikštis, kad apie tai, kas padaroma, reikia ir mąstyti, t. y. ugdyti ne tik žinojimą ir protą, bet ir supratimą bei išmintį – sugebėjimą vertinti visą save ir savo aplinką amžinybės požiūriu. Štai kodėl žmogaus penkiasdešimtmečio jubiliejus nuo seno minimas kaip svarbus gyvenimo įvykis, kaip pirmoji žmogaus pakopa į išmintį, kurios vieni jau nemaža sukaupę, kiti dar tik pradeda kaupti. Būtų galima prisiminti daugybę gražių, įspūdingų kiekvienos brandos tarpsnio pavyzdžių ir iš grožinės literatūros, ir iš kino filmų, ir iš gyvenimo. Tačiau dabar mums svarbiausia ne pavyzdžiai, o supratimas, kas gi vis dėlto yra tikru-

mas, kokia jo prigimtis, kad juo, kintančiu netgi žmogaus gyvenimo tėkmėje, mes vis dėlto vadovaujamės kaip pastovumu, kaip pasitikėjimo vertu atskaitos tašku.

Tikrumo ir aiškumo pastovumas. Jeigu tikrumas žmoguje egzistuoja kaip kintantis pastovumas, tai gal ta kitimo sugestija ateina visų pirma iš paties žmogaus? Be abejo – tai ką tik ir aptarėme. Žmogų veikia ir visuomenė, nes visuomeninis tikrumo supratimas taip pat kinta. Mat visuomenė egzistuoja per žmones, ji yra atskirų žmonių bendrija, tad žmogų ji veikia ne tik bendromis nuostatomis, bet ir per šitam visuomeniniam bendrumui atstovaujantį kitą žmogų. Suprantama, visuomenė kaip būvis, kuriame turi egzistuoti visuomeninis tikrumas, yra labai nestabilus. Štai kodėl reikalingi įstatymai – visiems privalomos visuomeninės bendro gyvenimo normos, principinis visuomenės bendrabūvio protingumas. Štai kodėl įstatymai turi būti nuolat tobulinami, kad išties būtų protingi, kad jais būtų galima tikėti ir pasitikėti, kad jiems būtų galima paklusti, o nepaklusus bausmė priimama kaip teisėtas dalykas: visuomenė parodė savo teisingumą, su kuriuo aš taip pat sąmoningai nesutikau. Visa tai rodo: kad ir kokia teisinga, humaniška yra visuomenės tvarka, ji yra tam tikras principinis šios visuomenės tikrumo matas, kintantis kartu su visuomene, keičiančia savo tikrumo sampratą jos narių tarpusavio santykiuose ryškėjant naujiems tikrumo akcentams.

Tai gal tikrumo pastovumo šaknys žmonijoje? Tačiau žmonija yra tik dar didesnis ir už atskirą visuomenę sudėtingesnis personalijų konglomeratas – tai visuomenių, sąjungų, politinių santvarkų, partijų, tautų ir kitais saitais susijusių žmonių visuma. Kiekviena iš šių jėgų bando savąją tikrumo sampratą pateikti taip, kad ją priimtų visi, bet tai iki šiol nepadaryta. Ir vargu bau bus padaryta, netgi būsimojoje technologinės pasaulio vienybės eroje. Kodėl? Todėl, kad nėra reikalo ją perimti, nes visas pasaulis, visos tautos, visos jų sąjungos ir taip remiasi vieningomis sampratomis: esminiai dalykai kiekvienos epochos suprantami taip pat, nors jie būtų kitaip vadinami ar skirtingai interpretuojami. Daug visuomenių nueina į istorijos analus, kol bent kiek esmingiau pakinta tikrumo, kuriuo jos vadovavosi, supratimas!

Vadinasi, norėdami išsiaiškinti tikrąją tikrumo prigimtį, į žmoniją turime pažvelgti kaip į iš principo vieningą esatį. O kas yra tą realiąją žmo-

nijos įvairovę vienijanti galia? Tai yra mąstymas ir veikla, t. y. protas ir laisva valia. Kaip jie gimė ir reiškėsi žmonijos tapsme? Kada atsirado tai, kuo žmogus galėjo pasiremti kaip besąlygišku tikrumu?

Savivokos istorija. Pirmykštis žmogus (dar, tiesą sakant, ne žmogus, dar tik žmogaus būvį įgyjantis padaras – proto jis dar neturi!) negali remtis niekuo daugiau, kaip savo sveiku kūnu, sveikata, kurių palaikymas ir išlaikymas yra didžiausias jo rūpestis. Rūpestį panaikinus, jį apima pasitenkinimas dėl savo kūniškojo stabilumo ir juo palankiausiai galinčio reikštis gyvastingumo – ne veltui visų primityviųjų kultūrų idealai yra rajumas, lytinis pajėgumas ir fizinis patvarumas. Ką ir kalbėti! – kas, jeigu ne fizinė galia, įveikia visas konkrečias kliūtis, kas, jeigu ne gimstamumas padeda padengti fizinių galių nuostolius pavojų pilname gyvybės siausme ir kas, jeigu ne gyvastingumas visų pirma gali būti garbinamas visus tuos pavojus suvokiančio ir juos įveikti trokštančio padaro? Gyvastingumą jis junta kaip savo tikrumo prielaidą, kaip tai, kur prasideda ne pasaulio tamsa, o ją įveikiančių galių šviesa, ir trokšdamas dar plačiau, dar giliau, o svarbiausia – saugiai, tikrai suartėti su aplinka, žmogėjantis padaras geraviškai dalija savo gyvastingumą visiems daiktams, su kuriais jam būtina sugyventi: tik dėl to, kad žaibas gali būti ir toks pat kaip jis, tas kontaktuoti kviečiantis padaras, geras arba piktas, jis gali ir negąsdinti, ypač jei pamylėsi dovanomis. Tik tolesnis daiktų, santykių aiškinimasis žmogėjančios būtybės kuriamą pasaulį pripildo sąsajų, kuriomis ilgainiui bus nutiesti apskaičiavimų, logikos, priežasčių, dėsnių keliai ir magistralės. Visą tą ir negyvąją, ir gyvąją gamtą persmelkiantį gyvastingumą, kuris suvienija ir dangų, ir kalnus, ir žvėris, ir žmones, jo tikrumą, jo esmingumą, jo reikalingumą pačiam žmogui, ypač kiekvienam gimstančiam, liudija ir aiškina pirmieji kultai, pirmosios apeigos, o virš jų tvylančią dvasios netikrumo zoną siaučia mitai, teigiantys, kas yra, ir įdėmiai įsiklausantys, kas galėtų ir turėtų būti. Nuostabiai turtingas, nuostabiai gražus gyvastingumą kaip būties realybę ir principą teigiančio žmogėjančio žmogaus sukurtas pasaulis!

Tas pasaulis vieningas, įvairus ir tolydžio vis sudėtingėjantis, o tikrumo erdvė jame labai lakoniška: kiekvienai genčiai ji, galima sakyti, kitokia, nes kitoks yra gyvastingumo tikrumą išgyvenantis žmogus. Užtat jis dar yra toks naiviai pasitikintis bet kuriuo aplinkos stabilumu, tokie prėski yra jo ben-

drumo saitai, tokie bejėgiai žmonės kartais pasirodo esantys kitų genčių akivaizdoje! Ir net gyvulininkystės, net žemdirbystės atsiradimas, padedantis įsitvirtinti vienoje vietoje, prisirišti prie jos tvirtesniais jausmais, storesniais papročių ir kitokių kultūros tvarinių sluoksniais, dar nieko nekeičia iš esmės: gyvasties savitaiga yra gyvenimo būdas tol, kol tikrumo jausmo centras iš gyvastingumo nepersikelia į aplinką, į žemiškąjį materialumą.

Tai atsitinka Graikijoje. Išklystantys iš savosios Oikumenos, tipiško genties pasaulio suvokimo erdvės, graikai, daugiausia pirkliai, taip stipriai išgyvena savo bejėgiškumą svetimų dievų saugomose erdvėse, kad kartu su savųjų dievų nevisagališkumo pajautimu per jų sąmonę į graikų tautos jausmus ir mintis plūsta anksčiau nesuvoktos galios – materialiosios aplinkos su jos begalinėmis žemės, vandens, oro, ugnies stichijomis – visuotinumo, patvarumo, patikimumo ir tikrumo pajautimas. O! Jeigu vandenų tvarkos išmanymas gali padėti tada, kada, rodos, bejėgiai pasirodo ir dievai, tai ko gi daugiau reikia žmogui! – ir graikai puola tirti materialybę, kartu kurdami tų tyrimų patikimumo tyrimą – filosofiją. Mąstymo tikrumo tyrimai pagimdo neregėtą pasaulyje dalyką – graikų filosofiją, visiems laikams tapusią visos žmonijos atramos tašku ir įkvėpimo šaltiniu toliau tobulinant savo mąstymo sugebėjimus. O tikrais mąstymo veiksmais apdorota materialioji realybė ima kauptis pirmųjų mokslų pavidalais – daugelio mokslų ištakos yra graikų filosofija. Ir svarbiausia – keičiasi pats graikų gyvenimo būdas. Tiesa, jis tampa jau nebe tai, kas patenkina jausmus, pavyzdžiui, šamano pasiautėjimas arba senolių draudimai, o tai, kas patenkina galvą – iš grynojo gyvūniškumo jau tapusio kūniškumo centru. Graikų mąstymo jėgą gali pademonstruoti kad ir toks jų samprotavimų pavyzdys. Jeigu tariame, kad pasaulis yra materialus (t. y. kad materialus buvimas yra tikras dalykas), jo dalumas taip pat nekelia abejonių, tai pasaulį galima padalyti ne tik į regimus daiktus, bet ir begalines mažybes, kurios vis dėlto turi turėti ribą, būti toliau nebedalomos – kitaip jos galėtų būti sudalomos į nieką, t. y. materialumas galėtų išnykti, o tai paneigtų mąstymo prielaidą, taigi ir patį mąstymą. Tiesa graikams yra tai, kas išlaiko paties proto sau keliamus tikrumo – savęs nepaneigiamumo – reikalavimus, proto persmelkta pasaulio harmonija yra grožis, o aiškumas yra proto keliais į begalybę išplintanti dvasios erdvė.

Kai romėnai pasaulį paverčia priespaudos, netiesos ir nedoros viešpatija, graikų proto idealų įdiegtas tiesos jausmas yra toks gilus, kad iš jo

gimsta krikščioniškoji pasaulio samprata: jeigu tiesos nėra čia, žmonių pasaulyje, tai ji yra ne šiame pasaulyje, jos negali nebūti, o mes galime jos nematyti dėl to, kad ji didesnė už šį pasaulį ir valdo jį kartu su visais žmonėmis, jų protais ir likimais. Tikrumas žmogui iš šio pasaulio persikelia į anapusinį, protui neprieinamą (ar gali protas žinoti, kas virš jo galių? – bet jausmai to trokšta!), užtat manoma, kad ne protu, o tikėjimu jis ir tepasiekiamas, ir jau ne protas, ne žinojimas, o tikėjimas, nujautimas, dvasinė įžvalga, mistinis pakilimas virš šio pasaulio dalinumo ir laikinumo tampa žmogaus savivokos ir gyvenimo stiliumi. Šis gyvenimas vėliau bus pavadintas viduramžių epocha, kurios žmonės bus orientuoti į žemiškumo niekinimą, į antgamtiškumą, į tai, kas nekintamai tikra tik žmogaus dvasios troškime – į bedaiktę begalybę ir amžinybę, kitaip tariant, idealybę, kuri akivaizdumo dėlei tada buvo įkūnyta Dievo vaizdiniu.

Idealybė kaip tikrumas, matyt, niekada nepraras savo patrauklumo – ji sujungia pačius prieštaringiausius dalykus, bet, matyt, niekada ir nebeviešpataus taip visuotinai kaip viduramžiais. Atlikusi savo konsoliduojantį, žmones virš Romos imperijos ir tautų kraustymosi negandų keliantį vaidmenį, idealybės kaip tikrumo magija tolydžio blėso, o kaupiantis ir savo galią demonstruojant žmogaus kuriamiems materialybės koncentratams – turtui ir pinigams, atsivėrė visai naujos tikrumo paieškų kryptys – į fiziškai konkrečią laisvę ir fiziškai konkrečiai jos poreikiams tenkintis pertvarkomą gamtą. Eidamas tomis linkmėmis žmogus kuria naują gyvenimo būdą ir naują kultūrą, kurią pats vadina Atgimimo kultūra. Ją kurdamas formuojasi ir jis pats – individualistas, pragmatikas, scientistas. Teisinga jam yra tai, kas moksliškai argumentuota, gražu – kas žmogiškai tikslinga, o tikra – kas gamtiškai autentiška. Kaip anksčiau Dievas, taip dabar gamta yra bet kurio tikrumo ištaka ir kriterijus, kaip anksčiau idealybė, taip dabar materialybė yra bet kurios – ir juslinės, ir jausminės, ir protinės – galios atskaitos taškas. Mokslinis žinojimas ir mokslas tampa ne tik veiklos ir gyvenimo būdo metodikos, bet ir filosofijos ir net tikėjimo prielaida. Žmogui pakanka pasakyti: moksliškai įrodyta – ir jis tiki tuo, kas sakoma. Filosofui pakanka pareikšti: tai moksliškai neįrodoma – ir tą tikrovės sritį jis palieka bet kam, nes laiko tai ne savo kompetencijos sritimi, pats pasinerdamas į mokslinių tyrimų metodų patikimumo, tų metodų ir jų rezultatų tikrumo tikrinimą ir to tikrinimo tikrinimą. Tai leidžia Europai sukurti iki tol neregėtai tikslių ir patikimų daiktų, sugalvoti jų dauginimo būdų,

suorganizuoti jų platinimo sistemą: taip vyksta vadinamosios techninės ir pramoninės revoliucijos, taip formuojasi pasaulinės prekybos sistema. Visa, kas trukdo plėtotis šioms galioms, nušluoja buržuazinės revoliucijos. Geriausi epochos protai kuria projektus, kaip žmogaus proto ir rankų perdirbtomis gamtos gėrybėmis aprūpinti visus žmones. Iš tų siekių iškyla ir didinga į naujo – protingo ir sveiko – gyvenimo ateitį žmonijai kelius nubrėžianti komunizmo teorija, kurią praktiškai pirmąkart pabando realizuoti Paryžiaus komuna, o nugalėjusios ir save teigiančios santvarkos pavidalu įkūnija Rusijos proletariatas. XX amžius ir yra komunizmo kūrimo galimybių paieškos – kaip, kokiais keliais ir būdais sukurti materialiojoje savo egzistencijoje prasmės ieškančių ir ją randančių žmonių bendriją. Tarybų Sąjunga ir socialistinė sandrauga yra pirmieji realūs šių paieškų ir pastangų rezultatai.

Savivokos nūdiena. Šių rezultatų reikšmė ir prasmė akivaizdi: jie padalijo pasaulį į dvi dalis, vienai – kapitalistinei – ir toliau bandant kurti ateitį iš individualistinės laisvės chaoso spontaniškai išsikristalizuojančio protingumo, kitai – socialistinei – bandant protingumą visuomenės gyvenime pagausinti sąmoningai, tikslingai. Pažiūrų į tuos gyvenimo būdus skirtumai sukelia labai rimtus idėjinius prieštaravimus pasaulyje. Susirūpinusios savo galių stiprinimu abi pusės nė nepastebėjo, kaip amžiaus viduryje abiejose barikadų pusėse susikaupė labai grėsmingi pašaliniai reiškiniai, tos konfrontacijos „šalutiniai produktai“: gamtos resursų išsekimo žymės, kone katastrofiškas aplinkos užteršimas, demografinio sprogimo, ištisinės urbanizacijos, bado šmėklos, pagaliau – totalinio termobranduolinio susinaikinimo grėsmė. Išryškėjo ir žmogaus dvasios destrukcijos žymės: lenktynių dėl „geresnio gyvenimo“ nuovargio sukelta socialinė apatija, superspecializacijos sąlygojamas profesinis ir intelektinis idiotizmas, dvasinis infantiliškumas, pasaulėžiūrų ir dvasinis autsaiderizmas ir t. t. Tie reiškiniai pasirodė esantys susiję su esminiu šių dienų žmogaus būviu – tikrumo pajautos praradimu. Gamta, visada teikusi dvasiai atramą, pasirodė uždengta storu kultūros (dažnai – antikultūros) sluoksniu, pro kurį prasiveržti darėsi kaskart vis sunkiau. Jos pirmapradžių pavidalų likimas pasidarė netikras netgi rezervatuose ir draustiniuose. Kultūra, tas anksčiau nuo gamtos stichinių jėgų gynęs žmogaus išorinis apvalkalas, graužė ne tik gamtą, bet ir žmogų, kultūros reprodukcijai pasidavusį tiek, kiek jis ėmė

tarnauti kultūrai, o ne kultūra jam. Iš esmės pakito ir pasaulėsaugos vaizdinys, iš aiškių ir tvirtų Izaoko Niutono fizikos erdvių perėjęs į takų Alberto Einšteino reliatyvumo pasaulį. Taip žmogus prarado visus ankstesnius tikrumo šaltinius: ir idealybę, ir materialybę, ir netgi gyvastingumą – visa tai pasidarė priklausoma nuo paties žmogaus veiklos; nebe jie žmogų, o žmogus jų buvimą, jų likimą nuo šiol ėmė lemti. XX amžiaus pabaiga išryškino naują tikrumo šaltinį – patį žmogų. Juk iš tiesų, idealybę kuria jis, ir kokia ji bus – tikra ar netikra, tikras ar netikras bus ir paties žmogaus mąstymas ir gyvenimas. Materialybę žmogus perkuria taip, kad pajėgus ją jau ir visai sunaikinti, vadinasi, bus ji ar nebus – taip pat nuo žmogaus priklauso. O jis kaip materialybės ir idealybės vienovė – ar jis kuo nors besąlygiškai tikras? Jis gyvens visada? Ir gali nebijoti nei evoliucinių (pavyzdžiui, genetinės inžinerijos), nei revoliucinių (pavyzdžiui, termobranduolinio konflikto) pasekmių savo kaip giminės likimui? Anaiptol! Viena, kas yra tikrai susiję su juo, – visa tai nuo jo priklauso, dabar jau tikrai nuo jo, nuo jo proto ir laisvos valios. XX amžius pareiškė: bus ar nebus pasaulis, bus ar nebus žmogus, priklauso nuo to, kiek tikras žmogus bus būtent pats sau. Žmogus turi įrodyti, kad jis yra tikras dalykas – ne iliuzija, ne vargeta, ne gyvūnas, ne šiaip kokia gamtos nelaimė ir klaida. Ir įrodyti ne nominaliai, o realiai – nesusinaikindamas termobranduoliniame pasauliniame konflikte, nežūdamas sunaikinus gamtą, neuždusdamas demografiškai ir t. t. – ne žodžiais, o darbais darydamas taip, kad žmogus galėtų būti, ir būti ne bet kaip, o *būti žmogumi*. Pagelbėti jam jau niekas negali: nei gamta, nei kultūra, nei juo labiau koks nors dievas. Viską žmogus turi semti iš savęs, iš savo vidaus, iš to dar gerai nežinomo, bet ne kartą žmogų ir žmoniją jau gelbėjusio šaltinio – jo dvasios gelmių, iš to, kuo jis nėra šiuo metu, bet norėtų ir galėtų būti, taigi iš žmogaus noro, kuriame jungiasi abi svarbiausios žmogaus galios: ir laisva valia, ir protas.

Štai kokie yra keliai, į kuriuos, kurdama savo ateitį, yra įžengusi žmonija. Štai ką iš esmės reiškia TSKP XXVII suvažiavimo nubrėžta šalies – milžiniško šiuolaikinio pasaulio regiono – pertvarkymo programa, orientuojanti šalį iš ekstensyvios į intensyvią kultūrą. Tai reiškia taupią ir našią gamybą, saikingą vartojimą, resursų visoms problemoms spręsti ieškojimą visų pirma savo aplinkoje ir savo viduje, žmogaus dvasios suaktyvinimą tiek jo valios racionalizavimo, tiek proto dinamizavimo prasme, šio jo mąstymo visame pasaulyje įsitvirtinimą.

Iš savivokos į savitaigą. Ši situacija nepaprastai apsunkina kiekvieno žmogaus gyvenimą: jeigu iki šiol galėjome tikėtis, kad kylančius sunkumus kas nors padės įveikti be mūsų pagalbos, tai dabar tikėtis to, ko reikia, galima tik iš savęs. Nėra jėgos, kuri galėtų žmones priversti elgtis teisingai, yra tik kiekvieno žmogaus galia priversti save elgtis teisingai ir gerai. Bet ką tam, norinčiam šitaip elgtis, laikyti tikru dalyku, kurį siektų įkūnyti, reikalaudamas iš savęs kitokio nei iki šiol elgesio ir gyvenimo būdo? Ir ar neprieštaraujame čia sau sakydami, kad patys, konkretūs žmonės, esame šiandieninio pasaulio tikrumo ištaka, o laikyti savęs atskaitos tašku nesutinkame? Tiesa, daug kas sutinka. O kiek žmonių šiandien linkę besąlygiškai teigti, kad jis yra didžiausia pasaulio vertybė, kad jo mintys, jo sapnai besąlygiškai turi būti įdomūs ir kitiems. Deja, tai vulgarus šiuolaikiškumo supratimas.

Žmogus visais laikais buvo žmogus tiek, kiek jis buvo žmogus kitiems. Kitiems jis buvo reikšmingas tiek, kiek teigė ką nors, kas buvo reikšminga ne vien jam. Nieko nauja šia prasme ir nūdienos pasaulyje: žmogus gali būti žmogumi kitam, t. y. būti tikras jam, taigi ir sau, kiek jis reikšmingas kitam, gina gamtą, kovoja už taiką, dirba savo darbą ir t. t. Nieko nauja, tik reikia tai labai aiškiai sau pasakyti – taip aiškiai, kad tų žodžių supratimas nušviestų ir sąmonę, ir veiklą.

Tai ko iš mūsų reikalauja kitas žmogus, kas yra reikšminga ne tik jam, bet ir man? Jis reikalauja, kad nesunaikintume gamtos: užges gamta, užges visa gyvybė. Jis reikalauja, kad nebūtų karo: bus karas – nebeliks netgi pasaulio. Jis reikalauja, kad kultūra, kurią mes visi bendrai kuriame, būtų orientuota į gyvenimą, o ne į mirtį, skatintų pakilti, o ne gniuždytų. Jis reikalauja, kad turėčiau proto, to taip sunkiai išugdomo žmogaus sugebėjimo, be kurio žmogus gali būti tik į žmogų panaši būtybė, o ne bendravimo partneris. Jis reikalauja, kad prašydamas kokio daikto jis gautų būtent tą daiktą, kad žodis būtų sakomas tas, kuris tinka tam, ką jis turi perteikti. Kitaip sakant, jis reikalauja to paties aiškumo ir tikrumo kaip vakar, kaip prieš šimtą metų ir dar seniau.

O kad šitaip būtų, reikia vienos sąlygos: kad aš nepateikinėčiau savęs vietoje to, ko iš manęs reikia kitam. Kitaip sakant, kad priemonės nesupainiočiau su tikslu, kad priemonės nepaversčiau tikslu.

Ką daryti, kad šitaip neatsitiktų, būtų jau kita byla – byla apie tikrą žmogaus saviraišką.

MŪSŲ GALIA IR NEGALIOS

Žvaigždė ir dora

(1987)

Ir virš kiekvieno žmogaus, ir virš kiekvienos tautos – begalinis žvaigždėtas dangus.

Tai šiurpiai gražu, nes tai reiškia pačią didžiausią tiesą: visatos akivaizdoje kiekvienas žmogus yra vienas pats; visatos akivaizdoje viena pati yra kiekviena tauta.

Bet ne vieniša. Kaip ne vienišas yra ir žmogus.

Nes kiekviename žmoguje, kaip ir kiekvienoje tautoje, slypi dorovės dėsnis – tai, kas jungia žmogų su žmogumi, kas jungia tautą su tauta.

Tai svarbiausia mintis, kurią paliko Europai Imanuelis Kantas – jos didžiausias XVIII amžiaus žmogus.

Kas gi dorovėje jungia žmones ir tautas?

Į tai galima atsakyti taip pat nuostabiai trumpai – nedarymas: nedarymas to, ką padaręs prarastum save.

Dorovė yra nuolatinis būties išgyvenimas ir sugyvenimas. Būtent sugyvenimas, o ne supratimas. Supratimas to, ko tu nedarai, yra sugebėjimas paaiškinti, kodėl taip nedarai, – čia prasideda moralė. Mes, deja, jų neskiriame, mums dorovė ir moralė – sinonimai. O juk žinom, kad galima būti moraliam ir nedoram.

Yra keturios žmogaus galios, didžiosios galios: dvi, kylančios iš jo kūno ir orientuotos į išorę, – tai *juslė* ir *valia*; ir dvi, kylančios iš jo dvasios ir orientuotos į vidų, – tai *mąstymas* ir *viltis*.

Yra keturios žmogaus galių sklaidos fundamentaliosios formos: *mokslas, menas, filosofija* ir *religija*.

Visas jas, kaip ir jas lemiančias galias, jungia viena galybė – žmogaus dvasia. Kad ir išsiskyrusios, jos yra tos pačios žmogaus dvasios, tos pačios

tautos dvasios išsiskleidimas. Štai kodėl kiekvieno žmogaus ir kiekvienos tautos dvasinė kultūra yra vieninga, o skirtingų tautų kultūros skiriasi. Štai kodėl vieninga yra pasaulio kultūra, nors skirtingų tautų kultūros labai nevienodos.

Tas žmonių ir tautų dvasios galias išskleidžia žmogaus savikūra, per jo fiziškumą tampanti savitaiga, per dvasiškumą – saviraiška. Žmogaus saviraiška – tai du dvasios aktai: suvokimas ir supratimas. Suvokimas yra fiziškumo sudvasinimo būdas, jis daiktiškai liudija dvasios esamumą, jos raiškos galimybių ištakas. Štai kodėl save suvokianti dvasia pati sau iškyla kaip gėris, o priedermes, laiduojančias to gėrio galimybes, suvokia kaip dorą – darymą arba nedarymą to, kas išsaugo jos esamumo galimybes. Dora – tai visų pirma priedermės savo paties buvimo garantijai: savęs saugojimas ir ugdymas, meilė aplinkai, kito buvimo pripažinimas ir pan. Kaip visa tai padaryti – tai galimybių, paisant šių pagrindų, ieškojimas, arba moralės sfera. Tautų moralė labai skirtinga, labai kiti netgi istoriškai, priklausoma nuo istoriškai kintančio proto iškeltų idealų, kurie kraštutiniais atvejais gali būti net priešiški žmogui, postuluojantys antihumaniškumą. Tik dora gali būti moralės kriterijus, tik doros tvirti pamatai yra sveiko moralinio klimato prielaida, nekalbant apie kitas žmogaus savitaigos ir saviraiškos sritis. Be doros neįmanoma sukurti nė vieno tikro mokslo, meno, filosofijos ar religijos. Tik doros siekimai juos visus patikimai veda ir jungia.

Elemantariausiais doros ir gėrio pavidalais reiškiasi žmogaus būtis, per gėrį ir dorą žmogus būna *tikrai*. Gyvenimas, kad ir kokiais puošniais veiklos rūbais būtų dangstomas, jei nesivadovauja doros tikslais, yra netikras. Jeigu jis siekia ko nors priešingo dorai ir gėriui – yra nusikalstamas.

Žmogus netapatus visam kitam pasauliui, o netapatus dėl to, kad suvokia save kaip netapatumą tam, kame jis yra ir kaip yra. Dėl to jis sprendžia, kas yra, o visas kitas pasaulis tik teigia, kad jis yra. Žmogus turi save taip pat teigti, bet jeigu jis darytų tik tai, jis nebūtų žmogus. Teigdamas save kaip gamtinį buvimą, žmogus tiek ir yra žmogus, kiek jis teigia save kaip savitumą klausdamas, kas jis nėra kaip grynai gamtinis buvimas. Tas klausimas – tai kultūros ištaka, žmogaus sukurto pasaulio prielaida.

Žmogiškumo egzistavimas tokiu trapiu pavidalu – kaip klausimas pačiam sau, kaip esamumo neigimas – lemia, kad žmonių sukurtos kultūros tokios skirtingos. Ir vis dėlto jos orientuotos tik dvejopai – į save, kaip dvasiškumą, ir į save, kaip materialumą. Pirmosios yra skirtumo nuo viso

kito pasaulio akcentavimas – susitelkiama vien vadinamajam idealiajam gyvenimui, užmirštamas materialusis to gyvenimo motyvas, ir kultūros, praradusios savo pilnatvės pamatus, pamažu degraduoja ir net užgęsta. Antrosios linkusios tenkintis dvasiškumo minimumu, materialiosioms savo buvimo premisoms skiria tiek dėmesio, kad kartais pavėluoja pastebėti, jog viskas aplink pasikeitę ir reikalauja visai kitų, ir materialiųjų, ir idealiųjų realijų… Visa tai akcentuoja vieną tik naujausiais amžiais suvokiamą, tik dabar baigiamą įsisąmoninti aplinkybę: kultūra nėra besąlygiška būties duotybė, ji yra įgyjama arba neįgyjama, išugdoma arba neišugdoma, ją galima ir turėti, ir neturėti, ir tai visiškai priklauso nuo žmonių ir tautų laisvos valios, nuo jų apsisprendimo gyventi arba kultūrai, arba nekultūrai, netgi iš viso – gyventi ar negyventi, būti ar nebūti. Žmogus, vienintelis turįs tikrą valios laisvę, gali sau pasirinkti tiek buvimą, tiek ir nebuvimą – tai pats naujausias žmogaus būties, jo istorijos supratimo akcentas.

Nors ryškėjo jis labai seniai, žmogus savo buvimą ar nebuvimą ir rinkosi, ir renkasi, ir rinksis. Renkasi ir pavieniui, pavyzdžiui, parsiduodamas, kad tik išliktų, ir – priešingai – nusižudydamas vien iš didelės meilės. Renkasi ir būriais, pavyzdžiui, nutautėdamas – kaip palaužtieji prūsai, arba iškeldamas sau savižudiškas programas – kaip Vokietijos fašistai. Šiandien mes jau visi kartu sprendžiame, būti ar nebūti visam pasauliui… Žmogaus laisvė tikrai begalinė. Begalinė ir jo laisva valia.

Kodėl vis dėlto žmogus iš esmės mieliau renkasi buvimą – ir netgi taip aktyviai, kad tai galimybei garantuoti atlieka žygdarbius, kad ją realizuodamas kuria tūkstantmečių kultūras?

Kad ir ką kalbėtume apie materialumą ir idealumą, kad ir kokių ir vieno, ir kito tikrumo argumentų prigalvotume, realybė jie mums bus tiek, kiek mes juos išgyvensime kaip savo pačių polius, kaip jų apibūdinimą žodžiu *yra,* kaip jų abiejų *buvimą*. Šiuo atžvilgiu būtis tėra materialybės ir idealybės buvimą laiduojantis žmogaus esamumo tikrumas. Idealybė žmoguje yra kaip jo pastanga būti kuo nors daugiau, būti tobulesniam, amžinesniam, negu jis yra dabar, yra absoliučios, bet kur galimos tvarkos siekimas. Bet tas siekimas yra kaip tik dėl to, kad žmogus, kaip to idealumo siekėjas, egzistuoja medžiagiškoje apibrėžtybėje, baigtinybėje, laikinume, kintamume, savo amžinumą ir begalinumą stengdamasis įkūnyti ir idėja, ir ją reprezentuojančiu materialiniu atitikmeniu: tikra žmogui tėra materializuota idealybė (galima sakyti, ir idealizuota materialybė), arba

daiktas. Štai kodėl žmogaus buvimas visada yra materialiai realus buvimas, o idealiai tikras jis tėra tiek, kiek žmogaus idealumas pripažįsta materialumą kaip idealumo reiškėją, kaip prielaidą. Ši tiesa kultūros istorijoje reiškėsi įvairiais tabu, įsakymais, įstatymais, postuluojančiais žmogaus fizinio buvimo prioritetą ir to buvimo raiškos gyvenimu tvarką: nesižudyk, nežudyk, nepalaidauk, nevok ir pan. Visos kultūros visada labai daug dėmesio skyrė savo materialiesiems pamatams, o tos, kurios tai darė nepakankamai aktyviai ar produktyviai, brangiai sumokėjo. Iš esmės dėl to, kad, labiau vertindama dvasinę nei praktinę veiklą, Graikija nepajėgė sukurti vieningos valstybės, ji labai greitai tapo kitų, praktiškesnių, tautų grobiu. Nusiteikusi labiau idealybės kontempliacijai negu materialybės organizavimui, pasaulinės imperijos viltis tepaliko krikščionybė, nepajėgusi atkurti net ją pagimdžiusios Romos imperijos…

Daugeliui žmonių fizinis buvimas yra aukščiausias gėris, o jį realizuojanti žmogiškoji veikla yra svarbiausioji žmogaus priedermė, jo dora. Tokių žmonių kuriamos kultūros būna primityvios, bet stiprios. Tiesa, stiprios jos būna tol, kol vystosi izoliuotai, bet tokia būsena anksčiau ar vėliau baigiasi, ir kultūra arba sugeba išsiugdyti naujus, buvimą visapusiškiau reflektuojančius idealus, arba žlunga kartu su savo materialiąją būtį imanentizuojančia savivoka. Kur kas dramatiškenės, labiau įsitempusios ir fiziškai, ir dvasiškai, būna dorą ir moralę iškėlusios, savo gyvenimą dvasinei savikontrolei paskyrusios ir su aplinkinėmis kultūromis komunikuoti pasirengusios ir sugebančios kultūros. Jos nebeturi savo primityvaus žavesio, kartais atrodo lengvai pažeidžiamos, tačiau kaip tik jos tegali kurti pasaulio žmonių, tautų ir kultūrų bendriją.

Sunku išugdyti ir tokią atskirą kultūrą, ir jų bendriją. Bendriją, kurią valdo ne politika, ne ideologija, o būtis. Jeigu žmogaus būtis jam skleidžiasi per buvimo tikrumą, – o šis yra ne kas kita, kaip nuolatinė žmogaus pastanga pakilti virš savo materialiojo determinuotumo, – tai galima suprasti, kaip nesunkiai žmogus vietoj buvimo *tikrumo* puola į *buvimo* tikrumą! Ką ir kalbėti – tų akcentų skirtumas didžiulis. Jiems kintant *tikrumo* paieška tampa tikrumo *paieška,* t. y. vietoj tikrumo tikslu tampa pats jo ieškojimas, vietoj *gyvenimo* džiaugsmo atsiranda gyvenimo *džiaugsmas* ir pan.

Tų akcentų harmoniją kultūrai gali garantuoti tik jos konkretumas; jeigu kultūros subjektas patyrė idėjos tikrumą, jis negali nesiimti jos realizuoti, o jeigu ją realizavo, negali tenkintis tuo, ką pasiekė, nes realiza-

vęs dar tiksliau ir tikriau mato, kaip turėtų ir galėtų būti, ir t. t. Ir vis dėlto: kiek žmonių vengia tikro savo minčių apibrėžtumo, kad nekiltų būtinybė imtis to aiškumo realizuoti arba kad realizuoti būtų galima irgi panašiai – pusiau tikrai, pusiau ne, darant pusiau kėdę, pusiau stalą, pusiau kombainą, pusiau metalo laužą…

Kodėl taip? Visi naujieji ir naujausieji amžiai yra dramatiškas žmonijos mokymasis subalansuoti savo buvimą taip, kad jis visų pirma būtų paremtas adekvačiu savo situacijos žinojimu ir, antra, reikštųsi adekvačiais tam žinojimui veiksmais.

Koks buvo pagrindinis naujojo – dieviškojo absoliutumo poveikio nusikračiusio – žmogaus savivokos ir saviraiškos sunkumas? Kad ir kaip galėtų pasirodyti keista, jis buvo susijęs su ta aplinkybe, kad naujųjų amžių žmogaus savivokos tikrumo ataskaitos tašku – priešingai viduramžiams – tapo materialybė. Tyrinėti materialybę pasidarė lengviau: ji – priešingai viduramžiškojo tikrumo ištakai idealybėje – buvo ne begalybėje, o čia pat, po ranka, apibrėžtais konkrečiais pavidalais, kurių tikrinimas buvo jau tik, kaip sakoma, technikos reikalas. Tačiau ir pažinti, ir žinoti ją kaip tikrą dalyką pasidarė sunkiau: užuot pasirėmus idealybės sankcionuotu postulato ar principo tikrumu, dabar tą principą reikėjo išgauti iš materialybės savo paties tikrumo pamatų ieškančiu pažinimu. Štai kodėl tokią reikšmę visam naujųjų amžių pasaulėvokos formavimuisi, greta Galileo Galilėjaus mechanikos, turėjo ir Izaoko Niutono fizika: naujosios savivokos logizavimo problemas palikdama pažinimo problemų periferijose, ji iškėlė pažinimą į tikrumo erdvę būties matematizavimo magistralėmis, sukurdama materialumo matematinio idealizavimo modelį – jos absoliutaus idealizavimo viltį. Šitai, pradedant Renė Dekartu ir baigiant Georgu Hėgeliu, labai atkakliai bandė daryti visa naujųjų amžių filosofija, atsisakymu nuo šių pretenzijų pažymėdama savo naujausiųjų amžių etapą. O sukurti būties absoliutaus idealizavimo modelį Hėgelio sistemos pavidalu ji pajėgė tik sutapatindama logiškumą su matematiškumu, dvasiškumą su racionalumu, kitaip sakant, tardama, kad materialumas subordinuotas idealumui ir iš jo kyla. Tai buvo visiškai natūrali, nuo bendros naujųjų amžių orientacijos niekuo iš esmės nesiskirianti samprata, kurioje materialumui tikrumo statusas buvo suteikiamas tiktai tiek, kiek jį buvo galima paversti idealumu. Nenuostabu, kad per visus naujuosius amžius viešpatavo materialumo ne kaip realumo, o materialumo idealizavimo galimybių paieška,

kitaip sakant, netgi materialistinės koncepcijos buvo visiškai sugestijuotos viduramžių ir veikė apibrėžtoje idealybės siekimo erdvėje: viduramžiais ieškant idealaus absoliuto *per se,* naujausiais amžiais ieškant tokiu pat absoliutu paverčiamos materialybės, tiksliau – materialybės pavertimo absoliutu galimybės. Šioje orientacijoje poliarizavosi visos kitos tiek principinės, tiek dalinės pasaulėvokos ir pasaulėdaros sampratos.

Ypač reikšminga buvo naujųjų amžių socialumo sampratos plėtra. Fundamentalioji naujųjų amžių Europos tiesa apie kiekvieno žmogaus laisvę ir lygybę buvo suvokta dvejopai: kaip reali materialiai ir kaip reali idealiai. Požiūris, kad laisvė ir lygybė kiekvienam turi būti reali materialiai, orientavo į europinio individualistinio demokratizavimo erdvę: aš pasikliauju tik savo jėgomis ir imu sau tai, kas man nėra draudžiama imti pagal visuomenės sutarimą, numatantį, kaip ir kokioje erdvėje turi būti kuriama visų gerovė, o jeigu kitas nesugeba pasiimti to, ką sugebu pasiimti aš, – tai jo reikalas. Požiūris, kad laisvė ir lygybė kiekvienam turi būti reali idealiai, orientavo į europinio socialistinio demokratizmo erdvę: aš pasikliauju bendromis visuomenės jėgomis ir imu sau tik tai, ką imti leidžia bendras realus gerovės lygis.

Taip iš klasikinių naujųjų amžių mąstysenos materialistinių tendencijų išaugo kapitalizmo socialumas, o jo antagonizmai akino ne tik socializmo – į kolektyvistinio gyvenimo išmintį orientuotos visuomenės – modelio tobulinimą, bet ir bandymus tą modelį realizuoti konkrečiai. Visos XX amžiaus socialinės revoliucijos buvo šio siekimo įgyvendinimas, visos jos – iki pat 1917 metų Spalio revoliucijos Rusijoje – bandė socialinį teisingumą realizuoti tipiška Europos naujųjų amžių dvasia – ieškant tokių fundamentalių žmonių bendro buvimo idėjų ir kuriant tokį gyvenimo racionalizavimo potencialą, kuriuo remiantis būtų galima gyvenimo realybę trumpiausiu keliu nukreipti į visuotinį gėrį, dorą ir laimę. Kuo visa tai tapo tikrovėje, rodo vis giliau atskleidžiami stalinizmo (asmeninės diktatūros) ir brežnevizmo (kolektyvinės, arba biurokratinės, diktatūros) nusikaltimai žmogui, protui ir dorai. Nepaprastos vertės yra Rusijos ir kitų Tarybų Sąjungos tautų istorinis patyrimas: iki galo užbaigdama Europos naujųjų amžių sąmonės brandos epopėją, Tarybų Sąjunga su persitvarkymo programa atkuria naujausius amžius ir Europos socialinio gyvenimo srityje.

Su nelengvu palikimu Europa ir visas pasaulis leidžiasi į naujo gyvenimo paieškas. Daugelis nelaimių gerai žinomos: resursų išnaudojimas, aplinkos užteršimas, demografinės krizės, termobranduolinio susinaiki-

nimo grėsmė, vartotojiški žmonių santykiai, dvasios destrukcija, doros degradavimas ir t. t. Blogiausia, kad naująjį savo gyvenimo etapą žmonija pradeda, negalėdama besąlygiškai pasikliauti nei materialumu, nei idealumu – ir vienas, ir kitas yra sukompromituoti realiai. Materialumo visagalybė, buvusi didžiausia naujųjų amžių viltis, pakirsta realiai išvydus jos neabsoliutumą – sunaikinamumą, perdirbamumą, pakeičiamumą, kitaip tariant, realią jo kitabūties galimybę. Idealumas, didysis visų amžių Europos kultūros vedlys, kapitalizmo empirinio racionalumo modifikuotas į tokią Vakarų Europos dvasiškumo eroziją, kad Vakarų dvasinis atgimimas ir šiandien tebėra greičiau teorinė negu praktinė problema, o Tarybų Sąjungoje realizuotas taip, kad tapo visiškai bedvasiu idėjiškumu, sukompromitavusiu ne tik racionalumą, bet ir protą.

Kaip visa tai reikės įveikti?

Ir ką konkrečiai čia turėtų daryti Lietuva?

Lietuva ir idealas

(1988)

Lietuva nuo seno nepasitikėjo tuo, kas idealu. Tikra jai visada buvo tai, kas realu materialiai, konkretu jusliškai. Iš kur ta tendencija?

Pradedant mitologija, viskas liudija lietuvį esant orientuotą į save, į vidujybę. Maloniausia jam – gamta, kurią gali stipriai susieti su savimi, suteikdamas jai pačių geriausių savo paties savybių. Net liaudies dainose, liudijančiose jau ne tokius tolimus mums laikus, išvykimas iš savo aplinkos yra didelis nemalonumas, o erdvė už miško – jau ir svetima šalis. Lietuvių mitologinės pasaulėjautos ir pasaulėžvalgos realizmas yra neabejotinas faktas, ir šiandien tebežavintis mus tradicija duotą žodį laikyti beveik materialiai tikru (bet ar ne dėl to gerą valstybinio gyvenimo tarpsnį lietuvių kunigaikščiams neprireikė rašytinių dokumentų, o lietuviškąsias dorovines ir teisines nuostatas eksplikuojant nelietuviškajai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) daliai su nelietuviška raštinės kalba, buvo net atsisakyta lietuvių kalbos kaip valstybinės?), ir šiandien tebestebinantis savo istoriniu gyvastingumu (ar ne dėl to lietuviai taip ilgai priešinosi krikščionybei, neigusiai patį svarbiausią jų pasaulėvokos momentą – patyrimu patikrinamą realizmą).

Didžiosios lietuvių mitologinės abstrakcijos – Dievas, Velnias – niekada nebuvo atitrūkusios nuo žemės, priešingai, jos buvo labai konkrečių žmogaus ir gamtos santykių išraiškos ir aiškinosi juos visai realaus dangaus horizonte. Ar galėjo tokie dievai duoti visa apimančią ir visa vienijančią buvimo sampratą? Kaip ir graikų Olimpas, lietuvių dievai reprezentavo dalines būties galias, reprezentavo labai konkrečiai ir, kol ta kultūra nepatyrė streso, buvo labai paveikūs.

Užtat prasidėjus kryžiuočių ekspansijai ir susidarius ekstreminei situacijai baltų gentys atsidūrė ypač keblioje padėtyje: jėgai, kuri realiai įkūnija aukščiausią – idealiąja prasme – pasaulio pertvarkymo siekimą, nieko negalima priešpriešinti nei materialiai, nei idealiai, o mitiškoji baltų pasaulėžvalga neteikia galimybės ją iškelti aukščiau už krikščioniškąją, nes pastaroji yra tikrai nepalyginti galingesnis žmogaus savivokos produktas. O apginti baltiškąją vien dėl to, kad ji sava, nėra galimybių todėl, kad baltų gentys nesusivienijusios. Ar ne nuo tada būtiškąja dora ima darytis vis apibrėžtesnis konkretus buvimas, o politika – išlikimas? Bandymai priešintis, imantis centralizacinės veiklos tai viename, tai kitame baltų regione, susidūrimai su tokiomis pat kitų regionų tendencijomis, baltų idealiųjų vienijimosi paskatų problemos nesprendė praktiškai per visą karų su kryžiuočiais metą, ir daugelis genčių taip ir žuvo kartu su savo mąstymo realizmu, nors žemaičiai iki šiol išlaikė etnocentrines tendencijas bent savo etninio savitumo ribose, o lietuviai be didesnių dvasinių kolizijų prarado ir ištisus baltiškus regionus, ir pagaliau LDK. Tai suprantama: negalima sielotis dėl to, kas neegzistavo kaip dvasinė būtinybė. Kad LDK buvo kuriama mechaniškai, be dvasinės šio istorinio kūrinio jungties, rodo LDK vadovų ir valdančiųjų sluoksnių dorovinis abejingumas kultūrai, paliekantis šiuos dalykus privačiai dvasios sferai, o netgi artimiausios kaimynės – Lenkija, Rusia – traktavo juos religiškai, politiškai ir net būtiškai. (Gal būtų teisinga paklausti, ar šiandien mūsų pabrėžiama LDK dvasinė tolerancija, ypač po herojiško, su Vytautu pasibaigusio mūsų istorijos etapo nebuvo daugiau abejingumo negu subtilumo, neišprusimo negu dvasinės kultūros rodiklis?)

Kai po Vytauto mirties dėl unijos su Lenkija dingsta pagrindinis – kariškasis – lietuvių savitaigos momentas, kai savitaiga turi pasiremti katalikiškai modernizuotos savivokos pagrindais, lietuviai pasijunta visiškai praradę žemę po kojomis: modernų – t. y. naujųjų amžių – valstybinį gy-

venimą gyvenantys sluoksniai senąjį doros, kaip išlikimo, kriterijų lenkų kultūrinio ekspansionizmo sąlygomis supranta kaip susitaikymą su represinėmis išlikimui grasančiomis jėgomis ir masiškai renkasi lenkiškąjį mentalitetą. Taip aristokratija išsaugo save fiziškai, bet praranda dvasiškai. Modernusis Europos gyvenimas ateina į Lietuvą visų pirma nusinešdamas krikščionybėje nesugebėjusias adaptuotis gentis, paskui – katalikybėje nesugebėjusias adaptuotis lietuvių klases.

Mintis apie nepriklausomybę niekada nebuvo išnykusi iš lietuvių savivokos, tačiau kiek ji yra valstybinio savarankiškumo supratimas, kiek politinio gyvenimo programa – labai problemiškas klausimas. Juk ir Mindaugo, kitų Lietuvos didžiųjų kunigaikščių abejingas požiūris į LDK europinį pripažinimą nėra atsitiktinis: jie yra nepriklausomi, realiai savarankiški, tai ko gi daugiau? Tik Vytauto veikla ir šiuo požiūriu yra išskirtinė: kryžiuočių valstybės gyvenimą supratęs gana esmingai, jis suvokia ir tai, kad nepriklausomą gyvenimą tegali garantuoti savarankiškos – t. y. save valdyti ir apginti sugebančios ir kitų Europos valstybių tokia pripažįstamos – valstybės egzistavimas. Vytautas yra pirmasis nepriklausomos lietuvių valstybės idėjos mūsų nacionalinėje savivokoje formuluotojas. Renesansas Lietuvoje – tai šios idėjos mirtis: net elitas vėl pamažu ima tenkintis nepriklausomybės, kaip etninio savarankiškumo, samprata, kurią tobuliausiai reprezentuoja valstietija, iki pat XIX amžiaus pabaigos masiškai tapatinusi savo etninę saviizoliaciją su nepriklausomumo iliuzija. Iliuzinį šių santykių su aplinka pobūdį rodo masinis už etninio izoliutumo ribų esančių žmonių nutautėjimas, nuolatinis savo kultūros nuvertinimas ir tuo pagrindu besiformuojantis tautinio menkavertiškumo kompleksas.

Kapitalistinių santykių, kaip asmeninės iniciatyvos, epocha lietuvių etnosą pirmą kartą istorijoje konsoliduoja ne idealiai, o realiai – kaip realių vidinių interesų saistomą bendriją. Su kapitalistinių santykių įsitvirtinimu prasidedantis nacionalinis atgimimas lemia ir atgimstančios tautos kultūros pobūdį: ji yra utilitariška, empiristiška ir būtiška. Utilitariškumą lemia fundamentalus valstietijos skurdas: gyvenimą reikia kurti praktiškai iš nieko, ir brangi yra kiekviena išgyvenimo, išlikimo galimybė. Empiristiškumą lemia materialinio skurdo sąlygojama dvasinė trumparegystė: engiamas žmogus neturi galimybių studijuoti jurisprudencijos ar metafizikos, jo dvasinė savigyna tegali reikštis konkrečiais žemiškais pavidalais – knygnešyste, klojimų teatrais, medinėmis skulptūromis ir pan. Ar ne

empiristinių kultūros bruožų dominavimu aiškintinas ir katalikybės – vienintelės liaudžiai prieinamos amžinybės kontempliavimo formos – įsitvirtinimas dvasiniame gyvenime ir net šiandieninis jos gajumas? Ir nepaisant viso to naujoji kultūra yra aiškiai būtiška. Tai susiję su kapitalizmo sugestijuota ir sutvirtinta savo žemės, kaip vienintelės patikimos tikro buvimo vietos, savo kaimo, ypač sodybos, kaip vienintelės asmeninio susijungimo ir su šiapusine, ir su anapusine amžinybe, supratimas: buvimas čia ir dabar yra buvimo begalinumo ir amžinumo prielaida. Ši tikrai europietiška, iš viso – ir fizinio, ir dvasinio – Europos patyrimo išaugusi, naujausius amžius pranašaujanti, tegul ir negausių dvasinio gyvenimo potyrių, tegul labiau praktinio gyvenimo būtinybės subrandinta ištisos tautos gyvenimo samprata buvo vienas iš didžiausių Lietuvos laimėjimų, lėmusių nors ir sunkų, bet realų atgimimą, nors ir dramatišką, bet konkretų išlikimą ir gyvenimą net tokiomis tragiškomis aplinkybėmis, kurios lietuvių tautai teko ir vėliau – pačiais naujausiais amžiais.

Pirmąkart Lietuvos istorijoje Europos pripažinta savarankiška lietuvių valstybė – Lietuvos Respublika – pirmąjį XX amžiaus dešimtmetį iš esmės toliau realizavo nacionalinio atgimimo epochoje suformuotus idealus. Nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios jos kultūrinė situacija esmingai keičiasi: Lietuva pradeda suvokti esanti Europos valstybinio gyvenimo subjektas, turinti laisvą valią ir protą, galintį disponuoti nors ir negausiais, bet realiais savo valstybinės savitaigos resursais. Kad ir kokia sunki buvo Lietuvos tarptautinė padėtis, kad ir kokia komplikuota buvo jos vidinė konjunktūra, lietuvių kultūroje brendo pasitikėjimas savimi, pliuralizmas ir gyvenimo džiaugsmas. Bene charakteringiausi to meto reiškiniai yra lietuvių filosofijos susiformavimas (Stasys Šalkauskis, Antanas Maceina), žurnalistikos kaip visuomenės jėgos išryškėjimas (tipiškiausia naujausios kultūrinės situacijos tribūna tapo katalikiškosios orientacijos „Naujoji Romuva“) ir visai nauja literatūros diferenciacija, kuri reiškiasi tiek programišku empirizmo teigimu (Petras Cvirka, Salomėja Nėris ir kt.), tiek ir įvairiopu intelektualiniu jo neigimu (Antanas Vaičiulaitis, Bernardas Brazdžionis, Vytautas Mačernis ir kt.). Ketvirtojo dešimtmečio Lietuva – viena iš Europos valstybių – išeina į visavertės nacionalinės kultūros kūrimo erdvę: racionalumas, konstruktyvumas ir laisvė tapo natūraliais jos savitaigos tikslais.

Savaime suprantama, ką daugeliui to meto lietuvių kultūros kūrėjų reiškė Lietuvos politinės padėties, kultūrinės orientacijos ir kultūros kū-

rimo metodų pasikeitimas 1940 metais. Stalininiais metodais įvykdytas tarybų valdžios „atkūrimas“ Lietuvoje, po jo ėjusios socializmo „įtvirtinimo“ akcijos privertė daugelį pasitraukti į užsienį, ne vieną – iškentėti Sibiro lagerius arba išeiti sudėtingą „persiauklėjimo“ mokyklą pačioje Lietuvoje prarandant ne tik sveiką protą, bet ir valią, net gyvybę. Ypatingas represyviai diegiamos tarybinės kultūros modelis – pseudomaterialistinis idealizmas – beveik dvidešimt metų stabdė konstruktyvią kultūrinės sąmonės raidą, degradavo mąstymą, nacionalinę savivoką įtraukdamas į tokią pseudoracionalizmo stichiją, kuri pakirto jau išryškėjusias natūralias lietuvių kultūros racionalistinių siekių tendencijas, ilgai orientavo jos tikrumą į empirizmą, net atvirą jusliškumą ir nuogą vitalizmą. Tos orientacijos padariniai jaučiami ir šiandien, ir šiandien vadavimasis iš jų yra esminis, strateginis lietuvių kultūros atgimimo siekis ir prielaida.

Tarybinės kultūros iracionalizacija buvo ne tik Lietuvos nelaimė. Stalino sukurtų pseudoidėjų įdiegimas sukomplikavo visos tarybinės kultūros likimą. Kiekviena idėja yra iš principo agresyvi, ir, įgyvendinta nuosekliai iki galo, ji būtinai taptų absurdu, net jeigu tai būtų pliuralizmo idėja, ir teigtų kiekvienos nuomonės vertę (įkūnyta iki galo, ji reikštų anarchiją). Laimė, iki galo dar nebuvo įgyvendinta nė viena idėja ir – tikėkimės – niekada nebus.

Principinėmis pliuralizmo sąlygomis gyvenanti visuomenė ir gali iš principo, ir sugeba realiai apsisaugoti nuo pragaištingo kiekvienos idėjos absoliutizmo, kol ji dar netapo gyvenimo stabdžiu: pliuralizmo esmė ir yra ta, kad jis garantuoja absurdu tampančios idėjos kritiką ir neutralizavimą. Tokia situacija leidžia neabsoliutinti nei gyvenimo racionalizacinės veiklos, nei nusiristi į tos racionalizacinės veiklos kompromitaciją. Stalino ir stalinizmo „proto diegimo“ metodai idėjas ir ideologiją atskyrė nuo gyvenimo: idėjos ėmė gyventi sau, gyvenimas – sau. Ne tik idealia, bet ir realia represyvine galia disponuojanti sistema, „perdirbinėdama“ nepaklusnųjį gyvenimą pagal ideologinius reikalavimus, padarė jį svetimą visam tam, kas idėjiška ir kas tą idėjiškumą realizuoja (politikai ir politinei valdžiai). Idėjiškumas ir politiškumas tapo netikrumo zona, į kurią buvo įžengiama, kurioje buvo įsikuriama norint tik prisitaikyti prie gyvenimo, užsiimti patogesnes „griebimo pozicijas“. Visuomenė pasidalijo į sąžinę pritildžiusius, sąžinę praradusius arba jos niekada ir neturėjusius įvairių rangų valdytojus ir dėl sąžinės prie idėjinio teroro prisitaikyti nesuge-

bėjusius, niekada nieko aukštesnio nesiekusius ir apskritai žmogiškumo erdvėje nesančius valdomuosius. Jų prieštaros ir sąšaukos sudarė ir pirmosios (Stalino), ir antrosios (Leonido Brežnevo) kontrrevoliucijų esmę bei realiuosius gyvenimo pavidalus. Jų santykiai sąlygojo ir pirmojo (Nikitos Chruščiovo), ir šiandieninio visuomenės atnaujinimo siekimus ir realiąsias gyvenimo kolizijas. Kad ir kokios sudėtingos jos buvo, racionalumas, idėjiškumas ir politiškumas tarybinėje kultūroje buvo laikomi netikro, o asmeniškumas, nuoširdumas, patyrimas – esmiškojo, tikrojo gyvenimo atributais.

Lietuvoje šios nuostatos buvo itin ryškios, konkrečios. Stojimas į partiją, komjaunimą buvo laikomas prisitaikymo, patogesnių gyvenimo pozicijų užėmimo būdu, t. y. išdavyste, dalyvavimas politikoje – veidmainyste. Socializmo kūrime dalyvauta kaip tarnyboje – turi atidirbti, kad užsidirbtum duoną, bet ne daugiau. Užtat galima vogti, simuliuoti, kone iš visko tyčiotis ir šaipytis, tikru gyvenimu laikant tik tris dalykus: butą (namą), sodybinį sklypą (kolektyvinį sodą) ir kapus. Pažiūrėkime, kaip fundamentaliai (nuo pokario atsitokėjus) čia visus tarybinius dešimtmečius kurtasi, kaip suvešėjo, ištisais pasauliais tapo šios trys mūsų buvimo erdvės!

Suprantama, kiekvieną naują dešimtmetį į gyvenimą įsitraukiantys nauji žmonės tą santykį su tarybinės kultūros esme – socializmu – interpretavo savaip.

Pokario jaunieji – ketvirtojo dešimtmečio karta – suprato viena: kad ir kas atsitiktų, Lietuva turi išlikti. Ši mintis palaikė ne vieną menininką, ieškantį atramos taško kūrybai, palaikė milijonus paprastų dvasinėje vienatvėje atsakymo ieškančių žmonių. Tipiškiausiu pavidalu – kaip idėja ir pasaulio jautimo būdas – ji pasireiškė Justino Marcinkevičiaus kūryba. Penktojo dešimtmečio karta, į gyvenimą ėjusi Chruščiovo „atlydžio“ metais, buvo atsidūrusi kur kas sunkesnėje situacijoje: tarybinė mokykla Lietuvos, kaip būties vietos, idėjos jiems jau nebuvo davusi, juos valdė nežmoniško stalininio tarybinio žmogaus idėja, atsilaikymas prieš kurią ir išsivadavimas iš kurios reikalavo milžiniško dvasios darbo, daugelio taip ir nedirbto, o tų, kurie jį dirbo, neatliko jo iki galo net ir šiandien, nes išsivadavimas iš tos monstriškos idėjos reiškė žmogaus normalios pasaulėvokos tikrųjų pradmenų atkūrimą ir jų išskleidimą nauju, savarankiškai kuriamu pasaulėvaizdžiu. Koks titaniškas ir koks dramatiškas buvo šis darbas, rodo Broniaus Radzevičiaus (proza) ir Sigito Gedos (poezija) liki-

mai. Pirmasis, patikėjęs mokyklos ir visos kultūros peršamu empirizmo prioritetu, bet neišmokytas, kaip iš materialybės pakilti į idealybę, taip ir nesugeba iškopti į pozityvaus buvimo tikrąjį idealą ir, nukamuotas savo sizifiško triūso, yra priverstas susinaikinti. Antrasis, idealybę kaip atskaitos tašką kūrybai priėmęs apriorišk ai, taip susilieja su ja, kad Lietuvą mato ir apmąsto kaip tikras europietiškas metafizinis absoliutas. Viena – šeštojo dešimtmečio – karta, rodos, visai bus dingusi iš mūsų kultūros pasaulio. Ar ne jos likimas yra visiškas sutrikimas, netikėjimas nei gėriu ar blogiu, nei idealumu ar materialumu, ar ne ji labiausiai nukentėjo nuo alkoholio, išsiblaškė po pasviečius, užsidarė namuose ar kontorose, išsižudė? Užtat septintojo dešimtmečio žmonės yra jau atsigavę: jiems tarybinė realybė yra abejonių nekeliantis tikrovės faktas, susidedantis iš materialiai realių (tikrų) ir materialiai nerealių (netikrų) dalykų, faktas gana neišraiškingas, gana skurdus ir nuobodus, tačiau deramai pasistengus visiškai neblogai patvarkomas tvarkytojo labui. Tai didžiojo dorovinio abejingumo karta, kuriai viskas iš esmės aišku ir be dorovės kolizijų, karta, kuri yra atsiribojusi nuo klasikinio proto ir doros tradicijų ir aktyviai (įžūliai atviras ir savęs, ir kitų žmonių, ir aplinkos utilitarinis vartojimas), ir pasyviai (kūryba kaip kultūros perkūrinėjimas, savo pačių buvimo sensualistinis ir vitalistinis suvokimas). Aštuntojo dešimtmečio karta į visuomeninį gyvenimą dar neįžengusi, nežinia kuo ji taps iš tiesų, tačiau pirmieji jos viešo gyvenimo ženklai rodo, kad ji, jeigu sugebės atkurti mokyklos apniokotą dvasią, galėtų tapti naujos doros tikrojo supratimo ir naujo racionalaus tikrojo turinio mūsų kultūroje teigėja.

Visas mūsų visuomeninis gyvenimas iki pastarojo meto buvo subiurokratintas: gyvenome arba kaip žinybų atstovai, arba privačiai. Privataus gyvenimo poreikiai ne vienu atveju būdavo įteisinami kaip visuomeniniai (ekskursijos po patirties keitimosi priedanga, simpoziumai dėl savo mokslinių pozicijų stiprinimo, medžioklės, pirtys moraliniam atsipalaidavimui ir pan.). Tačiau tai nebuvo visuomeninis gyvenimas ir visuomenės kaip bendrų interesų subjekto toks gyvenimas neugdė. Savaime suprantama, kad apie moralę, alternatyvią oficialiajai pseudomoralei, nekalbant apie dorą – būtiškųjų priedermių atlikimo prievolę, – negalėjo būti šnekama viešai ir oficialiai. Tik tokioje situacijoje galėjo atsitikti tai, kas atsitiko Lietuvai: sąžiningai tarnaujant pačios nekontroliuojamoje ir nevaldomoje gamyboje, kurią planavo ir vykdė sąjunginės arba sąjunginėms absoliučiai

pavaldžios respublikinės žinybos, buvo prieita prie to, kad jau ne tik nacijos dvasia, kurią 1940–1956 metais perdirbo stalininiai naujo žmogaus ugdymo specialistai, bet ir jos kūnas atsidūrė kritinėje būklėje – gamtinė aplinka neracionaliai didelių gamybos mastų buvo nuniokota ir užteršta taip, kad visai tautai iškilo genetinės destrukcijos pavojus. Prie destruktyviųjų procesų prisidėjo ir kultūrinės aplinkos užteršimas – masinės gamybos pateiktų nekokybiškų (netikrų) daiktų tironija jų degraduojančio poveikio įžvelgti nesugebančiam, bet daiktus garbinti išmokytam žmogui. Dora nusileido kone į nesąmoningo gyvybinio instinkto lygmenį.

Katastrofiška Lietuvos būklė ir naujos doros bei kultūros būtinybė visuomeniškai reikšmingai pirmąsyk buvo postuluota Lietuvos rašytojų sąjungos partinės organizacijos nutarimuose (ekologijos, nacionalinių santykių ir kitais klausimais). Šie nutarimai užbaigė pirmąjį pertvarkos Lietuvoje etapą ir stimuliavo naujos savivokos ir saviraiškos būtinybę. LTSR mokslų akademijos ir Lietuvos kultūros fondo klubų veiklos pagrindu 1988 m. birželio 3 d. gimė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Įvairių visuomenės grupių ir pavienių žmonių veikla buvo suvienyta organizaciškai. Prasidėjo reali naujos visuomeninės sąmonės raiška.

Realistinis lietuvių tautos padėties suvokimas kaip įsakmius reikalavimus iškėlė tris didžiulius kultūros uždavinius: 1) *savo buvimą istorizuoti*, t. y. nupiešti kuo išsamesnį ir teisingesnį vaizdą, kas yra daręsi ir kas yra atsitikę lietuvių tautai ir Lietuvai; 2) *savo buvimą konkretizuoti*, t. y. išsiaiškinti, kaip, kokiais pavidalais egzistuoja istoriniai procesai šiandien, kas dabar yra tai, ką mes vadiname lietuvių tauta, jos kultūra, Lietuva; 3) *savo buvimą etizuoti*, t. y. dorą arba prigimtines, būtines savo priedermes, sujungti su morale – nūdienos mūsų padėtį reikšti amžinybės, o ne laikinybės formomis.

Savo buvimo istorizavimas – tai ne tik istorinių veikalų sukūrimas ir juose sukauptų žinių bei idėjų perteikimas visuomenės dvasiai. Tai, šalia savo tautos, savo kaimynų, pasaulio tautų buvimo peripetijų gero pažinimo, yra ir supratimas, kad kiekviena tavo gyvenimo akimirka yra tavo paties tautos istorijos kūrimas, kad kūrimas ar nekūrimas to, kas pridera tau pagal aukščiausius žmogaus būties dėsnius, – būtent tai yra ir istorijos tęsimas, ir ateities kūrimas savo tautai ir visam pasauliui, nesvarbu, „didelis“ tu ar „mažas“ esi žmogus. Iki tokio istorizmo mums dar visiems labai toli.

Savo buvimo konkretizavimas – tai ne tik žinojimas, kokiais skaičiais ir faktais gali būti apibūdintas tavo nacijos klestėjimas ar katastrofiška

būklė. Savo buvimo konkretizavimas – tai svarbiausių buvimo parametrų – santykio su gamtine aplinka, su kultūrine aplinka ir su savimi pačiu – kontroliavimas, valdant tuos santykius taip, kad jie lemtų pageidaujamą tau, tautai ir pasauliui likimą.

Savo buvimo etizavimas – tai gyvenimo priderinimas ne prie epochos moralės, o prie kiekvieną epochą pranokstančių žmogaus doro buvimo reikalavimų. Tai leidžia žmogui neigti tas moralės normas, kurias visuomenei gali teigti destruktyviosios jėgos.

Dora savo kasdieniu pavidalu reiškiasi kaip blogio sau ir kitam nedarymas. Būtent: ne gėrio darymas, o blogio nedarymas. Tai yra tas minimumas, ta būtinybės erdvė, kurioje toliau jau gali būti plėtojami ir teigiamieji pradai.

Savyje pačiame tai turėtų būti visų pirma geraviškumas ir protingumas: gera valia nėra iš prigimties žmogui duota vertybė, ji turi atsirasti elementariausio, primityviausio, tačiau būtent laisvo pasirinkimo – apsisprendimo – pagrindu kaip visų kitų apsisprendimų ir veiksmų erdvė; protingumas juo labiau nėra prigimtinė duotybė, jį ugdyti – tai atlikti tą priedermę, kuri žmoguje ugdo sugebėjimą matyti, ką jis daro kaip žmogus, pradedant apsisprendimu gerai valiai, baigiant visais proto veiksmais – supratimu to, kaip žmogus yra žmogus.

Kitame dora, kaip etiškumas, verčia mus matyti visų pirma to kito žmogaus savitumą, nepanašumą nei į mus, nei į nieką kitą, kad per jį galėtume įžvelgti jo tapatumą su visais, o įžvelgus tai, kitame vertintinas visų pirma jo konstruktyvumas – jo gera valia ir protingas sugebėjimas suprasti kitus. Šitaip žmogaus mes dar nematome: apie kitą mes kol kas galvojame arba kaip apie tai, ką laikome idealu, arba kaip apie save – neabejotiną idealą visais atvejais. Kito žmogaus, realiai esančio kito žmogaus, mes dar nesame atradę.

Etiškas santykis su aplinka – tai grynų gamtos daiktų ir tikrų kultūros daiktų vertinimas. Mūsų sąmonė ir valia dažnai tokios iškreiptos, kad gera laikome tik pagal mūsų užgaidas perdirbtą gamtą, vertinga – tik vartojimui pritaikytą gamtos daiktą. Apie kultūrą nėra net ko kalbėti: daikto netikrumo dažnai nepastebime, jeigu jo netinkamumas vartoti čia pat kompensuojamas kitu daiktu, nors ir šio tinkamumas vartoti toks pat problemiškas.

Šitokiais aspektais žvelgiant į žmogų, kultūrą ir gamtą, pozityvieji jų ugdymo idealai iškyla labai akivaizdžiai. Naujojo etapo žmogus – tai sutelk-

tos dvasios, kategoriško proto ir tikslių veiksmų žmogus. Tokio žmogaus kuriama kultūra turi būti esminga (spręsti būtinus subjekto – žmogaus, klasės, tautos – buvimo reikalus), apibrėžta (tiksliai diferencijuota ir integruota) ir tikslinga (konkreti ir esamybės, ir amžinybės požiūriu). Gamtai naujasis žmogus turi grąžinti savarankiškumą, su ja bendradarbiauti ir reikšti jai pagarbą. Turi būti grįžtama prie to, nuo ko taip toli nuklysta: gamta, kaip ir visa būtis, yra didelė ir nuostabi paslaptis.

Turint prieš akis pozityviuosius idealus, galima nesunkiai nustatyti, kas visų pirma guitina iš kiekvienos kultūros srities: žmogaus ugdymo, medicinos, sporto, mokslo ir t. t. Pavyzdžiui, nuo ko šiandien labiausiai kenčia menas? Nuo beidėjiškumo (ne dogmatinio idėjiškumo, o būties sąlygoto mūsų buvimo idėjų stokos), nuo juslingumo (jis pakeičia tikro idėjiškumo teikiamą kūrinių patrauklumą, tenkindamas žmogaus dvasią ne idealiai, o kone materialiai), nuo palaidumo (beveik visagalystės, kuri mene atsirado iš analogijos su mokslu: jam būdingas smalsumas, moralės ir doros nepripažįstantį scientistą galintis pakreipti į bet kurią pusę, čia, doros nevaržomame mene, tapo atviru palaidumo, reliatyvumo, abejingumo, kaip teigiamų dydžių, šlovinimu).

Daug problemų susikaupė mūsų kultūroje. Kol jos nebuvo suvokiamos, jos plėtojosi į visas puses. Kai jos buvo pripažintos ir visuomenė rado galimybę jas tirti ir šalinti, jos iš esmės plėtojasi jau tik į vieną pusę – gilyn, į požemių tamsą, stengdamosi ten pasislėpti ir išlikti, tegul ir su genetiniais pakitimais. Mūsų metas tuo ir sunkus, kad reikia rasti būdą viską sudėstyti taip, kad šviesa persmelktų viską. Uždavinys – epochinis. Bet jo trokštama seniai. Jam seniai ryžtasi. Ne kiekvienas, žinoma, tesės. Bet kiekvienas, norėdamas išlikti žmogumi, privalės bandyti.

O galimybių yra. Nes šiandien jau suprantama ir atkuriama tai, kas visų svarbiausia – atskiro ir bendro ryšys, žmogaus, tautos ir pasaulio sąlygotumas. Kur negaluoja žmogus, ten negaluoja tauta, o kur negaluoja tauta, ten negaluoja pasaulis.

DOROVĖ IR ISTORIJA

(1988)

Jūsų pageidavimu, du pagrindiniai klausimai: 1) dorovė ir istorija; 2) istorija ir tauta.

Ta dorovės samprata, kuri viešpatauja pas mus, mano supratimu, nėra visiškai tiksli. Dorovė yra ne specifinis žmogaus būties išgyvenimas, o specifinis gyvastiškas, visos gyvasties būties jautimo būdas, savo esmingumo, fundamentalumo, tikrumo, savo, kaip kosminio daikto, jautimo būdas. Kodėl? Galiu argumentuoti. Dorovė gali būti suprasta, gali būti kuo nors tik tada, kai mes tą dalyką siejame su atsiribojimu, su nedarymu to, kas yra negera, kas yra bloga, kas yra esmingiausia visos gyvasties požiūriu, kas veda į nedarymą, į nebūtį. Šitokių atsiribojimo, nedarymo faktų dėl to, kad būtų galima būti, kad būtų galima išlikti, matome visur – nuo pačių žemiausių gyvasties raiškos pakopų iki pačių aukščiausių, iki žmogaus, kuris, ko gero, vienintelis kartais ir pamiršta tą dalyko esmingumą, kuris vienintelis kelia ranką ir prieš save kaip atskirybę, ir prieš save kaip visuotinybę, ir ne tik kaip prieš žmogų, bet ir kaip gyvastį apskritai. Būtent ta mūsų dienomis išryškėjusi žmogaus galimybė susinaikinti ir parodo mums, kad *dorovė* yra kai kas daugiau negu *moralė*, nors apie jas visą laiką kalbėjome kaip apie sinonimus.

Kaip tada pavadinti moralę? Moralę būtų galima suprasti kaip specifinį žmogišką dorovės raiškos būdą, t. y. kai dorovės raiškoje dalyvauja protas, nes supratimas ir protas yra tas esminis žmogų iš kitų gyvasties pavidalų išskiriantis bruožas, kuris žmogų daro žmogumi. Vadinasi, specifinis žmogiškos dorovės raiškos pavidalas yra moralė. Kadangi žmoguje yra visa tai, iš ko jis yra išaugęs, t. y. jis turi visa tai, ką turi visa gyvastis apskritai, tai labai dideli žmogaus būtiško buvimo klodai remiasi į tuos visai gyvasčiai priklausančius jo kaip buvimo parametrus.

Labai svarbus žmogaus doros supratimo momentas yra jo kaip dvasios subjekto matymas. Kadangi žmogų išskiriame iš visos kitos gyvasties kaip proto subjektą, protą laikydami esminiu žmogaus skiriamuoju bruožu, tai kartu tarsi atsisakome būtinumo į žmogiškumo erdvę įtraukti visus kitus žmogaus buvimo parametrus. Europinis racionalizmas būtent tuo ir yra europinis racionalizmas, kad jis tai daro. Rytai daro tai mažesniu mastu. Nors tiek, kiek mąstymas racionalizuotas Vakaruose, kiek jis tapęs alternatyviais samprotavimais, o ne kontempliatyvaus samprotavimo formomis, tiek ir Rytuose tas protas, kaip pagrindinis dalykas ir mąstymo racionalumas, taip pat priartėja prie europinio mąstymo tipo ir Rytuose panaikina tai, kas jiems yra savita, būtent panaikina visumos regėjimą. O Europai būdingas išskirtinai racionalistinis samprotavimas, pradedant nuo naujųjų laikų ištakų, sąmoningai atsisakant savęs kaip kitokio, neprotinio subjekto jautimo ir supratimo. Nūdienė kultūra būtent ir remiasi žmogiškumo kaip racionalumo formų sklaidos raiškos supratimu ir šitų pavidalų kaip būtiškų dalykų teigimu.

Tačiau taip nėra. Ir tai rodo mūsų dienos, kurios esmingos šia prasme, nes atskleidžia, kas šimtmečiais buvo laikoma teisinga, dabar jau yra nebeteisinga. Mūsų metas yra iš tiesų pereinamasis metas, didžiulių lūžių, savivokos ir saviraiškos kitimo metas.

Dvasia nėra kas nors efemeriška. Dvasiškumas yra suidealintas, idealizuotas gyvastiškumas, tai, kas iškyla virš vadinamosios negyvosios gamtos. Nežinau, kaip ją pavadinti, nes vadinti negyvąja gamta netikslu. Jeigu ji yra negyvoji gamta, iš jos negali atsirasti šita gyvoji gamta. Ji turi savyje tam tikrų pavidalų. Ir Gotfrydas Leibnicas, ir kiti vokiečių spekuliatyvistai šia prasme yra visiškai teisūs sakydami, kad turi būti toje vadinamojoje negyvojoje gamtoje tai, kas įgalina gyvasties atsiradimą.

Dvasia yra žmogaus galia, tai, kas žmoguje yra kaip jo raiška. O kas yra jo raiška?

Visų pirma žmogus kaip materialybės raiška yra jo jusliškumas, t. y. žmogaus kaip materialybės buvimo būdas ir jo galia. Juslės yra jo materialiosios būties reiškimosi būdas ir galia kaip tokia, o valia yra jo ne tik kaip materialiojo apvalkalo, bet visuminio žmogaus – iš negyvosios ir iš gyvosios gamtos, iš gyvastiškumo ir iš žmogiškumo kylantis raiškos būdas. Kitaip sakant, juslė žmogų įvietina išorybėje, o valia jį įvietina vidujybėje. Valia žmogų koncentruoja į vieną tašką ir padaro jį būties momentu – vieta, kur būtis yra, reiškiasi, egzistuoja, būtent jos vidujiškume.

Į ką šiuo atveju atkreiptinas dėmesys? Ir juslė, ir valia yra į žmogaus išorybę orientuotos galios. Nesvarbu, kad valia fiksuoja žmogų kaip vietą, kaip būties momentą. Bet ji pati tuo, kad fiksuoja žmogų kaip atskirybę, stengiasi to fiksavimo pagrindu paneigti atskirybę ir aprėpti visumą. Valioje sutelkta tai, kas žmoguje reprezentuoja begalinumą. Tai taip pat specifinis žmogiškas šitos išorybės kaip begalinumo jautimo būdas. Juslė yra begalinumo apibrėžtųjų formų, kitaip sakant, pasauliu pasireiškiančių formų, fiksavimas, specifinė žmogiška pagava, o valia yra bet kurios tokios materialiai egzistuojančios vietos fiksavimo būdas tikintis, kad kaip yra čia, taip yra bet kur ir bet kada.

Kas tada yra žmogus jo saviraiškos galių požiūriu, jeigu mes jį bandytume įsivaizduoti ne kaip gyvastį, o kaip tai, kas yra jo vidujybė, bandant visiškai atsiriboti nuo jo materialumo?

Šitos galios reiškiasi dviem pavidalais: mąstymu ir viltimi. Galima sakyti – dar tikėjimu kaip vilties atveju. Mąstymas žmogų įvietina kaip amžinumą ir begalinumą jo materialiųjų sklaidos formų atžvilgiu, o viltis arba tikėjimas ir tikėjimasis įvietina žmogų ne materialiųjų, bet tų savivokos, savęs įsivaizdavimo, savęs pristatymo sau siekių, kurie ieško to, kas yra žmogus sau absoliutus bet kokio nedaiktiškumo, nelaikiškumo, antdaiktiškumo, antlaikiškumo galimybių atžvilgiu. Todėl viltis ir tikėjimas yra patys fundamentaliausi žmogaus savivokos parametrai. Paties žmogaus sugebėjimą produkuoti šituos dalykus būtų galima pavadinti galiomis.

Kodėl kalbu apie šituos metafizinius dalykus? Todėl, kad būtų galima įsivaizduoti žmogaus orientacijų sistemą ir iš tų orientacijų sistemos nustatyti pagrindinių jo veiklos būdų save įvietinant, save išreiškiant ir suvokiant struktūrų pobūdį. Visa tai yra žmogaus veiklos būdų ištakos. Visa tai, kas šiuo atveju prasideda iš jo paties, tik atrodo, kad prasideda iš jo paties, o praktiškai yra to, kieno rezultatas žmogus yra raiška per jį. Todėl sakiau ir sakysiu – žmogus yra paslaptis. Ir kam tos paslapties nebėra, tas jau yra miręs čia dar ir nenumiręs. Ir nemanau, kad paslapties postulatas būtinai turi būti susijęs su religine paslaptimi. Galų gale aš religijos nebijau. Kas bijo, gali pakentėti, kol išsiaiškins ir jie.

Taigi žmogus šitais būdais yra kaip visybė, reiškiasi kaip „aš“. Būtent šie būdai postuluoja, nusako, reikalauja tokių, o ne kitokių žmogaus veikimo, žmogaus išraiškos būdų. Nuo savivokos prasideda saviraiška. Šia prasme tai buvo ir visada bus pirminis žmogaus būties momentas. Ir vul-

garieji materialistai gali griežti dantį arba statyti prie sienos, bet ekonominės formacijos yra tik produktai to, kaip žmogus reiškiasi, – įmedžiaginti jo savivokos liudijimai, jo savivokos materializacijos pėdsakai. Priešingu atveju žmogus kaip žmogus, idealumo turėtojas, apskritai yra nepaaiškinamas. Ir būtent tik tokia plotme mes galime suprasti, kad tos galios ir iš jų plaukiantys veiklos būdai ir tų būdų sukeliami rezultatai yra ne kokios nors atskirybės, o vienovė, kad visa kultūra, nepaisant jos susiskaidymo, taip pat yra visos žmogiškos veiklos vienovė. Ir kad visa, kas yra šalia gamtos, kas yra žmogaus sukurta kaip kultūra, yra jo galių raiškos pėdsakai, toms galioms kintant, keičiantis jų turiniui, bet ne joms pačioms kaip būdams. Štai kodėl žmogus iš pat pradžių, nuo tada, kada jame kilo pirmoji refleksija, yra visiškai toks pat kaip šiandien, absoliučiai nepasikeitęs, pasikeitęs tik jo refleksijų turinys. Į tai, kame yra tas turinys, į tą formą yra įdėta kai kas nauja, kas susikaupia per visą tą laiką. Todėl mes ir šiandien nešiojame viską iš pradžių iki šios dienos, netgi iki tolimiausios ateities, kiek mes ją savo viltyse galime įžvelgti. Užtat nėra kitokios ribos tarp to, kas buvo, yra ir bus, kaip tik ta, kaip esamojo momento pajautimas. Kas neturi šito pajautimo, tas yra skurdžius, tas neturi apskritai istoriškumo jausmo ir supratimo, kad tai, kas yra šiandien, buvo ir vakar, bus ir rytoj. Kas neturi šito pajautimo, neturi sugebėjimo apskritai mąstyti, nes tai yra apribojimo ir apsiribojimo prielaida. Būtent apsiribojimo, apsibrėžimo veikla remiasi visa mąstomoji žmogaus veikla.

Kaip mąstymo galios erdvėje gali reikštis žmogaus esmingumas, būtiškumas? Būtent per sugebėjimą pasakyti, kad tai, kas yra anoje pusėje iki mano pajautimo, yra ne tas pat, kas yra šitoje. Žmogus neturi sugebėjimo mąstyti ir jausti istorijos. Tai yra nelinksmas suvokimas. Nelinksmas ta prasme, kad pats tas momentas, ta skiriamoji riba yra labai problemiškas dalykas, praktiškai individualus.

Šitaip žiūrint į pasaulį, į būtį, nutolsta visos scientistinės konstrukcijos. Jos tampa tik būtojo supratimo ženklu, to būtojo momento fiksavimo perteikimo arba perėmimo simboliais. Bet tai nieko tragiška. Tai yra visiškai normalu. Jeigu mes jaučiame tos savo veiklos problemiškumą, bet neprarandame visos savo veiklos kaip visumos pajautimo, mums nieko bloga negali nutikti.

Mūsų kultūros bėda yra ta, kad ji, deja, yra praradusi tą visumos pajautimą. Būtent nesugebėjimas jausti visų žmogaus veiklos produktų, kaip jo

buvusios, esamos ir būsimos gyvenimo erdvės, yra pati baisiausia XX amžiaus tragedija. XIX amžiuje tokios tragedijos nebūta dėl to, kad suvokimas atitiko tą gyvenimo būdą, kuris dar buvo gyvenamas tame amžiuje, t. y. pasaulis realiai nebuvo visas užpildytas, o dabar užpildytas visas. Todėl turime labai tiksliai operuoti savo gyvuoju buvimo jutimu ir sugebėjimais tą jutimą išreikšti racionaliais pavidalais, tokiais, kurie būtų komunikabilūs, prieinami ir kitiems. Ir tai iš kiekvieno žmogaus reikalauja tokio sugebėjimo ir tuo dar labiau dramatina mūsų visų buvimą.

Anksčiau būtent dėl to, kad ne visas pasaulis buvo apgyventas (perkeltine, metafizine prasme), net tas, kuris nejuto, turėjo galimybę būti šitame pasaulyje, nors jis nedalyvavo jame kaip sąmoninga jėga, buvo kaip materija, kaip priemonė, kaip statybinė medžiaga tam pasauliui konstruoti, o dabar praktiškai kiekvienas turime būti gyvenimo vairavimo dalyviai. Tai praktiškai yra, bent dabartinėmis aplinkybėmis, kone utopinis daiktas.

Ir vis dėlto žmogaus kaip visumos jautimas, aiškiai įsivaizduojant savo prigimties galias arba bent jaučiant, apytiksliai nutuokiant jų veikimo erdves ir raiškos būdus, teikia tokią savikontrolės galimybę, kuri žmogui valingai priimant tuos dalykus, t. y. aiškiai jaučiant savo esamumą, leidžia labai sėkmingai plėtoti teisingo elgesio variantų paieškas vien savo asmenišku protu, t. y. pasirinkti patį teisingiausią, tikriausią gyvenimo ir elgsenos būdą.

Kaip šitai galima padaryti? Tai galima padaryti einant ne matematizacijos keliu, t. y. ne materialybę idealizuojant, ne per materialybės idealizavimo paieškas, o per žmogaus raiškos pasauliu formų kontrolę. Juk tai, ką kalbėjome iki šiol, yra žmogaus kaip atskirybės realių, tikrų savikontrolės prielaidų paieškos. Žmogus yra ne vienas. Žmogus yra tarp žmonių.

Kokios yra žmogaus žmogiškojo bendrabūvio, buvimo kartu su kitais žmonėmis esminės formos? Ne atsitiktinės, ne empiriniu žvilgsniu pagautos, o būtent fenomenologiškai suvoktos, iš jo kaip reiškinio savivokos iškeltos ir išgrynintos formos?

Yra įvairiausių žmonių grupių, pradedant šeima, kuri yra būtinis žmogaus materialumo tąsos momentas. Be šeimos visuomenės apskritai negali būti, nes šeima yra ta psichologinė erdvė, kuri visų pirma žmogui teikia tikrumo pasaulyje, įbūtina jį ta prasme, kad suteikia jam absoliučias savitaigos ir saviraiškos galimybes. Šiuo požiūriu apie šeimą būtų galima daug kalbėti, tačiau svarbiausias klausimas yra tas, kad ji yra visų tolesnių tikrų žmonių santykių – ne pseudosantykių, ne idealizuotos laikinybės

formas atspindinčių santykių – pagrindas. Šeima yra idealizuotos amžinybės, žmogiškosios amžinybės pavidalas.

Antroji didžioji žmogaus buvimo forma yra *tauta*. Tai taip pat yra tas jo gyvastiškąjį ir žmogiškąjį pradus jungiantis materialumas, ta erdvė, kuri užtikrina žmogui tikrą bendruomeninį buvimą, tikrą bendrą buvimą. Pabrėžiu – tikrą! Gali būti daug įvairių bendrumų, bet jie dažnai būna pseudobendrumai.

Kaip randasi tauta? Aš nenoriu pasakyti, kad etnosas apskritai nevertingas arba kokių nors neigiamybių turintis daiktas. Etnosas yra labiau gyvūniškuosius žmogaus bendrumo elementus atspindintis žmogaus bendrabūvis. Kodėl? Todėl, kad ten nėra paties esmingiausio, t. y. grynai žmogiško bendrumo, protu paremto bendrumo. Kas leidžia šitaip teigti? Du paprasčiausi dalykai, jų nereikia ieškoti už kalnų, juos turime kelti iš paties žmogaus prigimties, iš jo sklaidos formų.

Apskritai, noriu pažymėti, kad teisingas samprotavimas gali būti tik toks: jeigu netikite niekuo, tai jau gerai, jūs jau pradedate mąstyti. Tačiau kad netikėjimas nevirstų taipogi kvailyste, analizuokite sąvokas, analizuokite daiktus ir su pagarba žiūrėkite į jų sklaidą, stenkitės nustatyti, kaip realiai jie yra. Ir viskas.

Tauta yra tada, kai ji turi pačius svarbiausius savo buvimui teigti reikalingus dalykus. Kas yra svarbiausi jos kaip materialumui užtikrinti, įvietinti, įdaiktinti, įbūtinti reikalingi dalykai? Reikia to, kas vadinama *valstybe*. Ko reikia, kad tauta būtų kaip vidujybė, kaip buvusio, esamo ir būsimo savęs vaizdinys arba, trumpai tariant, kaip atmintis? Šitam reikalui reikalinga *raštija*. Visos valstybės prasidėdavo tada, kai atsirasdavo raštija – ar piešinio pavidalu, ar dantiraščio pavidalu, ar raidžių pavidalu. Kodėl raštija? Todėl, kad ji leidžia materialiai sujungti kartas. Vien per sakytinę žmogaus tradiciją, per kalbą perduodama mintis labai greitai blėsta. O raštas yra toks dalykas, kurio reikšmę, jeigu net pati tauta jį ir pamiršo, gali iššifruoti tie, kurie ateis.

Tauta yra milžiniškų pastangų žmogui veržiantis ne tik į žmogėjimo erdvę, bet ir žmogiškai būtiną erdvę, būtišką savo buvimą, rezultatas. Tai sukūrimas tokių bendravimo formų, tų formų sistemų, tų sistemų apsaugos ir reprodukcijos priemonių, kurios gali funkcionuoti vien dėl to, kad visos tautos pastangos yra į tai nukreiptos – pradedant nuo deramo skai-

čiaus vaikų gimdymo, baigiant nacionalinės diplomatijos ir armijos sukūrimu. Diplomatija – tam, kad būtų galima proto kalba vesti bylą su visu pasauliu, armija – tam, kad būtų galima jėga vesti bylą su visu pasauliu, kuris kyla prieš tautą kaip priešiška jėga, jeigu ta išorybė neturi pakankamo protingumo.

Tokie yra bendriausi postulatai.

Dabar apie konkretų mūsų buvimą. Žvelgiant į mūsų konkretų ir labai nelinksmą mūsų buvimą, vis dėlto nesiūlyčiau nusiminti. Priešingai, manyčiau, kad savo situaciją reikia vertinti su deramu žmogiškumu.

Kuo jis turėtų reikštis?

Visų pirma, savo doros reikalų doru akcentavimu. Tai turėtų reikštis esamų žmonių buvimu, kategorišku bet kokios minties, bet kokių spekuliacijų, bet kokių sugestijų, kurios orientuotų į nebuvimą, atmetimu. Tai, kas orientuoja į nebuvimą, yra nedora, nedora iš principo, nes tai yra prieš būtiškąją žmogaus paskirtį nukreipta orientacija. Toks yra pirmas reikalavimas, pirmas postulatas.

Antra. Tas buvimas neturi gyvūninio buvimo formų laikyti idealu. Mes kol kas orientuojamės į gyvūninio išlikimo lygmenį, t. y. būti fiziškai – nepaisant nieko. Galima visko atsisakyti – kalbos, šeimos, tautos, garbės, – kad tik būtume. Tai yra suprantamas dalykas visos žemiškosios gyvasties požiūriu. Tačiau reikia atsiminti ir tai, kad žemiškoji gyvastis neegzistuoja bet kaip, ji egzistuoja taip pat pagal tam tikrą tvarką, pagal tam tikrą logiką. Ir turbūt nereikia įrodinėti, kad tuose pasaulio regionuose, kuriuose veikia užprogramuoti gyvenimo būdo sklaidos dėsningumai (nors šis žodis čia nelabai tinka), gyvenimas yra kitoks negu ten, kur klesti netvarka.

Aš visiškai nebijau kaip pavyzdžio įvardyti Rusijos nejuodžemio zonos. Jeigu kur nors žemėje yra tas mistinis pragaras, tai visų pirma jis yra Rusijoje, o paskui – Nejuodžemio zonoje. Pastaruoju metu į tai pretenduoja ir Sibiras. Žmonės čia yra praradę praktiškai viską. Jie yra atsidūrę ties gyvuliškumo riba. Šiandien visiškai akivaizdžiai teigiama, kad carinės Rusijos liaudis buvo kur kas šviesesnė, kur kas humaniškesnė negu šių dienų tarybinė liaudis. Tai yra faktas. Ir šis pripažinimas yra tik mažulytis, varganas krislelis to, kame esame, ką turime įveikti.

Ne per degradavimą į vienovę, kuri labai ilgai buvo laikoma tautų susiliejimu, vykdomu tautų draugystės priedanga, o priešingai – per tautos gyvenimo būdą, imanentiškai reiškiamų formų išgyvenimą, į jų anihilia-

vimą ilgame žmonių bendrėjimo procese – tiktai toks kelias yra į sveiką ir tikrą žmonių susivienijimą, kiekvieno žmogaus įsiliejimą į pasaulinę bendriją. Kol kas mes neturime pasaulinės bendrijos.

Pirmykštė bendruomenė – tai dar ne bendruomenė. Tai mechaninis žmonių susijungimas, nes jie neturi esmingiausio dalyko – supratimo, įtraukiančio ir žmogų kaip subjektą į to bendrumo paieškas. Žmogus bendras buvo savo dievais, savo fetišais. Ir tai tik elementariausi jo bendrumo metmenys. O tikrasis bendrumas prasideda nuo feodalizmo, kada žmogus susijungė su žeme kaip pasauliu ir pradėjo ieškoti savo konkrečios vietos visatoje.

Tad šia prasme mūsų dienų bendrumas yra praktiškai tautų arba tautų konglomeratų, tokių kaip, sakysim, Tarybų Sąjunga, bendrumų suma.

Mes neturime bendro vaizdinio apie konkretų visų žmonių pasaulinį bendrumą. Esame paskendę ideologizmuose, ideologinės kovos mums primestame empiriniame mąstyme ir įsivaizduojame, kad kapitalizmas ir socializmas jau ir yra bendrumo būviai. Kad būtų galima pasiekti tikrąjį bendrumą, turi būti ne santykių, o žmonių bendrumas. Juk komunizmo idėja negali būti kaip protingas bendrabūvis, kaip žmogaus bendrumo idealas. Žmogus savo konkrečiu buvimu turi išsiskleisti kaip idealas, kad mes kiekvienas galėtume eiti į tą žmogų kurdami save. Mes kol kas šito neturime. Turime tik savo santykius, taip pat fetišą, panašų į pirmykštės visuomenės fetišus, vaizdinį.

Mūsų žmogiškasis buvimas, kurio tikslas – kultūros kūrimo galimybių paieškos, patiria labai daug visokių kliuvinių, negalių.

Jeigu kalbėsime konkrečiai apie lietuvių tautą, ji ne tik kad savo buvimo vaizdinio neturi, ji neturi net savo esamybės, net to, kas buvo, vaizdinio. Pagrindinė žmogiško tautos buvimo galimybė šiuo atveju neegzistuoja. Ir visos pastangos turėtų būti nukreiptos į tos galimybės sukūrimą.

Kaip gali būti sukurtos šitos galimybės? Man rodos, visų pirma reikėtų įvardyti tai, ką mes turime, ir tai, ko neturime.

Ko mes neturime? Visų pirma, savo paskirties supratimo. Daug kas teigia, neva tai esanti metafizika, esanti poetinė kūryba ir t. t. Aš galiu atsakyti tiktai kontrklausimu. Jeigu tai yra kūryba, tai ar normalus buvo mūsų buvimas aštuntajame dešimtmetyje, kada Lietuvą buvome sutapatinę su kiaulide? Viskas buvo idealizuojama, pripažįstama, kad gyvename tobulai tik tiek, kiek esame gyvulininkystės produktų gamintojai. O ką tai reiš-

kia išvertus į lietuvių kalbą? Tai reiškia, kad mes esame Sąjungos kiaulių ferma. Man atrodo, kad šitoks idealas yra nepriimtinas. Jeigu kam nors priimtinas, tegu tas džiūgauja ir plėtoja tą kiaulininkystę toliau, pats valgydamas karvių kanopas.

Aš manau, kad turi būti keliamas gyvenimo tikslas. Ir kokią paskirtį pasirinks tauta, tokią istoriją, tokią būtį ji ir turės.

Rusai, pavyzdžiui, turi. Jie iki dabar gyvena pasaulinės revoliucijos idealu. Priimtinas ar nepriimtinas šitas dalykas – kitas klausimas, bet jie turi, jie žino, ką reikia daryti, ir daro.

Iš to, ką mes pasirinksime, plaukia nūdienos gyvenimo vertinimai. Tai, ką šiandien laikome gera, tąsyk pasirodys idiotiška, nevisiškai protinga. Ir kad galėtume spręsti, kiek neprotinga ir kaip neprotinga, turėsime kelti klausimus istorijai. Tik tada istorija – aš turiu galvoje istoriografiją – darysis produktyvi. Tada ji imsis praeities studijavimo būtent tokiais aspektais.

Kodėl sakau, kad neturime istorijos mokslo? Teigiu šitai ir teigsiu: todėl, kad mes nekuriame istorijos kaip atsakymų į gyvenimo klausimus. Mes užsiimame niekais. Labai įdomūs atskiri, akademinio intereso klausimai, bet gyvenimui jie nieko nereiškia. Tuo aš nenoriu paneigti istorikų triūso. Tačiau mokslas, kaip pagrindinė žinojimo, savo buvimo žinojimo forma, turi duoti atsakymus, kaip būti. Jeigu jis neduoda šitų atsakymų, jis yra nedoras. Ne amoralus, bet nedoras. O amoralus jis darosi, kai duoda neteisingus atsakymus arba tyli tada, kai reikėtų kalbėti.

Man atrodo, kad tokia mūsų mokslininkų amoralios pozicijos situacija yra šiuo metu. Amorali pozicija turint galvoje tuos klausimus, kurie iškilo dėl rugpjūčio 23 d., ir kuri bręsta dėl vasario 16 d. minėjimo. Kitaip sakant, tai klausimai, visų pirma susiję su buržuazinės respublikos, nepriklausomos Lietuvos klausimo sprendimu.

Nusiristi iki to, kad būtų neigiamas nepriklausomos Lietuvos buvimas, tikriausiai reikia drąsos. O visuotinė, bendra nuomonė – Lietuvos Respublikos 1918–1940 metais nebuvo. Kodėl nebuvo? Todėl, kad nėra dokumento, kuriuo ji buvo įtvirtinta. Ir 1940 metais nebuvo Lietuvos aneksijos, kurią įvykdė Stalinas, nes nėra dokumento, kuris įrodytų, kad Molotovas ir Ribentropas susitarė parduoti vienas kitam Lietuvą, Latviją ir Estiją. Ir ne perkeltine prasme – 7,5 mln. dolerių buvo sumokėta už tą gabalaitį, tikrais pinigais sumokėta už Užnemunę. Tad, matyt, šituos dalykus reikia spręsti.

Ką mes prarandame nespręsdami? Mes prarandame beveik viską. Mes netenkame savo žmonių, kurie socializmu niekada negalės patikėti. O yra visiškai aiškus paaiškinimas, puikiausias logiškas dalykų sudėstymas. Ir tik tokia kalba galima apie naują pasaulį, apie naują mūsų buvimą.

Pasamprotaukime patys. Sutinkame, kad Stalinas buvo tironas, o štai Rusijos spaudoje pripažįstama besąlygiškai, nors kai kas dar įnirtingai gina. Jis išdrįso nužudyti Leniną, o būtent tai taipogi visiškai tiesiai teigia J. Drabkinas straipsnyje žurnale „Novij mir“ (1987, nr. 11). Stalinas uždarė Leniną Gorkuose per prievartą, atkirto visus ryšius su bendražygiais. Psichologinis teroras paspartino Lenino mirtį. Stalinas labai greitai surado jėgų ir galių, kurios padėjo kuo efektyviau perimti visą valdžią į savo rankas ir azijatizuoti jauną tarybinę respubliką. Stalinas padarė štai be ceremonijų.

Leninas kalbėjo, neva nevalia leisti partijai tapti pagrindine jėga ta prasme, kad uzurpuotų visą kitą civilinę valdžią. Partija niekada ir nebūtų pasidariusi tokia, jeigu būtų buvusi tokia, kaip sakė Leninas. O Stalinas iš jos padarė biurokratinį aparatą ir ji, turėdama visiškai realią valdymo galią, net jeigu ir nebūtų tokių tikslų, kokius Stalinas iš tiesų turėjo, būtų pavirtusi vienintele, neklystančia, nekritikuojama valdymo jėga ir atskaitos tašku.

Ką tada kalbėti apie kokias nors mažas tautas, kurios vis tiek anksčiau ar vėliau turės ateiti į socializmą ir komunizmą? Dėmesio nevertas klausimas. Jeigu artėjant karui Stalinas drįsta iššudyti savo generalitetą… Tad kas tai? Sveikas protas, valstybės vadovo įžvalga? Nežinau, kaip tai pavadinti. Turbūt net viduramžiais nebuvo tokių naikinimo atvejų, tokio masinio žmonių žudymo akcijų.

Šitaip žiūrint, iš tiesų, ar galėjo būti kitokia užsienio politika, kurios koncepcijomis remiantis Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos, Pabaltijo, Suomijos prijungimas atrodė normaliausias dalykas. Vis dėlto suomiai nepanoro nuvykti pasiprašyti. O mes nuvažiavome ir pasiprašėme. Aš jau nekalbu apie pažeminimą – tai tik sentimentai. Aš kalbu apie tai, kad visi tie dalykai turi būti išspręsti šiandien. Ir jeigu jie nebus išspręsti, nebus išspręsti visos visuomenės protu ir valia, mes neturėsime ateities. Pernelyg stipriai yra išniekinta socializmo idėja, pernelyg žiauriai ir istoriškai ilgai ji plėtojosi ydingomis, vėžinėmis formomis. Tik visų žmonių, visų mūsų dvasios apsivalymas gali sukurti ką nors nauja.

Ar galima pozityviai išspręsti šį klausimą? Turbūt pati didžiausia problema yra buržuazinės santvarkos atkūrimo galimybė. Tokia galimybė yra,

tačiau realiai jos realizuoti nepavyktų. Ir ne armijos, ne valstybės saugumo ar kitokiomis prievartos pastangomis, o būtent dėl to, kad patys žmonės nenorėtų. Aš beveik šimtu procentu tuo esu įsitikinęs.

Kodėl? Visų pirma todėl, kad socializmas, ne tokiais pavidalais, koks jis buvo iki šiol, o tikraisiais, esminiais savo pavidalais yra žmonių buvimo alternatyva.

Ką reiškia socializmas? Socializmas reiškia kiekvieno žmogaus buvimo orientuotumą ne jo atskirumo, o jo visuomeniškumo, jo ryšio su kitu žmogumi ir kitais žmonėmis paieškų linkme. Iš tų paieškų turi kilti tokios formos, kurios sudarytų protingą tų naujų bendrabūvio formų ieškančių žmonių buvimą. Štai kas yra socializmas.

Ar jūs norėtumėte atsisakyti šito socializmo paieškų? Kai pasiklausai ar emocijų užvaldytas pamatai, ko gero, norėtum. Ach, po velnių, kiek galima kentėti? Lenkai taip ir padarė su savo „Solidarumu“ – rėmėsi būtent „prekystalių“ psichologija. Tačiau laikantis proto logikos šito daryti nėra būtinybės.

Šiuo momentu labai svarbu tai, kad žmonės yra atsisakę žemės jausmo. Mūsų troškimas nuosavybės kaip tokios nėra didelis. Jūs patys matote, kokia blanki individuali ir kooperatinė veikla. Ir ne dėl to, kad Tarybų valdžia trukdytų įstatymais, kenktų ar pan. Žmonės nenori.

Taip, kol kas mes turime gyvuliuoti šitoje netvarkoje ir neverčiami daryti ką nors iš esmės nauja. Bet ir priversti daryti ką nors radikaliai nauja, mes strimgalviais nepulsime į individualią veiklą, nes tai pernelyg sunkus buvimas. Mes atpratome būti sunkiai, mes įpratome būti lengvai: kartu ieškoti, kartu rasti, kartu išgyventi ir praktiškai nė vienas neprisiimti atsakomybės. Štai kur yra buržuazinės santvarkos atkūrimo reali negalimybė.

Suprantama, tokiomis temomis kalbėtis su kai kuriais žmonėmis būtų visai sunku. Tačiau su tais, kurie nori suprasti, ką visa tai reiškia ir ką gali duoti iš esmės, jeigu mes iš tiesų norime pertvarkyti šitą gyvenimą, su tais, man atrodo, būtų galima sutarti ne tik dėl principų, bet ir dėl tokių veikimo būdų, kurie mūsų šito, kad ir kankinančio, penkiasdešimties metų buvimo socializme nenubrauktų kaip klaidos, o leistų iš jo išmėžti mėšlą ir paimti tai, ką esame sugyvenę kaip savo gyvenimą, kad galėtume juos toliau plėtoti protingomis formomis. Štai kur, mano supratimu, yra svarbiausias mūsų meto uždavinys ir mūsų ateities galimybė. Jeigu bus kitaip, bus dar sunkiau.

Dar keletas pastabų. Daug kam atrodo, kad šita persitvarkymo akcija yra laikina. Nei laikina, nei sugalvota, nei Gorbačiovo noro įsiamžinti istorijoje sumanyta akcija. Tai yra toks fundamentalus visų mūsų bandymas taisyti nuo Renesanso laikų besiplėtojusį netikusį ir ydingą gyvenimo būdą, kad, kai suvoki visas šito taisymo tikrąsias, būtiškąsias esmes, būtiškąjį jo būtinumą, tik tada pamatai, ką mes pradėjome. O mes gerai dar ir nesuprantame, ką pradėjome. Ekonomiką, girdi, taisome. Nesąmonė. Šitaip netaisoma. Tai yra bandymas persiorientuoti. O tai yra baisiausia sunkenybė, kai reikia persiorientuoti ne natūraliai, laipsniškai, pamažu, evoliuciškai, o su įtampa, nenatūraliai, revoliuciškai. Tos visuomeninės akcijos kontrolės ir savikontrolės svarba yra neabejotina. Tragiškiausia yra tai, kad žmonės, kurie turi pakeisti savo dvasią, nežino, kaip tai padaryti. Šito nežino ir tie, kurie pagal savo valstybinę, visuomeninę padėtį ir priedermes į tai turi suorientuoti žmones. Ne tik neišmano, kaip tie žmonės turėtų elgtis, bet kaip ir jie patys turėtų elgtis, kad tie žmonės elgtųsi taip, kaip reikia ir kad jie kontroliuotų to proceso vyksmą. Mes esame absoliutaus nežinojimo situacijoje, nekalbant apie tai, kad daugelio dalykų dėl tų vadinamųjų stabdymo jėgų arba biurokratinės reakcijos negalime įvardyti, nes tai yra politikos reikalas. Mes, kurie filosofiškai aiškinamės tuos dalykus, galime kalbėti viską, o rinkimų tribūnoje taip nepakalbėsi. Ten turi būti politika. Ir tai visiškai natūralu. Daug kas turi būti nutylima, kad būtų pasakoma, kas turi būti pasakyta, kad procesas vyktų pozityviai ir teigiama linkme. Jeigu mes norime anarchijos, tai kalbėkime taip, kaip Rusijoje kalbama iš tribūnų.

Taigi bus ar nebus persitvarkymas – bus ar nebus ateitis apskritai. Čia ne kieno nors malonė, o gyvenimo būtinybė. Trumpai tariant, kitos išeities nėra ir jau seniai nėra. Aš vieno bijau, kad tik nebūtų per vėlu.

ALTERNATYVOS FILOSOFIJAI NĖRA: FILOSOFIJOS INTEGRACINĖ PASKIRTIS

(2003)

Vienijimas, arba integracija, yra, ko gero, vienintelė filosofijos misija, bent jau jos pasiteisinimas ir pateisinimas, nes filosofija neteikia naujų žinių, tai daro mokslas, nesiūlo grožio kaip menas, pagaliau nekviečia į transą kaip tikėjimas, nors pati naudojasi šiais dvasios produktais ir siūlo kitiems juos naudoti. Todėl filosofija savo prigimtimi artimesnė mitologijai arba tiesiog mitui, nes ir dirba savo darbą ji panašiai kaip mitas: ieško tikrumo ir argumentuoja tikrumu. Skirtumas tarp jų vienas: mitas siekia dvasią įtikinti empiriniais tikrumo pavidalais, filosofija – racionaliais. Kad ir kaip būtų, tikslas jų vienas – dvasios nuraminimas, mite dvasiai dar tik trokštant pažinti, filosofijoje – jau pažįstant.

Kodėl apie tai čia kalbu?

Todėl, kad norėčiau bent kiek aprimti, gavęs nors vieną kitą paaiškinimą, bent sau, kodėl pastaraisiais metais filosofija buvo šitaip pažeminta ir suniekinta, kad jau ir Lietuvoje kone įžeidimu laikomas kvietimas laikytis kokių nors principų ar bendrų vertybių (išskyrus europines, nors kokios jos, kiekvienas supranta savaip).

Taip, sutinku: nuo senovės graikų laikų neįvyko nieko esmiškai nauja. Visa po Herakleito, Platono ir Aristotelio buvo tik interpretacijos. Taip, galingos ir produktyvios interpretacijos, ypač subuitinant krikščionybės atneštą judėjiškąją *dvasios* sampratą: iš tų veiksmų per Augustiną ir Tomą Akvinietį iškilo europinė kultūra. Tačiau palyginti su graikų *proto*, arba *logo*, atradimu europinės graikų minties transkripcijos yra mokiniškos.

Kuo gi tokia nepaprasta, epochiška yra senovės graikų mąstysena?

Tuo, kad ji substanciali. Iš principo substanciška, siekianti suvienyti pasaulį ir atrandanti būtį, siekianti būtį pažinti ir kurianti pasaulį. Prade-

dant ikisokratikų *arche,* Herakleito *logu,* Demokrito *atomu,* Platono *idėja,* baigiant Aristotelio *nusu* pasaulis net savo grynosios būties, absoliuto pavidalu yra substancijos koncentratas. Akivaizdžiausiai tai rodo Demokrito atomas: net jo buvimo įrodymas paremtas mąstymo ir to, kas mąstoma, vienijimu – jei tarsime, kad daiktas gali būti dalijamas be galo, prieisime ribą, kurios negalėsime peržengti nesunaikindami daikto, t. y. nepaneigdami mąstymo prielaidos.

Graikai tvirtai stovėjo ant savo žemės. O stovėdami mąstė, kokia ji ir kodėl. Net kalbos faktas, pirmąsyk įsisąmonintas Sokrato, nesuskaldė graikų pasaulio, nors ir padalijo į dvi – žodžių ir daiktų – sferas. Aristotelis bemat rado išeitį: jis sukomponavo žodžių tikrumo ir patikimumo matavimo mechanizmą – logiką. Kadangi silogizmo konstrukcija iš principo integracinė („Sokratas yra žmogus“ ir pan.), tai ir logika, ką nors diferencijuodama, yra iš principo integracinė, tik kitokia nei šamanų ir mitų pasakorių, o teikianti tikrą žinojimą, kai tie mechanizmai naudojami taisyklingai. Tai jau visiškai naujo pasaulio horizontas. Mūsų pasaulio aušra.

Būta Graikijoje ir kitokio mąstysenos racionalizavimo bandymų. Tipiškiausias pavyzdys – Pitagoras ir jo skaičių ir skaičiuotės filosofija, taip ir neprigijusi antikoje nei Europoje iki Dekarto, nes tai buvo visai kito tipo mąstymas – dezintegruojantis mąstymas: *a yra b* logikoje jungė, o *a = b* matematikoje – ne.

Kai Renė Dekartas, Baruchas Spinoza, Gotfrydas Leibnicas, ieškodami galimybės būtį susieti su tašku ar vienetu, įsitikino jos netapatumu jokiam mąstymui, šitaip paneigdami ir mąstymo substancialumą, filosofijos dezintegracinės tendencijos, iki tol dar disciplinuotos scholastine pažinimo kompetencijų ir mokslų sistema, išmetė į erdvę tokius vis labiau besispecializuojančių žinijos sričių fejerverkus, kad jie priminė galingos supernovos sprogimą ir uždengė patį filosofijos horizontą. Bandydamas jį praskaidrinti klasikinės filosofijos dvasia, Georgas Hėgelis pirmąsyk istorijoje filosofiją beveik atvirai ideologizavo. Jam buvo beveik nebesvarbu, ką taip neseniai ir su tokiu gamtamoksliniu uolumu tyrinėjo ir kaip pliuralinę pasaulio vienybę aprašė Imanuelis Kantas. Filosofiją kaip būties paslapties įminimo bandymą galutinai pribaigė du XX amžiaus gyvenimo projektuotojai – Karlas Marksas ir Frydrichas Nyčė.

Taigi filosofijos graikiškąja prasme savinaika yra tiesiog akivaizdi.

Suprantama, Europos gyvenimo žalias medis tik reflektavo filosofiją, o visais laikais jį maitino po ekonomikos dirva cirkuliuojantys požeminiai finansų vandenys.

Tirdamas istorijos kasdienybės gelmes, Fernanas Brodelis XX amžiaus viduryje aptiko, kad dar apie 1380 metus Europa ekonomiškai susikoncentravo aplink Veneciją. „Apie 1500-uosius įvyksta staigus ir milžiniškas šuolis iš Venecijos į Antverpeną, vėliau, apie 1550–1560 metus, Europos ekonomikos centras grįžta prie Vidužemio jūros, tik šįkart svarstyklių lėkštė nusveria Genujos naudai; galiausiai apie 1590–1610 metus jis persikelia į Amsterdamą, kur stabilizuojasi beveik dviem amžiams. 1780–1815 metais jis nusikels į Londoną, 1929-aisiais perkirs Atlanto vandenyną ir įsikurs Niujorke.“ „<…> šie centrai keldavosi iš vienos vietos į kitą lydimi kovų, susirėmimų, didžiulių ekonominių krizių. <…> Visa tai vyksta, žinoma, be matematinio tikslumo“[1], – teigia Brodelis, bet pats istoriją tiria visų pirma matematiniais metodais ir gautais duomenimis remia savo teiginius ir daro prognozes. 1976 metais, kai sakė šiuos žodžius, Brodelis teigė netikįs, kad Niujorkui kaip pasaulio finansinio gyvenimo centrui galėtų pakenkti sunki pasaulio ekonominė padėtis, nes kitur ji esanti dar sunkesnė. Bet kad Europa šiandien stengiasi persikelti tą centrą atgal – tai taip pat akivaizdu.

Jeigu net tokiose sunkiai matematizuojamose srityse, kaip istorija ar ekonomika, buvo galima pasiekti tokių tikslių konstatavimų ir perspektyvių įžvalgų, tai ką kalbėti apie fiziką, chemiją, filosofiją, genetiką ir kitas žinijos šakas: mokslai gimdė mokslus, ir viskas vyko būtent žinojimo matematizavimu ir remiantis fizika, filosofijai paliekant tų mokslo metodų pagrindėjos vaidmenį, ilgainiui irgi nebūtiną: viską pateisino, įteisino ir įtikrino praktinė tų mąstymų ir atradimų nauda.

Logikos *tiesas* pamažu naikino matematikos *naudos*.

Buvo ir tikslas – visuotinės gerovės valstybė, kurios reikalavo tolydžio vis fundamentaliau demokratėjantis viešojo gyvenimo subjektas – pilietis. Gimęs per Prancūzijos didžiąją revoliuciją ir su Napoleono tautų laisvės vėliavomis sušalęs Rytuose, Vakaruose padėjęs sukurti daugiatautes ir daugiarases Jungtines Amerikos Valstijas, jis atlaikė dviejų ideologizuotų pilietybių priešpriešą ir XX amžiaus pabaigoje pasijuto galįs siekti kosmopolitizuotos visuotinės gerovės. Tiesa, visuotinės žmogaus teisės tą

[1] Braudel F. *Kapitalizmo dinamika*. Vilnius, Baltos lankos, 1994, p. 95.

procesą pavertė kadaise Tomo Hobso įžvelgtu realiu „visų karu su visais“ arba – geriausiu atveju – „mažumos prievartos daugumai“ instrumentu.

Būta ir prielaidų. Šaltojo karo metais korporacijų sukauptas kapitalas, dažnai viršijantis nacionalinių valstybių biudžetus, apsiginklavęs savo funkcionavimui būtina juridine tarptautine teise ir sukūręs būtiniausius savitaigos institutus (kalbu apie Pasaulio banką, Tarptautinį valiutos fondą, Pasaulio prekybos organizaciją), įgijo ir galimybę reguliuoti pasaulio politinius procesus konstruojant vienapolį pasaulį. Tiesa, besąlyginis maksimalaus pelno siekis sukūrė naują pasaulinio skurdo ir pasaulinės prabangos situaciją sociume ir globalinių grėsmių situaciją gamtoje.

Visa tai yra pasaulio tolesnės demokratizacijos ir visuotinės gerovės kūrimo tikrovė ir turinys.

Ar tai reiškia, kad šiandieninis pasaulio demokratizacijos procesas ir yra galutinis antikos idealų įgyvendinimas, Pirmuoju ir Antruoju pasauliniais karais, karais Balkanuose, Afganistane, Irake, Čečėnijoje vis mušant netikėlius? Būtų galima taip teigti, nes juk ir pagal graikiškąjį idealą piliečiais galėjo būti ne visi – buvo *atliekamųjų*. Nors pagal krikščioniškąjį idealą kiekviena siela pati savaime vertinga. Tiesa, ši samprata šiandien taip pat naikinama.

Antra vertus, ar gyvenime realizuota demokratija iš tiesų ir negali atsirasti niekaip kitaip, kaip numarindama filosofiją ar, geriausiu atveju, nukišdama ją į uošvės kambarėlį?

Tai, žinoma, patogu: nebus nei kam klausti, nei kam atsakinėti, kas atsitiks ir su tokia matematizuotos žinijos produkcija – biorobotais, klonidais ir kitais metahuminidais? Kas bus elektronizuota ir totaliai manipuliuojama natūraliai atsiradusia žmonija? Atliekamoji žmogiškoji biomasė?

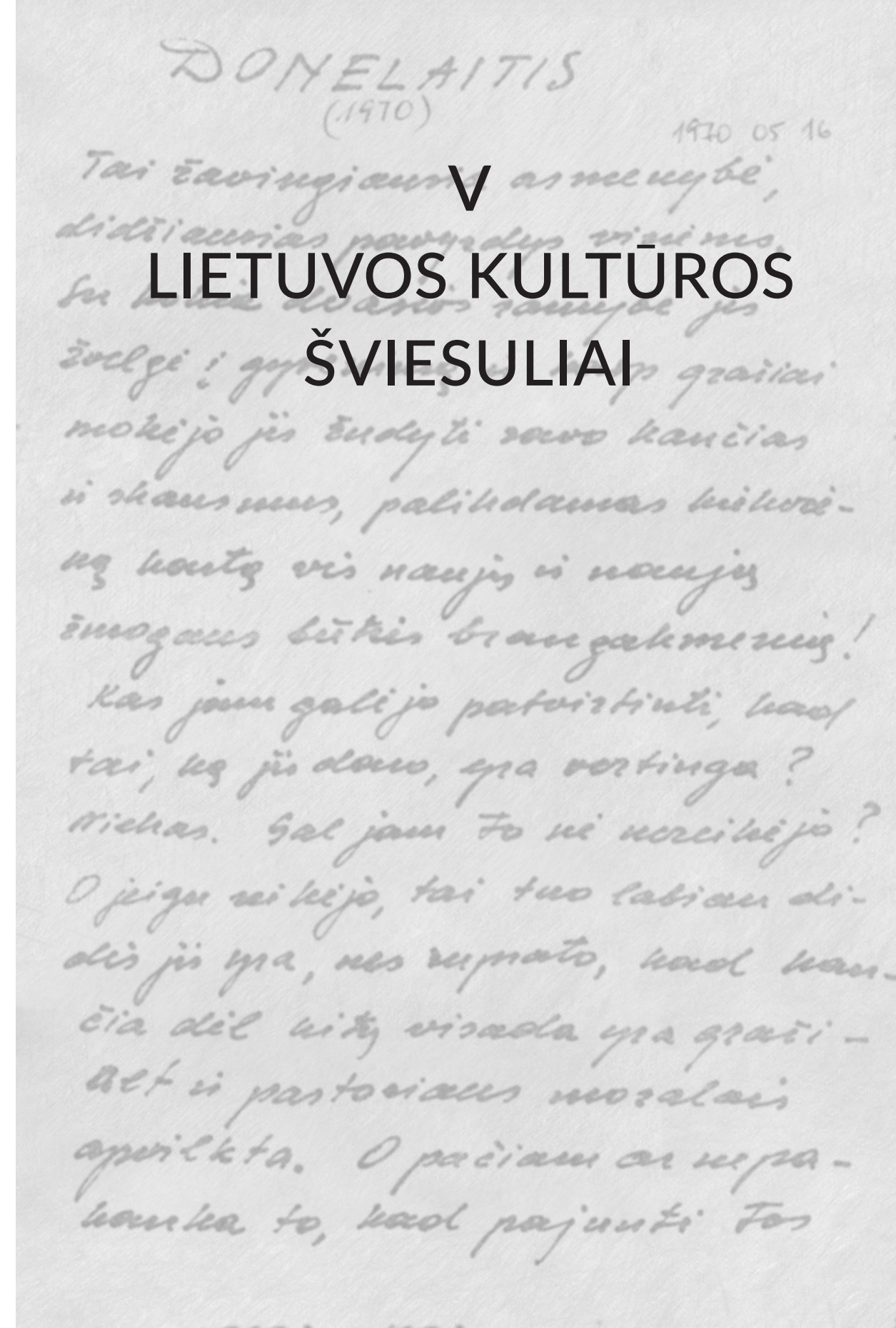
Tačiau jei antiką pavadintume žmogaus racionalizavimo, viduramžius – jo spiritualizavimo, tai naujuosius laikus turėtume pripažinti jo aplinkos ir jo paties matematizavimo era (nes kas yra kad ir genų inžinerija?). Ar tai nėra dar viena visai nauja tikrovė, šiandien dar taip prislėgusi humanistinį protą ir dvasią, kad lieka dar nesuvokta ir chaotiškai pasklidusi? Ar tai nėra pats rimčiausias fundamentalus iššūkis mūsų pažintinėms galioms?

Noriu atkreipti dėmesį į vieną nedidelį, bet reikšmingą antikos ir Europos filosofijos faktą, atvirai įvertinti vengtą, labiau Absoliutui priskirtą būties savybę – laisvąją valią, kurios sutaikymui su žmogiškojo buvimo ribotumu ir monotonija tiek dėmesio skiria Rytų filosofijos.

Netgi totalinės manipuliacijos sąlygomis kiekvienas žmogus, jeigu tik jis bus natūraliojo genofondo palikuonis, turės laisvos valios raiškos galimybę. Sukilimas prieš savo socialinę atskirtį, savo žmogiškąjį niekingumą, netgi prieš būties absurdą bet kuriomis sąlygomis ir toliau bus jo ir tik jo asmeninė prerogatyva. Netgi neontologizuodamas, nesocializuodamas, o tik personalizuodamas šią savo prigimtinę kokybę, kiekvienas žmogus bet kuriomis aplinkybėmis yra gėrio ir grožio subjektas. Ar tai nėra amžinosios tikrumo ir tiesos ištakos? Tiesos nauda, o ne naudos tiesa paremto gyvenimo atramos? Net jeigu įgyvendinusi vieną savo idealų – demokratijos idealą, filosofija pati sau tampa idealu – atsikūrimo būtinybe, tai ar nėra to atsikūrimo esminiai šiandieninę demokratiją pranokstantys klausimai, tokie kaip *tiesa* ar *nauda, „visų karas su visais“* ar *totalinė manipuliacija, stabili žemiškoji civilizacija* ar *kosminė emigracija* ir kiti panašūs?

Taigi filosofijos niekas nepažemino. Šiandien ji tiesiog išnaudojo vieną savo mąstysenos krypčių ir mąstymo džiaugsmą pakeitė mąstymo sukurtų produktų džiaugsmu. Blogiausia yra tai, kad jų produkavimo ribos jau apčiuoptos, tik dar nenorima tai pripažinti. Nors daug kas jau yra linkęs teigti, kad pasaulis yra pasukęs ne ten.

Yra du problemos sprendimo būdai: eiti tuo keliu nemąstant ir laukti, kol viskas baigsis natūraliai. Jau matyti ir šio proceso ribos: 2001 m. rugsėjo 11-oji, 2003 m. kovo 20-oji. Antras būdas yra filosofiškesnis. Jeigu politika dėl saviraiškos gali susikurti Jungtines Tautas, kapitalas – Pasaulio banką ir visą „šventąją trejybę“, tai kodėl žmogaus mintis negali susikurti nuolat veikiančio ir į globalinius klausimus atsakymo ieškančio minties instituto? Ne retkarčiais susirenkančio pasaulio filosofų kongreso, o nuolat veikiančio. Ir net jeigu šis pasaulinis mąstytojų forumas nieko negalėtų pasiūlyti, tai bent būtų aišku, kad filosofai dar nieko negali. Tada galėtume nereikšti pretenzijų, kad filosofai persikvalifikuoja į politologus (tai dabar masinis reiškinys Lietuvoje), ir neieškoti garsių pavardžių – jas kažkas juk ne dykai garsina. Tąsyk būtų galima ramiai ir galutinai diferencijuotis: *sėkmingiesiems* sėkmingiau išpažinti ir įgyvendinti globalizmo ideologiją, nesėkmingiesiems, arba *atliekamiesiems*, personaliai kontempliuoti gėrį ir grožį, o visiems kartu – tikėti naujaisiais mitais.

V
LIETUVOS KULTŪROS ŠVIESULIAI

DU ETIUDAI APIE DONELAITĮ

1. *Donelaitis*

(1970)

I

1970 05 16

Tai žavingiausia asmenybė, didžiausias pavyzdys visiems. Su kokia dvasios ramybe jis žvelgė į gyvenimą ir kaip gražiai mokėjo jis žudyti savo kančias ir skausmus, kiekvieną kartą palikdamas vis naujų ir naujų žmogaus būties brangakmenių!

Kas jam galėjo patvirtinti, kad tai, ką jis daro, yra vertinga? Niekas. Gal jam to nė nereikėjo? O jeigu reikėjo, tai tuo labiau didis jis yra, nes suprato, kad kančia dėl kitų visada yra graži – net ir pastoriaus moralais apvilkta. O pačiam ar nepakanka to, kad pajunti tos kančios amžinumą ir laikino jos įsikūnijimo po būro sermėga trapumą? Ir negi gali tikėtis didesnio atpildo, kaip tau tekusi galia tą jos laikiną apdarą padaryti nesunaikinamą. Bent sau.

Kristijonas Donelaitis – šių dienų geriausių Lietuvos jėgų simbolis.

Donelaičio jėga ta, kad jis suvokė istoriją – matė ją nuo Vergilijaus iki Tolminkiemio iš padangių aukštybės, iš miglotos praeities srūvančią į dar miglotesnę ateitį, ir tai, kas buvo pastovu šiandien, gimdė jame meilę, panašią į Viešpaties meilę <…> netobuliems, nelaimingiems, laikiniems, bet vis dėlto – saviems, savo vaikams.

1970 07

Lygindamas prie Tomo Sakalausko straipsnyje „Naujasis Donelaičio portretas“[1] išspausdintus Donelaičio atvaizdus, nesunkiai gali pastebėti, kaip kiekvieną Donelaičio portretą kūrusių autorių veikė mitai apie lietuvių *lyriškumą*, Donelaitį kaip *kunigą* ir Donelaitį kaip *poetą*.

[1] *Švyturys*, 1970, nr. 13.

Kad naujasis portretas yra tikriausias, rodo Vinco Mykolaičio-Putino straipsnis[2], kuriame pabrėžiamas Donelaičio dvilypumas: jo išsilavinimas, intelektualumas ir kartu – valstietiškumas visais aspektais.

Tai bene ir bus Donelaičio portreto sprendimo raktas.

Viena vertus, Donelaitis – muzikas, Donelaitis – poetas, Donelaitis – mechanikas, Donelaitis – pamokslininkas, žodžiu, eruditas, talentas; antra vertus, Donelaitis – valstietis tarp valstiečių, toli nuo kultūrinių centrų rafinuotų poveikių, vienas sau mėgaujasi tuo, ką turi, ir mėgaujasi valstietiškai – ir estetiškai, ir utilitariškai.

Vergilijus jam netrukdo kalbėti apie šūdvabalį, fortepijonai jam reikalingi, kad yra draugų, kuriuos tuo bus galima prablaškyti, o mikroskopai – kad dienos tokios saulėtos ir tuščios…

Jame gyvena du žmonės, tačiau utilitarinis – stipresnis. Estetiniai dalykai jam yra priemonė prisitaikyti, išgyventi, gyvenimui pajungti savo sielą, kuri apsivaisino pasaulio turtais, bet apmusijo čia.

Dėl to Donelaitis ir kenčia. Bet rašo vis dėlto *mokydamas būrus*. Meistriškai sako pamokslus, nes turi prirašęs poemų, laiškų, pastabų įpėdiniui, nes šiek tiek nutuokia apie istoriją, bet vis dėlto nori tvarkos ir sau, ir prieš vyresnybę.

Taip, poezija ir muzika netrukdo jam įnirtingai bylinėtis. Ne, greičiau bylinėtis padeda poezija ir muzika.

Čia yra Donelaičio esmė.

Jo poezija – laimingas atsitiktinumas pasauliniu mastu, o dar labiau – mums. Ji tokia savotiška ir išėjo, kad gimė užkampyje, ir nežinia, kiek čia yra sąmoningos valios, o kiek aplinkybių nuopelnas. Donelaičio nuopelnas – jo imli dvasia. Ir tai ji – gamtos dovana.

Donelaičiu poetu, Donelaičiu genijumi pavertėme jį mes, nes tokio labai reikėjo. Dėkui jam, kad suteikė tokią galimybę. Tačiau piešiant jo portretą genijaus mitas turi būti išsklaidytas. Donelaitis – visų pirma tam tikrą gyvenimą gyvenantis žmogus. Jis ir pats sau toks.

Aureolę jam uždeda istorija. Būtent tuo Donelaičio atvejis yra retas ir įdomus (palygink panašiai „tautos pranašų“ padėtį suvokusius Rabindranatą Tagorę, Johaną Volfgangą Gėtę ir kt.).

[2] Mykolaitis-Putinas V. *Raštai*. T. 10. Vilnius, Vaga, p. 237–305.

Iš kur Donelaitis galėjo suvokti tautiškumo dalykus? Tai yra ta pati nesąmoninga paprasto žmogaus psichologija (palygink tautosaką – kas ne savas, tas nekoks, tas blogas) ar „išskaitytas“, suvoktas dalykas.

Tautiškumo idėjų šaknis būtina susekti.

1970 08 11

Donelaitis yra tipiškas pavyzdys, kaip pasaulio problemos yra sprendžiamos, sprendžiant tik savo problemas. Jeigu kūryba pati savaime to neparodo, tai jo asmenybės rekonstrukcija tai įrodo. Ypač reikšmingi šiuo požiūriu dalykai yra jo „Gromatos“ būrams dėl pievų. Rūpestingas, tvarką mėgstantis seniokas, jaučiantis pasaulio grožybę ir noro, kad jis būtų dar gražesnis, pritvinkęs tiek, kad, nerasdamas galimybės visa tai realizuoti praktikoje, jis griebiasi ir poezijos, gražių pamokslų būrams – štai kas yra Donelaitis. O kad jis tai daro taip, kaip niekas kitas jo meto Europoje – mūsų laimė. Taip jis perauga į Europą, bet tik tada, kai mes patys išaugame tiek, jog turime poreikį prasibrauti į Europą (pasaulį). Tą poreikį realizuoti mums kaip reta palankus Donelaitis, ir mes jį „atrandame“. Jei mes anksčiau būtume subrendę, Donelaitis seniai būtų žinomas visuose kampuose.

Taigi poetui poeto aureolė uždedama ne jo paties, o tautos rankomis. Ir tai pareina nuo to, kiek poetas sugeba sutapti su tautos reikmėmis ir jas išreikšti.

Mielieji kolegos, kurie ginčijatės dėl romanų! Rašykite ne romanus, o knygas apie mūsų reikalus, – štai kas yra romanai. Nereikės ginčytis, kas knygą išveda į pasaulinę plotmę – knyga pati išeis. Ją atras, kaip atradome Donalicijų.

Beje, Mariaus Katiliškio „Miškais ateina ruduo“ – pirma apie mužiką jo mužikiškoje aplinkoje nemužikiškai parašyta lietuvių knyga. Kaip ir Antano Škėmos „Balta drobulė“ – apie mužiką, patekusį tarp civilizacijos dantračių.

II

1970 07 26

1. Donelaitis po pamaldų bažnyčioje rašo savo „Pastabas įpėdiniui“. Atsimena bažnyčioje suklupusius žmonelius, galvoja apie savo pamokslą. Taip, ta Pričkaus pasaka labai tiko, žmonės buvo sudominti. Kai atvažiuos

gretimos parapijos klebonas, kai atsigers arbatos ir paskambins, temstant, jis paskaitys jam gabalą. Jis pats jautė pasitenkinimą, kažkokį palengvėjimą. Į bažnyčią spindo saulė, šlamėjo šventoriaus medžiai, ir Donelaitis, užvertęs knygą, išėjo lauk. Dvaro pusėje kažkas rėkavo. Nelabieji vokiet-palaikiai, visur jų pilna.

2. Reikėjo derinti fortepijoną. Greitai jo atvažiuos pasiimti, negi pasiteisinsi laiko neturėjęs. Nepatikės, kad jau kuris metas jam fortepijonai ne galvoj. Jis mąsto apie savo būrus, bažnyčią ir tą Pričkaus pasaką. Gerai veikia žmones, o ir jam lengviau…

Užkandęs kumpio su paraugintais agurkais, Donelaitis išsitiesė savo darbo kambaryje, bet greit pakilo ir išėjo.

Jis ilgai vaikščiojo po medžiais galvodamas apie savo būrus, visus jų darbus ir gyvenimus, o kai saulė pakrypo vakarop, grįžo į kambarį ir atsisėdo prie stalo.

Artėjo ruduo su visomis savo gėrybėmis ir linksmybėmis, ir ta vakaro tyla, ir minčių mintys, ir jis paėmė popieriaus lakštą, pamirkė plunksną. Senis Vergilijus turėjo didelę dvasią, seni laikai liejosi ir į Donelaičio širdį ir šitų laikų gražumas, ir bėdos turėjo susilieti čia, popieriaus lape, palengvinti jo dvasią ir buitį.

3. Donelaitis laukė savo kolegos. Atiduos jam termometrą, pašnekės, paskambins, o paskui perskaitys jam tą naują pluoštą.

Popietę atbildėjo svečias, brikelėn savo bėrį pasikinkęs. Pasiglebėsčiavo abu, papietavo, išgėrė vynelio, o kai susėdo prie arbatos, tai ir nebuvo kalboms galo.

Paskui jis paskaitė.

– Duok persirašyti, Donalicijus, gerai parašei, tarsi kas būtų man mano dalykus papasakojęs.

– O ne, ne! – užsigynė Donelaitis, – ne, brangus drauge, dar čia reikės taisyti, o ir tai tik maža dalis, ką galvoju parašyti. Visus metus noriu taip aprašyti, visus mūsų vargus. Tada…

– Prižadėjai – tesėk, – pasakė kunigas.

O kai jis išvažiavo, ilgai sėdėjo tamsoje ir galvojo. Matė, kaip pjauna kiaules, ir lengvas dūmelis kyla priešaušryje į dangų, kaip bogina į Rygą grūdus, kaip prakaituoja laukuose ir suplukę geria palaikį vandenį.

Visi metai ėjo prieš akis, ir Donelaitis taip susijaudino, kad atsisėdęs prie stalo vėl turėjo pakilti ir išeiti į vakarą.

Rašyti šiandien jis negalėjo.

4. Metų giesmės buvo baigtos. Jis skaitė jas vakarais ir taisė, ieškodamas teisingesnių žodžių, tokių, kurie iš karto patrauktų. Bet įkarštis nuslūgo, atlėgo. Kažkas pasitraukė, jis jautėsi pavargęs.

Iškankino teismai. Ilgai taip jis netęs, bet kol galės – nepasiduos. Jokiu būdu – šitiems šunėdoms. Jis dar pakovos, jis ne iš tų, kurie nemato, kas darosi, ir nesupranta.

Jis daug žino ir daug supranta, ir tas, kuris ateis, taip pat galės pasimokyti. Viską jis surašys savo įpėdiniui, ir ne taip greitai vokietis užgoš Tolminkiemį, ne.

O jis jau pavargo. Jau ir apie mirtį galvoja. Nežinia, kiek jam dar skirta, bet pasirengti reikia.

5. Buvo pavakarys. Donelaitis parėjo iš bažnyčios labai nuvargęs. Reikėjo dar pažiūrėti ūkį, pabaigti lęšį, bet jėgų nebebuvo.

Jis atsigulė ir bemat užsnūdo. Pakirdo, šalto prakaito išpiltas. Lyg kas paglostė jį, vėsus, drėgnas. Jam pasidarė nejauku, bet tuoj vėl užsnūdo.

… Kai atėjo žmona kviesti jį vakarienės, senasis miegojo. Ranka buvo nukarusi ir kažkodėl balta. Žmona priėjo ir pajudino jį.

Mirė jis ramiai, kaip ir gyveno, nepabaigęs visų darbų, tik du – savo gyvenimą ir „Metus“.

Epilogas. Senojo Donelaičio knygą įpėdinis padėjo bažnyčios palėpėn. Žmona susirinko jo giesmes ir šventėmis pasivartydavo, pasiskaitydavo. Ji leido nusirašyti jas Donelaičio draugui.

Būrai palydėjo savo kleboną ir grįžo prie darbų. Vokiečiai keikėsi ir siautėjo. Įpėdinis gėrė degtinę ir mušė savo žmoną.

Paskui senoji numirė, atlaisvino kambarį, į kurį susikraustė įpėdinis.

Paskui užėjo karai. Per Europą ritosi prancūzai, ėjo rusai, į savo dvarus vokiečiai grįžo kaip išbadėję vilkai.

Būrai lietuviai visai susitraukė, kiti, turtingesni, nė prisiminti lietuviais buvę nebenorėjo.

Bet su senojo klebono giesmėmis ėmė dėtis keisti dalykai. Jas išleido Karaliaučiaus profesorius Liudvikas Rėza, paskui ir kiti vokiečiai.

Paskui ėmė spausdinti krutėti pradėję lietuviai, o kai sukūrė savo valstybę, nedidelę valstybėlę prie Baltijos kranto, nago juodymą nuo buvusių baltų žemių, savo negausiame kūrėjų panteone pirmuoju pastatė Tolminkiemio prabaščių.

Ir toliau keisti dalykai nesiliovė. Siautėjo karai, vieni kūrėjai krito, kiti kėlėsi, o Tolminkiemio klebonas sėdėjo savo garbės krėsle kaip sėdėjęs. Jį skaitė vaikai visose mokyklose, menininkai piešė jo portretus, ėmė versti į pasaulio kalbas ir šnekėti apie tas giesmes kaip įdomų, labai originalų žmonių poetinės kūrybos pavyzdį.

Donelaičio 250 metų gimimo sukaktis buvo paskelbta pasauliniu įvykiu. Visuose Žemės kampeliuose, apie kuriuos klebonas nė nutuokimo neturėjo, minėjo jo vardą, skaitė apie jo būrus.

O labiausiai – Lietuvoje.

Net jo kaulus atkasė ir ištyrė, kaip atrodė jo veidas.

Ir tuo dar ne viskas buvo baigta.

Nes gyveno tauta, kuriai jis priklausė, kuriai kūrė, gyveno ir norėjo gyventi, o seniai jau miręs prabaščius padėjo jai.

Šlovės aureole buvo apgaubta senio galva, jo garbei buvo sukurtos poemos…

Senajam Tolminkiemio klebonui istorija suteikė tokį gyvenimą, apie kurį jis nė svajoti nesvajojo, ir tokių bruožų, kurių jis net nenutuokė turįs.

Senąjį Donalicijų ištiko visų genijų likimas.

2. *Pamokslas kaip gyvenimas*

Keletas pastebėjimų Kristijono Donelaičio 300-ojo gimtadienio metą

(2014)

Kas turi atgyti dainoj,
Turi mirti gyvenime.
Frydrichas Šileris

Galėtų būti ir atvirkščiai – gyvenimas kaip pamokslas, nes Kristijonas Donelaitis gyveno taip, kaip pamokslavo. O savo didžiausią pamokslą –

„Metus“ – pasakė *ant visų amžių*, dar sykį paklausdamas, negi iš tiesų tauta į savo šedevrą turi išeiti per mirtį?

Tris didžiuosius širdies darbus pastoriaudamas dirbo Donelaitis: ugdė sodą, konstravo klavesinus ir rašė eiles.

Sodas buvo kūnui, klavesinai – dvasiai, o poezija – sau. Arba sielai. Tai yra – sau kaip visumai su savo esme – nuolat nerimstančia, ieškančia, kenčiančia ir tikinčia būties begalybe savyje, kuri vadinama siela. Galima numirti nė nesužinojus, kas skaudina arba kelia tave tavyje pačiame, bet jeigu bent sykį pajutai vienatvę ir įsiklausei – suprasi, sužinosi. Nes vienatvė – tai savo vientisumo, susyk ir atskirumo pajautimas tau pirmąsyk ar darsyk atsivėrus būčiai. Donelaitis turėjo ne vieną progą giliai ir ilgai žiūrėti būčiai į akis. Atsakymas jai buvo visas Donelaičio gyvenimas pastoriaujant – padedant kitiems, to gal ir nežinantiems, pakelti savo vienatvės naštą. Atsakymas sau buvo „Metai“ – poema apie Saulės rate sukamo nebaigtinumo troškulio sutaikymą su visokiais baigtinumais, bet taip, kad jie atrodytų gražūs.

„Metai“ – tai pasakojimas apie žmonių gyvenimą taip arti gamtos, kad nuo jos, rodos, dengia tik pastoriaus pamokymai ir pabarimai; „Metai“ parašyti tokia liaudiška kalba, kad, atrodo, kalba patys lietuvninkai būrai; „Metai“ išskleisti ritmu, kuris ateina iš antikos graikų ir romėnų herojinių epų ir savo sunkiasvore, žemės gelmes drebinančia eigastim virš visų laikinumų kelia ir lietuvninkų dramą. „Metai“ – poema, unikali ne tik Europos, bet ir visoje žmonių raštijoje, savo galias skleisianti tuo ryškiau, kuo sparčiau bus linkęs susitraukti šiandieninis pasaulis. Vos prieš porą šimtų metų Prūsijoje sugebėję išleisti pirmą lietuvišką knygą (1547), o Abiejų Tautų Respublikoje vis giliau grimzdę į makaroninę katalikiškų raštų kalbą, lietuviai staiga susilaukia tokios dangaus aukščio giesmės! Kas tai? Kaip tai? Kodėl tai?

„Metai“ – vienatvės būtyje giesmė, tiesos bylojimas, kai į pasaulį pažvelgia siela. Sakymas, kaip turėtų būti gyvenama, kad buvimo našta būtų lengvesnė bent tiems, kuriuos reikia atjausti.

Donelaitis visada tvirtas. Dažnai – liūdnas, kartais – įtūžęs, bet niekada – ištižęs. Toks gali būti tik tas, kuris pro būties viršugalvį pažvelgė į nebūtį ir nepalūžo. Priešingai – stojosi liudyti ir rodyti pavyzdį. Kad vienatvė nevirstų vienišumu, ieško draugystės. Viešpats nedavė per Aną Reginą susilaukti ne tik vaikų, bet ir meilės, ir jis su džiaugsmu sutinka kiekvieną jo dvasiai atliepiantįjį, netgi lietuviškųjų aspiracijų neturintį kaimyninio

Valtarkiemio pastorių Johaną Heinrichą Kempferį, ką jau kalbėti apie jo ganomų būrų likimui neabejingus Pilypą Ruigį, Petrą Gotlybą Milkų, Adomą Fridrichą Šimelpenigį, Joną Gotfrydą Jordaną. Tačiau jie – tik gyvenimo epizodai. Jo vienatvė nuolatos deginama sode, nuodijama barometrų gyvsidabrio garais, užglostoma klavesinų plunksnelėmis. Ir, žinoma, išsakoma bažnyčioje. Čia Donelaitis gali sau leisti, privalo sau leisti viską, ką yra supratęs per gyvenimą ir ko nedraudžia pastoriaus pareigos. *Sakymai* ganomiesiems, kurie nebuvo nei romūs kaip medžiai, nei darnūs kaip muzikos instrumentai, nei kilnūs kaip poezija, buvo sunkiausi iš jo darbų. Nuolatinis ėjimas į nežinomybę, susidūrimas su inertiška tikrove, kartais neįveikiama ir nuraminama tik viltyje, bet neišvengiama, nes tas susidūrimas – tai jo pašaukimas, jo lemtis liudyti Martyno Liuterio priesaką neužmiršti, kad kiekvieną žingsnį, kiekvieną savo buvimo akimirką žmogus vienas pats stovi Dievo akivaizdoje, akis į akį su Dievu.

Ta nuostata, porą šimtmečių protestantizmo teoretikų ir praktikų interpretuota ir perinterpretuota, veikiama negailestingos tikrovės ir gerokai užvualiuota, sušvelninta, savo pirmaprade prasme Donelaičiui buvo puikiai suvokiama. Kitaip tikrai nebūtų reikėję savo pamokslų apie pasaulį ir gyvenimą jame, kad ir kokie gražūs jie būtų, o vis tiek nebaigti, atviri, šerpetoti, vieną gražią dieną sėdus sudėlioti į baigtinį, sutramdytą, nuramintą tikrovės pavidalą – poemą, kuri savo tobulumu gal ir pelnys kada Dievo malonę. Liuteris su savo „aš stoviu čia ir negaliu kitaip“ ir „esu akis į akį su Dievu“ yra tikrasis ir didysis Donelaičio asmens ir kūrybos įkvėpėjas, jų šaknys ir šakos. Nieko tikro kūrėjas sukurti negali, jeigu jis netiki.

Tiktai tikėjimas atlaiko tikrovę, kad ir koks būtų jos svoris. Nėra jokios abejonės: Liuterio idėjinis individualizmas yra ir Donelaičio laikysenos filosofinis pamatas. Atsakomybė už save kiekvieną gyvenimo akimirką esant Dievo akivaizdoje perkelia Kristijoną iš nežinomybėje liekančios jo vaikystės į Karaliaučiaus universitetą, kai kiti jo amžiaus jį jau baigia, bet padeda įveikti ir mokslus, ir ištverti badą iki alpulio, ir vienatvę kambarėlyje prie Žuvų turgaus, iš kur, be kitų vertybių, išsineša tvirtą nusistatymą tvardytis ir būti moralus bet kokiomis aplinkybėmis.

Ta pati Dievo akies linija perveria jo visus santykius ir su mokiniais Stalupėnuose, ir su ganomaisiais Tolminkiemyje, nes „be Dievo sviete nieks negal nusiduoti“. Bėda ta, kad yra stojus gadynė, kai velnias su visais savo mokslais „vogt, klastuot, išplėšt ir su gvoltu pasisavyt, šelmys-

tes pramanyt, kekšaut bei Dievą paniekyt“ neboja. Betgi ir lietuvninkai, tie biedni nabagėliai, „gėdiškus vargus ar stroką sau pasidaro“, „ypačiai, kad ant svodbų, jau durnai prisiriję, būriškai bei kiauliškai tuo pradeda šūtyt“, „ir girti kits kitą prie galvos nusitvėrę / nei razbaininkai ant aslos vemdami tąsos, kad vėmalai visur per visą karčemą teška.“ „Ak, kur dingot jūs, barzdotos mūsų gadynės, / kaip lietuvninkės dar vokiškai nesirėdė / ir dar vokiškus žodžius ištart negalėjo!“

Velnio „su savo mokslais velniškais“ įveikimas yra tiesioginė religijos priedermė. O štai vokiška ir net prancūziška ant būrų ganytojo griūvanti tikrovė yra jo asmeninių pajėgų ir sugebėjimų reikalas.

Kad jis yra lietuvis šitame vokiečių, prancūzų ir kitų svetimšalių plūdesy Prūsijon po didžiojo maro, Donelaičiui aišku nuo mažumės. Kad jis priklauso tiems, kurie vadinami lietuvninkais ir yra savi – taip pat aišku („ak lietuvninkai, širdingi mano broleliai!“). Savi ne tik gimtimi, artimi ir dora, ir tik „šveisteris ir prancūzas“ bei vokietis pasipūtęs raspustą čia daro, ir moralinis atsiribojimas nuo jų yra būtent tas veiksmas, problemą sprendžiantis pastoriui Kristijonui priimtiniausiu ir lietuvninkui būrui palankiausiu būdu. Ir pastorius Kristijonas puslapis po puslapio ir autoriaus, ir Pričkaus, ir Selmo, ir Lauro ir kitų bendruomenės autoritetų lūpomis, o kai reikia – ne tik liežuviais, bet ir pagaliais moko visokius Slunkius, Plaučiūnus irgi Pelėdas.

Bet kai šitaip gražiai besipasakojant štai vakmistras pasirodo ir besispardydams taip baisiai keikti pagauna, „kad sviets visas su visais daiktais padrebėjo“, Donelaičiui nelieka nieko daugiau, kaip vėl prisiminti velnio kėslus ir tik pasakoti, kur iš baimės nupuolė slėptis syveida, starluks, varlės su rupūžėm, žiurkės su pelėm ir daug daug pusgyvių žvirblių – „taip tas neprietelius prasikeikė“. Dočį, kad ir „nesvietiškai pagadintą“, kai Gryta su Selme ir Berge žolelėm ir tepalais atgaivins, gal dar bus galima kiek paprotinti, o ką tu padarysi vakmistrui – juk jis policija, valdžia, kad ir žemiausia. Ką jau kalbėti apie amtmoną ar amstrotą, kad ir kiek jie „muštų per ausį“!

Štai čia ima skleistis tikroji Donelaičio drama.

Donelaitis yra tipiškas žmogus ties dviejų kultūrų riba. Tiksliau: dviejų kultūrų susikirtimas eina tiesiai per jo širdį. Kilme būdamas lietuvis, kultūra jis yra vokietis. Ir ne tik dėl to, kad puikiai kalba vokiškai, kad taip pat iškalbingai rytais sako pamokslus vokiškai, o vakarais – lietuviškai, – tai tik išoriniai faktai. Jų vidinė tikrovė tokia: kad ir koks moralinis pašle-

mėkas tas vokietis, jo pusėje galia ir valia, ir jeigu tu nori būti pastorium, o tavo gentainis galėtų bent jau per svodbą sočiai prisivalgyt, jis neturėtų „prieš vėją pūsti“, tu turėtum rytais vokišką pamokslą rėžti, o jis – „greitai į mielą baudžiavą bėgti“ ir visus metus dirbti, kaip tik lietuvninkai temoka. Donelaičiui iki ašarų gaila baudžiavos *kiaulidėj* gyvenančio *brolelio*, bet atjautą, gailestingumą paprastai visada nukerta galios valia. Juo labiau kad ta galia – kylanti vokiška Prūsijos Karalystė.

Donelaičio laikais etniniai prūsai Prūsijoje jau buvo, galima sakyti, išnaikinti. Lietuvių sparčiai mažėjo: 1756 metais iš trijų tūkstančių Tolminkiemio gyventojų tūkstantis buvo lietuviai, o po šimtmečio, 1858-aisiais, – nė vieno. Didysis jų naikinimas pradėtas su kolonizacija po 1350 metais kilusio didžiojo maro, apie du trečdalius gyvybių nusinešusio ne vienoje gyvenvietėje nuo Mielkiemio, Tolminkiemio iki Vėluvos, Labguvos, kur iki tol lietuviai sudarė daugumą. Kai 1743 metais dvidešimt septynerių Donelaitis grįžo į Tolminkiemį, viskas buvo labai pasikeitę: nebebuvo vienalytės lietuviškos bendruomenės, dvarus valdė vokiečiai, lietuviai buvo tapę baudžiauninkais, o Prūsiją tvarkantys monarchai negailestingai ir nuosekliai kėlė ją į Europos istoriją lemiančią jėgą. Po Abiejų Tautų Respublikos karo su Švedija Frydrichas Vilhelmas II Brandenburgą pagaliau sujungė su Rytų Prūsija ir padėjo pamatus Prūsijos Karalystei, kuri dėl vokiečių nacionalizmo ir diduomenės racionalizmo vokiečių žemes Bismarkui leido sutelkti į Vokietijos imperiją.

Vokiškoji Prūsija nebuvo tautinė valstybė. Kai išsekusią Vokiečių ordino valdomą teritoriją didysis magistras Albrechtas Brandenburgietis reorganizavo į pasaulietinę valstybę, kad netaptų visišku Latvijos vasalu, jis stengėsi suartėti su Lietuva, visokeriopai remdamas reformacijos plėtrą. Dar kartą lietuviai į valstybinės politikos lygį buvo iškilę Napoleono karų metu, kai Frydrichas Vilhelmas III buvo priverstas su žmona Luize glaustis Klaipėdoje. Deja, ir Lietuva, ir Lenkija XIX amžiuje jau buvo ištrintos iš pasaulio žemėlapio, o Prūsija ne tik laikėsi, bet ir kilo, stiprėjo, nes buvo stojęs nacionalinių valstybių formavimosi metas, kurių sėkmę lėmė susitelkimas ir jėga. Germanizacija pamažu tapo nacionaline politika.

Vokietėjimas spartėjo, deja, ne be pačių lietuvninkų valios: jau Donelaičio laikais buvo įsigalėjusi nuostata, kad į *žmones* galima išeiti tik per vokiečių kultūrą. Donelaitis buvo klasiškas tokio požiūrio įsikūnijimas. Ir jis sąžiningai vokiškai sakė pamokslus, vertė vokiškus dokumentus, siūlė

vokiškai pavadinti naują kaimą ir neturėjo nė menkiausios minties, kad būtų galima priešgyniauti tvarką ir rimtį garantuojančiam monarchui.

Donelaitis yra *išėjęs* į žmones. Tik *atjaučiantis* tuos, kuriems nebuvo lemta pakilti virš jų prigimtinės luominės padėties. Donelaitis, atrodo, nė nesuvokia, kad Dievo ir jo akyse vyksta itin svarbus naujųjų laikų procesas – irstančią visuomenę vienijusią luominę struktūrą keičia tautinės vienybės visuomenė. O ir supratęs kaip istorijos vyksmą, ar būtų priėmęs jo atnešamą chaosą kaip ertmę, kurioje galima ieškoti radikalesnio lietuvninkų padėties pagerinimo, kai pačių lietuvninkų jau mažuma, jie doriškai krinka, o pastorystė siūlo ir leidžia dirbti dorinimo darbą ir nuveikti ką nors labai tikra ir konkretaus?!

Protestantizmo socialinė filosofija padeda Donelaičiui įveikti jaučiamas teisingumo ir gailestingumo, proto ir jausmo prieštaras. Metai po metų jis darosi vis griežtesnis ir piktesnis, kol į gyvenimo pabaigą ginčas su amtmonu Teofiliu Ruigiu, tikrai gero bičiulio Pilypo Ruigio sūnumi, dėl parapijos bažnyčiai priklausančios žemės poetą užgula tiesiog paranojiška tūžmastimi ir sparčiai sekina paskutines jo gyvybines galias.

Jeigu turėtume daugiau žinių apie poeto asmenį, jo būdą ir pažiūras, Donelaičio savybėmis nereikėtų laikyti mūsų pačių daromų prielaidų. Tačiau bylinėjimasis dėl žemės primygtinai atkreipia dėmesį į vieną aplinkybę, kuri netiesiogiai aiškina ir „Metų“ atsiradimo priežastis: Donelaitis slepiasi, na, teisingiau – kabinasi už daiktų, gal netgi tapatinasi su daiktais. Kad ir knygiško, kabinetiško tipo humanitaras ir humanistas, jis yra racionalios ir net pragmatiškos pasaulėvokos asmenybė, aiškiai matanti ir praktinę gražiausio pasaulyje sodo bei daržo naudą, ir barometrų, termometrų, net klavesinų naudingąsias savybes, o tokių daiktiškųjų gėrybių, kaip kiaulė, bulius, avinas, netgi nuo medžio numušta varna, panaudojimą būriškam džiaugsmui propaguoja ne viena dešimčia „Metų“ eilučių.

Kad „Metus“ paliko kaip keturias atskiras giesmes, kad jų nebandė paskelbti, būtų galima manyti jį patį iki galo nesuvokus, ką čia padarė, tačiau būtų galima daryti ir prielaidą, kad laikė tas giesmes, kaip ir pasakėčias, žemesnei paskirčiai, tarkim, draugų ratui prie naminio vyno. Tačiau faktas, kad vienu momentu „Metai“ paties Donelaičio stropiai perrašyti ant gero popieriaus ir dar jame ne kartą taisyti, neleidžia abejoti, jog Donelaitis ir šį savo dvasios proveržį suvokia kaip daiktą, turintį gana aiškų pavidalą, užbaigtą tiek, kad galima krapštyti tik šluostant dulkeles.

Suprantama, poema galėjo būti panaudota įvairiopai. Tačiau pirmiausia poema skirta *sau pačiam*. Pačiam, kas mielą dieną matančiam pasaulio kaip Dievo tvarinio grožybę. Pačiam, rašant galinčiam pajusti, kaip tas grožis taip tobulai gobiasi lietuviškais žodžiais. Pačiam, visą tą pasaulio grožio įvairovę supilstančiam į metų laikų maišus ir sukabinančiam aplink saulę – tesuka! O juk suka! Pagaliau – sau pačiam, būrų ganytojui, kuris čia, poemoje, šitame pamoksle apie grožį ir gėrį, jau nebodamas pikto žvilgsnio ar nepraustaburniškos pastabos, gali išpeikti visus girtuoklius, apsirijėlius, keikūnus ir kiauliasnukius ir pareikšti savo galutinį sprendimą: *tič*!

Kad nuramino tikrovę, numarindamas ją savo hegzametro eilutėse, Donelaitis, reikia tikėtis, neabejojo, nes jei teksto jau nebetaisė, jautė, kad *tai gražu*.

Ar jautė, kad šitaip jis gieda ir šermenų giesmę savo dar gyviems lietuviams nieko kito nebenorėdamas?

Jeigu ir nejautė jiems nieko kito, tik gailestį, tai kas vėrėsi priešais jį, pastorių, prieš ištariant vokiškai pirmąjį pamokslo žodį lietuviams jau vokiečiams? Ne vienatvė? Su visa jos nereikalingumo niekam našta?

AUŠROS ŠVIESA: STRAZDELIS

(1975)

Antano Strazdo aušrinė šviečia paslaptinga šviesa, kuri tik poezijoje galima kaip savo meto jutimas, kaip jokia kita nepakeičiama tiesa apie savąjį metą. Strazdo giesmių dienos – didžiųjų Europos iliuzijų, Europos XIX amžiaus polėkių aušros metas, Strazdo aušrinės šviesa – tų iliuzijų šviesa žalsvame Europos šiaurryčių pajūryje, nuo šiol be vardo, be garbės, be dabarties ir ateities, jei prisiminimus ir svajones laikyti jomis atrodys esą per maža.

Strazdas! Strazdas! Mūsų genijus! Mūsų originalios spausdintos knygos pradininkas!

Iš kur jis? Kodėl jis toks – kaip lūžena, šaknis įleidusi, bet taip ir tesigaivelėjusi?

Ko tylime apie *istoriją*, apie viso XIX amžiaus lietuvių kultūros pobūdį – būtent tokių lūženų atneštą derlių? O kiti kraštai tąsyk rinko gausiausią ir sodriausią visos kultūros istorijoje derlių!

Visas XIX amžius su kraštais, pereinančiais į XVIII ir XX amžius, lietuvių kultūrai yra istorijos vėjų laužtų ir nepalaužtų asmenybių pasišventimo ir ištvermės dramų arena.

Šito nevalia pamiršti visų pirma.

XIX amžiuje du kraugeriai siurbė Lietuvos jėgas. Unijos laikais lenkai, padedami sulenkėjusios lietuvių aristokratijos, pumpavo į Lietuvą lenkiškąją dvasią, tirpdė atsparumą iš vidaus. Nelabai ką padėtis pasikeitė ir po to, kai Abiejų Tautų Respubliką okupavo Rusija: bendras priešas, tradiciniai ryšiai ir t. t. – būkime vieningi, eikime išvien! Nesvarbu, kad ta vienybė buvo numatoma plėtoti lenkiškos kultūros linkme. Sunku buvo priešintis netgi tiems, kurie tą klastą regėjo, nes, per keletą amžių siurbus lietuviškąsias jėgas ir tirpdžius lietuviškąjį imunitetą, lenkų kultūra buvo kur kas

stipresnė. Ji turėjo storą tuo metu svarbiausios kultūros sluoksnį – aristokratinę kultūrą, kuri dengė ir lietuviškąjį pakraštį. Kaip šašas.

Rusai jį nulupo ar bent stengėsi nulupti, apgramdyti, aplaužyti. Tačiau su ne mažesniu įniršiu jie laužė ir visa, kas iš lietuviškojo epidermio ryškėjo, kilo kaip lietuviškoji kultūra.

Čia ir buvo bėda: lenkai stengėsi asimiliuoti dvasiškai, o rusai – naikinti ir dvasiškai, ir fiziškai.

Štai kodėl ilgalaikis pakantumas lenkams buvo nepakantumo rusams sąskaita.

Liaudiškajam iš po unijos šašo kylančiam lietuviškajam sluoksniui lenkai ilgai buvo europinės kultūros tiekėjai, nes lenkų kalba, iš Vakarų Europos tautų kalbų viena teprieinama XIX amžiaus plikbajoriui ir liaudininkui, buvo inkorporavusi daug Europos vertybių. Tai tęsėsi tol, kol tik XIX amžiaus pabaigoje ekonomiškai sustiprėjęs Lietuvos mužikas pajėgė atsiplėšti nuo savo kiemo ir, tegul ir negrabiai, išsigandęs, nesusigaudantis kas ir kaip, pats išsirengė dairytis po pasaulį. Tik tada ir įvyko radikalesnis atsiribojimas nuo lenkų dvasios, buvo suprasta, kad dvasinė priklausomybė blogiau negu fizinė.

Fizinės priklausomybės nuo lenkų XIX amžiaus pabaigos lietuvių buožei nebebuvo ko bijoti, užtat ir dvasia, išugdžiusi tą nepriklausomybę, buvo priešinama lenkų dvasiai. Antilenkiškas nacionalizmas buvo hipertrofuotas dėl antirusiško nacionalizmo, nes ekonominė nepriklausomybė turėjo plėtotis vis dėlto rusų politinės ir ideologinės priklausomybės ribose.

XIX amžiaus pradžios lenkų vaidmenį Lietuvoje XX amžiaus pradžioje perėmė rusai. Atmetęs lenkų ir kylantis prieš rusų įtaką Lietuvos viduje formavosi klasinis judėjimas. Kova dėl kultūros tąsyk ėmė tapatintis su tautos kova dėl valdžios. O tai, kad pramonė Lietuvoje buvo kitataučių rankose, darbo pasiūla ugdė nusigyvenančių valstiečių „internacionalizmą“. Laimė, kad žemės buvo gana, kad jos fondus papildė galutinai nusigyvenanti lenkų ir sulenkėjusi aristokratija: Lietuvai, kaip valstiečių tautai, liko ekonominės ir dvasinės nepriklausomybės viltis ateityje. Iš čia – tik sąlygiškas lietuvių buržuazijos kompromisiškumas rusų atžvilgiu (kad kiek įmanoma neliestų, leistų dirbti ir stiprėti), dviveidiškumas.

Tačiau ant tokio – kompromisinio – pagrindo su senosios vergystės dvasia širdyje gimusi nepriklausoma respublika jau savo pamatuose turėjo puvimo ir būsimo žlugimo žymių.

Strazdas atstovauja dar anai grynajai, ekonominių iliuzijų nežlugdomai lietuvio valstiečio dvasiai.

Beturtis ir beteisis, be jokių vilčių į turtą ir teises (bent jaunystėje, brandos metais, kurie ir formuoja viso gyvenimo premisas) Strazdas tai priėmė kaip būties pagrindą, bet ne pasyviai, nes, būdamas išsilavinęs ir nuolat lavindamasis, pavertė tai gyvenimo filosofija: turto ir jo teikiamų teisių neigimu. Jo kova buvo už „prigimtines žmogaus teises“, už žmogiškumą apskritai.

Iš čia visa jo filosofija. O kadangi buvo jautrus, impulsyvus, ta filosofija buvo realizuojama taip bekompromisiškai.

Šito bekompromisiškumo keliamos kančios padėjo jam giliau pajusti „natūros“ ir natūralaus gyvenimo raiškos formų pilnatvę, jų kontempliavimo saldybę – iš čia jo poezijos stulbinantis daiktiškumas: aušros aušimo, strazdo giedojimo, lietaus lijimo jutimas.

Taip, suprantama, ir jų išraiška.

O kas lieka žmogui, kuris ne idealiai, o realiai savo filosofiją aktualizuoja kaip gyvenimą, kaip gyvenimo būdą. Impulsyvus žmogus negali tenkintis kad ir gražiausiomis abstrakcijomis. Jis gali susikurti neveiklumą pateisinančią filosofiją, tačiau Strazdas savo nelaimei susikūrė filosofiją anksčiau, negu reikėjo ką teisinti, – jis ją išgyveno ir tąsyk pagal ją ir tegalėjo gyventi. Gyventi, visa kita priimdamas kaip neišvengiamas pasekmes – daužydamas nesudaužomas normas ir „griūdamas“ vis gilyn į „socialinės degradacijos“ duobę.

Ak, ar ne ta „socialinė degradacija“, dėl kurios atmetami visi viešpataujantys sąlyginumai, yra Strazdo poezijos gelmenų prielaida?

O jei ką paneigei, ką nors turi ir rasti. „Kritimas“, baisus kokio vyskupo ar gubernatoriaus akimis, Strazdui buvo tik ieškojimas to, kas, jo manymu, šioje žemėje gali vis dėlto priartinti prie to, ko jis ieško.

Liaudies žmogaus siela, jo darbo tyrumas, savitarpio supratimas, taip stiprinamas virš jo veikiančių visai priešiškų jam jėgų, – ar to nepakako Strazdui? Rodos, pakako. Išrankus nebuvo, nebuvo iš prigimties aristokratas, užteko patenkinti jame rusenantį vitališkumą. O kai dar žodžio grožis atsiskleidė, buvo sukonkretintas ir tas dar filosofijoje ryškėjęs absoliutumo troškimas: ak, tik dainuok, ką patiri čia, gyvendamas su tais, kuriuose radai ko ieškojęs, dainuok, kaip jie dainuoja, čiulbėk sau kaip paukštelis.

O kad ta giesmė ne visai tokia kaip jis, tai ką gi, praeitis, patyrimas, apmąstymai, ką mes vadiname intelektu, kurio nepamesi, neatsisakysi, – kyšo visur, laužo, kas būta. Bet ir susikalbėti galima, ir siela užganėdinta!

O kad kas kada nors vadins pradininku, novatoriumi – ne taip jau svarbu. Nebent prisiminus jaunystės ambicijas galima gintis nuo skriaudų iškeliant savo nuopelnus, dar kartą tėškiant aniems į akis: štai, aš, Strazdas, lietuvių literatūros narys.

VILEIŠIO PRINCIPAI

(2001)

Lemtingais valstybei momentais visų akys krypsta į jos politikus.

Lemtingais tautai momentais visi gręžiasi į kultūrininkus.

Lemtingiausi Lietuvos *valstybei* įvykiai jau praeityje: nors formaliai Europos Sąjungai ir NATO dar nepriklausome, mus jau tvarko, ir dabar Lietuvos valstybingumas konfigūruosis jau iš esmės pagal šių suprastruktūrų mutacijas. Neturiu vilties, kad jo bus labai daug. Tačiau Lietuvos politikai sutartinai kartoja: pakaks, kiek bus. Ir, atrodo, nepasakys nieko nauja.

Lemtingiausi Lietuvos *tautai* įvykiai tik prasidėję – jau keleri metai populiacija miršta: pirmaujame savižudybių skaičiumi, atrodo, tik įpusėjo emigracija, grasinanti tapti didžiausia per visą Lietuvos istoriją, vyksta keletas revoliucijų – buities, intelekto, etikos, vertybių, – iš esmės keičiančių nacijos dvasią.

Petro Vileišio ir apskritai Lietuvos prisikėlimo metą drąsiai galėtume pavadinti lietuvių grįžimu į Lietuvą, o Vileišio gimimo 150-ųjų metinių minėjimą, mūsų dienas – lietuvių išėjimo iš Lietuvos metu.

Negi iš tiesų – kažkada sugebėjusi šoktelti į karalystę, paskui sukūrusi Didžiąją Kunigaikštystę, bet nesugebėjusi perimti naujos civilizacijos ir visas savo dvasios galias atidavusi kitos tautos kultūrai, prisikėlusi iš prasigyvenančio kaimo ir per juodžiausio lig šiol imperializmo XX amžių dukart atkūrusi savo valstybę, – negi lietuvių tauta dabar galutinai pasimeta savyje ir pasaulyje?

Juozas Tumas-Vaižgantas, 1926 m. rugpjūčio 16 d. Kauno arkikatedroje bazilikoje stovėdamas prie Vileišio karsto, kalbėjo: „anuomet, kai jis ėmė pirmąjį lietuvišką dienraštį leisti, mums, tariamai „pažengusiems“ modernistams, jo bendradarbiams, rodės pavėluoti, nebe to laiko (jo žo-

džiai „dirbkim, ponuliai“ – *R. O.*); mums reikėjo pliaukš pliaukš, kad žmonėms akys reibtų, ausys kurstų, galva suktųs, ir jie, nieko nebegalvodami, virstų pultų rodomon pusėn. Mums reikėjo politikos, o mūsų šefas kartojo: „Ponuliai, dirbkime tik kultūros ir ekonomikos darbą, o kai visa to padaugės, tai ir politikos atsiras savaime. Tada ji bus esminė, sava, nebeatskiriama nuo mūsų žmonių ir ji pridarys didžių darbų.“

Vileišis žinojo ir tautos, ir valstybės esmę. Lietuviai šiandien daugiau žino apie kokią nors Britni Spyrs ar Maiklą Džeksoną negu apie Vileišį ir jo gyvenimo principus. Nors jų iš viso tik du: darbas ir Tėvynės meilė. Aukščiau jų, pasak Vileišio, tik Dievas – tų dviejų prasmė.

Kad darbas karališkojo valstiečio tvirtai surėstam sūnui yra gyvenimo pamatas – lyg ir savaime aišku. Bet iš kur ta meilė Tėvynei, apie kurią šiandien netgi Lietuvoje likę nelinkę kalbėti? Iš pasipriešinimo gimnazijos lenkomanams? Iš suvokimo, kad lietuvius visi, kas gali, grumdo? Suvokta ir tai. Iš Vilniaus ekstazės, išgyventos 1873 metų vasarą? Galbūt. Turbūt ir iš to. Bet pirmiausia – *iš to paties* šaltinio – *iš darbo*. Ne to darbo, kuris leidžia užsidirbti – tokiam reikia *tiktai laiko, bet ne vietos* (*Zeit ist Geld* – užrašyta ant studento Vileišio bendrabučio durų, ir jis pirmąjį ir kitus milijonus uždirba Rusijoje, pastatydamas per šimtą patvariausių tiltų). Vileišio Tėvynės meilė kyla iš darbo, už kurį jis negauna pinigo, netgi pats moka už tai, kad jam būtų leista darbas dirbti – *iš darbo, kuris žemėje tvarką daro*.

Vieta, kuri Vileišiui geriausiai žinoma, apie kurios sutvarkymą jis galvoja ir pergalvoja, yra Lietuva, jo Tėvynė. Ji pavergta rusų, kurie, anot jo, „daro, ką nori“. Kaip pasipriešinti, kai ir valdžia, ir pinigai kitų rankose, o lietuvių galvose – pagiringa tamsa?

1923 metų birželį, treji metai prieš mirtį, septyniasdešimtmetis Vileišis atneša Martynui Yčui paskutinį savo darbą – teisės profesoriaus Fiodoro Martenso dviejų dalių veikalą „Civilizuotų tautų šiuolaikinė tarptautinė teisė“. Nei Vileišis, nei Yčas pinigų šiam didžiuliam rankraščiui išleisti neturi. Tačiau svarbiausia – jis, Vileišio įpročiu, „sulietuvintas“, t. y. labai laisvai išverstas. Tokių darbų nebereikia – rašomi originalūs veikalai.

O 1875 metų pradžioje, kai pasirodė Vileišio ir jo draugų šapirografuotas laikraštėlis „Kalvis melagis“, arba, netikėtai gavus cenzūros leidimą, tais pat metais spausdinta pirmoji knygelė „Apsakinėjimas apie žemę ir atmainas oro“, Vileišis kilo kaip ant sparnų! Iki pat spaudos draudimo panaikinimo Vileišis rašo, verčia arba lietuvina knygelę po knygelės, kar-

tais net po penkias šešias per metus, spausdina jas Mažojoje Lietuvoje ar Jungtinėse Valstijose, tuo pat metu atkakliai belsdamasis į Rusijos cenzorių, gubernatorių, ministrų duris ir prašydamas pagaliau leisti spaudą lietuviškomis raidėmis. Ta leidyba – vargo leidyba, knygelės po 16, 30, 50 puslapių. Bet kokia ji galinga! Daugiau kaip 80 pavadinimų vien atskirų leidinių, sudarančių beveik 4000 spausdintų puslapių! Tiek – neskaitant periodikos, kurios grynos produkcijos irgi turbūt ne mažiau.

Tikras Vileišio žygdarbis yra pirmasis lietuvių dienraštis „Vilniaus žinios“, pasirodęs 1904 m. gruodžio 10 d. ir ėjęs iki 1909 metų kovo. Jis pademonstravo, kad lietuviai nebūtinai menko proto, kaip teigė ir argumentavo spaudos draudėjai, – užtenka tik atsibusti, matyti bendrą tikslą ir veikti. (Deja, pažymėsiu greta, Povilo Višinskio partinės pretenzijos ir pasitraukimas iš redakcijos išsireikalaujant kone metinės algos dydžio kompensaciją, kai dėl to nebuvo sutarta, o pats laikraščio leidėjas jau brido į skolas, rodo gimstant naują – ne darbo, o uždarbio kartą.)

Dar nuostabesnis Vileišis po to, kai praranda viską – laikraštį, spaustuvę, knygyną, gamyklą – ir išvyksta į Rusiją vėl užsidirbti pinigų naujiems sumanymams Lietuvoje įgyvendinti. Ir ką gi, Gruzijoje jis susikrauna per penkis milijonus, kuriuos praranda dėl Rusijos revoliucijos. Dėl lenkų okupacijos netenka savo puikiųjų namų Vilniuje. O ką daro grįžęs į Kauną? – vėl sėda prie inžinerinių projektų ir naujų rašto darbų. Kurių, beje, niekam nereikia.

Sakoma, kad Vileišio senatvė buvo aprūpinta, jo asmuo pagerbtas – taip valstybė atsilyginusi, pasak Mykolo Biržiškos, vienam pačių žymiausių, pačių garbingiausių tautos vyrų.

Tačiau Vileišis nesijautė laimingas ar bent patenkintas. Buvo įsitikinęs, kad spaudą jis atgavo, o tauta kaip tada, taip ir dabar liko indiferentė, anot jo, svarbiausiam jo gyvenimo darbui. Užtat savo nuopelnus surengiant Didįjį Vilniaus Seimą menkino, nors be Vileišio gyvenimo ir veiklos Vilniuje vargu bau šis etapinis lietuvių susibūrimas tautos išsivadavimui būtų buvęs toks svarus ir reikšmingas. Negalėjo pats adekvačiai vertinti ir pirmojo lietuviško dienraščio išleidimo – matyt, buvo per daug gyvas, kaip savo paties kūnas.

Galėtume pasakyti: užtat laimingi mes, Vileišį turėję, – jau daugiau kaip prieš šimtą metų sulaukę žmogaus, kuris, jo žodžiais tariant, „savo paties sumetimais, vien savo širdies raginamas, savo išmanymu ir savo

paties atsakomybe“ suformulavo ir pademonstravo svarbiausiąjį naujųjų laikų tautų žmogaus kokybės kriterijų – išsilavinimą, apšvietą. Visą gyvenimą ir pats nenuilstamai siekęs žinių ir su jomis ateinančio išmanymo, itin sėkmingai praktiškai jomis naudojęsis, Vileišis manė, kad ir kiti per apšvietą ant kojų atsistosią ir savo vietą po saule susirasią. Ar jo mąstymas nėra akibrokštas šiandienos visuomeninei psichologijai, pagal kurią ne protingumas, o gudrumas, ne išmanymas, o sumanymas, ne darbas, o loterija yra visų sėkmių pradžia? Nė kiek nemenkinant visų kitų Vileišio darbų, didžiausiu, svarbiausiu ir didžiausias pasekmes lietuvių tautai turėjusiu laikytinas tas beveik šimtas spaudos draudimo meto šviečiamųjų knygelių, sudarančių XIX amžiaus pabaigos žmogaus pasaulio pažinimo enciklopediją. Etaloniškas yra paties Vileišio mąstymo skaidrumas: „Lietuvių skaitliui, – rašo jis 1898 metais savo „Trumpoje geografijoje“, – kasmet pasidauginant ant 40 tūkstančių, žemdirbystė nebegal visų išmaitinti. Todėl lietuviai turėtų kibti prie prekybos ir pramonės <…>“, kuriose, kaip rašė dar 1877 metais, „tegali būti laisvas“. Kas gali pasakyti, kiek ūkininkų gali likti šiandien Lietuvos kaime, kokio dydžio gali būti našiausias vienas Lietuvos ūkis ir kur turi dėtis kiti, turėsiantys išeiti iš kaimo?

Vileišis yra pirmas ryškus Lietuvos naujųjų laikų verslusis žmogus. Jo sėkmės prielaidos galėtų ir turėtų būti mūsų šiandienos verslininkų ir pramonininkų studijų objektas.

Vileišis yra pirmas ryškus prisikeliančios Lietuvos pramonininkas kultūrininkas. Tikras kultūrininkas ne politikas. Net antipolitikas. Kultūrininkas iki bankroto.

Gerai, kad tauta lemiamais savo gyvenimo momentais gali atsigręžti į savo šviesiuosius ir paklausti: o kaip toliau? Gerai, kad ji jau turi ko klausytis, kad jai nebereikia, kaip Vileišiui 1873 metų vasarą, klausinėti Vilniaus mūrų, klydinėjant svetimomis kalbomis kalbančiomis gatvėmis.

Vileišio dvasios tipas tik pradedamas apmąstyti. Tačiau tai, atrodo, ir bus ta gyvoji versmė, kuri mus su Vileišiu susies ne tik jo istorinių darbų prisiminimu – juos pagimdžiusi dvasia yra nemirštanti, jeigu tik yra, kas su ja kalba.

Lietuvos prisikėlimo laikų titaną matau stovintį savo rūmų kiemelyje. Bronza ar granitu pats laikas jį ne tik pagerbti mūsų laikų Lietuvos sostinei, bet ir priminti mūsų jaunimui: šitas senolis žinojo, ko jūs dar nežinote. Galite klausti jo.

BASANAVIČIAUS IŠŠŪKIAI

(2001)

Tikrai gyvybingos tautos gyvenimas pats savaime yra iššūkis kitoms tautoms. Kai tauta nusilpsta, iššūkius jai meta kitos tautos. Arba asmenys iš merdinčios tautos gelmių. Jeigu tokių atsiranda.

Iššūkis – tai poveikis, kuris yra didesnis už esamą tikrovės suvokimą ir reikalauja arba ją naujai suprasti ir deramai reaguoti, arba žlugti.

Britanijos kolonijų kova XVIII amžiaus Šiaurės Amerikoje dėl nepriklausymo nuo Londono buvo iššūkis, nulėmęs viso pasaulio plėtrą iki pat šių dienų, nes pirmąsyk pasirėmė individo prigimtinės laisvės principu, leidusiu valstybę versti laisvavalės visuomeninės sutarties mechanizmu.

Prancūzija, pati idėjiškai stimuliavusi JAV gimimą, sugebėjo priimti išsivaduojamosios kovos iššūkį ir, įvykdžiusi Didžiąją revoliuciją bei atlikusi Napoleono žygius, identifikavo netapačią Jungtinėms Valstijoms plėtrą Europoje imtinai iki Europos Sąjungos projekto, tapusio atsaku į JAV du šimtmečius formuotą ir plėtotą globalizaciją – kūrimą tokios pasaulio tvarkos, kurios pamatas būtų žmogus be šaknų istorijoje ir siekiantis absoliutaus pelno bet kuriame Žemės taške.

Lietuvos pavyzdys: Vakarų Europos kryžiaus žygis prieš paskutinę Europoje pagonių žemę privertė Lietuvą sukurti valstybę, kariškai labai sėkmingai kovojusią dėl teisės pačiai kurti savo kultūrą ir tapusią rimtu iššūkiu tiek germanų, tiek mongolų ir totorių imperinėms ekspansijoms – tokiu rimtu, kad tas Lietuvos iššūkis išaugo iki imperinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės.

Kiekviena valstybę sukūrusi tauta išgyvena savo imperinės plėtros tarpsnį, vienaip ar kitaip realizuodama jo teikiamas galimybes. Imperija tautai palieka degradacinių procesų tiktai tuo atveju, jeigu savo militari-

nės ir ūkinės ekspansijos ji nesugeba suderinti su kultūrine ir kalbine ekspansija. Abiejų Tautų Respublikoje savo ir Lietuvos imperines galimybes beveik tobulai sugebėjo išnaudoti lenkai, po Liublino unijos polonizavę ne tik žemažiūriškąją Lietuvos bajoriją, bet ir dar kartkartėmis krustelinčią didžiūniją. Jono Basanavičiaus laikais degradavo jau ir lietuvių valstietija, ir, kaip nostalgiškai sakyta neseniai LTV rodytame filme „Nebaigtas stebuklas“, jeigu ne trys godžios XVIII amžiaus imperijos, po kąsnelį ištąsiusios žaviąją Dvitautę, Lietuva ir Lenkija būtų tebeėjusios savo ypatinguoju keliu. Ko gero. Tik pridurkime – jį žymėtų ne tiktai *lituanus polonus* fenomenas, bet ir tokie konkretūs lietuviai kaip Adomas Mickevičius, Juzefas Pilsudskis su Rasose jo širdies papėdėje gulinčiais savo kareiviais Skirgailo, Januško, kitais panašiais, kaip Paryžiaus Giedroicas ar Kėdainių Milošas. Bet tikrai ne Bernardas Brazdžionis, Justinas Marcinkevičius, Sigitas Geda, kiti lietuvių kultūros žmonės.

Seneka diatribėse apie pyktį taip kalba: „Fabijus sakydavo, kad gėdingiausias karvedžio pasiteisinimas yra toks: „Nepagalvojau“. Aš manau, – sako Seneka, – kad tai gėdingiausias kiekvieno žmogaus pasiteisinimas. Apie viską galvok ir visko lauk. Net ir tarp gerųjų esama nuožmumo.“

Apie daug ką, šuoliuodami iš Vakarų į Rytus ir vėl iš Rytų į Vakarus, deja, nepagalvojo Lietuvos valdovai, karvedžiai, didžiūnai.

Ar galvojo apie tai Basanavičius?

Ir amžininkai, ir šiandieniniai Basanavičiaus vertintojai apie jį dažnai kalba kaip apie nepataisomą romantiką, tokį vos ne klejotoją.

Taip ir norisi paklausti: ar visų pakankamai nuosekliai perskaityta kad ir Basanavičiaus autobiografija „Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija“? Jos net pavadinimas organiškai priešinasi romantiko etiketei: gyvenimo įvykių kronika ir negalavimų aprašymas! Ir dar toks aprašymas, kurį cituodamas gali sunaikinti ne tik romantizmą!

1871 metais, kai Basanavičius mokėsi Marijampolės gimnazijos šeštoje klasėje, jam reikėjo parašyti namų rašinį *„Tiše jedeš – dalše budeš“*. Devyniolikmetis Jonas parašo taip, kad rusų kalbos mokytojas rašinį skaito ir šeštokams, ir penktokams, net septintokams, visiems demonstruodamas, kaip tema turėjo būti parašyta. Ar tas rašinys nepranašauja septyniasdešimtmečio autobiografijos? O kad 25 metus Basanavičius išgyvena Bulgarijoje, tikrai rožių krašte ir tikrai toli nuo Lietuvos, tai juk irgi ne iš romantinio nuotykių troškulio, o todėl, kad reikėjo pasirūpinti pragyvenimu, sveikata, taip

pat būti kuo mažiau priklausomam nuo rusų administracijos. Ir kad pažinčių su bulgarais turėjo. Jeigu ne nuolatinės išvykos į Vidurio Europos šalis, ypač Prahą, buvojimas Bulgarijoje turėtų būti vadinamas paties juodžiausio kasdienio darbo, pačios didžiausios įtampos periodu Basanavičiaus gyvenime.

Taip, tas metas pažymėtas ir dviem dvasios viršukalnėmis: „Aušra“ ir vedybomis su Gabriela Eleonora Mol. Bet po to – vėl be prošvaisčių.

Kaip nesunkiai Basanavičiuje abiem šiais atvejais galima atpažinti rimtą turtingo ūkininko sūnų! Meilė iš pradžių atsargi, bet su įsipareigojimais, paskui – atsakinga ir besąlygiška ir viena visam gyvenimui.

Tas pat ir su „Aušra“.

Ir iki „Aušros“ ėjo visokių leidinių. Ir lietuvių laikraštį baudėsi išleisti ne vienas. Bet išleido Basanavičius. Ilgai galvojo, dirbo, žvalgėsi, tarėsi, kol pagaliau 1883 m. sausio 28 d. Prahoje į vieną pluoštą suklojo visą sukauptą medžiagą, parašė prakalbą, perskaitė, apsiverkė, sudėjo į voką ir rytojaus dieną išsiuntė leidėjams. Kovo mėnesį pasirodė pirmasis numeris. Ir visi suprato: prasidėjo nauja Lietuvos istorijos epocha.

Kodėl? Kas tokio ten buvo pasakyta? Štai keletas prakalbos sakinių – esmė: „Jau daug šimtų metų praėjo, kaip paliovė Lietuvos giedrotose padangėse spindėjusi žvaigždelė, kuri mūsų tėvams švietė; <…> liko dar kalba mūsų garbinga <…> šiaip viskas pragaišo, o ir tas vienintelis mūsų turtas – kalba taip pat nyksta. <…> ir norime visomis teisybėmis, priklausančiomis visai žmonijai, lygiai su mūsų kaimynais naudotis. Tarp tokių teisybių pirmutinė būtų ta, kad Lietuvoje lietuviai mokslą ir apšvietimą gautų lietuviškose mokyklose.“

Kas nedžiūgavo dėl „Aušros“!?

Jonas Juška iš Kazanės rašė: „Ačiū Viešpačiui, kad man nusidavė ant mano gyvenimo pabaigos regėti „Aušros“ prabudimą iš miego arba Lietuvos ir lietuvių letargiško sapno; galiu mirti, pamatęs atsigavimo aušrą, apie kurią aš dūmojau per 25 metus.“

Juozas Tumas-Vaižgantas jau nepriklausomoje Lietuvoje kalbėjo: „Ar aš, ar kitas, kurie dar vaikėzai mokyklos suole sėdėdami pradėjo justi nerimą ir linkimą tautai dirbti, žinojome, kas tai mums padaro? Ne! Ar patys kondensatoriai žinojo, kam betarpiškai aplikavo savo sielvartą? Taip pat ne! Ir vis dėlto jungė buvo. Mes jau 1881 metais jautėme, kad kažin kas kažin kur dirba Lietuvai. <…> Išgirdome dr. J. Basanavičiaus vardą, ir jis mus pririšo. Mes iš tolo jį sekėme ir jo kelius žinojome.“

Kodėl žinojo? Todėl, kad Lietuvai dirbo. Ne Rusijai, ne Lenkijai – Lietuvai ir lietuviams.

Kaip tai atrodė konkrečioje kasdienybėje, vaizdingai liudija Vincas Kudirka. Septintokas Basanavičius, kartu su kitais mokiniais vykdamas Velykų atostogų, pasiūlė padainuoti ir pats užtraukė lietuvišką dainą. „*Chłop*“, – pasakė Kudirka (pats sakosi lenkiškai tik pagalvojęs) ir nuleidęs galvą tylėjo. Panašus įvykis buvęs po trejų metų – 1875-aisiais, kai Marijampolės gimnazijoje Basanavičius perskaitęs ištrauką iš Antano Baranausko „Anykščių šilelio“. O gavęs pirmą „Aušros“ numerį, Kudirka jau lietuviškai pasakęs sau: „Pranašas.“

O Basanavičius tedaro tai, kas galima, ką laikas jau leidžia.

Vos tik prasideda rusų ir japonų karas, Basanavičius, nebelaukęs jau ir rusų leidimo, 1905 m. liepos 31 d. grįžta namo. Aiškiai žino: situacija keičiasi, ir greitai bus ir galima, ir reikės tarti naują žodį.

Ir jis teisus: rugpjūtį Maskvoje prasideda pasitarimai ir suvažiavimai dėl pasirengimo Dūmos rinkimams, ir Basanavičius kartu su Petru Vileišiu, Jonu Kriaučiūnu ima organizuoti tai, kas paskui pavadinama Didžiuoju Vilniaus Seimu, kuriame iškeltas kultūrinės ir politinės autonomijos reikalavimas. Toks yra to meto visuomenės politinės sąmonės lygis.

Lygiai taip pat gerai jaučiant laiko politines slinktis organizuojamas Lietuvos nepriklausomybės skelbimas: deramasi su vokiečiais dėl Organizacinio komiteto konferencijai rugsėjį sušaukti; kovojama su lenkais unijonistais; renkami Lietuvių konferencijos rengimo komiteto nariai, paskui tampantys Tautos tarybos nariais, kurie po ne vieno atidėjimo 1918 m. vasario 16 d. ir paskelbia Lietuvos nepriklausomybę. Tai tarsi ėjimas per lūžtantį ledą. Tačiau toks ėjimas, kai žinai: arba pereisi – arba prasmegsi. Jeigu ne šiandien, vadinasi, niekada. Tiesa, lietuvių vyrai pešasi, tarsi liežuviai būtų kardai, o žodžiais reikėtų užmušti. Basanavičius sako: pirmiau valstybė, partijos paskui. Ir pasiekia: valstybė deklaruojama.

Neapginama – taip: Liucijanas Želigovskis, prancūzų padedamas, užima Vilnių, Lenkija, Vakarų remiama, pasiima didžiulę dalį Lietuvos etninės teritorijos. Tarsi Vakarai šitaip rodytų, kad Baltiją vis tiek kada nors teks atiduoti Rusijai?

Nedaug kas pastebi Basanavičiaus apsisprendimą likti lenkų okupuotame Vilniuje, nors tai vienas didžiausių jo politinių žygių, ne tik žodžiais, bet ir gyvenimu pasakyti: Vilnius mūsų – yra ir bus. Kaune valstybės gyve-

nimas jau vyksta, prie valstybės vairo stovi partijų atstovai ir bando įgyvendinti demokratinį naujos šalies valdymą, o čia, Vilniuje, Basanavičius rašo protokolus apie lenkų vykdomas kratas lietuvių įstaigose ir butuose, kaip skruzdė nešioja iš vienos į kitą patalpą Lietuvių mokslo draugijos rinkinius, o rašydamas klausosi, kaip berniūkštis už lango traukia: *pasaki, pasaki, litvini sobaki*.

Visą savo gyvenimo Vilniuje metą, nuo pat 1905-ųjų, Basanavičius nuosekliai kovoja dėl lietuvių teisių deramai atstovauti sostinėje ir kaip tautai, ir kaip valstybei. Jis nesako garsių kalbų, neorganizuoja mitingų, jis paprasčiausiai kaip lietuvis – lietuviškai kalbėdamas, lietuvių organizacijas (ne tik politines, menines, bet ir ūkines) kurdamas, lietuvių valstybingumą į vis aukštesnį lygį keldamas – gyvena savo kasdienį gyvenimą ir kitus šitaip gyventi akina ir palaiko. Kaip tikras ūkininkas Basanavičius savo lietuviška kasdienybe dirba tokį istorinį darbą, kuris daiktiškai naikina tą Abiejų Tautų Respublikos ugdytą sąmonę, kuri 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje jau besąlygiškai fiksuoja Lietuvą Lenkijos valstybės dalimi ir yra teigiama bei ginama lenkų išsivaduojamojo judėjimo veikėjų Lenkijoje ir emigracijoje visą XIX amžių, iki pat Želigovskio invazijos jau XX amžiaus pradžioje. O Lietuvoje per Simoną Daukantą, Motiejų Valančių, pagaliau – Basanavičių formuojasi idėja, kad Lietuva gali ir turi būti atkurta tik kaip nacionalinė valstybė jos etninėse žemėse. Niekas aiškiau ir kategoriškiau už Basanavičių nebuvo suformulavęs šio postulato, tapusio visos Pirmosios respublikos ideologine atrama ir politinio veikimo programa, ypač santykiuose su agresyviaisiais kaimynais – Lenkija ir Vokietija, iš dalies – ir Rusija. Būtent šios idėjos įgyvendinimas Lietuvos Respublikos tarptautinėje politikoje, jos išskleidimas visuomenės ugdymo bei valstybės kūrimo veiksmais sutelkė ir suformavo tą nacionalinės savimonės potencialą, kuris, nors ir apnaikintas nuostolių partizaniniame kare, apniokotas tremčių ir emigracijų, leido Lietuvai atsilaikyti per penkiasdešimt okupacijos metų. Dabar, kai po įvairiopų integracinių programų priedanga nacionalinės valstybės idėja išplaunama globalistų ir jų ideologinių bendradarbių, kai naujieji unijonistai jau atvirai ima abejoti, ar Basanavičiaus ir Baranausko pasiūlyti Lietuvos istorinės raidos keliai yra teisingesni, galima vienareikšmiškai atsakyti: ne istorinių šaknų neturinčio žmogaus, siekiančio absoliutaus pelno bet kurioje žemės vietoje, o būtent Basanavičiaus etninės nacionalinės valstybės piliečio, savo

istorinei tėvynei visiškai atsakingo piliečio idėja yra taip pat ir būsimojo pasaulio problemų sprendimo raktas. Sąjungos ateina ir praeina, o tautos lieka ir gyvena. Žinoma, jeigu tik jos pačios gyventi nori.

Štai čia ryškėja dar viena esminė Basanavičiaus idėja, didesnė, beje, ne tik už jo metą ir žmones: jeigu tauta nori gyventi, ji turi turėti tikslą, o norėdama tikslą pasiekti, turi suprasti, kaip tai padaryti. Štai kodėl protas, intelektas, o Basanavičiaus žodžiais tariant, mokslas yra ne mažesnis (tarpais atrodo – Basanavičiui netgi didesnis!) tautos rūpestis nei pati valstybė. Ką kalbėti apie politinį režimą – šis Basanavičiui neturi beveik jokios vertės, ir jo priklausymas tautinių demokratų grupei yra įmanomas tik todėl, kad jie yra tautiniai. Štai kodėl „Aušra“ tautą pabudinęs, jis svarbiausiu valstybės kūrimo tolesniu darbu laiko Lietuvių mokslo draugijos, perspektyvoje – Lietuvos mokslų akademijos – kūrimą: tik žinantis ir mokantis žmogus yra visavertis žmogus, tik apsišvietusi ir pasaulio iššūkius priimti bei atlaikyti sugebanti tauta yra gyvybinga tauta. Ir šia savo idėja, šia koncepcija jis toli pralenkia savo laiką – taip toli, kad, įstabios nuojautos vedamas, vyksta į pasaulio kraštą ir jį kasinėdamas, rausdamasis po Europos bibliotekas, kaupdamas savo krašto etnografiją surenka duomenis, kurie buitiškai praktinio horizonto amžininkų sąmonei atrodo keisti, neįtikinantys, todėl, švelniai tariant, romantiški, nors tai tik labai konkrečios to meto mokslo žinios. Gal kiek per aukštai į jausmus pakylėtas, persmelktas ir sucementuotas meile savo tautai, dar negalinčiai, bet savo norui gyventi turinčiai, privalančiai atspirties taškus atrasti praeityje, gilesnėje netgi už savo kunigaikščių žygius! Nes jie jau ne po Lietuvai spindinčia žvaigžde, jie jau nebe kriterijus tautai! Ir ką gi – ar tai ne šiuolaikinių Senosios Europos tyrinėjimų preliudija? Pagaliau – ar be tų Basanavičiaus mokslo darbų būtų buvusi tokia įtikinanti ir tokį poveikį padariusi „Aušra“?

Neprieštaraučiau, jeigu daugelis iš Basanavičiaus mokslo raštų būtų pavadinti politiniais raštais: juk ir jų tikslas buvo tas pats – lietuvių tautos ir valstybės gyvybė, gyvenimas. Ir tas tikslas buvo nuostabiai rezultatyviai realizuotas – jis ir iškėlė Basanavičių į didžiausius Lietuvos politikus.

Mąstydamas apie Basanavičių prieš šią konferenciją vis galvojau: štai pagal jo idėjinį projektą antrą kartą atkurtoje nepriklausomoje Lietuvoje mes nuosekliai švenčiame Vasario 16-ąją; netgi dvi šventes paeiliui – Sausio 13-ąją ir Kovo 11-ąją – skiriame naujausiajai Lietuvai pažymėti; o

Basanavičius, tautinės lietuvių valstybės idėjos formuotojas, Nepriklausomos Lietuvos signataras, Lietuvos mokslų akademijos pranokėjas ir t. t., ir pan., – ar šis Basanavičius sulauks valstybinio savo 150-ojo gimtadienio paminėjimo? Sulaukė vos vos. Netgi paminklėlį Basanavičiaus vardą turinti mokykla pati atidengė. Bet kur nacionalinis paminklas šitam didžiajam lietuviui vilniečiui? Kur nauja fundamentali biografija, kur jos transkripcijos jaunimui? Kur pagaliau Basanavičiaus bent kiek išsamesni „Raštai“?

Jonas Basanavičius visą gyvenimą buvo daug kam nepriimtinas – dėl pažiūrų, dėl darbų, dėl idealų, dėl vertybių.

Ar ne toks jis darosi ir mūsų politinei konjunktūrai?

Neduok Dieve, jei šitaip imtų rodytis ir tautai.

O tokių ženklų yra. Ir nemažai.

BITĖS TIESA

(2001)

Ne dėl to, kad esu gimęs Joniškėlyje (ten gyvenau tik pusantrų metų), ne dėl to, kad politikas (toks nebesu), o dėl to, kad skaičiau Bitę, – dėl to, manau, esu čia, šiame Bitės pagerbime.

Dar tada, kai pasirodė Gabrielės Petkevičaitės-Bitės raštai, per trejetą metų skaitydamas po porą tomų, taigi dar tada, 1968-aisiais, perskaičiau vieną Bitės mintį, kuri padarė didžiulį įspūdį ir lydėjo visą gyvenimą. Ta mintis tokia: *kovoti reikia su mintimis, o ne su žmonėmis*. Netrukus tarybinių tankų buvo sutraiškytas Prahos pavasaris, ir Bitės žodžiai skambėjo dar aiškiau. Nenorėčiau Bitės supolitinti akcentuodamas tik tai, kas svarbu man. Ir šiandien jos raštai pilni aktualiausių minčių: „<…> ypatiškus užgaudinėjimus stengiuos kiek galėdama greičiau užmiršti… ir ypatiškumai jokie nekliudo man niekuomet atiduoti garbę tiems žmonėms, kurie žengia prie idealo.“[1] Tai iš 1903 m. sausio 4 d. laiško Povilui Višinskiui. Ar daug kas iš mūsų šiandien sugeba pakilti virš asmeniškumų? Ypač tų, kurie turi idealą, atžvilgiu? Bitė mąsto apie viską, kas žmogui svarbiausia. Mąsto paprastai, aiškiai ir iš esmės. Tegul neklaidina mūsų tas jos paprastumas, archajiški žodžiai – Bitė už jų. Kas nori, tas šitai greitai supranta.

Šįkart noriu atkreipti dėmesį į XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje vykusį nepaprastai įdomų virsmą – grįžimą į lietuvybę. Dabar esame linkę manyti, kad Lietuvos Respublika kilo iš etniškai išsilaikiusių valstiečių, kurie per mokslą sugebėjo išugdyti pirmą inteligentų kartą, davusią mums ir Nepriklausomybės Akto signatarus, ir pirmąsias vyriausybes, ir prezidentus. O juk ne vienas jų, nors ir buvo lietuvis, jaunystėje kalbėjo

[1] Petkevičaitė-Bitė G. Laiškai // *Raštai*. T. 6. Vilnius, Vaga, 1968, p. 60.

lenkiškai ar rusiškai. Jurgiui Baltrušaičiui daug kainavo grįžimas prie lietuvių kalbos, Oskaras Milašius, kliedėjęs Lietuva, lietuviškai taip ir neišmoko. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, savo paveikslus paaukojęs Lietuvai, rašė, deja, lenkiškai. Ir Petkevičaitei-Bitei reikėjo atsisakyti lenkiškos tėvų bajorų gyvensenos ir intelektualinio lavinimosi, kol Puziniškis tapo lietuvių kultūros centreliu, matomu iš visos Lietuvos. Bet žmonės grįžo lietuvybėn ir Lietuvon. Grįžo rizikuodami, daug prarasdami materialiai (kad ir Petras Vileišis), kartais netgi likimiškai. Tai buvo, galima sakyti, reiškinys.

Ta pačia proga noriu pažymėti: pirmojo Nepriklausomybės dešimtmečio nuotaikos, mintys, siekiai buvo gana uždari. Gal tai lėmė nuolatiniai rūpesčiai dėl Vilniaus ir Klaipėdos, tarptautinės bendrijos ignorantiškumas Lietuvos atžvilgiu, gal aušrininkų ideologinė orientacija, tačiau faktas yra faktas: pasaulis Lietuvon leidosi per svetimšalius, o Lietuvos kultūros fundamentalieji pradmenys su besimokslinantiems būdingu sistemiškumu buvo tik pradedami formuoti Stasio Šalkauskio, Antano Maceinos, kitų nepriklausomos Lietuvos Rytą realiai išvydusių lietuvių. Lietuvos lietuviškumas, pasirengęs su pasauliu sugyventi oriai ir noriai, brendo jau išsivadavusioje Lietuvoje. Ryškiausiu tos tendencijos įsikūnijimu ir standartu visam XX amžiui tapo 1930 metais pasirodžiusi Juozo Keliuočio „Naujoji Romuva“.

Bitė keletą kartų imasi nacionalinio lygmens darbų: režisuoja pirmąjį lietuvišką spektaklį „Amerika pirtyje“, atidaro Steigiamąjį Seimą, rengia pirmąjį Lietuvos moterų suvažiavimą ir jam pirmininkauja.

Vis dėlto ji visą laiką, visą savo gyvenimą lieka Šiaurės Lietuvoje, sukasi aplink Puziniškį, Joniškėlį, Panevėžį. Bene ištikimiausiai sau ji pasielgia prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui: grįžta į gimtinę ir rašo karo dienoraštį – liudijimą apie tai, kaip šį sunkų metą išgyvena, pakelia lietuviai sodiečiai. Rašytoja jų neidealizuoja, tačiau supranta svarbiausia – kad Lietuvos gyvenimas vyksta čia, būtent čia. Visi arba beveik visi Bitės raštai yra „fotografijos“, „gyvenimo paveikslai“ – apsakymų paantraštėse ji pažymi „etiudas“, „fotografija“, publicistikos rašinius vadina „pasišnekėjimais“, „pasikalbėjimais“. „Karo metų dienoraštis“ yra vientisas milžiniškas „pasikalbėjimas“, „fotografija“, jį Bitė kūrė daug metų, kūrė rašydama, tobulindama, juo gyvendama, jam gyvendama.

Dar vienas labai įdomus Lietuvos XIX–XX amžių sandūros reiškinys: vyrų ir moterų plejados. Ateina vyrai, išsako idėjas – ir išeina. Vincas Kudirka, Jonas Biliūnas, Višinskis, Čiurlionis – kiek tokių galėtum dar priskai-

čiuoti! Ir ateina moterys, dirba ilgai ir kantriai, prirašo tomus apsakymų, dramų, romanų, publicistikos – Bitė, Žemaitė, Lazdynų Pelėda, Liudvika Didžiulienė-Žmona. Kodėl taip? Pagal gamtos dėsnius? Išauginti kas pasėta reikia daugiau ištvermės? Viena aišku: sunkiai Lietuvoje gimė tiesa apie Lietuvą, gimė sudegant iškart arba atsiduodant jai iki paskutinio ilgo gyvenimo atodūsio. Višinskis ir Bitė savo gyvenimais, savo likimais – XX amžiaus pradžios simboliai.

Atrodo, kad Lietuvos Rytmečio žmonės ir be didelių filosofijos ar politologijos studijų puikiai suvokė, kad noras rašyti tiesą visų pirma reiškia reikalavimą teisingai gyventi. Bitei teisingai gyventi reiškė gyventi ne tik tiems, bet ir su tais, kurie „savo pečiais kelia ir savo širdies krauju perka visas tas gudrybes, visas tas politikas…“ 1919 metais ji sako: „Mūsų valstybės viršūnėse stovintiems ponams tik ėmė mane noras pakartoti seno kino Mencijaus išsitarimą: „Dangus mato, bet mato liaudies akimis. Dangus girdi, bet liaudies ausimis.“ Bene vertėtų ir liaudies vadovams pasirūpinti pamatyti, ką liaudis mato, išgirsti, ką liaudis girdi?..“ Taip arba labai panašiai galvoja ir kalba beveik visos Lietuvos Rytmečio moterys. Ar gali tąsyk negyventi Lietuva, suponėjusių Lietuvos vyrų tyliai netgi okupacijon vairuojama? Visi Lietuvos atsinaujinimai, atgimimai, atsikūrimai ir kilimai – viskas ne tiek Lietuvos vyrų idėjų gyvenime, kiek Lietuvos moterų gyvenimo idėjose. Tai nėra labai džiaugsminga. Tačiau labai prasminga.

XX amžiaus pradžioje masiškai buvo grįžtama į Lietuvą atsisakant ne tik anksčiau gyventų vietų, luominių priklausomybių – atsisakant net ankstesnių tautiškumų.

XXI amžiaus pradžioje masiškai vykstama iš Lietuvos. Ne tik emigruojant ir apsigyvenant svetur, bet ir atsisakant savo tautiškumo likus netgi čia, Lietuvoje. Kas tai? Galima būtų labai daug apie tai kalbėti. Bet tai jau būtų kalba ne apie Bitę.

O apie Bitę pabaigai pasakysiu: žinojo, ką daro, Aleksandras Žirgulys, juodu Antrojo pasaulinio karo pokariu redaguodamas Bitės raštų šešiatomį; žinojo, ką daro, Antanas Vengris, po tremties tyrinėjęs „Amerikos pirtyje“ aplinką ir tuo pat metu rūpinęsis liaudies meno puoselėjimu ne tik pagal tarnybos pareigas, bet ir širdies balso vedamas, šiandien sunkiai ašarą tramdęs, kai klausėsi Joniškėlio moksleiviukų muzikavimo; žinojo, ką daro, Meilė Lukšienė, rašydama didžiulę recenziją apie Bitės šešiatomį, taikliai pavadinusi ją „Paminklas Bitei“; žinojo, ką daro, Mykolas Kar-

čiauskas, sukvietęs čia tokį būrį Bitės gerbėjų, o didžiausią – iš Joniškėlio, kur Bitė gyveno ir gyvens. Kas gali pasakyti, kur nuves mus XXI amžiaus integracijos, kokios dar gresia mums okupacijos, kas su mumis bus po šito didžiojo naujo mūsų išsivietinimo. Aišku viena: kai reikės iš naujo sukrusti ir keltis, tai daryti bus lengviau nei Bitės kartai, nes buvo Bitės karta. Dar ir dėl to, kad bus buvusi karta, kuri gyveno Bitės kartos gyvenimu kaip savu – lietuvių kultūros giliuoju klodu tapusia Bitės gyvenimo tiesa.

Todėl dar kartą: ačiū Bitei!

PAGARBOS ŽODIS VYDŪNUI

(1996)

Šviesai gęstant deimantai sužimba ryškiausiai.

Vydūnas – mažlietuvių gyvenimo iškristalizuotas brangakmenis, sušvintantis jų saulėlydžio valandą. Baisu: gyvenimui kviečiantis žmogus tampa mirštančios genties, žūvančios tautos amžinybės ženklu. Tačiau kiek kartų šitaip savo gentainių akimis žvelgė į užsiveriantį dangų? Kiek kartų saulė virš Lietuvos žemės užgesdavo, net nesužibusi miglose?!

Vydūno kūryba yra spontaniškas dvasinis pasipriešinimas naujausiomis technologijomis ginkluotos nesąžiningos civilizacijos spaudimui, kai pasipriešinti neįmanoma kitaip, kaip savyje ir savimi. Visa Vydūno kūryba yra žmogaus gyvenimo mokymas, kai žmogiškai gyventi yra neįmanoma. Vydūno kūryba yra viso lietuviškojo dvasinio pasipriešinimo apibendrinimas taip, kaip regi jį švarus lyg ašara sodietis.

XX amžius yra lemiamas amžius ir visai Lietuvai. Per jį sprendėsi, ar užsimerks dangus virš jos visiems laikams, ar dar ne. Neužsimerkė. Tai ir dėl to, kad visą tą laiką mus lydėjo Vydūnas ir okupacijoje, ir po jos, iki įsikūnijo mūsų dienų kristalu – laisvę mums garantavusiais Antakalnio kapinėse gulinčiais beginkliais tankų sumaigytais kūnais.

Lietuva ilgą laiką buvo vydūniška pasaulio sąžinė. Rodos, tokia ir lieka – ji nė minutei neužmiršo ir neišdavė pasaulyje žudomų tautų, norinčių sutverti savo valstybes, kurios apgintų žmones ir leistų kiekvienam užsiimti savo darbu pagal paprotį ir pašaukimą.

Ką ir kaip Vydūnas filosofuotų šiandien savo valstybėje?

Tai kodėl ir šiandien, metę visus, kad ir kokius neatidėliotinus darbus, vėl renkamės pabūti su Vydūnu, pajusti jo dvasios prisilietimą arba bent minties judesį? Ar iš meilės jam, tautos Mokytojui? Ar dėl to, kad virš Lie-

tuvos vėl niaukiasi dangus ir grasina iš Lietuvos paliksiąs tik blausų atminimo kristalą?

O Vydūnas žiūri į mus ir sako: ko sunerimote, brangieji? Išmokime pagaliau gyventi savo laike – ir gyvensime.

ŠVENTASIS VAIŽGANTAS

(2014)

Jis – *kitoks*. Iš pirmo žvilgsnio.

Koks – pasakyti labiausiai kliudo tie jo perdegę plaukai, švelniai, bet įsakmiai siaučiantys jį tokio amžinojo lietuvių senolio aureole.

Joks jis senolis. Nereikia nė įsiskaityti, pakanka atidžiau pažvelgti į katrą ne visai atsitiktinį jo portretą, kad išvystum vaiko akis, modeliuojančias visą gyvenimui tiesiog jaunuoliškai atvirą Vaižganto veidą. Jo akys yra durys į gyvenimo šventovę, kuri yra tokia didelė, kad joje telpa visas pasaulis su savo dievais ir žmonėmis, ir mums lieka tik kartu su visais Vaižganto vaikais ir jaunuoliais stebėtis, koks tas pasaulis gražus, o su suaugusiais – džiaugsmingai apie jį kalbėti. Vaikų akims besiskleidžianti būtis yra įspūdingiausi Vaižganto prozos puslapiai: čia ji pirmapradiškiausia, aiškiausia, švariausia. Vedanti ir link atsakymo, koks yra tas net išoriškai iš kitų žmonių išsiskiriantis Juozas Tumas, pasivadinęs lietuvių sendievio vardu ir tapęs lietuvių literatūros milžinu, lietuvių dvasios galiūnu.

Visi trys literatūrinį Vaižganto palikimą sudarantys raštų klodai – publicistika, beletristika ir mokslai – įspūdingų apimčių. Dar svarbiau – visi jie tutini faktų. Ar būtų rašoma apie keliones, šventes ir renginius, ar apie senuosius lietuvių kultūrininkus, raštininkus ir poetus, ar aprašomos gyvenimo aistros ir žmonių likimai – viskas į tekstą sukrenta iš konkrečių tikrovės gabalų, detalių, santykių, reiškinių, sudėliotų su tokiu kruopštumu, tikslumu ir sąžiningumu, kad atskirybių niekaip kitaip nepavadinsi, kaip faktais, o visumos – tikrais tikrovės vaizdais. Vaikai šitaip skendi savo kūryboje kaip vienintelėje tikrovėje, kokia ji iš tiesų ir yra.

Antras visos jo kūrybos matmuo – kalba. Vaižgantas pats visų pirma yra kalba – iš priešistorės atkylanti lietuvių kalba, tekstuose kupina ir tokių

žodžių, kurių prasmę be jo paties paaiškinimų kartais vargu bau atspėsi (ar daug kas pasakytų, kas, pavyzdžiui, yra *molė*?), o jam tai yra jo kasdienybės daiktų vardai. Jo sakinių niekas be jo nepasakys (necituosiu, kad nesugestijuočiau ne į tą pusę). Vaižganto kalba žodžiais kaip žemės grumstais ir sakiniais kaip humuso gyslom jungia mus su dirvožemio ikikultūriniais sluoksniais, kuriuos kaip savus po kojomis jaučiant ir tegali išaugti čia buvojančios, ontiškai čia esančios gyvasties bylojimas.

Vaižgantą, kaip ikiistorinių laikų mediumą, į šiandienybę perkelia dar viena jo raštus persmelkianti galia – intelektas. Tai ryšku jau pačioje kalboje, kuri šalia gryniausių lietuviškų senžodžių, tokių kaip *dorė, grožė,* natūraliausiai priglaudžia kitakilmius ir net kitakalbius inkliuzus, nes autorius turi tą saiko jausmą, kurį tegali suteikti jausmų ir proto kultūra, – intelektinė dermė, arba kalbėjimo ir rašymo natūralumas, rašymas kaip kalbėjimas. Dar ryškiau Vaižganto paprastumo regimybė atsiskleidžia prasminiuose konstruktuose – sakiniuose. Antai jis sau įprastais žodžiais kalba apie moters slaptingumą: ir jos atsiradimas sodžiuje slaptingas, ir sugyvenimas su vyru ir vaikų vaisymas slaptingas. Ir nežinia, kas čia atsikėlė – gal labai šventa, o gal nepakenčiama ragana. O vaikai, priduria, *jaučia tai savo gyvuline ome*. Pasako jis tokį sakinį, ir matai, ant kokių civilizuoto supratimo aukštybių stovi šitas taip paprastai kalbantis žmogus: *omė, omuo* yra tai, ką Kantas, tas dar vienas baltų pasaulio reliktas, iki kelių paniręs baltiškojoje empiriškumo pagarboje, o galva įsirėmęs į Koperniko dangų, vadino „grynuoju protu“ arba bet kurio racionalumo kristalu. Vakarų racionalizmas galų gale jį visiškai ištrėmė iš realybės, bet čia, Vaižganto sampratoje, jis dar visiškai šiuolaikiškai gyvuoja kiekvienos gyvasties pradmenyse – pradedant vaikiška beveik gyvūnine intuicija, baigiant filosofine koncepcija ar – kaip Vaižganto „Pragiedruliuose“ – menine revoliucijos artėjimo įtaiga.

Vaižganto intelektą ryškiausiai išskleidžia grožinė kūryba: joje jis suspaustas į kristalo briaunas. Tos kūrybos viršukalnės – apysakos „Rimai ir Nerimai“, „Dėdės ir dėdienės“ ir „Nebylys“. Apie „Pragiedrulius“ reikia kalbėti atskirai. Manau, bus teisinga pasakyti tiesiai, tai ir norėčiau kaip svarbiausia argumentuoti: apysakos, būdamos retos gelmės meno kūriniai, vis dėlto įsitenka į organišką XX amžiaus pradžios lietuvių literatūros raidos logiką, o epopėja ją sulaužo ir pranoksta. Apysakos yra lygintinos su kitų rašytojų analogiškais kūriniais, epopėja – nelygstama ir nelygintina,

bet ne tik dėl to, kad nėra su kuo lyginti. Nelygintina dėl to, kad „Pragiedruliai“ yra *visai kas kita.*

Tai kas gi yra „Pragiedruliai“?

Apysakos yra *asmenų* gyvenimo istorijos, kurių įtaiga juo galingesnė, kuo šie atskiri atvejai įtikinamiau reprezentuoja kokią nors kolektyvinę – socialinio sluoksnio, tautos, žmogaus apskritai – būtį. Apie kiekvienos Vaižganto apysakos ypatumus, savitumus ir pranašumus galima būtų pasakyti daug pačių aukščiausių tonacijų žodžių ir vargu bau kas suabejotų, kad jas iki amžinybės matmens kelia meilės motyvas. Visą pasaulio literatūrą patikimiausiai universalizuoja visų pirma meilė.

Apysakoms taikomi superlatyvai „Pragiedruliams“ netinka. Taip, kūrinys taip pat persmelktas meilės. Bet ne asmens asmeniui – tokių puslapių reta ir jie neprilygsta apysakų meilės patosui. „Pragiedruliai“ yra apie meilę, kaip ji *yra* ir *reiškiasi* visos tautos gyvenimu, pradedant lietuvių santykiu su gamta, praeitimi tradicijose ir kultūros paveldu, gyvenimo būdu, nepasitenkinimu ir svajonėmis, pagaliau – reflektuojančia savivoka ir kuriančiu veikimu. „Pragiedruliai“ yra apie bundančią tautą. „Pragiedruliai“ yra apie meilę tautai kaip meilę jos būčiai.

Būtų labai įdomu, jei kas patyrinėtų, kokie būties aspektai į epopėją nėra patekę. Aš radau čia ir Lietuvos žemės sandarą, ir dirvožemius, kraštovaizdžius, miškus ir pievas, vandenis, dangų su debesimis ir be jų, augalus, vabzdžius, įvairius gyvius, metų laikus, visus žmonių darbus lauke ir namuose, pačius žmones su jų etninėmis savybėmis ir charakteriais, mąstymo ir elgesio tipais, visuomenės sluoksnius, partijas ir politikas, kultūrines akcijas ir net mąstymo tipus, ką jau kalbėti apie subtiliausias socialinės psichologijos įžvalgas.

Ir visa tai yra aprašoma išvardijant būties reiškinį ar procesą sudarančius faktus. Jeigu apie pievą, tai suminima kiekviena tą karaliją sudaranti žolė – dobilai, žvaginiai, kmynai, šiukštai, smilgos, ašarėlės, jaučio burbuolės ir kiti „Dievo bukieto“ žiedai. Jeigu apie malūno statybą – tai ir apie vietą, ir apie medžiagas, ir apie kainas, ir apie patį statymą iki pastatymo ir taip toliau. Pasakojama tai sava, t. y. vaižgantiška, kalba – su tarmybėmis, senybėmis, implantais, panašiais į *kalichloricum,* ir šnekamuoju sakinių bangavimu. Visa tai gula į tokius storus tikrovės klodus, kad per juos klampoji lyg ardamas, o guostis gali nebent tuo, kad visą klasiką skaityti nelengva.

Esama dar vienos aplinkybės, tik ji jau ne „Pragiedruliuose“, o mumyse – tai mūsoji personalistinė kūrinyje veikiančio subjekto samprata. Mums ji tradiciškai asmenybinė. „Pragiedruliuose“ Lietuvos etnografija alsuoja tokiu gyvybingumu ir taip intensyviai veikia žmonių likimus, kad nori nenori personalizuojasi ir veikia savarankiškai. Arba istorijos pajauta, atvedanti kaip gyvus praeities žmones, pastatanti juos šalia realiųjų, visą faktografiją sutelkianti į aplinkui pulsuojančią gyvąją Lietuvą, toje Vaižganto vaizduojamoje išsivadėjusio bajoriškumo aplinkoje iškyla, be abejonės, kaip veikiantysis subjektas. Subjektiškuosius substratus traktuodami vien literatūrologiškai, t. y. kaip gamtos, etnografijos, istorijos aprašymus, tinkančius fonu kūrinyje veikiančioms asmenybėms, mes nori nenori išbarstome „Pragiedrulius“ kaip visumą ir – o tai dar svarbiau – vieningą visumą, taip ir nedrįsdami jos vienareikšmiškai pavadinti epopėja.

„Pragiedruliai“ iš tiesų fragmentuoti. Besąlygiškai priimant autoriaus žodžius apie trečiąją knygą, veikalą būtų galima laikyti ir nebaigtu. Nors prasmiškai jis užsibaigia antrąja knyga – kultūrinei revoliucijai pabudusia, vos prasivėrusia, tikrovėje iš tiesų neužbaigta tikrove.

„Pragiedruliai“ yra mūsų nacionalinio atgimimo epopėja, nuostabiai autentiškai perteikianti ankstyvą tautos rytmetį, kai Napaliai dar tik rąžosi ir puola praustis, daktarai Gintautai eina į tremtis, žydeliai uosto politinius vėjus, vasaromis parsiranda pirmieji studentai, o vienas kitas bajoras apsiverkia supratęs, ką buvo padaręs su visa savo gimine. Dar nėra istorijos, Saulius dar tik kliedi apie Lietuvos žodį, bet Valeras jau atneša pirmąją auką laisvei, o pavasariniai upeliai klega sąskambiais su Alaušo varpu. Ir visa tai parašoma beveik pridurmai epochai, nusimetančiai keleto amžių etnocido pragaištį ir pakeliančiai Jaunosios Lietuvos kūrimui. Reikia nepaprastai mylėti gyvenimą, kad į tą meilę sutalpintum visą tautą ir visą jos per savo istorinį laiką sukurtą ir kuriamą pasaulį, visą jos tikėjimą savimi ir ateitimi. Ir reikia katorgiškai dirbti, kad atgimimą spėtum dar paliudyti atgimime, nes vėliau teks rašyti jau tik „Šeimos vėžius“, kitkam dvasioje nebebus tikrumo.

Nėra kito tokių intelektinių koordinačių veikalo lietuvių literatūroje: europinis racionalizmas „Pragiedruliuose“ subalansuotas su lietuviškumu kaip ozonas su Žemės gyvastimi, todėl lietuviška tikrovė čia gali kilti į mus švari savo pirminiais pavidalais. Nėra kito tokių matmenų nacijos paveikslo lietuvių literatūroje, pradedant žmonių psichiniais tipais ir so-

cialinėmis apibrėžtimis, baigiant jų gyvenamąja aplinka su iki istorijos ištakas siekiančiomis jos sąsajomis; o kol nėra kas tą bekalbį mūsų paveldą prakalbina, Vaižganto dėka bent pats paveldas byloja ir veikia mus – ir tai tik pabrėžia atgimimo paveikslo autentiškumą. Pagaliau nėra kito tokio veikalo, kuris tautos gyvenimo virsmą – atsiribojimą, apsibrėžimą ir tikslų išsikėlimą – būtų paliudijęs dar vykstant pačiam virsmui. Kad tai padarytum, reikia ne tik mylėti, suprasti, bet ir besąlygiškai pasiaukoti.

Vaižgantas ateina į mus visas skubantis, viską matantis, viską suprantantis ir viskuo besirūpinantis, tarsi turėtų atidirbti už visų kitų – ir didžiųjų, ir mažųjų – būtųjų laikų galybių jam vienam paliktus ir paties sau sumanomus darbus, tarsi būtų ne tik linų globėjas, bet ir visuotinio vaisingumo dievas, aiškiai matantis, kaip tai yra ir turi būti jo kasdienybėje. Cituoju:

„Meldėsi Taučvienė taip pat karštai, kaip karštai šeimininkavo ir namus valdė: daug, dažnai, balsu verkdama, be galo nusilenkdama Apvaizdai. Vakarais, dėkodama Jai už visa gera per dieną pritirta, puldavo žemėn kryžium, ją kaip gyvą apkabindama, ją karštai bučiuodama, visus žodžius tiesiog žemei sakydama.

– Juoda Žeme, Šventa Žeme! Aš tave nužemintai bučiuoju: tu mane nešioji, tu mane peni, tu mane linksmini... – buvo pradžia kiekvienos jos vakarinės maldos.

Visur matydama kuo aiškiausią Dievo Apvaizdos įsikišimą, pačią Dievo ranką, prigimties gaivalus Taučvienė laikė Dievybės dalimi. Apie žemę neleido nė pikto žodžio išsitarti, lyg kentė, kad žemėje reikia kartais nešvarybių padaryti. Ugnies neleido kitokiu vandeniu lieti, kaip tik tyru, iš paties šulinio atneštu. Tikėjo giliai, fanatingai.“[1]

Vaižgantas pats visas paniręs į žemės daiktus, į patį daiktiškumą, kuris ne vieną sykį nutempia žemyn, į slėnius, kad su dar didesne jėga ir atkaklumu įsikvėptų pats ir įkvėptų mus kilti į aukštumas, į prašviesėjimą, į aiškumą. Jeigu reikėtų pasakyti, kas lietuviškąją katalikybę skiria nuo lenkiškosios, iš kurios vaduojasi Vaižganto liudijama tauta ir jos tikėjimas, nedvejodamas atsakyčiau: meilė savo žemei. Ne dangui, ne tikėjimui tikėjimu, o gyvenimui žemėje su savo žeme.

Todėl kai kalbu apie Vaižgantą, nesu tikras, ar kalbu ne apie senameldžių dievą su kataliko sutana, bylojantį tokią meilę žemiškumui, kad ji lie-

[1] Vaižgantas. Pragiedruliai. Vaizdai kovos dėl kultūros // *Raštai*. T. 4. Vilnius, Pradai, 1996, p. 392.

tuvių katalikybę esmingai skiria nuo lenkiškosios, nuo žemės atitrūkusią toli į savo tautos puikybę.

Šventasis yra tas, kuris, kaip ir visi šventieji, gali tiesiog *liudyti – teigti teiginį jo grynuoju pavidalu,* be jo materialiųjų apnašų, kiek mes patys to bylojimo neužtamsiname.

Man Vaižgantas – tikras lietuviškas šventasis, iš savo istorinių lino laukų ateinantis į mus kaip baltas pagoniškojo visuotinio vaisingumo pavidalas. Žinoma, jis keistokai atrodo su ta savo juoda sutana, kuri tolydžio kliūva už kokios ežios ar panuovalio, bet kai jis keiktelia ir vėl sau plaukia per amžinybę, viskas stoja į savo vietas: taip, tai *mano tikrasis šventasis, Vaižgantas*!

TAUTOS RYTO ŽMOGUS: ČIURLIONIS

(1995)

Čiurlionis yra Ryto žmogus. Visa Europa jaučia, kad baigiasi ne tik amžius, baigiasi epocha. Jaučia, tik nežino, kokia bus naujoji. Kai mes dabar jau matome, kad tada baigėsi karalių ir carų, didžiais laikomų lokalinių karų ir džentelmenų su juodais frakais epocha, kad prasidėjo prezidentų ir premjerų, pasaulinių pjautynių ir odinių lietpalčių bei striukių metas, mums dar geriau suprantamas Čiurlionio rytmetiškos pasaulėjautos dramatizmas. Vasilijus Kandinskis, Kazimiras Malevičius, Arnoldas Šėnbergas ir kiti, tapę chrestomatiniais XX amžiaus modernistais, jaučia netenkantys visko ir bando identifikuoti chaosą.

Čiurlionis yra Tautos Ryto žmogus. Varpas seniai skambino Ryto metą. Pievų slėniuose rūkai jau tik draikosi, ir pro juos kyla būsimosios dienos pavidalai. Viltingos dienos. Čiurlionis juos nusikamuodamas gaudo ir bando suvokti, kokia bus ir ta nauja diena, ir Lietuva joje.

Vaizdas kraupus. Lietuva be istorijos, Lenkijos ir Rusijos kruvinai numylėta. Lietuva be valstybės sienų, nežinia kur prasidedanti ir kur pasibaigianti. Lietuva netgi lietuvių, savo kalba kalbančių. Ar tik ne pasakų karaliai ir tegali įžvelgti saulės šviesą šiaudinėje pastogėje? Ir apskritai – ar ne mitas yra ir pati Lietuva su savo pagonišku į kosminį rangą iškeliančiu žalčiu?

Ar pagalvojame mes, kokios dvasinės įtampos reikia žmogui ne tik gražiai tikėti, bet ir konkrečiai apsispręsti tą mito Lietuvą pradėti teigti savo paties sakomu lietuvišku žodžiu, savo paties visuomeniniu gyvenimu, savo paties sukuriamais lietuviškaisiais tuoj pat pripažinsimais paveikslais? Ar galime įsivaizduoti, kokį netikėjimo ir abejonių krūvį reikia kasdien gramzdinti ir į dvasios, ir į paveikslų dugną, kuris tik retkarčiais sublyksi juodos negandos nuojauta arba prasiveržia vis dėlto labai su-

švelninta paveikslo forma?! Ar suprantame, ką šiuos ir savo, ir savo tautos neapibrėžtumus įveikinėdamas nuveikia ir Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, po savo skubaus gyvenimo palikdamas mums mūsų moderniam gyvenimui būtiną iki kristalo skambesio išgrynintą mūsų buvusių ir būsimų amžių pasaulėjautos šviesą?

Sakoma: Čiurlionio kūryba – tai muzikos ir dailės sintezė. Gal ir taip. Vienas kitas darbas, kaip kad garsiosios sonatos, gal ir yra tų kūrybos būdų savitarpiškai sąlygojamas. Tebus tai teoretikų reikalas ir problema.

Čiurlionio genijaus paslaptis kita: tai begalinė meilė savo žemei kaip vienintelei gyvenimo vietai tam iš žmonių, kuris turi amžinai gyvą sielą, trokštančią džiaugtis visada, o ypač veriantis jo tautos laisvės rytui.

Nelengvai todėl randa vietą Čiurlionis pasaulio meno enciklopedijose. Tačiau amžiams lieka lietuvių ir enciklopedijose, ir likime, dabar jau kartu su Lietuva eidamas į pasaulį, kurdamas ir jį, ir naująją Lietuvą.

DU ETIUDAI APIE ŠALKAUSKĮ

1. *Gyvenimas kaip priesakas tautai*

(2006)

Sakoma: tekstai teikia reikšmę; prasmę suteikia kontekstai.

Stasio Šalkauskio *gyvosios dvasios*, jo gyvenimo aktualiosios prasmės nesuvoksime, nežvilgtelėję į ano meto Lietuvą – Lietuvos naujausiųjų laikų valstybės aušros metą.

Visą XIX amžių vykęs tautinių aspiracijų įsisąmoninimas XX amžiaus pradžioje įgyja ideologines apibrėžtis ir organizacines formas. Tuos procesus vykdę žmonės bendrauja ir telkiasi beveik be išimčių dramatiškai. Tą telkimąsi pavadinčiau *grįžimu Lietuvon* – visų pirma į save kaip lietuvį (tai vadinamųjų *tautiškai susipratusių* žmonių kategorijos formavimasis), į lietuvių bendruomenes (neformalių grupių, kultūrinių, visuomeninių, pagaliau, politinių *organizacijų kūrimasis*), į lietuvių kalbą (tai lietuviškai bent jau tarp lietuvių kalbėti apsisprendžiantys žmonės). Visa tai vyksta rusų carinio okupacinio režimo primetamų politinio, juridinio ir kultūrinio gyvenimo reikalavimų kasdienybėje su visur dominuojančia rusų kalba, greta jos kultūrinę atmosferą sugestijuojant ir Abiejų Tautų Respublikos palikimui – lenkų kalbai ir kultūrai. Jonui Basanavičiui užtraukus lietuvių liaudies dainą, šešiolikmetis Vincas Kudirka tyliai sau sako: „*Chłop*!“ Koks tas grįžimas Lietuvon kartais dramatiškas, rodo brolių Stanislovo ir Gabrieliaus Narutavičių likimas: vienas tampa Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataru (tiesa, pasirašančiu lenkiškai: *Narutowicz*), kitas – Lenkijos Respublikos prezidentu, kurį po dviejų dienų nušauna lenkų radikalai. Arba Mykolo Romerio apsisprendimas. Nekalbu apie katastrofišką nutautėlio Juzefo Pilsudskio meilę Lietuvai.

Šalkauskis yra Joniškio laisvojo valstiečio Julijono ir senos bajorų giminės palikuonės Barboros Goštautaitės sūnus. Jau gimnazijoje jis tau-

tiškai susipratęs. Visi vaikai kalbėjo lietuviškai, tik su motina bendravo „bajoriškai“.

Iš Šiaulių gimnazijos Šalkauskis 1908 metais studijuoti teisės išvyksta į Maskvos universitetą, 1911-aisiais – dirbti į Samarkandą. Tarnyba juriskonsultu, bandymai užsiimti advokatūra Šalkauskiui greitai parodo, kad jis pasukęs ne tuo keliu, tačiau tik 1916 metais jam pavyksta pradėti filosofijos ir pedagogikos studijas Friburgo katalikų universitete.

Jam trisdešimt metų. Greitai parašo disertaciją, lygia greta – dvi knygas ir, 1920 m. kovo 12 d. išlaikęs žodinius doktorantūros egzaminus, nedelsdamas grįžta į Lietuvą. Čia pakviečiamas universiteto lektoriumi ir 1921 metų pavasarį pradeda skaityti paskaitas. Nuo tol dvi dešimtis metų darbuojasi, ugdydamas save, savo studentus, universitetą ir Lietuvą. Miršta Šalkauskis 1941 m. gruodžio 4 d., sulaukęs vos 55 metų. Miršta Šiauliuose, tėvų namuose, tarybinės valdžios atleistas iš Kauno universiteto rektoriaus pareigų, visiškai darbo ir ligų išsekintas.

Juozas Girnius Šalkauskį vadina gyvenimo filosofu, praktinės filosofijos teoretiku, netgi pedagogikos filosofu. Ko gero, pats Šalkauskis nesikratytų tokių apibūdinimų, nes dar studijų Friburge metais savo pašaukimą apibrėžė kaip „tautinį auklėjimą per filosofiją“, kaip siekį „pastatyti tautinius tiesos rūmus“. Girniaus nuomone, Šalkauskiui, kaip kūrybinį autentiškumą nuosekliai ir sistemiškai pademonstravusiam atgimusios Lietuvos mąstytojui, pirmajam tinka filosofo vardas tikrąja to žodžio prasme.

Kas jį, pavėlavusį, išvedė į priekį?

Daug kas linkę žmogaus tipo pradmenų ieškoti asmenybės prigimtinėje struktūroje. Nėra abejonės: Šalkauskis iškyla visų pirma iš savo paties sielos. Jis yra toks jautrus, kad susidūrimai su pasauliu bemat transformuojasi į kankinančius išgyvenimus: jis ir žmonių bijo, ir yra negailestingas, kai reikia teigti ar ginti tai, ką mano esant tiesa. Jis ir orientuotas į begalybę, ir pedantiškai atidus detalei. Tame įtampų lauke formuojasi toks atsakomybės dėl savo elgesio jausmas, kad tai tampa nuolatine savistaba ir savikūra, išugdžiusia jautrų, mandagų, dėmesingą, tolerantišką, pasiaukojantį, susikaupusį ir kitas geriausias žmogaus savybes turintį žmogų – toks jis liko visų atmintyje. Tačiau su šia beveik skulptūrine išore į lietuvių istorijos analus jis galėjo įeiti ir kaip vienas iš daugelio tų nuostabiai gerų žmonių, kurių nestokoja Lietuva, jeigu ne viena aplinky-

bė: visa, ką jis išjautė ir apmąstė kurdamas save, suprato kaip būdą tapti subalansuota asmenybe ne tik jam, bet ir visiems.

Tuo remiasi fundamentaliausia Šalkauskio „tiesos rūmų“ nuostata: mąstymų atskaitos taškas yra žmogus, žmogaus santykis su žmogumi ir jų santykis su Absoliutu, Dievu. Visa tai Šalkauskis dėsto su tokiu sistemiškumu, kokio siekia ir jo absoliutaus sąžiningumo (t. y. tapatumo pačiai sau) trokštanti siela, ir geležinės pareigos jausmas. Tai kaip niekas kita gerai parodo Šalkauskio laiškas Antanui Smetonai, kurio įvestas režimas, mąstytojo nuomone, neleistinai varžo tautos kūrybinių galių ugdymą.

Šalkauskis gerai mato ir jaučia Lietuvos realybę.

Atgimimo revoliucija su savaisiais „Aušros“ ir „Varpo“ herojais jau praeityje. Lietuvoje iki draikanų pjaunasi persiriejusios partijos, naujieji lietuviai spekuliuoja ir turtėja nesidairydami, tačiau – greta to – valstiečiai kimba į žemę, kyla baltos pieninės ir mokyklos, jaunimas traukia į Friburgą ir Paryžių, litas – tvirčiausia Europos valiuta, ir netikėti, kad ilgai dusinta tauta pagaliau išsiskleis nematyta neregėta Lietuva, – reikštų netikėti pačiu savimi.

Šalkauskis tiki. Tiki dirbdamas Lietuvai iki užsimiršimo.

Dar Maskvoje, sukdamasis jos revoliucinėje aplinkoje, Šalkauskis susidomi Vladimiru Solovjovu. Juozas Eretas savo studijoje daro prielaidą, kad Solovjovo filosofiją daktarinei disertacijai Šalkauskis pasirinkęs dėl patogumo: Friburgo profesoriai nemoka rusų kalbos. Girnius tą prielaidą laiko Šalkauskio įžeidimu ir gina jį įrodinėdamas, kad Šalkauskis į Solovjovo filosofiją įsigilinęs kaip tikras apologetas ir tik prieš darbo pabaigą, suvokęs Solovjovo *pasaulio sielos* nesuderinamumą su Dievo absoliutumu, Solovjovo *pasaulio sielą* pavadina „mistiško regėjimo personifikacija“, „stamboku antropomorfizmu“ ir „pagrindine didžiųjų klaidų versme“.

Tiesą sakant, Šalkauskio nėra reikalo teisinti: Solovjovą jis pasirinko kaip jaunystės kultūrinėje aplinkoje atrastą savo „gyvosios dvasios“ autoritetą – aistringą, disciplinuotą, sistemišką ir visybišką. O atsiribojo nuo jo, spręsdamas labai konkrečius savosios gyvenimo filosofijos kūrimo uždavinius, kurių svarbiausias buvo katalikiškai lietuvių tautai pateikti kuo mažiau gnoseologiškai komplikuotus mąstymo ir intelekto brandinimo būdus.

Tai liudija toks faktas. Kad ir susižavėjęs Tomu Akviniečiu (cituoju: „<…> nuo didžiojo Stagiriečio laikų iki mūsų dienų niekados atitrauktoji žmogaus mintis nebuvo pasiekusi didesnės sintetinės galybės už tą, ku-

ria pasižymėjo šv. Tomas Akvinietis“), Šalkauskis atsisako netgi esmiškų būties klausimų, jei jie klampina į pažinimo problemas. Kaip pažymi Šalkauskio raštų rengėjas, mūsų dienų filosofas Arūnas Sverdiolas, „jo filosofijoje nerandame pagrindinių scholastinės ontologijos problemų – esmės ir egzistencijos, substancijos ir akcidencijos, potencijos ir akto santykių – svarstymo. <…> Šalkauskiui rūpėjo kas kita.“[1]

Kas tas „kas kita“?

Antanas Maceina sako: „Būtis stovėjo priešais jį (t. y. Šalkauskį. – *R. O.*) gyvenimo pavidalais ir jam buvo atsiskleidusi kaip gyvenimas.“

Iš tikrųjų, Šalkauskiui rūpėjo ne tiek teorinė, kiek praktinė filosofija, kuri teorinės filosofijos sistemose paprastai yra tik sistemos dalis. Šalkauskis teoriją, galima sakyti, padarė visiškai priklausomą nuo praktikos. Padaryti tai teoriškai nepriekaištingai jam leido būtent Tomo Akviniečio filosofija, kuri, tariant Girniaus terminais, išvadavo iš platoniškojo intuityvinio sintetizmo (jis implikavo nominalizmą), nukreipė aristotelinio intelektualinio integralinio sintetizmo link ir leido atsistoti ant tvirtos europinės filosofinio realizmo platformos, kurios esmę sudaro autentiško pažinimo tikrumas.

Būtent to ir reikia Šalkauskiui: realizmas yra fundamentalusis lietuvių mąstymo būdas. Beje, ir šiandien.

Šalkauskis planavo sukurti tris savosios gyvenimo filosofijos tomus: apie prigimtį (gamtą), apie kultūrą ir apie religiją. Išleido tik „Kultūros filosofijos metmenis“, kuriuos septintajame dešimtmetyje gavęs tik antikvarininkams žinomais keliais kurį laiką vaikščiojau be žado.

Čia nėra laiko referuoti Šalkauskio gyvenimo filosofijos turinio. Bendriausiais bruožais jis toks.

Gyvenimo pamatas yra gamta. Jos tikslas – protinga ir laisva būtybė. Ta būtybė yra kultūros subjektas, kurio veikimas aplinkoje (gamtoje) ir savyje per žinijos, doros ir meno priemones, vairuojamas tiesos, gėrio ir grožio idealų, išveda į tobulai idėjines visuomenes ir žmoniją.

Kultūra yra esmingai nepakankama: žmogus niekada negali išsivaduoti nei iš priklausomybės gamtai, nei pasiekti tobulo idėjingumo nei individualiai, nei – juo labiau – visumiškai. Jos siekių dramatiškumą pašalina religija: ji patenkina aukščiausius žmogaus dvasios siekius, žadėdama netgi kūno prisikėlimą.

[1] Šalkauskis S. *Raštai*. T. I. Vilnius, Mintis, 1990, p. 15.

Šalkauskis vadovavo Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos ir filosofijos fakulteto pedagogikos ir jos istorijos katedrai, dėstė bendrąją mokslinio darbo metodiką, filosofijos įvadą, logiką, kultūros filosofiją ir, aišku, pedagogiką. Buvo susiplanavęs dvidešimt knygų, kurių didžioji dalis – su pedagogika susiję darbai. Visi kursai buvo rankraščiuose. Rašė nelengvai, paskaitoms naudojo parašytus tekstus, nuolat juos taisė, neskubėjo skelbti. Karo metu jie sudegė.

Išlikusiuose darbuose, iš kurių Sverdiolo kruopščiai rengiami filosofo raštų tomai, dominuoja pedagogika.

Aš vis dėlto sutikčiau su Girniumi, kuris Šalkauskį laiko visų pirma filosofu. Tik akcentuočiau: tai buvo filosofas, kurio patriotizmas vertė jį savanoriškai skriausti save kaip mąstytoją, susitelkti ugdytojo vaidmeniui.

Tai patvirtintų ne tik ta aplinkybė, kad pedagogikos raštai kruopščiausiai ir nuosekliausiai išplėtoti, bet ir ta, kad Šalkauskis sukūrė ateitininkų ideologiją, o gyvenimo pabaigoje planavo ir „pilnutinę demokratiją“ visai visuomenei. Tai rodo esant jį taip visuomeniškai angažuotą, taip atsidavusį atgimusios tautos naujajai istorinei misijai, kad sugeba suvokti ne tik akademinio lavinimo, bet ir visuomeninio ugdymo svarbą tiek jaunimui, tiek ir visai intelektinės brandos siekiančiai visuomenei kaip svarbiausią savo darbo kryptį.

Šia prasme nepaprastai svarbūs yra ir jo istoriosofiniai darbai, visų pirma jo studija „Dviejų pasaulių takoskyroje“, kur su reta drąsa bandoma apmąstyti lietuvių mėgintos sukurti Rytų ir Vakarų nuolat veikiamos savarankiškos baltiškosios civilizacijos erdvę. Mūsų realistinis visuomeninis protas dar nepajėgus suvokti Šalkauskio pajautų prasmės, tačiau dėl to kaltas anaiptol ne jis.

Taip pat ne Šalkauskio kaltė, kad mes beveik masiškai nebetekome tikėjimo, ne tik religijos; kad filosofijoje nugriuvome į įvairias fenomenologijas, egzistencializmą ir pozityvizmą, kultūroje – į juodą vartotojiškumą, o mene – į destrukcionizmą; kad valdžioje – tik skandalai dėl teisių perskirstinėti finansinius srautus, kad visuomenėje – apatija, o jaunimas pasinešęs bėgti iš Lietuvos. Paklauskite apie Šalkauskį kieno nors iš tų, kurie kas vakarą byloja iš televizorių. Atgyvena, atsakys. Esu tikras.

Tačiau Šalkauskio veikalai su begaliniu tikėjimu, kad sutvarkyta žmogaus dvasia pajėgi spręsti visas problemas, – mūsų dispozicijoje. Jie – intelektualinis priesakas mums. Kaip ir visas Stasio Šalkauskio gyvenimas, atiduotas jiems sukurti.

2. Rūpestingasis Lietuvos Rytmečio mąstytojas

(2014)

Jis tuoj sės prie tekančioje saulėje skendinčio stalo ir parašys: „Pageidaujami darbai“. Tai sąrašas veikalų, kuriuos reikia sukurti per gyvenimą. Apie porą dešimčių tomų. O šį ankstų gegužės rytą jis stovi prie vartų ir žiūri į ryto šviesoje spindinčią žemę. Į Lietuvą, vos prieš metus paskelbusią nepriklausomybę nuo visų ryšių ir išeinančią į savarankiškos tautinės kūrybos kelią.

Jis žino – neturime nieko. Karščiausias kraujas išlietas šimtmečių mūšiuose dėl išlikimo, dėl palikimo. Geriausios galvos kitų kultūrų priglobtos. Yra tik likusiųjų begalinis noras gyventi – matyt, taip būdavo jaučiama kaskart, kiekvienos naujos į gyvenimą žengiančios kartos. Vienas milžiniškas skirtumas – jo karta yra laisvą gyvenimą pradedančios tautos karta. Tad ar ne jai visa, ko reikia tikrai patikimam Lietuvos gyvenimui, lemta sukurti? Būtina sukurti!

Laukia sunkūs laikai – ir pasaulis, ir lietuviai Lietuvos laisvei nėra iki galo pasirengę. Tačiau laisvai gyventi išmokstama tik laisvėje. Stasys Šalkauskis, antrą universitetą bebaigiąs filosofijos doktorantas, jaučiasi visiškai pajėgus sau užsibrėžiamus darbus nudirbti.

Didieji ieškojimai jau praeityje. Nieko geresnio, nieko tobulesnio už Tomo Akviniečio subalansuotą tikėjimo ir žinojimo santykį nesugalvosi; tai pačios būties tvarkos nustatytoji žmogiškojo pažinimo tvarka, tai konstruktyvumo, kuris vienintelis būtinas ir nepamainomas viską susikurti turinčiai Lietuvai, pamatas. Lietuvai chaotiškumų gana, gana tradicija grįstų įsitikinimų, reikia žinojimu paremtų įsitikinimų. Tomizmas visada teigiamai traktavo mokslus, kurie, pagal savo kompetenciją ieškodami tikro pažinimo, galiausiai kreipdavosi į filosofiją. Atsisakydamas specialių ontologijos, gnoseologijos tyrinėjimų ar atidėdamas juos vėlesniam laikui, Šalkauskis griebiasi tų darbų, kurie labiausiai reikalingi Lietuvai tuo momentu: rašo apie filosofijos ir gyvenimo santykį, kultūrą, etiką, tikėjimą ir bažnyčią, bet daugiausia – apie žmogaus tapsmą, ugdymą, mokymo metodiką. Rašo nuostabiai kruopščiai, tiksliai, apibrėžtai ir sistemiškai, tarsi kiekvienu atskiru atveju kurdamas užbaigtą ir uždarą, bet per sistemiškumą – ir komunikabilų pasaulį. Nedaug darbų teiškrinta iš sistemos, yra tarsi ataugos arba didžiųjų temų variacijos. Tai daugiausia straipsniai

ir paskaitos visuomenės gyvenimo klausimais, garsieji kreipimaisi į prezidentą. Visa kita – tomistinių „galutinių tiesų“ eksplikacijos į lietuviškąjį gyvenimą tyrinėjant karščiausias, skaudžiausias jo sritis ir šitaip kuriant savo nepakartojamą šalkauskiškąją filosofiją.

Tokio visuomeninio angažuotumo, tokio pilietiškumo, tokio patriotiškumo ir kartu tokio kruopštumo, tikslumo, aiškumo, tikslingumo ir sistemiškumo neįžvelgiu kitų Pirmosios respublikos filosofų darbuose. Gal nesugebu pamatyti. O gal ir tai, kad pačias svarbiausias filosofo kokybes aš pastebiu pirmiausia? Žinau, kad man Šalkauskis yra ir bus tikro mąstytojo pavyzdys.

Šalkauskis ne tik gyvenimo filosofas. Jis – gyventi kviečiantis ir gyventi mokantis filosofas. Atrodytų keista: manantis, kad pasaulio apokalipsė neišvengiama, suprantantis, kokia trapi yra Lietuvos ateitis, yra optimistas, ir net ne optimistas, bet gyvenimu giliai tikintis žmogus. Taip gali tikėti tik tas, kuris jau sykį buvo pažvelgęs mirčiai į akis. Šalkauskis – kartu su tauta. Todėl taip skaudžiai suvokiantis, kad Lietuva galų gale ištrūko iš nebūties glėbio ir kad dabar ji turi atsakyti į klausimą: kaip būti, kad nebekiltų grėsmė nebūti. O būti valstybei įmanoma tik tuo atveju, kai kiekvienas ir visi piliečiai elgiasi ir gyvena tikrai, t. y. patikimai sau ir kitiems teisingai. Teisingai ne kokios partijos ar net valstybės režimo požiūriu, o būties požiūriu. Užtat Šalkauskis ir puola prie labiausiai visuotinio šiame pasaulyje tikrumo – prie būties tikrumo sklaidos atskleidimo kiekvienam žmogui, prie filosofijos pritaikymo gyvenimui, prie gyvenimo filosofijos sukūrimo, sukūrimo tokios žinojimo sistemos, kuri, duodama teisingus atsakymus, aprėptų ne tik visas žinojimo sritis, bet ir mokytų kiekvieną žmogų visu tuo pasinaudoti. Šalkauskio programa sau – tai programa tautai. Tai programa, kaip kurti, gyventi ir būti gyvenimui pakilusiai tautai, kol bus lemta čia visiems būti.

Svarbiausias žmogaus sugebėjimas – sugebėjimas mąstant pažinti tiesą. Iš to kyla žmogaus dvasia su savo brangiausiu geismu – teisingumo, doros, tiesos siekiu. Mąstymo apibrėžtumas ir aiškumas – tiesiausias kelias į visas tiesos puses.

Kiek sudėtingiausių klausimų spėjo apmąstyti Šalkauskis, silpnos sveikatos stipruolis, dirbęs už kelis, kad greičiau likviduotų savo tautos atsilikimą, susikaupusį per šimtmečius, kai jai teko galuotis vergovėje ir skurde! Patys puikiausi yra Šalkauskio kultūros ir pedagogikos puslapiai. Kultūros – dėl dvasios sisteminio apibūdinimo. Pedagogikos – dėl žmogaus dvasios teisingo ugdymo metodikų.

Su Šalkauskio vardu susidūriau 1965 metais, kai ėmėmės „Kultūros barų“ leidybos. Iki 1968 metų, kai išlaikiau egzaminus į filosofijos aspirantūrą, mano bičiulis Vilniaus universiteto dėstytojas Ipolitas Ledas, didelis ir neprilygstamas knygius, buvo parūpinęs man svarbiausius Šalkauskio veikalus. Skaičiau stebėdamasis ir žavėdamasis, daugiau profesoriaus mintimis gėrėdamasis, negu galvodamas apie jo asmenį, jo likimą. Tik laikui bėgant priartėjau ir prie asmens – jo savitumo, bruožų, dvasios esmės. Nemanau labai gerai pažinęs. Bet ar ne taip yra su kiekvienu žmogumi?

Žinau, ko labai norėčiau, bet jau nebespėsiu pasimokyti iš jo gebėjimo – pradėjus baigti. Tegul ir padaręs tik dalį savo sistemos kūrimo darbų, jis padarė taip, kad vargu dar būtų ką pridėjęs, kad ir šimtą metų gyvenęs. Viską, ką padarė per trumpą gyvenimą, padarė ne spekuliatyvinės savo filosofijos sistemos dalis kurdamas, o aktualiausias tautos gyvenimo problemas nušviesdamas, įtikrindamas, kaip jis sakė, tautą ten, kur ji mažiausiai tikrumo jautė.

Ir man visada rūpėjo tautos likimas, ir aš visą gyvenimą ieškojau, kaip ją sustiprinti ir sutelkti stiprinant kiekvieną atskirą žmogų. Ne vienu atveju tai pavyko: ir steigiant laisvą spaudą, ir leidžiant filosofijos knygas, ypač klasikinį palikimą (tarp jų ir paties Šalkauskio atskirus veikalus), ir keliant Sąjūdį, per kurį Lietuva išėjo iš okupacijos. Kai leidome „Filosofijos istorijos chrestomatiją“, jaučiausi tiesiogiai vykdantis vieną iš paties nepadarytų, bet mums visiems užduotų darbų, be kurių tauta negalėtų laikyti savęs kultūringa. Daugelis mūsų tilpome Šalkauskio „sistemoje“ – ir gyvenimo tikrumo ieškojome panašiai, ir kriterijus sau ir kitiems pagal jo postulatus kėlėme, ir jo nebaigtus darbus dirbome. Šalkauskis visada buvo toks didelis, kad ir šiandien stovi virš mūsų. Mes tilpome ir tebetelpame jo matmenyse, jo apibrėžtyse.

Ar galėjo būti kitaip?

Juk gyvenome okupacijos naktyje, iš kurios turėjome išeiti, kad galėtume normaliais darbais užsiimti. Sukurti ką nors tolygaus Šalkauskio filosofijai jau kaip mūsų kartos filosofijai. Ačiū Dievui, išėjome. Savo priedermę atlikome: pravalėme erdvę, kur gali būti išskleista ir užbaigta ir Šalkauskio teisingo gyvenimo sintezavimo metodika, ir mūsų sukurta buvimo globaliame pasaulyje metodika.

Stasys Šalkauskis savo padarė su kaupu. Mes savo darbų dar neatlikome. Beje, ir Šalkauskio dvasios prasmės dar neįžvelgėme.

JUOZAS KELIUOTIS – LIETUVIŲ MODERNIOJO NACIONALIZMO PRADININKAS

(2007)

Juozas Keliuotis – viena iškiliausių XX amžiaus Lietuvos asmenybių. Deja, jis dar tik mūsų sąmonės prieigose, nors jo „Naujoji Romuva“ pakeitė Lietuvą. Kas bent kiek domisi Lietuvos kultūros istorija, sutinka, kad nuo 1930 metų Lietuva kitokia.

Kas gi ir šiandien Keliuotį atitveria nuo lietuvių?

Lietuvių kosmopolitizmas. Ir Keliuočio nacionalizmas.

Pats žodis „nacionalistas“ Lietuvoje skamba dar šiurpiai. Nacionalistais prisipažįstantys arba jais apšaukti žmonės iškart atsiduria už, kaip dabar sakoma, viešojo diskurso ribų. Europą visą XIX amžių maitinusi ir Lietuvą iš istorinės nebūties prikėlusi nacionalizmo ideologija iškart užduso nepriklausomoje Lietuvos valstybėje, ir tik okupacija lietuvius, kaip kokią „trečiojo pasaulio“ tautą, per socializmą vėl grąžino į nacionalizmą ir nepriklausomybę, kuri pakartojo Pirmosios respublikos patirtį: nacionalines aspiracijas uždusino per penkmetį.

Kodėl Atgimimą atnešęs ir nepriklausomybę laidavęs lietuviškasis nacionalizmas taip greitai žlugo atkurtojoje nepriklausomoje respublikoje, paaiškinti įmanoma. Pirma, 1993 metais prasidėjo kosmopolitinė rekonstrukcija, kuri reiškėsi kaip komunistinio internacionalizmo recidyvai ir liberalistinio kapitalizmo inovacijos. Antra, kūrėsi nauja sąjunga (iš pradžių Europos Bendrija, Vakarų Europos Sąjunga, labai greitai virtusi tiesiog Europos Sąjunga, kuri rėmėsi ne nacionaliniu, o Prancūzijos didžiojoje revoliucijoje subrandintu subnacionaliniu pilietiškumu), ir naujasis Lietuvos elitas, nesunkiai papirktas naujosios Europos imperijos kūrėjų, atsisakė didelės dalies nacionalinio suvereniteto, visus nacionalinių interesų gynimo veiksmus prilyginęs nacionalizmui, kuris potekstėje vakariečių ta-

patinamas su fašizmu. Buvusiems komjaunuoliams to ir tereikėjo. Jaunoji karta kilo ir kyla į saulę būtent jų formuojamoje dvasinėje terpėje.

Kodėl lietuviams per visą istoriją buvo svetimas ne tik nacionalizmas, bet ir aiškesnė tautinė saviidentifikacija, kodėl daugeliui net iki XX amžiaus pakako *gente lituani, natione poloni* sąmonės – paaiškinti sudėtingiau. Tačiau jeigu tarsime, kad civilizacijas gimdo religijos, o tokiam teiginiui nūdienos pasaulis teikia vis akivaizdesnių argumentų, visiškai logiškų buvusios padėties paaiškinimų rastume ir sužlugdytajai Didžiajai Lietuvai apibūdinti.

Kas buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, arba Didžioji Lietuva, tikybiniu požiūriu? Tiesiai sakant – pagonių imperija, švelniau ir šiuolaikiškiau – militarinis pagonybės gynimo projektas. Lenkai krikščionybę priėmė kaip savo dvasios dalį ir katalikybę pasisavino iki *polska wiara* lygmens, o Lietuvos valdovų žaidimai su krikštu ir tautos apkrikštijimais yra tiek visiems žinomi, kad nestebina ir kiti to meto faktai: viešojo gyvenimo norma laikytas religinis pliuralizmas ir Statutuose fiksuotas juridinis humanizmas, kurių žemė buvo ta pati, liaudyje iki pat XIX amžiaus išlikęs, tiesa, jau vos rusenantis senasis gamtameldizmas, beje, žaltvykslinėmis kultūros formomis tebesiplaikstantis ir šiandien. Stebinti gali kas kita – Unitų bažnyčia, Rytų ir Vakarų religijų hibridas, kurtas Lietuvos elito iniciatyva ir skirtas monoteizmo lygiu tarnauti Lietuvos valstybės poreikiams, liudijantis Didžiosios Lietuvos pretenzijas į savarankišką civilizaciją, apie kurią, analizuodamas lietuvių tautos genijų, nuolat kalba Keliuotis. Savos religijos sukūrimas nuolat kariaujančioje demokratinėje valstybėje – fantastinis uždavinys, spręstas, beje, paraleliškai bandant pasinaudoti protestantiškąja reformacija, tačiau autokratizuota Krokuvos Karūna, į Vilniaus tolerantinę erdvę prasiveržusi per kultūros kapiliarus ir socialines bajorijos lenkiško tipo privilegijas, paskandino ir uždusino lietuvių elito nacionalines aspiracijas. Monoteizmo autokratizuotos lenkų kultūros pergalę prieš senąjį – pagoniškai tolerantišką – lietuvių nacionalizmą Keliuotis sieja su lietuvių kalbos pralaimėjimu to meto kultūrinėje konkurencinėje kovoje. Šis pralaimėjimas buvo ir istorinio lietuvių nacionalizmo žūtis.

Tarus, kad kalba yra aukščiausias ir svarbiausias kultūros raiškos pavidalas, kultūros, taigi ir savivokos bei nacionalinės savitaigos siejimas su kalba yra absoliučiai konstruktyvus. Klausimas, kiek realus buvo daugiakalbei Didžiajai Lietuvai, palyginti su vienakalbe Lenkija, lietuvių kaip

bendrinės imperinės kalbos įsigalėjimo siekinys, aktualus ir šiandien – juk ir rusų kalba eurazinėje imperijoje, ir anglų kalba eurosąjunginėje imperijoje buvo ir yra tik su imperine unitarizacija susiję kultūros fragmentai. Be to, lietuvių kalbos įvedimo ir raštijos sukūrimo valstybinis projektas būtų prieštaravęs visai Didžiosios Lietuvos imperijos prigimčiai – pagoniškajam tolerantizmui, stresinėse situacijose ir dabar virstančiam bestuburiškumu ir susitaikėliškumu.

Nepriklausoma Lietuva atkurta remiantis valstiečių luomo išsaugotu etniniu monotipiškumu. Aišku, nepriklausomybės atkūrimo programoje būta ir grynai materialinių sugestijų, tačiau be ideologiškai motyvuoto naujųjų laikų nacionalizmo valstybės atkūrimo užmojo įvykdyti būtų buvę neįmanoma.

Keliuotis, kitaip negu Petras Roizijus, nelinkęs kalbėti apie „tamsius ir klastingus valstiečius“, nemėgsta analizuoti ir inertiškųjų valstietiškosios būties ir pasaulio realijų. Apriorišk ai apsisprendęs byloti tik tautos genijų ir jo galimybes, Keliuotis, tik referuodamas Stasio Šalkauskio studiją „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, sutinka su autoriumi, kad pagrindiniai paveldėti tautos trūkumai yra inertiškas pasyvumas, polinkis į servilizmą, iniciatyvos stoka ir organizacinis nerangumas, o už visas Lietuvos netektis linkęs kaltinti Lietuvos elitą, arba aukštuomenę, – istorinę dėl to, kad „kurdama valstybę, nekūrė Lietuvos kultūros ir tautinės civilizacijos“, kad „atitrūko nuo savo liaudies, nuo savo tautos“[1], o savojo meto – dėl to, kad „kuriant Lietuvos nepriklausomybę pasireiškęs taurus patriotizmas ir heroizmas“ išblėso, užtat „kiauliškas miesčioniškumas veržėsi į visas gyvenimo sritis“[2].

Keliuotis turėjo pagrindo taip kalbėti. Jis pagrįstai didžiavosi, kad Lietuva XX amžiaus pradžioje laimėjo tris didelius karus – prieš Rusiją, prieš Lenkiją ir prieš bermontininkus, tuos būsimus hitlerininkus. „Heroizmas ir nerimas buvo tada dar didžiausi Lietuvos gyvenimo bruožai. Kaimo ir miesto vaikinai savanoriais stojo į besiformuojančią pusiau partizaninę kariuomenę. Jaunesni jų broliai ir seserys vyko mokytis į besisteigiančias mokyklas. Nyko sustingimas, apsileidimas, tamsumas.“[3] Tačiau la-

[1] Keliuotis J. *Mano autobiografija*. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 173.

[2] Ten pat, p. 128.

[3] Ten pat, p. 45.

bai greitai – cituoju: „Kultūros gyvenimas vis labiau buvo ignoruojamas. < …> Skubama įsigyti madingus frakus ir madingus moteriškus aprėdus. Skubama statyti sau namus ar įsigyti subankrutijusių dvarų centrus. Pirmiausia rūpinamasi išoriniu blizgesiu, išorine jėga, išorine šlove, o vidinės kultūros ugdymas pamirštamas, kultūros vertybių kūryba mažai besirūpinama, valstiečių ir darbininkų gerbūviu irgi ne per daug sielojamasi.“[4]

Ar tai neprimena XX amžiaus paskutinio dešimtmečio Antrosios Lietuvos respublikos peizažo, virš kurio plevėsavo liberalų šūkis: „Turtingas aš – turtinga mano valstybė!“?

Partijų tarpusavio kovos dėl valdžios esančios beprasmiškos, nes žalingai eikvoja tautos jėgas. Juk, sako Keliuotis, „krikščionims demokratams ar liaudininkams atėjus į valdžią, Lietuvoje šviesiau nepasidarytų, o tik padidėtų demagogijos“. Tautos išsigelbėjimas – tai kultūrų kūryba. „Tik visai lietuvių tautai pakilus į aukštesnį kultūros ir civilizacijos lygį, šviesesnis pasidarys ir Lietuvos politinis ir ekonominis gyvenimas. Tai galima bus pasiekti ne politines, o intelektualines, estetines, socialines ir moralines problemas pavertus pirmaeilėmis. Šitokia mano galvosena ir pagimdė „Naująją Romuvą“, o ne tas partijų išgarsintas bandymas sudaryti „dešinįjį bloką“, – rašo Keliuotis savo autobiografijoje[5].

Viso lietuviškojo obskurantizmo įsikūnijimu Keliuotis laiko Antano Smetonos pažiūromis besivadovaujančios tautininkų partijos kuriamą Lietuvos gyvenimo būdą.

Jeigu atsižvelgtume į Smetonai tekusias istorines aplinkybes – valstybės postulavimas ir deklaravimas, valstybės kūrimas kovojant partijoms ir tikrai dar ne lietuviškoje kultūrinėje aplinkoje, o apie tai Smetona nuolat, net įkyriai, lasiodamas po kruopelę, moralizuodamas ir įtikinėdamas, kala ir kala savo kalbomis ir raštais savo mielajai tautai, ne toks nykus ir beprasmiškas, ko gero, pasirodytų tas pirminis – etniškai konservatyvus – lietuviškasis Smetonos nacionalizmas. Itin svarbu neužmiršti nuolatinės įtampos ir užsienio, ir vidaus politikoje dėl lenkų užgrobto Vilniaus. Drįstu manyti, kad ir jo prorusiškasis nusiteikimas, ir laviravimas tarp rusų ir vokiečių Molotovo ir Ribentropo susitarimų ir atviruų veiksmų kontekste yra Vilniaus išsaugojimo Lietuvai galimybių gynimas.

[4] Ten pat, p. 128–129.

[5] Ten pat, p. 129.

Keliuotis nelinkęs į kompromisus. Jis, kaip pats prisipažįsta autobiografijoje, negalvojąs apie jokią egoistinę karjerą, pasiryžęs „tik rasti tiesą, kurti grožį ir kovoti dėl gėrio“[6], laisvę laikantis pirmąja „gyvybės polėkio“ sąlyga, imasi tradicinės lietuviams individualios kūrybinės veiklos koncepcijos, kurią sutelkti į viena gali tik principų, vertybių, intencijų ir asmeninio altruizmo panašumas. Tokia pliuralistinė tautos genijaus raiškos programa yra atvira visiems pasaulio vėjams, visoms vertybėms, kurias pervertinti ir įvertinti, jas pertvarkant savo tautos reikmėms, gali tik kūrėjo genijus, jo talentas. Ne kopijuoti, o reflektuoti pasaulį – štai kas, pasak Keliuočio, yra modernizmo esmė, o pats modernizmas yra kultūros gyvasties laidas, ideologijos ašis, tautos atsinaujinimo priemonė.

Keliuotis ištikimas savo dar Rokiškyje 1919–1921 metais susiformuluotiems ir Paryžiuje sutvirtintiems pasaulėžiūros principams. Egzistencializmas ir personalizmas padeda rasti jam autentišką Lietuvos tikrovėje savijautą, o žurnalas „Naujoji Romuva“ – jos intelektinio realizavimo būdą. Keliuotis savo mažame redakcijos kambarėlyje tarp knygų, žurnalų ir rankraščių ištisą dešimtmetį tampa lietuvių kultūros modernizavimo centro varikliu, aplink save sutelkdamas praktiškai visas bent kiek reikšmingesnes tolesnei Lietuvos plėtrai intelektines pajėgas.

Savo bendradarbius jis bando vienyti ir organizaciškai, taip telkia jėgas ne vien intelektinei kovai už moderniąją lietuvių kultūrą ir prieš visus jos priešus, anot Keliuočio, prieš „reakcionizmą ir provincializmą, rusicizmą ir polonizmą, germanizmą ir kosmopolitizmą“! Žurnalo platintojų tinklas praktiškai pranoksta savo galimybes ir paskirtį. „Naujoji Romuva“ Lietuvą veikia visapusiškai.

1934 metais sumanęs surengti kultūros kongresą, kuris galėtų „nustatyti lietuviškos kultūros gaires, sukurti lietuviškos kultūros ideologiją ir programą“, Keliuotis kreipėsi į prezidentą Smetoną ir išgirdo, ko gero, tiksliausią savo pozicijų įvertinimą: „Apie Lietuvos kultūros kelius ir jos ateitį aš galvoju visiškai kitaip negu jūs, naujaromuviai. Aš manau, kad Lietuvos kultūros lygiui pakelti reikia pasikviesti aukštesnės kultūros tautų atstovus, kurie ir galėtų Lietuvai duoti impulsą pakilti į aukštesnį kultūros laipsnį. O jūs galvojate priešingai, kad, norint aukštesnę lietuvišką kultūrą

[6] Keliuotis J. *Mano autobiografija*. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 69.

sukurti, reikia ją išvaduoti ir apvalyti nuo visų įtakų, atsiremti tik savomis kultūrinėmis tradicijomis, tik susipažįstant su naujaisiais pasaulinės modernininės kultūros laimėjimais." Dėl to, kad atidarydamas kongresą Prezidentas turėtų vien kritikuoti kongreso idėjas, kongresą atidaryti atsisakąs.

Dabar, rodos, tokių „smulkmenų" nebepaisoma – atidaroma viskas net neatsižvelgiant į idėjas.

Kultūros ir ypač meno kūrybą laikydamas tautos genijaus autentiškiausia ir ekspresyviausia raiška, Keliuotis savo pakilius, kartais iki aukščiausių abstraktybės įtampų kalbėjimus skiria daugiausia nacionaliniam kultūros pobūdžiui apibūdinti, nacionalizmo visuomeninių definicijų nemėgsta, nebent gindamas nuo neišmanėlių ir priešų. Jis rašo: „Trumpai: nacionalizmas – tai tautinis interesų primatas valstybės valdyme." Ir aiškina tai vieno Vakarų autoriteto žodžiais: „Nacionalizmas, kad būtų moraliai priimtinas, reikia, kad tautinių interesų pirmenybė būtų esmingai reliatyvi ir visados turėtų pareigos pagerbti Dievo ir universalinės moralės teises, kitų tautų teises ir viduj politinės visuomenės paskirų individų teises." Atmesdami Antano Sniečkaus Keliuočiui prilipdyti bandytą „žinomo fašizmo garbintojo" etiketę, galime teigti, kad, nepaisant asmeninių simpatijų moderniajam autokratizmui, o tai būtų atskira tema, Keliuotis išpažino normalaus, sveiko, tautos orumą keliančio ir jos naujas galias kuriančio nacionalizmo programą.

Ir nuo Smetonos etniškai uždaro, ir nuo Šalkauskio neotomistiškai normatyvizuoto nacionalizmo Keliuočio nacionalizmas skyrėsi esmine pozicija: tai buvo ne kolektyvistinės, nesvarbu, kokiu pagrindu – tradicija, tikėjimu, ideologija – paremtos visuomenės nacionalizmas, o moderniosios šiuolaikine prasme individualistinės visuomenės nacionalizmas. Nuo šiandien praktikuojamo žmogaus teisių – teisių be pareigų – platforma besiremiančio individualizmo Keliuočio individualistinis nacionalizmas skiriasi tuo, kad jo individas buvo žmogus su pareigomis, o jo nacionalizmas – personalinistinis nacionalizmas.

Kai mūsų dvasia, kaip sakė Jonas Basanavičius, atsikvošės, kai ji, pridurkime mes, išsivaduos iš kosmopolitinio liberalizmo pandemijos traukulių ir vėl panūs turėti namus savo dvasiai, juos bus galima lengviau rasti dar ir dar kartą atsirėmus į didįjį rokiškėną Juozą Keliuotį.

ANTANO GUDAIČIO PAMOKOS

(2000)

Kai baigėsi oficialioji Antano Gudaičio minėjimo dalis ir būriu išėjome gerti dailininko pamėgto raudono vyno į salę, kurioje kabėjo jo ankstyvieji darbai, labai gailėjausi nepakilęs ir nepaprašęs žodžio: visi kalbėjo apie Gudaitį kaip apie menininką, kultūrininką, netgi estetą, o aš ir žinojau, ir supratau mūsų dailės klasiką buvus labai stiprų visuomenininką, nedviprasmišką lietuvį. Savo kaltę dėl to, kad jubiliejiniame vakare nupieštame Gudaičio portrete pritrūko labai svarbaus štricho, bandau išpirkti dabar, rašydamas šias pastabas.

Kad „anoje pusėje“ (iki 1940 metų) Lietuvoje buvo kitas pasaulis, jaučia kiekvienas netgi jau „šioje pusėje“ (karo ar tarybiniais metais) gimęs Lietuvos žmogus. Viskas „iš ten“ – knygos, žurnalai, meno kūriniai – turėjo stiprią papildomą trauką, kurią būtų galima pavadinti autentiško anų laikų liudijimo trauka. Suprantama, žmonės, aktyviai gyvenę „anais laikais“, ypač meno žmonės, traukė vis stipriau. Žinojome ne vieną emigravus, ne vieną žuvus. Lietuvoje likę atrodė kaip vieniši po audros medžiai. Apie tų sąmoningai likusiųjų – Putino, Gudaičio, Balio Dvariono ir kitų – reikšmę reikėtų kalbėti daug ir ne tik jubiliejinėmis progomis. Tai ištisas reiškinys; per tuos žmones ikiokupacinė Lietuva bendravo su Lietuva okupacijoje ir tyliai formavo nonkonformizmo dvasią. Gudaitis buvo vienas iš tų, kurie savo egzistavimu liudijo ir teigė kitokias Lietuvos kultūros galimybes.

Su Gudaičiu ir kaip menininku, ir kaip žmogumi artimiau susidūriau 1965 metais, kai pradėjome leisti „Kultūros barus“ ir jau pirmajame numeryje rašėme apie jo kūrybą. Antrajame numeryje daug vietos skyrėme Vincui Mykolaičiui-Putinui. Trečias numeris šviesos neišvydo – išėjo neatpažįstamai sumaitotas. Suprantama, ne tik dėl šių meno žmonių

pristatymo LKP CK sutriuškino žurnalo redakciją. Tačiau faktas neabejotinas: norint remtis tikromis vertybėmis, Lietuvoje buvo kuo pasiremti. Gudaitis ramiai priėmė savo „debiutą“, tik pasakė, kad reprodukuojant paveikslus, jeigu nepažymima, jog tai fragmentas, paveikslas turi būti pateikiamas visas. Mes gi buvome leidę sau jo darbo reprodukciją išskleisti į žurnalo „laukus“, dėl to brošiūruojant ji buvo gerokai nupjauta. Gudaitis ne tik dalyvavo kuriant kultūrą, jis mokė kultūros.

Algimantas Kunčius, „Kultūros baruose“ ilgai dirbęs fotografu, buvo Gudaičio žentas. Bendraudami su Egle ir Algiu, lankydavomės jų namuose – įspūdingame senoviniame name miesto centre. Seni baldai, kėdės didžiulėmis atkaltėmis prie nedidelio stalelio ir paveikslai, paveikslai, paveikslai – visa tai buvo fantastiškai patrauklu iš kaimo atklydusiam jaunam žmogui. Gudaitis paprastai pasisveikindavo, minutę kitą pabendraudavo ir užsidarydavo savo kambaryje – kad netrukdytų. Žinoma, mes turėjome savų kalbų. Jos galėjo būti įdomios ir Gudaičiui, bet jis nebuvo linkęs atvirauti, bendravo tik su tais, kuriuos itin gerai pažinojo. Tai visiškai suprantama aplinkoje, kur ir sienos turėjo ausis.

Maždaug devintajame dešimtmetyje susibūrimai pas Gudaitį pasikeitė – prasidėjo svarstymai. Tai kuris nors iš Čekuolių užsukdavo pakalbėti ką apie pasaulį, tai Marcelijus Martinaitis ką sumąstęs papasakodavo. Savo naują lietuvių proistorės koncepciją pristatė Norbertas Vėlius, paskui su tokiomis paskaitomis apkeliavęs kone visą Lietuvą. Vieną vakarą savo projektą apie naują Lietuvos sutvarkymą išdėsčiau ir aš. Nėra abejonės – tie vakarai pas Gudaitį buvo gelminiai Atgimimo virpesiai. Manau, tokių vakarų ir Vilniuje, ir kitur Lietuvoje būta ir daugiau. Kolei kas kalbama tik apie viešuosius susiėjimus „Žinijoje“, Mokslų akademijoje, kitur. Taip, iš jų atėjo Atgimimas. Tačiau iš pradžių jis perėjo „svetainių“ etapą, ir viena tokių svetainių ne vienus metus veikė Gudaičio ir jo nuostabios žmonos bute tuometinėje Zigmo Angariečio gatvėje. Gudaitis buvo ne tik menininkas. Tose svetainėse jis gyvai dalyvaudavo, klausinėdamas, diskutuodamas, tačiau pasitraukdavo į savo kambarį paprastai anksčiau, negu išsiskirstydavome mes.

Gudaičio testamente išreikštas noras surinkti visus jo darbus ir eksponuoti vienoje vietoje yra ne tik suprantamas, bet ir vertintinas kaip dar vienas jo gilaus, ramaus ir tvirto visuomeniškumo pavyzdys: kūryba, kuri kaip bomba suslegiama į vieną vietą, padedama atsargiai ir gali reikalui

esant efektyviai plėšyti bet kokias okupacijas – ir prievartines, ir „savanoriškas“. Gudaičio kūryba istoriškai nusipelno tokio „supresavimo“. Eglė Gudaitytė-Kunčiuvienė, noriu tikėti, parašys Gudaičio galerijos „statybos“ dešimtmečio istoriją. Tačiau tai bus jau nepriklausomos Lietuvos kultūrinio menkadvasiškumo analizė.

Ką reikėtų padaryti nedelsiant – tai išsaugoti Gudaičio butą su jo interjeru, koks jis buvo Gudaičio laikais. Žinau, kad nepritekliai verste verčia keisti tą kultūros užutekį, kurį tikrai galėtume identifikuoti kaip tipišką Pirmosios respublikos inteligento menininko būstą, tarybiniais metais saugojusį nonkonformizmo dvasią.

Šiandien negailestingai laužomos visos lietuvių XX amžiuje su tokiais vargais kurtos ir saugotos tradicijos. Jaunoji karta beatodairiškai globalizuojasi. Kada nors ji atsipeikės ir ieškos, už ko „užsikabinti“, kuo pasiremti. Tai nujausdami mes privalome pasirūpinti, kad jie atrastų kuo autentiškesnį Antaną Gudaitį.

ŽODIS MEILEI LUKŠIENEI

(2013)

Ar sunku buvo būti Meilei Lukšienei?

Su Lukšiene susitikau 1957 metais, iš Bazilionų vidurinės mokyklos atvažiavęs studijuoti lietuvių kalbos ir literatūros. Jos baltą galvą pamačiau iš karto. Po kiek laiko – ir jos šviesią dvasią.

Sunku dabartiniams suprasti, ką reiškia pamatyti tokį žmogų berniokui iš vidurio Lietuvos su nuostabiausia gamta ir dvasine nyka virš jos. Kitų mokyklų abiturientai galėjo pasigirti savo mokytojais asmenybėmis, aš – ne. Ir kurse buvo, kas nesidrovėjo su tam tikra informacija eiti į dekanatą ar net į partkomą. Mes pradėjome studijas ir bendravome su Lukšiene jau tada, kai Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros moterys buvo tąsomos ir psichologiškai, ir administraciškai. Bet jos dirbo, bendravo su mumis paskaitose, seminaruose, literatų susibūrimuose, buvo aukščiau viso ir po jomis, ir viršum jų keliamo erzelio. Taip buvo dėl to, kad jos su mumis gyveno. Lukšienė švietė iš tolo.

Paskui, kol Lukšienė dirbo Mokytojų tobulinimosi – ar kaip jis ten vadinosi – institute, žinojau ją esant kažkur netoliese.

Negalėjo būti kitaip. Dar Universitete Lukšienė įkūnijo, ko gero, ne tik man, istoriją – per savo giminę, šeimą, veikalus, per ją pačią į mus ji ėjo skleisdamasi kaip gyvas gyvenimas, lietuviškoji Lietuva. Ne ta, kuri užgriuvo kaip vaikystės tikrovė, netgi ne ta, kurią iš nutautėjimo griuvėsių kaip mūsų tikrovę bandė išluobti Jurgis Lebedys, o ta amžinai buvusi, po visomis epochomis pulsavusi lietuviškoji tikrovė, kuri kilo Jono Biliūno ir kitų mūsų aušros veikėjų darbais. Lukšienei ta aplinka buvo jos gimtoji aplinka. Tai buvo ypatingas jausmas. Lukšienė kilo kaip kokia mūsų motė, jeigu ne pramotė. Aš ir šiandien nemanau, kad tas jausmas klaidin-

gas: ji tikrai atstovavo istorijai, buvo gyva istorija. Ir kas svarbiausia – tikrajai Lietuvos istorijai.

Kai mes vėl susitikome Sąjūdyje, aš jau nebebuvau tas plevėsa, kuriam rūpėjo visas pasaulis, muzika, filosofija, o lietuvių kalba buvo daugiau kaip priemonė, kaip rašto kalba. Jau buvau supratęs kai kuriuos esminius dalykus, ir visų pirma, kad būtis nėra kokia nors abstrakcija, o labai konkretus buvimas – buvimas tarp dviejų polių: žemės ir kalbos. Kūnas ir dvasia yra tos būties atitikmenys mumyse, ir tai, kas *yra*, yra jų bylojimas mumis. Žmogus be žemės yra nelaimingas klajūnas, jeigu ne blogiau. Žmogus anapus savo kalbos yra nebe šitas žmogus, yra kitas žmogus. Norėdamas gyventi su būties jausmu, žmogus turi įsižeminti, norėdamas tą būties pajautą reikšti, žmogus turi byloti tos žemės kalba. Bendrauti su kitakalbiais yra galinga priemonė – vertimas, jis apsaugo nuo išdavystės.

Iki tol buvusi daugiau istorijos, tikrosios istorijos ženklu, su savo tautinės mokyklos koncepcija Lukšienė Lietuvai pasirodo kaip su raktu į jos ateitį. Tai buvo to, ką suvokiau metafiziškai, išdėstymas konkretaus veikimo programa. Iš tiesų, jeigu vaiko nepradėsi ugdyti ir mokyti gyventi pasaulyje nuo rasos ant tavo kiemo žolės, upelio klekenimo, medžių ošimo, nuo aiškinimo, kas už horizonto ir kaip ten išeiti, – išleisi jį visuomeniškai neišnešiotą, nelaimingą ir nelaimingais darantį kitus.

Su Lukšiene kūrėme du pačius rimčiausius Sąjūdžio dokumentus – Bendrąją programą ir Švietimo koncepciją. Dirbome „Minties“ leidykloje, prie tokio didelio stalo, kurį išpirkau ir padovanosiu visuomenės reikmėms, kai tokių atsiras, paskui Dailininkų sąjungos fojė – dirbome iki paskutinių jėgų, bet su tokiu atkaklumu, įtampa ir savotišku džiugesiu, kad nė kiek nedvejodamas galiu sakyti, jog tuo metu mumis bylojo būtis. Lukšienė buvo, kaip pasakytų Imanuelis Kantas, grynasis džiaugsmas.

Dabar? Dabar Lukšienė kiek atitolusi. Bet su vis aiškiau ryškėjančiais savo nepaprastos asmenybės bruožais.

Šiandien atsiverčiau 1990 metų „Atgimimo“ komplektą ir vasario pabaigos numeryje, jau visai prieš pat Nepriklausomybę, perskaičiau tokius Lukšienės žodžius: „Jeigu mes dabar visi kartu, pagal vientisą programą, neugdysime žmogaus, tai gavę Nepriklausomybę nesusikalbėsime.“ Nežinau, pagal kiek programų dabar mes ugdome žmogų, bet kad nesusikalbame beveik tobulai – akivaizdu. Matyt, tų programų pakanka.

Taigi į klausimą, ar lengva buvo gyventi Lukšienei, būtų galima atsakyti taip: nelengva. Bet įmanoma. Jeigu norėsi. Ji norėti mokėjo.

O ką galėtume pasiimti sau kaip Meilės Lukšienės pamoką mums visiems? Manau, būtų teisinga, jeigu norėtume ją laikyti principu, gyvenimo kriterijumi.

KELETAS MINČIŲ APIE KRISTINĄ RICKEVIČIŪTĘ

(2014)

Kristina Rickevičiūtė man yra tas Lietuvos pokario žmogus inteligentas, intelektualas, kuris „mūsų laikus“ (okupacijos metą) sieja su „anais laikais“ (Pirmąja respublika), sieja gal ne taip tiesiogiai, kaip Juozas Keliuotis, Antanas Gudaitis, Balys Dvarionas, Leonas Valkūnas, Jurgis Lebedys ar kiti šviesuliai, su kuriais arčiau buvo suvedę gyvenimo keliai, tačiau mums, keturiadešimtųjų kartai, ji buvo aiškiai iš „anos pusės“, aiškiai kitokia ir aiškiai to neslepianti, kartais netgi parodanti.

Kristina (nuo darbo katedroje laikų mes niekaip kitaip jos ir nevadinome – nepaisant savo atšalumo, ji vis tiek buvo „mūsiškė“, „sava“) buvo impozantiška moteris: stambi, bet grakšti, sportiška, kartu lipšni ir korektiška, žaisminga ir rimta, žodžiu, kultūringa ir simpatiška. Dar studijų (1957–1962) metais mes, garsaus tada lituanistų kurso vyrai, ne kartą esame aptarinėję, kodėl mūsų logikė netekėjusi ir – atrodo – to nė nesirengia daryti. Deja, visos prielaidos nublankdavo prieš kažkieno iššniukštinėtą paslaptį, kad ji turėjusi ar turinti kažkokį karininką, vokietį ar lenką, kuris ar žuvęs, ar išvykęs, ir Kristinai jis liekąs vienintele tikra gyvenimo meile. Su ta savo paslaptimi ji (beje, panašių paslapčių turėjo daugelis karo meto žmonių) taip ir ėjo per gyvenimą, niekam neleisdama tos paslapties ar to gyvenimo puslapio atskleisti. Jaunimui tai tik imponavo.

Apsigynusi kandidatinę disertaciją ir gavusi docentės vardą, Rickevičiūtė taip ir baigė savo mokslinę ir pedagoginę karjerą, likdama docente ir išleidusi vieną ar dvi nedideles knygeles. Ji nepasidavė tendencijai veržtis į daktarus ir profesorius, itin įsigalėjusiai atėjus gausiam būriui jaunimo apie 1968–1972 metus. Šia prasme ji nuosekliai tęsė Eugenijaus Meškausko liniją, kuriam rasti gerai (t. y. plonai) rašantį parkerį buvo svarbiau, negu

rašyti patį doktoratą. Kristina rašė irgi nenoriai, tekdavo gerokai įkalbinėti ir įtikinėti, paskui dar ne sykį priminti ir prašyti, kol straipsnis būdavo pateikiamas redakcijai. Tačiau rašė ji aiškiai, suprantamai netgi „žemesnio rango“ skaitytojui ir priklausė mūsų vadinamųjų švietėjų būreliui, besirūpinusiam kuo platesnio rato žmonių mąstysenos įgūdžių ugdymu. Kur kas labiau už rašymą Rickevičiūtė mėgo gyvenimą, leisiu sau pasakyti – buvo nemenka gyvenimo gurmanė: artimesnių jai filosofinės aplinkos žmonių susibūrimai, išvykos, iškylos beveik niekada nepraeidavo be Kristinos, ir ji būdavo jų *spiritus movens*. Bet visada išlikdavo savo aukštumose. Katedros gyvenimas be jos buvo sunkiai įsivaizduojamas. Užtat kai reikėjo atsakyti į klausimą, kodėl buvo mylima Rickevičiūtė, aš nedvejodamas galiu pasakyti: todėl, kad ji tokia buvo – gyvybinga, žmogiška, garbinga, kūrusi (kartu su keletu kitų žmonių) tą nepakartojamą atmosferą, kuri prie Vilniaus universiteto traukė ir jaunus, ir senus, o Universitete, ir ypač Filosofijos katedroje dirbę žmonės tą metą atsimins kaip vieną šviesiausių laikotarpių savo gyvenime – brendimo, svajonių, kūrybos metą, metą, kuris leidžia teigti: nesutinkantieji parsiduoti ir okupacijos metais gali gyventi, kad išsivadavę galėtų pasakyti: „Mes gyvenome!“

Buvo trys ryškesni mano bendravimo su Rickevičiūte etapai: studijų, bendro darbo katedroje ir leidžiant „Filosofijos istorijos chrestomatiją“.

Studijuodamas Vilniaus universiteto Istorijos ir filologijos fakultete lituanistiką, klausiau docentės skaitomo logikos kurso ir laikiau jos egzaminą. Įsiminė, kad dėstytoja buvo nepriekabi ir nebijojo pagirti stipresniųjų.

Kai 1968 metais įstojau į aspirantūrą, pasiprašiau išklausyti jos filosofijos istorijos kurso ketvirtakursiams. Docentė sutiko nelabai noriai ir – mačiau – šiek tiek nervinosi. Aš uoliai lankiau paskaitas ir pasidariau puikų konspektą. Vieną praleistą paskaitą nusirašiau iš studento. Manau, kad yra ir daugiau tokių užrašų, iš kurių būtų galima rekonstruoti visą Rickevičiūtės paskaitų kursą studentams ir paskelbti jos raštų tome: daugiau kaip du dešimtmečius docentė reprezentavo Universiteto filosofijos istorijos mokyklą.

Labai intensyviai kartu dirbome rengdami pirmuosius filosofinius leidinius. Kai nuo Filosofijos katedros atsiskyrė Filosofijos istorijos ir mokslinio ateizmo katedra, joje susitelkė visi „švietėjai“ – Bronius Genzelis, Juozas Barzdaitis, Rickevičiūtė. Aš dirbau atsakinguoju sekretoriumi „Problemų“ žurnale dar tebebūdamas aspirantu. Profesorius Genzelis jau planavo „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ bandomąjį tomą, tad aš, kaip

buvęs vienas iš „Kultūros barų“ steigėjų ir skyrių redaktorių ir įgijęs šiokią tokią redagavimo patirtį, gerai įsijautęs ir į „Problemų“ rengimą bei redagavimą, buvau „pasuktas“ į „švietėjų“ katedrą kaip leidybinių sumanymų būsimas bendradarbis. Turėjau apsispręsti, stoti į partiją ar ne, nes nepartinių į katedrą nepriėmė. Rickevičiūtė čia „sudalyvavo“ taip: „Gaila būtų, jeigu negalėtum likti pas mus, bet spręsti turi pats.“ Rickevičiūtė buvo „bandomojo“ chrestomatijos tomo redakcinės kolegijos narė ir įvadinių straipsnių autorė. Antikai skirtam tomui taip pat parašė porą straipsnių, paraleliai rašydama tekstą mano sumanytam filosofijos istorijos mokymo priemonių ciklui. Tokio pobūdžio savarankiška leidyba buvo draudžiama, tačiau Universiteto leidybos skyriaus vedėjos ir darbuotojų geraviškumo dėka pavyko išleisti dvi to ciklo knygeles – Rickevičiūtės „Antikinės filosofijos istorijos bruožus“ ir mano suburto autorių kolektyvo „Lietuvių filosofijos istorijos bruožus“. Rickevičiūtė planavo išleisti „Bruožų“ antrą knygą – apie poaristotelinę filosofiją, bet, atrodo, nebeparašė. Sargai Maskvoje pastebėjo, kad mes leidžiame „ne tai“, ir serijos leidimas buvo nutrauktas. Turiu pasakyti, kad Kristina buvo nepatenkinta mano redagavimu – aš atseit per daug kišęsis į tekstą. Redagavimas yra išlikęs, ir aš nejaučiu jokio sąžinės graužimo dėl tų grynai literatūrinio pobūdžio pataisų: turinys liko neliestas. Beje, vieno pokalbio metu mes išsiaiškinome ir apibūdinome tas mane pasiekusias kalbas kaip nesusipratimą.

Kai sužinojau, kad Kristina serga, aš, rodos, dėsčiau jau tik kaip antraeilininkas ir į katedrą užsukdavau retkarčiais. Porą kartų mačiau docentę labai prastai besijaučiančią. Ji kentėjo ištvermingai. Nenorėjo net parodyti savo negalios. Tos pastangos buvo beviltiškos, užtat dar labiau gerbtinos.

Laidotuvėse, kaip paprastai, pagarbos žodžiai visada išeina kažkokie prakilniai verksmingi. Keletas kalbėjusių prie šermenų stalo prisiminė Kristiną kaip gyvenimą teigiančią asmenybę, ir tai buvo taip „pagal Kristinos dvasią“, kad aš tai atsimenu iki šiolei.

Aš jai dėkingas ne tik kaip žmogui, ne tik kaip mokytojai, bet ir kaip šeimininkei: kai ji kraustėsi iš savo vieno kambario butelio Mokslininkų namuose į nusipirktą normalų kooperatinio namo butą, pati ir pasiūlė man tą kambarėlį perimti, padėjo susitvarkyti dokumentus. Universitetas mielai tarpininkavo. Tai buvo 1974 metais. Penkiolika metų gyvenusi palėpėse, mūsų šeima pagaliau palindo po savo stogu. O mes netgi deramų įkurtuvių nesurengėme…

Dabar, kai iš anų laikų filosofinės mūsų bendrijos nebėra ir Jono Repšio, ir Vytauto Vinciūno, ir Barzdaičio, ir Meškausko, netgi jaunojo Antano Nesavo, žuvusio per avariją Gruzijoje jau laisvos Lietuvos diplomatinėje tarnyboje, kai pasikeitė ir gyvenimo stilius, ir tikslai, netgi prasmės, aš žiūriu atgal į aną metą ir matau tokius žmones šviesulius, kad, perfrazuodamas islando Arnouro Hanibalsono žodžius, sakau sau: Viešpatie, negi mes tik priespaudoje mokame deramai gyventi? Taip, šiandien galėtume išleisti visą mokomųjų „Filosofijos istorijos bruožų“ ciklą. Ir dar daug ką galėtume. Tik kur ta gyvastingumo šviesa, tas noras savo gyvenimu priešTarauti brutalumui, tas sugebėjimas jautriai padėti – tai, kuo tokia žavi buvo Kristina Rickevičiūtė?

Kada tokių, kaip jos, gyvenimus pastebės mūsų plunksnos meistrai?

PROFESOREI VIETOJ PUOKŠTĖS GĖLIŲ

(2014)

Vilniaus universiteto plevėsiškai revoliucingam berneliui nuo saulėtų Padubysio kalvų viduramžiški Universiteto rūmai neatrodė itin patrauklūs – tamsu, šalta, nudėvėta… Ir tarp lietuvių kalbos studijuoti susirinkusiųjų nesijaučiau labai savas: pasitaikius progai tikėjausi pereiti pas žurnalistus. Užtat mielai patraukiau į Universiteto liaudies dainų ir šokių ansamblį. Paskaitoms liko dar mažiau laiko, kai pradėjau beveik kaip nuolatinis korespondentas bendradarbiauti „Komjaunimo tiesoje“.

Tiesa, naujoji lietuvių literatūra su visais aplink ją esančiais kursais, taigi ir įvadu, kurį skaitė imponuojanti dėstytoja Vanda Zaborskaitė, man buvo svarbūs – juk norėjau būti rašytoju, ir ne bet kokiu, tik teisingas knygas rašančiu.

Būrelis lituanisčių – Meilė Lukšienė, Irena Kostkevičiūtė, Zaborskaitė – 1957–1958 metais buvo nuolat linksniuojamas. Tiesa, Zaborskaitė buvo tarsi ir atokiau. Ir dabar manau ją buvus kiek per stipriai jaučiančią savo fizinę negalią – niekas į tai nekreipė didesnio dėmesio, o pasiklausęs vienos kitos paskaitos ir nebeprisimindavo. Jos pasakojimas buvo įtaigus, nors irgi ne tiek mums, kiek pokalbis su savimi – tarsi dar galvotų, ar sako tiesą, ar kalba teisingai? Tą pajautą tik patvirtina jos memuarai, liudijantys nepaprastai rimtą profesorės požiūrį į gyvenimą.

Su Lukšiene per jos dukrą Ingę, kuri buvo nuolatinė Vasario 16-osios pasisėdėjimų pas tą dieną gimusį Bronių Genzelį dalyvė, bendrauti teko ne kartą. Sąjūdžio metais ėmėmės Lukšienės sukurtos tautinės mokyklos koncepcijos išdėstymo Sąjūdžio švietimo programa – tada kartu dirbti teko ilgai ir įtemptai. Su Kostkevičiūte, galima sakyti, buvome ir susidraugavę – ji man dažnai skambindavo, duodavo patarimų, kartu rengėme ne vieną publikaciją.

Su Zaborskaite kiek suartėjome, kai jai išleidus chrestomatiją „Poetika ir literatūros estetika“ aš paskambinau ir, padėkojęs už tokį vertingą leidinį, paprašiau kitą knygą, kurios pavadinimo ji neketino sieti su pirmąja, laikyti antruoju tomu ir pavadinti taip pat kaip ir pirmąją. Profesorė gerokai paabejojo, ar tinka naujųjų laikų literatūros mokslą gobti antikiniu poetikos terminu, tačiau, matyt, apsisprendė tęstinumo naudai, ir aš su džiaugsmu pamačiau, kad knyga išėjo kaip antras „Poetikos ir literatūros estetikos“ tomas. Mes tąsyk „Mintyje“ įtemptai dirbome, leisdami „Filosofijos istorijos chrestomatiją“, kuri turėjo aprėpti klasikinį palikimą nuo antikos iki naujausių XX amžiaus koncepcijų. Buvo rengiamos ir kitų žinijos sričių chrestomatijos, ir Zaborskaitės knygos puikiai jungėsi į bendrą mūsų „būrelio švietėjų“ tyliai pro neleidimų užtvaras vedamą projektą, kuriuo siekta lietuviams gimtąja kalba pateikti vertingiausius pasaulio žinijos tekstus. Neatsimenu, buvo pareiškusi ketinimą ar ne, tačiau aš buvau linkęs (rodos, parašiau ir laiškelį) agituoti, kad profesorė parengtų ir trečią tomą su naujausiais tekstais. Paskambinusi atsakė, kad nemato galimybių – per daug viskas neapibrėžta, pernelyg daug jėgų pareikalautų. Atrodo, buvo sumąsčiusi ir ką kita. Pagaliau keitėsi ir laikai, profesorė linko dalyvauti visuomenės sujudime.

Mūsų susitikimai viešumoje visada buvo labai draugiški ir šilti. Iš memuarų sužinojau, kaip jautriai ji reagavo į vieną iš daugelio viešųjų Valstybės ir Bažnyčios susiartinimo aktų, konkrečiai – Lietuvos paaukojimą Švenčiausiajai Jėzaus širdžiai. Parlamentui apeigose Katedros aikštėje atstovavo Vytautas Landsbergis ir Bronislovas Kuzmickas, Vyriausybei – Kazimira Prunskienė ir Romualdas Ozolas. Aš visada buvau prieš bet kokius hipertrofuotus dvasinių orientacijų rodymo ženklus ir mitinguose, ir televizijose, nekalbant apie bažnyčias. Tiki – ir tikėk, kam dar įrodinėti viešai? Intronizacija buvo itin teatrališka ir žeminanti žmogaus orumą – su viešu valstybės vadovų parklupdymu, maldomis ir priesaikomis. Tačiau jaučiausi kaltas „susitepęs kompartija“, privalėjau atkentėti. Nesitikėjau, kad vaizdas taip sukrėtė Zaborskaitę: ji, pasirodo, gyveno kur kas vientisesnį, negu daugelis į politiką pakliuvusiųjų ar politiką pasirinkusiųjų, gyvenimą.

Su tuo susijęs antrasis jos atsiminimų knygos „Autobiografijos bandymas“ epizodas, kuriame prisimenamas mano požiūris į kompartiją Sąjūdžio metais. Jis tam tikru mastu paaiškina ir profesorės asmenybę. Ji rašo, jog labai karštai pritarė mano tuometinei pozicijai, kad komunistai, pra-

žudę Lietuvos valstybę, turi turėti galimybę dalyvauti jos atkūrime – tai jų moralinė pareiga ir teisė. Ne dėl to, kad pats tuo metu buvau tos partijos narys, o dėl to, kad tokia pozicija buvo paskelbta pačiame pirmame Sąjūdžio mitinge, per LKP delegatų palydas į TSKP XIX konferenciją, laikiausi jos kaip Sąjūdžio pozicijos, gyniau ją ir Sąjūdžio seimo posėdžiuose, ir spaudoje, kol vieną gražią dieną ji buvo paskelbta mano asmenine pozicija. Nors visada atvirai kalbėjau, kodėl tik įkopęs į ketvirtą dešimtį apsisprendžiau stoti į kompartiją, man priklijuotas *komunisto* titulas liko lig šiol. Gal pakaktų? Juk į valdžią kopti niekam nebetrukdau.

Kai praėjus ne vieniems nepriklausomos Lietuvos gyvenimo metams pamačiau savo buvusios koncepcijos pragaištingumą ir paskelbiau, kad liustracijos klausimu buvau nepakankamai ryžtingas, profesorė Zaborskaitė mano mintis ne kartą kritikavo, o gyvenime regimai nutolo.

Jos politinę publicistiką skaitydavau visą – buvo ta autorė, dėl kurios reikėjo atidėti kitus. Nors buvome nutolę ideologiškai, jos moralinė pozicija visada žavėjo kaip nepajudinamas gyvenimo kriterijus.

Profesorės memuarų knygoje yra dar vienas epizodas su mano pavarde. Jaučiu pareigą jį čia paminėti. Profesorė rašo, kad jai, dar tik pradedančiai dėstytojai, atėjusiai į paskaitą pas žurnalistus, „vienas berniokas, baisiai gražus juodaplaukis“, įteikė puokštę baltų gladiolių. Tai ją labai sujaudino. Profesorė neprisimena, ar tai buvau aš, „ar kitas“. Neprisimenu ir aš. Baisiai norėčiau būti ten buvęs.

Ką dabar galiu – tai įteikti profesorei keletą pluoštelių savo prisiminimų. O gladiolės težydi atmintyje. Juk jos vis tiek buvo.

LAIŠKAI IŠ GYVENIMO GLOBALUME

Jono Meko „Laiškų iš Niekur“ paraštėse

(2000)

Dabar dažnai galvoju ir ieškau atsakymo kitų galvose, kas gi tas globalizmas ir globalizacija, apie kurį tiek kalbama visuose pasaulio kampuose. Ir pamažu pripažįstu, kad niekas nieko tikro apie tą dalyką pasakyti negali. Negali ne dėl to, kad nežino, o kad vienokius faktus ir argumentus siūlo tie, kurie globalizuoja, kitokius – tie, kurie globalizuojami, todėl mūsų galvose laksto dažniausiai tušti žodžiai arba akli akmenys.

Kai skaičiau dar 1997 metais „Baltų lankų“ išleistą Jono Meko nedidelę, 148 puslapių (su visais kietviršiais, nes ir jie yra su tekstais) knygelę „Laiškai iš Niekur“, negalvojau apie ją rašysiąs, juo labiau – dabar mano pasirinktu aspektu, bet įpusėjęs supratau: taigi šnekuosi su žmogum, kuris tai, ką kiti vadina globalizmu, jis lietuviškai šaukia „Niekur“ arba – diplomatiškiau – „Kultūra“ („O mano kraštas dabar yra kultūra. <…> O kultūra yra visur ir niekur.“). Kiti, aišku, „Laiškus“ perskaitys ir kitaip, bet aš esu iš tų Meko taip nemėgstamų „planuotojų“ („Visi planuotojai nuvedė pasaulį labai blogais keliais. <…> Žmonija, Lietuva, lietuviai turėtų pasitikėti daugiau savo intuicija, sveiku protu, ir daug mažiau valdžia ir valdžiom. Kiekvienas žmogus giliai savo viduje žino, kas yra tikrai gera ir tikra“ <…>[1]), kurie mano, kad planai – tai ne direktyvos, o tik galimų susitarimų siūlymai, be kurių tavo „gera ir tikra“ niekaip negalėtų tapti mudviejų, mūsų „gera ir tikra“. Ne kokių nors kitų paskatų vedamas ėmiausi šio rašymo, o noro atkreipti kitų tautiečių, dar tik per „Williams International“, „Lietuvos telekomo“, „Lisco“, komercines televizijas, dolerį kaip Lietuvos pinigą, globalizacijos žingsnius tejaučiančių, dėmesį į tą „gera ir tikra“, ką

[1] Mekas J. *Laiškai iš Niekur*. Vilnius, Baltos lankos, 1997, p. 142.

daugiau nei pusę amžiaus nugyvenęs globalizmo tėvynėje patyrė vienas iš mūsų, ne savo valia ten nublokštas, bet savo valia atsilaikęs, išsilaikęs, nugalėjęs ir dabar liudijantis mums: visų tas pats laukia, ruoškimės, nes „viskas priklauso nuo mūsų pačių“.

Gal ir nesutiks Mekas, kad aš jo „Niekur“ vadinu globalizmu. Bet kai skaitau puslapius su Niujorko aprašymais, turistų sutryptos Fatimos arba Europos Sąjungos vaizdais („A, vargšė suvienytoji Europa! Visi valgys vienodą duoną. Visi valgys vienodą sviestą. Visi gers vienodą vyną. Taip daug geriau bizniui. Detalės, subtilūs niuansai nesvarbu. Tik skeletas jiems svarbu. Suvienytosios Europos širdis yra manekenas. Ant jo viską gali pakabinti. Bet kaip nubaust Lietuvos karves, pavyzdžiui, kad jų sviestas atsiduoda bitkrėslėm ir vėdrynais, o ne Pietų Prancūzijos ar Belgijos gėlėm?“[2]), pro visus poetinius polėkius matau viena: Mekas sako, kad geras gabalas pasaulio jau globalizuotas ir jis plėtojasi, kad ir kitais vardais pavadinamas, ir tada svarbiausias klausimas yra: kaip gyventi?

Mekas į tą klausimą sau jau yra atsakęs. Perėjęs visus karo pabėgėlio adaptavimosi Europoje, paskui Amerikoje sunkumus, šiandien jis – pasaulinio masto menininkas, apie visą „prozinę“ buvusią kasdienybę daugiau rašantis gal savo Lietuvoje taip ir tebelaukiamuose „Dienoraščiuose“, „Laiškuose“ dėsto savo apsisprendimus jau kaip globalizmo kultūrą formavęs, iki širdies gelmių išgyvenęs visą to tapsmo dramatizmą žmogus. Jis nekenčia „planavimo“ ir „planuotojų“ – „Planavimas yra komunizmo ir socializmo vėliava“[3] (pridursiu – ir transnacionalinio monopolizmo taip pat). „<…> vienas drugelio sparnų paplazdėjimas kur nors Kinijoje ar Labradore gali būti kur kas svarbiau pasauliniu mastu, laiko tęstinumu, negu visi Marxo, Engelso, Locke, Hume ar Carnegie raštų tomai.“[4] Kodėl? Ogi: „Su galva toli nenueisi. Aš tik sėdžiu ir klausaus, kas ateina iš erdvių gilumos, bandydamas atspėti, kas yra tikrai svarbu. Ir lyg girdžiu, kad tikrumoje niekas nėra svarbu, kad viskas praeina, kad viskas yra lygiai svarbu, ir kad mes visi esam tik lašeliai pasaulio ir gyvenimo vandenyne – tik ašara ant Fatimos veido – ir kad visos mūsų galvos ir idėjos, ir sistemos yra tik niekas, tik niekas. Niekas, palyginti su širdimi, švelniu geru žodžiu,

[2] Mekas J. *Laiškai iš Niekur.* Vilnius, Baltos lankos, 1997, p. 105.

[3] Ten pat, p. 137.

[4] Ten pat, p. 114.

švelniu palietimu, pabučiavimu, žmogaus su žmogumi susitikimu, atviru žodžių pasikeitimu, padrąsinimu ar draugyste.“[5] Negana to: „Taip, mes buvom išvaryti ar išsivarėme patys save iš Rojaus. Bet Rojaus sugrįžimas lygiai vėl priklauso nuo mūsų. Bet kai aš sakau, kad viskas priklauso nuo mūsų, aš nenoriu sakyt, kad mes esame visatos centras, ne. Mes atsakomingi tik už tuos Rojaus gabalėlius, kurie dar yra mumyse! Jų išlaikymas ir puoselėjimas priklauso nuo mūsų. O tai galime padaryti tik visiškai atsiduodami Dievui, t. y. savo artimui, kitiems – visišku savęs pasiaukojimu.“[6]

Žinoma, tokios minties modifikacijos įmanomos tik poetui, tačiau pirmas atsakymas, ką daryti žmogui, jeigu jis nori išlikti žmogumi, būdamas Niekur, yra: reikia tikėti. Kuo? Savo artimu, nes jis ir yra Dievas, jeigu tu jam, jiems visiškai pasiaukoji, su jais susitapatini. „Jums turbūt jau aišku, kad remiu Jėzaus Kristaus politinę liniją. Niekas nėra nieko geresnio ar gudresnio, ar praktiškesnio dar išgalvojęs. Nieko geresnio už meilę savo artimui ir savo priešui. A, kokia revoliucinga idėja! Šimtą kartų revoliucingesnė idėja negu Marxo ar Lenino, ar Prancūzų revoliucijos! Meilė. Meilė. Nieko pažangesnio, nieko revoliucingesnio, radikalesnio ar sunkesnio!“[7]

Kur suka Mekas? O kurgi jis gali pasukti, jei yra taip ką tik sakęs: „lietuviai nebuvo pagonys. Jie buvo panteistai! O čia tai jau labai didelis ir esminis skirtumas. Pagonys garbino stabus – kaip mes dabar, supagonėję, garbinam automobilius ir televiziją: jie meldėsi statulėlėms. Bet „senovės“ lietuviai negarbino stabų nei statulėlių. Jie buvo išvien su saule, mėnuliu, medžiais, visais augalėliais. Jie buvo kartu su visa gamta. Jie buvo panteistai. Ne gamtos garbintojai, kaip kartais klaidingai rašoma ar suprantama, bet kartu, išvien su gamta, ir gamtoje, žemėje. Jie jautėsi išvien su ąžuolais ir su mėlynais lauko akmenimis. Statulėlės atsirado vėliau, su krikščionybe.“[8] O štai ir jo pažiūrų raktas: „Jeigu neturi žemės, tai tu esi niekur. <…> Apleisk žemę – ir visi miestai sugrius. Apleisk valstiečius – ir pradėk kasti savo paskutinę duobę.“[9] Panteistiškai netgi „Kristaus politinę liniją“ išsiaiškinęs, per nevalią būdamas Niekur, į savo prarastą žemę jis žiūri kaip į Rojų, kurio gabalėlius, dar vaikystėje surinktus, jis saugo

[5] Ten pat p. 115.
[6] Ten pat, p. 142.
[7] Ten pat, p. 73.
[8] Ten pat, p. 28.
[9] Ten pat, p. 29.

kaip atskaitos tašką, kaip meilės ir gėrio šaltinį, kai eina vienišomis, šaltomis, šiukšlinomis, žmoningomis Niujorko gatvėmis, sukdamas dar vieną savo kino filmą – *Niekio* kontempliaciją tapačiausiais Mekui pavidalais – ilgesiu pagaunamais, akimis įrėminamais, širdimi perskaitomais… Ar ne todėl jis vos ne klykaudamas meldžia mūsų valdžių pasirūpinti Viliaus Orvido skulptūromis – desperatiška totalitarizmo anihiliacija? Kur panteizmas neigia globalizmą suasmenintai perskaityta meilė Kristui. Kaip ir *Fluxus* įkvėpėjo Jurgio Mačiūno ironiškoji meilė. Kaip labai giminiškas jiems Meko sielos Rojus.

Užtat puslapiai apie Lietuvos gamtą, kaimą, kaimiečius, jaunąją kartą – tikra Rojaus rekonstrukcija ne tik viltyse, svajonėse, bet ir realybėje. „Aš, vaikas, sėdėdavau ant lauko ežios ir žiūrėdavau, kaip mano tėvas su sėtuve ant kaklo eidavo per lauką, lėtai, vienodu žingsniu, sėdamas rugius, su absoliučia koncentracija. Jo kiekvienas žingsnis, mostas buvo sujungtas kartu su žeme, su lauku, su tom sėklom: joks jogas niekados nebus arčiau šito pasaulio, šitos žemės, kaip ūkininkas. Galvoti ir rūpintis rugiais ir žirniais yra kur kas gražiau ir giliau, ir sveikiau galvai, kūnui ir dvasiai, ir pačiam Dievui, negu koncentracija ant savo kulnų ir užpakalio. Baltoji Baltrušaičio ramunėlė, mėlynas purpurinis čiobrelis – visos šitos Dievo žolelės ir gėlelės laukia mūsų ir pasitiki mumis ir pasitinka mus šimtais spalvų ir kvepia mums. A, eini per bręstantį lauką ir glostai varpas: tai glostai Dievo vardą.“[10] Taigi…

Na, o pabaigoje dar trys ištraukėlės iš Meko laiškų. Lietuviai Dievo teisme: „A, jie buvo velniškai gudrūs ir darbštūs, šumerai! Kiek kraujo buvo pralieta visą tą gudrumą ir išmintį apginti ir skleist! O Dievo akyse visa tai nulis… Bet jūs, lietuviai, eikit, grįžkit atgal į savo slėnius, pievas, kaimus. Jūs dabar laisvi! Niekas daugiau jau nebeskaičiuos jūsų valandų, jūsų pasiekimų. Tie laikai pasibaigė. Dabar vėl jūs galit, jeigu norit, būt tik jūs patys, maži, nesvarbūs, visai visai nesvarbūs – per visą sekantį tūkstantį metų! Nes Dievas man sakė, kad Jis vėl norįs girdėti jūsų mažas, nesvarbias liaudies dainas, jos Jam patinka. Jam visai nepatiko, Jis užmerkdavo akis ir užsikimšdavo ausis, kai jūs ten visi marširuodavot, taip visi kartu, bliaudami maršus.“[11]

[10] Mekas J. *Laiškai iš Niekur.* Vilnius, Baltos lankos, 1997, p. 111.

[11] Ten pat, p. 56–57.

„Mes, lietuvininkai, mes vis prie savo praeities prisirišę. O jau laikas nuo jos atsirišt. Į priekį, vėjai, į priekį tegu vėjai pučia mūsų laivą, ne atgal. Į priekį. Aš nutariau, kad lietuviams Abraomas daug priimlesnis, įdomesnis negu Odisėjas. Be rizikos nėra fizikos, kaip kartą pasakė Buda savo nepaskelbtuos raštuos…“[12] „Taip, lietuviai yra dabar visur. Kaip sakiau, jie yra kaip bitės, renka medų iš visur. Tik tikėkimės, kad Lietuva bus jiems avilys, kad Lietuva neuždarys jiems durų. Aš žiūriu į juos kaip į mūsų langus į pasaulį. Per juos daug visa ko gero, numatyto ir nenumatyto, bet visai kitokio ir kito, į Lietuvą įkris.“[13]

Ir visai pabaigoje: „Pamesk, prarask kalbą – ir pasidarysi, pamažu, lėtai, jau kitas, ir prapulsi kitame ir kitur.“[14]

Kad ir šiek tiek kaip planuotojas, ar ne puikius patarimus duoda mums Jonas Mekas, kaip gyventi ir pavieniui, ir visiems kartu ateinančiame globaliame pasaulyje?

[12] Ten pat, p. 90.

[13] Ten pat, p. 66.

[14] Ten pat, p. 94.

PARIBIO ŽMOGUS

Česlovo Kudabos fenomeno įžvalgos

(2010)

Niekas nepaneigs, kad Česlovas Kudaba buvo labai ryškus Atgimimo asmuo. Atgimimo asmenybėmis, Atgimimo žmonėmis norėčiau vadinti tuos dar iki Sąjūdžio veikusius visuomenininkus, kurie pamažu skaldė okupacijos meto viešojo gyvenimo gelžbetonį, tarpais be žodžių liudydami ir pranašaudami ateinant naujus laikus, naują dvasią, kuri visais laikais ir visose visuomenėse paskui įsikūnydavo nauja nacijos arba ištiso regiono, ištisos epochos sankloda, plėtros etapu. Svarbus Atgimimo asmens bruožas – jo paties pabudimas, praregėjimas, atsinaujinimas, atgimimas, gilių evoliucinių dvasios ir gyvenimo būdo pokyčių išgyvenimas. Norėčiau skirti ir kitą nonkonformistų grupę – visuomenės konjunktūrinio gyvenimo tyloje subrendusius, į viešą veikimą nėjusius ir sąmoningais režimo politiniais priešininkais tapusius, kalėjimuose, tremtyse pūdytus ir žudytus ar į užsienius emigravusius žmones. Jie yra to paties proceso dalyviai. Tačiau kaip tokiam daugiasluoksniui procesui vargu bau taikytinas sinkretiškas Atgimimo pavadinimas, taip vargu bau jis tinka ir šitiems toli į priekį – iki sąmoningo pasipriešinimo – nuėjusiems žmonėms: juos kur kas geriau būtų šaukti aiškiu ir konkrečiu Pasipriešinimo kovotojų vardu. Atgimimo asmenybės, išreikšdamos visuomeninės konjunktūros pakitimus, žymėdamos pradinį nacionalinio išsivadavimo tarpsnį, gali ir likti to etapo ženklais, simboliais, į nacijos politinį gyvenimą ir jo keitimą asmeniškai nė neįsitraukdamos.

Kudaba įsitraukė.

Justinas Marcinkevičius, Meilė Lukšienė, Norbertas Vėlius kai kurie kiti inteligentai – ne. Vieni jų atėjo į Sąjūdį, kiti tik priartėjo prie jo ir vėl pasitraukė į kultūros kūrybą, taip ir likdami Atgimimo žmonėmis.

Kudaba peržengė ribą, įžengė į politiką, tapo politiniu veikėju su visomis iš to jam išplaukusiomis pasekmėmis, paliudijusiomis tai, kas sakyta: Kudaba buvo viena ryškiausių Atgimimo asmenybių. Ja liko netgi politikoje. Čia jo drama. Gal net tragedija. Šiaip ar taip – vienas iš jo daugiapakopio paribiškumo paliudijimų.

Vienas – todėl, kad visi Atgimimo žmonės yra paribio, politinio paribio, žmonės; vienas – dar ir todėl, kad Atgimimo žmonės yra universalios dvasios žmonės, humanitarai ir humanistai, plačių interesų ir daugelio darbų, daugiaprasmiai ir daugiareikšmiai žmonės.

Taip, žinoma, jie lieka savo meto žmonėmis, ir, tarkime, Jono Basanavičiaus ir Kudabos netgi tautinės aspiracijos, ką jau kalbėti apie politinius prioritetus, stipriai skiriasi. Tačiau susitikę jie tikrai susikalbėtų, ir susikalbėtų dėl to, kad abu mąsto apie tą patį – apie Lietuvą, apie jos kraštą ir jos žmones, apie jų tikrą ir patikimą gyvenimą savo šalyje. Mąsto įvairiapusiškai ir giliai.

Šiandien mes klausinėjame vienas kitą: iš kur mūsų epochos dvasia? Kas apvaisino Antrąją Lietuvos respubliką, kuri – reikia ir galima pripažinti – tikrai turėjo savo dvasią. Drįsiu atsakyti: Nepriklausomos respublikos dvasia buvo iš Atgimimo žmonių, iš ano meto politinio paribio žmonių dvasios. Argumentai? Jų daug. Tai ir mūsų tautinė tolerancija, išsigimstanti į kosmopolitizmą, ir pilietinė tauta su savo nuliniu pilietybės tuometiniams kitataučiams barjeru, ir tiesiog fanatiškas demokratijos principų reikalavimas su jo normų saugojimu, šiandien tampančiu grupinėmis demokratijomis, ir nuolaidumas iki nuolankumo nebūtinai pačiam stipriausiam kaimynui, ir žodinė meilė su tikra, nemeluota neapykanta artimui savo… Daug kas ateina iš ten.

Ateina todėl, kad tada tiek tegebėta įžvelgti kaip bendrabūvio idealus, galinčius tapti idealais visai ar bent daugumai nacijos. O kas įžvelgta ištakose, dažniausiai lieka visam laikui, nes visuomenės sąmonė, kaip žinia, kinta labai lėtai ir pasikeičia ne per penkiolika metų.

Pagrindinis kiekvienos tautos klausimas yra nacionalinės valstybės klausimas. Lietuvai jis ypač aktualus: pradėjusi ją kurti su atskiros civilizacijos užmoju (prisiminkime savo gamtameldiškojo tikėjimo karalysčių sandraugą viduramžių Europoje, nišoje tarp katalikiškųjų Vakarų ir stačiatikiškųjų Rytų), mutavusi į multireliginę tolerancijos imperiją su tokiu atveju neišvengiama kultūrine kaimynų asimiliacija, patekusi į ilgaamžę

aksominę lenkų ir geležinę rusų okupacijas, XX amžiuje vis dėlto sugebėjusi atkurti nacionalinį valstybingumą, bet tuoj vėl pakliuvusi į naujas okupacijas, per kurias dar sykį pademonstravo savo atkaklumą ir pasaulio galingųjų „humanizmą“, lietuvių tauta XX amžiaus antrojoje pusėje buvo vėl ir fiziškai, ir dvasiškai nudrengta. Bet dar norinti gyventi. Nes norinti dirbti. Ir pragyventi iš darbo, o ne iš kapitalo.

Kokius idealus galėjo sau išsikelti Antrąjį pasaulinį karą ir Karą po karo (t. y. Lietuvos partizaninį karą) perėję tuometiniai trisdešimtųjų kartos dvidešimtmečiai, kai ėmė blaivytis iš pionieriškos ir komjaunuoliškos savo jaunystės miglų ir apkvaitimų? Galiu liudyti asmeniškai, nors esu skirtinas jau keturiasdešimtųjų kartai: tik Lietuvą. Ir visų pirma – Lietuvą kaip žemę, kaip vietą, kuri gali būti pašaukta Tėvyne. Čia – mūsų Atgimimo ideologijos ištakos ir pamatai. Čia tai, kas paskui vadinama mūsų vienybe, Baltijos keliu, Lietuvos partija ir pan. O tada, kai viskas dar tik prasideda, kai Marcinkevičius teatre žiūrovus moko Lietuvos vardo, o salė įsidrąsindama jį skanduoja, nėra abejonės – daugelis iš jų žodyje „Lietuva“ mato Kudabos šimtuose straipsnių straipsnelių aprašytus apdainuotus Nemuną ir Nerį, kalvotąją Žemaitiją ir Ignalinos kraštą, Aukštaitiją ir Dzūkiją. Vargu ar tokiu jausmu būtų skambėjęs tas vardas, jei žmonės nebūtų augę ir ugdę savo širdies Kudabos žodžiuose apie Lietuvą, kurių kiekvienas buvo dar kupinas šiltų žemės kvapų ir spalvų. Septyniasdešimtieji, kai po Romo Kalantos visi ieškome savo tikrojo santykio su tuo, kas aplink, mes gerte geriame Kudabos mūsų dvasiai atnešamus Lietuvos pavidalus. Virš gamtinės Lietuvos tvinksta Kudabos dvasinė Lietuva.

Ilgai stebėjausi, kodėl neišleidžiami Kudabos publicistikos rinktiniai raštai. Dabar matau: jie pavojingi. Todėl nereikalingi.

Kudaba ir savo mirties patale vartė paskutinės savo etnologinės poemos „Septyni keliai iš Varnių“ korektūrą, beveik nebeįskaitomai užrašydamas dedikaciją brangiausiam žmogui – žmonai Daliai. Pats jau beviltiškai pavargęs, grįžęs nuo abiejų savo didžiųjų – ir visuomeninio, ir politinio gyvenimo – aukštumų.

Trumpam dar noriu stabtelėti šioje – pradinėje – meilės savo žemei pakopoje, papėdėje, kuri kiekvienam žmogui žvilga rasa ir kvepia vėjais. Nemanau, kad tos pajautos ir jausmai yra atimti arba atimtini netgi iš išdavikų ar žudikų. Galbūt tik kontekstas jų kitoks – be šviesos, be perspektyvos jausmo. Tačiau būtent tai gali padėti paaiškinti vieną mums labai

svarbų – Lietuvai lojalių komunistų ir kitų kolaborantų – reiškinį. Meilė Lietuvai kaip Lietuvos žemei neatimtina ir iš jų. Tad jeigu kokią nors reikšmę turi žmogus, o ne tik ideologija ar politinis interesas, tai stengtis išmesti juos iš šio pirmojo, visus sutalpinančio rato tikrai nevertėtų.

Kudaba buvo atėjęs dar iki Sąjūdžio. Jis dalyvavo ne viename ir jo paties, ir kitų organizuotame subruzdime ar susibūrime, bet svarbiausia – visu savo gyvenimu, visa savo veikla organizavo generalinį Lietuvos judėjimą – judėjimą prieš netiesą, priespaudą, okupaciją, degradaciją – visa, kas žeidė jo tiesos, teisėtumo ir žmogiškumo sampratas.

Visos jos Kudabai rėmėsi į Lietuvos žemę. Tik jo mylimam moksliniam pažinimui buvo gana kudabiškai kruopštaus žemės bylos tyrimo, o žemei ginti ir gražinti reikėjo jau žmonių santykių organizavimo. Visuomeninis veikimas žemės labui Kudabai, atrodo, yra aukščiausia ir patikimiausia santykio tarp gamtos ir žmogaus nustatinėjimo forma ir būdas. Nenuostabu, kad jis dalyvauja dešimtyse gamtotyros, gamtosaugos, kultūros tyrimo ir apsaugos sambūrių ir organizacijų. Kultūra yra galutinė to santykio instancija ir sankcija. Iš čia beribė ir bekraštė Kudabos kaip mokslininko kultūrinė šviečiamoji veikla, palikusi tokią šviesią Lietuvos įžvalgų erdvę dar anų laikų Lietuvoje, tokius vaizgantiškai sugestyvius Kudabos žinojimo ir išmanymo populiarinimo tekstus, kad literatūrinio meistriškumo požiūriu jiems nėra lygių. Na, o Lietuvos kultūros fondas, vėliau – Atviros Lietuvos fondas yra dvi Kudabos visuomeninės veiklos viršukalnės, į kurias jis natūraliai atėjo per savąją mokslo populiarinimo veiklą ir kur rasdavo nusiraminimą netgi po to, kai jau kentė politinės nešvaros, nesąžiningumo, išdavystės ir niekšybės antpuolius.

Rūpestis dėl žmogaus ir gamtos santykių dermės – amžinas rūpestis. Nors jo pobūdis, santykių kryptingumas ir aštrumas priklauso nuo politinių režimų, vis dėlto jis gali būti sąlygojamas ir amortizuojamas kultūros. Todėl daug kas – sąmoningai ar nesąmoningai – kultūrą tarsi atriboja nuo politikos, skelbdamas kultūros apolitiškumą arba politikos akultūriškumą. Abiem atvejais užsidaroma visuomeniniame kultūriniame veikime. Tarybmečiu tai buvo, beje, ir patogi pozicija: taip galėjai demonstruoti savo bandymą atsiriboti nuo privalomos partinės dogmatikos, nors visuomenė vis tiek veikė ir gyveno režimo paunksmėje, o kultūrininkai, kad ir labai subtiliai naudodami būtinas ideologijos klasikų citatas, vis dėlto rodė savo lojalumą režimui.

Kudaba be didesnių problemų įsiteko į šiuos konjunktūros stereotipus. Jaunystėje – nuoširdus komjaunuolis, subrendęs – kritiškai lojalus režimui, jis galėjo įkaisti nebent tada, kai reikalai paliesdavo paprastus, amžių amžius nuo visokiausių režimų kentėjusius ir viską vis dėlto atlaikiusius žmones, taip pat žemę – savo tėvų ir protėvių žemę, žemę, kurią jis nesibodėjo nuolat šaukti Tėvyne. Ar tai partinio, t. y. politinio, žmogaus pozicija? Ne, tai – paribio žmogaus pozicija, paribio tarp visuomenininko kultūrininko ir visuomenininko politiko, antrojo paribio žmogaus pozicija: atrodyti politiškai aktyviu ir patikimu, o būti kultūriškai konstruktyviu ir šioje sferoje laisvu. Toks stereotipas buvo per amžius natūraliai susiklostęs mūsų žmonių santykių tikrumas. Kudaba čia buvo tikras mūsų tautos žmogus.

Kodėl jis vis dėlto pasuko į politiką? Ir ne šiaip sau pasuko – sutiko būti siūlomas TSRS liaudies deputatu, pralaimėti per papildomą balsavimą, o po to – dalyvauti ir LTSR Aukščiausiosios Tarybos rinkimuose, iškęsti visą vadinamųjų nepatikimųjų puolimą kovos dėl autoritarinio prezidento posto įvedimo laikotarpiu ir tik 1992 m. spalio 13 d. kartu su 98 deputatais aprobavęs kompromisiškąją mūsų ir šiandien tebeveikiančią Lietuvos Konstituciją, spalio 14 d. atsigulė į ligoninę, nors jau ne pirma diena atrodė visiškas ligonis.

Kodėl Kudaba sutiko atkentėti Aukščiausiąją Tarybą, nors žinojo, kad ji jam tikrai bus kančia? Ogi todėl, kad jis buvo pareigos žmogus. Jo dalyvavimas politikoje yra pareigos ne tik mūsų žemei, ne tik jos žmonėms, bet ir politinei Lietuvai vykdymas.

Ką tai reiškia? Manau, tai visų pirma reiškia, kad Kudaba tiki esant galimą kitokią politiką – ne represyvinę, o sutartinę. Kaip, beje, esant galimą manėme ir tikėjome ne vienas. „Tiesa ne vieno monopolis. Visų!“, – kalbėjo jis trumpame interviu Nepriklausomybės pirmųjų metinių proga. „Jūs optimistas? – Taip. Labai noriu toks būti, išlikti.“

Išlikti buvo sunku. Tie, kurie į Aukščiausiąją Tarybą atėjo, Sąjūdžio atvestus žmones laikydami savais (šita samprata, okupacijos metais visuomeniniuose santykiuose vaidinusi ypatingą vaidmenį, nusipelnytų atskiros analizės), tuos metodus, kurie ne vieno tarsi ir savojo greitai buvo pradėti naudoti prieš kitą savąjį, negalėjo vadinti niekaip kitaip, kaip išdavystėmis. Sakoma, kad kova dėl valdžios tarp Sąjūdžio į valdžią deleguotų žmonių prasidėjo prieš rinkimus. Galiu paliudyti: kur kas anksčiau. Kudabai – vėliau. Bet labai intensyviai. Todėl jeigu tu ne tas, kuris pas savo politinius

oponentus ateini specialiai, kad būtum apspjautas, ne tik netikėtas spjūvis, bet net penkiakampė žvaigždė ant kaktos rinkiminiame plakate atrodė labai siaubinga. Kudaba, niekada negalvojęs apie neapykantą kitam, buvo pritrenktas, šokiruotas. Gaila buvo žiūrėti į jį, sėdintį per eilę priekyje, susikūprinusį, vos ne slapčiomis kažką rašantį į savo mažus lapelius.

Ar jį žudė tik žmogiškieji parlamento santykiai?

Ne. Jam buvo nepriimtina pati parlamento daugumos jėga primetinėjama autoritarinė ir autokratinė valstybės sandara ir valdysena. Tai ne tik dėl to, kad totalitarinį autoritarizmą jis jau buvo išgyvenęs ir atmetęs. Jam, kaip gudiškosios ir lietuviškosios paribės šeimoje augusiam žmogui, buvo visiškai nepriimtinas bet kuris nacionalizmas – lietuviškasis, rusiškasis, gudiškasis, lenkiškasis. Kad Kudaba tą savo poziciją sugebėjo artikuliuoti politiškai preciziškai, rodo jo santykis su promaskvietiškai (dabar jau provaršuvietiškai) nusiteikusių lenkų autonomijos Lietuvos Respublikoje idėja: kultūrinė autonomija – taip, politinė – ne, Lietuva turi būti viena ir vieninga, nedaloma jokiais autonominiais regionais.

Tačiau esama ir kitos klausimo pusės. Kudaba, atrodo, ne šiaip, tik politikuodamas, bet iš įsitikinimo yra kalbėjęs, kad jis, Kudaba, agituodamas už nepriklausomybę, kalbąs ne apie valstybės, o apie tautos nepriklausomybę, tik niekas nenorįs to girdėti. Apie išstojimą iš Tarybų Sąjungos reikią labai rimtai ir atsakingai galvoti.

Tai, ką čia sakau, yra labai rimta problema. Nėra aiškiai išsiryškinta, kiek nežinia kieno pagimdyta ir ilgai eksploatuota ekonominio savarankiškumo idėja koreliuoja su Kudabos bandyta kelti kultūrinės nepriklausomybės (teisingiau, matyt, būtų sakyti – kultūrinės autonomijos) idėja. Tačiau, matyt, būtų apsiribota nacionalinės autonomijos TSRS sudėtyje statusu. Toks idealas buvo nesvetimas ir daliai įtakingos lietuvių išeivijos.

Kudabos tikrai niekas nesiklausė ir neklausė. Ėjo kaip vieninga srovė – į Nepriklausomybę. Netgi LKP susiorientavo gana greitai. O lenkų deputatai, kurie buvo prieš mūsų valstybės atkūrimą, neišdrįsdami balsuoti prieš, susilaikė.

Kudaba balsavo už Nepriklausomybės atkūrimą. „Profesorius, kiek teko patirti, euforijos nejautė, jis suprato, kad tikroji kova už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą tik prasideda ir kad ji turi eiti per kovą už naują, geresnį žmogų“, – matyt, remdamasis autentiška patirtimi, pažymi Gediminas Ilgūnas savo knygoje apie Kudabą.

Kas dabar pasakys, kas ką jautė ir ką galvojo. Kad ir nedžiūgaudamas, suprasdamas būsiant naujų sunkumų, Kudaba savo pareigą Lietuvai atliko – ne tik Lietuvos žemei, Lietuvos žmonėms, bet ir Lietuvos tautai. Tai itin svarbu, nes tik per valstybę vienos ar kitos tautybės žmonių visuomenė tampa organizuota bendruomene – tauta. Lietuvos tauta Kudaba laikė ne tik lietuvius, bet visų tautybių Lietuvoje gyvenančius žmones. Kad ir sunkiai kentėdamas dėl asmeniškų įžeidimų, dėl tikrovės svorio, gniuždančio visus principus ir traiškančio vertybes, Kudaba sugebėjo virš savęs iškelti patį didžiausią pasaulyje svorį – politinę Lietuvą, nepriklausomą pasaulio valstybę. Už tai jam amžina pagarba.

Kudaba yra dramatiška asmenybė. Esama tendencijos jį pernelyg dailinti, rodyti vientisą ir tikslingą. Yra kur kas sudėtingiau. Nežinia, kaip būtų klostęsis Kudabos gyvenimas, jeigu jo nebūtų pakirtusi liga. Tačiau tai, ką jis iškentėjo 1992 metais, tolydžio toldamas ir atsiribodamas nuo darbo Aukščiausiojoje Taryboje, ieškodamas užuovėjos akademiniame rate, Atviros Lietuvos fonde ir nedažnai aplankomų laukų tyloje, – visa tai buvo ne vien iš meilės savo akademinėms disciplinoms ir studentams, kuriuose vėl bandė įžvelgti ateities viltį.

Daugelis iš mūsų tikėjosi kursią kitokią Lietuvą, negu Pasaulio banko, Tarptautinio valiutos fondo ir Sorošo fundacijos pradėtoji, dabar Europos Sąjungos formuojama ir plėtojama. Ar Kudaba, atidus giliausių kultūros sluoksnių sprūdžius jaučiantis žmogus, nebus vienas pirmųjų pajutęs, kad mes visi esame epochinio masto išdavystės dalyviai – vieni susivokę ir pasirengę tuo naudotis, kiti iš patriotizmo apkvaitę ir praankantys kur kas lėčiau, negu derėtų. Nežinia. Tačiau tuos, kurie jau apsisprendė priešintis paskiausiajai išdavystei, iš politikos atsitraukiančio žmogaus dramatizmo jautimas skatina bent jau suprasti Kudabos fenomeną neatsižvelgiant į ideologines nuostatas, kurios jam, beje, visada buvo šalutinės palyginti su konkrečiu į jį žvelgiančiu žmogumi. Vis dėlto galima pasakyti visai aiškiai: šiandien būti politikos veikėju Kudaba tikrai negalėtų.

Atsimenu, kaip 1962 metais su Kudaba, Kaziu Boruta ir keletu nepažįstamų jaunų vyrų važinėjome lietuviškais Baltarusijos vieškeliais. Kaip Boruta parugėje ant dzūkiškos lovatiesės pasistatęs butelį raudono vyno su taure rankoje žiūrėjo į nakčiai miglėjančias pievas. Kudaba ėjo keliuku, nirdamas į tą tylų vakarėjimą, kuris trynė visas dienos ribas. Mes sėdėjome kaip prieš paslaptį, kuri paskui skleidėsi visu gyvenimu.

Ar būtų apskritai gyvenimas, jei nebūtų tokių pavakarių, parugių, paribių? Ir žmonių, iškeliančių juos kaip klausimus, į kuriuos nori nenori turi atsakyti, – ne tu, tai kitas.

Kadaise Tomas Akvinietis pasakė: *žinau, nes tikiu.* Ir tapo viduramžių simboliu.

Tuoj po to Anzelmas Kenterberietis atsakė: *tikiu, nes žinau.* Ir tapo Europos Atgimimo pranašu.

Česlovas Kudaba visiškai įsitenka į Europos klasikinius naujuosius laikus, kartu su visa lietuvių tauta gyvendamas savo seniausių protėvių žemėje, kartu su visais priimdamas ir amortizuodamas visus istorijos iššūkius ir bandydamas juos paversti tautos istorija. Kartais – visiškai sėkmingai. Nes gyvena ir žinodamas, ir tikėdamas.

Paaiškinimai

Dauguma Romualdo Ozolo rankraštinių tekstų yra jo neskaityti ir neredaguoti. Jis buvo linkęs veikiau parašyti naują variantą, negu grįžti prie parašyto teksto ir jį taisyti ar papildyti. Jis neskaitė ir iš garsajuosčių iššifruotų savo paskaitų tekstų. Tad šių „Rinktinių raštų“ rengėjai nusprendė bent minimaliai kalbos požiūriu juos redaguoti, tačiau kartu siekta išlaikyti Ozolo vartotą jam būdingą leksiką, sakinių konstrukciją ir stilių. Kiek daugiau redaguoti iššifruotų paskaitų, pranešimų tekstai, kad jie būtų lengviau suprantami skaitytojui. Visai neaiškios vietos, kai buvo neįmanoma suprasti pasakymo minties, yra išbrauktos ir pažymėtos daugtaškiu kampiniuose skliaustuose.

Kadangi dauguma ir pirmajame, ir šiame tome publikuojamų filosofinių Ozolo tekstų buvo parašyti sovietinės okupacijos metais, juose pasitaikantys to meto ideologinio gyvenimo realijų paminėjimai, kurių reikalavo ideologinė konjunktūra, palikti.

I

Civilizacijos epochos. Spausdinama iš rankraščio, kurio tekstas paties Ozolo sudėtas iš keturių atskirų fragmentų.

„Graikų stebuklo“ paslaptis. Ozolo archyve yra išlikę du mašinraščio tekstai tokiu pačiu pavadinimu, turintys atskirą puslapių numeraciją. Neaišku, kuris kurį papildo. Vienas iš jų yra pažymėtas data: 1973 04 12, kitas be datos. Šiuose raštuose jie pažymėti romėniškais skaitmenimis.

Viduramžių epochos metmenys. Straipsnis parašytas „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ viduramžių filosofijai skirtam tomui („Mintis“, 1980, p. 10–18) kaip bendras įvadas. Be pakeitimų buvo perspausdintas Ozolo knygoje „Išsivadavimas“ („Pradai“, 1998, p. 572–583).

Renesanso epochos metmenys. Straipsnis parašytas „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ Renesanso filosofijai skirtam tomui („Mintis“, 1984, p. 7–16) kaip bendras įvadas. Be pakeitimų buvo perspausdintas Ozolo knygoje „Išsivadavimas“ („Pradai“, 1998, p. 583–596).

Naujųjų amžių epochos metmenys. Straipsnis parašytas „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ naujųjų amžių filosofijai skirtam tomui („Mintis“, 1987, p. 7–15) kaip bendras įvadas. Be pakeitimų buvo perspausdintas Ozolo knygoje „Išsivadavimas“ („Pradai“, 1998, p. 596–607).

Civilizacijos ribos: kultūros supratimo metmenys. Šią platoką studiją Ozolas buvo parengęs (manytina, iššifruotų skaitytų paskaitų apie kultūrą pagrindu) rinkiniui „Filosofijos paskirtis“. Čia spausdinamas kompiuterinis variantas. Detalesnės šios studijos atsiradimo aplinkybės sudarytojui nežinomos.

II

Kultūros samprata, reikšmė, genezė. Tai iš garsajuosčių iššifruotos jau Nepriklausomybės metais (2001) Vilniaus pedagoginio universiteto matematikams skaitytos kultūros filosofijos paskaitos. Iššifruotas tekstas šio tomo rengėjų yra esmingiau redaguotas kalbos požiūriu, o išbrauktos neaiškios vietos, taip pat vienas kitas ekskursas į to meto Lietuvos ir pasaulio politikos realijas ar pasitaikančios įrašo spragos yra pažymėtos daugtaškiu kampiniuose skliaustuose.

III

Kultūros pažangos kriterijų klausimu. Tai vienas iš būdingiausių pradinių filosofijos mokslo kandidato (pagal to meto terminologiją) disertacijos, kurią Ozolas ėmėsi rašyti 1968 metų pabaigoje įstojęs į filosofijos aspirantūrą Vilniaus universitete, temos formulavimų. Orientuodamasis į filosofinius kultūros tyrimus, jis ilgai blaškėsi rinkdamasis disertacijos temą, stengėsi atsižvelgti į kitų filosofijos

doktorantų pasirinktas kultūrologines temas. Pavyzdžiui, išlikusiame laiške, rašytame 1969 m. balandžio 8 d. doktorantui Romui Žibaičiui, jis taip aiškina: kadangi doktorantas Stasys Venskevičius rašo apie kultūrų sąveiką, tai jis pratęstų jo darbą pasirinkdamas temą apie kultūros vertybes, o Žibaičiui siūlo „analizuoti kultūros tapsmą asmenybės aspektu“, – „tai būtų gražus darbelis“. Po mėnesio, gegužės 6 d., savo disertacijos temą Ozolas suformuluoja taip: „Kultūros progreso kriterijaus klausimu“ ir sudaro detalų jos planą. Tų pačių metų pabaigoje, gruodžio 8 d., jis patikslina šį pavadinimą, atsisako žodžio „kriterijus“ ir pateikia naują planą, kurį sudaro trys skyriai, o 1970 m. kovo 1 d. pateikia naują, detalesnį šios temos plano variantą. Daugiau kaip po metų, 1971 m. birželio 1 d., savo disertacijos temą jis jau formuluoja taip: „Svarbiausios kultūros problemos“. Jos plane – keturi skyriai. Dar po metų (1972 m. gegužės 30 d.) vėl atsiranda naujas disertacijos temos variantas – „Kultūros problema filosofijos istorijoje“. Yra išlikęs šios temos bendras planas ir trumpas paaiškinimas, kas turėtų sudaryti disertacijos turinį. Yra dar ir kitas vėliau, 1972 m. birželio 14 d., parašytas šios temos plano variantas. 1973 m. pradžioje vėl grįžtama prie pirminio disertacijos temos pavadinimo „Kultūros pažangos kriterijų klausimu“. Yra išlikę keli šios temos planų variantai (1973 m. sausio 11 d., 1973 m. vasario 6 d., 1973 m. balandžio 2 d.), pusantro mašinraščio puslapio pratarmė, keletas įvado metmenų variantų. Pratarmėje rašoma, kad į disertaciją reikėtų žiūrėti ne kaip į darbą, kuriame suformuluotos absoliučios tiesos, o tik kaip į penkerių metų apmąstymus, kaip į metodo ieškojimus, kad nuo disertacijos turėtų prasidėti kultūros teorijos kūrimas. Pateiktas kultūros teorijos sąvokos paaiškinimas: kultūros teorija yra faktų apie kultūros procesą apibūdinimo tam tikrais teiginiais moksliškumo pagrindimas, tad pirmiausia turi būti atsižvelgta į filosofijos istoriją išryškinant gnoseologinio pobūdžio prieštaravimus, paskui aptartas kultūros kilmės koncepcijų prieštaringumas kaip ideologijos ir mokslo santykio klausimas, o užbaigiama substancialine analize. Beje, pirminio pavadinimo disertacijai Ozolas pasirenka tokį *motto*: „Istorija yra pasaulio proza, kultūra – jo poezija.“

Taigi Ozolas nuolat keitė disertacijos temos formuluotes ir būdamas aspirantūroje taip ir neparašė kokio nors rišlesnio teksto kultūros pažangos kriterijų klausimu, išskyrus pastabų pobūdžio fragmentus, kurie publikuojami šiame tome. Pasibaigus aspirantūros laikui paskirtas dėstyti Vilniaus universitete filosofijos istorijos kursą, jis vis dėlto puoselėjo viltį parašyti disertaciją. 1974 m. pradžioje jis vėl patikslino pasirinktos temos formuluotę šitaip: „Istorinė kultūros pažangos sampratos raida (kultūrologijos kryptys)“. Ranka rašytoje šios temos pratarmėje

(1974 m. vasario 3 d.) šį naują užmojį Ozolas įvardija kaip pirmąjį disertacijos variantą. Vėliau, kovo 1 d., dar parašo, kaip pats pavadina, „dalykinę pratarmę“, penkių ranka rašytų puslapių apimties (ji taip pat spausdinama šiame tome). Tuo darbai šia tema ir baigiasi.

Po kelių mėnesių, rugpjūčio 2 d., Ozolas šia temą performuluoja taip: „Kai kurių kultūrologijos metodologinių principų raida: kritinė apybraiža“ ir parašo planelį, kuriame numatyti tokie trys skyriai:

I. Kultūros sampratos ir kultūros tyrimo metodikos formavimasis spekuliatyvinėje filosofijoje (iki XIX a.) (su 4 poskyriais);

II. Idealistinės naujausiųjų laikų kultūrologijos empirizmas (su 3 poskyriais);

III. Marksistinės kultūros teorijos bruožai (taip pat su 3 poskyriais).

Tačiau 1974 m. rugpjūčio 5 d. savo pastabose Ozolas jau rašo, kad tai bus galima panaudoti spec. kurso „Kultūrologijos kryptys“ paskaitose, o disertaciją rašyti apie Heinrichą Rikertą, ir čia pat suformuluoja temą: „Kultūrologijos pagrindai H. Rikerto filosofijoje“. Tokią disertaciją jis planuojąs parašyti per dvejus ar trejus metus. Ir iš tikrųjų per tuos metus Ozolas parašo dviejų straipsnių apie Rikertą keletą variantų, kurie publikuoti pirmajame jo filosofinių raštų tome (žr. p. 248–278; plačiau apie disertacijos apie Rikertą rašymą žr. pirmojo tomo paaiškinimuose, p. 591–592).

Disertacija apie Rikertą taip pat nebuvo parašyta, išskyrus tuos kelis straipsnius, tačiau tuo „bandymai rašyti disertaciją“ vis dėlto nesibaigė. Tarp į Lietuvos valstybės centrinį archyvą atiduotų Ozolo rankraščių yra toks raštas, rašytas 1979 m. liepos 14 d.:

Dėl disertacijos

Kodėl man tik dabar gimė mintis, kad disertaciją galima rašyti apie Vilhelmą Vindelbandą?!

Juk beveik idealus atvejis: jo filosofijos principai suformuluoti filosofijos istorijos tyrinėjimuose, veikalų nedaug, yra visų svarbiausių darbų vertimai!

Būtent taip: kandidatinė disertacija bus apie V. Vindelbandą.

O daktarinei pakaks apie Fraiburgo mokyklą, prijungiant Rikertą. Galų gale galima bus pagalvoti: jei reikės, galima bus aprėpti ir marburgiečius.

Tema aiški.

Disertacija, galima sakyti, yra!

Deja, tarp Ozolo rankraščių neaptikta jokių tekstų apie Vindelbandą, išskyrus keletą pastabų, parašytų skaitant Vindelbando veikalus. Tuo metu jis dirbo Ministrų Taryboje ir, be to, dar dėstė filosofijos istoriją Universitete, tad vargu ar turėjo laiko rašyti disertaciją. O netrukus (1980 m.) pradėjęs dirbti „Minties“ leidykloje pasinėrė į knygų leidybos darbų verpetą. Tačiau ir čia jis neatsisakė minties kaip nors parašyti disertaciją, matyt, kaip Universiteto dėstytojas (o jis vis dar dėstė) jautė pareigą įgyti mokslinį laipsnį. 1983 m. sausio 1 d. su tam tikra ironija jis rašė:

Disertacija „yra“ jau prieš 3,5 metų... Kiek ji bus dorojama, kol taps „yra“? Šiaip ar taip – reikia imtis!

Temos formuluotės

1. Minties kitimo priežasčių samprata V. Vindelbando filosofijos istorijos koncepcijoje.

Kitokių temos formuluočių nepateikta. Tai, atrodo, paskutinė žinutė apie Ozolo „bandymus rašyti disertaciją“.

Kodėl neparašė disertacijos, savo politinėje autobiografijoje „Tikiu, nes žinau“, rašytoje 1997 m., Ozolas aiškina taip:

Iš mano disertacijos liko tik didelis pluoštas pastabų. Man iš karto pasakė: imk paprastesnę temą. Nė nemaniau. Man rūpėjo ne parašyti disertaciją, o išsiaiškinti problemą. <...> Supratęs, kad pakliuvau ant ideologinio mito kabliuko, savo mylimą temą „Kultūros pažangos kriterijų klausimu“ atidėjau į šalį ir be sąžinės graužimo ėmiausi „Problemų“ leidybos darbų. Jei Lietuva kada bus laisva, suteiks man visus vardus ir be scholastinių tekstų rašymo, nusprendžiau nė kiek tuo neabejodamas. (*Romualdas Ozolas: išsaugoti sielą*. Vilnius, 2019, p. 94.)

Apie tai jis yra užsiminęs ir vėliau, vienoje 2001 m. Pedagoginio universiteto studentams skaitytoje kultūrologijos paskaitoje – jis esą nevykusiai pasirinkęs „idiotišką“ disertacijos temą (žr. šio tomo p. 278). Bet, atrodo, priežastis buvo kita – jam užteko gabumų ir pačia „idiotiškiausia“ tema parašyti puikiausią disertaciją. Tai liudija jo rankraštinis palikimas filosofijos klausimais. Tikriausiai dėl to reikėtų kaltinti jo „natūrą“: jis neišsiteko kokiame nors viename darbo bare – aktyviai veikė įvairiose kultūros srityse ne tik fiziškai dalyvaudamas, bet ir savo plunksna. Tad užsidaryti ir ilgesnį laiką prisėsti vien prie disertacijos jis neturėjo kada.

Be to, formalus mokslinio laipsnio įgijimas jam atrodė ne toks prasmingas kaip aktyvi įvairiapusė kultūrinė veikla.

Šiandien iš laiko perspektyvos žvelgiant į ilgamečius Ozolo „bandymus rašyti disertaciją“ reikėtų juos vertinti teigiamai: be tų „bandymų“, kaip jis pats dienoraščiuose yra užsiminęs, nebūtų „metafiziškai praregėjęs“, be jų tikriausiai nebūtų parašyta ir tiek filosofinių tekstų, kuriuos vos galima sutalpinti į du storiausius filosofijai skirtus „Rinktinių raštų“ tomus. O kur dar didžiulis metafizinių dienoraščių „Supratimai“ („Naujoji Romuva“, 2007, 731 p.) tomas! Ir tai daugiau ir prasmingiau negu, jo žodžiais tariant, „dogmatinė disertacija“.

Šiame tome iš rankraščių ir mašinraščių spausdinama keletas „bandymų“ rašyti disertacijos įvado metmenis, sietinus su pirminiais disertacijos temos pasirinkimais. Jie sudėti chronologiškai pagal jų parašymo metus.

Kultūros sąvokų analizė: bendros pastabos. Rinkdamas medžiagą pasirinkta disertacijos tema, studijuodamas kultūrologinę literatūrą Ozolas parašė nemažai pastabų, kurias paskui tvarkydamas savo archyvą sudėjo į vieną atskirą pluoštą ir suteikė šiam pluoštui tokį pavadinimą. Spausdinama iš rankraščio.

Pastabos disertacijai. Ozolo apmąstymų pasirinkta disertacijos tema fragmentai. Jų išdėstymas ir numeracija paties Ozolo. Spausdinama iš mašinraščio.

Istorinė kultūros pažangos sampratos raida. Tai naujas disertacijos pavadinimo variantas, atrodo, atsiradęs iš vieno pirminės disertacijos temos skyriaus pavadinimo. Išlikusi ranka rašyta vadinamoji dalykinė pratarmė, ko gero, yra vienintelis planuotos parašyti disertacijos šiuo nauju pavadinimu tekstas. Čia spausdinama iš rankraščio.

IV

Keturiolika mažų etiudų sau. Spausdinama iš Ozolo parengtos savo knygos „Išsivadavimas“ („Pradai“, 1998, p. 491–549). Pirminiai šių etiudų šaltiniai, išskyrus vienuolikto etiudo „Lietuva: iš kur ir kur link?“ pirmos dalies rankraštį, sudarytojui nežinomi. Ozolo darbų bibliografija nefiksuoja, kad kuris nors etiudas būtų buvęs spausdintas periodikoje – matyt, iš tikrųjų tai „etiudai tik sau“, kaip yra juos pavadinęs pats autorius.

Filosofija, jos istorija ir dabartis. Šio straipsnio parašymo aplinkybės nežinomos. Ozolas 2014 m. rengdamas savo filosofinių, istoriosofinių ir kultūrologinių tekstų rinkinį „Filosofijos paskirtis“ šiuo straipsniu su paantrašte „Vietoj pabaigos“ planavo jį užbaigti. Atrodo, jis niekur nebuvo spausdintas, neaiški ir jo pirminė paskirtis. Čia spausdinama iš kompiuterinio varianto.

Pasaulis yra čia. Pirmą kartą išspausdintas savaitraštyje „Literatūra ir menas“ (1983 m. sausio 22 d.); perspausdintas Ozolo rengtoje knygoje „Atgimimo ištakose“ („Pradai“, 1996, p. 531–539), žurnale „Nepriklausomybės sąsiuviniai“ (2016, nr. 1(15), p. 62–66) ir Ozolo straipsnių rinkinyje „Pasaulis grįžta namo“ („Valstybingumo studijų centras“, 2019).

Į mąstymo esmės paslaptis. Tai vienas iš Ozolo knygos „Pasakojimai apie filosofus ir filosofiją“ („Vyturys“, 1988) įvado variantų. Čia spausdinama iš išlikusio mašinraščio.

Tikrumas ir aiškumas: du mūsų savivokos pradai. Žurnale „Jaunimo gretos“ (1988, nr. 3, p. 22–23; nr. 4, p. 26–27) tokiu pavadinimu spausdinto straipsnio autorinis variantas. Nuo žurnalinio varianto jis skiriasi įžangine pastraipa. Žurnale straipsnis prasideda taip:

> Daug kam atrodo, kad žmogaus savivoka prasideda tada, kai iškyla „amžinieji klausimai“: kas aš esu? ką reiškiu žmonėms? kokia mano gyvenimo prasmė? ir pan. O kad ir iki jų mes įtemptai gyvenome ir protavome, kad tie klausimai ir atsirado kaip mūsų vidinio gyvenimo pasekmė – į tai nedaug kas kreipia dėmesį. Užtat ir atrodo, kad filosofavimas, filosofija – tai kažko nežemiško, nepaprasto, sunkiai pasiekiamo ieškojimas. O netgi pačios didžiausios filosofijos yra sukurtos žmonių, kaip ir mes ieškojusių visų pirma tvarkos savyje ir už savęs ir taip išreiškusių atrastuosius savęs bei aplinkos tvarkymo principus, kad jie tapo savo meto mąstymo ir savivokos etalonais. Todėl kiekvieno mūsų savivokos pastangos yra nepaprastai reikšmingos. Kad galėtume savarankiškai ne tik spręsti ir mąstyti (nors mes ir ne filosofai), bet mokėtume ir citatą iš filosofų veikalo tinkamai panaudoti, turime mokytis disciplinuoti savo fizines ir dvasines galias, reikšti jas mintimis. Akstinas tam kyla tada, kai visa savo esybe pajuntame, jog būti taip, kaip iki šiol buvom, nebegalim; kad mums stinga to, ką paskui, jau šiek tiek susipažinę su žmonijos sukurtomis filosofavimo tradicijomis, pavadinsim *tikrumu* ir *aiškumu*.

Taip pat skiriasi ketvirtojo poskyrio „Tikrumo ir aiškumo pastovumas“ paskutinė pastraipa. Žurnaliniame variante ji tokia:

> Bet netgi šiuo atveju – tikrumo pakitimas, klojąs pamatus naujai epochai – yra ne tikrumo prigimties, o priemonių, padedančių siekti tikrumo, pasikeitimas. Žvilgtelkim, kaip tikrumas reiškėsi pasaulio kultūros epochose, ir suprasim: ne tikrumas žmogaus, o žmogus yra tikrumo namai. Kita vertus, be tikrumo niekada nebuvo žmogaus – *mąstančio ir protu savo būtį kuriančio*.

Žurnaliniame variante pakoreguoti ir pirmųjų keturių poskyrių pavadinimai, o sunkiau suvokiami „ozoliški“ teiginių formulavimai suredaguoti („išversti“) ir pateikti eiliniam skaitytojui lengviau suprantamais sakiniais. Vis dėlto mašinraštinio autorinio varianto pabaigoje yra pridėtas lapas su 2014 m. sausio 3 d. Ozolo ranka rašyta pastaba, kad „jį, o ne redakcijos variantą, galima rengti *korpusui*“. Tad vykdydami autoriaus valią šiame jo raštų tome spausdiname ne žurnalinį, o autorinį šio straipsnio variantą iš mašinraščio.

Mūsų galia ir negalios. Pirmą kartą šis straipsnis išspausdintas savaitraštyje „Literatūra ir menas“ (1988, spalio 22, p. 7–8; spalio 29, p. 7), taip pat publikuotas Ozolo knygoje „Atgimimo ištakose“ („Pradai“, 1996, p. 540–559), iš kurios perspausdinamas ir šiuose raštuose.

Dorovė ir istorija. Tai iš magnetofono įrašo iššifruota Ozolo paskaita, skaityta Vilniaus universiteto Istorijos fakultete 1988 m. sausio 9 d. Išbrauktos neaiškios vietos pažymėtos daugtaškiais kampiniuose skliaustuose.

Alternatyvos filosofijai nėra. Spausdinama iš Ozolo knygos „2003-ieji. Lietuva: politinis metų portretas“ („Mintis“, 2004, p. 277–280). Šį straipsnį Ozolas traktavo kaip savo rengiamo filosofinių ir kultūrologinių tekstų rinkinio „Filosofijos paskirtis“ įvadą.

V

Du etiudai apie Donelaitį. Pirmasis etiudas sudėtas iš dviejų dalių: pirmąją sudaro atskiri fragmentai apie Donelaičio asmenybę, o antroji yra tarsi vientisa novelė. Spausdinama iš rankraščio.

Antrasis etiudas rašytas Donelaičio 300-ųjų gimimo metinių proga. Čia spausdinamas iš žurnalo „Nepriklausomybės sąsiuviniai“ (2014, nr. 4 (10), p. 3–6).

Ozolui itin imponavo Donelaičio asmenybė, jos ypatinga reikšmė Lietuvos kultūroje – jis dar yra parašęs gana įžvalgų ir įtaigų tekstą apie Donelaičio kūrybą, kuris čia nespausdinamas.

Aušros šviesa: Strazdelis. Spausdinama iš rankraščio.

Vileišio principai. Ozolo kalba, pasakyta Petro Vileišio 150-ųjų gimimo metinių minėjime, vykusiame 2001 m. rugsėjo 28 d. Valdovų rūmuose Vilniuje. Pirmoji publikacija žurnale „Naujoji Romuva“ (2001, nr. 4, p. 90–92). Spausdinama iš Ozolo knygos „2001-ieji. Lietuva: politinis metų portretas“ („Mintis“, 2002, p. 284–287).

Basanavičiaus iššūkiai. Pranešimas, skaitytas Basanavičiaus 150-ųjų gimimo metinių proga Lietuvos nacionaliniame muziejuje 2001 m. lapkričio 15 d. surengtoje mokslinėje konferencijoje. Spausdinama iš Ozolo knygos „2001-ieji. Lietuva: politinis metų portretas“ („Mintis“, 2002, p. 278–284).

Bitės tiesa. Ozolo kalba Lietuvos rašytojų sąjungos klube minint Gabrielės Petkevičaitės-Bitės 140-ąsias gimimo metines 2001 m. balandžio mėnesį. Pirmoji publikacija žurnale „Naujoji Romuva“ (2001, nr. 2, p. 15–16). Čia spausdinama iš knygos „2001-ieji. Lietuva: politinis metų portretas“ („Mintis“, 2002, p. 287–290).

Pagarbos žodis Vydūnui. Kalba Vydūno draugijos minėjime, surengtame Kultūros ministerijos Baltojoje salėje 1996 m. kovo 22 d. Čia spausdinama iš žurnalo „Ramuva“ (1997, nr. 3, p. 41).

Šventasis Vaižgantas. Pranešimas mokslinėje konferencijoje „Sugrįžtantis Juozas Tumas-Vaižgantas: nekintanti vertybių hierarchija“, surengtoje Maironio lietuvių literatūros muziejuje Kaune 2014 m. rugsėjo 25 d. Čia spausdinamas iš žurnalo „Nepriklausomybės sąsiuviniai“ (2015, nr. 1 (11), p. 3–6).

Tautos Ryto žmogus: Čiurlionis. Čia spausdinama iš savaitraščio „Atgimimas“ (1995 m. rugsėjo 28 d.).

Du etiudai apie Šalkauskį. Pirmasis etiudas skaitytas kaip pranešimas mokslinėje konferencijoje „Didieji Lietuvos kėlėjai: etikos pamokos“, kuri vyko Seimo konferencijų salėje 2006 m. lapkričio 17 d. Ar jis buvo kur nors publikuotas, sudarytojui nežinoma; jo nefiksuoja ir Ozolo darbų bibliografija. Šiame tome spausdinamas iš kompiuterinio varianto.

Antrasis etiudas spausdinamas iš autorių kolektyvo straipsnių rinkinio „Mūsų Šalkauskis“ (Šiauliai, „Saulės delta“, 2016, p. 69–72). Tarp Ozolo rankraščių yra kitas identiškas šio etiudo teksto kompiuterinis variantas, pavadintas „Mano Šalkauskis“ (jo paantraštė tokia pati kaip spausdinamo etiudo) ir pažymėtas 2000 02 12 data.

Tarp rankraščių yra ir trečias tekstas apie Šalkauskį – „Stasio Šalkauskio idėjos ir nūdiena“, kuris neįtrauktas į šį tomą. Tai iššifruota Ozolo paskaita, skaityta 1991 m. rugsėjo 16 d. Šiaulių inžinierių namų Baltojoje salėje.

Juozas Keliuotis – lietuvių moderniojo nacionalizmo pradininkas. Tai pranešimas J. Keliuočio 105-osioms gimimo metinėms skirtoje konferencijoje, surengtoje Rokiškio savivaldybės viešojoje bibliotekoje 2007 m. rugsėjo 7 d. Spausdinama iš žurnalo „Prie Nemunėlio“ (2007, nr. 1(18), p. 12–14).

Antano Gudaičio pamokos. Spausdinama iš savaitraščio „7 meno dienos“ (2000 m. balandžio 21 d.).

Žodis Meilei Lukšienei. Kalba M. Lukšienės 100-ųjų gimimo metinių minėjime, surengtame Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje 2013 m. rugsėjo 17 d. Čia spausdinama iš informacinio leidinio „Švietimo naujienos“ (2013, nr. 9, p. 8–9).

Keletas minčių apie Kristiną Rickevičiūtę. Spausdinama iš atsiminimų knygos „… visuomet yra galimybė nenusilenkti…“ (Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 25–28).

Profesorei vietoj puokštės gėlių. Spausdinama iš atsiminimų knygos „Ir aš ją pažinojau…“ (Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016, p. 227–230).

Laiškai iš gyvenimo globalume. Jono Meko „Laiškų iš Niekur“ paraštėse. Pirmoji publikacija savaitraštyje „Atgimimas“ (2000 m. lapkričio 17 d., p. 14). Čia spaus-

dinama iš Ozolo knygos „2001-ieji. Lietuva: politinis metų portretas“ („Mintis“, 2002, p. 290–293).

Paribio žmogus. Česlovo Kudabos įžvalgos. Spausdinama iš knygos „Mažvydo klubas“ (Vilnius, „Krantų“ redakcija, 2010, p. 54–59).

Asmenvardžių rodyklė

Abelardas (*Abaelardus*), Petras 204
Adamkus, Valdas 242
Adelningas (*Adelning*), J. Ch. 369
Adelungas (*Adelung*), Frydrichas 346
Albrechtas Brandenburgietis 536
Aleksandras Makedonietis 104, 146, 188, 233
Amenchotepas 177
Andrijauskas, Antanas 110
Anzelmas Kenterberietis 90, 204, 607
Aristotelis 40, 49, 88, 91, 104, 131, 133, 137–138, 191, 195, 204–205, 207, 212, 227, 322, 326, 336–337, 345, 363, 397, 402, 409, 454, 456, 519–520
Artanovskis, S. N. 351–353, 355
Augustinas Aurelijus 90, 194–196, 205, 208, 236, 336, 346, 409, 417, 471

Baltrušaitis, Jurgis 555, 598
Balzakas (*Balzac*), Onorė de 352
Baranauskas, Antanas 550–551
Barzdaitis, Juozas 589, 591
Basanavičius, Jonas 20, 305, 443, 547–551, 553, 581, 601
Baumanas (*Bauman*), Zigmuntas 16, 110, 351–352, 354, 356
Bekonas (*Bacon*), Fransis 49, 217–219, 409
Benedikt (*Benedickt*), Rut 396
Berdiajevas, Nikolajus 369
Bergsonas (*Bergson*), Anri 361
Berklis (*Berkeley*), Džordžas 50, 59, 207, 221–222
Bičkauskas, Egidijus 316
Biliūnas, Jonas 555
Biržiška, Mykolas 545
Bismarkas (*Bismarck*), Otas Eduardas Leopoldas fon 536
Boasas (*Boas*), Francas 409
Bodleras (*Baudelaire*), Šarlis 279
Bokačas (*Boccaccio*), Džovanis 46, 247
Borodajus, Jurijus 385
Boruta, Kazys 606
Brazauskas, Algirdas 316
Brazdžionis, Bernardas 500, 548
Brežnevas, Leonidas 14, 234, 502
Brodelis (*Braudel*), Fernanas 117, 124, 256–257, 259–261, 263, 265, 286, 297, 521

Bruksas (*Brooks*), K. 166
Brunas (*Bruno*), Džordanas 81
Brunelis (*Brunel*), Izembardas Kingdemas 248
Bušas (*Bush*), Džordžas, jaunesnysis 201
Bžezinskis (*Brzeziński*), Zbignevas 366

Cheopsas 169–170
Chruščiovas, Nikita 502
Cvirka, Petras 500

Čiurlionis, Mikalojus Konstantinas 20, 443, 555, 566–567, 616

Daimleris (*Daimler*), Gotlybas 249
Dantė (*Dante*) Aligjeris 46, 247
Darvinas (*Darwin*), Čarlzas 255, 275
Daukantas, Simonas 551
Daukša, Mikalojus 303
Dekartas (*Descartes*), Renė 49, 54, 159, 212–214, 216, 218, 402, 495, 520
Demokritas 137, 223, 454, 520
Derbis I (*Darby I*), Abrahamas 248
Dycgenas (*Dietzgen*), Jozefas 398–399
Didro (*Diderot*), Deni 251
Didžiulienė-Žmona, Liudvika 556
Diūreris (*Dürer*), Albrechtas 135, 245
Donelaitis, Kristijonas 20, 528–530, 532, 534–535, 537, 615
Dostojevskis, Fiodoras 16, 141, 254–255
Drabkinas, J. 516
Dvarionas, Balys 582, 588
Džakobis (*Jacoby*), N. 366
Džeksonas (*Jackson*), Maiklas 544

Echnatonas 168–170, 175
Einšteinas (*Einstein*), Albertas 91, 434, 467, 489
Engelsas (*Engels*), Frydrichas 14, 16, 18, 33, 53, 59, 331, 348, 359, 370–371, 379, 390, 401, 596
Eretas (*Ehret*), Juozas 570
Eriugena (*Eriugena*), Jonas Škotas 203

Fichtė (*Fichte*), Johanas Gotlybas 91, 229, 398–399
Fojerbachas (*Feuerbach*), Liudvigas 339, 387
Frydrichas Vilhelmas II 536
Frydrichas Vilhelmas III 536
Furjė (*Fourier*), Šarlis 58

Gailius, Antanas 14
Galbraitas (*Galbraith*), Džonas Kenetas 369
Galilėjus (*Galilei*), Galileo 48–49, 55, 81, 132, 210–211, 495
Gautama (Buda) 175
Geda, Sigitas 278, 502, 548
Gediminas 305
Genzelis, Bronislovas 110, 589, 592
Gėtė (*Goethe*), Johanas Volfgangas 56, 528
Giljotinas (*Guillotin*), Jozefas Ignacas 140, 251
Gimbutienė, Marija 110, 302
Girnius, Juozas 569–572
Golikovas, G. 366
Gorbačiovas, Michailas 15, 518
Goštautaitė, Barbora 568
Grigas, Romualdas 110, 307
Grigoras Narekaci 278

Grocijus (*Grotius*), Hugas 48
Gudaitis, Antanas 582–584, 588, 617
Gudaitytė-Kunčiuvienė, Eglė 584
Gudavičius, Edvardas 304, 307
Gulianas (*Gulian*), Konstantinas Joneskus 352, 359
Gumuliauskas, Arūnas 12

Hanibalas (*Hannibal*) 200, 203
Hanibalsonas (*Hannibalsson*), Arnouras 591
Hausas (*House*), Edvardas Mandelis 375
Hėgelis (*Hegel*), Georgas Vilhelmas 31, 59, 91, 138, 159, 229–231, 324–328, 330, 336–337, 339, 341, 346, 352, 361–364, 377–378, 385–387, 393, 397–399, 402, 417, 471, 495, 520
Herakleitas 519–520
Herderis (*Herder*), Johanas Gotfrydas 346, 369
Herodotas 169, 186, 409
Heronas Aleksandrietis 98, 292
Hitleris (*Hitler*), Adolfas 106, 200, 240, 431
Hiumas (*Hume*), Deividas 50, 59, 207, 222–223, 596
Hobsas (*Hobbes*), Tomas 49, 217–220, 402, 409, 522
Hobsbomas (*Hobsbawm*), Erikas Džonas Ernestas 109, 284
Hokusajis (*Hokusai*), Kacušika 129–130
Homeras 182

Ibn Chaldūnas 346, 355
Ibn Sina (Avicena) 40
Ilgūnas, Gediminas 605
Ivanas IV Rūstusis 77

Yčas, Martynas 544

Jelcinas, Borisas 142–143, 176
Jokubaitis, Alvydas 13
Jonas Paulius II 242
Jordanas, Jonas Gotfrydas 534
Juška, Jonas 549

Kajus (*Kay*), Džonas 248
Kakaras, Gunaras Imantas 374
Kalanta, Romas 602
Kalvinas (*Calvin*), Jonas 235
Kamiu (*Camus*), Alberas 267, 271
Kandinskis, Vasilijus 566
Kantas (*Kant*), Imanuelis 14, 50–51, 59, 70, 91, 133, 138, 206, 224–229, 231, 364, 398–399, 402, 520, 561, 586
Karaliūnas, Simas 304
Karčiauskas, Mykolas 556
Karlailis (*Carlyle*), Tomas 146, 250
Karnegis (*Carnegie*), Andru 596
Karolis Didysis 146
Kasireris (*Cassirer*), Ernstas 346, 362
Katiliškis, Marius 529
Kavolis, Vytautas 311
Keinsas (*Keynes*), Džonas 262
Keliuotis, Juozas 20, 555, 576–581, 588, 617
Kelvertas (*Calvert*), Piteris 366
Kempferis (*Kempfer*), Johanas Heinrichas 534
Kenanas (*Kennan*), Džordžas 366
Kenė (*Quesnay*), Fransua 58
Kepleris (*Kepler*), Johanesas 48, 55, 210

Kierkegoras (*Kierkegaard*), Siorenas 337, 339, 346, 361, 363, 379, 386
Kiuvjė (*Cuvier*), Žoržas 391
Klakhonas (*Kluckhohn*), Klaidas 351–352
Kleopatra VII 168
Klintonas (*Clinton*), Bilas 201
Kloskovska (*Kłoskowska*), Antonina 351–352
Kohenas (*Cohen*), Hermanas 346
Kolis (*Kohl*), Helmutas 200
Kolumbas (*Colombo*), Kristupas 241
Konfucijus 175–176
Konradas, Nikolajus 353
Kontas (*Comte*), Ogiustas 337, 361, 371, 376, 385–386, 399
Kopernikas (*Copernicus*), Mikalojus 48, 81, 132, 209–210, 561
Kostkevičiūtė, Irena 592
Kozyrevas, Andrejus 142
Kreberis (*Kroeber*), Alfredas 351
Kriaučiūnas, Jonas 550
Kromvelis (*Cromwell*), Oliveris 105
Kudaba, Česlovas 600–607, 618
Kudirka, Vincas 550, 555
Kunčius, Algimantas 583
Kuzmickas, Bronislovas 593

Landsbergis, Vytautas 313, 593
Lebedys, Jurgis 585, 588
Ledas, Ipolitas 575
Leibnicas (*Leibniz*), Gotfrydas 49, 216, 398–399, 508, 520
Le Korbiuzjė (*Le Corbusier*) 435
Leninas, Vladimiras 14–16, 53, 106, 124, 252, 273, 334, 337, 349, 354, 359, 383, 387, 397–401, 516, 597
Lenuaras (*Lenoir*), Žanas Žozefas Etjenas 248
Leonardas da Vinčis (*Leonardo da Vinci*) 47
Levi-Strosas (*Levi-Strauss*), Klodas 369, 384
Lilis, S. 31
Liuteris (*Luther*), Martynas 47, 233, 235
Lokas (*Locke*), Džonas 50, 207, 220–221, 596
Lotmanas, Jurijus 382–383
Lozuraitis, Albinas 17
Luizė (*Luise*) 536
Lukrecijus Karas, Titas 345
Lukšienė, Meilė 556, 585–587, 592, 600, 617

Maceina, Antanas 500, 555, 571
Mačernis, Vytautas 311, 500
Mačiūnas, Jurgis 598
Makiavelis (*Machiavelli*), Nikolo 208, 409
Malevičius, Kazimiras 566
Malinovskis (*Malinowski*), Bronislavas 355
Mao Dzedongas 176
Marcinkevičius, Justinas 303, 548, 600
Marksas (*Marx*), Karlas 14–16, 18, 53, 59, 124, 231, 255, 324–325, 330–331, 339, 346, 348–349, 359, 361, 364, 370–371, 376, 379, 383, 385–390, 392–393, 397, 399, 401, 408, 482, 520, 596–597
Markuzė (*Marcuse*), Herbertas 364, 388
Martensas (*Martens*), Fiodoras 544
Martinaitis, Marcelijus 583
Mažvydas, Martynas 303

Mekas, Jonas 595–599, 617
Memfordas (*Mumford*), Luisas 404
Meškauskas, Eugenijus 15, 17–18, 267, 278, 312, 408, 588, 591
Mickevičius, Adomas 548
Mikelandželas (*Michelangelo*) 47, 51
Mykolaitis-Putinas, Vincas 528, 582
Mikulėnienė, Danguolė 311
Milašius, Oskaras 555
Milkus, Petras Gotlybas 534
Mindaugas 25, 303, 499
Minojas 179, 181
Mitrochinas, Levas 404
Mol (*Mohl*), Gabriela Eleonora 549
Molotovas, Viačeslavas 579
Monteskjė (*Montesquieu*), Šarlis Lui 54
Munjė (*Mounier*), Emanuelis 252, 388
Musolinis (*Mussolini*), Benitas 431

Napoleonas I 54, 56, 105, 146, 251, 253, 547
Narutavičius (*Narutowicz*), Gabrielis 568
Narutavičius, Stanislovas 568
Natorpas (*Natorp*), Paulius 346
Nekrašas, Evaldas 313
Nelsonas (*Nelson*), Horeišijas 258
Nėris, Salomėja 500
Nesavas, Antanas 278
Nyčė (*Nietzsche*), Frydrichas 17, 134, 337, 339, 346, 361–363, 378–379, 386, 520
Nidamas (*Needham*), Džonas 28
Niukomenas (*Newcomen*), Tomas 248
Niutonas (*Newton*), Izaokas 28, 49, 55, 132–133, 211, 489, 495

Oizermanas, Teodoras 343–344, 404–406
Okamas (*Ockham*), Viljamas 207
Oldredas (*Aldred*), Kirilas 102
Olšauskas, Algimantas 118
Orvidas, Vilius 268, 598
Otas (*Otto*), Nikolausas Augustas 248
Ovenas (*Owen*), Robertas 58
Ovidijus Nazonas, Publijus 103

Paksas, Rolandas 316
Palmas (*Palm*), Dž. 367
Paskalis (*Pascal*), Blezas 16
Pavilionis, Rolandas 278, 313
Peisistratas 185
Petis (*Petty*), Viljamas 58
Petkevičaitė-Bitė, Gabrielė 20, 554, 556–557, 616
Petrarka (*Petrarca*), Frančeskas 46, 247
Pilsudskis (*Piłsudski*), Juzefas 548, 568
Pitagoras 520
Platonas 88, 104, 137–138, 203, 213, 328, 336, 345, 355, 397, 402, 417, 454, 456, 519–520
Plengė (*Plenge*), Johanas 399–400
Poperis (*Popper*), Karlas Raimundas 207
Po (*Poe*), Edgaras Alanas 279
Prunskienė, Kazimira Danutė 593
Pufendorfas (*Pufendorf*), Samuelis fon 346, 369
Pupkis, Aldonas 285, 311
Putinas, Vladimiras 142, 176

Rablė (*Rabelais*), Fransua 47
Radvila Juodasis, Mikalojus 308
Radzevičius, Bronius 502
Rafaelis (*Raffaello*) 47
Raselas (*Russell*), Bertranas 27, 278

Regina, Ana 533
Reiganas (*Reagan*), Ronaldas 201
Repšys, Jonas 267, 334, 591
Rėza, Liudvikas 532
Ribentropas (*Ribbentrop*), Joachimas fon 579
Rickevičiūtė, Kristina 588–591, 617
Rikardas (*Ricardo*), Deividas 58
Rikertas (*Rickert*), Heinrichas 346, 362, 369, 410, 611
Rilkė (*Rilke*), Raineris Marija 278
Robespjeras (*Robespierre*), Maksimiljenas 56, 105, 140
Roizijus, Petras 578
Romeris, Mykolas 568
Romulas Augustulas 189–190
Roscelinas, Jonas 204
Ruigys, Pilypas 534, 537
Ruigys, Teofilis 537
Ruso (*Rousseau*), Žanas Žakas 54, 140, 251, 379

Sakalauskas, Tomas 527
Santajana (*Santayana*), Džordžas 369
Seiveris, Tomas 248
Semionovas, J. 360
Seneka, Lucijus Anėjus 548
Sen Simonas (*Saint-Simon*), Klodas Anri de 58
Sera (*Seurat*), Žoržas 130
Servantesas (*Cervantes*), Migelis de 47
Smetona, Antanas 570, 579–580
Smitas (*Smith*), Adamas 58, 248
Sniečkus, Antanas 581
Sojeris (*Sawyer*), Valteris Varvikas 383–384
Sokratas 89, 104, 119, 158, 187, 226, 397, 454, 456, 520
Solonas 185
Solovjovas, Vladimiras 570
Sorošas (*Soros*), Džordžas 76, 259, 606
Spinoza, Baruchas 49, 214, 216, 520
Spyrs (*Spears*), Britni 544
Stalinas, Josifas 106, 200, 240, 252, 255, 349, 431, 501–502, 516
Stašaitis, Jonas 118
Stivensonas (*Stephenson*), Džordžas 248
Strazdas, Antanas 20, 539, 541
Sverdiolas, Arūnas 16, 571–572

Šalkauskis, Stasys 18, 20, 500, 555, 569–575, 578, 581, 617
Ščepanskis (*Szczepański*), Janas 357
Šekspyras (*Shakespeare*), Viljamas 47, 51
Šelingas (*Schelling*), Frydrichas Vilhelmas Jozefas 91, 229
Šėnbergas (*Schönberg*), Arnoldas 566
Šileris (*Schiller*), Frydrichas 346, 532
Šimelpenigis, Adomas Fridrichas 534
Škėma, Antanas 529
Šliogeris, Arvydas 278, 313
Šopenhaueris (*Schopenhauer*), Artūras 339, 346, 362, 378–379, 384, 386
Špengleris (*Spengler*), Osvaldas 160, 362, 369

Tagorė, Rabindranathas 528
Tertulijonas 193, 197
Toinbis (*Toynbee*), Arnoldas Džozefas 100–101, 161–162, 165, 176, 353, 369, 409

Tolstojus, Levas 141, 254
Tomas Akvinietis 40, 90–91, 138, 196, 205–208, 211, 213, 336–337, 409, 417, 519, 570–571, 607
Trinkūnas, Jonas 110, 192
Trumenas (*Truman*), Haris S. 266
Tukididas 409
Tumas-Vaižgantas, Juozas 20, 543, 549, 560–561, 563–565, 616
Tutanchamonas 88, 177

Vaičiulaitis, Antanas 500
Valančius, Motiejus 551
Valkūnas, Leonas 588
Vaskas da Gama (*Vasco da Gama*) 241
Vatas (*Watt*), Džeimsas 57, 248
Vėlius, Norbertas 583, 600
Vengris, Antanas 556
Venskevičius, Stasys 352, 355, 610
Vergilijus Maronas, Publijus 527
Vydūnas 558–559, 616
Vijonas (*Villon*), Fransua 278
Vikas (*Vico*), Džambatista 410
Vileišis, Petras 544–546, 550, 555, 616
Vilkas, Eduardas 242
Vilsonas (*Wilson*), Tomas Vudras 109
Vinciūnas, Vytautas 591
Vindelbandas (*Windelband*), Vilhelmas 346, 369, 410, 611–612
Vyneris (*Wiener*), Norbertas 468
Višinskis, Povilas 554–556
Vytautas 498
Volteras (*Voltaire*) 54, 140, 250–251
Vustas (*Wust*), Piteris 132

Zabelinas 371
Zaborskaitė, Vanda 592–594
Zenonas 341, 434
Zymensas (*Siemens*), Ernstas Verneris fon 248

Želigovskis (*Żeligowski*), Liucjanas 305, 550–551
Žemaitė 556
Žibaitis, Romas 610
Žirgulys, Aleksandras 556
Žukas, Gediminas 14

ROMUALDAS
OZOLAS

RINKTINIAI RAŠTAI

II
Filosofija
ir kultūra

Sudarytojas
Antanas Rybelis

Redaktorės
Irena Perkauskienė
Reimunda Ruškuvienė

Dizaineris maketuotojas
Vidas Čerkauskas

Išleido
Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija
Gedimino pr. 53, LT-01109 Vilnius
www.lrs.lt

Spausdino
UAB „Petro ofsetas“
Naujoji Riovonių 25C, LT-03153 Vilnius
www.petroofsetas.lt